

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ
ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ, ΓΛΑΡΕΝΤΖΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΗΛΕΙΑΣ
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟΥ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΜΟΣ Α΄: ΚΕΙΜΕΝΟ
ΑΘΗΝΑ 2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

**Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ
ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ, ΓΛΑΡΕΝΤΖΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΗΛΕΙΑΣ
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟΥ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ – Εποπτεύουσα
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΚΕΠΕΤΖΗ

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

**Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ
ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ, ΓΛΑΡΕΝΤΖΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΗΛΕΙΑΣ
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟΥ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ . Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	
1. Το θέμα και οι στόχοι της έρευνας	6
2. Ιστορία της έρευνας	7
3. Προβλήματα της έρευνας – Μεθοδολογία	13
4. Ζητήματα ορολογίας	17
5. Δομή	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η ιστορία του χώρου και των ανασκαφών

A.1 Το ιστορικό πλαίσιο: ιστορία, οικονομία, διοίκηση του πριγκιπάτου της Αχαΐας	
A.1.1 Η δημιουργία του πριγκιπάτου της Αχαΐας και η ιστορική πορεία του έως την οριστική κατάλυσή του (1205-1428)	20
A.1.2 Διοικητική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση του πριγκιπάτου της Αχαΐας	28
A.1.3 Το δίκτυο των κάστρων Χλεμούτσι και Γλαρέντζα και η σημασία τους ως οικονομικών, διοικητικών και αμυντικών κέντρων των Φράγκων	35
Χλεμούτσι	37
Γλαρέντζα	40

A.2 Η ιστορία της ανασκαφικής έρευνας: Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας

A.2.1 Χλεμούτσι	51
A.2.1.1 Χλεμούτσι, εξωτερικός περίβολος	51
A.2.1.2 Χλεμούτσι, εσωτερικός περίβολος	51
A.2.2 Γλαρέντζα	57
A.2.2.1 Γλαρέντζα, ναός Αγίου Φραγκίσκου	57
Χώρος ιερού και παρεκκλησίων	58
Βόρειο τμήμα του ναού	60
Νότιο τμήμα του ναού	62
Δυτικό τμήμα του ναού	62
Το εγκάρσιο χώρισμα	63
Η ανασκαφή των ταφικών συνόλων	64
Α. Κτιστοί τάφοι	64
Β. Λάκκοι ταφής	73
A.2.2.2 Γλαρέντζα, λοιπές τομές στον οικισμό	80
Πύργος βορειοανατολικά του ναού	80
Ανατολική πύλη και γεφύρι	80
Τείχη και άλλα σημεία του οικισμού	82
A.2.2.3 Γλαρέντζα, εσωτερικός περίβολος (φρούριο)	82
A.2.3 Άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας	86
A.2.3.1 Αγία Σοφία Ανδραβίδας	86

A.2.3.2 Μονή Ίσοβας	87
A.2.3.3 Βλαχέρνα Ηλείας	88
A.2.3.4 Παναγία Καθολική Γαστούνης	89
A.2.3.5 Μονή Φραγκαβίλλας	89
A.2.3.6 Άγιος Νικόλαος Τριάντα	91
A.2.3.7 Κάστρο Οχιάς ή Ωριάς	92
A.2.3.8 Ψάρι	92
A.2.3.9 Καρδιακαύτι	92

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Τα μεταλλικά ευρήματα από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και από άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας

B.1 Θωράκιση και οπλισμός	95
B.2 Ιπποσκευή	102
B.3 Στοιχεία ένδυσης και καλλωπισμού	118
Στοιχεία ένδυσης	118
Κοσμήματα	143
Στοιχεία υπόδησης	147
Σύνεργα καλλωπισμού ή ιατρικά	150
B.4 Οικοσκευή	154
Στοιχεία θυρωμάτων και κλείστρα	154
Εξαρτήματα φωτισμού	163
Εξοπλισμός του μαγειρείου	166
Είδη ραπτικής και ύφανσης	179
B.5 Εργαλεία και εξαρτήματα	185
Εργαλεία	185
Σύνδεσμοι και εξαρτήματα	187
Καρφιά και ελάσματα	196
B.6 Σύνεργα εμπορίου	200
B.7 Τα μέταλλα κατασκευής των ευρημάτων	206

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Όψεις της ζωής των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας

Γ.1 Θωράκιση και όπλα	211
Θωράκιση	217
Όπλα	230
Γ.2 Ιπποσκευή	251
Γ.3 Ένδυση και καλλωπισμός	273
Ένδυση και υπόδηση	273
Καλλωπισμός και ιατρική φροντίδα	289
Γ.4 Οικοσκευή	292
Οικιακός εξοπλισμός και ασφάλεια	293
Φωτισμός	295
Διατροφή	298
Ύφανση και ραπτική	306
Γ.5 Τοπικές εγκαταστάσεις σιδηρουργείων	309

Γ.6 Επαγγελματικές δραστηριότητες και εμπόριο	315
Γ.7 Ταφικές συνήθειες	322
Συμπέρασμα: Η ζωή στα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα κατά τη φραγκοκρατία, με αφορμή τα μεταλλικά αντικείμενα της καθημερινότητας	332
Συνοπτομογραφίες – Βιβλιογραφία	344

Πρόλογος

Το ενδιαφέρον μου για τη μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων ξεκίνησε από τα χρόνια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου είχα την ευκαιρία να ασχοληθώ με τα λειτουργικά σκεύη της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η στροφή προς τα μεταλλικά αντικείμενα του καθημερινού βίου προέκυψε κατά το 2005 από τη δυνατότητα που είχα τότε, ως ωρομίσθια αρχαιολόγος της 6^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, να ασχοληθώ με την καταγραφή, τεκμηρίωση και μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων που φυλάσσονταν στο κάστρο Χλεμούτσι. Το υλικό, που αποτυπώνει το εύρος των χρήσεων και το αναπτυγμένο επίπεδο τεχνογνωσίας για την αντιμετώπιση διαχρονικών αναγκών, μου παραχωρήθηκε για έρευνα από τον τότε υπεύθυνο αρχαιολόγο δρ. Δημήτρη Αθανασούλη και την ανασκαφέα κ. Αθανασία Ράλλη, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Την Αθανασία Ράλλη ευχαριστώ επίσης για τη βοήθεια που μου παρείχε σε ζητήματα τεκμηρίωσης του υλικού (ημερολόγια ανασκαφής, αναφορές, σχέδια, φωτογραφίες).

Τη συντήρηση των αντικειμένων ανέλαβε η Καλυψώ Φωτίου-Φώτογλου, ενώ η σχεδιαστική τους αποτύπωση έγινε από τον αρχαιολόγο Aca Djordjević. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην αρχαιολόγο Αλεξάνδρα Κωνσταντινίδου, για τη συμπληρωματική σχεδίαση αντικειμένων (σχέδια α/κ: 28, 30, 142, 164, 165, 202-203) και στον πολιτικό μηχανικό Ηλία Κυριακόπουλο, για την επεξεργασία των κατόψεων και σχεδίων.

Το επιστημονικό προσωπικό της 4^{ης} και 23^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα τους φίλους αρχαιολόγους Γκέλη Κατσιώτη, Νίκο Μαστροχρήστο, Νίκο Κοντογιάννη και Γιάννη Βαξεβάνη, ευχαριστώ πολύ για τη ζεστή φιλοξενία και τη δυνατότητα που μου παρείχαν να εξετάσω επιτόπου συγκριτικό υλικό, συχνά αδημοσίευτο, για τις ανάγκες της έρευνάς μου. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά για την ευγενική παραχώρηση άδειας παρουσίασης τεσσάρων λήψεων από αδημοσίευτα μεταλλικά ευρήματα των δυο Εφορειών (Ρόδος: εικ. 30β, 79β, Θήβα: εικ. 53, 81β).

Βαθιά ευγνωμοσύνη εκφράζω προς την καθηγήτριά μου Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, η οποία υποστήριξε κάθε πρωτοβουλία μου, με βοήθησε στην αναζήτηση απασχόλησης και με παρακίνησε να συμμετάσχω στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα

υποτροφιών «Ηράκλειτος II: Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας, ΕΣΠΑ 2007-2013», χωρίς την οικονομική βοήθεια του οποίου η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Την ευχαριστώ επίσης για την πάντα άμεση και ουσιαστική ανταπόκριση σε μικρά και μεγάλα ζητήματα των σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ευχαριστίες οφείλω στα λοιπά μέλη της τριμελούς επιτροπής, καθηγητές Νικόλαο Γκιολέ και Βικτωρία Κέπετζη, για τις διορθώσεις και τις χρήσιμες υποδείξεις τους, καθώς και στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, Ταξιάρχη Κόλια, Ηλία Αναγνωστάκη, Πλάτωνα Πετρίδη και Γιώργο Πάλλη, για τις επισημάνσεις τους. Στην ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Ελένη Δωρή εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου για τις παρατηρήσεις και την υποστήριξη στα πρώιμα στάδια της προσπάθειάς μου.

Όπως προανέφερα, η παρούσα εργασία ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Ηράκλειτος II». Ευχαριστίες οφείλω στους υπαλλήλους του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών και ιδιαίτερα στην κ. Κατερίνα Δέρβη, για την προθυμία και την απρόσκοπτη εξυπηρέτηση των συναλλαγών μας.

Η μεγαλύτερη χαρά που μου έδωσε η πενταετής απασχόλησή μου με τη διατριβή ήταν η διαπίστωση ότι μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων, συναδέλφων και όχι μόνο, είχε την αυτόβουλη διάθεση να με συντρέξει ποικιλοτρόπως. Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου μαζί με τις θερμότερες ευχές μου στους: Όλγα Βάσση, Σοφία Γερμανίδου, Μιχάλη Κάππα, Ντίνα Κεφαλά, Ηλία και Νικηφόρο Κυριακόπουλο, Αλεξάνδρα Κωνσταντινίδου, Γιάννα Μπίθα, Νικολέττα Πύρρου, Κάτια Τσάκα, Leonela Fundic και Kosta Simic. Ξεχωριστά ευχαριστώ το φίλο αρχαιολόγο Γιώργο Βέροιο και τη μητέρα του κ. Μάρθα για τη ζεστή φιλοξενία και την αμέριστη συμπαράστασή τους, κατά την παραμονή μου στο Κάστρο Κυλλήνης το καλοκαίρι του 2010, για την επανεξέταση του υλικού.

Στο άμεσο οικογενειακό μου περιβάλλον, στη μητέρα, στη θεία μου Γεωργία Πατούλια και στα αδέρφια μου, οφείλω σε μεγάλο βαθμό την απαραίτητη ηθική και ψυχολογική υποστήριξη σε κάθε προσωπικό κι επαγγελματικό βήμα. Η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας θα έδινε σίγουρα μεγάλη χαρά στον πατέρα μου Γιώργο, που δεν ζει πλέον. Η εργασία αφιερώνεται στη μνήμη του.

Εισαγωγή

1. Το θέμα και οι στόχοι της έρευνας

Το κάστρο Χλεμούτσι και η οχυρωμένη πολιτεία της Γλαρέντζας συνιστούν τα σημαντικότερα κοσμικά οικοδομικά προγράμματα που ανέλαβαν οι Φράγκοι κατακτητές του Μορέα αμέσως μετά την ολοκλήρωση του μεγαλύτερου τμήματος της κατάκτησης της Πελοποννήσου (εικ. 1). Το Χλεμούτσι, που απηχεί τις τελευταίες εξελίξεις της δυτικής κοσμικής αρχιτεκτονικής, αποτέλεσε στρατιωτικό κέντρο και πριγκιπική κατοικία της διοικούσας οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων. Το λιμάνι της Γλαρέντζας ήταν για δυο περίπου αιώνες ο εμπορικός κόμβος του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

Το θέμα της παρούσας έρευνας είναι η παρουσίαση και ερμηνευτική προσέγγιση των μεταλλικών αντικειμένων που χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας και προέρχονται από το Χλεμούτσι, τη Γλαρέντζα κι άλλες περιοχές του νομού Ηλείας, στις οποίες ανασκάφτηκαν στρώματα της φραγκοκρατίας. Η δυνατότητα ενασχόλησης με το εν λόγω θέμα προέκυψε κατόπιν παραχώρησης από την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και τον τότε επιβλέποντα αρχαιολόγο δρ. Δημήτρη Αθανασούλη, άδειας μελέτης και δημοσίευσης των μεταλλικών αντικειμένων, που φυλάσσονται στην αρχαιολογική αποθήκη του κάστρου Χλεμούτσι και προέρχονται από το νομό Ηλείας. Η προσωπική επαφή μου με την παραπάνω συλλογή ήταν αποτέλεσμα της επαγγελματικής μου απασχόλησης με δυο συμβάσεις έργου, από τον Ιούλιο του 2005 έως το Νοέμβριο του 2006, στο κλιμάκιο Ηλείας της 6^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για τις ανάγκες του υπό ίδρυση μουσείου για τη φραγκοκρατία στο κάστρο Χλεμούτσι.

Το προς εξέταση υλικό είναι προϊόν συστηματικής επιφανειακής έρευνας και ανασκαφικής δραστηριότητας, που έλαβαν χώρα κατά το χρονικό διάστημα 1999-2006 στα φραγκικά κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα και δευτερευόντως σε βεβαιωμένες μεσαιωνικές θέσεις του νομού Ηλείας. Εντάσσεται χρονικά στην περίοδο μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Φράγκους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας και τη δημιουργία του πριγκιπάτου της Αχαΐας, το 1205, και έως την οριστική υποταγή της περιοχής στους Οθωμανούς Τούρκους το 1460. Περιλαμβάνει στην πλειονότητά του αντικείμενα από σίδηρο και χαλκό και δευτερευόντως από μόλυβδο. Το προς εξέταση υλικό, αν και έχει από τη φύση του απλή μορφολογία, παρουσιάζει ωστόσο

ικανοποιητική ποικιλία προσφέροντας αφορμή για μελέτη διαφόρων όψεων της ζωής των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στη δυτική Πελοπόννησο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα είναι ελάχιστοι οι αρχαιολογικοί χώροι του ύστερου Μεσαίωνα που έχουν τύχει συστηματικής ανασκαφής και ανάδειξης, παρέχοντας πληροφορίες για την οργάνωση και τη ζωή των κατοίκων τους σε πολλαπλά επίπεδα. Για το χώρο της Πελοποννήσου εξαίρεση αποτελούν οι ανασκαφικές εργασίες σε φραγκικά στρώματα της Αρχαίας Κορίνθου από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή. Για το λόγο αυτό αποκτά σημασία η προσθήκη στον αρχαιολογικό χάρτη του ύστερου Μεσαίωνα, η παρουσίαση ενός συνόλου ανασκαφικών ευρημάτων από θέσεις που αποτελούσαν το βεβαιωμένο διοικητικό και οικονομικό κέντρο του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η προσέγγιση του υλικού γίνεται με συστηματικό τρόπο. Περιλαμβάνει κατακόρυφη (στρωματογραφική) ανάλυση συνευρημάτων και οριζόντια εξέταση συνόλων ομοειδών αντικειμένων.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να παρουσιάσει καταρχάς ένα άγνωστο σύνολο μεταλλικών αντικειμένων, που είναι προϊόν έρευνας συγκεκριμένων θέσεων, οριοθετημένων χρονικά και γεωγραφικά στο πλαίσιο ενός κρατικού μορφώματος. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να συμβάλει στην ταύτιση, κατάταξη και χρονολόγηση ομοειδών ευρημάτων, να φωτίσει πτυχές της καθημερινής δραστηριότητας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και ενδεχομένως να προσφέρει γενικές πληροφορίες για το εύρος της χρήσης και τη διακίνηση μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα στην ανατολική Μεσόγειο. Πρόκειται ουσιαστικά για μια έρευνα βάσης που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη διαμόρφωση ενός συστηματικού εργαλείου για τη διαφώτιση διαφόρων όψεων της καθημερινής ζωής στον ύστερο Μεσαίωνα.

2. Ιστορία της έρευνας

Αναλυτική δημοσίευση των ιστορικών δεδομένων και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων για τα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα περιλαμβάνει το θεμελιώδες έργο του Antoine Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et*

archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430) (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 213), Παρίσι 1969, που εξετάζει συνολικά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του φραγκικού Μοριά. Το έργο του Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953 (επανεκδόσεις: 1978, 2006), ασχολείται, μεταξύ άλλων, με την αρχιτεκτονική του κάστρου Χλεμούτσι. Και οι δυο ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι το κάστρο, παρά το γεγονός ότι παρέμεινε σε χρήση αδιάλειπτα έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, υπέστη περιορισμένες μετασκευές που σχετίζονταν με τη χρήση των πυροβόλων όπλων, οι οποίες δεν αλλοίωσαν σημαντικά την αρχική μορφή του.

Ο Ramsay Traquair στο άρθρο του, 'Mediaeval Fortresses of the north-western Peloponnesus', *BSA* 13 (1906-7), 268-281, ήταν ο πρώτος ερευνητής που παρουσίασε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κάστρων Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και Ποντικόκαστρο (Κατάκολο) δημοσιεύοντας μάλιστα και μια πρώτη κάτοψη από το Χλεμούτσι. Ο Γεώργιος Σωτηρίου με τα δυο άρθρα, 'Le château-fort de Chloumoutsî et son atelier monétaire de tournois de Clarcncia', *JIAN* 19 (1918-1919), 273-279 και «Τὸ φραγκικὸν κάστρον Χλουμουτσιού καὶ ἡ σχέσις τοῦ πρὸς τὴν Γλαρέντζαν (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην τῶν φραγκοβυζαντινῶν κάστρων τοῦ Μορέως)», *Mélanges O. et M. Merlier*, τόμ. II, Ἀθῆναι 1956, 425-437, αναθεωρεῖ απόψεις του Traquair για την ακριβή ταύτιση του κάστρου Χλεμούτσι και χωροθετεῖ το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας στον εσωτερικό περίβολο του Χλεμουτσιού, άποψη που καταρρίφτηκε από τον Antoine Bon¹.

Ο Jerome Sperling, ερευνώντας την περιοχή από το 1939, δημοσίευσε τους πρώτους συσχετισμούς σημαντικών μεσαιωνικών θέσεων του νομού Ηλείας με προγενέστερες φάσεις εγκατάστασης στο άρθρο του, 'Explorations in Elis, 1939', *AJA* 46 (1942), 77-89. Οι παλιότερες ανασκαφές στα δυο κάστρα έγιναν λίγο αργότερα, από τον Jean Servais, 'Recherches sur le port de Cyllène', *BCH* 85 (1961), 123-161 και 'Le site Helladique de Khlémoutsî et l' Hyrminè Homérique', *BCH* 88 (1964), 9-50, στην προσπάθεια εντοπισμού παλιότερων αρχαιολογικών καταλοίπων. Ο Servais ταύτισε τη θέση της μεσαιωνικής Γλαρέντζας με την αρχαία Κυλλήνη, επίνειο της Ἡλίδας, της

¹ Bon, *Morée Franque*, 322-324, 612.

οποίας κτηριακά κατάλοιπα ενσωματώθηκαν στις φραγκικές τοιχοποιίες και υποστήριξε ότι η θέση του κάστρου Χλεμούτσι είχε κατοικηθεί και κατά την προϊστορική περίοδο.

Από τη δεκαετία του 1960 η Αρχαιολογική Υπηρεσία ανέλαβε μια σειρά εργασιών που στόχο είχαν να στερεώσουν τα τμήματα του κάστρου Χλεμούτσι που είχαν ερειπωθεί και ήταν επικίνδυνα, προσπαθώντας παράλληλα, κατά το δυνατό, να αποκαταστήσει το μνημείο στην αρχική μορφή του. Οι εργασίες που έγιναν στο Χλεμούτσι και δευτερευόντως στη Γλαρέντζα, δημοσιεύονται με σύντομη αναφορά στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* σχεδόν αδιάλειπτα έως σήμερα².

Ψηφιακά σχέδια και εικόνες του κάστρου Χλεμούτσι κατά τις εργασίες αναστήλωσης, από το 1960 και έως το 1995, αποτέλεσαν το θέμα δυο εισηγήσεων της ομάδας μελέτης του Υπουργείου Πολιτισμού, που δημοσιεύτηκαν στα πρακτικά σχετικών συμποσίων: Δ. Βέρρας – Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα – Π. Τριανταφυλλίδης – Κ. Λουκάκης, «Μέθοδοι ψηφιακής απόδοσης κάστρου Χλεμούτσι για τη μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξής του», *Πρακτικά Α΄ Παγκοσμίου Πανηλειακού Συνεδρίου, Ολυμπία, 5-7 Αυγούστου 1994*, Αθήνα 1995, 204-211 και «Κάστρο Χλεμούτσι, Ελλάς», S. Çurčić – E. Χατζητρύφωνος επιμ., *Κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500, και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997, 144-147. Επιπλέον, δημοσιεύτηκε και μια σύντομη αναφορά στα αναστηλωτικά έργα που έλαβαν χώρα στο κάστρο, Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα – Ζ. Μυλωνά – Δ. Ρηγάκου, «Από την ευφορία της θεωρίας και της μεθόδου στην προβληματική της πράξης. Η έρευνα, η αποκατάσταση και η ανάδειξη των κάστρων Χλεμούτσι Ηλείας και Αγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς», *Πρακτικά του*

² *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 208, 209-210 (Ν. Γιαλούρης), *ΑΔ* 23 (1968) Χρονικά, 161-162, 164-165 (Γ.Α. Παπαθανασόπουλος), *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 195 (Γ.Α. Παπαθανασόπουλος), *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, 270-271 (Θ. Καράγιωργα), *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, 198-199 (Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου), *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, 229 (Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου), *ΑΔ* 29 (1973-74) Χρονικά, 410-412 (Ν. Ζίας), *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 122 (Ν. Ζίας – Ι. Κακούρης), *ΑΔ* 35 (1980) Χρονικά, 170 (Γ. Χατζή), *ΑΔ* 35 (1980) Χρονικά, 204-205 (Μ. Γεωργοπούλου), *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 176-177, 185 (Μ. Γεωργοπούλου), *ΑΔ* 37 (1982) Χρονικά, 155 (Μ. Γεωργοπούλου), *ΑΔ* 39 (1984) Χρονικά, 109 (Μ. Λάζαρη), *ΑΔ* 41 (1986) Χρονικά, 45-46 (Μ. Γεωργοπούλου), *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 185 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 184-185 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 149 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 146 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 171 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 160 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 48 (1993) Χρονικά, 157 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, 255 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 50 (1995) Χρονικά 250 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά 345, 346 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Δ. Αθανασούλης), *Το έργο του ΥΠ.ΠΟ. στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* (1997), 164, *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικά, 294, 310 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Δ. Αθανασούλης), *ΕργΥΠΠΟ* 2 (1998), 190, *ΑΔ* 54 (1999) Χρονικά, 287 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΕργΥΠΠΟ* 3 (1999), 212, *ΑΔ* 55 (2000) Χρονικά, 351, 373, 375 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Δ. Αθανασούλης).

Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου», Αθήνα 2007, 536-543.

Αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες που έγιναν στη Γλαρέντζα, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, με ευρωπαϊκή κυρίως χρηματοδότηση, δημοσιεύτηκαν μερικώς στο δίγλωσσο αρχαιολογικό οδηγό, *Γλαρέντζα - Clarence*, Αθήνα 2005, που επιμελήθηκε ο υπεύθυνος των έργων δρ. Δημήτρης Αθανασούλης και η αρχαιολόγος Αθανασία Ράλλη. Επιπλέον, νεότερα στοιχεία της έρευνας παρουσιάστηκαν σποραδικά σε δυο περιλήψεις ανακοινώσεων του ετήσιου Συμποσίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας: Δ. Αθανασούλης, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του κάστρου Χλουμούτζι (Clermont)» *Εικοστό έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2007, 13-14 και Α. Ράλλη, «Η εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Φρούριο» στη Γλαρέντζα», *Εικοστό όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2008, 79-80.

Η Στεφανία Σκαρτσή δημοσίευσε διδακτορική διατριβή με τίτλο, *Chlemoutsis Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese. Its pottery and its relations with the west (13th – early 19th centuries)* (BAR International Series 2391), Οξφόρδη 2012, όπου για πρώτη φορά παρουσιάστηκε συστηματικά κεραμική από τις ανασκαφές που έγιναν στο Χλεμούτσι από το 1980 έως το 2000. Η πρώτη αναλυτική μελέτη νομισματικών συνόλων, που εντοπίστηκαν στις νεότερες έρευνες και παρουσιάστηκαν σε συνάρτηση με τα ανασκαφικά συμφραζόμενα και με παλιότερους θησαυρούς φραγκικών νομισμάτων από το νομό Ηλείας, δημοσιεύτηκε στο μεγάλο άρθρο των D. Athanasouli - J. Baker, 'Medieval Clarentza, The coins 1999-2004, with additional medieval coin finds from the *nomos* of Elis', *NC* 168 (2008), 241-301. Ολοκληρωμένη μελέτη των αρχιτεκτονικών φάσεων του κάστρου Χλεμούτσι και του λιμανιού της Γλαρέντζας, εμπλουτισμένη με σύγχρονα σχέδια και παρατηρήσεις που προέκυψαν από τις πρόσφατες ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στους δυο χώρους, δημοσιεύτηκε στο μεγάλο άρθρο του Δημήτρη Αθανασούλη, 'The Triangle of Power: Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea', S.E.J. Gerstel επιμ., *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese* (Dumbarton

Oaks Symposia and Colloquia), Washington D.C. 2013, 111-151, που εκδόθηκε σε συλλογικό τόμο για την Πελοπόννησο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Τα κάστρα αναφέρονται επίσης σε ιστορικές εργασίες για τη φραγκοκρατία, με παλιότερη το έργο του William Miller, *Η ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Ά. Φουριώτη μεταφρ., (πρώτη έκδοση: Λονδίνο 1908), Αθήνα 1997, που ανασυνθέτει την ιστορική πορεία της λατινικής κατάκτησης του ελληνικού χώρου μέσα από τη μελέτη των πηγών της εποχής. Η μονογραφία του Δ.Α. Ζακυθηνού, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. Α': *Histoire politique*, τόμ. Β': *Vie et insitutions*, αναθεωρημένη έκδοση από Χ. Μαλτέζου, Λονδίνο 1975, για το δεσποτάτο του Μορέως, καταχωρεί πληροφορίες για τις σχέσεις των δυο κρατικών μορφωμάτων της Πελοποννήσου κατά την περίοδο της συνύπαρξής τους (1261-1428). Ομοίως, οι ερευνήτριες Άννα Λαμπροπούλου και Αγγελική Πανοπούλου στο άρθρο τους, «Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως», *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} – 15^{ος} αι.)* (ΕΙΕ, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις), Αθήνα 2000, 59-87, εξέτασαν την ιστορία του πριγκιπάτου σε συνάρτηση με το γειτονικό δεσποτάτο του Μορέως. Ξεχωριστή σημασία για τη μελέτη της περιόδου έχει το έργο του Peter Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Γ. Κουσούνελος μεταφρ., Αθήνα 1998. Η εξάτομη ιστορία των σταυροφοριών και σταυροφορικών κρατιδίων του Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades*, Madison 1969-1989, διαθέτει εκτενείς αναφορές στην ιστορία του πριγκιπάτου και στα μνημεία του, ενώ πληροφορίες για τα κάστρα παρέχει και το νεότερο έργο του Kristian Molin, *Unknown Crusader Castles*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2001, για τα σταυροφορικά οχυρά της ανατολικής Μεσογείου.

Ειδικότερα, με την ιστορία του πριγκιπάτου της Αχαΐας ασχολήθηκε η Aneta Piieva στη δημοσιευμένη διατριβή, *Frankish Morea, 1205-1262. Socio-Cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991, και στα άρθρα, 'The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of a Gianniot: The Author of the Tocco Chronicle', Ε. Χρυσός επιμ., *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990*, Αθήνα 1992, 309-312 και 'Images of towns in Frankish Morea: the evidence of the 'Chronicles' of the Morea and of the Tocco', *BMGS* 19 (1995), 94-119. Η Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου αφιέρωσε τις μονογραφίες, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*,

Αθήνα 1987 και *Το φράγκικο Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, οργάνωση, κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2005, τα άρθρα, «Η Ανδεγαυική παρουσία στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και στην Κέρκυρα τα πρώτα χρόνια του Καρόλου Β' (1289-1300)», *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), 45-59, «Οι Ιωαννίτες ιππότες και το πριγκιπάτο της Αχαΐας», Β. Κόντη επιμ., *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4^{ος} – 15^{ος} αι.* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14), Αθήνα 2004, 309-318, 'Colonisation latine en Roumanie. Le cas de la principauté franque de Morée (XIIIe-XVe siècle). Influences et survivances', *BF* 28 (2004), 119-130, και τη δημοσιευμένη εισήγηση, *Οι Βυζαντινοί στο φράγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Ίδρυμα Γουλιέλμ-Χορν, Αθήνα 2000, στην παρουσίαση και ανάλυση πληροφοριών προερχόμενων από τα ανδεγαυικά αρχεία της Νάπολης για τις επαφές του πριγκιπάτου με τους επικυρίαρχους Ανδεγαυούς, εστιάζοντας κυρίως στις πολιτικές και οικονομικές επαφές μέσω της Γλαρέντζας. Ειδικότερα, τη διοίκηση του πριγκιπάτου στους χρόνους του Καρόλου Α' Ανδεγαυού (1267-1285) εξετάζει η ερευνήτρια Florence Sampsonis σε δυο άρθρα της, 'L'administration de la Morée par Charles Ier d' Anjou (1267-1285). L'apport majeur d'une source délicate: les registres angevins', *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge* 120/1 (2008), 139-157 και 'La place de la Morée franque dans la politique de Charles Ier d' Anjou (1267-1285)', *REB* 69 (2011), 81-109. Επιπλέον, τις πολεμικές συγκρούσεις του πρίγκιπα Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) με τους Βυζαντινούς του δεσποτάτου, ερευνά ο Juho Wilksman σε δυο πρόσφατα άρθρα του, 'The battle of Prinitza in 1263', *BZ* 105.1 (2012), 167-198 και 'The Conflict between the Angevins and the Byzantines in Morea in 1267-1289: A Late Byzantine Endemic War', *ByzSym* 22 (2012), 31-70.

Η Ελένη Σαράντη-Mendelovici στο άρθρο της «Η μεσαιωνική Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 61-71, επιχείρησε πρώτη να ανασυνθέσει μια εικόνα της πόλης μέσα από την έρευνα των πηγών. Η έρευνα της Αγγελικής Τζαβάρια με επίκεντρο την πόλη της Γλαρέντζας, στις ιστορικές πηγές του ύστερου Μεσαίωνα και κυρίως στα ιταλικά αρχεία, απέδωσε μια δημοσιευμένη διατριβή, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe – XVe siècle*, Βενετία 2008 και τα άρθρα, 'Un homme d'affaires du XIVème siècle en Morée Franque: Filippo dalle Mazze', *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 91-108 και 'Morts en terre étrangère. Les vénitiens en Orient (seconde moitié du XIVe – première moitié du XVe siècle)', *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 189-239. Ο Michel Balard μελέτησε

ειδικότερα τις εμπορικές σχέσεις της πόλης με τη Γένοβα στο άρθρο του, ‘Clarence: escale génoise aux XIIIe-XIVe siècles’, B. Doumerc – C. Picard επιμ., *Homage à Alain Ducellier, Byzance et ses périphéries*, Toulouse 2004, 185-203. Ιστορικές πληροφορίες για τη Γλαρέντζα κατά τον 15^ο αιώνα και ως την οριστική παρακμή της πόλης, προερχόμενες από το *Χρονικό των Τόκκων* και άλλες πηγές, παρέχει και το παλιότερο άρθρο του Oliver Schmitt, ‘Zur Geschichte der Stadt Glarentza im 15. Jahrhundert’, *Byz* 65 (1995), 98-135.

Το κάστρο Χλεμούτσι περιγράφεται σε δυο δίγλωσσους καταλόγους εκθέσεων: έναν για τις σταυροφορίες, Γ. Τουμαζής - A. Pace - M.R. Belgiorno - Σ. Αντωνιάδου επιμ., *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα/ Crusades. Myths and Reality*, κατ. έκθ., Λευκωσία 2004, που φιλοξενήθηκε στην Κύπρο, Αθήνα, Ιταλία και Μάλτα το 2005 και έναν δεύτερο, A. Saragoza Catalan επιμ., *Mediterranean Gothic Architecture - Μεσογειακή γοτθική αρχιτεκτονική*, κατ. έκθ., Αθήνα 2007, για τη γοτθική αρχιτεκτονική στη Μεσόγειο που φιλοξενήθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών το 2007.

Επιπλέον, τα κάστρα περιγράφονται σε τρεις εργασίες που αφορούν την ιστορία του νομού Ηλείας: Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθῆναι 1924, Ἀ. Μπούτσικας, *Ἡ φραγκοκρατία εἰς τὴν Ἠλεία*, Ἀθῆναι 1985, Γ.Α. Γριτσόπουλος, *Ἱστορία τῆς Γαστούνης* (Πελοποννησιακά 23), Ἀθῆναι 1998. Τέλος, πληροφορίες για τα κάστρα με συνοπτικές περιγραφές και εποπτικό υλικό εντοπίζονται σε πλήθος οδηγών για τα οχυρά του ελλαδικού χώρου. Σημειώνονται ενδεικτικά: Ι.Θ. Σφηκόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ*, Ἀθῆναι 1968, Α. Ταρσούλης, «Τὸ Χλεμούτσι», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 6 (1962), 303-305, του ίδιου, *Κάστρα καὶ πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ*, Ἀθῆναι 1971, Α. Παραδείσης, *Φρούρια καὶ Κάστρα τῆς Ἑλλάδας*, τόμ. ΙΙ, Ἀθῆναι 1983², Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθῆναι 1990.

3. Προβλήματα της έρευνας - Μεθοδολογία

Η μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης του ύστερου Μεσαίωνα δεν έχει ως σήμερα οργανωθεί σε συστηματική βάση, που θα περιλάμβανε τυπολογική και χρονολογική κατάταξη και θα αντιμετώπιζε με επιστημονικά τεκμήρια

ζητήματα ταύτισης και χρήσης των αντικειμένων. Το γεγονός οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη φύση του υλικού.

Ο εντοπισμός μεταλλικών αντικειμένων κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας είναι πολύ αποσπασματικός σε σχέση με τα αντίστοιχα κεραμικά ευρήματα. Τα μεταλλικά αντικείμενα είχαν μεγάλο κόστος ανεύρεσης πρώτης ύλης και παρασκευής, που τα καθιστούσε σχεδόν απαγορευτικά για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Παράλληλα, η διαδικασία της ανακύκλωσης και επανάχρησης του μετάλλου ήταν διαδεδομένος τρόπος εξοικονόμησης πρώτης ύλης, που επιβαρύνει περαιτέρω την προσπάθεια τυπολογικών κατατάξεων.

Επιπλέον δυσκολία χειρισμού συνιστά, εκ πρώτης όψεως, η απλή και επαναλαμβανόμενη τυπολογία των αντικειμένων καθημερινής χρήσης, που διατηρείται, με μικρές παραλλαγές, για αιώνες. Εξάλλου, μεταλλικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης στερούνται κατά κανόνα ή διαθέτουν υποτυπώδη διάκοσμο, που δύσκολα μπορεί να ενταχθεί σε χρονολογικό πλαίσιο εικονογραφικής και τεχνοτροπικής εξέλιξης.

Μια πρόσθετη παράμετρος δυσκολίας στην προσέγγιση του υλικού είναι η προχωρημένη διάβρωση λόγω μεταβλητών συνθηκών θερμοκρασίας και υγρασίας, κυρίως των σιδερένιων και δευτερευόντως των χάλκινων ευρημάτων, που συχνά οδηγεί σε περιορισμένη δυνατότητα εξαγωγής πληροφοριών με υψηλό κίνδυνο παραπληροφόρησης, λόγω της παραμόρφωσης και της απολέπισης των αντικειμένων, ενώ παράλληλα υπάρχει και ο κίνδυνος ολοκληρωτικής απώλειάς τους.

Η παρουσίαση μεταλλικών αντικειμένων του ύστερου Μεσαίωνα γίνεται κατά κανόνα ευκαιριακά στο πλαίσιο δημοσιεύσεων ανασκαφών, ή μέσα από καταλόγους εκθέσεων, που εστιάζουν σε αποκτήματα μουσείων ή ιδιωτικών συλλογών, από πολύτιμα μέταλλα συχνά διακοσμημένα, πολλές φορές χωρίς ακριβή προέλευση.

Πρωτοποριακή εργασία και πολύτιμος οδηγός στην ταύτιση και χρονολόγηση μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης του ύστερου Μεσαίωνα, αποτελούν οι εργασίες ομάδων ερευνητών του Μουσείου του Λονδίνου, που παρουσίασαν ένα σημαντικό εύρος υλικό μεταλλικών κυρίως, αλλά και άλλων ευρημάτων, από αποθέτες απορριμμάτων γύρω από τον Τάμεση³. Οι δημοσιεύσεις, που ακολουθούν συγκεκριμένες

---

³ Egan –Pritchard, *Dress accessories*, Egan κ.ά., *Medieval Household*, Clark επιμ., *The Medieval Horse*, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*.

προδιαγραφές, παρουσιάζουν σημαντικές ποσότητες στρωματογραφημένου και καλά τεκμηριωμένου υλικού, συμβάλλοντας στη χρονολόγηση ομοειδών αντικειμένων με βάση τις εξελίξεις στην τυπολογία τους, και συμπληρώνονται με έρευνα σε αρχαικές και εικονογραφικές πηγές. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το έργο της Ilse Fingerlin για στοιχεία ένδυσης και διάφορα κλείστρα της ίδιας εποχής⁴.

Η παρούσα έρευνα ξεκίνησε με την προσπάθεια ταξινόμησης, επεξεργασίας και χρονολόγησης ενός συνόλου 1.387 μεταλλικών αντικειμένων που φυλάσσονταν στην αρχαιολογική αποθήκη του κάστρου Χλεμούτσι. Η εργασία βάσης περιλάμβανε συμπληρωματικές καταγραφές, φωτογραφική τεκμηρίωση, κατάρτιση δελτίων για όσα από τα μεταλλικά ευρήματα δεν ήταν καρφιά ή απλά ελάσματα, μελέτη ημερολογίων ανασκαφής, αναφορών, σκαριφημάτων και αρχαιικού φωτογραφικού υλικού. Αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας ήταν η επιλογή διακοσίων εικοσιοκτώ αντικειμένων που χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στην περίοδο του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428).

Η εργασία τεκμηρίωσης του υλικού περιλάμβανε δυο στάδια. Στο πρώτο στάδιο με τη βοήθεια των ανασκαφικών δεδομένων και των συνευρημάτων (κεραμική, νομίσματα, δευτερευόντως λίθινα) επιχειρήθηκε κατάρτιση καταλόγου των φραγκικών μεταλλικών αντικειμένων, που η χρήση τους μπορεί σε μεγάλο βαθμό να προσδιοριστεί. Τα αντικείμενα ταξινομούνται με βάση τη λειτουργία τους και εντάσσονται στις εξής θεματικές ενότητες: όπλα και θωράκιση, ιπποσκευή, στοιχεία ένδυσης και καλλωπισμού, οικιακός εξοπλισμός. Ο κατάλογος περιλαμβάνει για κάθε αντικείμενο: αύξοντα αριθμό, ταύτιση, αριθμό καταγραφής στο ευρετήριο της 6^{ης} EBA, τόπο εύρεσης και φύλαξης, υλικό, διαστάσεις, κατάσταση διατήρησης, περιγραφή, βιβλιογραφική τεκμηρίωση με συγκεκριμένα παράλληλα από άλλες αρχαιολογικές θέσεις της ίδιας περιόδου, χρονολόγηση με αναφορά στα αρχαιολογικά δεδομένα του στρώματος εύρεσης, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση. Καρφιά και αδιαμόρφωτα μεταλλικά ελάσματα, που χρονολογούνται στη φραγκική περίοδο, καταχωρούνται σε δυο παραρτήματα (Παράρτημα I: καρφιά, Παράρτημα II: ελάσματα), με αύξοντα αριθμό και αριθμό ευρετηρίου της 6^{ης} EBA, προέλευση, σύντομη περιγραφή και διαστάσεις, όπου είναι διαθέσιμες.

---

⁴ Fingerlin, *Gürtel*.

Στο δεύτερο στάδιο επιχειρήθηκε η ένταξη του υλικού στα δεδομένα της εποχής του, σε μια προσπάθεια σύνθεσης μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας για την καθημερινή ζωή στον ύστερο Μεσαίωνα, μέσα από τη μαρτυρία των σωζόμενων μεταλλικών στοιχείων. Σε μεγάλο ποσοστό η έρευνα για αυτή την ενότητα βασίζεται σε βιβλιογραφική μελέτη και αποδελτίωση, αφενός δημοσιεύσεων σύγχρονων ανασκαφικών δεδομένων και αφετέρου ιστορικών εγχειριδίων που βασίζονται στη μελέτη των πηγών. Σε ένα τρίτο επίπεδο αναζητούνται εικονογραφικά παράλληλα ή συσχετισμοί που να επιβεβαιώνουν τη μορφολογία και τη λειτουργία των αντικειμένων στη μνημειακή ζωγραφική και μικροτεχνία της ίδιας περιόδου από το Βυζάντιο, την ανατολική Μεσόγειο και τη δυτική Ευρώπη.

Η συντήρηση και στερέωση των μεταλλικών ευρημάτων, διαδικασία χρονοβόρα και απαιτητική σε υλικοτεχνική υποδομή, έγινε με μηχανικές και χημικές διαδικασίες αναστρέψιμες, που περιλάμβαναν τον καθαρισμό και τη σταθεροποίηση της κατάστασης των ευρημάτων και δευτερευόντως την προσπάθεια συγκόλλησης των διαφόρων μερών ώστε να αποκατασταθεί, κατά το δυνατό, η αρχική τους μορφή. Δυστυχώς οικονομικοί λόγοι και περιορισμένα χρονικά περιθώρια απέκλεισαν τη δυνατότητα συντήρησης όλων των μεταλλικών αντικειμένων που χρονολογούνται στη φραγκική περίοδο, ωστόσο για το μεγαλύτερο ποσοστό του υλικού υπήρξε η δυνατότητα μακροσκοπικής και μικροσκοπικής εξέτασης μετά τη συντήρησή του.

Για οικονομικούς αλλά και πρακτικούς λόγους στάθηκε επίσης αδύνατη περαιτέρω μεταλλογραφική εξέταση του υλικού, ώστε να διαπιστωθούν οι συστάσεις των κραμάτων. Η έρευνα αυτή, που σε συστηματική βάση θα προσέφερε πληροφορίες ως προς την προέλευση της πρώτης ύλης, τη χωροθέτηση μεταλλουργείων του ύστερου Μεσαίωνα και κατά συνέπεια την ασφαλή διαπίστωση της προέλευσης των αντικειμένων, είναι ακόμη σε προδρομικά στάδια στην Ελλάδα και θα πρέπει να αποτελέσει στο μέλλον αντικείμενο ενδιαφέροντος οργανωμένων φορέων⁵.

Σημειώνεται, τέλος, πως πρωτογενής έρευνα σε γραπτές πηγές, όπως τα ανδεγαυικά αρχεία ή τα αρχεία της Βενετίας, ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης που είναι αρχαιολογική και όχι ιστορική. Πληροφορίες από γραπτές πηγές χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά, με σκοπό να φωτίσουν όψεις της καθημερινής ζωής που

---

⁵ Δρανδάκη, *Χάλκινα σκεύη*.

υπαγορεύονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, και κυρίως μέσα από δευτερογενείς μελέτες που συγκεντρώνουν, ταξινομούν και επεξεργάζονται τα δεδομένα των πηγών. Για τα δυο φραγκικά κάστρα η σημαντικότερη πηγή πληροφοριών αποτελεί το *Χρονικόν του Μορέως*, κυρίως στην ελληνική του παραλλαγή, καθώς και το *Χρονικό των Τόκκων της Κεφαλονιάς*⁶.

4. Ζητήματα ορολογίας

Για τοπωνύμια και κάστρα χρησιμοποιείται η ονομασία με την οποία σήμερα είναι περισσότερο γνωστά⁷. Οι όροι *φραγκοκρατία/φραγκικός*, που έχουν επικρατήσει μέσω των δημοσιεύσεων της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής για τις ανασκαφές στην Κόρινθο, μολοντί έχουν διευρυμένα γεωγραφικά και χρονικά όρια, χρησιμοποιούνται συμβατικά για να δηλώσουν το διάστημα ύπαρξης του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428). Το εθνικό όνομα *Φράγκος/οι* είχε διαφορετικό νόημα κατά τη διάρκεια της χιλιόχρονης βυζαντινής ιστορίας καταλήγοντας τον 11^ο αιώνα να υποδηλώνει τους Νορμανδούς της Σικελίας που είχαν εισδύσει στη βυζαντινή διοίκηση⁸. Στην παρούσα μελέτη ο όρος *Φράγκος/οι* χρησιμοποιείται παράλληλα με τον όρο *Λατίνος/οι* (τεχνικό όρο που εμφανίζεται στη βυζαντινή γραμματολογία από τον 11^ο αιώνα) και έχουν εθνική και κοινωνική διάσταση, καθώς δηλώνουν τους κατοίκους της δυτικής Ευρώπης που ήταν καθολικοί και διαβίωναν σε καθεστώς ελευθερίας⁹.

Ο όρος *Σταυροφορικός*, πλατιά διαδεδομένος από τους ιστορικούς για την αναφορά στα κρατίδια που διαμορφώθηκαν στην ανατολική Μεσόγειο ως συνέπεια των Σταυροφοριών, χρησιμοποιείται για να δηλώσει παράλληλα και τα ανασκαφικά ευρήματα που προέρχονται από θέσεις ή στρώματα που χρονολογούνται στην περίοδο ύπαρξης των σταυροφορικών κρατιδίων.

Αρχαιολόγοι και βυζαντινολόγοι ονομάζουν το διάστημα ανάμεσα στον 13^ο και τον 15^ο αιώνα *ύστερη βυζαντινή περίοδο*. Ο όρος χρησιμοποιείται όταν γίνεται αναφορά

⁶ *Χρονικόν τοῦ Μορέως, Χρονικόν τῶν Τόκκων*. Το *Χρονικόν του Μορέως* σώζεται σε άλλες τρεις γλωσσικές παραλλαγές: γαλλική, αραγωνική και ιταλική. Ειδικά για το *Χρονικόν του Μορέως* ως ιστορική πηγή, Shawcross, *Chronicle of Morea*, Blanchet – Saint-Guillain, ‘Chronique de Morée’, 13-35.

⁷ Για την προέλευση και τις διάφορες παραλλαγές των ονομάτων Γλαρέντζα και Χλεμούτσι, Bon, *Morée Franque*, 320-321, σημ. 3 και 326, σημ. 2-4, 327, σημ. 1 αντίστοιχα, Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 18.

⁸ Kazhdan, ‘Latins and Franks’, 89-91, 99.

⁹ Jacoby, ‘Continuity and Change’, 6, Kazhdan, ‘Latins and Franks’, 84-89, 99.

στη βυζαντινή επικράτεια ή στις εκφάνσεις του βυζαντινού πολιτισμού. Εστιάζοντας ωστόσο την έρευνά μας σε ένα κρατικό μόρφωμα που διαμορφώθηκε στον αντίποδα της βυζαντινής αυτοκρατορίας από πολεμιστές με καταγωγή από τη δυτική Ευρώπη, θεωρούμε πως ο όρος *ύστερος Μεσαίωνα* εξυπηρετεί, στο πλαίσιο των χρονολογικών κατατάξεων και της ευρωπαϊκής ιστορίας, για τον προσδιορισμό της παραπάνω περιόδου.

5. Δομή

Η εργασία χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει δυο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο με το γενικό τίτλο «ιστορικό πλαίσιο» παρουσιάζονται σύντομα οι συνθήκες δημιουργίας, ανάπτυξης και παρακμής του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428) και δίνονται στοιχεία για τη διοικητική, κοινωνική και οικονομική του οργάνωσή του. Τέλος, εστιάζοντας στα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα, περιγράφονται αρκετά αναλυτικά οι συνθήκες ίδρυσης και ανάπτυξής τους, καθώς και η τοπογραφία και μορφολογία των ιστάμενων κτισμάτων, με στόχο τη διαμόρφωση συνολικής εποπτείας των κύριων χώρων προέλευσης της πλειονότητας των μεταλλικών ευρημάτων.

Το δεύτερο κεφάλαιο της πρώτης ενότητας με τίτλο «Ιστορία της ανασκαφικής έρευνας», εστιάζει στα δεδομένα της εύρεσης των μεταλλικών αντικειμένων της φραγκικής περιόδου από το νομό Ηλείας, παρουσιάζοντας αναλυτικά τις τομές, τα ανασκαφικά στρώματα προέλευσης και τα συνευρήματα. Εξετάζονται, κατά κύριο λόγο, μια σειρά τομών στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και τρεις σημαντικές θέσεις της Γλαρέντζας (ναός, αποθέτης ανατολικής πύλης, φρούριο). Τέλος, περιγράφονται συνοπτικά διάφορες μεσαιωνικές, κατά κανόνα, θέσεις του νομού Ηλείας, από τις οποίες προέρχονται σποραδικά μεταλλικά ευρήματα που αποδίδονται στη φραγκική περίοδο.

Η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει το σύνολο των φραγκικών μεταλλικών αντικειμένων του νομού Ηλείας, το οποίο εντάσσεται σε ενότητες με βάση τη χρήση τους: θωράκιση και οπλισμός, ιπποσκευή, στοιχεία ένδυσης και καλλωπισμού, κλείστρα και στοιχεία θυρωμάτων για την ασφάλεια του νοικοκυριού, ενδείξεις για το φωτισμό,

στοιχεία του μεταλλικού εξοπλισμού του μαγειρείου, είδη ραπτικής και ύφανσης, εργαλεία, εξαρτήματα, καρφιά, ελάσματα και σύνεργα του εμπορίου. Τα αντικείμενα ομαδοποιούνται με τυπολογικά κριτήρια και με βάση το υλικό κατασκευής. Δίνεται η προέλευσή τους, σύντομη περιγραφή, γίνεται χρονολογική εκτίμηση και σημειώνονται συνοπτικά τα εντοπισμένα παράλληλα της ίδιας περιόδου. Ακολουθεί σύντομος σχολιασμός για την εμφάνιση των διαφόρων τύπων μεταλλικών αντικειμένων, τον τρόπο χρήσης και τη διάδοσή τους.

Η τρίτη ενότητα χωρίζεται σε επιμέρους υποκεφάλαια που αντιστοιχούν στη διαίρεση των μεταλλικών ευρημάτων με βάση τη χρήση τους. Σχολιάζονται ειδικότερα στοιχεία που αφορούν την ιπποτική θωράκιση και τον οπλισμό, την ιπποσκευή, την ένδυση και τον καλλωπισμό, την ασφάλεια και το φωτισμό του νοικοκυριού, τη διατροφή και την οικοτεχνία, τις επαγγελματικές δραστηριότητες και το εμπόριο και τέλος τις ταφικές συνήθειες. Για τις παραπάνω κατηγορίες παρέχονται πληροφορίες που συνάγονται από τις πηγές και τις σύγχρονες απεικονίσεις στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης, της σταυροφορικής Ανατολής και του βαλκανικού χώρου, με στόχο τον εντοπισμό της κυρίαρχης τάσης που ανιχνεύεται ή που μπορεί να υποτεθεί ότι ισχύει και στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.

Ακολουθεί μια συνθετική προσέγγιση των συμπερασμάτων, που βασίζεται στα ευρήματα των ανασκαφών και επιχειρεί να δομήσει την εικόνα της καθημερινότητας στο πριγκιπάτο, μέσα από τα δεδομένα των πηγών και της εικονογραφίας. Την εργασία συμπληρώνει αναλυτικός κατάλογος των ευρημάτων και δυο παραρτήματα με συνοπτική παρουσίαση των καρφιών και ελασμάτων που ανάγονται στη φραγκική περίοδο, καθώς και ενδεικτική εικονογράφηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ιστορία του χώρου και των ανασκαφών

A.1 Το ιστορικό πλαίσιο: ιστορία, οικονομία, διοίκηση του πριγκιπάτου της Αχαΐας

A.1.1 Η δημιουργία του πριγκιπάτου της Αχαΐας και η ιστορική πορεία του έως την οριστική κατάλυσή του (1205-1428)

Το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας δημιουργήθηκε μετά την Τέταρτη Σταυροφορία το 1204, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η κατάρρευση της κεντρικής βυζαντινής διοίκησης¹⁰. Υποκινητής της Σταυροφορίας ήταν ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) και καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε ο δόγης της Βενετίας Ερρίκος Δάνδολο (1192-1205).

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους τον Απρίλιο του 1204, την κατάκτηση του ελλαδικού χώρου ανέλαβε ο Βονιφάτιος Μομφερατικός, στον οποίο είχε παραχωρηθεί η περιοχή από τη Θεσσαλονίκη ως την Κόρινθο και το Άργος, έχοντας στη διάθεσή του μικρή στρατιά αποτελούμενη από Λομβαρδούς, Φλαμανδούς, Γερμανούς και Γάλλους στρατιώτες. Το εγχείρημα δεν συνάντησε ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς ο κατακερματισμός της κρατικής ενότητας του Βυζαντίου και η ανάδειξη ισχυρών τοπικών αρχόντων, είχαν αποδιοργανώσει τη δυνατότητα οργανωμένης αντίστασης. Ο ίδιος ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Θεσσαλονίκης και τα κατακτημένα εδάφη μοιράστηκαν στους σταυροφόρους ιππότες της συνοδείας του, ιδρύοντας έτσι μια σειρά από μικρότερες ηγεμονίες¹¹.

Η Πελοπόννησος, σύμφωνα με τη συνθήκη διανομής των εδαφών, θα αποδιδόταν στη Βενετία, εκτός από τις περιοχές του Άργους, του Ναυπλίου και της Κορίνθου που

¹⁰ Longnon, *L'empire latin*, Geanakoplos, 'The Battle of Pelagonia', 99-141, Nicol, 'Pelagonia', 68-71, Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 244-278, Topping, 'The Morea, 1311-1364', 104-140, του ίδιου, 'The Morea, 1364-1460', 141-166, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 53-194, Πιέβα, *Frankish Morea*, της ίδιας, 'Image of Morea', 309-312, της ίδιας, 'Images of towns', 94-119, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, Λαμπροπούλου – Πανοπούλου, «Φραγκοκρατία και Δεσποτάτο», 59-87, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, της ίδιας, «Ανδεγαυική παρουσία», 45-59, της ίδιας, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο*, της ίδιας, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Jacoby, 'After the Fourth Crusade', 759-778, Sampsonis, 'Administration', 139-157, της ίδιας, 'La place', 81-109, Wilksman, 'Prinita', 167-198 του ίδιου, 'Conflict', 31-70.

¹¹ Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 248.

ελέγχονταν από τον τοπικό βυζαντινό άρχοντα Λέοντα Σγουρό (εικ. 1). Πληροφορίες για την κατάληψη της αντλούμε πρωτίστως από το *Χρονικόν του Μορέως*, καθώς και από τα κείμενα των σύγχρονων βυζαντινών συγγραφέων Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά, Νικήτα Χωνιάτη και Γεωργίου Ακροπολίτη. Οι αξιολογότερες αντίστοιχες δυτικές πηγές της κατάκτησης είναι το έργο του ιστορικού της Δ΄ Σταυροφορίας Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου και το αντίστοιχο του Βενετού Μαρίνο Σανούδο Τορτσέλο, (*Istoria del regno di Romania*)¹².

Μετά από σύντομη και άκαρπη προσπάθεια να καταλάβει τον Ακροκόρινθο, ο Βονιφάτιος Μομφερατικός αποχώρησε από την Πελοπόννησο τους πρώτους μήνες του 1205, αφήνοντας το έργο της κατάκτησης του Μορέα¹³ σε δυο ιπότες από την Καμπανία, τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, ανιψιό του ομώνυμου χρονογράφου, και τον Γουλιέλμο Σαμπλίτ¹⁴.

Με μικρή δύναμη πεντακοσίων έως επτακοσίων έφιππων πολεμιστών από την Καμπανία και τη Βουργουνδία¹⁵, οι δυο ιπότες κατευθύνθηκαν αρχικά προς την Πάτρα μέσω της βόρειας ακτής της Πελοποννήσου και κινήθηκαν κατά μήκος της δυτικής ακτής¹⁶. Πολύ γρήγορα τα σημαντικότερα κέντρα της βόρειας και δυτικής περιοχής (Πάτρα, Ανδραβίδα, Κατάκολο, Πύλος, Μεθώνη, Κορώνη, Καλαμάτα) κατακτήθηκαν χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση¹⁷, δημιουργώντας τον πυρήνα του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Οι δυο ιπότες ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την κατάληψη παράλιων θέσεων που θα τους εξασφάλιζαν δυνατότητα εφοδιασμού. Μεγαλύτερη προσπάθεια κατέλαβαν για την κατάληψη του ισχυρού κάστρου της Αρκαδιάς/Κυπαρισσίας και συστηματική πολιορκία

¹² *Χρονικόν του Μορέως*, Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονικὴ Διήγησις*, Γεωργίου Ἀκροπολίτου, *Χρονικὴ Συγγραφή*, Geoffroy de Villehardouin, *Conquête*, Μαρίνος Σανούδος Τορτσέλλο, *Ἱστορία της Ρωμανίας*.

¹³ Το όνομα «Μορέας» προσδιόριζε καταρχάς την εύφορη πεδιάδα της Ηλείας και της Αχαΐας και συναντάται από τον 9^ο αιώνα. Συστηματικά χρησιμοποιείται από τον 13^ο αιώνα ιδιαίτερα σε δυτικές πηγές για να δηλώσει τη δυτική ή και ολόκληρη την Πελοπόννησο, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 85 και σημ. 3, Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα», 248, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 126-127.

¹⁴ Longnon, *L'empire latin*, 72, Jacoby, 'Archontes', 424, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 84, 91, Karapidakis, 'Lecture politique', 138.

¹⁵ Το *Χρονικόν του Μορέως* κάνει λόγο για 700 πολεμιστές, *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1730-1731, ενώ ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος για 500, Geoffroy de Villehardouin, *Conquête*, τόμ. Β', § 328-329. Για τη σχετική συζήτηση, Πιέβα, *Frankish Morea*, 164-171.

¹⁶ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 132-133.

¹⁷ Την περίοδο πριν τη φραγκική κατάκτηση η σκιά της κεντρικής διοίκησης στην Πελοπόννησο είχε οδηγήσει τους τοπικούς άρχοντες σε τάσεις απόσχισης από το διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας και αναζήτησης νέων μεθόδων τοπικής οργάνωσης, Herrin, 'Byzantine Provincial Government', 253-284, Karapidakis, 'Lecture politique', 129-141.

απαιτούσε η προσάρτηση του μικρού αλλά απόκρημνου οχυρού του Αράκλοβου, στο όρος Μίνθη της νοτιοανατολικής Ηλείας¹⁸.

Η μάχη που έκρινε την έκβαση των επιχειρήσεων στη δυτική Πελοπόννησο δόθηκε στις αρχές του φθινοπώρου του 1205 στον «Κούντουραν ελαιώνα»¹⁹, θέση που ως σήμερα δεν έχει ταυτιστεί με ακρίβεια, στην ευρύτερη περιοχή της Θουρίας, λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Καλαμάτας²⁰. Εκεί ο στρατός των Βυζαντινών, πιθανόν υπό την ηγεσία του Μιχαήλ Α΄ Δούκα Αγγέλου Κομνηνού (1204-1214), ιδρυτή του κράτους της Ηπείρου, σε κατά μέτωπο επίθεση με τα φραγκικά στρατεύματα, γνώρισε συντριβή²¹.

Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Σαμπλίτ, το 1209, και έως το 1278 το πριγκιπάτο διοικούσε η οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων. Ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος (1205-1228) συνέχισε το έργο της κατάκτησης προς την κεντρική και ανατολική Πελοπόννησο. Η αντίσταση των γηγενών της Πελοποννήσου βρισκόταν στα χέρια κοινωνικών δυνάμεων που είτε είχαν παράδοση στην αυτοδιαχείριση (Μονεμβασία, Σλάβοι του Ταύγετου), είτε ήταν φιλόδοξα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, που απόκτησαν δύναμη και ανεξαρτησία λίγο πριν ή αμέσως μετά το 1204²². Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Λέοντα Σγουρού, που είχε υπό τον έλεγχό του την περιοχή από την Αργολίδα ως τα Στενά των Θερμοπυλών και κατόρθωσε να καθυστερήσει σημαντικά την κατάκτηση της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Το 1210 καταλήφθηκε η Κόρινθος, το 1211 το Ναύπλιο και το 1212 το Άργος και πιθανόν η Λακεδαίμονα²³. Η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Φράγκους ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα, το 1248, με την κατάκτηση της Μονεμβασίας²⁴.

Με τη συνθήκη της Σαπιέντζας, τον Ιούνιο του 1209, η Βενετία παραχώρησε στο Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο τα εδάφη της Πελοποννήσου που είχαν κατακτηθεί, ενώ η ίδια διατήρησε τις περιοχές της Μεθώνης και Κορώνης. Οι Βενετοί εξασφάλισαν παράλληλα το δικαίωμα να εμπορεύονται χωρίς δασμούς στις φραγκοκρατούμενες

¹⁸ Κορδώσης, «Κατάκτηση», 97-100, του ίδιου, «Αράκλοβον», 63-91.

¹⁹ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1723-1724.

²⁰ Κορδώσης, «Κατάκτηση», 100-106, 179.

²¹ Πιεβα, *Frankish Morea*, 131, Κανελλόπουλος – Λεκέα, «Tagliacozzo», 68-69.

²² Πιεβα, *Frankish Morea*, 175.

²³ Κορδώσης, «Κατάκτηση», 107-125.

²⁴ Kalligas, *Monemvasia*, 86-94, Πιεβα, *Frankish Morea*, 139, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 23.

περιοχές και επιπλέον μπορούσαν να διατηρούν εκκλησία και αποθήκες στα διάφορα λιμάνια της Πελοποννήσου²⁵.

Το πριγκιπάτο της Αχαΐας υπήρξε το μεγαλύτερο σε έκταση κρατικό μόρφωμα που δημιουργήθηκε στον ελλαδικό χώρο από σταυροφόρους ιππότες και τα χρόνια της ακμής του συνδέονται με τη διοίκηση του οίκου των Βιλλεαρδουίνων. Μετά το θάνατο του Γοδεφρείδου Α΄ το 1228, την εξουσία ανέλαβαν οι δυο γιοι του, Γοδεφρείδος Β΄ (1228-1246) και Γουλιέλμος Β΄ (1246-1278). Κύρια μέριμνα των Βιλλεαρδουίνων αποτελούσε η σταθεροποίηση της θέσης τους και η εσωτερική οργάνωση του πριγκιπάτου. Υποτελείς του πρίγκιπα ήταν ο ηγεμόνας των Αθηνών, οι τριτημόριοι της Εύβοιας και ο δούκας του Αιγαίου²⁶. Ήταν επιπλέον εποχή έντονων επαφών με τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, που καταδεικνύουν το στρατιωτικό χαρακτήρα του πριγκιπάτου²⁷. Στα χρόνια αυτά οι ιππότες του Μοριά απέκτησαν φήμη ικανών και άξιων πολεμιστών και το πριγκιπάτο φημιζόταν για την αυλή του στην οποία άνθιζαν τα ιπποτικά ιδεώδη, στοιχείο που αύξησε το γόητρό του στη Δύση²⁸.

Οι προσπάθειες του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου να επεκτείνει τα σύνορα του πριγκιπάτου έξω από τα όρια της Πελοποννήσου, σήμαναν την αρχή της παρακμής του. Συμμετείχε ενεργά στη διένεξη μεταξύ των δυο σημαντικότερων ελληνικών βασιλείων της εποχής, της Ηπείρου και της Νίκαιας. Ο Γουλιέλμος συνασπίστηκε με τον Μιχαήλ Β΄ δεσπότη της Ηπείρου (1237-1271) εναντίον του αυτοκράτορα της Νίκαιας, Μιχαήλ Παλαιολόγου, και το 1259 τα φραγκικά στρατεύματα υπέστησαν συντριπτική ήττα σε μάχη που δόθηκε στην απομακρυσμένη μακεδονική Πελαγονία²⁹.

²⁵ Ματζέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 250.

²⁶ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 160-161.

²⁷ Ο Γοδεφρείδος Β΄ Βιλλεαρδουίνος το χειμώνα του 1235-1236 και ξανά το 1238 έσπευσε σε βοήθεια του Λατίνου αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, το 1249 ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος συμμετείχε με εικοσιτέσσερα πλοία στη σταυροφορία που οργάνωσε ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος Θ΄ (1226-1270), Piieva, *Frankish Morea*, 148-149, Jacoby, 'After the Fourth Crusade', 767-768. Οι επαφές με την Κωνσταντινούπολη επιβεβαιώνονται από την κυκλοφορία λατινικών υπερπύρων της Κωνσταντινούπολης στα εδάφη του πριγκιπάτου, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 246-248 και σημ. 38.

²⁸ Ο πάπας Ονώριος Γ΄ (1216-1227) αποκαλεί τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο σε επιστολή του το 1223 'quasi nova Francia', Dendias, 'Rapports', 371, Jacoby, 'Knightly Values', 158-186 και κυρίως 160, 164-165, Μαρβίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 107, *The Chronicle of Muntaner*, 627, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 24. Ακόμη, το εικονογραφημένο χειρόγραφο Fonds français 844 (*Le Manuscrit du Roi*) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα, περιλαμβάνει τμήμα της μουσικής και των στίχων δυο αυλικών τραγουδιών που συντέθηκαν από τον Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο, Jacoby, 'Littérature', 642.

²⁹ Geanakoplos, 'The Battle of Pelagonia', 99-141, Nicol, 'Pelagonia', 68-71, Κανελλόπουλος – Λεκέα, «Tagliacozzo», 76-78.

Ο ίδιος ο Γουλιέλμος και άλλοι Φράγκοι φεουδάρχες αιχμαλωτίστηκαν για περισσότερο από δυο χρόνια ώσπου, το 1262, αποφασίστηκε η απελευθέρωσή τους με αντάλλαγμα την παράδοση των κάστρων της Μάνης, Μονεμβασίας και Μυστρά στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282)³⁰. Η παραχώρηση των κάστρων υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για την έκβαση των ιστορικών εξελίξεων στην Πελοπόννησο, καθώς αποτέλεσαν τον πυρήνα του Δεσποτάτου του Μορέως με πρωτεύουσα το Μυστρά, ένα αντίπαλο κρατικό μόρφωμα στην περιοχή.

Η ήττα στην Πελαγονία (1259) και η ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως (1261) σηματοδοτούν μια περίοδο έντονης απειλής για την ίδια την ύπαρξη του πριγκιπάτου. Οι συρράξεις μεταξύ Φράγκων και Βυζαντινών στα επόμενα χρόνια οδήγησαν σε ήττες των δεύτερων στην Πρινίτσα/Ολυμπία το 1263, στα Σεργιανά (ανατολικά της Ανδραβίδας), στο Μεσίσκλι Ηλείας το 1262-1263 και στο Μακρυπλάγι Μεσσηνίας το 1264. Οι συγκρούσεις αυτές ήταν μικρής κλίμακας, επιδρομές και καθημερινές εχθροπραξίες, που όμως οδήγησαν σε καταστροφές πόλεων, ερήμωση της υπαίθρου, λεηλασίες και σημαντικές απώλειες έμψυχου υλικού³¹. Μολονότι μπορούμε να θεωρήσουμε πως εντάσσονται στην προσπάθεια του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου να κατακτήσει εκ νέου τα εδάφη που είχε παραχωρήσει στους Βυζαντινούς³², ωστόσο οι συνεχείς διενέξεις εξασθένησαν σταδιακά την ισχύ των Φράγκων ηγεμόνων, που χρειάστηκε να στραφούν προς τη Δύση για αναζήτηση βοήθειας³³.

Το Μάιο του 1267 ο πάπας Κλήμης Δ΄ (1265-1268) οργάνωσε στο Βιτέρμπο συνάντηση μέσω της οποίας θα διασφαλιζόταν η ασφάλεια των Φράγκων της Πελοποννήσου αλλά και η αποκατάσταση της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος επιδίωξε τη βοήθεια του Κάρολου Α΄ Ανδεγαυού βασιλιά της Σικελίας (1266-1285), του μοναδικού δυτικού ηγεμόνα που είχε τη δυνατότητα να τον ενισχύσει στρατιωτικά και του οποίου, επιπλέον, η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτελούσε μακροπρόθεσμο στόχο³⁴.

³⁰ Πληροφορία για πρόσθετη παράδοση των κάστρων Γερακιού και Κινστέρνας στο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, διασώζεται στο, Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, τόμ. Ι, 88, Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 154-160. Ωστόσο, η άποψη αυτή τείνει να αμφισβητηθεί από σύγχρονους μελετητές, Wilksman, 'Prinitsa', 173-174, 176-177.

³¹ Zakythinis, *Despotat*, τομ. Α΄, 39-43. Ειδικά για τη μάχη της Πρινίτσας, Wilksman, 'Prinitsa', 167-198.

³² Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Έλλάδα», 254.

³³ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 148-152, Wilksman, 'Conflict', 33-50.

³⁴ Barber, 'Western Attitudes', 117-120.

Προκειμένου να εξασφαλίσει συμμαχία για την προστασία των εδαφών του, ο Γουλιέλμος Β΄ υπόγραψε συνθήκη με την οποία το πριγκιπάτο της Αχαΐας προσφερόταν στον οίκο των Ανδεγαυών, νομιμοποιώντας έτσι την ενεργό ανάμειξή τους στα ζητήματά του³⁵. Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου, το 1278, οι Ανδεγαυοί έμειναν μόνοι κυρίαρχοι του πριγκιπάτου έως το 1383.

Από το 1278 ο Κάρολος Α΄ (1266-1285) ανέλαβε τη διακυβέρνηση του πριγκιπάτου και ανέθεσε σε έναν εκπρόσωπό του, που έφερε τον τίτλο του βάλου, να λάβει όρκο υποτέλειας από τους φεουδάρχες και να ασκεί τη διοίκηση για λογαριασμό του. Ο ίδιος δεν επισκέφθηκε ποτέ τις κτήσεις του στην Πελοπόννησο, οι οποίες αποτέλεσαν δορυφόρο του βασιλείου της Νάπολης και γεωπολιτικό ορμητήριο στην προσπάθεια αποκατάστασης της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης³⁶.

Ο διάδοχος του Καρόλου Α΄, Κάρολος Β΄ Ανδεγαυός (1289-1300) αναγνώρισε το 1289 τα κυριαρχικά δικαιώματα της κόρης του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, Ισαβέλλας, αξιοποιώντας τη ως μέσο συμβιβασμού με τους άρχοντες της Πελοποννήσου³⁷. Στην πριγκίπισσα παραχωρήθηκαν οι βαρονίες της Καρύταινας και του Αράκλoβου και διοίκησε για μικρό διάστημα το πριγκιπάτο μαζί με τους συζύγους της Φλωρέντιο του Αινώ (1289-1297) και Φίλιππο της Σαβοΐας (1301-1305) σε καθεστώς σχετικής ηρεμίας και ευημερίας³⁸.

Από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα νέες δυνάμεις κάνουν την εμφάνισή τους στο Αιγαίο επηρεάζοντας την πολιτική κατάσταση της Πελοποννήσου: οι Καταλανοί και οι Οθωμανοί Τούρκοι. Οι παλιές φραγκικές οικογένειες της περιόδου της κατάκτησης έδωσαν τη θέση τους σε νέες δυναστείες προερχόμενες κατά κανόνα από τις ιταλικές ναυτικές πόλεις, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στα αστικά κέντρα και σταδιακά εδραΐωσαν τα εμπορικά τους συμφέροντα στο πριγκιπάτο, το οποίο είχε συρρικνωθεί

³⁵ Ο Κάρολος Α΄ ήταν αδελφός του Λουδοβίκου Θ΄ της Γαλλίας και το 1265 ο πάπας Κλήμης Δ΄ του παραχώρησε το βασίλειο της Νάπολης και της Σικελίας. Με την παραχώρηση του πριγκιπάτου της Αχαΐας ο πάπας επιδίωξε να διοχετεύσει την ενεργητικότητα του Καρόλου έξω από την Ιταλία, Longnon, 'Rattachement', 134-143, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 151-155.

³⁶ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 325-329, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, passim, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 166, Sampsonis, 'La place', 81-109.

³⁷ Για το καθεστώς της επικυριαρχίας των Ανδεγαυών και τον τρόπο που επηρέασε τη διαδοχή των ηγεμόνων του πριγκιπάτου, Topping, 'The Morea 1311-1364', 104-110.

³⁸ Ντούρου – Ηλιοπούλου, «Ανδεγαυική παρουσία», 48-52.

εδαφικά και περιλάμβανε τους σημερινούς νομούς Ηλείας και Κορινθίας και τμήματα των νομών Αχαΐας, Αργολίδας και Μεσσηνίας³⁹.

Τον 14^ο αιώνα το πριγκιπάτο υπήρξε πεδίο του ανταγωνισμού ανάμεσα στις δυο μεγαλύτερες εμπορικές δυνάμεις της εποχής, τη Βενετία και την ανερχόμενη Φλωρεντία, που διεκδικούσε το δικό της ζωτικό χώρο στην Ανατολή. Ο πρίγκιπας Ροβέρτος του Τάραντα (1346-1364) απάλλαξε τους Βενετούς από την υποχρέωση καταβολής φόρου στα προϊόντα των κτίσεων του. Την ίδια στάση απέναντί τους κράτησαν και οι διάδοχοί του⁴⁰. Σημαντικό πρόσωπο υπήρξε ο φλωρεντινός τραπεζίτης Νικολό Ατσαγιόλι, σύμβουλος και χρηματοδότης των Ανδεγαυών πριγκίπων στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, ο οποίος είχε δεχθεί ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του σημαντικά εδάφη στη δυτική Πελοπόννησο και το 1358 προσάρτησε ως φέουδό του την Κόρινθο⁴¹.

Οι τουρκικές επιδρομές στην Πελοπόννησο το 1332/1333 και εκ νέου το 1356-1357⁴², οι πειρατικές επιδρομές που επωφελούνταν από την έλλειψη συντονισμένης πολιτικής δράσης, η ερήμωση της υπαίθρου από την επιδημία πανώλης στα 1347-1348 και η αυξανόμενη ελληνική απειλή του Δεσποτάτου του Μορέως, επέτειναν την αποδιοργάνωση του πριγκιπάτου. Το 1376 η βασίλισσα της Νάπολης Ιωάννα Α΄ (1343-1382) προκειμένου να ελέγξει την κατάσταση, παραχώρησε το πριγκιπάτο για πέντε χρόνια έναντι ετήσιας καταβολής 4.000 δουκάτων, στους Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου⁴³. Οι Ιωαννίτες, στην προσπάθεια να επιβάλλουν την κυριαρχία τους, προσέλαβαν δυο ομάδες Ναβαραίων μισθοφόρων. Σύντομα όμως αποχώρησαν απογοητευμένοι από την περιοχή. Οι Ναβαραίοι, πρωτοεμφανίστηκαν στα Βαλκάνια το 1368 και δέκα χρόνια αργότερα, εμπλεκόμενοι στις υποθέσεις του πριγκιπάτου της Αχαΐας, πέτυχαν να αποσπάσουν εδάφη για λογαριασμό τους στην Πελοπόννησο και αλλού⁴⁴.

Από το 1380 και εξής η ανδεγαυική κυριαρχία ήταν σκιώδης και το πριγκιπάτο αποτέλεσε πεδίο αντακδικήσεων Βενετών, Ιωαννιτών ιπποτών, Ναβαραίων, Βυζαντινών

³⁹ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 189, Sakellariou, 'Latin Morea', 303.

⁴⁰ Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 48-49 και σημ. 24, 28.

⁴¹ Jacoby, 'Italian Migration', 116-117.

⁴² Ματζέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 270.

⁴³ Luttrell, 'Principality of Achaea in 1377', 340-345, Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ιωαννίτες», 315-318.

⁴⁴ Δυο θησαυροί νομισμάτων: της Αρχαίας Ήλιδας 2005 και του Πύργου 1967 συνδέονται με την έλευση των Ναβαραίων στην περιοχή και τις εκτεταμένες καταστροφές που προκάλεσαν, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 249, 252.

και Τούρκων⁴⁵. Η κατάσταση επιδεινώθηκε στις αρχές του 15^{ου} αιώνα όταν για τα ερείπια του πριγκιπάτου, συρρικνωμένου πλέον στα βορειοδυτικά της Πελοποννήσου, φιλονικούσαν δυο ισχυρές ιταλικές οικογένειες: η γενουατική των Ζαχαρία και των Τόκκων από το Μπενεβέντο, στην κυριότητα των οποίων είχε περιέλθει η Κεφαλονιά ήδη από τον 14^ο αιώνα. Επίκεντρο των αντεκδικήσεων υπήρξε η περιοχή της Γλαρέντζας, η οποία τελικά παραχωρήθηκε από τον Κάρολο Τόκκο στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο το 1428 ως προίκα της ανιψιάς του Μαγδαληνής-Θεοδώρας. Η παρουσία των Βυζαντινών όμως δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την ολοένα αυξανόμενη οθωμανική απειλή κι έτσι ολόκληρη η Πελοπόννησος περιήλθε στα χέρια των Τούρκων στα 1460, εκτός από τις δυο βενετικές βάσεις της Μεθώνης και Κορώνης, που ακολούθησαν την τύχη του Μοριά λίγο αργότερα, το 1500.

---

⁴⁵ Topping, 'The Morea, 1364-1460', 149-160.

A.1.2 Διοικητική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση του πριγκιπάτου της Αχαΐας

Οι Φράγκοι κατακτητές της Πελοποννήσου, ήταν στην πλειονότητά τους γαλλικής καταγωγής, προέρχονταν από τις τάξεις της μέσης δυτικής φεουδαρχικής κοινωνίας και μετέφεραν στις χώρες εγκατάστασής τους τις κοινωνικοπολιτικές δομές του τόπου τους⁴⁶. Η πολιτική, διοικητική και κοινωνική οργάνωση του πριγκιπάτου της Αχαΐας ακολούθησε φεουδαρχικά πρότυπα που βασίζονταν στη σχέση υποτέλειας (*homagium*) προς τον κυρίαρχο⁴⁷. Πυρήνας της κοινωνικής και στρατιωτικής οργάνωσης ήταν το φέουδο με ετήσιο εισόδημα 1.000 υπερπύρων, για το οποίο ο φεουδάρχης όφειλε την υπηρεσία ενός ιππότη με την ακολουθία του⁴⁸. Γύρω στο 1260 κάθε φέουδο υπολογίζεται ότι καταλάμβανε έκταση 54 τ.χλμ⁴⁹. Τα φέουδα κληρονομούνταν στα νόμιμα τέκνα, με απαραίτητες προϋποθέσεις τον όρκο πίστης και υποτέλειας και τη στρατιωτική υποχρέωση.

Ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος ασχολήθηκε από νωρίς με τη διοικητική και οικονομική οργάνωση του πριγκιπάτου. Το 1209 στη Συνέλευση της Ανδραβίδας συστήθηκε ειδική επιτροπή Φράγκων και Ελλήνων για να συνταχθεί το φεουδαρχικό κατάστιχο διαίρεσης της επικράτειάς του σε δώδεκα βαρονίες, καθεμία από τις οποίες περιλάμβανε έναν ορισμένο αριθμό φέουδων. Οι βαρονίες, που ήταν διοικητικές και φορολογικές μονάδες, δόθηκαν σε σταυροφόρους και ήταν οι εξής: της Άκοβας (ή Mategriffon κατά τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, κοντά στη Δημητσάνα) με εικοσιτέσσερα φέουδα, της Πάτρας με εικοσιτέσσερα φέουδα, της Καρύταινας με είκοσι δυο φέουδα, των Καλαβρύτων με δώδεκα φέουδα, της Βοστίτσας (Αιγίου) με οκτώ φέουδα, του Νικλίου (κοντά στην Τεγέα) με έξι φέουδα, του Γερακίου με έξι φέουδα, της Βελιγοστής (Μεγαλόπολης) με τέσσερα φέουδα, της Γρίτσενας (περιοχή Λάκκων Μεσσηνίας) με τέσσερα φέουδα, του Πασσαβά με τέσσερα φέουδα,

⁴⁶ Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 250, Ντελόπουλος, «Δυτικά πρότυπα», 153, Jacoby, 'Littérature', 618-620, 624-625, 635-636, 643-646.

⁴⁷ Το φεουδαρχικό σύστημα αποτέλεσε από τον 9^ο αιώνα τον κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό θεσμό της Δύσης, αν και ήδη από τα χρόνια των πρώτων Σταυροφοριών είχε αρχίσει να μετασχηματίζεται εξαιτίας της ραγδαία αναπτυσσόμενης τάξης των εμπόρων που ευνοούσαν την ανάπτυξη της αστικοποίησης. Για τη σχέση υποτέλειας στις δυτικές φεουδαρχικές κοινωνίες βλ. ενδεικτικά, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο*, 23-25.

⁴⁸ Της ίδιας, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 99-103.

⁴⁹ Ilieva, *Frankish Morea*, 169.

της Χαλανδρίτσας (νότια της Πάτρας και της Βοστίτσας) με τέσσερα φέουδα. Η καστελλανία της Καλαμάτας, η βαρωνία της Αρκαδιάς / Κυπαρισσίας και η καστελλανία της Κορίνθου ήταν προσωπικά φέουδα της οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων. Η περιουσία του πρίγκιπα στα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα περιλάμβανε εκτός από τις παραπάνω θέσεις, τον Ακροκόρινθο, το Χλεμούτσι, το Κατάκολο, το Μυστρά, το Λεύκτρο και το κάστρο της Μάνης⁵⁰. Με τη σταδιακή συρρίκνωση των εδαφών του πριγκιπάτου, το 1391 ως φραγκικές βαρονίες αναφέρονται μόνο της Πάτρας, της Βοστίτσας, της Χαλανδρίτσας και της Αρκαδιάς /Κυπαρισσίας⁵¹.

Στην κορυφή της φεουδαλικής ιεραρχίας βρισκόταν ο πρίγκιπας και οι δώδεκα βαρόνοι που είχαν δικαίωμα κοπής νομισμάτων, απονομής δικαιοσύνης και κατασκευής κάστρων. Ακολουθούσε η σειρά των απλών υποτελών φεουδαρχών, με δικαιοδοσίες που προέκυπταν από το δεσμό υποτέλειας που ένωνε τον καθένα φεουδάρχη με τον πρίγκιπα ή το βαρόνο. Σε αυτή την κοινωνική τάξη εντάχθηκαν και οι Βυζαντινοί μεγαλογαιοκτήμονες οι οποίοι αναγνώρισαν τη φραγκική κυριαρχία και διατήρησαν τις ιδιοκτησίες τους⁵². Στην Πελοπόννησο, επειδή υπήρχε έλλειψη διοικητικού προσωπικού, οι Φράγκοι αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν Έλληνες σε διοικητικές θέσεις, ενώ η κοινή ζωή και τα κοινά συμφέροντα οδηγούσαν συχνά στη σύναψη επιγαμιών μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων, ιδιαίτερα στα μεσαία κοινωνικά στρώματα⁵³.

Οι Φράγκοι σταυροφόροι που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο, αριθμητικά πολύ λιγότεροι από τους γηγενείς, βρέθηκαν σε γεωγραφικό χώρο πολύ διαφορετικό από το δικό τους και ξένο ως προς τη φεουδαρχική αντίληψη⁵⁴. Για να αντιμετωπίσουν την ανασφάλειά τους επέβαλαν μια οργάνωση καθαρά στρατιωτική χωρίς να προβούν σε ριζικές κοινωνικές αλλαγές, στοιχείο που ευνόησε τη σχετική σταθερότητα του πριγκιπάτου.

Οι Έλληνες κάτοχοι γης ήταν νομικά ελεύθεροι, διατηρούσαν τα πατρικά τους κτήματα και τα κληρονομικά τους έθιμα και είχαν νομική δικαιοδοσία επί των

⁵⁰ Πιέβα, *Frankish Morea*, 143.

⁵¹ Bon, *Morée franque*, 276, 691-692.

⁵² Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 443-444, Jacoby, 'Continuity and Change', 6-13, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο*, 26-36, της ίδιας, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 113-116.

⁵³ Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 247, Πιέβα, *Frankish Morea*, 186-190, Karapidakis, 'Lecture politique', 138-139.

⁵⁴ Οι ολιγάριθμοι Φράγκοι άποικοι εγκαθίστανται αρχικά στις κτήσεις τους χωρίς τις οικογένειές τους και διέμεναν κυρίως στα αστικά κέντρα και ειδικότερα στα λιμάνια, Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες», 13.

δουλοπαροίκων τους αλλά δεν μπορούσαν να τους απελευθερώσουν. Σε αντάλλαγμα δήλωναν υποτέλεια στον πρίγκιπα και πρόσφεραν φόρο και στρατιωτική υπηρεσία σύμφωνα με την τάξη τους⁵⁵.

Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού βρισκόταν στην κατώτερη βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας και ήταν ελεύθεροι χωρικοί και κυρίως εξαρτημένοι αγρότες (*villani*). Σημαντικές πληροφορίες για την αγροτική οικονομία της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου αποτελούν το πλούσιο βενετικό αρχείο και τα φορολογικά κατάστιχα του φλωρεντινού τραπεζίτη Νικολό Ατσαγιόλι⁵⁶. Ο αγροτικός πληθυσμός στο πριγκιπάτο ήταν στην πλειονότητά του ελληνικός, όπως φαίνεται και από τα οικογενειακά τους ονόματα⁵⁷. Οι Έλληνες χωρικοί, αποδέχτηκαν μάλλον παθητικά τη λατινική διακυβέρνηση, αν και στις περιοχές που είχαν καταλάβει οι Λατίνοι, η νομική και οικονομική τους κατάσταση φαίνεται να υποβαθμίστηκε⁵⁸. Η διατήρηση των βυζαντινών οργανωτικών δομών της οικονομίας της υπαίθρου σε ό,τι αφορούσε τους τύπους καλλιέργειας και την κτηνοτροφία, τις παροχές νερού, τα προϊόντα και τη διοχέτευσή τους στην αγορά, εξασφάλισε τη συνέχεια της παραγωγής⁵⁹.

Στα μεγάλα αστικά κέντρα ζούσαν Φράγκοι άρχοντες⁶⁰, έμποροι και τεχνίτες, απλός λαός και στρατιώτες. Σταδιακά οι κάτοικοι των πόλεων απόκτησαν πλούτο με την άνθηση του εμπορίου. Η λατινική πλειονότητα, ανεξάρτητα από το οικονομικό της υπόβαθρο, έτεινε επίσης να ζει στα αστικά κέντρα, στα οποία αναπτύχθηκε μια μικτή κοινωνία Λατίνων και Ελλήνων με οικονομικές και κοινωνικές επαφές, πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και τάσεις αποδοχής αλλά και διατήρησης των ιδιαιτεροτήτων.

Οι Φράγκοι επιδίωξαν να διατηρήσουν φυλετική, γλωσσική και εδαφική διαφοροποίηση από τους Έλληνες υπηκόους τους. Το κάστρο αποτέλεσε τον πυρήνα της

⁵⁵ Jacoby, 'Knightly Values', 177, Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο*, 31-34.

⁵⁶ *Documents sur le régime des terres*, Topping, 'The Morea 1311-1364', 125-126, Πέννα, «Μεσσηνία», 56, Jacoby, 'Peasant Mobility', 525-539.

⁵⁷ Στη φραγκική Ελλάδα οι πηγές δεν προσφέρουν στοιχεία για τη διενέργεια δημογραφικών αναλύσεων παρόλο που είναι γνωστό ότι ο κύριος όγκος του πληθυσμού ήταν εγκατεστημένος στην ύπαιθρο, σε χωριά και κωμοπόλεις. Ωστόσο είναι αδύνατο να υπολογίσουμε το μέγεθος αυτού του πληθυσμού, ενώ υποθέσεις μόνο μπορούν να γίνουν και για την αναλογία του με το φραγκικό στοιχείο, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 393-396, Jacoby, 'Changing', 203.

⁵⁸ Του ίδιου, 'Social Evolution', 207-214.

⁵⁹ Του ίδιου, 'Changing', 199-200. Ωστόσο, η κατάργηση του αυστηρού βυζαντινού ελέγχου στη διακίνηση της παραγωγής, έδωσε μεγάλη οικονομική δυνατότητα στους Λατίνους επικυρίαρχους, που μπορούσαν να προσελκύσουν δυτικούς επενδυτές και να αναζητήσουν νέες αγορές για τα προϊόντα τους, του ίδιου, 'Italian Migration', 99-101.

⁶⁰ Του ίδιου, 'Social Evolution', 194-196.

ζωής του φεουδαρχικού συστήματος και μια σταθερή βάση ελέγχου των γύρω περιοχών. Διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα, σταθμοί ανεφοδιασμού και αποθήκες εφοδίων, ήταν ταυτόχρονα σύμβολα δύναμης γύρω από τα οποία οργανωνόταν η ζωή του φεουδάρχη και των υποτελών του⁶¹. Κατά τα πρώτα χρόνια της φραγκικής κυριαρχίας πολλά βυζαντινά κάστρα επισκευάστηκαν στην Πελοπόννησο, ενώ καινούργια κτίστηκαν κατά κανόνα σε απρόσιτα μέρη, για να είναι κατά το δυνατόν απρόσβλητα από εχθρική επίθεση, σε θέσεις κλειδιά για την εποπτεία των περασμάτων και του περιβάλλοντα χώρου και για να εξαπολύουν αιφνιδιαστικές επιθέσεις στον εχθρό⁶². Αγροτικοί οικισμοί αλλά και μεγαλύτερα πολίσματα σε άμεση γειτνίαση με τα κάστρα, αποτελούσαν τον πυρήνα της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής⁶³.

Η εδαφική περιουσία και η αγροτική παραγωγή ήταν βασική πηγή πλούτου και κύρους για τους Φράγκους εισβολείς. Τα διάφορα κτήματα ή υποστατικά που ανήκαν στους άρχοντες διακρίνονταν σε ιδιωτικά (μεσάρια) και σε χωράφια που καλλιεργούσαν οι αγρότες (στάξια). Τα πρώτα διαχειριζόταν ένας επιστάτης και συχνά ελέγχονταν από ένα πύργο ή κάστρο, που μπορούσε να είναι και ο χώρος αποθήκευσης της παραγωγής και διέθετε φρουρές από τοξότες⁶⁴.

Το πριγκιπάτο αποτέλεσε πηγή παραγωγής και εμπορικής διακίνησης τροφίμων και πρώτων υλών για την υφαντουργία και τη βυρσοδεψία της Δύσης, από την οποία εισήγαγε έτοιμα προϊόντα. Η αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή βρισκόταν στα χέρια των γηγενών. Η κύρια συγκομιδή των κατοίκων των χωριών ήταν δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, κεχρί), λάδι, κρασί, αλάτι, λινάρι, βαμβάκι, ακατέργαστο μετάξι, κερι, μέλι, σύκα, καρύδια, σταφίδες, βελανίδια⁶⁵. Η εσωτερική διακίνηση αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων γινόταν σε πολυήμερες εμποροπανηγύρεις⁶⁶. Εμποροπανηγύρεις στην Πελοπόννησο γίνονταν κατά τη γιορτή του οσίου Νίκωνος στη

⁶¹ Lock, 'Castles', 173-185.

⁶² Αποτελούνται συνήθως από δυο οχυρωμένους περιβόλους, αλλά το σχήμα τους εξαρτάται κατά πολύ από τη μορφολογία του εδάφους κατασκευής τους. Έργα ντόπιων τεχνιτών, κατασκευασμένα από υλικό που βρέθηκε επιτόπου ή μεταφέρθηκε από τις γύρω περιοχές, χαρακτηρίζονται στην πλειονότητά τους από κατασκευαστική απλότητα και έλλειψη διακοσμητικής διάθεσης, του ίδιου, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 140-141, Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες», 13.

⁶³ Πέννα, «Μεσσηνία», 56.

⁶⁴ Για παράδειγμα το κάστρο του Αρχάγγελου στην Πολίχνη Μεσσηνίας διέθετε 36 τοξότες που διοικούσαν από έναν Έλληνα βαθμοφόρο, *Documents sur le régime des terres*, 72, 88, 99.

⁶⁵ Jacoby, 'Italian Migration', 102-103.

⁶⁶ Βοζίκας, «Η πανηγυρίς στο Βυζάντιο», 39-68, Λαΐου, «Αγροτική οικονομία», 509-513.

Σπάρτη, στη Μεσσηνία (Μεθώνη, Κρεμμύδι, Ακόνα ή Μακόνα), στο Νίκλι, στο Μυστρά, στη Μονεμβασία, στο Λιβάδι των Βερβένων Κυνουρίας νότια της Ανδρίτσαινας και στη γιορτή του αγίου Δημητρίου κοντά στη Γλαρέντζα⁶⁷.

Σημαντικό μέρος των εισοδημάτων των αρχόντων αποτελούσε η φορολογία της εγγείου ιδιοκτησίας, της αγροτικής παραγωγής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας και οι εμπορικές δραστηριότητες. Οι δουλοπάροικοι όφειλαν να παρέχουν προσωπική εργασία, που συνήθως εξαγοράζονταν, και μια σειρά άλλων εισφορών που αφορούσαν δικαιώματα νομής (μύλων, αλυκών, λιβαδιών, αμπελιών, εμποροπανηγύρεων, λιμανιών) στη γη των φεουδαρχών⁶⁸. Οι φεουδάρχες εμπορεύονταν τα προϊόντα τους χωρίς φορολογικές επιβαρύνσεις στο πριγκιπάτο. Ένα μέρος των εσόδων των αρχόντων επενδύονταν στη συντήρηση και την κατασκευή κάστρων αλλά και σε έργα υποδομής (αλυκές, γέφυρες κ.λπ.).

Τα οικονομικά αποτελέσματα των Σταυροφοριών που αφορούσαν στην ανάπτυξη της ιταλικής ναυσιπλοΐας και του εκτεταμένου εμπορίου με την Ανατολή επηρέασαν και το πριγκιπάτο της Αχαΐας, που αποτέλεσε προέκταση των ιταλικών αγορών. Οι πελοποννησιακές πόλεις στράφηκαν προς τη Δύση και έγιναν βάσεις διαμετακομιστικές και εμπορικοί σταθμοί. Ο πρίγκιπας παραχωρούσε προνόμια στις ιταλικές ναυτικές πόλεις και χρησιμοποιούσε τα πλοία τους για εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς⁶⁹. Οι χρηματοπιστωτικές διαδικασίες έγιναν πιο σύνθετες. Τον 13^ο αιώνα χρησιμοποιούνται στο πριγκιπάτο της Αχαΐας πιστωτικά ιδιωτικά έγγραφα⁷⁰.

Η απονομή της δικαιοσύνης βασιζόταν σε φεουδαρχικό κώδικα αποτελούμενο από 219 άρθρα, γνωστό ως «Ασσίζες της Ρωμανίας» (*Liber de consuetudinibus imperii Romaniae*). Ο κώδικας αυτός εφαρμόστηκε στο πριγκιπάτο από το 13^ο αιώνα προφορικός. Καταγράφηκε εν μέρει το διάστημα 1333-1346 από το περιβάλλον της

⁶⁷ Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 252, Λαμπροπούλου, «Πανηγύρεις», 291-310, Βοζίκας, «Η πανήγυρις στο Βυζάντιο», 62-66, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 88, Jacoby, 'Silk production', 59-60, του ίδιου, 'Peasant Mobility', 529, Nam, *Cotton*, 188, 195, 433, Πέννα, «Μεσσηνία», 56.

⁶⁸ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 399-401, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 125-126.

⁶⁹ Jacoby, 'Continuity and Change', 14-17, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 84-85.

⁷⁰ Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 101-102.

Αικατερίνης Βαλουά (1332-1346) στην Πελοπόννησο, ενώ συστηματική καταγραφή του έγινε από τους Βενετούς τον 15^ο αιώνα⁷¹.

Αρμόδια όργανα για την άσκηση της δικαστικής εξουσίας ήταν το συμβούλιο του πρίγκιπα, η «μεγάλη κούρτη», για όλες τις σοβαρές υποθέσεις της ηγεμονίας και η «μικρή κούρτη» για την επίλυση των εσωτερικών υποθέσεων κάθε βαρονίας. Η βούληση του πρίγκιπα περιοριζόταν από το φεουδαρχικό κώδικα με αποτέλεσμα καμία σοβαρή απόφαση να μη μπορεί να ληφθεί χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του συμβουλίου των βαρόνων.

Σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση, η ηγεσία της ορθόδοξης εκκλησίας μετά την κατάκτηση αντικαταστάθηκε με λατινική και η περιουσία της περιήλθε στους Λατίνους⁷². Το 1205 θεσμοθετήθηκε η λατινική αρχιεπισκοπή των Πατρών και το 1210 της Κορίνθου, δεύτερη μετά την Πάτρα⁷³. Η λατινική αρχιεπισκοπή Πατρών περιλάμβανε στα μέσα του 13^{ου} αιώνα τις επισκοπές Ωλένης με έδρα την Ανδραβίδα⁷⁴, Κορώνης και Μεθώνης, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου. Η αρχιεπισκοπή Κορίνθου περιλάμβανε τις επισκοπές Άργους, Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας.

Η λατινική εκκλησία ήταν ενταγμένη στο φεουδαρχικό σύστημα. Οι αρχιεπίσκοποι διέθεταν από οκτώ ιπποτικά φέουδα και οι επίσκοποι από τέσσερα. Οφείλαν να φέρουν σημαία και είχαν στρατιωτικές υποχρεώσεις και δικαστικές αρμοδιότητες. Περιουσία και φεουδαρχικές υποχρεώσεις είχαν και τα μοναστικά τάγματα (Κιστερκιανών, Φραγκισκανών, Δομινικανών, Αυγουστίνων, Τευτόνων κ.ά.) που εγκαταστάθηκαν στην Ανδραβίδα, στην Πάτρα και στην περιφέρεια της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα και άσκησαν προσηλυτιστική δράση⁷⁵. Ίδρυσαν εντυπωσιακά αβαεία, στην Ίσοβα (Τρυπητή)

⁷¹ Topping, 'The Morea 1311-1364', 128, όπου αναφέρει ότι συστηματική καταγραφή τους έγινε από τους Βενετούς στη Χαλκίδα γύρω στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, Jacoby, *La féodalité en Grèce*, passim, του ίδιου, 'Continuity and Change', 17-20.

⁷² Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 245, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 72-76.

⁷³ Ζακυθηνός, «Αντελμος», 401-417, Κουρέας, «Εγκαθίδρυση», 411-420, Schabel, «Antelm the Nasty», 93-137, και κυρίως στις σελίδες 93-97, όπου επισκοπεύεται η ιστορία της έρευνας.

⁷⁴ Ο επίσκοπος Ωλένης μετείχε των συνεδρίων της κούρτης και χρησιμοποιούταν ως σύμβουλος του ηγεμόνα. Τον 14^ο αιώνα κάτω από τις πιέσεις των Ελλήνων του Δεσποτάτου, η έδρα της επισκοπής μεταφέρεται στην Καμενίτσα, χωριό στον Πατραϊκό κόλπο και σταδιακά ανεξαρτητοποιείται από την πριγκιπική αρχή, Βασιλικοπούλου-Ίωαννίδου, «Επισκοπή Ωλένης», 250-260 και κυρίως 255-258, Schabel, «Antelm the Nasty», 103-104.

⁷⁵ Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 3-14, Piieva, *Frankish Morea*, 213-227, Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός», 291-308.

Ηλείας, στο Ζαρακά (Στυμφαλία) Κορινθίας, στον Αη-Λέο Μεθώνης, τα οποία όμως βρέθηκαν στο επίκεντρο των συγκρούσεων με τους ντόπιους ορθόδοξους και γρήγορα εγκαταλείφθηκαν⁷⁶.

Οι ορθόδοξοι είχαν εξασφαλίσει από τους Φράγκους κατακτητές θρησκευτική ανοχή, κυρίως στις αγροτικές περιοχές. Ο κατώτερος ορθόδοξος κλήρος που δεν μετανάστευσε σε άλλες περιοχές, διατήρησε την περιουσία του, παρέμεινε στη θέση του και ασκούσε τα καθήκοντά του. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια διατήρησαν τις περιουσίες που διέθεταν επί Αλέξιου Α΄ Κομνηνού. Στο πριγκιπάτο της Αχαΐας δεν αναφέρονται σοβαρές συγκρούσεις Λατίνων και ορθοδόξων, εκτός από περιόδους εχθροπραξιών⁷⁷.

Οι κατακτητές και η άρχουσα τάξη του πριγκιπάτου χρησιμοποιούσε σταθερά τη γαλλική γλώσσα, που εκτός των άλλων, δήλωνε κοινωνική διαφοροποίηση και υπεροχή⁷⁸. Η ανάγκη για δίγλωσσα άτομα θα ήταν επιτακτική στον εμπορικό κόμβο της Γλαρέντζας⁷⁹. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, οι Ανδεγαυοί βασιλείς της Νάπολης βασίζονταν στις υπηρεσίες δίγλωσσων Ελλήνων ιερέων από τη νότιο Ιταλία για τη μετάφραση εγγράφων στην ελληνική⁸⁰. Η ελληνική γλώσσα φαίνεται πως καθιερώθηκε σε μεγάλο βαθμό μετά τη δεύτερη γενιά της κατάκτησης, με πολλά δάνεια από τη γλώσσα των Φράγκων ιπποτών, δημιουργώντας στα μέσα του 14^{ου} αιώνα την υβριδική γλώσσα της ελληνικής εκδοχής του *Χρονικού του Μορέως*⁸¹.

Οι Φράγκοι μετέφεραν στην Ανατολή τις συνήθειές τους (αγώνες, ιπποτικές κονταρομαχίες), και την πνευματική παραγωγή της Δύσης μέσω των τροβαδούρων, ενώ φαίνεται να επηρεάστηκαν σε κάποιο βαθμό από την εγχώρια πολιτισμική παράδοση⁸².

⁷⁶ Μπούρας, «Έπανεξέταση Αγιολέου», 302-322, Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 25-56, 65-85, Saragoza Catalan επιμ., *Μεσογειακή γοτθική αρχιτεκτονική*, 102-107, 108-113, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁷ Για παράδειγμα στη μάχη της Πρινίτσας κοντά στον Αλφειό, το 1263, Έλληνες έκαψαν το φραγκικό μοναστήρι της Ίσοβας, Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 246. Για τη στάση των Λατίνων κατακτητών απέναντι στην ελληνική εκκλησία βλ. και Jacoby, 'Continuity and Change', 23-26.

⁷⁸ Jacoby, 'Knightly Values', 161-163.

⁷⁹ Πρβλ. την περίπτωση της Άκρας, Jacoby, 'Acre', 84.

⁸⁰ Weiss, 'The translators', 195-225, Ilieva, *Frankish Morea*, 233.

⁸¹ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 475-477.

⁸² Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 148 και σημ. 1.

A.1.3 Το δίκτυο των κάστρων Χλεμούτσι και Γλαρέντζα και η σημασία τους ως οικονομικά, διοικητικά και αμυντικά κέντρα των Φράγκων

Η άφιξη των Φράγκων στην Πελοπόννησο συνέβαλε, τουλάχιστον καταρχάς, στην ανάπτυξη ισχυρών οικιστικών εγκαταστάσεων, η πολιτική και οικονομική σημασία των οποίων είχε ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ανατολική στη δυτική ακτή⁸³. Ο ηγετικός οίκος των Βιλλεαρδουίνων κατείχε την περιοχή της Ηλείας υπό την άμεση κυριαρχία του.

Πρωτεύουσα του πριγκιπάτου από το 1205 ήταν η Ανδραβίδα (*Andreville*), ανοχύρωτη πολιτεία στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, στα ανατολικά σύνορα του εύφορου κάμπου Γαστούνης – Ανδραβίδας που παρήγε σιτάρι, λάδι, κρασί και όπου εκτρέφονταν άλογα, που ήταν απαραίτητα για το δυτικό ιππικό⁸⁴ (εικ. 1). Εκεί είχε την έδρα του και ο Λατίνος επίσκοπος Ωλένης⁸⁵. Από το παλάτι των Φράγκων πριγκίπων δεν σώζεται κανένα ίχνος. Στην πόλη αναφέρονται τρία κτίσματα της Καθολικής εκκλησίας, η Αγία Σοφία των Δομινικανών, ο Άγιος Στέφανος των Φραγκισκανών⁸⁶ και ο Άγιος Ιάκωβος, που κτίστηκε μαζί με ένα νοσοκομείο πριν το 1214 και δόθηκε στους Τεύτονες Ιππότες το 1241⁸⁷. Η εκκλησία αυτή αποτέλεσε και το οικογενειακό κοιμητήριο των

⁸³ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου, «Φραγκοκρατία και Δεσποτάτο», 79-80.

⁸⁴ Η Ανδραβίδα ήταν από τις πρώτες πόλεις της Πελοποννήσου που αποδέχτηκε τη φραγκική κατάκτηση και εκεί ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος το 1205 συγκέντρωσε τους Έλληνες άρχοντες της δυτικής και κεντρικής Πελοποννήσου ζητώντας την υποταγή τους, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 85, 165, Πιέβα, 'Images of towns', 105, 107, 110-111, Jacoby, 'Italian Migration', 105. Μετά τη μάχη στην Πρινίτσα, το 1263, οι Φράγκοι οχύρωσαν την Ανδραβίδα με μια τάφρο για να την προστατεύσουν από τις επιδρομές των Βυζαντινών, η ίδια, 109 και σημ. 96, Wilskman, 'Prinitisa', 192. Η πόλη διέθετε επιπλέον είδος αστυνομικής φρουράς, την *custodia*, *Documents sur le régime des terres*, 46, 89, 127, Κορδώσης, «Acciaiuoli», 586.

⁸⁵ Πιέβα, *Frankish Morea*, 214, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 267.

⁸⁶ Την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου έκτισε πιθανόν ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1246-1278), Bon, *Morée Franque*, 319, Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, 89, Πιέβα, *Frankish Morea*, 221, Tsougarakis, *Latin Religious Orders*, 133, 148.

⁸⁷ Σε έρευνα του 1890 εντοπίστηκαν ταφές στο χώρο ερειπωμένου ναού στη θέση «Βάρα» Ανδραβίδας. Σε ανασκαφή αποκαλύφθηκε ότι ένα σκελετό συνόδευαν «καί τινα σιδηρά μικράς άξίας είδη», μεταξύ των οποίων μια αιχμή δόρατος, Σωτηρίου, «Ειδήσεις», 480, Λάμπρος, «Ανασκαφαί έν Άνδραβίδι», 101-103, Miller, «Άνδραβίδα», 391. Για τον Άγιο Ιάκωβο βλ. ακόμη, Bon, *Morée franque*, 100, 319, Coulson, 'Saint Sophia', 50, Hirschbichler, 'Frankish Gate', 19, Schabel, «Antelm the Nasty», 136 και σημ. 143. Το 1237 Τεύτονες ιππότες αποτελούσαν τη φρουρά του κάστρου Χλεμούτσι, Lock, 'Military Orders', 336 και σημ. 15.

Βιλλεαρδουίνων⁸⁸. Σήμερα διατηρούνται τα ερείπια μιας μεγάλης τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, που έχει ταυτιστεί με τον επισκοπικό ναό της πόλης, αφιερωμένο στην αγία Σοφία⁸⁹ (εικ. 15-16), ενώ στην πόλη βρέθηκε και η επιτύμβια πλάκα της Άννας (†1286), τρίτης συζύγου του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου και κόρης του Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Αγγέλου Δούκα Κομνηνού (1236-1271)⁹⁰.

Το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα ο κύριος όγκος των εμπορικών συναλλαγών του πριγκιπάτου διεκπεραιωνόταν από την Πάτρα. Από τα μέσα όμως του 13^{ου} και για δυο περίπου αιώνες κύρια εμπορική βάση αλλά και διοικητικό κέντρο του πριγκιπάτου αποτέλεσε η οχυρωμένη πολιτεία της Γλαρέντζας. Δυο ισχυρά οχυρά, το Κατάκολο (*Beauvoir*) και το Χλεμούτσι (*Clermont*) προστάτευαν τον οικονομικό και διοικητικό πυρήνα του πριγκιπάτου, οργανωμένου στο δυτικότερο άκρο της Πελοποννήσου⁹¹. Το Χλεμούτσι και η πόλη της Γλαρέντζας κτίστηκαν εκ νέου για να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά και διοικητικά συμφέροντα των Φράγκων⁹².

Ένα δίκτυο κάστρων προστάτευε το άμεσο διοικητικό κέντρο των Βιλλεαρδουίνων και τις περιοχές που ήταν υπό την εποπτεία τους⁹³. Τα πρώτα χρόνια της σταυροφορικής κατάκτησης της Πελοποννήσου παρατηρείται μια τάση επισκευών υφιστάμενων οχυρώσεων και εγκατάστασης φρουρών. Τα καινούργια κάστρα που έκτισαν οι Φράγκοι χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα (Άκοβα, Καρύταινα, Γεράκι, Χαλανδρίτσα, Μυστράς, Παλιό Ναβαρίνο, Ανδρούσα, Λεύκτρο, Κρεμπενή κ.ά.)⁹⁴ (εικ. 1). Για τα περισσότερα από τα φραγκικά κάστρα της Πελοποννήσου οι ιστορικές πληροφορίες είναι αόριστες. Η έλλειψη επιγραφικών μαρτυριών, σε αντίθεση με τις αντίστοιχες οχυρώσεις των Βενετών, καθώς και

⁸⁸ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, σσ. 7787-7800, Philippidis-Braat – Feissel, ‘Inscriptions du Péloponnèse’, 317-318 αρ. 58, Πιεβα, *Frankish Morea*, 218, Gerstel, ‘Medieval Morea’, 266-267 και σημ. 24, Ortega, *Lignages nobiliaires*, 285-286.

⁸⁹ Sheppard, ‘Frankish cathedral’, 205-220, του ίδιου, ‘Haghia Sophia’, 139-144, Cooper, ‘Haghia Sophia’, 29-47, Coulson, ‘Saint Sophia’, 49-59.

⁹⁰ Bon, ‘Dalle funéraire’, 129-139, του ίδιου, ‘Pierres inscrites’, 96, πίν. 29, του ίδιου, *Morée franque*, 590-591, πίν. 21a-b, Ivison, ‘Tomb monuments’, 94, Bouras, ‘Impact’, 261, Αθανασούλης, «Επιτάφια πλάκα Άννης», 186-187, Bintliff, *Archaeology of Greece*, 428.

⁹¹ Andrews, *Castles*, 147.

⁹² Η περίπτωση της Γλαρέντζας αποτελεί εξαίρεση στη συνήθεια των σταυροφόρων ιπποτών να μη κτίζουν καινούργιες πόλεις αλλά να μετασκευάζουν ήδη υπάρχουσες θέσεις και κάστρα, Πιεβα, ‘Images of towns’, 105 και σημ. 72.

⁹³ Για τα δίκτυα κάστρων που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη από τον 12^ο αιώνα για στρατιωτικούς λόγους, France, *Western Warfare*, 96-106 και κυρίως 97, 102-103.

⁹⁴ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 138-139.

ξεκάθαρων τυπολογικών στοιχείων, που οφείλεται στην απλότητα των κατασκευών, δυσχεραίνουν τη χρονολόγησή τους.

Χλεμούτσι

Το κάστρο Χλεμούτσι ήταν η πιο σημαντική κατασκευή των Φράγκων ηγεμόνων του πριγκιπάτου της Αχαΐας (εικ. 2). Πρόκειται για πριγκιπική κατοικία και κρατικό σύμβολο στο κέντρο της επικράτειας των Βιλλεαρδουίνων, στην Ηλεία, και σε κοντινή απόσταση από την πρωτεύουσα Ανδραβίδα και το εμπορικό κέντρο της Γλαρέντζας⁹⁵.

Το κάστρο κτίστηκε στα χρόνια του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου και είχε ολοκληρωθεί έως το 1223, με βάση πληροφορίες που αντλούνται από το *Χρονικόν του Μορέως* κι από τη σχετική παπική αλληλογραφία και αναφέρονται στη χρησιμοποίηση εκκλησιαστικών εισοδημάτων για την κατασκευή του⁹⁶.

Κτισμένο στο δυτικότερο άκρο της Πελοποννήσου, σε λόφο ύψους 250 μ. ανατολικά του σημερινού χωριού Κάστρο, έχει σχήμα ασύμμετρο πολυγωνικό. Εξαιτίας της θέσης του δεσπόζει στις γύρω πεδιάδες της Ηλείας και Αχαΐας, παρέχοντας εποπτεία σε μεγάλη ακτίνα και κυριαρχώντας στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Ο λόφος έχει απότομες κλίσεις από τη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά. Η δυτική πλευρά, βραχώδης κι αυτή, έχει πιο ομαλές κλίσεις. Με βάση αρχαιολογικές παρατηρήσεις, η κατασκευή του κάστρου ολοκληρώθηκε σε τρεις κοντινές χρονικά φάσεις⁹⁷.

Το Χλεμούτσι συνιστά ένα ομοιογενές σύνολο αποτελούμενο από δυο μέρη: στην κορυφή του υψώματος βρίσκεται η οχυρή κατοικία, σχήματος ακανόνιστου εξάγωνου, που περιλαμβάνει μια σειρά κτηρίων γύρω από μια περικλειστη αυλή. Η δυτική πλευρά με την ομαλότερη πρόσβαση ενισχύεται από έναν ευρύτερο, πολυγωνικό εξωτερικό περίβολο⁹⁸ (εικ. 3).

⁹⁵ Bon, *Morée Franque*, 608, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 139.

⁹⁶ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 2626-2720, Bon, *Morée Franque*, 609-628, Wallace – Boase, ‘Frankish Greece’, 217-218, Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα», 246, 250, Ilieva, *Frankish Morea*, 144-145. Αναλυτικότερα για τη χρονολόγηση του κάστρου στο διάστημα 1210-1223, Schabel, «Antelm the Nasty», 93-137 και ειδικότερα 121-126.

⁹⁷ Athanasoulis, ‘Château Clermont’, 85-87, του ίδιου, ‘The Triangle of Power’, 127-130, Athanasoulis – Baker, ‘The coins’, 266.

⁹⁸ Για αναλυτική περιγραφή του κάστρου, Bon, *Morée Franque*, 608-629, Athanasoulis, ‘The Triangle of Power’, 127-141.

Η είσοδος του εσωτερικού περιβόλου βρίσκεται στα βόρεια και αρχικά περιλάμβανε μια τοξωτή πύλη που προστατευόταν από δυο τετράπλευρους πύργους. Η πύλη υπέστη πιθανότατα δυο μετασκευές και η σημερινή της μορφή είναι αποτέλεσμα επεμβάσεων του 16^{ου} αιώνα. Η πρόσβαση στο κυρίως κάστρο, όπου βρισκόταν και η πριγκιπική κατοικία, γινόταν από ένα θολωτό διαβατικό που κατέληγε σε εσωτερική αυλή⁹⁹.

Όλες οι αίθουσες του εσωτερικού περιβόλου ήταν διώροφες, εκτός από μια. Ο όροφος των αιθουσών καλύπτεται από καμάρα ελλειπτικού σχήματος, η οποία κατά διαστήματα ενισχύεται από τόξα που βαίνουν σε παραστάδες. Οι προσβάσεις προς τους ορόφους ήταν εξωτερικές.

Οι δυτικές αίθουσες διαμορφώνουν στον όροφο μια μεγάλη αίθουσα, μήκους 70 μ., που θα πρέπει να ταυτιστεί με το χώρο υποδοχής του κάστρου. Στο ανατολικό άκρο βρίσκεται το μονόχωρο παρεκκλήσιο, πιθανόν αφιερωμένο κατά παράδοση στην αγία Σοφία¹⁰⁰. Η αίθουσα υποδοχής εξωτερικά ενισχύεται με δυο ημικυκλικούς πύργους¹⁰¹. Το νότιο άκρο της αίθουσας διαθέτει πρόσβαση στο επόμενο κτήριο, που ταυτίζεται με το μαγειρείο του συγκροτήματος. Στον όροφο διατηρούνται δυο μεγάλα τζάκια¹⁰², ένας κυκλικός φούρνος με αγωγό εξαερισμού και μια κτιστή λεκάνη στα δυτικά. Στο ισόγειο, το βόρειο τμήμα του κτηρίου καταλάμβανε στέρνα, ενώ το νότιο ήταν πιθανότατα κελάρι.

Στα νοτιοανατολικά του περιβόλου, απέναντι ακριβώς από τη μεγάλη δυτική αίθουσα υποδοχής, δυο συνεχόμενα διώροφα κτίρια ταυτίζονται με χώρους κατοικίας. Το μεγαλύτερο σε διαστάσεις διαθέτει στο υπόγειο μεγάλη στέρνα. Στον όροφο των κτηρίων διαμορφώνονται χώροι εγκατάστασης με τζάκια και τοιχαρμάρια, ενώ τα ισόγεια λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί και βοηθητικοί χώροι. Όλα τα ανοίγματα βρίσκονται προς τη μεριά της αυλής. Στον όροφο ανοίγονται παράθυρα με πλευρικά κτιστά

⁹⁹ Bon, *Morée Franque*, 627, Andrews, *Castles*, 151, Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 127-129, εικ. 17-18.

¹⁰⁰ Bon, *Morée Franque*, 611, Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα Πελοποννήσου*, 214.

¹⁰¹ Το στοιχείο αυτό οδήγησε τον Δημήτρη Αθανασούλη στην υπόθεση ότι ο εξωτερικός περίβολος προστέθηκε λίγο αργότερα στον αρχικό οχυρό πυρήνα του κάστρου, ενδεχομένως όταν αυτός μετατράπηκε σε πριγκιπική κατοικία, Athanasoulis, 'Château Clermont', 85-87

¹⁰² Τα τζάκια πρωτοεμφανίστηκαν στη δυτική Ευρώπη στις αρχές του 13^{ου} αιώνα ως εξέλιξη των παλιότερων εστιών που καταλάμβαναν το χώρο στο κέντρο της οικίας, Gies - Gies, *Castle*, 62-64. Η πυκνή τους χρήση στο Χλεμούτσι αποτελεί κατά συνέπεια πρωτοποριακό στοιχείο, Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 137.

καθίσματα, τύπος ιδιαίτερα διαδεδομένος στη Γαλλία του 12^{ου} αιώνα¹⁰³. Όλοι οι χώροι διαμονής διέθεταν αποχωρητήρια. Το τελευταίο κτήριο που κλείνει το εξάγωνο και βρίσκεται δίπλα στην είσοδο του εσωτερικού περιβόλου, είναι μονώροφο ακανόνιστου σχήματος και καμαροσκέπαστο. Διέθετε μικρή πόρτα επικοινωνίας με την πριγκιπική κατοικία προς νότο, τοιχαρμάρι, τζάκι και δυο θύρες εξόδου προς την αυλή. Το κτήριο, κατά τη νεότερη άποψη του Δημήτρη Αθανασούλη, λειτούργησε ως χώρος κατοικίας ανθρώπων προσκείμενων στην πριγκιπική οικογένεια¹⁰⁴.

Ο εσωτερικός περίβολος φαίνεται πως κτίστηκε με κάποιο βασικό σχέδιο που λάμβανε υπόψη τα γεωφυσικά δεδομένα και δεν επιδεχόταν σημαντικές μεταβολές. Μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία των κατασκευών του οδηγούν σε συγκρίσεις με αντίστοιχα οχυρά της Γαλλίας του Φιλίππου Αυγούστου (1180-1223) και της Μεσογείου¹⁰⁵. Με βάση τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, συμπεραίνεται ότι η χρονολόγηση στα 1220-1223, που προκύπτει από τις πληροφορίες των πηγών, εμπίπτει στα χρονικά όρια εξέλιξης αυτού του φρουριακού τύπου.

Το φρούριο περιβάλλεται εν μέρει από έναν πολυγωνικό εξωτερικό περίβολο που έχει μια μεγάλη πλευρά στα δυτικά, όπου και ανοίγεται η κύρια είσοδος, και δυο μικρότερες στα βόρεια και νότια, καθεμιά από τις οποίες διαθέτει μια πυλίδα εισόδου πολύ κοντά στον εσωτερικό περίβολο. Η λιθόστρωτη πρόσβαση προς τον εσωτερικό περίβολο, αποκαλύφθηκε τμηματικά κατά τις πρόσφατες έρευνες στο χώρο και δεν είναι ευθύγραμμη αλλά γωνιώδης.

Το τείχος του εξωτερικού περιβόλου επιστέφεται από στενό περιδρόμο, κάτω από τον οποίο αναπτύσσονται κτίρια κανονικά διατεταγμένα και εφαπτόμενα κατά μήκος των τειχών. Πρόκειται για χώρους εγκατάστασης στάβλους και αποθήκες. Τα κτίρια διαθέτουν παράθυρα, τζάκια, τοιχαρμάρια, αποχωρητήρια και υπόγειες στέρνες.

Ο πυρήνας του κάστρου κτίστηκε μεμιάς και στη συνέχεια έγιναν προσθήκες και βελτιώσεις. Οι δυο περίβολοι έχουν πιθανότατα στενή χρονική συνάφεια, καθώς η κλίση του εδάφους προς τη μεριά του εξωτερικού περιβόλου είναι πιο ομαλή και η περιοχή είχε ανάγκη προστασίας ενώ παράλληλα διαπιστώνεται μεγάλη αντιστοιχία στη διάταξη και

¹⁰³ Bon, *Morée Franque*, 614, Andrews, *Castles*, 155.

¹⁰⁴ Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 136.

¹⁰⁵ Bon, *Morée Franque*, 619-620, Αθανασούλης, «Χλουμούτζι», 13-14, του ίδιου, 'Château Clermont', 85-87, του ίδιου, 'The Triangle of Power', 139-140.

τη μορφολογία των κτηρίων των δυο περιβόλων καθώς και μεγάλη ομοιότητα στον τύπο των ανοιγμάτων¹⁰⁶.

Οι σταυροφόροι έκτισαν το κατεξοχήν σύμβολο της κυριαρχίας τους με απλή τυπολογία, χωρίς διάθεση πολυτέλειας χρησιμοποιώντας πιθανόν Φράγκους και ντόπιους τεχνίτες κι ένα μικτό τρόπο δόμησης, που συνίσταται σε συνδυασμό της βυζαντινής τοιχοποιίας από αδρά λαξευμένες πέτρες και σποραδική χρήση πλίνθων, με μορφολογικά στοιχεία στα ανοίγματα και τους θόλους επηρεασμένα από τη ρωμανική και την πρόιμη γοτθική τέχνη¹⁰⁷.

Οι ερευνητές Antoine Bon και Kevin Andrews συμπεραίνουν πως το κάστρο δεν υπέστη ουσιαστικές αλλαγές στην αρχική δομή του και ότι οι Τούρκοι κατά την Πρώτη Οθωμανική περίοδο (1460-1687) έκαναν ορισμένες τροποποιήσεις στις πύλες, τα τείχη και τους πύργους για να αντιμετωπίσουν φθορές και για να βελτιώσουν την αμυντική του ικανότητα σε συνάρτηση με τις εξελίξεις στην τεχνολογία των πυροβόλων όπλων¹⁰⁸.

Το 1460 η περιοχή περιήλθε στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων και το κάστρο συνέχισε να χρησιμοποιείται¹⁰⁹. Στις 3 Αυγούστου 1687 το Χλεμούτσι μαζί με απόθεμα 34 κανονιών περιήλθε, χωρίς μάχη, στα χέρια των Βενετών. Γύρω στο 1700 το κάστρο είχε χάσει την παλιά του σπουδαιότητα. Μολονότι χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς ως κέντρο ελέγχου της ευρύτερης περιοχής, δεν εξυπηρετούσε ικανοποιητικά τα στρατηγικά τους σχέδια, καθώς ήταν απομακρυσμένο από τη θάλασσα και ακατάλληλο να αντιμετωπίσει εχθροπραξίες με πυροβόλα όπλα¹¹⁰. Κατοικούνταν έως και τον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οπότε ο Ιμπραήμ πασάς κατέστρεψε έναν πύργο του¹¹¹.

Γλαρέντζα

¹⁰⁶ Bon, *Morée Franque*, 628, Athanasoulis, 'Château Clermont', 85-87.

¹⁰⁷ Traquair, 'Mediaeval Fortresses', 277, Bon, *Morée franque*, 623, 629, Αθανασούλης, «Χλουμούτσι», 14.

¹⁰⁸ Bon, *Morée franque*, 608, 628, Andrews, *Castles*, 153.

¹⁰⁹ Ο περιηγητής Ελβιά Τσελεμπί μαρτυρεί ότι 80 οικίες κτίστηκαν στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου γύρω από μικρό τζαμί, ερείπια του οποίου διατηρούνται ως σήμερα, στα χρόνια του σουλτάνου Βαγιαζίτ (1481-1512), Τσελεμπί Ελβιά, *Οδοιπορικό*, 46.

¹¹⁰ Andrews, *Castles*, 146-149.

¹¹¹ Kalonaros, 'Khlémoutsi', 177.

Η Γλαρέντζα ήταν μια οχυρωμένη πολιτεία κτισμένη στο δυτικότερο άκρο της Πελοποννήσου. Η σημασία της κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα συνδέεται με την ανάπτυξη του εμπορίου που ευνόησαν οι ξένοι κυρίαρχοι της Πελοποννήσου και την εγκατάσταση Ιταλών εμπόρων και τραπεζιτών, μετατρέποντάς τη στο πιο σημαντικό εμπορικό λιμάνι του πριγκιπάτου¹¹².

Η μεσαιωνική πόλη βρισκόταν στο βορειοδυτικό άκρο της χερσονήσου Χελωνάτας, στο δυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού της Κυλλήνης και στη θέση όπου άλλοτε βρισκόταν η αρχαία Κυλλήνη¹¹³. Το ενδιαφέρον των σταυροφόρων για μια ακατοίκητη περιοχή προσέελκυσε το φυσικό λιμάνι του αγίου Ζαχαρία, ιδιαίτερα ευνοϊκό για τη ναυσιπλοΐα, σε απόσταση μόλις 13 χλμ. από την Ανδραβίδα και με οπτική επαφή με το κάστρο Χλεμούτσι, που εξασφάλιζε την άμυνα της περιοχής.

Η Γλαρέντζα άρχισε να κτίζεται όταν πλέον σταθεροποιήθηκε η θέση των Φράγκων στην Πελοπόννησο, στους χρόνους του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1246-1278), πιθανόν κατά τη δεκαετία του 1250¹¹⁴. Από τα μέσα του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα οι μνείες της πόλης πολλαπλασιάζονται. Η οικονομική της άνθηση συνδέεται με τους Ανδεγαυούς επικυρίαρχους του πριγκιπάτου, στα χρόνια των οποίων η πόλη εξελίσσεται σε εμπορικό σταθμό συναλλαγής με τη βόρειο Ιταλία και το βασίλειο της Νάπολης, αλλά και σε κέντρο στρατιωτικού εφοδιασμού και πολεμική βάση του πριγκιπάτου, παραγκωνίζοντας διοικητικά την Ανδραβίδα¹¹⁵.

Η Γλαρέντζα ήταν κοσμοπολίτικο κέντρο. Ο πληθυσμός της αποτελούταν από Φράγκους, Ιταλούς (κυρίως Βενετούς και Φλωρεντίνους), Έλληνες και Εβραίους¹¹⁶. Το *Χρονικόν του Μορέως* εξαιρεί ιδιαίτερα τους αστούς της Γλαρέντζας που διαμόρφωναν μια οικονομική αριστοκρατία¹¹⁷. Οι αστοί της είχαν αποκτήσει γη και προνόμια, συνεργάζονταν με τη Βενετία και τους βαρόνους του πριγκιπάτου και συχνά προέβαιναν

¹¹² Bon, *Morée franque*, 602, Balard, 'Latins in the Aegean', 833, Jacoby, 'Changing', 212, 215, 216, 219, 223, 224-226.

¹¹³ Νομίσματα και κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, επαναχρησιμοποιημένο αρχαίο οικοδομικό υλικό και ενδείξεις ύπαρξης κτηρίων κάτω από τα θεμέλια των μεσαιωνικών είναι τα σχετικά κατάλοιπα, Servais, 'Cyllène', 123-161, Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 61-62.

¹¹⁴ Στο ίδιο, 63, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 242-243, Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 115.

¹¹⁵ Η ακμή της Γλαρέντζας ανιχνεύεται στο, *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 258 στ. 540 και 266 στ. 648-652. Ακόμη, Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 63-64, Jacoby, 'Changing', 224 και σημ. 163, Sampsonis, 'La place', 102-105.

¹¹⁶ Στη Γλαρέντζα μαρτυρούνται Εβραίοι έμποροι από τη νότιο Ιταλία, Starr, *Romania*, 70-82, Λαμπροπούλου – Πανοπούλου, «Φραγκοκρατία και Δεσποτάτο», 66.

¹¹⁷ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 5847-5849, Ilieva, 'Images of towns', 111.

σε δανεισμούς χρημάτων προς τους ευγενείς και τους αξιωματούχους¹¹⁸. Η συχνή επικοινωνία με τη Δύση και η διαβίωση πολλών ξένων εθνοτήτων στη Γλαρέντζα, οπωσδήποτε εξοικείωσαν τους κατοίκους της με δυτικές πρακτικές, νοοτροπίες και τρόπους ζωής.

Από έναν κατάλογο φέουδων του πρίγκιπα Αμεδαίου της Σαβοΐας του 1391 μαθαίνουμε ότι η πόλη περιλάμβανε 300 εστίες (*fues*), δηλαδή περίπου 1.200 έως 1.500 κατοίκους¹¹⁹. Από τη μελέτη των βενετικών και ανδεγαυικών αρχείων συνάγεται πως η Γλαρέντζα διέθετε τουλάχιστον τρεις εκκλησίες, τράπεζες, σπίτια, κήπους, νοσοκομείο, καταστήματα, εργαστήρια και αποθήκες καθώς και υποδομές για την εξυπηρέτηση των ναυτιλλομένων. Ο πρίγκιπας διατηρούσε κατοικία στην πόλη και στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου γίνονταν συνελεύσεις των Φράγκων ηγεμόνων¹²⁰.

Η οικονομική ευρωστία της πόλης καθορίζεται στο εξής σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές συνθήκες που είχαν διαμορφώσει οι ιταλικές ναυτικές πόλεις και κυρίως η Βενετία για την ανατολική Μεσόγειο¹²¹ και τεκμηριώνεται από την εγκατάσταση νομισματοκοπείου και την κοπή *τορνεσιών* (*denier tournois*) από κράμα αργύρου και χαλκού και *οβολών* από χαλκό¹²².

Την κοπή *τορνεσιών* εισήγαγε ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1246-1278), πιθανόν μετά τη συνθήκη του Βιτέρμπο το Μάιο του 1267, και *τορνέσια* αναφέρονται για πρώτη φορά στα ανδεγαυικά αρχεία της Νάπολης το 1273¹²³. Ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός (1266-1285) αναδιοργάνωσε το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας μετά το 1279 για να πληρώνει τα στρατεύματά του¹²⁴. Το *τορνέσιο* της Γλαρέντζας, νόμισμα χαμηλής αγοραστικής αξίας που κάλυπτε μικρές καθημερινές συναλλαγές, γνώρισε μεγάλη

¹¹⁸ Ντούρου – Ηλιοπούλου, «Ανδεγαυική παρουσία», 50-51 και σημ. 38, της ίδιας, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 138-141, Λαμπροπούλου – Πανοπούλου, «Φραγκοκρατία και Δεσποτάτο», 67, Jacoby, 'Changing', 211.

¹¹⁹ Buchon, *Recherches*, τόμ. I, 297, Bon, *Morée franque*, 692.

¹²⁰ Η πρώτη καταγεγραμμένη συνέλευση των Λατίνων αρχόντων και ανώτερων κληρικών στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου χρονολογείται το 1276 και η τελευταία το 1345, Bon, *Morée franque*, 453 σημ. 3, Balard, 'Clarence', 187-188, Tzavara, *Clarentza*, 88-95, Tsougarakis, *Latin Religious Orders*, 130-131.

¹²¹ Πλουμίδης, «Νομισματική αγορά», 265-278.

¹²² Στο ίδιο, 271, Metcalf, 'Currency', 41-49, Baker – Ponting, 'Deniers Tournois', 207-254, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 242, Tzavara, *Clarentza*, 96-97, Sampsonis, 'La place', 105-108, όπου και εκτενής επισκόπηση του ζητήματος της θέσης του νομισματοκοπείου.

¹²³ Από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και για περισσότερο από εκατό χρόνια τα *τορνέσια* ήταν το κύριο νόμισμα της Πελοποννήσου, Αττικής, Βοιωτίας και κάποιων από τα νησιά του Αιγαίου. Νομισματοκοπεία υπήρχαν στην Κόρινθο, τη Θήβα και πιθανόν στην Πάτρα. Εξάλλου, οι περισσότεροι βαρόνοι του πριγκιπάτου μπορούσαν, αν είχαν τη δυνατότητα, να κόψουν *τορνέσια* σε τοπικά νομισματοκοπεία, λ.χ. στην Καρύταινα, Sampsonis, 'La place', 106.

¹²⁴ Στο ίδιο, 106-108.

διάδοση στις αγορές της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο. Γύρω στο 1353 το торνέσιο αντικαθίσταται από το βενετικό торνεζέλλο, που εξυπηρετούσε τις εμπορικές συναλλαγές της Γαληνότατης στην ανατολική Μεσόγειο¹²⁵. Στις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας διακρίνεται, γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, σαφής επικράτηση των βενετικών σόλδινων και торνεζέλλων, που οφείλεται αποκλειστικά σε εμπορικούς λόγους¹²⁶.

Στο ξεκίνημα του 15^{ου} αιώνα, οι διαμάχες για την κυριαρχία του πριγκιπάτου από Τούρκους, Καταλανούς, την οικογένεια των Τόκκων της Κεφαλονιάς και ιδιαίτερα των Ελλήνων του Δεσποτάτου του Μορέως και οι συνεχείς αναταραχές, έθεσαν το ισχυρό εμπορικό κέντρο της Γλαρέντζας στο επίκεντρο των αντεκδικήσεων συμβάλλοντας στην αποδυνάμωσή του. Στο πλαίσιο αυτών των συγκρούσεων καταλυτικός ήταν ο ρόλος της Βενετίας, η οποία ήδη από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα επιδίωκε τη μεταφορά των εμπορικών της συμφερόντων στο λιμάνι της Πάτρας, αποδυναμώνοντας σταδιακά τη Γλαρέντζα και καταστρέφοντας καταρχάς και οριστικά το εμπόριο των υφασμάτων¹²⁷.

Καθοριστικό πλήγμα υπέστη η πόλη το 1407 με την κατάληψη και λεηλασία της από το στρατό του Λεονάρντο Τόκκο, η οποία προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στην περιοχή¹²⁸. Μετά από διαδοχικές περιπέτειες, που στοίχισαν οριστικό μαρασμό στην εμπορική ζωή της πόλης, η Γλαρέντζα παραχωρήθηκε, το 1428, από τον Κάρολο Τόκκο στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Η παραχώρηση αυτή σήμανε το τέλος του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας, αφού για τα επόμενα τριάντα περίπου χρόνια και ως την κατάληψη της περιοχής από τους Τούρκους το 1460, η πόλη βρισκόταν κάτω από βυζαντινή διοίκηση.

Μεταξύ 1425-1450 το εμπόριο αγροτικών προϊόντων με τη Ραγούσα (Ντουμπρόβνικ), που προωθούνταν από τους δεσπότες του Μυστρά, Κωνσταντίνο, Θωμά και Δημήτριο Παλαιολόγο, έδωσε στην πόλη μια νέα δυνατότητα αναλαμπής. Ωστόσο, η καταστροφή της οχύρωσής της το 1431 από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, για την αποφυγή ανακατάληψής της από Καταλανούς ή άλλους σφετεριστές, σήμανε οριστική

¹²⁵ Ντούρου – Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, 156-160, Πλουμίδης, «Νομισματική αγορά», 273 και σημ. 21, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 248.

¹²⁶ Στο ίδιο, 249, 251. Υπολογίζεται πως 5.000.000 торνεζέλλι εκδόθηκαν κατά τη θητεία του δόγη Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400) και διοχετεύτηκαν στην Ανατολή, Πλουμίδης, «Νομισματική αγορά», 274.

¹²⁷ Schmitt, 'Glarentza', 130-133.

¹²⁸ *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 260-268 στ. 559-670, Ilieva, 'Image of Morea', 310-311.

παρακμή¹²⁹. Από τότε η Γλαρέντζα έπαψε να περιλαμβάνεται στις λίστες των πελοποννησιακών πόλεων, ενώ τον επόμενο αιώνα οι πηγές την αναφέρουν έρημη κι ερειπωμένη¹³⁰.

Το 1922 η Γλαρέντζα κηρύχτηκε αρχαιολογικός χώρος, όμως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η περιοχή διανεμήθηκε σε προσφυγικές οικογένειες για καλλιέργεια. Η συστηματική άροση και η αναζήτηση οικοδομικού υλικού κατέστρεψε μια μοναδική πηγή πληροφοριών για τον ύστερο Μεσαίωνα. Οι ιστάμενες αρχαιότητες καταστράφηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945), όταν η Γλαρέντζα βρέθηκε, λόγω της στρατηγικής της θέσης, στο επίκεντρο των κατοχικών βομβαρδισμών. Μόλις στις αρχές του 21^{ου} αιώνα εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε από την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ένα φιλόδοξο σχέδιο επέμβασης στο χώρο.

Σήμερα η μεσαιωνική πόλη είναι σχεδόν εξολοκλήρου κατεστραμμένη¹³¹. Ο μεσαιωνικός οικισμός καταλάμβανε μια έκταση επίπεδη και ελαφρώς επικλινή, που καταλήγει στα δυτικά σε απόκρημνη ακτή ύψους 50 μ. Βόρεια και δυτικά βρέχεται από τη θάλασσα. Ανατολικά και νότια περιβαλλόταν από τείχος και τάφρο¹³². Η τειχισμένη πόλη είχε σχήμα ακανόνιστο τετράπλευρο και καταλάμβανε μια σχετικά μικρή έκταση¹³³ (εικ. 7).

Η οχύρωσή της είναι σχεδόν εξολοκλήρου κατεστραμμένη. Το ίχνος της γραμμής του τείχους διακρίνεται μόνο από την ανύψωση του εδάφους και περιλαμβάνει σε ορισμένα σημεία τα χαμηλότερα τμήματα και τη θεμελίωσή του. Σε κάποια σημεία διακρίνονται αποσπασματικά κομμάτια της οχύρωσης καθώς και ίχνη από πύλες και πύργους. Το τείχος είχε πάχος 1,80 – 2 μ. και ήταν κατασκευασμένο από αδρά λαξευμένους λίθους αρκετά μικρών διαστάσεων και ακανόνιστου σχήματος, κομμάτια κεραμιδιών στους αρμούς και πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Στα πιο κρίσιμα σημεία για

¹²⁹ Schmitt, 'Glarentza', 134.

¹³⁰ Bon, *Morée franque*, 324.

¹³¹ Στο ίδιο, 602-607.

¹³² Παράλληλα με την ίδρυση της πόλης θα πρέπει να χρονολογηθεί η οχύρωσή της. Μια τόσο σημαντική θέση για το πριγκιπάτο που εξασφάλιζε συνεχή ροή στρατού και εφοδίων για τους Φράγκους και διέθετε το νομισματοκοπείο της ηγεμονίας, θα πρέπει να ήταν εξαρχής τειχισμένη. Ο Antoine Bon ισχυρίζεται ότι η Γλαρέντζα ήταν οχυρωμένη τουλάχιστον από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, βασισμένος σε ιταλικά έγγραφα του 1316 και 1337, στο ίδιο, 323-324.

¹³³ Ο Antoine Bon υπολογίζει το εμβαδόν του τειχισμένου οικισμού σε 450X350 μ. περίπου, στο ίδιο, 602, Tzavara, *Clarentza*, 78.

την άμυνα (πύλες, γωνίες ή πλευρικά σημεία), το τείχος ενισχυόταν με πύργους ορθογώνιας κάτοψης κτισμένους με λίθους και αμμοκονίαμα.

Δυο πύλες δίνουν πρόσβαση από την οχυρωμένη πόλη προς την εξοχή. Η μια στα ανατολικά ενισχύεται με πύργο και καταλήγει σε μονότοξο γεφύρι που επιστέφει την τάφρο (εικ. 8). Ανάμεσα στην πύλη και στο νότιο τμήμα των τειχών ανασκάφθηκε ορθογώνιος κτιστός χώρος που λειτούργησε ως αποθήκη με πολλά ευρήματα: άφθονη κεραμική, νομίσματα και αντικείμενα μικροτεχνίας. Από τα νομίσματα συνάγεται ότι ο αποθήκη χρονολογείται στους χρόνους της πολιορκίας της πόλης από τα στρατεύματα του Λεονάρντο Τόκκο το 1407.

Η δεύτερη πύλη στα νοτιοανατολικά είναι λιγότερο καλά διατηρημένη (εικ. 9). Ήταν πλαισιωμένη από δυο πύργους με συμπαγή τοιχοποιία και επένδυση από καλά λαξευμένες πέτρες και ασβεστοκονίαμα και αντιστοιχούσε σε καμαροσκέπαστο διαβατικό μήκους τουλάχιστον 5 μ. Θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας τρίτης πύλης στο διατείχισμα της βόρειας πλευράς που θα διευκόλυνε την πρόσβαση στο εμπορείο και το λιμάνι¹³⁴.

Στο πιο υπερυψωμένο σημείο της περιοχής, που δεσπόζει του μεσαιωνικού οικισμού και επιβλέπει τη θάλασσα, πάνω από το πιο απόκρημνο σημείο της ακτής, χτίστηκε ο εσωτερικός περίβολος, που αποτελεί μια αυτόνομη ενότητα¹³⁵ (εικ. 10-11). Είναι τετράπλευρος, σχετικά μικρών διαστάσεων και διέθετε δυο ορθογώνιους πύργους προς τη μεριά της στεριάς, στη νοτιοανατολική και βορειοανατολική γωνία. Στο νότιο πύργο εντοπίστηκε η υπερυψωμένη είσοδος του. Στο δυτικότερο τμήμα του εσωτερικού περιβόλου δεν μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη οχύρωσης εξαιτίας της προχωρημένης διάβρωσης. Μόνο στη βορειοδυτική γωνία διακρινόταν το ίχνος ενός πύργου ο οποίος κατέπεσε στη θάλασσα.

Ο Δημήτρης Αθανασούλης θεωρεί, αντίθετα με ό,τι πιστευόταν έως σήμερα¹³⁶, ότι το φρούριο στη σημερινή μορφή του είναι δημιούργημα της δυναστείας των Παλαιολόγων, όταν η Γλαρέντζα αποτέλεσε τμήμα του Δεσποτάτου του Μυστρά.

¹³⁴ Traquair, 'Mediaeval Fortresses', 272, Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 31 (Δ. Αθανασούλης).

¹³⁵ Ο εσωτερικός περίβολος της Γλαρέντζας περιγράφεται με ρεαλιστικά στοιχεία στο *Δεκαήμερο* του Βοκάκιου. Ο συγγραφέας διέθετε πληροφορίες πιθανόν μέσω της φιλίας του με τον τραπεζίτη Νικολό Ατσαγιόλι αλλά και των επαφών του με εμπόρους της Νάπολης, Schreiner, 'Ein Mord in Glarentsa', 251-255.

¹³⁶ Ο Antoine Bon το θεωρούσε σύγχρονο με τα υπόλοιπα φραγκικά ερείπια της Γλαρέντζας, Bon, *Morée franque*, 606.

Διάφορες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, η επαναχρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών δυτικής τεχνοτροπίας και προπάντων ένα χάραγμα σε εντοιχισμένο λίθο με χρονολογία 1441-1442 συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε πρόσφατα ότι το φρούριο κτίστηκε πάνω σε μεγάλης έκτασης φραγκικά ερείπια, που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με την κατοικία του πρίγκιπα της Αχαΐας¹³⁷ (εικ. 12).

Βόρεια του φρουρίου δεν διακρίνεται ίχνος οχύρωσης. Από τη βορειοδυτική γωνία φαίνεται να ξεκινά το διατείχισμα της βόρειας πλευράς, το οποίο δηλώνεται μόνο με την ανύψωση του εδάφους και ενισχυόταν με πύργους από τους οποίους διατηρείται μόνο το ίχνος τους¹³⁸ (εικ. 7). Το διατείχισμα χώριζε τον τομέα του λιμανιού, δηλαδή το εμπορείο της πόλης, από τον οχυρωμένο οικισμό, το βούργο. Στο εμπορείο δεν μαρτυρούνται οικίες.

Τα οχυρωματικά έργα συμπληρώνουν δυο μεγάλοι πύργοι στα βορειοδυτικά και βορειοανατολικά, που συνδέονταν κάθετα σχεδόν με το διατείχισμα και επέκτειναν τη γραμμή της οχύρωσης προς βορρά, λειτουργώντας ως προκεχωρημένα φυλάκια ελέγχου και προστασίας του εσωτερικού, σκαφτού λιμανιού¹³⁹.

Στο εσωτερικό του οικισμού διακρίνονται ίχνη διαφόρων κτηρίων από τα οποία το σημαντικότερο είναι ο καθεδρικός ναός της πόλης, ίδρυμα του τάγματος του αγίου Φραγκίσκου¹⁴⁰, σήμερα πλήρως ανασκαμμένος (εικ. 13-14). Ο ναός είναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος, διαστάσεων 43,3X14,9 μ., με παρεκκλήσια εκατέρωθεν του ιερού που στεγάζονταν με σταυροθόλια με νευρώσεις. Και οι τρεις χώροι ήταν τετράπλευροι, διέθεταν κτιστές τράπεζες και ήταν υπερυψωμένοι. Στο μέσο περίπου του μήκους του

¹³⁷ Την υπόθεση ενισχύει η ανεύρεση πλάκας με το θυρέο των Βιλλεαρδουίνων, Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 71, Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 35 (Δ. Αθανασούλης), Athanasoulis – Baker, 'The coins', 263-264, του ίδιου, 'The Triangle of Power', 119-120, εικ. 7. Η πριγκιπική κατοικία της Γλαρέντζας περιγράφεται στο *Χρονικό των Τόκκων* ότι διέθετε όμορφα και καλοβαλμένα δωμάτια, *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 266 στ. 635-640. Η Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου και ο Φίλιππος της Σαβοΐας έμειναν στο παλάτι της Γλαρέντζας κατά την άφιξή τους στο Μοριά το 1301, *Livre de la conquest*, στ. 848-867, *Libro de los fechos*, στ. 506-513.

¹³⁸ Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 34 αεροφωτογραφία.

¹³⁹ Η αρχαιολογική πληροφορία ενισχύεται από τα δεδομένα που προκύπτουν από τις πηγές, καθώς στο *Χρονικό των Τόκκων* κατά την περιγραφή της εισβολής και κατάληψης της πόλης από τον Λεονάρντο Τόκκο, γίνεται λόγος για τα «Δίπυργα» που έλεγχαν την είσοδο του λιμανιού της Γλαρέντζας, *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 266, 264, στ. 590, 596-598, Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 70 και σημ. 50, Κορδώσης, «Κάστρα», 257, του ίδιου, «Acciaiuoli», 581-582.

¹⁴⁰ Ο Antoine Bon ταυτίζει τον καθεδρικό της Γλαρέντζας με εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Φραγκίσκο που αναφέρεται στο, *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, 488, στ. 7518, Bon, *Morée franque*, 559-561, Wallace – Boase, 'Frankish Greece', 212, Ilieva, *Frankish Morea*, 221, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 247, Tzavara, *Glarentza*, 92.

κεντρικού κλίτους διακρίνεται το ίχνος εγκάρσιου κτιστού χωρίσματος, που απομονώνει το ανατολικό τμήμα του ναού (χορωδία) και διαθέτει άνοιγμα πρόσβασης στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Ο ναός διέθετε τρεις θύρες, δυο στις μακρές πλευρές και μια κεντρική είσοδο στα δυτικά, η οποία διατηρεί ίχνη του μνημειακού γοθτικού προστώου της. Το δάπεδό του ήταν από κονίαμα.

Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές (2002-2005) στο χώρο του ναού διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι και τα αρχιτεκτονικά του μέλη ήταν κατάγραφα. Σπαράγματα ενός έφιππου πολεμιστή αγίου, θέμα αγαπητό στους σταυροφόρους, αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο δείγμα του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου¹⁴¹. Στο εσωτερικό του ανασκάφηκαν δεκάδες τάφοι, όλοι συλημένοι ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο.

Ο ναός εγκαταλείφθηκε από τον 15^ο αιώνα και σταδιακά ερειπώθηκε. Μετά τη μερική κατάρρευση του μνημείου, στο δυτικό του τμήμα οικοδομήθηκε ένα μικρό τριμερές συγκρότημα, ενώ στο χώρο του ιερού διαμορφώθηκε ένα παρεκκλήσι κατά τους νεότερους χρόνους¹⁴².

Στα βορειοανατολικά του οικισμού διακρίνονται επιπλέον τα ίχνη ενός διώροφου κτηρίου σε σχήμα Γ με μνημειακή κλίμακα προς τον όροφο, που ασφαλώς θα ανήκε σε κάποιο σημαντικό δημόσιο κτήριο. Κοντά του και προς τα ανατολικά υπάρχει πηγάδι¹⁴³. Σε επαφή με το διατείχισμα ο Antoine Bon σημειώνει τα ερείπια δυο μεγάλων κτηρίων, πιθανόν αποθηκευτικών χώρων, που σήμερα δεν είναι ορατά¹⁴⁴. Μια ορθογώνια δεξαμενή που διατηρεί τα κονιάματά της βρίσκεται κοντά στο χώρο του λιμανιού. Το νεότερο από τα κτίρια που μπορούν να ταυτιστούν στο εσωτερικό του μεσαιωνικού οικισμού της Γλαρέντζας είναι ένα μικρό οθωμανικό λουτρό. Σποραδικές έρευνες έξω από τη γραμμή της οχύρωσης απέδωσαν πλήθος κεραμικής και ευρημάτων ενισχύοντας την υπόθεση για επέκταση της πόλης εκτός των τειχών.

Παρά την κακή κατάσταση των ερειπίων της Γλαρέντζας, το διάγραμμα της μεσαιωνικής πόλης και του λιμανιού αποκαθίσταται με αρκετή ακρίβεια. Η Γλαρέντζα είναι μοναδική περίπτωση πόλης στον ελλαδικό χώρο που κτίστηκε εξολοκλήρου από

¹⁴¹ Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης, «Σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας», 168, Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 41 (Δ. Αθανασούλης).

¹⁴² Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 35-41 (Δ. Αθανασούλης).

¹⁴³ Bon, *Morée franque*, 607. Η ύπαρξη του πηγαδιού επιβεβαιώθηκε με τον επιφανειακό καθαρισμό της κλιτύος στο χώρο του διατειχίσματος.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, 606.

τους Φράγκους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας και καταστράφηκε ολοσχερώς με το τέλος της κυριαρχίας τους.

A.2 Η ιστορία της ανασκαφικής έρευνας: Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας

Τα μεταλλικά αντικείμενα που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης προέκυψαν από ανασκαμμένες θέσεις του νομού Ηλείας και από επιφανειακή έρευνα και χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στο χρονικό διάστημα ύπαρξης του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428). Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους προέρχονται από το φρούριο Χλεμούτσι και από το μεσαιωνικό οικισμό της Γλαρέντζας. Σποραδικά ευρήματα συνδέονται και με άλλες κατεξοχήν φραγκικές (Αγία Σοφία Ανδραβίδας, Παναγία Ίσοβας) ή γνωστές μεσαιωνικές θέσεις (μονή Βλαχέρνας, Παναγία Καθολική Γαστούνης, μονή Φραγκαβίλλας στην Αμαλιάδα, Άγιος Νικόλαος στον οικισμό Τριάντα δήμου Φιγάειας, κάστρο Οχιάς ή Ωριάς). Λιγοστά ευρήματα που μπορούν να αξιολογηθούν στην περίοδο της φραγκοκρατίας προέκυψαν από τομές σε δυο οικισμούς (Ψάρι, Καρδιακαύτι).

Σποραδικές ανασκαφές στο κάστρο Χλεμούτσι, που απέδωσαν κυρίως κεραμική αλλά και λιγοστά μεταλλικά αντικείμενα, έλαβαν χώρα στο διάστημα 1980-1996 από την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και συστηματικότερα κατά το διάστημα 1997-2000 ενταγμένες στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης¹⁴⁵. Την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, με την οικονομική βοήθεια του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, ξεκίνησε από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, μια προσπάθεια γενικευμένης αναστηλωτικής επέμβασης στο μνημείο που ολοκληρώθηκε το 2010 με την συνολική αποκατάσταση και ανάδειξη του χώρου και τη φιλοξενία σε αυτόν μόνιμης έκθεσης για την περίοδο της φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο.

Δοκιμαστικές τομές σε ορισμένα σημεία του μεσαιωνικού οικισμού της Γλαρέντζας είχαν γίνει από την Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά το 1981¹⁴⁶. Συστηματικές ανασκαφές στο χώρο ξεκίνησαν από το 1997 με την εποπτεία της 6^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και εντατικοποιήθηκαν κατά την περίοδο 2000-2006 με την ένταξη του έργου της προστασίας, ανασκαφής και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Γλαρέντζας στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, με υπεύθυνο αρχαιολόγο τον δρ.

¹⁴⁵ Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 17, 39-42.

¹⁴⁶ *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 185 (Μ. Γεωργοπούλου).

Δημήτρη Αθανασούλη. Το έργο περιλάμβανε ανασκαφικές εργασίες και στερεώσεις ερειπίων, συντήρηση κινητών και ακίνητων μνημείων, αποχρωματώσεις, καθαρισμούς, καθορισμό διαδρομών για τους επισκέπτες, σημάσεις, περιορισμένες απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών που περιλάμβαναν ορατά μνημεία¹⁴⁷.

Ο αριθμός και το είδος των μεταλλικών ευρημάτων καθορίστηκε από το εύρος των ανασκαφών, που επικεντρώθηκαν σε επιλεγμένες θέσεις των δυο πιο σημαντικών βάσεων του πριγκιπάτου. Διακόσια δεκαεννιά ταυτισμένα αντικείμενα, κατά κανόνα από σίδηρο και χαλκό, καλύπτουν ένα αρκετά μεγάλο εύρος της καθημερινής δραστηριότητας των κατοίκων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των καρφιών, που ανέρχεται σε δυο χιλιάδες τριακόσια ενενήντα τέσσερα και των μεταλλικών ελασμάτων που υπολογίζονται σε εξακόσια ογδόντα.

Η παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων που ακολουθεί, αφορά μόνο τις τομές και τα στρώματα που εντοπίστηκαν μεταλλικά αντικείμενα τα οποία, με βάση τα συνευρήματα και τα αρχαιολογικά στρώματα, χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας και δεν αποτελεί εξαντλητική παρουσίαση του συνόλου του ανασκαφικού έργου, το οποίο αναμένεται να παρουσιαστεί στο σύνολό του από τον επιβλέποντα αρχαιολόγο δρ. Δημήτρη Αθανασούλη και την ομάδα των συνεργατών του.

---

¹⁴⁷ Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 13-19.

A.2.1 Χλεμούτσι

A.2.1.1 Χλεμούτσι, εξωτερικός περίβολος

Στο πλαίσιο του έργου της αναστήλωσης και ανάδειξης του κάστρου Χλεμούτσι και της κατασκευής σε αυτό μουσείου για την περίοδο της φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο¹⁴⁸, έγιναν δοκιμαστικές τομές τόσο στον εξωτερικό όσο και στον εσωτερικό του περίβολο με σκοπό την παροχή πληροφοριών πριν από κάθε επέμβαση στο χώρο.

Τομές στον εξωτερικό περίβολο έγιναν καταρχάς για τον εντοπισμό της λιθόστρωτης πρόσβασης προς τον εσωτερικό περίβολο¹⁴⁹ (εικ. 3). Οι τομές αυτές, που έλαβαν χώρα το χρονικό διάστημα 1997-2000, αποκάλυψαν εκτός από το λιθόστρωτο κι ένα πυκνό δίκτυο κτισμάτων. Διευκρινίστηκε ότι τα δωμάτια κατά μήκος των τειχών του εξωτερικού περιβόλου επισκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Κατά συνέπεια τα χάλκινα και σιδερένια εργαλεία και εξαρτήματα που προέκυψαν από αυτούς τους χώρους θεωρούνται μεταγενέστερα της φραγκοκρατίας. Επιπλέον, σε νεότερες περιόδους ανάγονται και τα λίγα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή στο χώρο της βορειοανατολικής πυλίδας, καθώς και στο νοτιοδυτικό άκρο του εξωτερικού περιβόλου κοντά στο νότιο τμήμα των τειχών.

A.2.1.2 Χλεμούτσι, εσωτερικός περίβολος

Στο χώρο του εσωτερικού περιβόλου ανασκαφικές τομές έγιναν κυρίως στο χώρο της αυλής και της πύλης εισόδου. Παράλληλα, καθαρισμοί έλαβαν χώρα στο εσωτερικό των περισσότερων κτηρίων, που διαμορφώθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες κλιμακίου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και για να στεγάσουν τη μόνιμη έκθεση του μουσείου της φραγκοκρατίας.

¹⁴⁸ Αθανασούλης, «Οι ιππότες στο Clermont», 36-45.

¹⁴⁹ Για τις ανασκαφές στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 40-41, 119-125, πίν. 8-9, 11-12.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέσσερις τομές και δυο μάρτυρες που ανοίχτηκαν κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου της αίθουσας Α5 (σημερινό Μουσείο)¹⁵⁰ και συγκεκριμένα νότια της κλίμακας ανόδου στον όροφο του κτηρίου και βόρεια της εισόδου στο ισόγειο, συνολικής έκτασης 14,20X3,50 μ. (εικ. 4-5). Απέδωσαν πλήθος ελασμάτων και καρφιών καθώς και άλλων μεταλλικών αντικειμένων. Η χρονολόγηση των ευρημάτων των τομών βασίζεται κατά κύριο λόγο στα άφθονα και ποικίλα ευρήματα κεραμικής που συγκεντρώθηκαν και αποτελούν ένα σύνολο που χρονολογείται κατά κύριο λόγο στη φραγκική περίοδο. Τη χρονολόγηση επιβεβαιώνουν τα λίγα νομίσματα της ίδιας περιόδου που προέρχονται από τις τομές.

Η ανασκαφή του χώρου εξωτερικά της αίθουσας Α5 αποκάλυψε ένα διαμορφωμένο ημιυπαίθριο χώρο, που περιλάμβανε κτιστό επίμηκες θρανίο παράλληλο με τον εξωτερικό τοίχο της αίθουσας, πλάτους 0,75-0,80 μ., και μια σειρά από δοκοθήκες στον όροφο της αίθουσας εξωτερικά, που μαρτυρούν την ύπαρξη στεγάστρου (εικ. 5-6). Η μεγάλη ποσότητα και ποικιλία αντικειμένων καθημερινής χρήσης από διάφορα υλικά που βρέθηκαν, οδηγούν στην υπόθεση πως ο χώρος από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα λειτούργησε ως είδος αποθήκη, που εκτός των άλλων, διευκόλυνε την εξομάλυνση του εδάφους, η οποία παρουσιάζει υψομετρική απόκλιση από τον υπόλοιπο αύλειο χώρο του κάστρου.

Η Τομή 1, διαστάσεων 3,50 X 3,50 μ., ανασκάφτηκε σε βάθος έως 0,99 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους χωρίς στρωματογραφικές διαφοροποιήσεις (εικ. 4). Αφαιρέθηκε οικοδομικό υλικό, άφθονα μεταλλικά αντικείμενα και κεραμική. Εντοπίστηκαν δώδεκα ελάσματα από μόλυβδο, κάποια από τα οποία φαίνεται να συνανήκουν (Παρ.ΙΙ/74, 77-79). Βρέθηκαν επιπλέον σαράντα πέντε ελάσματα σιδήρου διαφόρων μεγεθών καθώς και τρεις μάζες σιδήρου (Παρ.ΙΙ/76, 79, 80-83) μαζί με εβδομήντα καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/191-195). Παράλληλα αποκαλύφθηκαν, λεπίδα εγχειριδίου (α/κ: 8), δυο πέταλα (α/κ: 46, 47), πόρπη για τη στερέωση της ιπποσκευής (α/κ: 56), είδος συνδέσμου (α/κ: 209), κρίκος, πιθανόν από θύρωμα (α/κ: 199) κι ένα επίμηκες στέλεχος ατρακτοειδούς σχήματος (Παρ.ΙΙ/75). Η κεραμική που

¹⁵⁰ Η αρίθμηση των κτηρίων του εσωτερικού περιβάλλου βασίζεται στην κάτοψη του κάστρου που δημοσιεύει ο Bon, *Morée franque*.

ανασκάφτηκε από την τομή χρονολογείται με ασφάλεια στη φραγκική περίοδο και δεν παρουσιάζει στρωματογραφικές διαταράξεις (ΗΠ 2060-ΗΠ 2066, 2068/2069, ΗΠ 2071).

Η Τομή 2, διαστάσεων 3,50 X 3,50 μ., ανασκάφτηκε σε βάθος έως περίπου 1 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους. Τα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν περιλαμβάνουν δυο μικρά χάλκινα ελάσματα (Παρ.ΙΙ/84), τέσσερα επίπεδα ελάσματα μολύβδου και μια ταινιωτή αναδιπλωμένη μολύβδινη λαβή (Παρ.ΙΙ/85-86, 91-92 αντίστοιχα) καθώς και εκατόν δυο ελάσματα και δεκαέξι μάζες σιδήρου (Παρ.ΙΙ/87-90, 93-99). Στον ίδιο χώρο ανασκάφτηκαν εκατόν ενενήντα οκτώ σιδερένια καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/196-199). Επιπλέον ανασύρθηκαν: ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφί (α/κ: 83), τρία κυλινδρικά ελάσματα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/100), ένα πυρόβολο (α/κ: 151), δυο σιδερένιες πόρπες (α/κ: 62-63), εξάρτημα ζώνης (α/κ: 76), τρία τμήματα πετάλων (α/κ: 48, 49), δυο τμήματα λεπίδας εγχειριδίου (α/κ: 7), ένα σφαιρίδιο από μόλυβδο, μολύβδινο βλήμα πυροβόλου όπλου (α/κ: 14). Η κεραμική που ανασκάφτηκε περιλαμβάνει κατηγορίες οστράκων αγγείων με σχαρωτό διάκοσμο, με μεταλλικές ανταύγειες, αρχαϊκή μαγιόλικα και απλών εφυσωμένων (ΗΠ 2067, 2070, 2072, 2074, 2076, 2078/9, 2082, 2084/5, 2087).

Η Τομή 3, διαστάσεων 3,50 X 3 μ., ορίζεται μεταξύ των τομών 1 και 2. Σε βάθος 0,97-1 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε ένας μικρός συμπαγής δίσκος κι ένα αναδιπλωμένο έλασμα από μόλυβδο (Παρ.ΙΙ/101, 108), αναδιπλωμένο χάλκινο έλασμα, ίσως από αγγείο (Παρ.ΙΙ/111), εξήντα πέντε ελάσματα και τρεις μικρές μάζες σιδήρου (Παρ.ΙΙ/102-107, 109-110, 112-113), καθώς και ενενήντα δυο καρφιά (Παρ.Ι/200-204). Επιπλέον ανασύρθηκαν σταυρόσχημο καμπύλο έλασμα, ίσως από πυροστάτη (α/κ: 162), διακοσμητικό καρφί (α/κ: 189) και είδος σύρτη (α/κ: 125). Ευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στη φραγκική περίοδο (ΗΠ 2075, 2077, 2080/1, 2083, 2086, 2092/3, 2095). Από το χώρο της τομής προέρχεται τορνεζέλλο του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400) (HN 3409).

Η Τομή 4, διαστάσεων 3,70 X 3 μ., είναι η νοτιότερη από τις τομές που ορίστηκαν μπροστά από το κτήριο Α5 και έως την κλιμακωτή πρόσβαση προς το ισόγειό του. Σε βάθος έως περίπου 0,60 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, προέκυψαν σε ενιαία στρωματογραφική ενότητα, εβδομήντα τέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/205-209), εκατόν τέσσερα ελάσματα σιδήρου διαφόρων μεγεθών (Παρ.ΙΙ/114-116, 120-121), πέντε

ελάσματα μολύβδου (Παρ.ΙΙ/117-118), ένα μικρό τριγωνικό έλασμα χαλκού (Παρ.ΙΙ/119). Επιπλέον ανασκάφτηκε ένα τμήμα πετάλου (α/κ: 51). Ευρήματα κεραμικής χρονολογούν το στρώμα στην περίοδο του πριγκιπάτου (ΗΠ 2088-91, 2094, 2096-2100). Στο χώρο της τομής βρέθηκε φθαρμένο αταύτιστο τορνέσιο από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας και αταύτιστο τορνεζέλλο (ΗΝ 3411, ΗΝ 3410 αντίστοιχα).

Ο Μάρτυρας 1 καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα της τομής 1 και έχει διαστάσεις 1,40 X 0,50 μ. Κατά την καθαίρεσή του και σε βάθος έως 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ανασκάφτηκε άφθονη ποσότητα μεταλλικών ελασμάτων και καρφιών. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν εικοσιένα καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/210-212), τρία ελάσματα μολύβδου, τα δυο αναδιπλωμένα (Παρ.ΙΙ/122, 124, 127) και δεκαέξι κομμάτια σιδήρου, εκ των οποίων κάποια με ίχνη κάρβουνου και επικαθίσεις (Παρ.ΙΙ/123, 125-126). Βρέθηκαν, επιπλέον, ένα διακοσμητικό καρφί (α/κ: 190) κι ένα οικοδομικό βάρος (α/κ: 181). Συνευρήματα κεραμικής ανάγονται στη φραγκική περίοδο (ΗΠ 2101-2103). Σε βάθος 0,40 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε χάλκινο αταύτιστο νόμισμα (ΗΝ 3412).

Ο Μάρτυρας 2, διαστάσεων 3,50 X 0,50 μ. καταλαμβάνει το χώρο μεταξύ των τομών 1 και 3. Κατά την καθαίρεσή του και σε βάθος έως 0,70 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν τριάντα τέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/213-215), δυο χάλκινα ελάσματα το ένα αναδιπλωμένο (Παρ.ΙΙ/128, 131), είκοσι τρία ελάσματα και μια μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/130, 132-135), δυο ελάσματα μολύβδου, το ένα αναδιπλωμένο (Παρ.ΙΙ/129). Επιπλέον ανασκάφτηκε κύλινδρος προσαρμογής (α/κ: 186), τμήμα πετάλου (α/κ: 50), εξάρτημα και κλειδί φορητού κλείστρου (α/κ: 139, 145 αντίστοιχα), χάλκινο άγκιστρο αδραχιού (α/κ: 172), πύοσχημος σύνδεσμος (α/κ: 208) και δυο ζεύγη συνδέσμων (α/κ: 211, 212). Τα όστρακα κεραμικής που αποκαλύφθηκαν αντιστοιχούν κατά κανόνα σε κατηγορίες αγγείων matt-painted, αρχαϊκή μαγιόλικά και κεραμικής με μεταλλικές ανταύγειες (ΗΠ 2105-2109).

Επιπλέον, από τον επιμήκη χώρο βόρεια της αίθουσας Α5, κατά τον τελικό έλεγχο των χωμάτων από τις τομές 1-4, που παρουσιάζουν ενιαία στρωματογραφία, προέκυψαν αρκετά μεταλλικά μικροαντικείμενα: ένα σιδερένιο καρφί (Παρ.Ι/216) βρέθηκε μαζί με αταύτιστο νόμισμα (NX.2006.1). Σαράντα επτά μικροί σιδερένιοι κρίκοι πιθανότατα από αλυσιδωτό θώρακα (α/κ: 2) εντοπίστηκαν μαζί με εικοσιένα μικρά

ελάσματα σιδήρου, ακανόνιστου σχήματος (Παρ.Π/136), δώδεκα μικρά κομμάτια ακατέργαστου σιδήρου (Παρ.Π/137) και μικρό καρφί με ακανόνιστη κεφαλή (Παρ.Ι/217). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στον 14^ο αιώνα (ΠΧ.2006.3). Στην πορεία της έρευνας εντοπίστηκαν δυο μικρά χάλκινα διακοσμητικά καρφιά (α/κ: 84, 85), χάλκινη σπασμένη καρφίτσα (α/κ: 98), έντεκα στελέχη και τμήματα καρφιών και είκοσι τρία σιδερένια ελάσματα διαφόρων διαστάσεων (Παρ.Ι/218, Παρ.Π/138). Μαζί τους βρέθηκε αταύτιστο μεσαιωνικό νόμισμα (ΝΧ.2006.3) και κεραμική του τέλους του 13^{ου} – αρχών 15^{ου} αιώνα (ΠΧ.2006.11). Παράλληλα, αφαιρέθηκαν είκοσι τρία σιδερένια ελάσματα, δέκα ακέραια καρφιά και οκτώ στελέχη καρφιών (Παρ.Π/139, Παρ.Ι/219), ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφί και δυο συνανήκοντα ελάσματα μολύβδου ακανόνιστου σχήματος (α/κ: 191, Παρ.Π/140) μαζί με άφθονη κεραμική της φραγκικής περιόδου (ΠΧ.2006.14) κι ένα αταύτιστο νόμισμα (ΝΧ.2006.4). Αποκαλύφθηκαν έξι ακέραια καρφιά με πεπλατυσμένες κεφαλές και οκτώ στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/220) μαζί με δυο αταύτιστα νομίσματα (ΝΧ.2006.5-6) κι άφθονη κεραμική (ΠΧ.2006.15). Από το ίδιο σύνολο προέρχονται δεκατέσσερα καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/221), τμήμα πετάλου υποδήματος (α/κ: 115), δυο χάλκινα διακοσμητικά καρφιά (α/κ: 86, 87), μια μικρή πόρπη μαζί με τετράπλευρη θηλιά (α/κ: 72, 82) και δεκαπέντε σιδερένια ελάσματα μικρών διαστάσεων (Παρ.Π/141). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο – 15^ο αιώνα (ΠΧ.2006.17). Έξι ακέραια καρφιά με τετράγωνα κεφαλές και οκτώ στελέχη καρφιών τετράγωνης διατομής βρέθηκαν μαζί με τμήμα πετάλου υποδήματος που διατηρεί άγκιστρο προσήλωσης (Παρ.Ι/222, α/κ: 116). Άφθονα συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΠΧ.2006.18). Πέταλο αλόγου κι ένα λυγισμένο καρφί (α/κ: 52, Παρ.Ι/223) συνδέονται με όστρακα κεραμικής που χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΠΧ.2006.23).

Καθαρισμοί έξω από την αίθουσα Α4 (πριγκιπική κατοικία) απέδωσαν άφθονη χρηστική κεραμική και δέκα καρφιά και στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/224). Επιπλέον εντοπίστηκε ένα τμήμα μικρού πετάλου υποδήματος από λεπτό έλασμα σιδήρου (α/κ: 117) μαζί με φραγκική κεραμική (ΠΧ.2006.5,13). Στον ίδιο χώρο βρέθηκε αστερίσκος από σπιρούνι (α/κ: 30). Τα συνευρήματα κεραμικής υποδηλώνουν διαταραγμένο στρώμα

με όστρακα που στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας αλλά και μεταγενέστερα (ΠΧ.2006.12).

Μια μεγάλη ομάδα σιδερένιων και χάλκινων μεταλλικών αντικειμένων περισυλλέχθηκε από το κάστρο Χλεμούτσι. Από τα τριακόσια εξήντα οκτώ αντικείμενα που καταγράφηκαν, μόνο τριάντα τέσσερα εκτιμώνται ως φραγκικά με κριτήρια τη χρήση, τη διακόσμηση, αλλά και τα τυπολογικά παράλληλα που εντοπίστηκαν στη βιβλιογραφία. Πρόκειται καταρχάς για ένα τμήμα στρατιωτικής θωράκισης (α/κ: 3) καθώς και μια αιχμή δόρατος και τρεις αιχμές βελών (α/κ: 9-12). Επιπλέον επιλέχθηκαν μια ωτογλυφίδα-οδοντογλυφίδα (α/κ: 121), ένα καλλωπιστικό κοχλιάριο (α/κ: 123), δυο δακτυλήθρες (α/κ: 174, 175), ένα ψαλίδι κι ένα τμήμα ψαλιδιού (α/κ: 176, 177), πέντε λεπίδες μαχαιριών (α/κ: 165-169), μια σφραγίδα από μόλυβδο (α/κ: 219), δυο σταθμιά (α/κ: 217, 218), ένα κοχλιάριο με χυτή παράσταση δικέφαλου αετού (α/κ: 164), τρία χάλκινα διακοσμητικά καρφίδια (α/κ: 88-90), χάλκινο στοιχείο διακόσμησης σε σχήμα αχιβάδας (α/κ: 93)¹⁵¹, ένα χάλκινο κομβίο (α/κ: 97), ένα κουδουνάκι (α/κ: 94), ένα τμήμα πετάλου υποδήματος (α/κ: 118), ένα εξάρτημα ιπποσκευής (α/κ: 57)¹⁵² και δυο σιδερένιοι σύνδεσμοι (α/κ: 205, 206). Κατά τη διάρκεια ανασκαφής στο ισόγειο της αίθουσας Α5 βρέθηκε ένα χάλκινο πόμολο ντουλαπιού (α/κ: 136)¹⁵³.

¹⁵¹ Αντίστοιχο χάλκινο διακοσμητικό εξάρτημα σε σχήμα αχιβάδας παραδόθηκε στην 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το Λιμενικό Ταμείο Κυλλήνης (α/κ: 92).

¹⁵² Για τα αρχαιολογικά δεδομένα εύρεσης, Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 128.

¹⁵³ Για την ανασκαφή στο εσωτερικό του κτηρίου Α5, στο ίδιο, 42, 127 και κυρίως trench 6.

A.2.2 Γλαρέντζα

A.2.2.1 Γλαρέντζα, ναός Αγίου Φραγκίσκου

Ένας από τους χώρους που εστίασε η ανασκαφική έρευνα στη Γλαρέντζα με συστηματικό τρόπο και εντυπωσιακά αποτελέσματα, ήταν ο μεγάλος ναός στο ανατολικό τμήμα του οχυρωμένου οικισμού¹⁵⁴ (εικ. 13-14). Ο χώρος επί δεκαετίες χρησιμοποιούταν για την απόρριψη οικοδομικού υλικού από τα παρακείμενα αγροκτήματα, προερχόμενο από τις κατασκευές της μεσαιωνικής Γλαρέντζας και της αρχαίας Κυλλήνης.

Στην παρούσα έρευνα θα επιχειρηθεί μια συνοπτική ανασύσταση του χώρου μέσα από τα δεδομένα της ανασκαφής. Η περιγραφή των ανασκαφικών δεδομένων περιλαμβάνει τα διάφορα τμήματα του ναού, που εξετάζονται ως το σημείο εντοπισμού του αρχικού δαπέδου του, καθώς και μια ομάδα κτιστών τάφων και λάκκων ταφής, που ανοίχτηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού και τα στρώματά τους χρονολογούνται στην περίοδο του πριγκιπάτου.

Σχετικά ασφαλές κριτήριο για τη χρονολόγηση των ανασκαφικών δεδομένων αποτελούν τα νομισματικά ευρήματα. Νομίσματα βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις του ναού και στους τάφους του. Συγκεκριμένα, δεκαοκτώ από τους σαράντα τέσσερις τάφους που ανασκάφτηκαν στο εσωτερικό του περιλάμβαναν νομίσματα, συνήθως τορνεζέλλι του τέλους του 14^{ου} αιώνα. Πολλοί από τους τάφους του ναού του Αγίου Φραγκίσκου ήταν διαταραγμένοι μετά από σύληση ή τα νομίσματα βρέθηκαν σε ψηλότερα στρώματα, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα (τάφοι: 4, 11, 16, 18, 21, 26, 34, 37)¹⁵⁵.

Επιπλέον χρήσιμο εργαλείο χρονολόγησης και ερμηνείας των ανασκαφικών δεδομένων αποτελούν τα ευρήματα της κεραμικής. Στο ναό εντοπίστηκαν όστρακα νεότερης κεραμικής στα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα και προπάντων στα σημεία όπου τεκμηριώνεται μεταγενέστερη χρήση του από την ανακάλυψη νεότερων κατασκευαστικών στοιχείων, κυρίως στο χώρο του ιερού και στο δυτικό άκρο του. Αρκετή σταυροφορική κεραμική ανασκάφτηκε στα στρώματα του πεσμένου

¹⁵⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 46-47.

¹⁵⁵ Athanasoulis – Baker, 'The coins', 264.

οικοδομικού υλικού και στους τάφους. Στα χαμηλότερα σημεία των τάφων και αλλού εντοπίστηκε μεσαιωνική κεραμική, συχνά ανακατεμένη με λίγα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά όστρακα από την αρχαία Κυλλήνη.

Λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως από πωρόλιθο, βρέθηκαν σε πολλά στρώματα πεσμένου οικοδομικού υλικού πάνω από το δάπεδο του ναού ή ακόμη και στα ανώτερα στρώματα συλημένων τάφων. Τα περισσότερα προέρχονται από τόξα ανοιγμάτων, αρκοσόλια και την ανωδομή του ιερού και των παρεκκλησίων και συχνά ήταν διακοσμημένα με τοιχογραφίες. Η παρουσία τους σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να επηρεάσει μια χρονική ένδειξη, όταν όμως εντοπίζονται σε διαταραγμένα στρώματα δεν αποτελούν ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης.

Η ανασκαφή του ναού αποσκοπούσε στην αποκάλυψη του δαπέδου του, όπου διατηρήθηκε ακέραιο. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από ισχυρό ασβεστοκονίαμα και χαλίκια. Σε όλη την έκταση του ναού πάνω από τη στάθμη του δαπέδου εντοπίστηκαν, κατά κανόνα, δυο ανασκαφικά στρώματα: το ανώτερο στρώμα με τα πεσμένα τμήματα του ναού από την κατάρρευσή του ανά τους αιώνες ή και με την ανατίναξη των ερειπίων του από τους Γερμανούς κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κι ένα δεύτερο χαμηλότερο, πάνω ακριβώς από το δάπεδο, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί στρώμα εγκατάλειψης (ερήμωσης) πριν την κατάρρευση των τοίχων του. Όλα τα βάθη που αναφέρονται παρακάτω, κατά την ανασκαφή του ναού, εξαρτώνται από το δάπεδό του.

Χώρος ιερού και παρεκκλησίων

Οι χώροι του ιερού και των δυο παραβημάτων του ναού του Αγίου Φραγκίσκου χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου σε μεταγενέστερη περίοδο. Κατά την ανασκαφή του χώρου εντοπίστηκε νεότερο τοιχίο, από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση και λασποκονίαμα, που εδραζόταν στις κλίμακες ανόδου προς τον κυρίως χώρο του ιερού και ήταν κάθετο προς τους διαχωριστικούς τοίχους των παραβημάτων.

Στο χώρο του ιερού, δυτικά της πίσω σχημής κτιστής Αγίας Τράπεζας, στο στρώμα του πεσμένου τόξου του ιερού, ανασκάφθηκαν τρία καρφιά, εκ των οποίων το ένα με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/89). Δυο καρφιά (Παρ.Ι/137-138) βρέθηκαν νοτιοδυτικά της Αγίας Τράπεζας, στο υπόστρωμα της πρώτης βαθμίδας από το ιερό προς τον κυρίως ναό και σε στρώμα πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών. Η κλίμακα ανόδου από τον κυρίως ναό στο

ιερό διατηρεί εν μέρει το πλίνθινο υπόστρωμα μιας εκ των βαθμίδων καθώς και ίχνη για τη θέση τριών ακόμα βαθμίδων. Με την κλίμακα συνδέεται ένα σιδερένιο καρφί (Παρ.Ι/90). Σε επαφή με την Αγία Τράπεζα και προς τα δυτικά, σε βάθος 0,14-0,35 μ. περίπου κάτω από το κατεστραμμένο δάπεδο του ναού, εντοπίστηκαν κομβίο και χάλκινη λαβή λύχνου (α/κ: 95, 149). Κεραμική από το ίδιο στρώμα περιλαμβάνει αρκετά όστρακα του τέλους του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα και λίγα ρωμαϊκά (ΗΠ 1978-9)¹⁵⁶. Στο δυτικό τμήμα του ιερού και σε βάθος 0,18-0,36 μ. περίπου κάτω από το δάπεδο, βρέθηκαν χάλκινη ταινιωτή λαβή λυχναριού (α/κ: 148), μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/29), μικρή μάζα χαλκού και επίμηκες τετράπλευρο στέλεχος (Παρ.ΙΙ/28) καθώς και δέκα σιδερένια καρφιά (Παρ.Ι/144). Συνευρήματα κεραμικής περιλαμβάνουν κατά κανόνα όστρακα του τέλους του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα και λίγα μελαμβαφή (ΗΠ 1983). Από το νότιο τμήμα του κλιμακοστασίου του ιερού προέκυψαν είκοσι επτά καρφιά (Παρ.Ι/91-94).

Στο νότιο παρεκκλήσιο (τομή 21) εντοπίστηκαν δυο καρφιά σε στρώμα κατάρρευσης στα νότια του χώρου (Παρ.Ι/19) μαζί με πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών και δυο νομίσματα, μια αρχαία κοπή κι ένα ασημένιο σόλδινο (ΗΝ 456, ΗΝ 457). Στο ύψος περίπου του δαπέδου διακρίνεται το ίχνος πλίνθινης πίσσχημης Αγίας Τράπεζας που κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με το δάπεδο του παρεκκλησίου. Πάνω από το δάπεδο βρέθηκαν τρία καρφιά που προέρχονται από λεπτό στρώμα από τριμμένο κεραμίδι και χώμα (Παρ.Ι/20). Ο ανατολικός και βόρειος τοίχος του παρεκκλησίου διατηρούν σπαράγματα τοιχογραφιών στα χαμηλότερα σημεία τους. Κατά την αποχωμάτωση εξωτερικά του νότιου παρεκκλησίου βρέθηκε μικρό τμήμα χάλκινου αγγείου (α/κ: 157) μαζί με αρκετή κεραμική του τέλους του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα (ΗΠ 1473).

Στο χώρο του βόρειου παρεκκλησίου (τομή 20) και σε στρώμα πεσμένου οικοδομικού υλικού, εντοπίστηκαν έξι αρκετά μεγάλα σιδερένια καρφιά (Παρ.Ι/16). Κάτω από πεσμένο γωνιόλιθο με τοιχογραφία, σε απόσταση 0,22 μ. πάνω από το δάπεδο, βρέθηκαν δέκα μεγάλα, πιθανόν οικοδομικά καρφιά κι άμορφη μάζα σιδήρου με κονίαμα από το στρώμα κατάρρευσης (Παρ.Ι/17 και Παρ.ΙΙ/5) μαζί με κεραμική, που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, όστρακα αρχαϊκή μαγιόλικά και matt-painted αγγείων (ΗΠ

¹⁵⁶ Η ένδειξη ΗΠ (= Ηλεία Πήλινα) δηλώνει τον αριθμό καταγραφής των αντικειμένων στα ευρετήρια της Αρχαιολογικής Αποθήκης της 6^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο κάστρο Χλεμούτσι. Αντίστοιχα, ΗΝ = Ηλεία Νομίσματα, ΗΛ = Ηλεία Λίθινα και ΗΔ = Ηλεία Διάφορα, ΗΜ = Ηλεία Μετάλλινα. Οι αριθμοί καταγραφής των συνευρημάτων σημειώνονται για τη διευκόλυνση των αναγωγών στο αρχαιολογικό υλικό.

384/5). Τέσσερα καρφιά με έντονα ίχνη κονιάματος ανασκάφθηκαν από το τελευταίο στρώμα κατάρρευσης πάνω στο δάπεδο του παρεκκλησίου που περιλάμβανε πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών (Παρ.Ι/18). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε και μικρή χάλκινη λαβή αγγείου (α/κ: 159). Στο μέσο του παρεκκλησίου εντοπίστηκε βάση Αγίας Τράπεζας, πλίνθινη πιόσχημη κατασκευή με επιχρισμένες τις εξωτερικές όψεις, ανάλογη προς την Τράπεζα του ιερού. Στο χώρο εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα υαλοπινάκων, σπαράγματα τοιχογραφιών, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και λίγη κεραμική. Στο σημείο τομής του άκρου της ανώτερης βαθμίδας του παρεκκλησίου προς το βόρειο τοίχο διατηρούνται επιτόπου ίχνη τοιχογραφιών, έχουν δε εντοπιστεί στο σημείο αυτό συγκεντρωμένα πολλά σπαράγματα μαζί με ένα καρφί (Παρ.Ι/7).

Βορειοδυτικά του ιερού (τομή 51) ανασκάφθηκαν οκτώ καρφιά σε στρώμα κατάρρευσης του βόρειου τοίχου του ναού (Παρ.Ι/95), μαζί με λίγη κεραμική (ΗΠ 1449). Λίγο χαμηλότερα στην ίδια στρωματογραφική ενότητα βρέθηκαν εικοσιοκτώ καρφιά (Παρ.Ι/96) και μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/20). Σε στρώμα κεράμων κοντά στο δεύτερο αναβαθμό του ιερού (Μάρτυρας 50/57), εντοπίστηκαν ένας αγκιστροειδής σύνδεσμος και δυο καρφιά (α/κ: 207, Παρ.Ι/135).

Βόρειο τμήμα του ναού

Το τμήμα αυτό παρουσίασε τη μεγαλύτερη επίχωση, μάλιστα χαρακτηριστική είναι η σταδιακή μείωση του πεσμένου οικοδομικού υλικού προς δυτικά και νότια. Επιπλέον, τα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη είναι λιγότερα όσο απομακρυνόμαστε από το χώρο του ιερού και των παρεκκλησίων που ήταν στεγασμένα με θόλους. Στις τομές παράπλευρα του βόρειου τοίχου εντοπίστηκαν αρκετά θραύσματα υαλοπινάκων που θα κοσμούσαν τα παράθυρα του ναού.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του ναού (τομή 65) και σε στρώμα κατάρρευσης - εγκατάλειψης πάνω από το δάπεδό του εντοπίστηκαν, δυο είδη κλειστρών, τριάντα έξι σιδερένια καρφιά (α/κ: 129, 130, Παρ.Ι/123) κι ένα χάλκινο σφαιρίδιο (Παρ.ΙΙ/25). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δυο νομίσματα, ένα торνεζέλλο και μια μίμηση торνεζέλλου του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400) (ΗΝ 3466-7), σπασμένος κιονίσκος με ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου (ΗΛ 751), θραύσματα υαλοστασίου και κεραμική διαφόρων περιόδων (ΗΠ 1446). Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου (Μάρτυρας 65/51) και σε

βάθος 0,19-0,50 μ. κάτω από το κατεστραμμένο δάπεδο του ναού βρέθηκε σιδερένιο εξάρτημα θυρώματος (α/κ: 124) μαζί με λίγα αβαφή όστρακα κεραμικής εκ των οποίων ένα από matt-painted αγγείο (τέλη 13^{ου} – 14^{ου} αιώνας) (ΗΠ 1518) και λίθινο απότμημα με διπλό βεργίο (ΗΛ 788). Το στοιχείο θυρώματος βρέθηκε σε στρώμα εγκατάλειψης του ναού και πιθανόν προέρχεται από κάποιο άνοιγμα του. Δυτικότερα (τομή 66), σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού ανασκάφτηκαν τρία τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/124). Στο ίδιο περίπου ύψος και σε όμοιο ανασκαφικό στρώμα (τομή 67) πάνω από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκαν δεκαεννιά σιδερένια καρφιά (Παρ.Ι/125-126) μαζί με αρχιτεκτονικά γλυπτά (ΗΛ 779-780), όστρακα κεραμικής του τέλους του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα (ΗΠ 1483) και μικρό τμήμα χάλκινου σκεύους (α/κ: 158). Στο όμοιο στρώμα κατάρρευσης και σε βάθος 0,20 μ. κάτω από το δάπεδο, αποκαλύφθηκε τορνέσιο του Ιωάννη της Γραβίνα (1318-1333) (ΗΝ 3470). Βορειοανατολικά και πάνω από το δάπεδο που είχε βυθιστεί, ανασκάφτηκαν δυο καρφιά (Παρ.Ι/127) μαζί με κεραμική (ΗΠ 1487). Δυτικά του βόρειου παρεκκλησίου βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο πεσμένα βεργία στη σειρά, πιθανότατα από το τόξο του μετώπου της δυτικής εισόδου στο βόρειο παρεκκλήσιο. Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, λίγα θραύσματα υαλοστασίου και δυο νομίσματα, ένα τορνέσιο του Ιωάννη της Γραβίνα (1318-1333) (ΗΝ 430) κι ένα τζιλιάτο του Ροβέρτου Ανδεγαυού που κόπηκε μεταξύ 1321-1323 (ΗΝ 431). Μαζί τους ανασκάφτηκαν επτά καρφιά (Παρ.Ι/6). Τα δεδομένα υποδεικνύουν ότι το τόξο κατάρρευσε όχι πολύ μετά την εγκατάλειψη του μνημείου, αφού τα βεργία βρέθηκαν ακριβώς πάνω στο δάπεδό του.

Η βόρεια είσοδος του ναού περιλάμβανε αναβαθμό για την κάθοδο των εισερχομένων στο ναό, στο υπόστρωμα του οποίου βρέθηκαν τέσσερα τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/3). Στο χώρο μπροστά από το κατώφλι της βόρειας εισόδου και σε στρώμα εγκατάλειψης, περίπου 0,05 μ. πάνω από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκαν τρία νομίσματα: δυο μιμήσεις τορνεζέλλων, εκ των οποίων το ένα του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400), κι ένα αταύτιστο ύστερο τορνεζέλλο (ΗΝ 3415, ΗΝ 3417). Νοτιοδυτικά του χώρου βρέθηκαν δώδεκα μικρά τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/10).

Βορειοανατολικά της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου του ναού, σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού, εντοπίστηκε σιδερένιος σύνδεσμος, πιθανόν

από θύρωμα (α/κ: 202), μαζί με σπαράγματα τοιχογραφιών και λίγα αβαφή όστρακα, εκ των οποίων ένα από λαγήνι πιθανόν του 14^{ου} αιώνα (ΗΠ 1361).

Νότιο τμήμα του ναού

Στη νοτιοανατολική πλευρά ανασκάφηκε το κατώφλι της εισόδου προς το ναό, το οποίο στο δυτικό του άκρο έφερε τόρμο υποδοχής του στροφέα της μονόφυλλης θύρας. Στην κοιλότητα του στροφέα βρέθηκε σιδερένιο καρφί (Παρ.Ι/4). Το θυραίο άνοιγμα βρισκόταν στην ευθεία του κλιμακοστασίου που οδηγούσε στο νότιο παρεκκλήσιο και σε ψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο του ναού. Στο μέσο του περίπου υπήρχε αναβαθμός, αντίστοιχος με αυτόν της βόρειας πλευράς. Στην εξωτερική πλευρά του νότιου θυραίου ανοίγματος (τομή 16) και σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού, βάθους περίπου 0,70-0,90 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε ο λοξότμητος τοιχοβάτης, που διακρίνεται σε όλες τις όψεις του ναού, μαζί με ένα καρφί (Παρ.Ι/8). Χαμηλότερα, σε βάθος περίπου 1 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, τρία καρφιά (Παρ.Ι/9) προέρχονται από οικοδομικό υλικό του ναού.

Στο εσωτερικό του κυρίως ναού, στη νοτιοανατολική πλευρά (τομή 53) και πάνω στο δάπεδο, ανασκάφηκαν οκτώ τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/97). Λίγο βορειότερα (Μάρτυρας 53/65), σε στρώμα εγκατάλειψης πάνω από το δάπεδο, βρέθηκε σιδερένιο κλείστρο θυρώματος και δυο καρφιά (α/κ: 131, Παρ.Ι/143) μαζί με όστρακα κεραμικής που χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1529). Πάνω στον τοιχοβάτη του νότιου τοίχου (τομή 56), σε στρώμα πεσμένων κεράμων και σε βάθος περίπου 0,30 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν δυο μεγάλα καρφιά (Παρ.Ι/98).

Δυτικό τμήμα του ναού

Στο χώρο αυτό διαμορφώθηκε σε νεότερους χρόνους και πριν την κατάρρευση των τοίχων του ναού, ένα τριμερές οικοδομικό συγκρότημα. Οι νεότεροι τοίχοι, κατασκευασμένοι από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση και λασποκονίαμα, είναι θεμελιωμένοι σε στρώμα εγκατάλειψης πάνω από το δάπεδο του ναού. Στο σημείο τομής με το νότιο τοίχο του ναού (τομή 41) και σε βάθη 0,16 και 0,08 μ. κάτω από το δάπεδο βρέθηκαν δυο καρφιά (Παρ.Ι/61-62). Βορειότερα (τομή 42), σε στρώμα εγκατάλειψης

και σε βάθος 0,19 μ. κάτω από το ύψος του δαπέδου, εντοπίστηκε τορνεζέλλο του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382). Κάτω από τη θεμελίωση των νεότερων κτισμάτων και σε βάθος 0,36-0,57 μ. από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκαν εννιά καρφιά κι ένα χάλκινο γλωσσίδι πόρπης (Παρ.Ι/65 και α/κ: 75). Στο βορειοδυτικό άκρο του ναού (Μάρτυρας 43/61) βρέθηκε χάλκινος δίσκος ζυγαριάς (α/κ: 214) σε βάθος 0,02-0,32 μ. κάτω από το δάπεδο. Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1653).

Το εγκάρσιο χώρισμα

Βρίσκεται στο μέσο περίπου του κυρίως ναού, εφάπτεται του βόρειου και νότιου τοίχου και εδράζεται πάνω στο δάπεδο. Χωρίζει το ανατολικό τμήμα του ναού, που χρησιμοποιούταν από τον κλήρο και τους ανώτερους άρχοντες (χορωδία), από το δυτικό μέρος του το προορισμένο για το εκκλησίασμα. Είναι μέσου πλάτους 0,40 μ. και κατασκευασμένο από αργούς λίθους, πλίνθους και κεράμους δεμένους με ασβεστοκονίαμα. Επιχρισμένο στην ανατολική και δυτική πλευρά του ενιαία με το βόρειο και νότιο τοίχο του ναού, ήταν διακοσμημένο με ανεικονικές τοιχογραφίες, σπαράγματα των οποίων εντοπίστηκαν επιτόπου. Στο μέσο περίπου του πλάτους του διαμορφώνει ευρύ θυραίο άνοιγμα. Στην υποδοχή του νότιου στροφέα του ανοίγματος, βρέθηκε νόμισμα του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας (HN 3422).

Σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού από το κτιστό χώρισμα στα βορειοδυτικά του ναού (τομή 33) ανασκάφτηκε μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/10). Στα ανατολικά του και σε επαφή με το νότιο τοίχο (τομή 26), σε στρώμα πεσμένου οικοδομικού υλικού, 0,58 μ. πάνω από το δάπεδο του ναού, βρέθηκε μεγάλο οικοδομικό καρφί (Παρ.Ι/29). Στον ίδιο χώρο και στο ύψος του δαπέδου εντοπίστηκαν τρία τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/30), μαζί με όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1169), θραύσματα υαλοστασίου, σπαράγματα τοιχογραφιών και μια κεραμίδα με εγχάρακτη επίκληση¹⁵⁷.

Χάλκινη θηλιά (α/κ: 79) βρέθηκε περίπου πάνω στο δάπεδο του ναού μαζί με άφθονη χρηστική κεραμική του 14^{ου} – αρχών 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1206). Εννέα σιδερένια καρφιά (Παρ.Ι/37-39) εντοπίστηκαν δυτικά σε βάθος 0,02-0,10 μ. και 0,18-0,20 μ.

¹⁵⁷ IC XS NIKΑ σε σταυρόσχημη διάταξη στην κυρτή επιφάνειά της.

αντίστοιχα κάτω από το δάπεδο. Μολύβδινο βλήμα πυροβόλου όπλου (α/κ: 15) βρέθηκε 0,47 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο του ναού (Μάρτυρας 30/32) μαζί με λίγα αβαφή όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1589).

Η ανασκαφή των ταφικών συνόλων

Στο εσωτερικό του ναού ανασκάφτηκαν έως το 2006, σαράντα τέσσερα ταφικά σύνολα τριών κατηγοριών: Κτιστοί τάφοι που ήταν σε χρήση από τον ύστερο 13^ο έως τον 15^ο αιώνα, λακκοειδείς ταφές που ανοίχτηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού και χρονολογούνται, με βάση τα ευρήματά τους, από τον ύστερο 14^ο αιώνα και δώδεκα μεταγενέστεροι τάφοι, ανοιγμένοι στα χαλάσματα του ναού, στοιχείο που δηλώνει ότι ο χώρος λειτούργησε έως περίπου και τη Β' Ενετοκρατία (1685-1715) ως νεκροταφείο Λατίνων¹⁵⁸. Τάφοι εντοπίστηκαν και στο εξωτερικό του ναού κατά μήκος των μακρών πλευρών του. Όλοι σχεδόν οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για διαδοχικές ταφές και μολονότι συλήθηκαν σε σχετικά πρώιμη περίοδο, σε αρκετές περιπτώσεις τα χαμηλότερα στρώματά τους παρέμειναν άθικτα. Από τα σαράντα τέσσερα ταφικά σύνολα που ανασκάφτηκαν στο εσωτερικό του ναού, τα είκοσι εννιά αντιστοιχούν στην περίοδο λειτουργίας του και έφεραν μεταλλικά ευρήματα (εικ. 14).

A. Κτιστοί τάφοι

Οι κτιστοί τάφοι του Αγίου Φραγκίσκου της Γλαρέντζας είναι κατά κανόνα διευθετημένοι κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού. Σε δυο μόνο περιπτώσεις (τάφοι 6 και 17) η χωροθέτηση ακολουθεί τον άξονα βορρά – νότο. Για τρεις τάφους (1, 2, 6), που είναι ενσωματωμένοι κατασκευαστικά στο κτήριο του ναού, υπήρχε πρόβλεψη για την κατασκευή τους κατά την ανέγερσή του. Μερικοί διέθεταν ψευδοσαρκοφάγους και αρκοσόλια (3, 19, 21).

Οι τάφοι είναι ορθογώνιου σχήματος με μήκος που κυμαίνεται από 1,76 μ. έως 2,30 μ., πλάτος από 0,50 μ. έως 0,66 μ. και βάθος από 1,20 μ. έως 1,85 μ. περίπου. Τα τοιχεία τους ήταν κτισμένα από αργολιθοδομή με ενδιάμεση χρήση πλίνθων (τάφος 6, 17,

¹⁵⁸ Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, 39 (Δ. Αθανασούλης). Ιταλικές λιρέτες ή gazette του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα καθώς και ένα χάλκινο περίαπτο με τη Θεοτόκο αυτής της εποχής συνόδευαν τους νεκρούς. Πρβλ. φραγκικό μοναστήρι της Κορίνθου που χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα ως περιστασιακός τόπος ταφής Λατίνων μοναχών, Williams II –Zervos, 'Corinth: 1991', 170-171, 175-176, πίν. 42.37-38.

19, 32), ζώνες αργολιθοδομής και πλινθοδομής (τάφος 19) ή και αμιγή πλινθοδομή (τάφος 2, 22, 31, 37, 39) και ήταν επιχρισμένα. Σε ορισμένες περιπτώσεις σε έναν τάφο μπορεί να συνδυάζονται περισσότερα είδη τοιχοποιίας (τάφος 11, 38). Στο μέσο περίπου του ύψους των μακρών πλευρών τους έφεραν κατά κανόνα τετράπλευρες ή κυκλικές οπές που πιθανόν λειτουργούσαν ως σκαλότρυπες ή για τη στήριξη ξύλινης εσχάρας¹⁵⁹. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαμορφώνονται στο δάπεδο των τάφων και εγκάρσια προς τις στενές τους πλευρές, κτιστές εσοχές πλάτους 0,07-0,20 μ., σαν θρανία, που μειώνουν το μήκος του ορύγματος¹⁶⁰.

Οι τάφοι καλύπτονταν με λίθινες πλάκες, θραύσματα των οποίων εντοπίζονται σποραδικά, αλλά όλοι είχαν συληθεί σε πρώιμη περίοδο και έχαιναν ανοικτοί πριν την κατάρρευση της στέγης του ναού. Κατά συνέπεια τα ανώτερα στρώματά τους καταλάμβανε οικοδομικό υλικό από τους τοίχους του ναού ανακατεμένο με στοιχεία του διακόσμου του (σπαράγματα τοιχογραφιών, υαλοστάσια), ακολουθούσε ζώνη κεράμων της οροφής κι ένα στρώμα καταστροφής των ανώτερων τοιχίων του τάφου, αποτέλεσμα της σύλησης και της ερείπωσής τους πριν την καταστροφή του ναού. Τα τελευταία στρώματα είναι στρώματα ταφών και ανακομιδών, συνήθως ένα ή δυο.

Τάφος 1¹⁶¹ (τομή 8, μάρτυρας 8/67) Ο τάφος, κτισμένος στα βορειοανατολικά του ναού, ανοίγεται στο πάχος του βόρειου τοίχου και προεκτείνεται με δυο παραστάδες εκατέρωθεν (εικ. 13β). Πάνω από το όρυγμα εντοπίζεται κτιστή κατασκευή, που πιθανόν αντιστοιχεί σε αρκοσόλιο, η οποία διατηρεί υπόστρωμα τοιχογραφικού διακόσμου και εν μέρει τμήματα ζωγραφικής με φυτικό διάκοσμο. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν εκατοντάδες σπαράγματα με παράσταση έφιππου στρατιωτικού αγίου που κοσμούσε προφανώς το βόρειο τοίχο¹⁶². Ο τάφος, που είχε ανασκαφεί και το 1981, έχαινε ανοικτός πριν την κατάρρευση της στέγης του ναού, καθώς στο ανατολικό άκρο του εντοπίστηκε στρώμα κεραμίδων από την οροφή του. Στην επίχωσή του περιέρχονται εκτός από τα σπαράγματα των τοιχογραφιών, πλήθος οστράκων κεραμικής και οικοδομικό υλικό.

¹⁵⁹ Εξακριβώθηκαν στους τάφους 1, 6, 12, 16, 17, 32, 37.

¹⁶⁰ Εξακριβώθηκαν στους τάφους 6, 11, 16, 22.

¹⁶¹ Η αριθμηση των κτιστών τάφων και των λάκκων ταφής ακολουθεί τα ημερολόγια ανασκαφής και διατηρείται για λόγους αντιστοιχίας.

¹⁶² Βλ. παραπάνω σελ. 47. Σε πρόσφατο άρθρο του ο Δημήτρης Αθανασούλης αναγνωρίζει στα σπαράγματα του διακόσμου του αρκοσολίου παράσταση δωρητή, Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 124, 125.

Ανάμεσά τους εντοπίζονται θραύσματα οστών διαταραγμένα από τη σύληση. Δυο τμήματα κρανίου βρέθηκαν μετατοπισμένα στο ανατολικό άκρο του τάφου. Μετά την αφαίρεση πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών αποκαλύφθηκε διαταραγμένο στρώμα πλήθους οστών. Κατά την ανασκαφή του τάφου το 1981 αφαιρέθηκε το νεότερο στρώμα ταφής, στο οποίο εντοπίστηκαν τέσσερα καρφιά με ίχνη ξύλου από φέρετρα περιμετρικά του νεκρού (Παρ.Ι/1) μαζί με τμήμα λεπίδας ξίφους (α/κ: 6). Κυκλική πόρπη ζώνης (α/κ: 58) βρέθηκε στα διαταραγμένα στρώματα καταστροφής του τάφου.

Τάφος 2 (τομή 6, 10) Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του ναού κτισμένος στο πάχος του νότιου τοίχου, κοντά στη θύρα εισόδου και πλαισιωμένος από αρκοσόλιο, όπως και ο τάφος 1. Η επίχωσή του προέρχεται από τα πεσμένα τοιχώματά του και από οικοδομικό υλικό του ναού. Ο τάφος συλήθηκε και καταστράφηκε πριν την κατάρρευση της οροφής του ναού, καθώς στο άνοιγμά του βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, υαλοπίνακες και κεραμίδες από τη στέγη, πάνω από στρώμα πεσμένων πλίνθων από τους τοίχους του τάφου.

Τα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν προέρχονται από το άθικτο στρώμα ταφής και μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Σε βάθος 0,95 μ. από το δάπεδο του ναού εντοπίστηκε διαταραγμένο στρώμα οστών κάτω από το οποίο βρέθηκαν, πάνω στο δάπεδο του τάφου, δυο τουλάχιστον σκελετοί σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Στο στρώμα ταφής, που έφτανε σε βάθος 1,11 μ. από το δάπεδο, εκτός από πενήντα πέντε καρφιά και τμήματα καρφιών, εκ των οποίων κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/5), ανασκάφτηκαν μικρά χάλκινα ελάσματα (Παρ.ΙΙ/1) και μικρό τμήμα αλυσιδωτού θώρακα (α/κ: 1). Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκαν ακόμη μικρή χάλκινη πόρπη, πιθανόν από σπιρούνι, (α/κ: 31), τρία επιχρυσωμένα και θραύσματα από ένα τέταρτο σπιρούνι (α/κ: 16-19). Τα σπιρούνια βρέθηκαν εκατέρωθεν των κάτω άκρων των σκελετών. Πρόκειται επομένως για δυο ανδρικές ταφές ιπποτών. Ο μεγάλος αριθμός καρφιών από φέρετρα υποδεικνύει ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατ' επανάληψη.

Τάφος 3 (τομή 11) Βρίσκεται ανατολικά του τάφου 1, μεταξύ αυτού και των βαθμίδων που οδηγούν στο βόρειο παρεκκλήσιο του ιερού (εικ. 13β). Κατασκευασμένος μετά την οικοδόμηση του ναού, διαμορφώθηκε με την προσθήκη δυο παραστάδων, οι οποίες κάλυψαν τις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου και της ανατολικής παραστάδας του τάφου 1. Για τη διευθέτηση του τάφου έγινε καταστροφή τμήματος του δαπέδου καθώς και της

κατώτερης από τις τρεις βαθμίδες του βόρειου παρεκκλησίου. Στο εσωτερικό του τάφου, μεταξύ της στάθμης του δαπέδου και του στρώματος των οστών, βρέθηκε πεσμένο οικοδομικό υλικό από το ναό: σπαράγματα τοιχογραφιών, δυο τμήματα κορμών κιονίσκων, λιγοστά θραύσματα υαλοστασίων και τέσσερα σιδερένια καρφιά, εκ των οποίων ένα με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/2). Το στρώμα των οστών εκτείνεται σε βάθος 0,85-1,16 μ. από το δάπεδο του ναού και λίγο ψηλότερα από το δάπεδο του τάφου. Υπάρχουν περισσότεροι από δυο σκελετοί και τα οστά είναι διάσπαρτα και άφθονα. Στο στρώμα ταφής δεν εντοπίστηκαν μεταλλικά αντικείμενα.

Τάφος 6 (τομή 22) Ο τάφος έχει κατεύθυνση από βορρά προς νότο και βρίσκεται κάτω από το τρίτο σκαλοπάτι που οδηγεί στο χώρο του νότιου παραβήματος. Καταλαμβάνει όλη την έκταση του πλατύσκαλου και τα τοιχώματά του είναι χτισμένα σε επαφή με τα στοιχεία των ορίων του σκαλοπατιού. Η καλυπτήρια πλάκα του, πάχους 0,16-0,17 μ., αποτελούσε και το δάπεδο του τρίτου αναβαθμού. Είχε συληθεί πριν την κατάρρευση του ναού και βρέθηκε ανοικτός με τα ανώτερα στρώματά του καλυμμένα από οικοδομικό υλικό. Ο τάφος, σχετικά μεγάλου βάθους, καταλήγει στα 1,85 μ. κάτω από το δάπεδο του νότιου παρεκκλησίου.

Ένα καρφί (Παρ.Ι/21), μια μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/6) και ένας μεταλλικός σύνδεσμος (α/κ: 201), αντιστοιχούν στο στρώμα κατάρρευσης του ναού μέσα στον ανοικτό τάφο μαζί με θραύσματα υαλοπινάκων και σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Σε βάθος 1,45 μ. από το δάπεδο του νότιου παρεκκλησίου, σε στρώμα οστών του τάφου, εντοπίστηκαν τέσσερα τορνεζέλλι: δυο του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) (HN 433, HN 434), μια μίμηση κι ένα αταύτιστο (HN 432, HN 435). Από το ίδιο στρώμα προέρχεται μικρή μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/7), πενήντα οκτώ καρφιά από φέρετρα, που υποδεικνύουν επαναλαμβανόμενη χρήση του χώρου (Παρ.Ι/22) και δυο τμήματα ξίφους ή εγχειριδίου (α/κ: 4). Στο χαμηλότερο στρώμα οστών και πάνω από το δάπεδο του τάφου ανασκάφηκαν δέκα καρφιά από φέρετρα και μικρή μάζα χαλκού (Παρ.Ι/23, Παρ.ΙΙ/8) μαζί με ένα ακόμη αταύτιστο τορνεζέλλο (HN 436).

Τάφος 7 (τομή 23) Δυτικά της βόρειας θύρας του ναού και παράλληλα προς το βόρειο τοίχο του εντοπίζεται κτιστός τάφος, που ορίζεται στα ανατολικά από την παραστάδα της βόρειας εισόδου. Τα ανώτερα στρώματά του καταλάμβανε οικοδομικό υλικό του ναού, στο οποίο εντοπίστηκαν δεκαπέντε καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/24-26). Το

στρώμα ταφής, ύψους 0,33 μ. πάνω από το δάπεδο του τάφου, περιλάμβανε τα οστά τουλάχιστον τεσσάρων ενηλίκων. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν χάλκινο εξάρτημα γυναικείου ενδύματος, είκοσι πέντε καρφιά από φέρετρα, ορισμένα από τα οποία διατηρούν ίχνη ξύλου κι ένα χάλκινο στέλεχος (α/κ: 101, Παρ.Ι/27-28 και Παρ.ΙΙ/9). Το στρώμα χρονολογεί τον νεζέλλο, σήμερα χαμένο.

Τάφος 11 (τομή 26) Η νότια παρειά του τάφου εφάπτεται του νότιου τοίχου του ναού και βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με το εγκάρσιο χώρισμα που απομονώνει το ανατολικό τμήμα του ναού. Σε στρώματα πεσμένης τοιχοποιίας και σε βάθος 0,51-0,99 μ. από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, λίγη κεραμική (ΗΠ 1175) και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως καρφιά (Παρ.Ι/31-32) καθώς και εξάρτημα πυροβόλου όπλου (α/κ: 13). Σε βάθος 0,98-1,13 μ. κάτω από το δάπεδο εντοπίστηκε στρώμα κεράμων από τη στέγη του ναού και καρφιά (Παρ.Ι/33).

Από βάθους 1,33 μ. περίπου κάτω από το δάπεδο ξεκινούν δυο στρώματα οστών που χωρίζονταν μεταξύ τους με πήλινες πλάκες. Στο νεότερο στρώμα βρέθηκαν τέσσερις διαταραγμένες ταφές ενηλίκων. Στο ίδιο στρώμα και σε βάθος 1,46-1,48 μ. από το δάπεδο του ναού ανασκάφηκε ένα σιδερένιο κλειδί (α/κ: 142) και έξι καρφιά (Παρ.Ι/34) μαζί με ένα σόλδινο του δόγη Φραντσέσκο Ντάντολο (1332-1339) (ΗΝ 3421) και συνευρήματα κεραμικής που χρονολογούνται με επιφύλαξη στον ύστερο Μεσαίωνα (ΗΠ 1179). Στο παλαιότερο στρώμα ταφών βρέθηκε τμήμα λαβίδας ή κηροσβέστη (α/κ: 146). Από τα στρώματα των ταφών προέρχονται ακόμη τρία τμήματα καρφιών κι ένα χάλκινο κυλινδρικό στέλεχος, πιθανόν για τη στερέωση ενδυμάτων (Παρ.Ι/35, α/κ: 99).

Τάφος 12 (τομή 27) Βρίσκεται στο μέσο περίπου του μήκους του νότιου τοίχου του ναού και έχει πολλές κατασκευαστικές αναλογίες με τον τάφο 11. Ακολουθεί τη συνηθισμένη στρωματογραφία με οικοδομικό υλικό από τους τοίχους του ναού και στρώμα κεράμων από τη στέγη. Σε βάθος 1 μ. περίπου από το δάπεδο του ναού ξεκινούν δυο στρώματα οστών. Το νεότερο στρώμα περιλαμβάνει τη διαταραγμένη ταφή ενός ενήλικα καθώς και καρφιά από φέρετρα (Παρ.Ι/36). Βρέθηκε σε βάθος περίπου 1,10 μ. Το πέρασ του τάφου καταλαμβάνει η ασύλητη ταφή ενός ιπότη. Η διαφορά βάθους των δυο ταφών είναι περίπου 0,10 μ. και αποτελείται από χώμα. Εκατέρωθεν των ποδιών του νεκρού εντοπίστηκαν δυο χάλκινα σπιρούνια (α/κ: 27, 28). Έσωζαν ίχνη των δερμάτινων λουριών τους που όμως δεν διατηρήθηκαν. Ο νεκρός είχε συνολικό σωζόμενο μήκος

1,68 μ., το πρόσωπό του ήταν στραμμένο προς την ανατολή, τα χέρια ήταν τοποθετημένα παράλληλα προς το σώμα και ο σκελετός ήταν πολύ εύθρυπτος. Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται από το τέλος του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνας (ΗΠ 1182).

Τάφος 16 (τομή 43) Τάφος παράλληλος προς το βόρειο τοίχο και κοντά στο δυτικό πέρασ του ναού. Νότια του τάφου, πάνω στο δάπεδο, εντοπίστηκε τμήμα λίθινης πλάκας που ίσως προέρχεται από την καλυπτήρια. Το δυτικό τμήμα του τάφου καταστράφηκε για την κατασκευή μεταγενέστερου εγκάρσιου τοίχου πάνω από αυτόν. Στο εσωτερικό του και σε βάθος 0,21 μ. από το δάπεδο του ναού βρέθηκε αταύτιστο σόλδινο. Σε βάθος 0,53 μ. και σε στρώμα κεράμων, πιθανόν από την οροφή του ναού, εντοπίστηκε ένα καρφί (Παρ.Ι/71) και τورνεζέλλο του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382). Σε βάθος που κυμαίνεται από 1,06-1,15 μ. από το δάπεδο του ναού τα τοιχία που ορίζουν νότια και δυτικά τον τάφο δημιουργούν μια εσοχή αυξάνοντας τις διαστάσεις του. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν πέντε καρφιά (Παρ.Ι/72) προερχόμενα από στρώμα κεράμων και οικοδομικού υλικού από την ανωδομή του ναού. Επάνω από το στρώμα οστών βρέθηκαν δυο ακόμη καρφιά (Παρ.Ι/73). Στο στρώμα οστών τεσσάρων διαταραγμένων ταφών ενηλίκων ανασκάφτηκαν δυο καρφιά (Παρ.Ι/74).

Τάφος 17 (τομή 61) Ο τάφος έχει βόρειο και δυτικό όριο το θεμέλιο του βόρειου και δυτικού τοίχου του ναού αντίστοιχα και προσανατολισμό βορρά-νότο. Τα ανώτερα στρώματά του κάλυπτε οικοδομικό υλικό του ναού. Στο τελευταίο στρώμα κατάρρευσης πάνω από το στρώμα των οστών βρέθηκαν εννιά καρφιά σε βάθος 0,53-0,88 μ. περίπου από το δάπεδο του ναού (Παρ.Ι/99), μαζί με σπαράγματα τοιχογραφικού διακόσμου. Σε βάθος 0,84-1,18 μ. ανασκάφτηκε στρώμα δυο διαταραγμένων ταφών ενηλίκων. Εντοπίστηκαν οκτώ τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/100) κι ένα τورνεζέλλο του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400) (ΗΝ 3463).

Τάφος 19 (τομή 67) Βρίσκεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού, ανάμεσα στη θύρα εισόδου και το παρεκκλήσιο. Ορίζεται στα βόρεια από το θεμέλιο του βόρειου τοίχου του ναού και στα ανατολικά και δυτικά από κτιστές παραστάδες με εγκοπές για τη στήριξη ψευδοσαρκοφάγου.

Περιλαμβάνει διαταραγμένες ταφές σε όλο το βάθος του. Από 0,40 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού, ξεκινά το διαταραγμένο στρώμα οστών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο νεότερο στρώμα οστών βρέθηκαν τριάντα τέσσερα

νομίσματα. Συγκεκριμένα σε βάθος 0,68 μ. από το δάπεδο του ναού ανασκάφθηκαν δυο τορνεζέλλι εκ των οποίων το ένα του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) (HN 3473-4). Λίγο ψηλότερα κατά 0,07 μ. βρέθηκε άγκιστρο ψαρέματος (α/κ: 182) μαζί με τριάντα έξι καρφιά κάποια από τα οποία με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/128), μικρό κλείστρο κι ένα χάλκινο έλασμα (α/κ: 140, Παρ.ΙΙ/26). Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκαν λίγα αβαφή όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1490). Χαμηλότερα στο ίδιο στρώμα νεότερων ταφών και σε βάθος 0,86-0,96 μ. ανασκάφθηκαν διασκορπισμένα νομίσματα (HN 3475-HN 3492) που χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα, εκ των οποίων δέκα είναι του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400), τρία του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382), μια υποδιαίρεση (renny) του Πριγκιπάτου της Προβηγκίας του Ροβέρτου Β΄ Ανζού (1309-1343), ένα τορνεζέλλο του δόγη Μάρκο Κόρνερ (1365-1368) κι ένα τορνεζέλλο του δόγη Μικέλε Στένο (1400-1414). Χαμηλότερα και σε βάθος 0,94-1,19 μ. από το δάπεδο του ναού βρέθηκαν ζεύγος κλειδιών κιβωτιδίου, μικρό σιδερένιο έλασμα και τριάντα επτά καρφιά και στελέχη καρφιών κάποια με ίχνη ξύλου (α/κ: 143, 144, Παρ.Ι/129) μαζί με λίγα όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1492) και δεκατρία τορνεζέλλι: τέσσερα του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382), τέσσερα του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400), τέσσερα αταύτιστα και μια μίμηση τορνεζέλλο. Πιο χαμηλά, σε βάθος 1,26 μ. από το δάπεδο του ναού, είκοσι καρφιά (Παρ.Ι/130) κι ένα τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με βεργίο (ΗΛ 783) εντοπίστηκαν σε διαταραγμένο στρώμα οστών που προέρχονται από δυο ταφές ενηλίκων. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν τρία ακόμη νομίσματα, μια μίμηση τορνεζέλλο ακυρωμένου με οπή και δυο αταύτιστα τορνεζέλλι. Σε βάθος 1,39-1,47 μ. από το δάπεδο του ναού ανασύρθηκαν τέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/131) από παλιότερη διαταραγμένη ταφή στα ανατολικά του τάφου. Οστά ανασκάφθηκαν έως βάθος περίπου 1,61 μ. από το δάπεδο του ναού, όπου και το πέρας του τάφου.

Πρόσφατα οι Δημήτρης Αθανασούλης και Julian Baker, που μελέτησαν τα νομισματικά ευρήματα της φραγκικής περιόδου από το νομό Ηλείας, συνέδεσαν τα νεότερα νομίσματα που βρέθηκαν στον τάφο 19 με τα αντίστοιχα από αποθέτη που εντοπίστηκε στην ανατολική πύλη της Γλαρέντζας. Το τορνεζέλλο του δόγη Μικέλε Στένο (1400-1414) και ο μεγάλος αριθμός νομισμάτων του προηγούμενου δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400) πιθανότατα συνδέουν τις δυο θέσεις με το διάστημα λίγο πριν την πρώτη καταστροφική λεηλασία της Γλαρέντζας από τον Λεονάρντο Τόκκο το 1407. Τα

νομίσματα του τάφου δεν θεωρούνται ότι προέρχονται από θησαυρό, αλλά πιθανόν σκορπίστηκαν την ώρα της ταφής το κάθε ένα ξεχωριστά με τελετουργικό τρόπο¹⁶³.

Τάφος 21 (μάρτυρας 8/67) Βρίσκεται κατά μήκος του βόρειου τοίχου του ναού ανάμεσα στο χώρο που ορίζει η δυτική παραστάδα του τάφου 1 και η ανατολική του τάφου 19. Το πέρασ του συμπίπτει με το θεμέλιο του βόρειου τοίχου. Περιλάμβανε δυο ταφές σε διαφορετικά στρώματα. Σε βάθος 0,58 μ. από το δάπεδο του ναού εντοπίστηκε το πρώτο στρώμα ταφής. Στο ίδιο στρώμα και σε βάθος 0,44-0,70 μ., βρέθηκε ζεύγος επιχρυσωμένων κρεμαστών κοσμημάτων μαζί με δεκαεπτά καρφιά από φέρετρα (α/κ: 103, Παρ.Ι/136). Σε βάθος 0,56 μ. από το δάπεδο του ναού εντοπίστηκε τορνεζέλλο του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) (HN 3510). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο αιώνα (ΗΠ 1504). Στο δεύτερο στρώμα ταφής βάθους 1,46-1,61 μ. από το δάπεδο του ναού δεν εντοπίστηκαν μεταλλικά αντικείμενα.

Τάφος 22 (τομή 34) Παράλληλα και πλησίον του βόρειου τοίχου του ναού εντοπίζεται συλημένος τάφος, που διατηρεί τμήμα της λίθινης σπασμένης καλυπτήριας πλάκας του, σωζόμενων διαστάσεων 0,72X0,40X0,45 μ. Στο χώρο πάνω από τον τάφο και στο ύψος περίπου του δαπέδου του ναού εντοπίστηκαν δυο τορνεζέλλι, εκ των οποίων το ένα του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400), και δυο καρφιά (Παρ.Ι/40). Είκοσι δυο καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/139) αφαιρέθηκαν από στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού του ναού στα ψηλότερα στρώματα του τάφου και ως βάθος 0,53 μ. από το δάπεδο του ναού. Στην επόμενη στρωματογραφική ενότητα κυριαρχεί ο μεγάλος αριθμός κεράμων από την οροφή του ναού, που δηλώνουν πως ο τάφος συλήθηκε πριν καταρρεύσει η στέγη. Από το στρώμα προέρχονται επτά καρφιά, κάποια από τα οποία με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/140-141). Κάτω από το στρώμα των κεράμων ανασκάφηκε στρώμα διαταραγμένων πολλαπλών ταφών, πάχους 0,42 μ. Πρόκειται για το χαμηλότερο σημείο του τάφου στο δυτικό άκρο του οποίου βρέθηκε ένα ζεύγος χάλκινων πορπών μαζί με δυο μικρά σιδερένια καρφιά (α/κ: 73, 74, Παρ.Ι/142). Στα ανατολικά του τάφου εντοπίστηκε σιδερένιο στέλεχος με ίχνη ξύλου και χαλκού, πιθανόν τύπος συνδέσμου από φέρετρο (Παρ.ΙΙ/27). Το στρώμα χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα με βάση τα συνευρήματα κεραμικής (ΗΠ 1528).

¹⁶³ Athanasoulis – Baker, 'The coins', 249, 253-254, 265, 270-271. Για τη συνήθεια προσφοράς νομισμάτων σε βυζαντινές ταφές από τον 12^ο αιώνα, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, 406-440, κυρίως 428 κ.εξ.

Τάφος 31 (τομή 63) Βρίσκεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού και ορίζεται στα βόρεια από τον αντίστοιχο τοίχο του μνημείου. Στον τάφο βρέθηκαν δυο νομίσματα, μίμηση τουρνέσιου ακυρωμένου με οπή (HN 3522) και τουρνεζέλλο του δόγη Μάρκο Κόρνερ (1365-8) (HN 3523). Στα χαμηλότερα στρώματά του εντοπίστηκαν δυο καρφιά (Παρ.Ι/116-117) μαζί με μικρό σιδερένιο έλασμα (Παρ.ΙΙ/24). Στο πέρας περίπου του τάφου βρέθηκε χάλκινο μικρό έλασμα, πιθανόν από ενώτιο (α/κ: 107), μαζί με λίγα αβαφή όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1731).

Τάφος 32 (μάρτυρας 62/63) Βρίσκεται κατά μήκος του βόρειου τοίχου και δυτικά του εγκάρσιου κτιστού χωρίσματος του ναού. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε στρώμα πεσμένων κεράμων της οροφής, πάχους 0,29 μ., από το οποίο προέρχονται τέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/132-133). Ακολουθεί στρώμα πολλών θρυμματισμένων οστών, που δηλώνουν επαναλαμβανόμενη χρήση του χώρου, με το οποίο συνδέονται δυο καρφιά που εντοπίστηκαν στο πέρας του τάφου (Παρ.Ι/134).

Τάφος 33 (τομή 62) Ο τάφος ανοίχτηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Αγίου Φραγκίσκου. Κατά την αφαίρεση πεσμένου οικοδομικού υλικού του ναού από το εσωτερικό του βρέθηκαν τριανταένα καρφιά, κάποια από τα οποία διατηρούν ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/101-104). Στον τάφο εντοπίστηκαν κεραμοσκεπείς ταφές σε δυο στρώματα. Σε διαταραγμένο στρώμα θρυμματισμένων οστών, μαζί με κομμάτια κεραμίδων και πλίνθων, βρέθηκε σιδερένιος κρίκος (α/κ: 198). Στο παλαιότερο στρώμα οστών, πάνω από το δάπεδο του τάφου, ανασκάφτηκε ένα σιδερένιο σπιρούνι (α/κ: 26) κι ένα καρφί με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/105).

Τάφος 37 (μάρτυρες 39/35 και 39/41) Βρίσκεται κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού. Στο ύψος περίπου του δαπέδου εντοπίστηκε η λίθινη καλυπτήρια πλάκα του τάφου με συνολικές διαστάσεις 1,97X0,81 μ. και πάχος 0,10 μ. Στη μια γωνία της φέρει σπασμένο μεταλλικό κρίκο ανάρτησης διαμέτρου 0,07 μ. Με την απομάκρυνση της καλυπτήριας πλάκας και σε βάθος έως 0,66 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάφτηκε στρώμα πεσμένου οικοδομικού υλικού από τα τοιχώματα του ναού και του τάφου, στο οποίο εντοπίστηκε κίβδηλο τουρνεζέλλο (HN 3529), έξι καρφιά (Παρ.Ι/55-57) κι ένα μικρό χάλκινο στέλεχος τετράπλευρης διατομής (Παρ.ΙΙ/12). Χαμηλότερα, έως 0,75 μ. από το δάπεδο του ναού, αφαιρέθηκε διαταραγμένο στρώμα κεράμων της οροφής, πάχους 0,15 μ. περίπου, με το οποίο αναμιγνύονταν ελάχιστα οστά μετατοπισμένα στο

ανατολικό πέρασ του τάφου. Από το στρώμα αυτό ανασύρθηκε χάλκινο γαντζάκι από σπιρούνι (α/κ: 39), δυο καρφιά και μικρό σιδερένιο έλασμα τετράπλευρης διατομής (Παρ.Ι/58, Παρ.ΙΙ/13), μαζί με όστρακα κεραμικής του τέλους του 13^{ου} αιώνα (ΗΠ 1965). Μικρό χάλκινο αναδιπλωμένο αντικείμενο με αδιάγνωστη χρήση (Παρ.ΙΙ/14) βρέθηκε περίπου 0,05 μ. χαμηλότερα. Ακολουθούσε στρώμα οστών, πάχους 0,12 μ., στο οποίο εντοπίστηκε αδιάγνωστο τορνεζέλλο (ΗΝ 3531), δίπλα σε σκελετό που βρέθηκε σχεδόν αδιατάρακτος στα βόρεια του τάφου. Βρέθηκαν ακόμη οστά από τουλάχιστον τρεις ανακομιδές κι ένα καρφί από φέρετρο (Παρ.Ι/59).

Τάφος 38 (τομή 39 και μάρτυρας 39/41) Βρίσκεται κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού στη συνέχεια του τάφου 37 προς τα δυτικά. Από το επιφανειακό του στρώμα αφαιρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών. Χαμηλότερα, σε στρώμα κεράμων, βάθους 0,32-0,52 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάφτηκαν τρία στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/60) μαζί με αρκετά θραύσματα τοιχογραφιών. Διαταραγμένη και ακτέριστη ταφή εντοπίστηκε σε βάθος 0,59-0,71 μ. από το δάπεδο του ναού. Χαμηλότερα κατά 0,33-0,41 μ. εντοπίστηκαν οστά από ανακομιδές.

Τάφος 39 (τομή 42 και μάρτυρας 42/54) Ο τάφος βρίσκεται στον άξονα της δυτικής θύρας του ναού. Στο στρώμα καταστροφής των τοιχωμάτων του τάφου και σε βάθος 0,71-0,92 μ. από το δάπεδο του ναού, βρέθηκαν τρία καρφιά (Παρ.Ι/66-67). Σε βάθος έως 1,12 μ. από το δάπεδο του ναού διακρίνονται θραύσματα οστών και τέσσερα τμήματα καρφιών με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/68). Στο δυτικό πέρασ του τάφου βρέθηκαν ένα καρφί και δυο στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/69) και στο ανατολικό πέρασ εντοπίστηκαν τρία στελέχη καρφιών με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/70).

Β. Λάκκοι ταφής

Οι παλιότεροι λάκκοι ταφής του Αγίου Φραγκίσκου ανοίχτηκαν αφού κατέστρεψαν τμήμα του δαπέδου του ναού και χρονολογούνται με βάση τα ευρήματά τους από τον ύστερο 14^ο αιώνα. Η κατασκευή λακκοειδών τάφων στο χώρο συνεχίστηκε και μετά την εγκατάλειψη του ναού και έως την κατάρρευση των τοίχων του αλλά και μεταγενέστερα πάνω στα χαλάσματά του. Οι λάκκοι ταφής, όλοι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα ανατολή – δύση, είναι στοιχειώδους κατασκευής και ποικίλων διαστάσεων, ανάλογα με το πλήθος των ταφών που περιλάμβαναν. Το μήκος τους

κυμαίνεται από 1,04 μ. έως 4,10 μ. και το πλάτος από 0,44 μ. έως 1,50 μ. Στην παρούσα έρευνα θα μας απασχολήσουν οι λάκκοι ταφής που χρονολογούνται με βάση τα ευρήματά τους στη φραγκική περίοδο.

Λάκκος ταφής 1 (τομή 18) Διανοίχτηκε καταστρέφοντας τμήμα του δαπέδου του ναού και του αρχικού κατωφλιού της βόρειας θύρας στο ανατολικό τμήμα του. Ωστόσο, με βάση τα νομίσματα που εντοπίστηκαν και πιθανόν την κεραμική δεν πρέπει να είναι μεταγενέστερος του 15^{ου} αιώνα.

Σε στρώμα κατάρρευσης με κεραμίδες και συμπιλητό χώμα, πάνω από το δάπεδο του ναού και στο ύψος του βόρειου τμήματος του τάφου, βρέθηκαν σιδερένια καρφιά (Παρ.Ι/11). Οικοδομικό υλικό από τους τοίχους του ναού καταλάμβανε και τα ανώτερα στρώματα του λάκκου. Στο χώρο εντοπίστηκαν ένα μικρό χάλκινο έλασμα (Παρ.ΙΙ/2) και έξι καρφιά (Παρ.Ι/12). Σε βάθος 0,39 μ. από το δάπεδο του ναού βρέθηκε αταύτιστο τورνεζέλλο (HN 3418) και τρία καρφιά (Παρ.Ι/13). Σε βάθος 0,52-0,55 μ. και στο ύψος του θεμελίου του βόρειου τοίχου του ναού, ανασκάφτηκαν ανθρώπινα οστά διάσπαρτα και διαταραγμένα, ενώ περιορίστηκε ουσιαστικά το οικοδομικό υλικό από τους τοίχους του ναού. Βρέθηκαν έξι μεγάλα καρφιά και στελέχη καρπιών (Παρ.Ι/14) μαζί με κεραμική (εφυαλωμένα σταυροφορικά και λίγα μελαμβαφή όστρακα). Σε βάθος 0,76-0,93 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάφτηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις ανθρώπινων οστών (διαταραγμένες ταφές) και πολλά όστρακα κεραμικής, μεταξύ των οποίων ένα με σχαρωτό διάκοσμο. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν μάζα σιδήρου και αρκετά καρφιά (Παρ.ΙΙ/3 και Παρ.Ι/15). Συνανήκοντα τμήματα του αγγείου με σχαρωτό διάκοσμο, που ανάγεται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα (ΗΠ 366), εντοπίστηκαν και λίγο χαμηλότερα, σε βάθος από 0,93-0,97 μ. από το δάπεδο του ναού, μαζί με ένα ζευγάρι ασημένιων ενωτίων (α/κ: 104). Στο πέρας του λάκκου βρέθηκε επίσης μικρή μάζα χαλκού (Παρ.ΙΙ/4).

Λάκκος ταφής 4 (τομή 35) Βρίσκεται κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού. Το δάπεδο καταστράφηκε νωρίς στο σημείο αυτό και ακολούθησαν μαζικές ταφές. Σε βάθος μόλις 0,06 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού και σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού των τοίχων του ναού, εντοπίστηκε μίμηση τورνεζέλλο του δόγη Τομάζο Μοτσενίγκο (1414-1423) (HN 3428) μαζί με έξι καρφιά (Παρ.Ι/41). Ακολουθούν στρώματα κεραμοσκεπών ταφών που βρέθηκαν διαταραγμένες. Σε βάθος 0,13-0,25 μ.

από το δάπεδο του ναού ανασκάφηκε στρώμα θρυμματισμένων κεράμων που κάλυπταν ταφές και τέσσερα νομίσματα: οβολός του Φίλιππου της Σαβοΐας (1301-1305), τορνεζέλλο του δόγη Λορένζο Τσέτσι (1361-1368) και δυο τορνεζέλλι του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) (HN 3429-30, HN 3432-33). Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν οκτώ καρφιά, κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/42) καθώς και χάλκινο στοιχείο ένδυσης (α/κ: 102). Στο επόμενο στρώμα και σε βάθος που κυμαίνεται από 0,24-0,36 μ. περίπου, διαπιστώνεται μεγάλη συγκέντρωση οστών καθώς κι ένα σπασμένο καρφί και μικρό γαντζάκι από σπιρούνι (Παρ.Ι/43, α/κ: 43). Στον ανατολικό τομέα του λάκκου και σε βάθος 0,33-0,50 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάφηκε μια κανονική ταφή και συσσωρευμένα οστά από τουλάχιστον δυο ανακομιδές. Η καλυπτήρια κεραμίδα βρέθηκε κατά χώρα μαζί με τρία καρφιά από το φέρετρο (Παρ.Ι/44). Κάτω από την κανονική ταφή και σε βάθος έως 0,75 μ. περίπου κάτω από το δάπεδο του ναού, εντοπίζονται συσσωρευμένα οστά από ανακομιδές και έντεκα καρφιά, τρία από τα οποία διατηρούν ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/45).

Νέα κεραμοσκεπής ταφή αποκαλύφθηκε κατά χώρα, 0,35 μ. από το δάπεδο του ναού ανατολικότερα και στο ίδιο βάθος με την προηγούμενη ταφή και είναι η καλύτερα διατηρημένη του στρώματος. Πάνω στις καλυπτήριες κεράμους βρέθηκε σιγμοειδές χάλκινο έλασμα (Παρ.ΙΙ/11). Κάτω από αυτές υπήρχε στρώμα σπασμένων οστών. Αταύτιστο τορνεζέλλο (HN 3436) βρέθηκε μέσα στο στόμα του νεκρού και τμήμα σπιρουνιού (α/κ: 29) μαζί με τέσσερα καρφιά από φέρετρα (Παρ.Ι/46) ανασκάφηκαν στο χώρο της ταφής, που είναι από τις νεότερες του λάκκου.

Στο βορειοανατολικό τομέα του λάκκου ταφής και κατά 0,15 μ. χαμηλότερα από την προηγούμενη ταφή αποκαλύφθηκαν τρεις σχεδόν επάλληλες παιδικές κεραμοσκεπείς ταφές με τις οποίες συνδέονται τρία καρφιά (Παρ.Ι/47) και μια μικρή θηλιά (α/κ: 80). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δυο τορνεζέλλι του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα, ένα του δόγη Μάρκο Κόρνερ (1365-1368) κι ένα του Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) (HN 3434-5).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ταφικού συνόλου και στο ίδιο περίπου βάθος με τις παιδικές ταφές, 0,47-0,77 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάφηκε ταφή ενήλικα. Ήταν προσανατολισμένος κατά τον άξονα ανατολή-δύση, τα χέρια ήταν διπλωμένα κάτω από το στήθος και τα οστά του ήταν ιδιαίτερα εύθρυπτα. Με αυτή την ταφή συνδέεται

χάλκινο γαντζάκι από σπιρούνι (α/κ: 38). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα (ΗΠ 1236).

Ακολουθούν, σε βάθος 0,77-0,91 μ. κάτω από το δάπεδο, πολλαπλές ταφές διαταραγμένες, πιθανόν ως αποτέλεσμα της συνεχόμενης χρήσης του χώρου. Στα βορειοδυτικά του ταφικού συνόλου εντοπίζονται τέσσερα τουλάχιστον κεφάλια ενηλίκων και συσσωρευμένα οστά σε πολύ άσχημη κατάσταση διατήρησης. Αντίστοιχα τρεις διαταραγμένες ταφές ενηλίκων, που αλληλοκαλύπτονται διαπιστώνονται και στο νοτιοανατολικό τομέα του ταφικού συνόλου σε βάθος 0,75-0,79 μ. Έξι καρφιά συνδέονται με αυτό το στρώμα (Παρ.Ι/48), εκ των οποίων το ένα εντοπίστηκε πίσω ακριβώς από το κρανίο μιας ταφής. Στο στρώμα κάτω από τα οστά που έχει βάθος 0,89-1,17 μ. από το δάπεδο του ναού, βρέθηκαν επιπλέον εικοσιένα καρφιά, που προφανώς κατέπεσαν από τα ξύλινα φέρετρα των ψηλότερων στρωμάτων, γύρω και κάτω από τις ταφές (Παρ.Ι/49). Μια τελευταία ταφή ανασκάφτηκε στον ανατολικό τομέα της τομής σε βάθος 1 μ. περίπου.

Ο λάκκος ταφής 4 φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα με σχετικά πρόχειρο τρόπο και οριοθετείται χρονικά, με βάση κυρίως τα νομισματικά ευρήματα αλλά και την κεραμική, από το τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} και ως το πρώτο τρίτο του 15^{ου} αιώνα. Οι ταφές είναι κεραμοσκεπείς, προσανατολισμένες και οι νεότερες εκτοπίζουν τις παλαιότερες.

Λάκκος ταφής 6 (τομή 44) Ανοίχτηκε παράλληλα στο νότιο τοίχο του ναού. Στα ανώτερα στρώματα του λάκκου και σε βάθος 0,16-0,42 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού, βρέθηκαν τρία καρφιά (Παρ.Ι/80). Χάλκινο έλασμα, ίσως από κόσμημα (Παρ.ΙΙ/15) ανασκάφτηκε σε βάθος 0,33 μ. από το δάπεδο του ναού. Σε μεγαλύτερο βάθος, 0,39-0,51 μ., ανασκάπτεται στρώμα οστών δυο διαταραγμένων ταφών ενηλίκων. Εντοπίζεται αταύτιστο μεσαιωνικό νόμισμα και τρία καρφιά (Παρ.Ι/81). Σε βάθος έως 0,70 μ. από το δάπεδο, όπου σταματά το στρώμα των ταφών, βρέθηκαν οκτώ καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/82).

Λάκκος ταφής 7 (τομή 45) Πρόκειται για λάκκο πολλαπλών ταφών, κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού και κοντά στο αντίστοιχο θυραίο άνοιγμα. Σε στρώμα πεσμένου οικοδομικού υλικού στα ανώτερα στρώματα του λάκκου βρέθηκαν αρκετά μεταλλικά αντικείμενα: τμήμα ξίφους (α/κ: 5) σε βάθος 0,13 μ. από το δάπεδο του ναού, τρία

καρφιά με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/83) σε βάθος 0,32 μ., μικρή μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/16) σε βάθος 0,36 μ. και δυο τμήματα χαλκού, το ένα κυρτό ίσως από χείλος σκεύους (Παρ.ΙΙ/17) σε βάθος 0,23 μ.

Στο αμέσως επόμενο στρώμα και σε βάθος 0,41-0,71 μ. από το δάπεδο του ναού αποκαλύφθηκαν δυο κεραμοσκεπείς ταφές. Κεραμίδες κάθετες στο έδαφος οριοθετούσαν περιμετρικά τη μια ταφή, ενώ γύρω από αυτή εντοπίστηκαν δώδεκα καρφιά από φέρετρα κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/84), μια σιδερένια πόρπη κι ένα ανακαμπτόμενο έλασμα (α/κ: 69, Παρ.ΙΙ/18). Τις ταφές χρονολογεί τοννεζέλλο του δόγη Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400) (HN 3457) που βρέθηκε σε βάθος 0,66 μ. Στο ίδιο περίπου βάθος εντοπίζονται είκοσι καρφιά από φέρετρα (Παρ.Ι/85-86), μάζα χαλκού και δυο χάλκινα ελάσματα, εκ των οποίων το ένα ίσως από ενώτιο (Παρ.ΙΙ/19, α/κ: 106).

Χαμηλότερα, σε βάθος 0,77-0,93 μ. από το δάπεδο του ναού ανασκάπτεται και νέα κεραμοσκεπής ταφή. Ο σκελετός διατηρείται σε κακή κατάσταση και πλαισιώνεται από δεκαπέντε καρφιά, κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/87). Χαμηλότερα αποκαλύπτονται ανακομιδές, σε βάθος έως 1,48 μ. από το δάπεδο του ναού, με τις οποίες συνδέονται οκτώ καρφιά, κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/88).

Λάκκος ταφής 9 (τομή 58 και μάρτυρας 58/41) Το ταφικό σύνολο διανοίχτηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του ναού. Στο χώρο εμφανίζονται σποραδικά οστά. Στο ύψος περίπου του δαπέδου του ναού και στο νοτιοδυτικό τομέα της τομής βρέθηκε αταύτιστο τοννεζέλλο (HN 3460), ενώ στον ίδιο χώρο και 0,10 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκε τμήμα αταύτιστου τοννεζέλλο (HN 3461). Σε βάθος από 0,52-0,77 μ. κάτω από το δάπεδο αποκαλύπτονται κεραμοσκεπείς ταφές, τέσσερις παράλληλα προς το νότιο τοίχο με προσανατολισμό ανατολή-δύση, και μια παράλληλη προς το δυτικό τοίχο με προσανατολισμό βορρά-νότο. Σε βάθος 0,68 μ. από το δάπεδο του ναού και περίπου πάνω στο χώρο των κεράμων, ανασκάφτηκε σιδερένια κυκλική πόρπη (α/κ: 61). Στον ίδιο χώρο βρέθηκε χάλκινο δισκίο (Παρ.ΙΙ/21) καθώς και σιδερένιος κρίκος (α/κ: 193), σε βάθος 0,64 μ. κάτω από το δάπεδο. Τα συνευρήματα κεραμικής είναι λίγα αβαφή όστρακα (ΗΠ 1393), αλλά με βάση τα νομισματικά δεδομένα από τα ανώτερα στρώματα του ταφικού συνόλου, βρισκόμαστε, πιθανότατα, σε φραγκικό υπόστρωμα.

Λάκκος ταφής 18 (τομή 64, μάρτυρας 18/64) Κατά μήκος του βόρειου τοίχου και κοντά στο θυραίο άνοιγμα του ναού ανασκάφτηκαν δυο λάκκοι ταφών. Οι λάκκοι χωρίζονται

μεταξύ τους από μια στενή λωρίδα δαπέδου που διατηρείται κάθετα στο βόρειο τοίχο. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι με διαταραγμένη στρωματογραφία. Από το βορειοδυτικό λάκκο ταφής και σε στρώμα πεσμένου οικοδομικού υλικού του ναού μέσα στο όρυγμα του τάφου, ανασκάφτηκαν μικρό κλείστρο (α/κ: 141) και δεκατέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/118-120). Σε βάθος έως 0,45 μ. από το δάπεδο του ναού εντοπίστηκε τορνέσιο του Κάρολου Α΄ Ανδεγαυού (1266-1285) (HN 3514), μαζί με ένα γαντζάκι σπιρουνιού (α/κ: 42) κι ένα καρφί (Παρ.Ι/121). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1461). Στο στρώμα οστών, βάθους 0,73 μ. από το δάπεδο του ναού, εντοπίστηκε λαβίδα ή κηροσβέστης (α/κ: 147) και πέντε σιδερένια καρφιά, κάποια με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/122). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – 14^ο αιώνα (ΗΠ 1576).

Λάκκος ταφής 34 (τομή 35 και μάρτυρας 31/35) Χωροθετημένος κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού, αποτελεί συνέχεια του μεγάλου λάκκου ταφής 4 προς τα ανατολικά. Σε βάθος 1,34 μ. από το δάπεδο του ναού ενοποιείται με το λάκκο ταφής 4 και έχει συνολικό μήκος 5,50 μ. και μέγιστο πλάτος 1,40 μ. Στα νοτιοδυτικά του λάκκου και σε βάθος 0,84-0,98 μ. από το δάπεδο, εντοπίζονται λίγα θρυμματισμένα οστά και πέντε τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/50) μαζί με κεραμική που περιλαμβάνει αρχαία και σταυροφορικά όστρακα (ΗΠ 1726). Από το αμέσως επόμενο στρώμα, βάθους 1,17 μ., πυκνώνουν τα θρυμματισμένα οστά, κυρίως στη νοτιοδυτική γωνία. Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκαν δεκατέσσερα καρφιά και τμήματα καρφιών, κάποια με έντονα ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/51). Σε βάθος 1,35-2,38 μ. από το δάπεδο του ναού αποκαλύφθηκαν τρία τμήματα σιδερένιων σπιρουνιών (α/κ: 20-22), μαζί με δυο μικρές πόρπες και μια θηλιά (α/κ: 32, 33, 81) σε απόσταση 0,34-0,42 μ. από το νότιο τοιχοβάτη και 1,50 μ. περίπου από το ανατολικό πέρας του ταφικού συνόλου, ενώ στο δυτικό πέρας βρέθηκαν έξι καρφιά, κάποια από τα οποία διατηρούν ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/52). Συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – 14^ο αιώνα (ΗΠ 1905). Στο ανατολικό τμήμα του ταφικού συνόλου και στο ίδιο περίπου βάθος, εντοπίστηκαν δυο στελέχη σπιρουνιών και θραύσματα άλλων δυο (α/κ: 23-25). Επιπλέον, ανασκάφτηκαν τρεις μικροί χάλκινοι σύνδεσμοι, μια πόρπη πρόσδεσης του σπιρουνιού στο υπόδημα του ιππέα (α/κ: 36-37, 40-41) και είκοσι εννέα καρφιά και τμήματα καρφιών, κάποια από τα οποία με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/53). Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκε τορνεζέλλο του δόγη Ανδρέα Κονταρίνι

(1368-1382) (HN 3520) και λίγη κεραμική που χρονολογείται στα τέλη 13^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1906). Στο δυτικό πέρασ του ταφικού συνόλου βρέθηκαν τρία ακόμη καρφιά σε βάθος 1,53-1,57 μ. από το δάπεδο του ναού (Παρ.Ι/54).

Λάκκος ταφής 36 (τομή 63) Ο λάκκος ταφής εφάπτεται του βόρειου τοίχου του ναού και ορίζεται ανατολικά από τον τάφο 31 και δυτικά από τον τάφο 32. Είναι συλημένος με διαταραγμένα στρώματα. Πάνω από το λάκκο ταφής βρέθηκαν έξι καρφιά εκ των οποίων ένα με ίχνη ξύλου (Παρ.Ι/106-107) κι ένα χάλκινο έλασμα (Παρ.ΙΙ/23), μαζί με χαμένο σήμερα τορνεζέλλο. Στο πρώτο ανασκαφικό στρώμα του λάκκου εντοπίστηκαν δυο καρφιά (Παρ.Ι/108-109) και χάλκινο σφαιρίδιο, πιθανόν από ενώτιο (α/κ: 108). Στο επόμενο στρώμα, βάθους 1,07-1,31 μ. από το δάπεδο του ναού, ανασκάπτεται διαταραγμένο στρώμα οστών και κεράμων και τρία καρφιά (Παρ.Ι/110). Σε βάθος έως 1,38 μ. εντοπίστηκε μικρή μάζα χαλκού κι ένα καρφί (Παρ.ΙΙ/22, Παρ.Ι/111). Κατά 0,35-0,43 μ. χαμηλότερα και σε στρώμα λίγων οστών, βρέθηκαν δυο όμοιες κυκλικές πόρπες ζώνης (α/κ: 59, 60), μαζί με δεκατέσσερα καρφιά και τμήματα καρφιών (Παρ.Ι/112-114). Κυκλική κεφαλή καρφιού βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του ανατολικού πέρατος του λάκκου (Παρ.Ι/115). Η κεραμική περιλαμβάνει κυρίως αρχαία όστρακα, που λειτούργησαν πιθανόν ως υπόστρωμα προερχόμενο από τις δραστηριότητες της αρχαίας Κυλλήνης, πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν οι φραγκικές κατασκευές (ΗΠ 1937/8).

Λάκκος ταφής 40 (μάρτυρας 27/44 και τομή 44) Ο λάκκος ταφής εφάπτεται του νότιου τοίχου του ναού. Σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού πάνω από το συλημένο λάκκο εντοπίστηκαν δυο ακέραια καρφιά (Παρ.Ι/75). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε σόλδινο του δόγη Φραντσέσκο Ντάντολο (1329-1339) (HN 3534). Χαμηλότερα στο ίδιο στρώμα και σε βάθος 0,20-0,52 μ. από το δάπεδο, βρέθηκαν τέσσερα καρφιά και τέσσερα στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/76-77) μαζί με κεραμική (ΗΠ 1980-1), σπάραγμα τοιχογραφίας και γυάλινα θραύσματα (ΗΔ 526/7 αντίστοιχα). Σε βάθος 0,50-0,80 μ. εντοπίζεται διαταραγμένο στρώμα κεραμοσκεπών ταφών κι ένα καρφί (Παρ.Ι/78) μαζί με όστρακα κεραμικής (ΗΠ 1982). Στο πέρασ του λάκκου ταφής και σε στρώμα λίγων θρυμματισμένων οστών βρέθηκε στέλεχος καρφιού (Παρ.Ι/79), χάλκινο εργαλείο ιατρικό ή καλλωπισμού (α/κ: 120) και σιδερένιο καμπύλο έλασμα, πιθανόν είδος λαβής (α/κ: 138).

Λάκκος ταφής 42 (τομή 41) Ο λάκκος ανοίχτηκε σε επαφή με το νότιο τοίχο του ναού και δυτικά του κτιστού τάφου 38 και καταλαμβάνει χώρο κάτω από τοίχιο που αντιστοιχούσε σε νεότερες κατασκευές στο δυτικό τμήμα του ναού. Σε βάθος 0,92-0,94 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού, βρέθηκε χάλκινος κρίκος καθώς κι εννιά καρφιά και τμήματα καρφιών (α/κ: 194, Παρ.Ι/63-64).

Λάκκος ταφής 43 (μάρτυρας 64/66) Ο λάκκος ταφής βρίσκεται ανατολικά του βόρειου θυραίου ανοίγματος του ναού. Σε βάθος έως 0,10 μ. από το δάπεδο του ναού ανασκάφηκε χάλκινο αναδιπλωμένο έλασμα, πιθανόν είδος λαβής (α/κ: 137) μαζί με λίγη κεραμική του 14^{ου} αιώνα (ΗΠ 1999).

Α.2.2.2 Γλαρέντζα, λοιπές τομές στον οικισμό

Πύργος βορειοανατολικά του ναού

Η ανατολική πλευρά του πύργου ταυτίζεται με τμήμα του τείχους της Γλαρέντζας και απέχει 3,64 μ. από το ναό (εικ. 13). Ο πύργος σώζεται σε ύψος 0,26-0,46 μ. και πλάτος 1,07-1,70 μ. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε τορνεζέλλο του δόγη Μικέλε Στένο (1400-1413) (HN 3521) μαζί με επίμηκες σιδερένιο καρφί (Παρ.Ι/145), πιθανόν στα νοτιοδυτικά του χώρου και σε στρώμα κεράμων. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε σιδερένιο ταινιωτό έλασμα, ελαφρά κυρτό και σπασμένο σε δυο τμήματα, ίσως τμήμα λαβής (Παρ.ΙΙ/30). Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του χώρου πρόσβασης, στα βόρεια του ναού και στα βορειοδυτικά του πύργου, βρέθηκε μικρό σιδερένιο καμπύλο έλασμα (Παρ.ΙΙ/31) και αβαφής κεραμική (ΗΠ 1899).

Ανατολική πύλη και γεφύρι

Η ανατολική πύλη του οικισμού ενισχυόταν με πύργο και συνδεόταν με μονότοξο, ελαφρά οξυκόρυφο γεφύρι που επέστεφε την τάφρο (εικ. 7-8). Το γεφύρι, μήκους 7,20-7,30 μ. και πλάτους 0,40 μ., είχε λιθόστρωτο κατάστρωμα και πλίνθινο πλαίσιο στις δυο εξωτερικές όψεις, σήμερα σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο. Ήταν κτισμένο με αδρά επεξεργασμένους λίθους, μεγάλη ποσότητα πλίνθων και ισχυρό κονίαμα.

Κατά την ανασκαφή του ανατολικού τμήματος του λιθόστρωτου της γέφυρας εντοπίστηκαν τέσσερα τορνεζέλλι των δόγηδων Λορέντζο Τσέλσι (1361-1365), Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400), Μικέλε Στένο (1400-1413) κι ένα αταύτιστο. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν επτά ελάσματα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/32-33). Η ανασκαφή του χώρου γύρω από την πύλη απέδωσε λίγα καρφιά (Παρ.Ι/146-147) μεταξύ των οποίων κι ένα διακοσμητικό (α/κ: 91).

Εξαιρετικά πλούσιος σε ευρήματα αποδείχτηκε ένας χώρος φύλαξης (αποθέτης) που ανασκάφτηκε σε δωμάτιο του νότιου πύργου της ανατολικής πύλης, διαστάσεων 2,60Χ4,30 μ. (εικ. 8). Απέδωσε πλήθος ιταλικής κεραμικής και γυάλινων αγγείων, μεταλλικά σκεύη και εξαρτήματα και εβδομήντα εννέα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν μιμήσεις τορνεσιών ακυρωμένες με διάτρηση ή κοπή. Ανάγεται στις αρχές του 15^{ου} αιώνα και μπορεί να συνδεθεί με την πρώτη λεηλασία της πόλης από το Λεονάρδο Τόκκο το 1407¹⁶⁴.

Κατά την ανασκαφή του αποθέτη η στρωματογραφία είναι ενιαία και το σύνολο χρονολογείται με βάση την κεραμική και τα νομίσματα από το δεύτερο μισό του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Τα μεταλλικά ευρήματα είναι κυρίως καρφιά και ελάσματα καθώς και αντικείμενα καθημερινής χρήσης από σίδηρο και χαλκό. Τα σιδερένια καρφιά που ανασκάφτηκαν υπολογίζονται σε εξακόσια εξήντα έξι (Παρ.Ι/148-167). Εντοπίστηκαν επιπλέον τριάντα ένα ελάσματα χαλκού με διάφορες διαμορφώσεις και σαράντα πέντε ελάσματα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/34-55).

Αποκαλύφθηκαν, ακόμη, λιγοστά στοιχεία ένδυσης, τα περισσότερα χάλκινα: μεταλλική απόληξη κορδονιού (α/κ: 100), ένα δακτυλίδι (α/κ: 110), μικρό κομβίο (α/κ: 96), το σιδερένιο στέλεχος μιας πόρπης (α/κ: 70) κι ένα χάλκινο εργαλείο ιατρικό ή/και καλλωπισμού (α/κ: 122). Με τις δραστηριότητες του εμπορίου συνδέονται δυο μικρά χάλκινα σταθμιά (α/κ: 215, 216). Στοιχεία που συγκροτούν τον εξοπλισμό του μαγειρείου είναι όλα χάλκινα: ένα τηγάνι (α/κ: 152), ένα πάμα (α/κ: 154), ένα λυγισμένο σκεύος και δυο τμήματα σκευών (α/κ: 153, 155, 156), μια λαβή κάδου (α/κ: 161) και μια μικρή ταινιωτή λαβή (α/κ: 160). Με το μαγειρείο αλλά και με άλλες δραστηριότητες συνδέονται ακόμη ένα άγκιστρο (α/κ: 183) κι ένα σιδερένιο πυρόβολο (α/κ: 150). Σιδερένια κυρίως αλλά και χάλκινα κλείστρα κάλυπταν το αίσθημα της ασφάλειας (α/κ:

¹⁶⁴ Athanasoulis – Baker, ‘The coins’, 254, 263. Βλ. και παραπάνω σελ. 45.

128, 132-135). Ακόμη βρέθηκαν: ένα πέταλο (α/κ: 53), δυο κοπίδια (α/κ: 178, 179), ένα χάλκινο άγκιστρο αδραχτιού (α/κ: 171), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (α/κ: 188), ένα χάλκινο στέλεχος (α/κ: 213), ένα επενδυτικό πλακίδιο από χαλκό (α/κ: 192) και δυο υποδοχές κυλινδρικού σχήματος, μια σιδερένια (α/κ: 185) και μια χάλκινη (α/κ: 184). Τον κατάλογο των μεταλλικών ευρημάτων του αποθέτη συμπληρώνουν τρεις κρίκοι (α/κ: 195-197) και διάφοροι σύνδεσμοι (α/κ: 200, 203, 204, 210).

Τείχη και άλλα σημεία του οικισμού

Εκτεταμένοι καθαρισμοί έγιναν κατά μήκος της γραμμής του τείχους της Γλαρέντζας προκειμένου να αποκαλυφθούν εναπομείναντα τμήματα της οχύρωσης (εικ. 7). Κατά τη διάρκειά τους περισυλλέχθηκαν από τα ανατολικά της νότιας πύλης, δυο μικρές μάζες σιδήρου (Παρ.ΙΙ/56) και τμήμα καρφιού (Παρ.Ι/170) μαζί με φραγκική κεραμική (ΗΠ 1062). Κατά τον καθαρισμό του νότιου σκέλους του τείχους βρέθηκαν πέντε τμήματα καρφιών κι ένα χάλκινο έλασμα (Παρ.Ι/168, Παρ.ΙΙ/57) μαζί με όστρακα φραγκικής κεραμικής (ΗΠ 2036), λίθινο τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με βεργίο (ΗΛ 845) και δυο νομίσματα, το ένα αταύτιστο τορνεζέλλο (ΗΝ 3666-7).

Η εξωτερική και προς τη θάλασσα πλευρά του διατειχίσματος, που χώριζε τον οικισμό από το εμπορείο, συνιστά πρυνές στο οποίο έχουν γίνει εκτεταμένοι καθαρισμοί. Αποκαλύφθηκε ότι το διατείχισμα ήταν κατασκευασμένο με αδρά λαξευμένους λίθους και ακανόνιστη χρήση πλίνθων στους αρμούς. Ένας τετράπλευρος πύργος, που δέσποζε πάνω από το εμπορείο, εντοπίστηκε στο μέσο περίπου του διατειχίσματος προς τα ανατολικά και διατηρεί τμήμα της ανατολικής, δυτικής και νότιας πλευράς του. Από την ανασκαφή του προέκυψαν εικοσιένα καρφιά (Παρ.Ι/169) μαζί με όστρακα σταυροφορικής κεραμικής και λίγα αρχαία (ΗΠ 1024-5, ΗΠ 1028). Βρέθηκαν ακόμη δυο επιμήκη συνανήκοντα ελάσματα σιδήρου, πιθανόν είδος σύρτη (α/κ: 126).

Α.2.2.3 Γλαρέντζα, εσωτερικός περίβολος (φρούριο)

Το φρούριο της Γλαρέντζας καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού και δεσπάζει στο πιο ψηλό και οχυρό του σημείο¹⁶⁵ (εικ. 10-11). Κατά τη διάρκεια

¹⁶⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 45-46.

μεγάλης έκτασης καθαρισμών κατά μήκος των τειχών προέκυψαν σημαντικές πληροφορίες.

Το νότιο τμήμα του τείχους, πλάτους 2 μ., σώζεται σε ύψος έως 2,30 μ. περίπου στη νοτιοδυτική γωνία και είναι κατασκευασμένο από αδρά λαξευμένους λίθους, κεραμίδες και ισχυρό κονίαμα. Το βόρειο τμήμα του τείχους έχει βαθύ θεμέλιο, πλάτους 1,65 μ., ορατό στην εσωτερική του πλευρά και ως την επιφάνεια του εδάφους. Πάνω από αυτό υψώνεται το τείχος πλάτους 1 μ. Από το βόρειο σκέλος του τείχους αποτοιχίστηκε πλάκα από πωρόλιθο, που σώζεται κατά το ένα τέταρτο, με οικόσημο της πριγκιπικής οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων¹⁶⁶. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε μικρό χάλκινο ημισφαιρικό αντικείμενο με ριπιδιόσχημη απόληξη (Παρ.ΙΙ/58).

Η ανατολική πλευρά του τείχους είναι κτισμένη με μεγαλύτερη φροντίδα από τις άλλες δυο. Ψαμμίτες εναλλάσσονται με στρώσεις πλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και πλίνθοι καλύπτουν τα κενά των αρμών. Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκαν, μετά από καθαρισμό, δυο τετράπλευροι πύργοι στις γωνίες. Στο νοτιοανατολικό πύργο βρίσκεται και η πύλη εισόδου στο φρούριο, που εντοπίστηκε στη βόρεια πλευρά του πύργου μαζί με το κατώφλι της, αποτελούμενο από δυο μεγάλες λίθινες πλάκες.

Κατά την ανασκαφή του νοτιοανατολικού πύργου προέκυψαν λίγα μεταλλικά αντικείμενα: ένα διακοσμητικό καρφί (α/κ: 187) μαζί με κεραμική των αρχών του 14^{ου} – αρχών 15^{ου} αιώνα (ΗΠ 1744), ένα καρφί με ίχνη ξύλου κι ένα στέλεχος καρφιού καθώς κι ένα επίμηκες, ελαφρά κυρτό σιδερένιο έλασμα (Παρ.Ι/171, Παρ.ΙΙ/59). Ελαφρά κυρτό σιδερένιο τριγωνικό στέλεχος με οπή προσήλωσης (από εξάρτημα ή εργαλείο) βρέθηκε μαζί με λίθινο ανάγλυφο αρχιτεκτονικό μέλος του 13^{ου} αιώνα (Παρ.ΙΙ/60). Τέλος, εντοπίστηκε σιδερένιος σύρτης από βαρύ έλασμα, που πιθανόν ασφάλιζε θύρωμα του πύργου (α/κ: 127) κι ένα καρφί (Παρ.Ι/172) μαζί με λίγη αβαφή κεραμική (ΗΠ 1749).

Ο βορειοανατολικός πύργος του φρουρίου είναι ορθογώνιας κάτοψης και μεγαλύτερος σε μέγεθος από το νοτιοανατολικό. Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κεράμους. Η χρησιμοποίηση φραγκικού οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση ενισχύει την υπόθεση του ανασκαφέα Δημήτρη Αθανασούλη ότι η κατασκευή του φρουρίου ανάγεται στην περίοδο κατάληψης της περιοχής από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, μετά το 1430.

¹⁶⁶ Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της φραγκοκρατίας στο κάστρο Χλεμούτσι.

Ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του βορειοανατολικού πύργου κάλυψε έκταση 4,90 X 5,20 μ (τομή 2). Αφαιρέθηκαν στρώματα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού, πάχους περίπου 0,81 μ., από τα οποία προέκυψαν ογδόντα τέσσερα οικοδομικά καρφιά, αρκετά από τα οποία διατηρούν ίχνη ασβεστοκονιάματος (Παρ.Ι/180-183). Το μήκος τους κυμαίνεται από 4,5 εκ. έως 26,5 εκ., με μέσο όρο 10,3 εκ. περίπου. Εντοπίστηκαν ακόμη, μάζα ορυκτού σιδήρου (Παρ.ΙΙ/61), δυο μικρά σιδερένια ελάσματα (Παρ.ΙΙ/62) κι ένα σιδερένιο ξέστρο (α/κ: 163). Συνευρήματα κεραμικής, μεταξύ των οποίων όστρακα χύτρας της φραγκικής περιόδου (ΗΠ 2192) και εισηγμένων ιταλικών αγγείων (ΗΠ 2047, ΗΠ 2194 – ΗΠ 2205), χρονολογούν το στρώμα στο διάστημα από τον ύστερο 13^ο έως το πρώτο τρίτο του 15^{ου} αιώνα.

Κατά την αποχωμάτωση εξωτερικά και κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του βορειοανατολικού πύργου βρέθηκε ένα καρφί (Παρ.Ι/184) μαζί με αρχιτεκτονικό μέλος με βεργίο και κεραμική (ΗΛ 870, ΗΠ 2050 - ΗΠ 2052 αντίστοιχα). Επίσης περισυλλέχθηκε μικρό χάλκινο εξάρτημα πόρπης (α/κ: 77).

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα προέκυψαν από την ανασκαφή τεσσάρων τομών που ανοίχτηκαν κατά μήκος του ανατολικού τείχους του εσωτερικού περιβόλου για τη διερεύνηση των οικοδομικών του φάσεων. Οι τομές 1, 3 και 5 ανοίχτηκαν στην εσωτερική και η τομή 4 στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τείχους και έχουν όλες διαστάσεις 2,5X2,5 μ. (εικ. 11).

Στις τομές 1, 3 και 5 ανασκάφτηκαν οικοδομικές φάσεις παλαιότερες του σημερινού περιβόλου, που συνδέονται με τη φραγκική περίοδο και πιθανότατα αποτελούν τμήματα της πριγκιπικής κατοικίας¹⁶⁷ (εικ. 12). Σε βάθη από 0,70-2,10 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που είναι διαταγμένα περίπου σε παράταξη και βαίνουν ελαφρώς διαγώνια προς τη σωζόμενη γραμμή του τείχους. Είναι κατασκευασμένα από αργούς λίθους, λάσπη και πλίνθους και διατηρούνται σε μέγιστο ύψος 1,82 μ. Διαπιστώθηκαν ανοίγματα, δυο ποδιές παραθύρων και τρία θυρώματα. Αφαιρέθηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη, κάποια από τα οποία φέρουν βεργία και αρκετά σώζουν ίχνη τοιχογραφιών, κυρίως με φυτικό θεματολόγιο, καθώς και αρκετή ιταλική κεραμική του ύστερου Μεσαίωνα (ενδεικτικά: ΗΠ 2030-2032, ΗΠ 2224, ΗΠ 2290, ΗΠ 2295-ΗΠ 2298, ΗΠ 2364-2367). Από τις τομές προέκυψαν έξι

¹⁶⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 45-46.

νομίσματα (HN 3550, HN 3668, NB.2007.1-4). Αναγνωρίστηκαν δυο τοννεζέλλι και μια ακυρωμένη μίμηση τοννέσιου.

Τα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν στις τομές 1, 3 και 5 καθώς και στο μάρτυρα μεταξύ των τομών 3 και 5 περιλαμβάνουν τριάντα έξι καρφιά, μήκους από 4,6 εκ. έως 10,6 εκ. (Παρ.Ι/174-179, 185-190), ένα στέλεχος χάλκινου καρφιού (Παρ.Ι/173), οκτώ χάλκινα ελάσματα (Παρ.ΙΙ/63, 67, 69) και είκοσι έξι κομμάτια σιδήρου (Παρ.ΙΙ/64-66, 68, 70-73). Από τα φραγκικά στρώματα αφαιρέθηκαν επιπλέον ένα χάλκινο άγκιστρο αδραχτιού (α/κ: 170) και μια τετράπλευρη πόρπη ζώνης (α/κ: 68).

Η τομή 4 ανοίχτηκε 10 μ. βόρεια της πύλης του φρουρίου και κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του τείχους. Σιδερένιο αντικείμενο με δυο οπές προσήλωσης στη μια του πλευρά (α/κ: 78), πιθανόν εξάρτημα ζώνης, βρέθηκε 0,27 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του εδάφους μαζί με νόμισμα, αταύτιστο έως σήμερα (NB.2006.1). Στα χαμηλότερα στρώματα της τομής, βάθους 0,75 μ. περίπου από τη στάθμη του εδάφους, αφαιρέθηκαν πολλά πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη, κάποια με ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου (ΗΛ 909-10).

Η προκαταρτική μελέτη της κεραμικής, που προέκυψε από τον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας, έδειξε πως η συντριπτική πλειονότητα των αγγείων προερχόταν από τη Δύση και ειδικότερα από τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ιταλίας. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την απουσία βυζαντινής κεραμικής αποδεικνύουν ότι «ο χώρος του μικρού φρουρίου στο εσωτερικό της μεσαιωνικής πόλης ήταν ακατοίκητος πριν την ίδρυσή της κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα»¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Ράλλη, «Κεραμική από τη θέση 'Φρούριο'», 79-80.

A.2.3 Άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας

Δοκιμαστικές τομές ή συστηματικότερες ανασκαφές έγιναν από την 6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και σε άλλες θέσεις του νομού Ηλείας, ο οποίος ταυτίζεται γεωγραφικά με το διοικητικό και οικονομικό κέντρο του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Ειδικότερα, ανασκαφικές τομές στις οποίες εντοπίστηκαν μεταλλικά αντικείμενα έγιναν στην Αγία Σοφία Ανδραβίδας, στο μοναστικό συγκρότημα της Ίσοβας, στη μονή Βλαχέρνας Κυλλήνης, στην Παναγία Καθολική της Γαστούνης, στη μονή της Φραγκαβίλλας στην Αμαλιάδα, στον Άγιο Νικόλαο στον οικισμό Τριάντα δήμου Φιγάλειας, και στους οικισμούς Καρδιακαύτι και Ψάρι. Τέλος, μεταλλικά ευρήματα που προέκυψαν από περισυλλογή, εκτιμώνται ως φραγκικά, εξαιτίας της θέσης προέλευσής τους (κάστρο Οχιάς ή Ωριάς, Ανδραβίδα) σε συνδυασμό με τυπολογικά παράλληλα της ίδιας εποχής.

A.2.3.1 Αγία Σοφία Ανδραβίδας¹⁶⁹

Στην κωμόπολη της Ανδραβίδας έχουν ανασκαφεί τα ερείπια του μεγαλύτερου σε διαστάσεις δυτικού μοναστικού κτίσματος στην Πελοπόννησο (45,5X18,9 μ.) (εικ.15-16). Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που ταυτίζεται με τον επισκοπικό ναό της πρωτεύουσας του πριγκιπάτου, αφιερωμένου στο τάγμα των Δομινικανών μοναχών. Η παρουσία των Δομινικανών στην Πελοπόννησο μαρτυρείται από το 1228¹⁷⁰. Κατά συνέπεια η πρώτη φάση κατασκευής του ναού τοποθετείται πιθανόν πριν τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Στην εκκλησία, που σήμερα διατηρεί μόνο τον χώρο του ιερού και πλευρικά παρεκκλήσια, χρησιμοποιήθηκε παλιότερο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση καθώς

¹⁶⁹ Λαμπάκης, «Ἐκθεσις», 98, Rodd, *The Princes of Achaëa*, 173, Traquair, 'Frankish Architecture', 17-20, Παπανδρέου, *Ηλεία*, 171-174, Miller, «Ἀνδραβίδα», 389-391, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 178 (Ν.Φ. Γιαλούρης), Bon, *Morée franque*, 93, 547-553, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 121-122 (Ν. Ζίας – Ι. Κακούρης), Wallace – Boase, 'Frankish Greece', 212, Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 65-77, *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, 208 (Μ. Γεωργοπούλου), Sheppard, 'Frankish Cathedral', 205-220, του ίδιου, 'Haghia Sophia, 139-144, Cooper, 'Haghia Sophia', 29-47, Coulson, 'Saint Sophia', 49-59, *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 346-347 (Δ. Αθανασούλης), Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός», 297-299, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 245-247, Saragoza Catalan επιμ., *Μεσογειακή γοθική αρχιτεκτονική*, 92-95, Theodossopoulos, 'Saint Sophia', 1403-1410, Ćurčić, *Architecture*, 471-472, εικ. 533C, Bintliff, *Archaeology of Greece*, 426-428, Tsougarakis, *Latin Religious Orders*, 178-179.

¹⁷⁰ Ilieva, *Frankish Morea*, 221.

και βυζαντινοί πλίνθοι. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκε πλήθος ταφών, κάποιοι σε κτιστούς τάφους, που ως σήμερα δεν έχουν ανασκαφεί.

Από ανασκαφικές τομές στο χώρο του κυρίως ναού προέκυψαν δυο χάλκινες κυκλικές πόρπες ζώνης (α/κ: 64, 65), δυο συμπαγή πέταλα (α/κ: 44, 45) και τέσσερα καρφιά (Παρ.Ι/225-226).

Μεγάλο πέταλο αλόγου, που τυπολογικά εντάσσεται στην περίοδο της φραγκοκρατίας, περισυλλέχθηκε από την οδό αγίου Παύλου (α/κ: 55).

A.2.3.2 Μονή Ίσοβας¹⁷¹

Μετά το 1225, ύστερα από σχετικό αίτημα του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου (1205-1228), πιθανόν το τάγμα των Κιστερκιανών μοναχών εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Τρυπητής (πρώην Μπιτσιμπάρδι) στα νοτιοανατολικά ορεινά του νομού Ηλείας κοντά στον Αλφειό ποταμό, όπου κατασκεύασε εντυπωσιακή μονόκλιτη εκκλησία με πεντάπλευρη ασπίδα, διαστάσεων 41,3X15,2 μ., αφιερωμένη στην Παναγία, με διακριτά έως σήμερα ερείπια (εικ. 17-18). Ο απλός αλλά ιδιαίτερα επιμελημένος τρόπος δόμησης με καλά λαξευμένες πέτρες και σποραδική χρήση πλίνθων ενδεχομένως να ήταν δουλειά δυτικού συνεργείου. Το μοναστήρι της Ίσοβας κήκε στη μάχη της Πρινίτσας, το 1263, από Τούρκους μισθοφόρους του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και ερημώθηκε¹⁷². Μετά την καταστροφή του ναού της Παναγίας, κτίστηκε, σε γειτονική θέση κι από τοπικό συνεργείο, μια μικρότερη τρίκλιτη εκκλησία με ημικυκλικές ασπίδες αφιερωμένη στον άγιο Νικόλαο¹⁷³ (εικ. 19).

Από τομές που έγιναν κυρίως στο χώρο του ιερού του ναού της Παναγίας προέκυψαν λίγες κεραμίδες, οι περισσότερες από τις οποίες φέρουν οπή στη μια γωνία τους για τη στερέωσή τους στον ξύλινο σκελετό της οξυκόρυφης στέγης (εικ. 17β). Από

¹⁷¹ Traquair, 'Frankish Architecture', 2-7, Bon, *Morée franque*, 537-544, Wallace – Boase, 'Frankish Greece', 211, Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 42-52, Ilieva, *Frankish Morea*, 219 και σημ. 180, *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 316-317 (Δ. Αθανασούλης), 346, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 262-263, Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός», 291, 296-297, Saragoza Catalan επιμ., *Μεσογειακή γοθική αρχιτεκτονική*, 102-107, Ćurčić, *Architecture*, 471, εικ. 533B, Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 144, Tsougarakis, *Latin Religious Orders*, 67-68.

¹⁷² *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 4671-4672, Wallace – Boase, 'Frankish Greece', 211.

¹⁷³ Traquair, 'Frankish Architecture', 7-10, Bon, *Morée franque*, 544-547, Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 52-56, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 263.

το στρώμα των κεραμίδων αφαιρέθηκαν επτά μικρά σιδερένια καρφιά που εξυπηρετούσαν τη στερέωσή τους στην υποδομή της οροφής (Παρ.Ι/227-230).

Από το γειτονικό ναό του Αγίου Νικολάου ανασκάφτηκε μολύβδινο διάτρητο σφαιρίδιο, πιθανόν σφονδύλι, που βρέθηκε πάνω από το μαρμαροθέτημα του δαπέδου του ναού (α/κ: 173).

A.2.3.3 Μονή Βλαχέρνας¹⁷⁴

Η μονή Βλαχερνών βρίσκεται στα ανατολικά της Κυλλήνης στη θέση «Κάτω Παναγιά» (εικ. 20). Η κατασκευή του βυζαντινού καθολικού ξεκίνησε, κατά το μελετητή Δημήτρη Αθανασούλη, από ορθόδοξους μοναχούς περί τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Πριν την περάτωση του κτηρίου κι ενώ η γειτονική Γλαρέντζα γίνεται σταδιακά το εμπορικό κέντρο του πριγκιπάτου, καθολικοί μοναχοί κατέλαβαν τη μονή και έκαναν προσθήκες στο καθολικό¹⁷⁵. Το καθολικό είναι τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και προστώο (εικ. 21). Σε επιφανειακή έρευνα το 1830 βρέθηκε στο χώρο της μονής λάρνακα από υπέρυθρο γρανίτη, το κάλυμμα της οποίας κοσμούσε οικόσημο λιονταριού¹⁷⁶.

Από την τομή 3 στον περίβολο της μονής προέκυψαν σιδερένια κυκλική πόρπη και δεκατρία καρφιά και στελέχη καρφιών κάποια με ίχνη ξύλου (α/κ: 67, Παρ.Ι/231). Στην τομή 4, επίσης στο χώρο του περιβόλου, βρέθηκε ένα χάλκινο δακτυλίδι με ακόσμητη σφενδόνη (α/κ: 111).

¹⁷⁴ Σωτηρίου, «Ειδήσεις», 481, Όρλάνδος, «Βλαχέρνας», 5-35, Traquair, 'Frankish Architecture', 20-24, Megaw, 'Chronology', 113, 114, 116, 117, 119, 124, 129, Bon, 'Monuments de l'art occidental', 87-89, 91, του ίδιου, *Morée franque*, 561-574, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 196, 206-207 (Γ.Α. Παπαθανασόπουλος Φ. Δροσογιάννη), Wallace – Boase, 'Frankish Greece', 212, Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*, 77-85, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 185-186 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 185 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), Πιένα, *Frankish Morea*, 223, *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικά, 294-295, 297, 310 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Δ. Αθανασούλης), *ΑΔ* 55 (2000) Χρονικά, 363, 373 (Δ. Αθανασούλης), Δροσογιάννη, «Προβληματισμοί», 319-334, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 248, του ίδιου, *Ναοδομία*, 144-186 με εκτεταμένη βιβλιογραφία, Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός», 299-300, Saragoza Catalan επιμ., *Μεσογειακή γοτθική αρχιτεκτονική*, 96-101. Το μοναστήρι συνδέεται με τη μονή Βλαχερνών της Κωνσταντινούπολης, η οποία διέθετε κτίσεις στη δυτική Πελοπόννησο πριν το 1204, Jacoby, 'Changing', 198, Φουντάς, «Αιτιολογική πρόταση», 124-125, Tsougarakis, *Latin Religious Orders*, 131-133.

¹⁷⁵ Αθανασούλης, *Ναοδομία*, 184.

¹⁷⁶ Λάμπρος, «Ανασκαφαι εν Άνδραβίδι», 101-103, Bon, *Morée franque*, 572-573, του ίδιου, 'Pierres inscrites', 96-99.

A.2.3.4 Παναγία Καθολική Γαστούνης¹⁷⁷

Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου (Καθολική) στις νοτιοδυτικές παρυφές της Γαστούνης, ανήκει στον τύπο του τρουλαίου δικιόνιου σταυροειδή εγγεγραμμένου ναού (εικ. 22). Χρονολογείται με επιγραφή στα 1278/9 και κτίστηκε από την ελληνική αρχοντική οικογένεια των Καλλιγόπουλων, που είχε ενταχθεί στο φεουδαλικό σύστημα του πριγκιπάτου.

Ανασκαφές που έγιναν το 2003 αποκάλυψαν ομάδες πρόχειρων, κεραμοσκεπών ταφών στον περιβάλλοντα χώρο του ναού¹⁷⁸. Από τις ταφές προέρχεται ένα τορνεζέλλο, στο χώρο της εκκλησίας περισυλλέχθηκαν δυο νομίσματα της περιόδου της φραγκοκρατίας, ενώ στην περιοχή βρέθηκε θησαυρός 382 ενετικών νομισμάτων (Γαστούνη 1961) με χρονολογία απόκρυψης γύρω στο 1400¹⁷⁹.

Στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου του ναού ανασκάφτηκε σιδερένιο πέταλο υποδήματος (α/κ: 119), ένα μικρό χάλκινο έλασμα (Παρ.ΙΙ/142) και δώδεκα καρφιά και στελέχη καρφιών, κάποια μεγάλου μεγέθους (Παρ.Ι/232-234). Στον τάφο ΧΙΙ εντοπίστηκαν δυο τμήματα σιδερένιου ενωτίου (α/κ: 105) και δυο καρφιά με ίχνη ξύλου, πιθανότατα από φέρετρα (Παρ.Ι/235). Αντίστοιχα από τον τάφο ΧΧ προέκυψε μικρό χάλκινο σφαιρίδιο, ίσως από ενώτιο (α/κ: 109) και τρία καρφιά (Παρ.Ι/236).

A.2.3.5 Μονή Φραγκαβίλλας¹⁸⁰

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, άλλοτε καθολικό της μονής Φραγκαβίλλας, βρίσκεται ένα χιλιόμετρο περίπου νοτιοανατολικά της Αμαλιάδας. Το όνομα Φραγκαβίλλα δόθηκε στην περιοχή στους χρόνους του πριγκιπάτου και δεν συνδέεται

¹⁷⁷ Millet, *L'école grecque*, 7, Traquair, 'Frankish Architecture', 24, Megaw, 'Chronology', 129, Bon, *Morée franque*, 335, 340, 580-582, του ίδιου, 'Monuments de l'art occidental', 87-88, *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, 257 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 318-319 (Δ. Αθανασούλης), Αθανασούλης, «Γαστούνη», 9-10, του ίδιου, «Αναχρονολόγηση», 63-78, του ίδιου, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 250-251, του ίδιου, *Ναοδομία*, 257-285, του ίδιου, 'The Triangle of Power', 145-146, Καλοπίση-Βέρρη, «Επιπτώσεις», 67, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 266, Φουντάς, «Αιτιολογική πρόταση», 124-125.

¹⁷⁸ Αθανασούλης, *Ναοδομία*, 259-260, πίν. 138.1.

¹⁷⁹ Athanasoulis – Baker, 'The coins', 252-253, 266, 279, 289-290.

¹⁸⁰ Λαμπάκης, «'Εκθεσις», 98, Σωτηρίου, «Ειδήσεις», 481, Millet, *L'école grecque*, 58, 181 σημ. 1, 246, Zakythinos, *Despotat*, τόμ. Β', 308, Bon, *Péloponnèse byzantin*, 142-143 και σημ. 1, του ίδιου, *Morée franque*, 359-360, *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 148 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 171, 172 (Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα), Πιέβα, *Frankish Morea*, 236, *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 346 (Δ. Αθανασούλης), Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 251-253, του ίδιου, *Ναοδομία*, 225-251, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία, του ίδιου, «Καθολικό Φραγκαβίλλας», 185-200.

άμεσα με τον ναό, ο οποίος με βάση κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά κτίστηκε πολύ νωρίτερα, πιθανότατα μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα. Το όνομα Φραγκαβίλλα αποτελεί τοπωνύμιο οικισμού, που είτε συνδεόταν με την επικράτεια κάποιου Φράγκου άρχοντα, είτε έχαιρε ειδικών προνομίων από τους Φράγκους.

Αναστηλωτικές επεμβάσεις στο καθολικό της μονής, που ήταν ενταγμένες στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης για το διάστημα 2005-2007, περιλάμβαναν τη διενέργεια ανασκαφικών τομών, διαστάσεων 2Χ2 μ. Στις τομές που ανοίχθηκαν βόρεια και νότια του καθολικού εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από παλαιότερες οικοδομικές φάσεις και βοηθητικά κτίσματα καθώς και αρκετές λακκοειδείς ταφές (εικ. 23). Οι νεκροί τοποθετούνταν με τα χέρια διπλωμένα κάτω από το στήθος και προσανατολισμό ανατολικό - δυτικό. Η ανασκαφή των τομών ολοκληρώθηκε σε βάθος 0,90 έως 3,15 μ. από την αρχική επιφάνεια του σύγχρονου δαπέδου με τον εντοπισμό σταθερού εδάφους.

Όστρακα κεραμικής (αβαφή μαγειρικά, επιχρισμένα και εφυσωμένα) που σε μεγάλο ποσοστό χρονολογούνται στη φραγκική περίοδο, θραύσματα γυάλινων φιαλιδίων και λίγα μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως καρφιά που προέρχονται από τα φέρετρα των ταφών, συγκαταλέγονται στα κινητά ευρήματα.

Έξι καρφιά και στελέχη καρφιών (Παρ.Ι/237-239) προέρχονται από στρώματα με όστρακα σταυροφορικής κεραμικής (ΗΠ 2233, ΗΠ 2258, ΗΠ 2260, ΗΠ 2278). Τρεις μικρές μάζες σιδήρου (Παρ.ΙΙ/143-145) βρέθηκαν στο πέρας των τομών 5 και 4 και σε βάθη 1,44 μ. και 1,50-1,56 μ. αντίστοιχα. Μαζί με όστρακα κεραμικής εφυσωμένα, matt-painted και μαγειρικά (ΗΠ 2255 και ΗΠ 2282/3 αντίστοιχα).

Μικρό σιδερένιο σφυρί ανασκάφτηκε σε ενδιάμεσο στρώμα μεταξύ των ταφών 5 και 6 της τομής 6, σε βάθος 0,62-0,72 μ. (α/κ: 180), μαζί με όστρακα κεραμικής που χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα (ΗΠ 2241). Χαμηλότερα στην ίδια τομή βρέθηκε μικρή μάζα σιδήρου (Παρ.ΙΙ/146).

Χάλκινη κυκλική πόρπη ζώνης με σιδερένιο γλωσσίδι βρέθηκε σε στρώμα ταφής που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα της τομής 9 σε βάθος 0,89-0,99 μ. (α/κ: 66). Ο νεκρός ακουμπούσε στο χώμα και ο τάφος δεν διέθετε ιδιαίτερη σήμανση. Μαζί με λίγα αβαφή όστρακα κεραμικής, κάποια από τα οποία ανάγονται στον 14^ο αιώνα (ΗΠ 2271) και γυάλινα θραύσματα (ΗΔ 681).

A.2.3.6 Άγιος Νικόλαος Τριάντα¹⁸¹

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού Τριάντα του δήμου Φιγάλειας, στο νότιο άκρο του νομού Ηλείας και στη μεσαιωνική περιοχή των Σκορτών¹⁸². Ο οικισμός αναφέρεται σε χρυσόβουλο του 1322. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, που σήμερα διατηρείται ως το ύψος του δαπέδου, ήταν μικρών διαστάσεων, στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά (εικ. 24). Σε απογραφή του 1700 ο ναός ήταν ήδη ερειπωμένος¹⁸³.

Πολλές πρόχειρες ταφές αποκαλύφθηκαν κάτω από τις πλάκες του δαπέδου του ναού, καθώς και στον περιβάλλοντα χώρο του. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, τάφοι βρέθηκαν κατά την άροση και σε παρακείμενους αγρούς. Ο ναός είχε επομένως κοιμητηριακό χαρακτήρα και εξυπηρετούσε πιθανόν τις ανάγκες ενός οικισμού ή μιας μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας. Οι τάφοι στο εσωτερικό του ναού αλληλοκαλύπτονταν λόγω έλλειψης διαθέσιμου χώρου. Ήταν κατασκευασμένοι με ακανόνιστες πλάκες που επένδυναν τα πλάγια τοιχώματα και χρησιμοποιούνταν επιπλέον για την κάλυψη του δαπέδου και το κλείσιμο του τάφου. Οι νεκροί τοποθετούνταν εκτάδην, με προσανατολισμό ανατολικό - δυτικό και τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Τρία νομίσματα εντοπίστηκαν στο χώρο: ένα άσπρο τραχύ του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143) από το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης κάτω από τις πλάκες του δαπέδου, ένα κίβδηλο τορνέσιο από περισυλλογή¹⁸⁴ και μια ενετική αποικιακή λιρέτα.

Από τις ταφές εξωτερικά του ναού βρέθηκαν ένα ζεύγος πετάλων υποδημάτων κάτω από τα πέλματα ενός νεκρού, δυο μικρές πόρπες για την πρόσδεση σπιρουνιών από τους τάφους 12-13 (α/κ: 113, 34-35 αντίστοιχα) και μια μικρή χάλκινη πόρπη από την περιοχή της κοιλιακής χώρας του νεκρού στον τάφο 8 (α/κ: 71). Τα μεταλλικά ευρήματα θα πρέπει να αποδοθούν στην περίοδο της φραγκοκρατίας με βάση τα νομισματικά δεδομένα και την ομοιότητά τους με αντίστοιχα από τους τάφους και τον αποθέτη της Γλαρέντζας.

¹⁸¹ *ΑΔ* 55 (2000) Χρονικά, 374 (Δ. Αθανασούλης, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 270-271, του ίδιου, *Ναοδομία*, 327-332.

¹⁸² Για τα Σκορτά βλ. ενδεικτικά, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 262 και σημ. 109.

¹⁸³ «Ανέκδοτα έγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Ἐνετίας», 160.

¹⁸⁴ Athanasoulis – Baker, 'The coins', 269-270, 282.

A.2.3.7 Κάστρο Οχιάς ή Ωριάς¹⁸⁵

Το κάστρο δεσπόζει στην κοιλάδα του Πηνειού 3 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Κακοτάρι. Καταλαμβάνει την κορυφή και τις πλαγιές ενός απότομου κωνικού λόφου σε μια έκταση 200X200 μ. περίπου, η οποία προσεγγίζεται από μονοπάτια κυρίως στα ανατολικά και βορειοανατολικά (εικ. 25). Μικρό φρούριο με στέρνα και εκκλησία δεσπόζει στην κορυφή του λόφου. Ο οικισμός, που περιλαμβάνει 250 κατοικίες, απλώνεται στη νότια, ανατολική και δυτική πλαγιά. Έχουν εντοπιστεί δυο επιπλέον εκκλησίες εντός του οικισμού, όλες μονόχωρα αφιδωτά κτίσματα. Ίχνη ταφών δυτικά του οικισμού και σε μικρή απόσταση από αυτόν πιθανόν υποδηλώνουν νεκροταφείο. Στο στρώμα οστών μιας ταφής βρέθηκε μικρό σιδερένιο δακτυλίδι (α/κ: 112)¹⁸⁶.

A.2.3.8 Ψάρι

Οικισμός στο βόρειο άκρο του νομού κοντά στο χωριό Βουπράσιο. Σε ιδιόκτητη περιοχή στη θέση «Κυριαζόλακκα» αποκαλύφθηκε ζεύγος σιδερένιων πετάλων υποδημάτων (α/κ: 114) κατά την ανασκαφή τάφου χωρίς συνευρήματα ή άλλες πληροφορίες.

A.2.3.9 Καρδιακάυτι¹⁸⁷

Οικισμός στα βόρεια του νομού κοντά στην πολίχνη της Γαστούνης. Στη θέση «Παναγιά» εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν ερείπια βυζαντινού ναού, που ήταν πιθανόν κοιμητηριακός καθώς περιμετρικά εντοπίστηκαν ταφές. Ο ναός, πιθανόν μονόχωρος ξυλόστεγος, με βάση τον ανασκαφέα Δημήτρη Αθανασούλη, χρονολογείται στη μέση ή ύστερη βυζαντινή περίοδο. Κατά την ανασκαφή του χώρου εντοπίστηκε ένα μεγάλο πέταλο αλόγου (α/κ: 54).

¹⁸⁵ Παπανδρέου, *Ηλεία*, 180-181, *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 170-171 (F.A. Cooper – J.D. Alchermes), *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 335-336 (Δ. Αθανασούλης), *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικά, 306 (Δ. Αθανασούλης), Cooper κ.ά., *Houses*, 116-118. Για την ταύτιση της θέσης βλ., Kourelis, *Rural archaeology*, 326-333, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 256-257, του ίδιου, *Ναοδομία*, 63.

¹⁸⁶ Kourelis, *Rural archaeology*, 333.

¹⁸⁷ Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας», 261, του ίδιου, *Ναοδομία*, 408.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Τα μεταλλικά ευρήματα από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και από άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας

Τα μεταλλικά ευρήματα ανασκαφών επιτρέπουν την άντληση πληροφοριών για τον τρόπο ζωής και τις καθημερινές πρακτικές της εκάστοτε πληθυσμιακής ενότητας, καθώς η ύπαρξή τους ήταν προϋπόθεση για την ανθρώπινη δραστηριότητα κυρίως σε ό,τι αφορά τα εργαλεία παραγωγής και τα όπλα.

Τα μεταλλικά αντικείμενα από τις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας έχουν κατηγοριοποιηθεί με βάση τη χρήση τους σε όσα σχετίζονται με τη θωράκιση και τον οπλισμό, την ιπποσκευή, τα στοιχεία ένδυσης, υπόδησης και καλλωπισμού, την οικοσκευή, που περιλαμβάνει κλείστρα και στοιχεία θυρωμάτων για την ασφάλεια του νοικοκυριού, ενδείξεις για το φωτισμό, στοιχεία του μεταλλικού εξοπλισμού του μαγειρείου, είδη ραπτικής και ύφανσης, εργαλεία, εξαρτήματα, καρφιά, ελάσματα και τα σύνεργα του εμπορίου. Ομαδοποιήσεις ομοειδών αντικειμένων επιχειρούνται για την καλύτερη κατανόησή τους μέσα από την παρουσίαση ομοιοτήτων και διαφορών. Στα στρωματογραφημένα ευρήματα η χρονολόγηση δηλώνει το τέλος της χρήσης του ευρήματος και όχι το χρόνο κατασκευής του. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η χρονολόγηση προτείνεται βάσει δημοσιευμένου σχετικού υλικού.

Η πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων χρονολογείται στον 14^ο – πρώτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα, με ελάχιστα ευρήματα να αποδίδονται με σχετική ασφάλεια στο 13^ο αιώνα. Το γεγονός οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ότι ο οχυρωμένος οικισμός της Γλαρέντζας κτίστηκε μετά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, ενώ στις υπόλοιπες θέσεις τα παλιότερα αντικείμενα καταστρέφονταν από την εντατική χρήση και απορρίπτονταν.

Στον κατάλογο ενσωματώνονται, τέλος, πέντε αντικείμενα που αποδίδονται στην περίοδο της κατάλυσης του πριγκιπάτου από τους Έλληνες του δεσποτάτου του Μοριά (1428-1460), εξαιτίας του εξαιρετικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν ως ευρήματα και της δυνατότητας ακριβούς χρονολόγησής τους (α/κ: 13-15, 127, 164). Τα αντικείμενα δεν αφήνεται χρονικά από τη φραγκική περίοδο, ώστε να δημιουργούνται τυπολογικές ασυνέχειες κι επιπλέον συμβάλλουν στην τεκμηρίωση της σύντομης και ενδιαφέρουσας

περιόδου της βυζαντινής κυριαρχίας στο πριγκιπάτο (1428-1460), που έληξε με τη μακράιωνη τουρκική κατάκτηση.

B.1 Θωράκιση και οπλισμός

Η πανοπλία ενός σταυροφόρου ιππότη περιλάμβανε το κράνος, το θώρακα και την ασπίδα. Από τις ανασκαφές στο νομό Ηλείας προέκυψαν μερικά μικρά δείγματα αλυσιδωτής και επίπεδης πανοπλίας (εικ. 26). Πρόκειται καταρχάς για ένα μικρό τμήμα σιδερένιου αλυσιδωτού θώρακα από το στρώμα οστών κτιστού τάφου του ναού του Αγίου Φραγκίσκου Γλαρέντζας (α/κ: 1). Στο στενότερο άκρο του καταλήγει σε δακτύλιο, που αφενός εξυπηρετούσε τη σύνδεση των διαφόρων τμημάτων του θώρακα και αφετέρου τον καθιστούσε πιο εύκαμπτο στα σημεία των αρθρώσεων. Χρονολογείται από τα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα. Παρόμοια ευρήματα προέρχονται από τη Ρωσία, τα σταυροφορικά κρατίδια της Μέσης Ανατολής, τα Βαλκάνια, και τον ελλαδικό χώρο¹⁸⁸.

Σαράντα επτά μικροί σιδερένιοι κρίκοι ή τμήματα κρίκων προέρχονται από τομές στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και συνδέονταν ή επρόκειτο να συνδεθούν ώστε να αποτελέσουν αλυσιδωτό θώρακα (α/κ: 2). Χρονολογούνται με βάση και τα συνευρήματα κεραμικής στο 14^ο - αρχές 15^{ου} αιώνα. Παρόμοια ευρήματα προέρχονται από τη Ρωσία και τη Βουλγαρία¹⁸⁹.

Κατασκευή καταλληλότερη για την αντιμετώπιση της τεχνολογικής εξέλιξης των επιθετικών όπλων και κυρίως της βαλλιστρίδας (τζάγγρας), αποτελεί ένα μικρό δείγμα μικτού σιδερένιου θώρακα, αποτελούμενο από επίπεδο και αλυσιδωτό τμήμα, που προέρχεται από το Χλεμούτσι (α/κ: 3). Το δείγμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία αφού δηλώνει μια μεταβατική φάση στην εξέλιξη της θωράκισης, με υβριδικούς θώρακες που συνδύαζαν επίπεδα και αλυσιδωτά τμήματα, οι οποίοι γνώρισαν διάδοση από τον 14^ο αιώνα και εξής. Από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα εμφανίζονται οι θώρακες από επίπεδα μεταλλικά ελάσματα και σταδιακά κυριαρχούν εκτοπίζοντας τις αλυσιδωτές πανοπλίες.

¹⁸⁸ Thompson επιμ., *Novgorod*, 81-82, εικ. 81 (A.F. Medvedev), Dean, 'Montfort', 37 εικ. 53U, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 150, Garašanin - Garašanin, 'Dobrača', 202 εικ. 15, Cončev – Stoilov, 'Asên', 53, εικ. 44, Nikolova, 'Carevec', 298 εικ. 109, Vetnić, 'Middle Morava Basin', 143 αρ. 1, 156, πίν. VI.7, Γκράτζιου – Λαζαρίδου επιμ., *Βυζαντινό Μουσείο*, 267 αρ. 388. Δημοσίευτα μικρά τμήματα αλυσιδωτού θώρακα βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές πύργου και πύλης του Κολλακίου της Ρόδου, επί της οδού Θεοφιλίσκου και επί της οδού Λάχης αντίστοιχα. Για τις ανασκαφές στην οδό Θεοφιλίσκου, *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 502, 503-504 (Α. Νίκα).

¹⁸⁹ Thompson επιμ., *Novgorod*, 81-82, εικ. 81 (A.F. Medvedev), Cončev – Stoilov, 'Asên', 53, εικ. 44, Jovanović, 'Lukovit – Musat', 119 πίν. IV.

Ο οπλισμός των σταυροφόρων ιπποτών περιλάμβανε αγχήβολα και εκηβόλα όπλα σε αρκετά μεγάλη τυπολογική ποικιλία. Στη δεξιά πλευρά του ο ιππότης έφερε το ξίφος, κατεξοχήν ατομικό όπλο για μάχες εκ του σύνεγγυς, που φυλασσόταν σε θηκάρι από ξύλο καλυμμένο με δέρμα και δεμένο στη μέση. Κατά τις ανασκαφές στο νομό Ηλείας τμήματα ξιφών και εγχειριδίων προέρχονται από ταφές αλλά κι από τους χώρους εγκατάστασης των κάστρων (εικ. 27).

Από ταφικά σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας προέρχονται τρία τμήματα ξιφών ή εγχειριδίων που διατηρούνται αποσπασματικά. Μια σιδερένια, δίκοπη λεπίδα ξίφους αποτελείται από επίμηκες έλασμα τετράπλευρης διατομής και διατηρεί στοιχεία του προφυλακτήρα (α/κ: 4). Ο τελευταίος είναι από συμφυές έλασμα με στρογγυλεμένες γωνίες, κάθετο στη λεπίδα. Πολύ κοντά στον προφυλακτήρα τμήμα κυλινδρικού στελέχους διατρυπά κάθετα τη λεπίδα. Πρόκειται για τον πείρο προσήλωσης της λαβής στη ρίζα της λεπίδας, δηλαδή στην πλατιά απόληξή της. Ο πείρος, αν και ήταν απαραίτητος για τη στερέωση των λαβών από ξύλο κέρατο ή οστό στις λεπίδες των ξιφών, δεν εμφανίζεται ποτέ στην εικονογραφία¹⁹⁰. Το ξίφος χρονολογείται με βάση νομισματικά δεδομένα στον 14^ο αιώνα με *terminus ante quem* το 1382 και προσδιορίζει ιπποτική ταφή¹⁹¹. Αντίστοιχο όπλο ανασκάφηκε στο Τίρνοβο και χρονολογείται στον 14^ο αιώνα¹⁹². Σε εγχειρίδιο από τη σταυροφορική θέση *Vadum Jacob* η λεπίδα στο σημείο γένεσης της λαβής λεπταίνει και διατηρεί τρία καρφιά σε παράταξη για την προσήλωση ένθετου υλικού, σαν μεγάλο μαχαίρι¹⁹³.

Από τα διαταραγμένα ανώτερα στρώματα λάκκου ταφής προέρχεται ένα μικρό τμήμα σιδερένιου ξίφους ή εγχειριδίου (α/κ: 5). Διατηρεί τη γένεση της λεπίδας και τον προφυλακτήρα, που αποτελείται από συμφυές έλασμα κάθετο προς τη λεπίδα. Ο προφυλακτήρας είναι τετράπλευρης διατομής με κοντούς, σχετικά λεπτούς και ελαφρά κυρτούς βραχίονες. Ανάλογοι προφυλακτήρες είναι γνωστοί από ανασκαφικό υλικό και εικονογραφικά παράλληλα του σταυροφορικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ¹⁹⁴. Με βάση μια σειρά σχεδίων από ξίφη και λαβές της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που εκπόνησε ο Andrea Babuin βασισμένος σε υλικό προερχόμενο κυρίως από τη μνημειακή ζωγραφική,

¹⁹⁰ Babuin, *Οπλα*, 47-48.

¹⁹¹ Το ξίφος του ιππότη τοποθετούταν δίπλα στη σωρό του κατά την ταφή, North, *European Swords*, 5.

¹⁹² Nikolova, 'Carevec', 293 εικ. 104b.

¹⁹³ Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 152 εικ. 5.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, 148, 151 εικ. 3, France, *Western Warfare*, εικ. 3.

μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λεπίδα προέρχεται από κοντό ξίφος ή εγχειρίδιο και σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα εύρεσής της, κατατάσσεται χρονολογικά πιθανότατα στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα¹⁹⁵ (εικ. 28).

Τμήμα σιδερένιας, μονόστομης λεπίδας ξίφους από έλασμα τετράπλευρης διατομής προέρχεται από το νεότερο και συλημένο στρώμα ταφής κτιστού τάφου της Γλαρέντζας (α/κ: 6). Χρονολογείται στον 14^ο - αρχές 15^{ου} αιώνα.

Κατά την ανασκαφή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι βρέθηκαν δυο σιδερένιες λεπίδες εγχειριδίου που διατηρούν τη γένεση λαβής (α/κ: 7, 8). Η πρώτη είναι ασυντήρητη και σπασμένη σε δυο τμήματα. Η λεπίδα είναι επιμήκης, τετράπλευρης διατομής με μυτερή απόληξη. Η γένεση της λαβής, επίσης τετράπλευρης διατομής και περιορισμένου πλάτους, πιθανόν προσαρμοζόταν σε ένθετο υλικό που διευκόλυνε την ανάρτησή της¹⁹⁶. Χρονολογείται με βάση τα συνευρήματα κεραμικής στον 14^ο αιώνα. Λεπίδες τέτοιου τύπου είναι γνωστές από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο¹⁹⁷.

Η δεύτερη λεπίδα, από λεπτό και γερό έλασμα σιδήρου είναι πολυγωνικής διατομής με πλάτος που ελαττώνεται σταδιακά ως την απόληξή της. Σώζεται σχεδόν σε όλο της το μήκος και διατηρεί τη γένεση της λαβής (α/κ: 8). Το ένα άκρο της λεπίδας είναι πιο πλατύ και στην προέκτασή του το έλασμα λεπταίνει διαμορφώνοντας μικρό τμήμα της λαβής. Το αντικείμενο εντάσσεται σε μια κατηγορία πρώιμων εγχειριδίων που θυμίζουν μικρογραφίες ξιφών και χρονολογείται από τα τέλη του 13^{ου} – πρώτο μισό 14^{ου} αιώνα¹⁹⁸. Τα εγχειρίδια, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Δύση, ήταν κατά τον ύστερο Μεσαίωνα απαραίτητα για το κυνήγι και την προσωπική άμυνα και αναπόσπαστο μέρος της στρατιωτικής και λαϊκής ενδυμασίας.

Σχεδόν όλες οι παραπάνω λεπίδες διατηρούνται αποσπασματικά. Μόνο η λεπίδα α/κ: 8 που βρέθηκε σχεδόν ακέραιη με συνολικό μήκος 26 εκ., μας δίνει κάποια ένδειξη για τις διαστάσεις των εγχειριδίων. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 1,6 εκ. έως 3,3 εκ.

Στην κατηγορία των εκηβόλων όπλων εντάσσονται μια αιχμή λόγχης, τρεις αιχμές βελών, ένας πρώιμος κόκορας πυροβόλου όπλου και δυο μολύβδινα βλήματα.

¹⁹⁵ Babuin, *Οπλα*, 68-71, 78.α11, 84.ε11, εικ. 731, 785.

¹⁹⁶ Πρβλ. ενδεικτικά ξίφος με σφηνοειδή λαβή, Nikolova, 'Carevec', 293 εικ. 104.

¹⁹⁷ Waldbaum, *Sardis*, 30 αρ. 4, πίν. 1.

¹⁹⁸ Ward-Perkins, *London Museum*, πίν. VII.1, Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 170, πίν. XXIIb, XXVa, Oakeshott, *Weapons*, 253-256.

Συγκεκριμένα, από το Χλεμούτσι προέρχεται αιχμή λόγχης ή δόρατος από σίδηρο (α/κ: 9). Έχει τριγωνική, μυτερή απόληξη και στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει κυλινδρικό στέλεχος υποδοχής που φέρει ίχνη ξύλου. Το κυλινδρικό στέλεχος προσαρμογής συχνά στερεωνόταν στον ξύλινο φορέα με καρφίδια για πρόσθετη εξασφάλιση¹⁹⁹. Αιχμές λογχών και βελών παρόμοιου σχήματος εντοπίζονται στα Βαλκάνια από τον 11^ο αιώνα και εξής²⁰⁰. Αιχμή παρόμοιας τυπολογίας εικονίζεται σε μικρογραφία του κώδικα της *Histoire Universelle*, που αποδίδεται σε εργαστήριο της Άκρας και χρονολογείται το 1287 περίπου²⁰¹. Το εύρημα από το Χλεμούτσι χρονολογείται πιθανόν στον 13^ο αιώνα με βάση την τυπολογία του, καθώς μεταγενέστερα οι αιχμές των λογχών στη Δύση είναι περισσότερο οξύληκτες και λεπτές μοιάζοντας περισσότερο με μεγάλα καρφιά²⁰².

Παραδείγματα αιχμών, που σηματοδοτούν την εξέλιξη της τυπολογίας της λόγχης, προέρχονται από ανασκαφές στην ανατολική Μεσόγειο και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα. Το παλαιότερο παράδειγμα ανασκάφηκε σε εγκατάσταση στάβλων εξωτερικά του σταυροφορικού κάστρου 'Atlit στη Μέση Ανατολή (1217-1291)²⁰³ (εικ. 29). Πολλές τέτοιες αιχμές βρέθηκαν επίσης στο παλαιστινιακό οχυρό Vadum Jacob²⁰⁴. Όμοιο εύρημα του ύστερου Μεσαίωνα προέρχεται από την ασιατική Tille²⁰⁵. Στον ελλαδικό χώρο οξύληκτη και λεπτή αιχμή λόγχης προέρχεται από βυζαντινό ή/και φραγκικό υπόστρωμα της Κορίνθου, που θα πρέπει να χρονολογηθεί από τον 14^ο αιώνα. Αντίστοιχη αδημοσίευτη οξύληκτη αιχμή του 14^{ου} αιώνα ανασκάφηκε στη Θήβα²⁰⁶. Όμοιες αδημοσίευτες αιχμές εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Λόγχες παρόμοιου σχήματος βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Ιερού Παλατίου στην Κωνσταντινούπολη, του βουλγαρικού οχυρού Asên, του παλατιού στο Τίρνοβο, του σερβικού οχυρού Vršac, καθώς και σε διάφορες

¹⁹⁹ Borisov, *Djadovo*, 116.

²⁰⁰ Ștefan κ.ά., *Dinogetia*, εικ. 168.27-36, Borisov, *Djadovo*, 117, εικ. 128, Poponić, *Ras*, 253 εικ. 214. Αιχμές όμοιας τυπολογίας από τη ρουμανική νησίδα Păcuiul lui Soare χρονολογούνται στον 13^ο-15^ο αιώνα, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, 214 πίν. XXI.1-13.

²⁰¹ Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. fr. 20125, φ. 133v, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188-192 αρ. 10, εικ. 75.

²⁰² Nicolle, 'Armes et Armures', 21.

²⁰³ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', εικ. 15.1, Boas, *Military Orders*, 192.

²⁰⁴ Boas, *Crusader Archaeology*, 163, του ίδιου, *Military Orders*, 192-193, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 154 εικ. 8.

²⁰⁵ Moore, *Tille Höyük*, 131 αρ. 99, εικ. 68.

²⁰⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 202 αρ. 1556, πίν. 92. Περιοχή Αγίας Τριάδας Θηβών, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 1869, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 117-118 (Χ. Κουλάκου).

θέσεις της κοιλάδας του Μοράβα²⁰⁷. Οξύληκτες λόγχες εικονογραφούνται σε τοιχογραφία των αρχών του 14^{ου} αιώνα από το κάστρο Angera στη Λομβαρδία²⁰⁸.

Σιδερένια αιχμή βέλους ή ακοντίου τριγωνικού σχήματος περισυλλέχθηκε από το Χλεμούτσι (α/κ: 10). Στο μέσο της πιο στενής πλευράς της φέρει επιμήκη, συμπαγή, κυλινδρική προεξοχή προσαρμογής που διατηρούσε ίχνη ξύλου και λεπταίνει μετά τη γένεσή της. Η κυλινδρική προεξοχή όριζε το οξύληκτο στέλεχος που καρφωνόταν στο ξύλινο στέλεχος του βέλους. Παρόμοιες αιχμές βελών είναι γνωστές, κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, από τα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία, τις σταυροφορικές θέσεις της Παλαιστίνης αλλά και από λατινοκρατούμενες θέσεις του ελληνικού χώρου²⁰⁹ (εικ. 30). Στην πλειονότητά τους τα στελέχη προσήλωσης των αιχμών έχουν τη μορφή συμφυσούς οξύληκτου στελέχους (ακίδας) και όχι κυλινδρικής υποδοχής. Η αιχμή από το Χλεμούτσι θα μπορούσε να χρονολογηθεί με βάση την τυπολογία της στον 12^ο - 13^ο αιώνα. Σε συνάρτηση με τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα κατασκευής του κάστρου η χρονολόγησή της στον 13^ο αιώνα κρίνεται πιθανότερη.

Από το Χλεμούτσι προέρχονται δυο σιδερένιες αιχμές βελών βαλλιστρίδας (α/κ: 11, 12). Το μήκος τους κυμαίνεται από 5,2 εκ. έως 6,4 εκ. και η διάμετρος της οπής προσήλωσης είναι 1,2 εκ. Αποτελούνται από επιμήκη, κυλινδρικά σώματα, κενά στο εσωτερικό τους που διατηρούν και στις δυο περιπτώσεις ίχνη ξύλου από το στέλεχος του βέλους. Το άλλο άκρο τους είναι οξύληκτο και διαφοροποιείται μορφολογικά, καθώς στη μια περίπτωση είναι κολουροκωνικό (α/κ: 11) και στη δεύτερη έχει μορφή τρίπλευρης πυραμίδας (α/κ: 12) (εικ. 31). Η κοινή διάμετρος της οπής προσήλωσης του στελέχους εξυπηρετούσε ασφαλώς τη μαζική παραγωγή ξύλινων φορέων όμοιων διαστάσεων.

Παρόμοιες αιχμές του ύστερου Μεσαίωνα έχουν βρεθεί στη Βουλγαρία, στη Σερβία, στη Ρουμανία, στην Πάφο, στη Ρόδο, στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας, στο

²⁰⁷ Brett - Macaulay - Stevenson, *Great Palace*, 99, πίν. 58.7, Cončev – Stoilov, ‘Asên’, 53, εικ. 43, Nikolova, ‘Carevec’, 280-282 εικ. 94-96, Brmbolić, *Vršac Castle*, εικ. 46.11, Vetnić, ‘Middle Morava Basin’, 140-141, 155-156, πίν. II.

²⁰⁸ Toesca, *Lombardia*, πίν. VII.

²⁰⁹ Borisov, *Djadovo*, 116, εικ. 129, Popović – Ivanišević, ‘Braničevo’, 142 εικ. 13.4, Diaconu – Baraschi, *Păcuil lui Soare*, 141 εικ. 105.24-25, 214 πίν. XXI.20, Ploug κ.ά., *Hama*, 55, εικ. 18.10 και 21.2, Waldbaum, *Sardis*, 37 αρ. 58, πίν. 4, Raphael, ‘Crusader Arms and Armor’, 154 εικ. 8, Boas, *Military Orders*, 192 εικ. 76. Παρόμοιου σχήματος αδημοσίευτες, σιδερένιες αιχμές βελών ανασκάφηκαν στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (πλατεία Αθηνάς, οικόπεδο Κωνσταντινίδη), και στη Θήβα και ανάγονται από τον 12^ο έως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα (οδός Ετεοκλέους και Λοξής Φάλαγγος, οικοπεδο Δούκα, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 6163), *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 77 (Χ. Κουλάκου).

Πάνακτον και τη Θήβα, στο ανδραγατικό οχυρό Scribla στην Καλαβρία, στη Σλοβακία, τη Γερμανία και στη Γαλλία²¹⁰ (εικ. 32). Αδημοσίευτη αιχμή βαλλιστρίδας ανασκάφτηκε στο ναό του αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμιρλί) της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου²¹¹. Πρόσφατα δεκάδες σιδερένιες αιχμές βαλλιστρίδων ανασκάφτηκαν στον Ακροκόρινθο²¹².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σιδερένιος μοχλός α/κ: 13, που πιθανόν λειτουργούσε ως κόκορας πυροβόλου όπλου και βρέθηκε στα ανώτερα στρώματα συλημένου κτιστού τάφου του καθεδρικού της Γλαρέντζας. Πρόκειται για επίμηκες αντικείμενο από έλασμα τετράπλευρης διατομής. Στο μέσο περίπου του μήκους του σχηματίζει κύκλο με διαμπερή οπή. Από το σημείο αυτό και ως τη μια του απόληξη το έλασμα καμπυλώνεται. Το αντίθετο άκρο συμφύεται ευθύγραμμα με την κυκλική οπή και είναι οξύληκτο. Η οξύληκτη απόληξη διαμορφώνει μικρή εγκοπή που διατηρείται φθαρμένη.

Στα πρώιμα ατομικά πυροβόλα όπλα ένα σιδερένιο, καμπύλο έλασμα προσαρμοζόταν κάθετα στον σιδερένιο ή χάλκινο σωλήνα του όπλου και λειτουργούσε ως άγκιστρο για την ανάρτηση του όπλου κατά τη μετακίνησή του, αλλά και ως ανακρουστήρας καθώς οι στρατιώτες σκόπευαν συχνά με την καμπύλη απόληξη κόντρα στο στήθος τους. Μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα ο ανακρουστήρας ήταν απαραίτητος σε κάθε ατομικό πυροβόλο όπλο. Μάλιστα από το καμπύλο έλασμα ανάκρουσης προέρχεται ο γερμανικός όρος *Hakenbüchse*, τα μεταγενέστερα αρκεβούζια. Εξέλιξη του ανακρουστήρα αποτελεί ένα σύνθετο έλασμα σε σχήμα γράμματος Z, όμοιο με το α/κ: 13 από τη Γλαρέντζα, που λειτουργούσε ως μηχανισμός πυροδότησης (κόκορας) (εικ. 33). Με μια κίνηση της καμπύλης λαβής, που περιστρεφόταν γύρω από τον κυκλικό άξονα, η εγκοπή στο αντίθετο οξύληκτο άκρο, που ήταν εφοδιασμένη με αναμμένο φυτίλι, άναβε

²¹⁰ Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 77 εικ. 90γ, Nikolova, 'Carevec', 288-289 εικ. 101-102, Popović, *Ras*, 256 εικ. 217.8-10, 218, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, 141 εικ. 105. 1-6,8,13,16-17, 214 πίν. XXI.27,29-30, Sanders κ.ά., 'Small finds', 473 αρ. 8009-8010, Gerstel κ.ά., 'Panakton', 222 και εικ. 82, Caillaud, 'Scribla', 311, 318 εικ. 3, Lorren – Leenhardt – Lemièrre, 'Rubercy', 169, εικ. 28.17, Minić – Vukadin, *Stalac*, 116 εικ. 73.1-6, Nicolle, *Arms and Armour*, 178 αρ. 449b-d, 319 αρ. 873a-c, του ίδιου, *Crusader Castles*, 35. Αδημοσίευτη αιχμή βαλλιστρίδας από τη Θήβα (οδός Βρυζάκη, οικόπεδο Ι. Λιάκου, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 6450), που χρονολογείται ως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, αντιστοιχεί τυπολογικά στην α/κ: 12, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 69 (Χ. Κουλάκου).

²¹¹ *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 510-511 (Ε. Παπαβασιλείου).

²¹² Αθανασούλης, «Έρευνες στον Ακροκόρινθο», 15-16.

την πυρίτιδα²¹³. Το εύρημα από τη Γλαρέντζα θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τα μέσα περίπου του 15^{ου} αιώνα, καθώς μάλιστα ο οικισμός στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε. Άλλωστε αυτός ο πρώιμος τρόπος ανάφλεξης εγκαταλείφθηκε πολύ σύντομα, καθώς ως το 1520 περίπου είχαν ανακαλυφθεί σταθερότεροι τρόποι πυροδότησης του όπλου²¹⁴.

Δυο μολύβδινα σφαιρικά βλήματα από ατομικά πυροβόλα όπλα προέρχονται από την ανασκαφή του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και από στρώμα κατάρρευσης του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 14, 15 αντίστοιχα). Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 1,5 έως 1,9 εκ. Ανάγονται στα τέλη του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα. Παρόμοια βλήματα του 14^{ου} αιώνα προέρχονται από το βουλγαρικό Τίρνοβο²¹⁵ (εικ. 34). Μολύβδινα βλήματα των μέσων του 15^{ου} αιώνα προέρχονται από το σερβικό οχυρό Vršac²¹⁶.

---

²¹³ Oakeshott, *European Weapons*, 32-33, εικ. 1.

²¹⁴ Στο ίδιο, 33-34, εικ. 2.

²¹⁵ Nikolova, 'Carevec', 296 εικ. 107.

²¹⁶ Brmbolić, *Vršac Castle*, εικ. 47.5-7.

B.2 Ιπποσκευή

Μια ομάδα δώδεκα σπιρουνιών που ανασύρθηκαν από στρώματα οστών των τάφων της Γλαρέντζας, αποτελούν σημαντικά δείγματα εξάρτησης ιππέων και πιστοποιούν ότι οι τάφοι του ναού του Αγίου Φραγκίσκου προορίζονταν για μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων του πριγκιπάτου που είχαν την ιδιότητα του ιπότη. Τα σπιρούνια αυτά ήταν στην πλειονότητά τους από σίδηρο επιχρυσωμένο (α/κ: 16-19, 23-24, 26) ή κι από απλό σίδηρο (α/κ: 20-22, 25), μολονότι και στη δεύτερη περίπτωση δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι η επένδυση από φύλλο χρυσού δεν έχει εκπέσει λόγω προχωρημένης διάβρωσης²¹⁷. Υπάρχουν επίσης και δυο ακέραια δείγματα από κράμα χαλκού (α/κ: 27-28)²¹⁸.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα σπιρούνια ανήκουν σε παραλλαγές του ίδιου τύπου με περιστρεφόμενο αγκαθωτό τροχό. Περιλαμβάνουν λαιμό τετράπλευρης διατομής από τον οποίο συμφύονται τα δυο στελέχη του σπιρουνιού. Τα στελέχη είναι επιμήκη, τετράπλευρης διατομής και καμπύλα ώστε να διέρχονται κάτω από τον αστράγαλο του αναβάτη. Στην εξωτερική του πλευρά ο λαιμός έχει διχαλωτή απόληξη και εξαρτά συμπαγή μεταλλικό τροχό με ακτινωτές απολήξεις. Όλα σχεδόν τα σιδερένια σπιρούνια διατηρούν χάλκινους συνδέσμους (γαντζάκια) και μικρές πόρπες προσήλωσης στα υποδήματα του ιππέα.

Εννέα από τα δώδεκα σιδερένια σπιρούνια σώζονται αποσπασματικά σε κατάσταση προχωρημένης διάβρωσης, ωστόσο διατηρούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους καθιστώντας ξεκάθαρη την τυπολογία τους (α/κ: 16-18, 20-24, 26) (εικ. 35). Τρία άλλα έχουν ανασυρθεί εντελώς θρυμματισμένα, αλλά από τα επιμέρους στοιχεία τους μπορεί να συλλέξει κανείς πληροφορίες για τον τύπο τους (α/κ: 19, 25). Τέλος, τα δυο σπιρούνια από κράμα χαλκού σώζονται ακέραια και σε καλή κατάσταση (α/κ: 27-28) (εικ. 36). Εντοπίστηκαν επιπλέον ένα τμήμα σιδερένιου λαιμού από σπιρούνι (α/κ: 29), κι ένας

²¹⁷ Η κατασκευή χάλκινων επιχρυσωμένων σπιρουνιών διαδόθηκε στο Λονδίνο από τον πρώιμο 14^ο αιώνα. Σιδερένια επιχρυσωμένα σπιρούνια θεωρούνται λιγότερο συνηθισμένα, Jope, 'Iron Spurs', 36-37.

²¹⁸ Καθώς δεν έχει γίνει ανάλυση για να καθοριστεί η σύσταση των μετάλλων, ο προσδιορισμός «χάλκινο(ς)» δηλώνει ότι το αντικείμενο είναι κατασκευασμένο από κράμα χαλκού.

οκτάκτινος αγκαθωτός τροχός (α/κ: 30). Και τα δυο ευρήματα χρονολογούνται με βάση την τυπολογία τους από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα²¹⁹.

Όλα τα παραπάνω προέρχονται από κτιστούς τάφους και λάκκους ταφής του καθεδρικού της Γλαρέντζας, εκτός από τον αγκαθωτό τροχό (α/κ: 30) που βρέθηκε στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι και δυο μικρές πόρτες από σπιρούνια (α/κ: 34-35) που προέρχονται από ταφές στον Άγιο Νικόλαο του οικισμού Τριάντα, δήμου Φιγάλειας. Οι μεγάλες αναλογίες, ως προς τα υλικά κατασκευής και την τυπολογία, των σπιρουνιών που προέρχονται από κτιστούς τάφους, με αυτά που βρέθηκαν σε λάκκους ταφής, αποτελούν κύριο στοιχείο απόδοσης των δυο τύπων ταφικών κτισμάτων του Αγίου Φραγκίσκου στην ίδια χρονική περίοδο που συμπίπτει με την περίοδο λειτουργίας του ναού.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα μπορούμε να ταξινομήσουμε τα σπιρούνια κατά ζεύγη: Δυο ζευγάρια επιχρυσωμένων σπιρουνιών προέρχονται από τον ίδιο κτιστό τάφο (α/κ: 16-19) και συνδέονται με δυο αντρικές ταφές ιπποτών. Χρονολογούνται με βάση τη στρωματογραφία και την τυπολογία τους στα τέλη του 13^{ου} – μέσα 14^{ου} αιώνα. Μεμονωμένο εύρημα, προερχόμενο από κτιστό τάφο της Γλαρέντζας, είναι το σιδερένιο επιχρυσωμένο σπιρούνι α/κ: 26, που δεν διατηρεί τα εξαρτήματα πρόσδεσης και τον αγκαθωτό τροχό του και που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13^{ου} – 14^ο αιώνα. Ζεύγος σπιρουνιών ανασύρθηκε από το στρώμα της παλιότερης ταφής κτιστού τάφου (α/κ: 27-28). Πρόκειται για τα μοναδικά χάλκινα σπιρούνια που εντοπίστηκαν στη Γλαρέντζα, τα οποία μάλιστα έσωζαν και ίχνη των δερμάτινων λουριδών προσαρμογής στα υποδήματα του ιπέα. Το α/κ: 27 προοριζόταν για το αριστερό πόδι και το α/κ: 28 για το δεξί πόδι του ιπέα, με βάση τη θέση της πόρπης που συγκρατούσε το δερμάτινο μάντα, η οποία στερεωνόταν πάντοτε στην εξωτερική πλευρά του ποδιού²²⁰. Ανάγονται χρονικά στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Αντίστοιχα, δυο ζευγάρια σιδερένια σπιρούνια και δυο θρυμματισμένα σπιρούνια, δηλαδή συνολικά τρία ζευγάρια, συνδέονται με τρεις αντρικές ταφές σε λάκκο ταφής του ναού (α/κ: 20-25) και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα. Μεμονωμένο εύρημα, που προέρχεται από λάκκο

²¹⁹ Charles-Gaffiot επιμ., *France*, 50, Nikolova, 'Carevec', 309 εικ. 120a, Ellis, 'Spurs', 137 αρ. 329, εικ. 97, 147-149 αρ. 359, 149 αρ. 363, εικ. 106, 149 αρ. 364, εικ. 108, Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 64 αρ. 44, εικ. 74, Minić – Vukadin, *Stalac*, 123 εικ. 77.5.

²²⁰ Ellis, 'Spurs', 137 αρ. 330 και εικ. 105.

ταφής του καθεδρικού, είναι το τμήμα λαιμού σιδερένιου σπιρουνιού (α/κ: 29), που διατηρεί τη γένεση των δυο στελεχών. Τα στελέχη του ήταν πιθανόν τριγωνικής διατομής, στοιχείο όχι ασυνήθιστο σε ευρωπαϊκά σπιρούνια του 14^{ου} αιώνα²²¹.

Τα σιδερένια σπιρούνια είναι λίγο μικρότερου μεγέθους από τα χάλκινα με μήκος που κυμαίνεται από 11,3 εκ. έως 12,65 εκ. και πάχος ελάσματος από 1,2 έως 1,8 εκ. Τα χάλκινα αντίστοιχα έχουν μέσο όρο μήκους 14,2 εκ. και είναι λεπτότερα με μέσο όρο πάχους ελάσματος 0,7 εκ. Οι αγκαθωτοί τροχοί, διαμέτρου 2 έως 6,05 εκ., έχουν ακτίνες οξύληκτες, κυκλικής, κατά κανόνα, διατομής, που συνενώνονται στο κέντρο και διατάσσονται ακτινωτά. Οι τροχοί των σιδερένιων σπιρουνιών είναι εξάκτινοι, ενώ των χάλκινων οκτάκτινοι. Οκτώ ακτίνες τετράπλευρης διατομής και μεγαλύτερων διαστάσεων διαθέτει ο αγκαθωτός τροχός που βρέθηκε στο Χλεμούτσι (α/κ: 30). Τροχί όμοιας τυπολογίας με διαφορετικό αριθμό αιχμών χρησιμοποιούνταν στον ευρωπαϊκό χώρο από τον 13^ο αιώνα, που εμφανίστηκε ο τύπος, έως τη σύγχρονη εποχή.

Ο τροχός α/κ: 30 από το Χλεμούτσι είναι πιθανόν μισοτελειωμένος, καθώς δεν διακρίνεται στο κέντρο του η εγκάρσια οπή που θα επέτρεπε τη σύνδεσή του, μέσω ενός κυλινδρικού άξονα, με το λαιμό του σπιρουνιού. Επιπλέον οι ακτίνες του δεν μοιάζουν απεργασμένες. Το στοιχείο αυτό είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον καθώς υποδηλώνει, είτε την κατασκευή του στο κάστρο, είτε την εισαγωγή του σε ημιτελή κατάσταση. Και στις δυο περιπτώσεις αποτελεί έμμεση επιβεβαίωση της υπόθεσης ότι στο Χλεμούτσι λειτουργούσε εγκατάσταση σιδηρουργείου, στοιχείο που ενισχύεται από την εύρεση μεγάλου αριθμού ελασμάτων και σκωριών στο χώρο²²².

Από τα τέλη του 13^{ου} ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα τα στελέχη των σπιρουνιών κατέληγαν σε μια κυκλική και μια ορθογώνια οπή αντίστοιχα (εικ. 37α). Από την κυκλική οπή, που βρισκόταν στην εξωτερική πλευρά του ποδιού, διερχόταν σύνδεσμος που συγκρατούσε το δερμάτινο ιμάντα. Ο τελευταίος, περιέβαλε το πόδι του ιπέα, περνούσε από την ορθογώνια οπή του άλλου στελέχους και στερεωνόταν με πόρπη, που αναρτιόταν επίσης από την κυκλική οπή²²³. Τέτοιας τυπολογίας είναι το σπιρούνι α/κ: 18, που διατηρεί την ορθογώνια οπή του και πιθανόν όλα τα επιχρυσωμένα σιδερένια σπιρούνια του κτιστού τάφου 2, που σώζουν κατά περίπτωση μόνο την απόληξη της

²²¹ Στο ίδιο, 137 αρ. 329-330, εικ. 97.

²²² Βλ. παρακάτω σελ. 196, 310-311.

²²³ Ellis, 'Spurs', 127-130, εικ. 95, πρβλ. και 133-134 αρ. 323, εικ. 91.

κυκλικής οπής ενίοτε με τους συνδέσμους κατά χώρα (α/κ: 16-19). Κατά συνέπεια τα σπιρούνια αυτά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από τα τέλη του 13^{ου} έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.

Από τα μέσα, όμως, του 14^{ου} αιώνα τα περισσότερα σπιρούνια έχουν πλέον δυο δερμάτινους μιάντες, που διέρχονταν πάνω και κάτω από το πόδι του ιπέα και στερεώνονταν στα στελέχη με μικρά άγκιστρα. Αυτό σηματοδότησε αλλαγή στις απολήξεις των στελεχών, καθένα από τα οποία περιλάμβανε τώρα δυο μικρές οπές σε παράταξη (εικ. 37β). Η μια οπή συγκρατούσε τη μικρή πόρπη. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται τα ακέραια χάλκινα σπιρούνια α/κ: 27-28, που έτσι χρονολογούνται από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.

Σιδερένια, κατά κανόνα, σπιρούνια με αγκαθωτό τροχό εντοπίζονται συχνά στις ανασκαφές ευρωπαϊκών θέσεων που χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και εξής. Ενδεικτικά σημειώνονται: Σιδερένιο σπιρούνι με περιστρεφόμενο εξάκτινο αγκαθωτό τροχό, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, προέρχεται από ανασκαφή οικισμού στο Ακραιφνιο Βοιωτίας και χρονολογείται ως το τέλος του 13^{ου} αιώνα²²⁴, χρονολόγηση που αντιστοιχεί, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, στην τυπολογία του (εικ. 38α). Όμοιο σπιρούνι μικρών διαστάσεων με αγκαθωτό τροχό ανασκάφηκε στην Αγία Τριάδα Θηβών²²⁵. Αντίστοιχα, σιδερένιο σπιρούνι με οκτάκτινο τροχό, μεγάλο άγκιστρο προσήλωσης στο υπόδημα του ιπέα και πόρπη ωοειδούς σχήματος για την πρόσδεση του μιάντα, προέρχεται από την ανασκαφή της βυζαντινής μονής του Αγίου Γεωργίου στο Βρανόκαστρο, κοντά στο Παλαιοχώρι Καβάλας και ανάγεται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα από τον 13^ο ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα²²⁶ (εικ. 38β). Σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, η τυπολογία των στελεχών, με βάση τα προαναφερθέντα, θα προέκρινε χρονολόγηση από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Όμοιο σπιρούνι ανασκάφηκε στο χώρο υστεροβυζαντινών οικιών του κάστρου της Ρεντίνας²²⁷. Δυο όμοια αδημοσίευτα σιδερένια σπιρούνια εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Σπιρούνια με αγκαθωτό τροχό και τμήματα σπιρουνιών ανασκάφηκαν στο βουλγαρικό παλάτι στο Τίρνοβο, στη νησίδα Păcuiul lui Soare στη

²²⁴ Ακραιφνιο, Εθνική οδός Αθηνών – Λαμίας, νότια πλευρά (χ.θ. 103), *AI* 53 (1998) Χρονικά, 106-108, πίν. 61β (Χ. Κουλάκου).

²²⁵ Αδημοσίευτο, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 5130.

²²⁶ Ζήκος - Μπακιρτζής, «Μονή Βρανοκάστρου», 847-863 και κυρίως 854, εικ. 14.

²²⁷ Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή Ρεντίνας», 154, πίν. 103.στ.

Ρουμανία, στο οχυρό Scribla της Καλαβρίας²²⁸. Μεγάλος αριθμός σπιρουνιών με αγκαθωτό τροχό που χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα ανασκάφτηκαν σε παρόχθιους μεσαιωνικούς αποθέτες του Τάμεση στο Λονδίνο²²⁹. Αντίστοιχα ευρήματα εντοπίζονται σποραδικά στη Ρόδο και την Κύπρο²³⁰.

Στις περισσότερες περιπτώσεις μαζί με τα σπιρούνια εντοπίστηκαν μεμονωμένα μικρές χάλκινες πόρπες και γαντζάκια, που εξυπηρετούσαν την πρόσδεση στα υποδήματα του αναβάτη (εικ. 39-40). Η υπόθεση βασίζεται αφενός στο γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά βρέθηκαν στα ίδια στρώματα με τα σπιρούνια, κι αφετέρου στο ότι κάποια σπιρούνια ανασύρθηκαν με προσηλωμένες πόρπες και γαντζάκια παρόμοιας τυπολογίας (για παράδειγμα α/κ: 16, 19, 27-28). Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περιπτώσεις που σώζονται σχεδόν ακέραια, τα σιδερένια σπιρούνια έχουν κατά κανόνα χάλκινα γαντζάκια και πόρπες πρόσδεσης, (εκτός από το α/κ: 18 που έχει γαντζάκια από επιχρυσωμένο σίδηρο), σε αντίθεση με τα χάλκινα σπιρούνια που κατασκευάζονται εξολοκλήρου από το ίδιο μέταλλο.

Η μοναδική περίπτωση των σιδερένιων επιχρυσωμένων συνδέσμων του σπιρουνιού α/κ: 18 είναι ενδεχομένως επαρκής για να στηρίξει την υπόθεση ότι αρχικά τα σπιρούνια και τα εξαρτήματά τους κατασκευάζονταν από το ίδιο υλικό και οι χάλκινοι σύνδεσμοι είναι ίσως προϊόν επιδιόρθωσης. Η Blanche Ellis υποστηρίζει ότι η διάβρωση που υφίσταται ένα σιδερένιο αντικείμενο που έρχεται σε συχνή επαφή με το νερό, δικαιολογεί τη μίξη σιδήρου και κράματος χαλκού στα διάφορα τμήματα του ίδιου σπιρουνιού²³¹. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον το ζητούμενο ήταν η χρυσή εντύπωση των σπιρουνιών, αυτό μπορούσε να επιτευχθεί τόσο με τον επιχρυσωμένο σίδηρο όσο και με τον ορείχαλκο. Η πρακτική της χρήσης διαφορετικού μετάλλου για τα εξαρτήματα του σπιρουνιού ήταν γνωστή στην Ευρώπη. Ενδεικτικά σημειώνεται σιδερένιο σπιρούνι με χάλκινη πόρπη και γαντζάκια πρόσδεσης που χρονολογείται στο διάστημα 1250-1300 και προέρχεται από το Rhuddlan Clwyd της Αγγλίας²³².

²²⁸ Nikolova, 'Carevec', 309-310, εικ. 120, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, 215 πίν. XXII.4-6, Caillaud, 'Scribla', 313, 318 εικ. 4.

²²⁹ Ellis, 'Spurs', 133-150.

²³⁰ Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 64 αρ. 44, εικ. 74, Charles-Gaffiot επιμ., *France*, 50.

²³¹ Ellis, 'Spurs', 129.

²³² Quinell – Blockley – Berridge επιμ., *Rhuddlan*, 188 αρ. 137, εικ. 17:7 (B. Ellis).

Η μικρή πόρπη α/κ: 31 συνδέεται με τα δυο ζεύγη επιχρυσωμένων σπιρουνιών α/κ: 16-19, και χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} – μέσα 14^{ου} αιώνα. Όμοια αντικείμενα βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στους μεσαιωνικούς αποθέτες του Τάμεση²³³. Με τα σπιρούνια α/κ: 20-25 συνδέονται τρεις πόρπες, μια θηλιά και τρία μικρά γαντζάκια (α/κ: 32-33, 36-39, 81) που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα. Οι πόρπες παρουσιάζουν μορφολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους αλλά αντιστοιχούν σε τύπους χαρακτηριστικούς για την εποχή (εικ. 41). Αντίστοιχης τυπολογίας είναι και οι δυο μικρές χάλκινες πόρπες από ταφή στο ναό του Αγίου Νικολάου, του οικισμού Τριάντα, δήμου Φιγάλλειας (α/κ: 34-35), που υποθέτουμε πως θα πρέπει να συνδέονταν με σπιρούνια, και ανάγονται στη φραγκική περίοδο.

Οι πόρπες που χρησιμοποιούνταν στην πρόσδεση των σπιρουνιών είναι όλες χάλκινες και ανήκουν σε παραλλαγές ενός απλού τύπου με επίμηκες στέλεχος προσήλωσης, που απολήγει σε κυκλικό ή ωοειδές πλαίσιο και επίμηκες γλωσσίδι. Από την οπή του στελέχους που βρίσκεται κοντά στο πλαίσιο της πόρπης διέρχεται και στερεώνεται με αναδίπλωση το άκρο του γλωσσιδιού. Το στέλεχος φέρει επιπλέον μια ή δυο οπές προσήλωσης στο δερμάτινο μίαντα του σπιρουνιού. Στις μικρότερες πόρπες, με μήκος από 2,5 εκ. έως 2,65 εκ., πλάτος 0,9 εκ. και διάμετρο πλαισίου 1,4-1,5 εκ., το στέλεχος, ελαφρά κυρτό και λοξότμητο, στερεωνόταν στον μίαντα του σπιρουνιού με συγκολλημένη εγκάρσια προεξοχή τετράπλευρης διατομής με πεπλατυσμένη απόληξη (α/κ: 31, 35-36) (εικ. 39). Οι πόρπες αυτές είναι σχεδόν πανομοιότυπες και ασφαλώς θα προέρχονταν από το ίδιο κέντρο παραγωγής²³⁴.

Οι μεγαλύτερες πόρπες έχουν συνήθως ορθογώνια στελέχη και δυο καρφίδια πρόσδεσης (α/κ: 19, 32-34) (εικ. 40). Το μήκος τους κυμαίνεται από 2,9 εκ. έως 3,15 εκ., και το πλάτος 1,6-1,7 εκ. Το πλαίσιο τους διαμορφώνει στην εξωτερική πλευρά μια καμπύλη διακοσμητική προεξοχή, που στην περίπτωση του α/κ: 34 διατηρεί και μικρή αυλάκωση για τη χωροθέτηση του γλωσσιδιού. Τα πλαίσια αυτά αποτελούν απλοποιημένη εκδοχή μιας ομάδας πορπών με μικρά σφαιρίδια και αυλακώσεις, που παράγονταν μαζικά με χύτευση και διαδόθηκαν ευρέως στα σταυροφορικά κρατίδια της Μέσης Ανατολής και τη δυτική Ευρώπη από το τέλος του 12^{ου} έως το τέλος του 14^{ου}

²³³ Ellis, 'Spurs', 150 αρ. 374-375, εικ. 109.

²³⁴ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 106-109.

αιώνα²³⁵. Οι πόρπες α/κ: 19 και 34 παρουσιάζουν μεγάλη τυπολογική συνάφεια και αντιστοιχούν με δείγματα του 13^{ου} αιώνα από σταυροφορικές θέσεις της Παλαιστίνης²³⁶. Το ζεύγος πορπών α/κ: 32-33 έχει στέλεχος με απολήξη σε μορφή ρόδακα. Γένεση του γλωσσιδίου διατηρείται σε τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις και στις δυο από αυτές είναι από σίδηρο, πιθανόν αποτέλεσμα επιδιόρθωσης (α/κ: 19, 34). Τα καρφίδια, όπου διακρίνονται, έχουν στελέχη τετράπλευρης διατομής και σφαιρικές κεφαλές, που συντέτιναν στο διακοσμητικό αποτέλεσμα της πρόσθιας όψης (α/κ: 32-34). Στις μυτερές απολήξεις των καρφιδίων, μετά τη διεύλευσή τους από το δερμάτινο ιμάντα, τοποθετούνταν πρόσθετο κυκλικό πεπλατυσμένο έλασμα με οπή στο κέντρο για μεγαλύτερη εξασφάλιση. Οι πόρπες αυτές, απλής τυπολογίας και γερής κατασκευής, ήταν προορισμένες για συχνή χρήση²³⁷.

Μεγαλύτερων διαστάσεων (μήκος ως 4,6 εκ.) και με παραλλαγμένη τυπολογία είναι οι πόρπες πρόσδεσης των δυο χάλκινων σπιρουνιών α/κ: 27-28 (εικ. 36). Το στέλεχός τους είναι ωσειδούς σχήματος με δυο παράλληλες εγχαράξεις στην ορατή πλευρά του και συνδέειαν το στέλεχος του σπιρουνιού με το δερμάτινο ιμάντα μέσω συμφυών άγκιστρων και όχι με καρφίδια. Οι παράλληλες εγχαράξεις στην ορατή επιφάνεια των πορπών και συνδετήρων φαίνεται πως έγιναν χωρίς να υπολογιστεί με ακρίβεια η απόσταση μεταξύ τους και με τη βοήθεια κάποιου μέσου που εξασφάλιζε την ευθύγραμμη κίνηση του τεχνίτη. Απλού τύπου διακοσμήσεις που γίνονταν με στοιχειώδη μέσα (κοπίδια για εγχάρακτα και στικτά σχέδια) και σε σύντομο χρονικό διάστημα, ήταν κατάλληλες για παραγωγή προϊόντων με μαζικό χαρακτήρα²³⁸. Κυρτές πόρπες με αγκιστροειδείς απολήξεις που συνδέονταν με σπιρούνια και ανάγονται στα μέσα του 13^{ου} – μέσα 14^{ου} αιώνα προέρχονται από το Λονδίνο²³⁹.

Η τετράπλευρη θηλιά α/κ: 81 είναι από έλασμα τετράπλευρης διατομής και στο μέσο της μιας μακράς πλευράς της, εξωτερικά, συμφύεται μια μικρή προεξοχή, επίσης τετράπλευρης διατομής, που απολήγει σε κυκλική διαπλάτυνση για την προσάρτησή της σε σταθερό σημείο (εικ. 42B). Θα εξυπηρετούσε τη συγκράτηση του δερμάτινου ιμάντα

²³⁵ Στο ίδιο, 76, 123, εικ. 46, 80, Brosh, 'Glass', 268-269 εικ. 3-4.

²³⁶ Στο ίδιο, 268 εικ. 3.

²³⁷ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 106-109.

²³⁸ Στο ίδιο, 30-32.

²³⁹ Στο ίδιο, 78, αρ. 320-321, εικ. 48.

του σπιρουνιού μετά την πρόσδεσή του στην πόρπη και ανάγεται, όπως και οι πόρπες, στο δεύτερο μισό του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα²⁴⁰.

Στον εξοπλισμό των σπιρουνιών συγκαταλέγονται οι διάφοροι σύνδεσμοι του μιάντα, οι οποίοι εντάσσονται σε δυο κατηγορίες: σε όσους συνδέουν τα μεταλλικά στελέχη των σπιρουνιών με τους μιάντες πρόσδεσης (α/κ: 16, 18-19, 22, 27-28, 37-39) (εικ. 42Α, 43-44) και σε αυτούς που τοποθετούνται στην απόληξη του μιάντα για να τον προστατεύσουν από τη φθορά (α/κ: 19, 28, 40-43) (εικ. 42Γ, 45).

Τα μικρά γαντζάκια στερέωσης, της πρώτης κατηγορίας, είναι σχεδόν όλα χάλκινα, εκτός από ένα ζευγάρι από επιχρυσωμένο σίδηρο (α/κ: 18). Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,9 εκ. έως 2,9 εκ., το πλάτος από 0,6 εκ. έως 0,8 εκ. και το έλασμα τους έχει πάχος 0,1 έως 0,2 εκ. Τα γαντζάκια των σπιρουνιών της Γλαρέντζας παρουσιάζουν μικρή τυπολογική ποικιλία και μπορούν να χωριστούν σε δυο βασικές κατηγορίες με μικρές παραλλαγές.

Πιο συνηθισμένα είναι όσα αποτελούνται από ένα μικρό επίμηκες έλασμα που αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας διχάλα (α/κ: 16, 19, 22, 37-39) (εικ. 43). Στο σημείο της αναδίπλωσης, το έλασμα συνδέεται με το στέλεχος του σπιρουνιού, ενώ στη διχαλωτή απόληξη συγκρατείται το δερμάτινο άκρο του μιάντα πρόσδεσης και στερεώνεται με μικρό χάλκινο καρφίδιο. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται σύνδεσμοι με ταινιωτό στέλεχος τετράπλευρης διατομής και πεπλατυσμένες απολήξεις, που συγκρατούνται μεταξύ τους με συμφυές ή επίθετο καρφίδιο. Η ορατή απόληξη είναι συνήθως τετράπλευρου σχήματος. Σε μεσαιωνικές θέσεις της πόλης της Ρόδου ανασκάφτηκαν παρόμοιοι σύνδεσμοι από σπιρούνια, άγνωστοι έως σήμερα στην έρευνα. Ο ένας προέρχεται από την ανασκαφή της οδού Αγησάνδρου και είναι χάλκινος από αναδιπλωμένο έλασμα με πεπλατυσμένες απολήξεις και ο δεύτερος, από το οικόπεδο Χατζηανδρέου, περιλαμβάνει μικρό χάλκινο κρίκο που αναρτά τμήμα σιδερένιου συνδέσμου²⁴¹.

Απλούστερης μορφής είναι τα γαντζάκια ωοειδούς σχήματος με δυο άγκιστρα σε κάθε άκρο, το ένα για τη στερέωσή τους στο σπιρούνι και το δεύτερο για την προσάρτησή τους στον μιάντα πρόσδεσης (α/κ: 18, 27-28) (εικ. 44). Όμοιας τυπολογίας

²⁴⁰ Βλ. παρακάτω σελ. 129-132.

²⁴¹ Για την ανασκαφή της οδού Αγησάνδρου βλ., *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 510-516 (Θ. Αρχοντόπουλος), *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 507-510 (Θ. Αρχοντόπουλος), *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 502 (Θ. Αρχοντόπουλος).

είναι ο σύνδεσμος του σπιρουνιού από τη μονή Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου (εικ. 38β), καθώς και γαντζάκι από σπιρούνι με αγκαθωτό τροχό, που ανασκάφηκε πρόσφατα από κτηριακό συγκρότημα που ταυτίστηκε με στρατόνα στο βουλγαρικό Τίρνοβο, και με βάση την τυπολογία του ανάγεται στον 14^ο αιώνα²⁴².

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι σύνδεσμοι που τοποθετούνταν στην άκρη του δερμάτινου ιμάντα των σπιρουνιών για προστασία από τη φθορά (α/κ: 19, 28, 40-43) (εικ. 45). Η διάκριση της λειτουργίας τους και ειδικότερα η συσχέτισή τους με σπιρούνια, βασίζεται στη μορφολογία τους και το ανασκαφικό στρώμα εύρεσης ορισμένων εξ αυτών (α/κ: 19, 28, 40-41). Όλα τα σχετικά ευρήματα από τους τάφους της Γλαρέντζας είναι από κράματα χαλκού με μήκος που κυμαίνεται από 1,9 εκ. έως 3,1 εκ. και πλάτος ελάσματος 0,6-0,8 εκ. Παρόμοια ευρήματα που συνδέονται με ιμάντες σπιρουνιών προέρχονται από ανασκαφικά στρώματα, που ανάγονται στον ύστερο Μεσαίωνα, από τον ελλαδικό χώρο και τη δυτική Ευρώπη²⁴³.

Οι παραπάνω σύνδεσμοι κατασκευάζονταν κατά κανόνα με αναδίπλωση του ελάσματός τους. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν οι περιπτώσεις α/κ: 19, 41-43 (εικ. 45). Στους συνδέσμους α/κ: 19 και α/κ: 43 παρατηρείται συγκόλληση του αναδιπλωμένου ελάσματός τους περίπου ως το μέσον του μήκους τους. Μια δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει μεγαλύτερους συνδέσμους, μήκους από 2,7 έως 3,1 εκ., που κατασκευάζονται από δυο μικρά πανομοιότυπα ελάσματα συγκολλημένα έως το μέσο του μήκους τους. Πρόκειται για το σύνδεσμο α/κ: 40 με απόληξη σε σχήμα ρόδακα και αυτόν που προέρχεται από το σπιρούνι α/κ: 28, που διαθέτει κυκλική απόληξη και δυο παράλληλες γραμμικές εγχαράξεις διακοσμητικού χαρακτήρα²⁴⁴.

Στο εσωτερικό όλων των παραπάνω συνδέσμων τοποθετείται το άκρο του ιμάντα και στερεώνεται με ένα καρφίδιο κυκλικής διατομής με μυτερή απόληξη και σφαιρικό κεφάλι, μέγιστου μήκους 0,4 εκ.

Οι σύνδεσμοι από αναδιπλωμένο μεταλλικό έλασμα εμφανίζονται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και κατασκευάζονταν από κράματα χαλκού και δευτερευόντως από

²⁴² Karailiev, 'Trapezitsa Castle', εικ. 11.

²⁴³ Αδημοσίευτα γαντζάκια προέρχονται από ανασκαφή πύλης του Κολλακίου επί της οδού Λάχητος και από το οικόπεδο Χατζηανδρέου στην παλιά πόλη της Ρόδου. Ellis, 'Spurs', 154 αρ. 381, εικ. 111, 153 αρ. 399, εικ. 112.

²⁴⁴ Ο σύνδεσμος του σπιρουνιού α/κ: 28 αντιστοιχεί σε σύνδεσμο για την απόληξη ιμάντα από το Λονδίνο, που χρονολογείται στο διάστημα 1350-1400 π., Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 140-146, αρ. 650, εικ. 91-92.

σίδηρο. Κατά τον 14^ο αιώνα ήταν κατά κανόνα ακόσμητοι ή ελάχιστα διακοσμημένοι με λοξότμητες απολήξεις και σε χαμηλή τιμή διακίνησης²⁴⁵. Η δεύτερη κατηγορία, με συνδέσμους που αποτελούνται από δυο συγκολλημένα πλακίδια, παρουσιάζει μεγαλύτερη μορφολογική ποικιλία. Συνήθως η μπροστινή πλευρά τους είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και περισσότερο διακοσμημένη σε σχέση με την πίσω. Στην ομάδα αυτή ανήκουν κατά κανόνα σύνδεσμοι μεγαλύτερων διαστάσεων. Χάλκινοι μικροί σύνδεσμοι από ταινιωτό έλασμα και πεπλατυσμένες απολήξεις ωοειδούς, κυκλικού και τετράπλευρου σχήματος, προέρχονται από ανασκαφές στο βουλγαρικό οχυρό Krasen κι από το Λονδίνο και ανάγονται στον ύστερο Μεσαίωνα²⁴⁶.

Η απλή τυπολογία και η μεγάλη ομοιότητα που παρατηρείται μεταξύ των περισσότερων χάλκινων συνδέσμων των σπιρουνιών που ανασκάφτηκαν στη Γλαρέντζα, σε συνδυασμό με την ανάγκη άμεσης επιδιόρθωσης αντικειμένων που είχαν μεγάλη πρακτική χρησιμότητα, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι απλούστεροι μεταξύ των συνδέσμων (α/κ: 16, 19, 38-39, 41-43) μπορούσαν να είναι προϊόντα τοπικής παραγωγής. Κοινό τόπο προέλευσης θα είχαν ασφαλώς τα επιχρυσωμένα σιδερένια σπιρούνια α/κ: 16-19, 23-24, 26, που προέρχονται από τρία ταφικά σύνολα του καθεδρικού, καθώς και οι πόρπες και οι σύνδεσμοι που συνδέονται με αυτά (α/κ: 31, 36-37, 40-41). Στο ίδιο σύνολο θα μπορούσαν να προσγραφούν και οι δυο πόρπες από τον Άγιο Νικόλαο του οικισμού Τριάντα (α/κ: 34-35), καθώς είναι σχεδόν πανομοιότυπες με ανάλογα δείγματα του παραπάνω συνόλου. Επιπλέον, οι δυο πόρπες με στελέχη σε σχήμα ρόδακα προέρχονται από το ίδιο ζεύγος σπιρουνιών με τους συνδέσμους που έχουν την ίδια διακόσμηση (α/κ: 32-33, 37, 40).

Όλα τα αντικείμενα που σχετίζονται με το μεταλλικό εξοπλισμό του αλόγου είναι κατασκευασμένα από σίδηρο και είναι ακόσμητα. Έχουν εντοπιστεί συνολικά δώδεκα πέταλα ζώων, από τα οποία δυο έχουν συμπαγή μορφή (α/κ: 44-45) και τα υπόλοιπα ημικυκλική (α/κ: 46-55) και δυο σύνδεσμοι στερέωσης της ιπποσκευής (α/κ: 56-57). Στο μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται από τις τομές στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου της αίθουσας Α5 (οκτώ από τα δεκατέσσερα ευρήματα), και δευτερευόντως από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της

²⁴⁵ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 129 και 124-161 για τις διάφορες κατηγορίες τέτοιων συνδέσμων, με βάση τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους.

²⁴⁶ Grigorov, 'Krasen', 797 εικ. 15, Ellis, 'Spurs', 134-137 αρ. 324-325, 327, 329, εικ. 94-97.

Γλαρέντζας, από τομές στην Αγία Σοφία Ανδραβίδας και από τον οικισμό Καρδιακαύτι κοντά στη Γαστούνη. Δυο ευρήματα προέκυψαν από περισυλλογές από την Ανδραβίδα και το Χλεμούτσι.

Ζεύγος πετάλων με συμπαγή μορφή προέρχεται από ανασκαφή στην Αγία Σοφία της Ανδραβίδας και είναι ωσειδούς σχήματος κατασκευασμένα από έλασμα σιδήρου αρκετά μεγάλου πάχους (α/κ: 44-45). Στην επιφάνειά τους διακρίνονται από έξι οπές προσήλωσης με τμήματα καρφιών που σώζονται επιτόπου. Το μεγαλύτερο πέταλο διατηρεί επιτόπου, σχεδόν ακέραια, τρία μικρά καρφιά με στελέχη τετράπλευρης διατομής και μικρού μήκους. Οι κεφαλές τους είναι επίπεδες, τετράπλευρες. Τα δυο πέταλα, που εντοπίστηκαν μαζί και έχουν το ίδιο πλάτος, προέρχονταν πιθανόν από το ίδιο ζώο. Συμπαγή πέταλα χρησιμοποιούνταν ως πρόσφατα στον ελλαδικό χώρο για το πετάλωμα των ημιόνων. Αντίστοιχα πέταλα σχεδόν ίδιων διαστάσεων και με επίπεδο, σχεδόν κυκλικό, σώμα ανασκάφηκαν στο Djadovo και το Pernik της Βουλγαρίας και χρονολογούνται στον 11^ο - 12^ο αιώνα καθώς και στη Σερβία από τα μέσα του 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα²⁴⁷. Σιδερένιο πέταλο ανάλογου σχήματος, που χρονολογείται στο διάστημα 1099-1187, ανασκάφηκε στο σταυροφορικό οχυρό του Belmont κοντά στην Ιερουσαλήμ²⁴⁸. Όμοιο πέταλο εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, χωρίς ένδειξη προέλευσης και χρονολόγηση (εικ. 46). Συμπαγές πέταλο του 9^{ου}-12^{ου} αιώνα εκτίθεται και στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών²⁴⁹. Τα ευρήματα της Ανδραβίδας ανάγονται πιθανόν στην περίοδο της φραγκοκρατίας.

Πολύ περισσότερα διαδεδομένα ήταν τα πέταλα ημικυκλικού σχήματος, που χρησιμοποιούνταν στα αλόγα. Στην πλειονότητά τους προέρχονται από τις ανασκαφές στον αύλειο ημιυπαίθριο χώρο του εσωτερικού περιβόλου στο Χλεμούτσι (εικ. 47). Ο μεγάλος αριθμός τους ευνοεί την υπόθεση της εγκατάστασης στάβλου σε ισόγειο κτίσμα του εσωτερικού περιβόλου. Τα πέταλα από το χώρο αυτό είναι από βαρύ σιδερένιο έλασμα τετράπλευρης διατομής και τα περισσότερα διατηρούνται αποσπασματικά (α/κ: 46-52). Το μέγιστο μήκος, στα δείγματα που προσφέρουν επαρκή αξιολογήσιμα στοιχεία, είναι 11,7 εκ. Το πλάτος του ελάσματος κυμαίνεται από 2,5 εκ. έως 4 εκ. και το

²⁴⁷ Borisov, *Djadovo*, 123, εικ. 144, Čangova, *Pernik*, 185, εικ. 174.1, Popović, *Ras*, 260 εικ. 223.1-2,6-7.

²⁴⁸ Grey, 'The Metalwork', 134, εικ. 11.3.38.

²⁴⁹ Lazaris, 'Fer à clous', εικ. 6.

πάχος του από 1 εκ. έως 2,6 εκ. Τα συνευρήματα κεραμικής χρονολογούν τις τομές από τα τέλη του 13^{ου} ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Τα πέταλα προσαρμόζονταν στις οπές των ζώων μέσω διαμπερών οπών κυκλικού, ωοειδούς ή τετράπλευρου σχήματος, που ανοίγονταν, κατά κανόνα, κατά μήκος των στελεχών τους. Σε όλα τα παραπάνω δείγματα οι οπές προσήλωσης φέρουν επιτόπου τμήματα από στελέχη καρφιών και σε συνδυασμό με τη διάβρωση που έχουν υποστεί, είναι συχνά δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής θέση και το σχήμα των οπών. Στην περίπτωση του πετάλου α/κ: 46 διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερις οπές προσήλωσης διευθετημένες ανά δυο κατά μήκος των δυο στελεχών του. Σώζουν καρφιά με κυκλικές κεφαλές και πλατιά στελέχη. Επιπλέον παρατηρείται αναδίπλωση για τη διαμόρφωση τακουνιού στην απόληξη του στελέχους που διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση. Στο αποσπασματικό σωζόμενο πλατύ πέταλο α/κ: 47 δυο μεγάλες κυκλικές οπές με τμήματα καρφιών κατά χώρα διακρίνονται στο καμπύλο τμήμα του. Τρεις περίπου κυκλικές οπές διακρίνονται στην επιφάνεια του πετάλου α/κ: 48, εκ των οποίων η μια βρίσκεται στη γένεση του στελέχους που έχει εκπέσει. Στην απόληξη του σωζόμενου στελέχους του παρουσιάζεται μείωση του πλάτους του ελάσματος, στοιχείο όχι ασυνήθιστο με παραδείγματα από το σταυροφορικό κρατίδιο της Ιερουσαλήμ και τους μεσαιωνικούς αποθέτες του Λονδίνου²⁵⁰. Δυο μεγάλες και σχεδόν τετράπλευρες οπές προσήλωσης διακρίνονται στην καμπή του ασυντήρητου τμήματος πετάλου α/κ: 51 και το έλασμα κάμπτεται στην απόληξη του στελέχους του. Στα υπόλοιπα πέταλα ή τμήματα πετάλων από το Χλεμούτσι οι οπές προσαρμογής είναι ελάχιστα ή και καθόλου ορατές (α/κ: 49-50, 52).

Από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχεται σιδερένιο πέταλο σε προχωρημένο στάδιο απολέπισης από τη διάβρωση (α/κ: 53). Διακρίνεται τουλάχιστον μια οπή στερέωσης κατά μήκος του καλύτερα διατηρημένου στελέχους του. Στη μια πλευρά του έχει προσκολληθεί ακέραιο σιδερένιο καρφί. Χρονολογείται με βάση τα νομισματικά συνευρήματα και τα ανασκαφικά δεδομένα από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407.

²⁵⁰ Rosen, 'Horbat Bet Zeneta', 100 εικ. 30.12, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 155 εικ. 10, Clark, 'Horseshoes', 108 αρ. 207, εικ. 86.

Από τομή στον οικισμό Καρδιακαύτι προέρχεται το μεγαλύτερο σε διαστάσεις πέταλο που έχει εντοπιστεί ως τώρα στις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας (α/κ: 54). Αποτελείται από δυο σιδερένια τμήματα που συνανήκουν και διακρίνονται εννέα οπές προσήλωσης που φέρουν επιτόπου τμήματα καρφιών. Το μέταλλο στις απολήξεις των δυο στελεχών του είναι παχύτερο, για τη διαμόρφωση τακουνιού.

Ίδιας τυπολογίας με το πέταλο από το Καρδιακαύτι είναι ένα πέταλο αλόγου από την Ανδραβίδα που προέρχεται από περισυλλογή (α/κ: 55). Στη μια του πλευρά διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερα σημεία προσήλωσης με επιτόπου στελέχη καρφιών. Οι απολήξεις των στελεχών του κάμπτονται. Οι μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες των δυο ευρημάτων με τα πέταλα από τις τομές του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι, συμβάλλουν στην απόδοσή τους στην περίοδο της φραγκοκρατίας.

Το μήκος, σε όσα από τα παραπάνω πέταλα διατηρήθηκαν ακέραια, κυμαίνεται μεταξύ 9,7 εκ. και 13 εκ. και το πλάτος του ανοίγματος των σκελών τους υπολογίζεται μεταξύ 8,1 εκ. και 14 εκ., υποδηλώνοντας ζώα σχετικά μεγάλων διαστάσεων.

Από τον 13^ο αιώνα και εξής επικρατεί στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου ένας κοινός τύπος πετάλου που είχε δεχτεί, μέσω των σταυροφόρων, την επιρροή της Δύσης. Τα ανασκαφικά ευρήματα είναι πολύ σημαντικά γιατί επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες των πηγών για μεταφορές πετάλων από την Ευρώπη προς τους Αγίους Τόπους, ευνοώντας την επικράτηση μιας κοινής τυπολογίας²⁵¹. Σε σταυροφορική εγκατάσταση στάβλων, νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit, που χρονολογείται στο διάστημα 1217-1291, ανασκάφτηκαν σιδερένια πέταλα, που προορίζονταν για ευρωπαϊκά και γι' αραβικά άλογα. Τα τελευταία ήταν από λεπτότερο έλασμα μικρότερων διαστάσεων και αντιστοιχούσαν σε ζώα μικρότερου μεγέθους από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά²⁵². Πέταλα του 13^{ου} αιώνα ανασκάφτηκαν στη θέση Horbat Bet Zeneta, νοτιοδυτικά του κάστρου Montfort και η τυπολογία τους αντιστοιχεί σε ευρωπαϊκά πέταλα του 12^{ου} – 13^{ου} αιώνα²⁵³ (εικ. 48α-β). Μεγάλο πέταλο, προοριζόμενο για ευρωπαϊκό άλογο, ήρθε στο φως στο

²⁵¹ Jacoby, 'Acre', 92 και σημ. 96, Rosen, 'Horbat Bet Zeneta', 204.

²⁵² Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 42-43, εικ. 8, 48, εικ. 15.12-13.

²⁵³ Rosen, 'Horbat Bet Zeneta', 100 εικ. 30.7-12. Όμοια πέταλα έχουν ανασκαφεί σε μεσαιωνικές θέσεις του Λονδίνου, Clark, 'Horseshoes', 86-88, 95-96.

οχυρό Belmont και ανάγεται στον ύστερο Μεσαίωνα²⁵⁴. Αντίστοιχα, δυο πέταλα και δυο τμήματα πετάλων ανασκάφτηκαν στη συριακή Hama. Το ένα από αυτά προέρχεται από στρώμα του 14^{ου} αιώνα²⁵⁵. Τα καρφιά τους έχουν επίπεδα κεφάλια και τα πέταλα έχουν τουλάχιστον δυο οπές προσήλωσης σε κάθε στέλεχος. Το μήκος τους εκτιμάται στα 10,5 εκ. έως 11,2 εκ. Όμοια πέταλα αλόγων με πολλές οπές προσήλωσης και αναδιπλώσεις των στελεχών για τη διαμόρφωση τακουινιού, προέρχονται από το σερβικό κάστρο Stalac και χρονολογούνται στο διάστημα 1370-1413²⁵⁶. Παρόμοια πέταλα ανασκάπτονται και σε άλλες βαλκανικές θέσεις²⁵⁷. Τέλος, πέταλα όμοιας τυπολογίας με αυτά από την Ηλεία έχουν βρεθεί σε δυο βοιωτικές θέσεις που υπάγονταν στο Δουκάτο των Αθηνών: Δυο πέταλα από το Ακραιφνιο χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα, ενώ αντίστοιχα ένα τμήμα πετάλου από το Πάνακτον ανάγεται στα μέσα του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα²⁵⁸.

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου απαντά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ένας τύπος πετάλου από βαρύ έλασμα σιδήρου τετράπλευρης διατομής και με τουλάχιστον δυο οπές προσήλωσης κατά μήκος των στελεχών. Τα πέταλα αυτά συχνά διέθεταν παχύτερες ή αναδιπλωμένες απολήξεις για τη δημιουργία τακουινιού στο πίσω μέρος της οπλής, που διευκόλυνε το βάδισμα του ζώου (α/κ: 46, 51, πιθανόν 54-55), στοιχείο που σταδιακά περιορίζεται μετά το τέλος του Μεσαίωνα²⁵⁹ (εικ. 48β-γ). Παρόμοια πέταλα απαντούν ταυτόχρονα στη δυτική Ευρώπη διαμορφώνοντας μια ομάδα με τυπολογία χαρακτηριστική για τον ύστερο Μεσαίωνα²⁶⁰.

Με την προσαρμογή της ιπποσκευής συνδέονται πόρπες και σύνδεσμοι κατά κανόνα από σίδηρο. Δυο ευρήματα από το Χλεμούτσι χρησιμοποιούνταν πιθανόν για τη στερέωση των δερμάτινων στοιχείων της ιπποσκευής που διέρχονται από το στήθος του αλόγου.

Ξεχωριστή για τις μεγάλες διαστάσεις της είναι μια σιδερένια πόρπη σε σχήμα γράμματος 'D' από τον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 56). Το πλαίσιο της είναι ωοειδούς σχήματος από έλασμα τετράπλευρης διατομής

²⁵⁴ Grey, 'The Metalwork', 134, εικ. 11.3.39.

²⁵⁵ Ploug κ.ά., *Hama*, 58, εικ. 22.2, 23.1.

²⁵⁶ Minić – Vukadin, *Stalac*, 127 εικ. 81.3-4.

²⁵⁷ Nicolova, 'Carevec', 312 εικ. 122, Ρορονιό, *Ras*, 260 εικ. 223.3-5, Βrmbolić, *Vršac Castle*, εικ. 49.1-2.

²⁵⁸ Ακραιφνιο, Εθνική οδός Αθηνών – Λαμίας, νότια πλευρά (χ.θ. 103), *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικά, 106-108, πίν. 61β (Χ. Κουιάκου), Gerstel κ.ά., 'Panakton', 165 αρ. 25, εικ. 14.

²⁵⁹ Rosen, 'Horbat Bet Zeneta', 100 εικ. 30.10-11, Clark, 'Horseshoes', 87, 89.

²⁶⁰ Στο ίδιο, 88-91, 96-97.

και στο ευθύγραμμο τμήμα του αναρτά με αναδίπλωση ακέραιο το επίμηκες οξύληκτο γλωσσίδι της. Χρονολογείται με βάση συνευρήματα κεραμικής στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα. Η ταυτοποίηση της χρήσης του αντικειμένου ως εξάρτημα ιπποσκευής βασίζεται κυρίως στις διαστάσεις αλλά και στο υλικό κατασκευής του. Αν και το ανασκαφικό στρώμα εύρεσης δεν επιτρέπει τον άμεσο προσδιορισμό της χρήσης του, μια ομάδα παρόμοιων αντικειμένων από ανασκαφές σε μεσαιωνικά στρώματα του Λονδίνου, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 12^{ου} έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, έχουν συνδεθεί με πειστικότητα με τον ιμάντα που διέρχεται από την κοιλιά του ζώου για τη στερέωση της σέλας²⁶¹.

Σε μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα της ρωμαϊκής περιόδου που φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο, αποδίδεται ακριβώς ο τρόπος χρήσης μεγάλων πορπών για τη στερέωση των ιμάντων (ίγκλα) που διέρχονταν από την κοιλιά του αλόγου²⁶². Παρόμοια σιδερένια πόρπη στερέωσης της ιπποσκευής προερχόμενη από τις Σάρδεις χρονολογείται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο²⁶³. Η συνάφεια πιστοποιεί τη διατήρηση των βασικών στοιχείων πρόσδεσης της ιπποσκευής, που είχε διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό στον πρώιμο Μεσαίωνα, υποδηλώνοντας τυποποίηση με διαχρονικό χαρακτήρα. Όμοια αντικείμενα που χρονολογούνται από τον 11^ο έως τον 13^ο αιώνα προέρχονται από τα Βαλκάνια²⁶⁴.

Ένα δεύτερο εξάρτημα από έλασμα τετράπλευρης διατομής είναι περίπου τριγωνικό με αποστρογγυλεμένες γωνίες (α/κ: 57). Αυτός ο τύπος συνδέσμου είναι αρκετά μεγάλου μεγέθους και απαντά στη Ρωσία και τα Βαλκάνια από τον 10^ο - 11^ο αιώνα και εξής²⁶⁵. Από το σερβικό κάστρο του Ras αλλά και από το σταυροφορικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ προέρχονται παρόμοια αντικείμενα που χρονολογούνται κατά τον 12^ο - 13^ο αιώνα²⁶⁶. Όμοιο σιδερένιο εξάρτημα ανασκάφηκε σε σταβλική εγκατάσταση νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit και χρονολογείται στο διάστημα της

²⁶¹ Clark – Egan – Griffiths, 'Harness fittings', 55-57 και 57 αρ. 25, εικ. 42.

²⁶² Cagnat – Chapot, *Manuel*, 293 εικ. 515.

²⁶³ Waldbaum, *Sardis*, 121 αρ. 709, πίν. 44.

²⁶⁴ Borisov, *Djadovo*, 123, εικ. 146, Popović, *Ras*, 251 εικ. 212.5.

²⁶⁵ Borisov, *Djadovo*, 123, εικ. 145.

²⁶⁶ Popović, *Ras*, 259 εικ. 222.6, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 155 εικ. 10.

σταυροφορικής εγκατάστασης στην περιοχή (1217-1291)²⁶⁷ (εικ. 49). Η τυπολογική ομοιότητα με τα παραπάνω συνηγορεί στην απόδοση του ευρήματος από το Χλεμούτσι στην περίοδο της φραγκοκρατίας.

Μεγαλύτερη ακρίβεια στον προσδιορισμό της χρήσης του αντικειμένου ως συνδέσμου στερέωσης των δερμάτινων στοιχείων ιπποσκευής προσφέρουν δυο ευρήματα ανασκαφών από το Λονδίνο, που χρονολογούνται στο διάστημα 1270-1380 περίπου. Καθένα από αυτά έφερε στη μεγαλύτερη πλευρά του προσαρτημένο ιμάντα ενώ στην απέναντι στενή απόληξη θηλύκωνε άγκιστρο ή δενόταν γερός κόμπος (εικ. 50). Σύμφωνα με τον ερευνητή Geoff Egan τα αντικείμενα πιθανόν εξυπηρετούσαν ως σύνδεσμοι ολίσθησης, εξασφαλίζοντας ελαστικότητα στη ρύθμιση των ιμάντων κατά την κίνηση του αλόγου²⁶⁸.

Σύνδεσμοι παρόμοιου τύπου φαίνεται πως γνώρισαν διαχρονική χρήση ως περίπου τις μέρες μας. Παρόμοιος σιδερένιος σύνδεσμος που προέρχεται από το Χλεμούτσι βρέθηκε σε στρώμα που χρονολογείται την περίοδο της Τουρκοκρατίας²⁶⁹.

²⁶⁷ Το αντικείμενο συσχετίζεται, από τον ερευνητή, με το αραβικό *znād*, πυρόβολο από ατσάλι που χρησιμοποιούταν μαζί με τσακμακόπετρα και προσάναμμα και αναρτιόταν από την ιπποσκευή, Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 48, εικ. 15.18.

²⁶⁸ Clark – Egan – Griffiths, 'Harness fittings', 61, αρ. 49-50, εικ. 45.

²⁶⁹ Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: HM 11.

B.3 Στοιχεία ένδυσης και καλλωπισμού

Περιορισμένα σε αριθμό αλλά με ενδεικτική τυπολογική ποικιλία είναι τα μεταλλικά ευρήματα που συνδέονται με την ένδυση, την υπόδηση και τον καλλωπισμό. Τα περισσότερα, πόρπες διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, θηλιές για τη στερέωση ενδυμάτων και ζωνών, κομβίο, καρφίτσα, στοιχεία στερέωσης των ενδυμάτων, κρεμαστά διακοσμητικά στοιχεία κεφαλομάντηλων, ενώτια βρέθηκαν στις τομές του καθεδρικού της Γλαρέντζας, προερχόμενα στην πλειονότητά τους από τα ταφικά σύνολα (α/κ: 58-61, 69, 73-75, 79-80, 95, 99, 101-104, 106-108). Πολύ λιγότερα σε αριθμό και ποικιλία είναι τα στοιχεία ένδυσης που εντοπίστηκαν στον αποθέτη της ανατολικής πύλης. Περιλαμβάνουν πόρπη, τμήμα περόνης, κομβίο, διακοσμητικό καρφίδιο, δακτυλίδι (α/κ: 70, 91, 96, 100, 110). Από τον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας προέρχεται μια τετράπλευρη πόρπη ζώνης και δυο εξαρτήματα πορπών (α/κ: 68, 77-78 αντίστοιχα).

Αντίστοιχα ευρήματα από το Χλεμούτσι προέρχονται κυρίως από τον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου εξωτερικά της αίθουσας Α5. Περιλαμβάνουν πόρπες και μικρή θηλιά, καρφίτσα, διακοσμητικά καρφίδια και πέταλα υποδημάτων (α/κ: 62-63, 72, 76, 82-87, 98, 115-116). Από το χώρο του κάστρου περισυλλέχθηκαν ακόμη κομβίο, κουδουνάκι, διακοσμητικό στοιχείο ενδύματος σε σχήμα αχιβάδας, διακοσμητικά καρφίδια και πέταλα υποδημάτων (α/κ: 88-90, 93-94, 97, 117-118).

Πόρπες προέρχονται ακόμη από την Αγία Σοφία Ανδραβίδας, τη μονή Φραγκαβίλλας, τη μονή Βλαχέρνας, τον Άγιο Νικόλαο στον οικισμό Τριάντα δήμου Φιγάλειας (α/κ: 64-67, 71). Διακοσμητικό στοιχείο ενδύματος σε σχήμα αχιβάδας παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από το Λιμενικό Ταμείο της Κυλλήνης (α/κ: 92). Δυο ζευγάρια πετάλων υποδημάτων κι ένα ακόμη πέταλο ανασκάφτηκαν στον Άγιο Νικόλαο στον οικισμό Τριάντα, στον οικισμό Ψάρι και στην Παναγία Καθολική της Γαστούνης (α/κ: 113, 114, 119 αντίστοιχα). Δυο τμήματα ενωτίων και δυο δακτυλίδια προέρχονται από την Παναγία Καθολική της Γαστούνης, τη Βλαχέρνα και το κάστρο της Οχιάς / Ωριάς (α/κ: 105, 109, 111, 112 αντίστοιχα).

Στοιχεία ένδυσης

Τις πόρπες του ύστερου Μεσαίωνα χαρακτηρίζει γενικά η απλή τυπολογία του πλαισίου γύρω από το οποίο αναδιπλώνεται το οξυλήκτο γλωσσίδι²⁷⁰. Κατασκευάζονταν συνήθως από κράματα χαλκού και δευτερευόντως από σίδηρο.

Η πλειονότητα των πορπών που προέρχεται από τα φραγκικά στρώματα της Ηλείας (δέκα από τα δεκαεπτά ευρήματα) αντιστοιχεί σε δείγματα κυκλικού σχήματος από χαλκό κυρίως, αλλά κι από σίδηρο (εικ. 51-52). Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 3,6 έως 7,2 εκ. με μέσο όρο 4-4,5 εκ. Η μικρότερη σε μέγεθος κυκλική σιδερένια πόρπη α/κ: 63 έχει διάμετρο 1,8 εκ. Αποτελούνται από πλαίσιο κυκλικού σχήματος από έλασμα κυκλικής διατομής και επίμηκες γλωσσίδι από έλασμα τετράπλευρης διατομής με πλάτος που ελαττώνεται σταδιακά προς τη μυτερή απόληξή του. Το γλωσσίδι προσαρτάται με αναδίπλωση του πλατύτερου άκρου του γύρω από το πλαίσιο της πόρπης. Κυκλικές πόρπες προέρχονται από τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι, την Αγία Σοφία Ανδραβίδας, τη μονή Φραγκαβίλλας και τη μονή Βλαχέρνας Κυλλήνης και χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για τη στερέωση της ζώνης (α/κ: 58-67).

Στην πλειονότητά τους (έξι από τα δέκα ευρήματα) οι πόρπες είναι από χαλκό. Το πάχος του ελάσματος τους διαφοροποιείται ανάλογα με το υλικό. Οι χάλκινες πόρπες είναι λεπτότερες από τις σιδερένιες. Σε μια περίπτωση από τη μονή Φραγκαβίλλας, στο χάλκινο πλαίσιο της πόρπης προσαρτάται με αναδίπλωση σιδερένιο γλωσσίδι, προϊόν επιδιόρθωσης σε μεταγενέστερη εποχή (α/κ: 66).

Τέσσερις κυκλικές πόρπες προέρχονται από ταφικά σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 58-61). Η πόρπη α/κ: 58 έσωζε ίχνη δέρματος που σήμερα δεν είναι πλέον ορατά. Η εξωτερική επιφάνεια του γλωσσιδιού της, κοντά στο κυκλικό στέλεχος, κοσμεύεται με έκτυπο ανάγλυφο κόσμημα ορθογώνιου σχήματος. Ανάγεται στα τέλη του 13^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα. Οι πόρπες α/κ: 59-60 βρέθηκαν σχεδόν στο ίδιο βάθος και σε στρώμα λίγων οστών. Είναι σχεδόν πανομοιότυπες και η εξωτερική επιφάνεια του γλωσσιδιού τους, κοντά στην αναδιπλωμένη απόληξή του, κοσμεύεται με ανάγλυφο κόσμημα σχεδόν τετράπλευρου σχήματος, του οποίου η μια πλευρά διαμορφώνει στο μέσο του μήκους αμβλεία γωνία (σαν έπαλξη). Χρονολογούνται στα τέλη του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα. Σιδερένια και μικρότερου μεγέθους από τις προηγούμενες είναι η πόρπη α/κ: 61, που ανάγεται στην ίδια περίοδο.

²⁷⁰ Pitarakis, 'Témoignage', 255.

Τα χυτά γλωσσίδια με ανάγλυφο διάκοσμο στη μπροστινή όψη και κοντά στο δακτύλιο προσαρμογής στο πλαίσιο της πόρπης, είχαν πιθανόν λειτουργικό και κυρίως διακοσμητικό χαρακτήρα και θα πρέπει να κατασκευάζονταν κατ' επιρροή των γλωσσιδιών των κυκλικών αγκραφών που στερέωναν μανδύες ή άλλα υφάσματα στο ύψος του λαιμού και τοποθετούνταν σε περίοπτη θέση, απ' όπου τυχόν διακόσμησή τους θα ήταν ορατή. Εντοπίζονται σε χάλκινα και σιδερένια γλωσσίδια πορπών και αγκραφών του ευρωπαϊκού χώρου²⁷¹ (εικ. 53) και όταν συνδέονταν με πόρπες ζώνης, θα ήταν ορατά μόνο στην περίπτωση που το ελεύθερο τμήμα του ιμάντα κρεμόταν κάθετα μπροστά από το γλωσσίδι²⁷². Πρακτικά, ωστόσο, το υπερυψωμένο ανάγλυφο τμήμα τους θα διευκόλυνε τη λήψη και τοποθέτηση του γλωσσιδιού στην τρύπα του ιμάντα.

Ίδιας τυπολογίας αλλά σιδερένιες είναι δυο πόρπες από τις τομές του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 62-63). Ιδιαίτερα μεγάλου πάχους είναι το πλαίσιο και το γλωσσίδι της πόρπης α/κ: 62 και αντιστοιχεί σε σιδερένια πόρπη από τη μονή Βλαχέρνας Κυλλήνης (α/κ: 67). Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Οι σιδερένιες πόρπες έφεραν κατά κανόνα μια επίστρωση κασσίτερου που εμπόδιζε τη γρήγορη διάβρωσή τους και τους έδινε λαμπερή εμφάνιση²⁷³.

Η πόρπη κυκλικού σχήματος χρησιμοποιείται διαχρονικά τουλάχιστον από την υστερορωμαϊκή περίοδο²⁷⁴. Το γεγονός οφείλεται εν μέρει στην απλή τυπολογία της που διευκολύνει τη μαζική παραγωγή της. Η παρουσία της είναι συχνή σε μεσαιωνικά στρώματα των Βαλκανίων²⁷⁵ και της δυτικής Ευρώπης²⁷⁶. Χάλκινη κυκλική πόρπη με

²⁷¹ Πρβλ. διακοσμημένες απολήξεις γλωσσιδιών πόρπης από την περιοχή Shumen στη βορειοανατολική Βουλγαρία, Doncheva, 'Belt', 65, εικ. 1-2 και το Λονδίνο, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 64 αρ. 211 εικ. 39, 115-116 αρ. 539-543, 545-550, εικ. 75. Ομοίως, αδημοσίευτη χάλκινη κυκλική πόρπη, πιθανόν της φραγκικής περιόδου, ανασκάφηκε στη Θήβα και προέρχεται από την ανασκαφή του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 5132). Στην πεπλατυσμένη απόληξη του γλωσσιδιού της φέρει ανάγλυφο τετράπλευρο κόσμημα με παράλληλες εγχαραξείς.

²⁷² Στο ίδιο, 54, εικ. 32, 75.

²⁷³ Στο ίδιο, 27. Πιθανόν ίχνη επικασσιτέρωσης διακρίνονται στην πόρπη α/κ: 61, όμως σίγουρες παρατηρήσεις προϋποθέτουν μεταλλογραφική ανάλυση των αντικειμένων.

²⁷⁴ Vážarova, 'Bulgarischen Volkes', 18-19, εικ. 15m-n,p-q, Zotović, 'Viminacium', πίν. IV.2, VIII.1, Harrison, *Saraghane*, 246 αρ. 308 πίν. 325, Gatev, 'Burial Rite', 120-121, Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen*, τόμ. I: 15 σχ. 12-18, τόμ. II: 203, Abb. 87.2.

²⁷⁵ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 273 αρ. 2222, 274 αρ. 2232, πίν. 115, Αγγέλου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 388, εικ. 15, Ercegović-Pavlović *Mačvanska Mitrovica*, 56, πίν. XXV.tombe 182, Minić – Vukadin, *Stalac*, 124 εικ. 78.1, Karailiev, 'Trapezitsa Castle', εικ. 11.

²⁷⁶ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 57-65, Zadora-Rio κ.ά., 'Rigny-Ussé', 159 αρ. 134, Firlet – Zaitz επιμ., *Krakow*, 290 αρ. 22.

διάμετρο 1,5 εκ., αντίστοιχη με τη σιδερένια πόρπη α/κ: 63, προέρχεται από σταβλικές εγκαταστάσεις της σταυροφορικής περιόδου (1217-1291) νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit στην Παλαιστίνη²⁷⁷. Η μεγάλη διάδοση της κυκλικής πόρπης κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας πιστοποιείται επιπλέον από το μεγάλο αριθμό πορπών (πέντε χάλκινων και δυο σιδερένιων) που ανασκάφηκαν σε στρώματα της Κορίνθου του ύστερου 13^{ου} – πρώιμου 14^{ου} αιώνα, αλλά και από αντίστοιχα ευρήματα από τη Ρόδο την περίοδο της ιπποτοκρατίας (1309-1522)²⁷⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος χρήσης της κυκλικής πόρπης. Πληροφορίες αντλούνται από τις συστηματικές ανασκαφές της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής σε φραγκικά στρώματα της Κορίνθου. Μεσαίου και μεγάλου μεγέθους πόρπες αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη στερέωση της ζώνης. Δυο σιδερένιες κυκλικές πόρπες ανασκάφηκαν σε φραγκική ταφή από την Κόρινθο. Ο νεκρός ήταν άνδρας και είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση. Οι πόρπες βρέθηκαν πάνω στα οστά της λεκάνης του²⁷⁹ (εικ. 54). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μια στερέωνε τη ζώνη και η δεύτερη τον ιμάντα του ξίφους. Σε αυτές τις περιπτώσεις το δερμάτινο τμήμα της ζώνης διερχόταν απευθείας από το κυκλικό πλαίσιο της πόρπης και αναδιπλωνόταν εκατέρωθεν του γλωσσιδίου ή διερχόταν από την απόληξή του (εικ. 58α-β).

Σε μια άλλη περίπτωση παιδικής ταφής από την Κόρινθο, η κυκλική πόρπη εντοπίστηκε στο χώρο της θωρακικής κοιλότητας με σκοπό, προφανώς, τη στερέωση κάποιου υφάσματος στο ύψος του λαιμού²⁸⁰. Επιβεβαιώνεται, επομένως, ανασκαφικά η διαδεδομένη αυτή την περίοδο εικονογράφηση κυκλικών αγκραφών για τη στερέωση του μανδύα πάνω από τα ενδύματα, με πολλά παραδείγματα από τις κτητορικές παραστάσεις στη μνημειακή ζωγραφική²⁸¹ και τα χειρόγραφα²⁸². Ωστόσο, με βάση το διαθέσιμο

²⁷⁷ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 48, εικ. 16.4.

²⁷⁸ Williams – Snyder, 'Corinth: 1996', 29 αρ. 37, Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 64 αρ. 36-39, εικ. 74, Τέσσερις αδημοσίευτες κυκλικές πόρπες, τρεις χάλκινες και μια σιδερένια, προέρχονται από τον τάφο Α' από το εσωτερικό του ναού του Αγίου Αρτεμίου της παλιάς πόλης Ρόδου, και χρονολογούνται στην περίοδο της ιπποτοκρατίας (1309-1522), *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 655-656 (Θ. Αρχοντόπουλος). Όμοιες πόρπες προέρχονται διάσπαρτα και από άλλα ταφικά σύνολα του ίδιου ναού, *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 496-497 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος). Παρόμοια πόρπη ανασκάφηκε στην Παναγία του Κάστρου.

²⁷⁹ Barnes, 'Dead', 437, εικ. 26.2.

²⁸⁰ Williams – Snyder, 'Corinth: 1996', 29 αρ. 37.

²⁸¹ Καστοριά, Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη (δεύτερο μισό 12^{ου} αιώνα), Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 60-61, εικ. 12-13. Αντίστοιχο παράδειγμα στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), των ίδιων, 104 εικ. 18, Γεράκι, Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (1450), Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, 44 εικ. 73, 230 πίν. 27, Ρόδος, Άγιοι Θεόδωροι κοντά στον Αρχάγγελο (1372/3), Μπίθα, «Ρόδος», 441, εικ.

ανασκαφικό υλικό, διαπιστώνεται ότι οι πόρπες κυκλικού σχήματος που συγκρατούσαν μανδύες ή άλλα εξωτερικά ενδύματα στον ώμο και στο στήθος, ήταν κατά κανόνα αντικείμενα σχετικά μικρότερων διαστάσεων και καλύτερης ποιότητας από τις πόρπες ζώνης και διαμόρφωναν συνήθως μια μικρή εγκοπή στο πλαίσιό τους για τη χωροθέτηση του γλωσσιδίου, που θα ήταν λεπτό για να εξυπηρετεί τη στερέωση του υφάσματος²⁸³.

Κατά συνέπεια πόρπες κυκλικού σχήματος ανάλογα με την τυπολογία, τις διαστάσεις, το υλικό κατασκευής και το χώρο εύρεσης χρησιμοποιούνταν για τη συγκράτηση της ζώνης ή για τη στερέωση ιμάντων και ενδυμάτων σε άλλα σημεία του σώματος. Στην πλειονότητά τους οι κυκλικές πόρπες που έχουν ανασκαφτεί σε θέσεις του ύστερου Μεσαίωνα από την ανατολική Μεσόγειο συνδέονται με τη στερέωση ζωνών. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν όλα τα σχετικά ευρήματα από την Ηλεία.

Μικρές κυκλικές πόρπες συνήθως από σίδηρο ή μόλυβδο, με ή χωρίς ενδιάμεσο διαχωριστικό και διάμετρο μικρότερη των 2 εκ., ενδέχεται να σχετίζονται με τη συγκράτηση υποδημάτων, τουλάχιστον από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα και εξής²⁸⁴. Σε αυτή την κατηγορία πιθανόν ανήκει η μικρή πόρπη α/κ: 63²⁸⁵.

Δεύτερη κατηγορία πορπών είναι οι τετράπλευρες με δυο δείγματα πιθανόν του 14^{ου} – αρχών 15^{ου} αιώνα από τον εσωτερικό περίβολο κι από τάφο του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 68 και 69 αντίστοιχα) (εικ. 55). Και τα δυο παραδείγματα είναι από σίδηρο. Το έλασμα κατασκευής τους είναι τετράπλευρης διατομής και το μήκος τους

Ιστ, πίν. 170β, της ίδιας, «Ενδυματολογικές συνήθειες», 48, εικ. 3, Κρήτη, Αγία Μαρία, Αλίκαμπος (1316), Άγιος Μιχαήλ, Καβαλαριανά, Κάνδανος (1327/8), Gerola, *Creta*, 330 πίν. 8.2, 333 πίν. 10.4 αντίστοιχα, Αγία Άννα, Ανισαράκι, Κάνδανος (1352), Ξανθάκη, «Ανισαράκι Κανδάνου», 71-86, εικ. 12, 14, Κύπρος, Παναγία του Μουτουλλά (1280), Stylianos - Stylianos, 'Donors', 102-103, εικ. 4.

²⁸² Χρυσόβουλο αρ. 185 προς τη μονή Διονυσίου Αγίου Όρους (1374). Εικονίζονται ο Αλέξιος III της Τραπεζούντας και η σύζυγός του, το εξωτερικό ένδυμα της οποίας συγκρατείται στο στήθος με χρυσή κυκλική πόρπη, Spatharakis, *Portrait*, 185-187, εικ. 136. Πρβλ. ακόμη μικρογραφία κώδικα της Άκρας, σήμερα στο Εθνικό Αρχείο του Παρισιού, Pièce 1626, φ. 1r, που παριστάνει την αποθέωση της αγίας Ζενεβιέβ. Ο μανδύας της αγίας κλείνει στο στήθος με χαρακτηριστικά μεγάλη κυκλική πόρπη, Folda, 'MS lat. 5334', 187 εικ. 2.

²⁸³ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 57, 64-65, αρ. 211-213, εικ. 39, 247-256. Οι πόρπες αυτές μπορούσαν να είναι επιχρυσωμένες και να φέρουν ακόμη και πολύτιμους λίθους, Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β', 56.

²⁸⁴ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 57, 60-62, 66, Gilchrist, *Medieval Life*, 82. Αδημοσίευτες, μικρές κυκλικές πόρπες που ενδέχεται να συνδέονται με υποδήματα προέρχονται από ανασκαμμένες θέσεις στην παλιά πόλη της Ρόδου (ναοί Αγίου Μάρκου, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Αγίου Αρτεμίου). Για τις ανασκαφές βλ., *ΑΙ* 46 (1991), 496-497 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος), 499-502 (Ε. Παπαβασιλείου), *ΑΙ* 47 (1992) Χρονικά, 673-674 (Θ. Αρχοντόπουλος), 677-678 (Ε. Παπαβασιλείου).

²⁸⁵ Η πόρπη α/κ: 63 είναι όμοια με τη μικρή πόρπη με αρ. κατ.: HM 752 από τον καθεδρικό της Γλαρέντζας, που δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στην περίοδο της φραγκοκρατίας, λόγω του διαταραγμένου στρώματος εύρεσης, αλλά πιθανόν χρησιμοποιούταν επίσης στη στερέωση υποδημάτων.

κυμαίνεται από 3 έως 5 εκ. Το γλωσσίδι, στην περίπτωση που διατηρείται (α/κ: 68), προσαρμοζόταν με αναδίπλωση της πεπλατυσμένης απόληξής του στο πλαίσιο της πόρπης. Στη μικρή πόρπη α/κ: 69 η μια πλευρά είναι μεγαλύτερου πάχους από τις υπόλοιπες τρεις. Δεδομένου ότι η πόρπη είναι ασυντήρητη θα μπορούσε να διαθέτει ένα πρόσθετο κυλινδρικό έλασμα για μεγαλύτερη ευκολία στη χρήση, σήμερα ενσωματωμένο²⁸⁶. Στο εσωτερικό της, εγκάρσιο επίμηκες έλασμα πιθανόν αποτελεί τμήμα του γλωσσιδίου.

Όπως ο κυκλικός τύπος πόρπης, έτσι και ο τετράπλευρος, ήταν σε χρήση κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά λόγω της απλής τυπολογίας που επέτρεπε την εύκολη κατασκευή του²⁸⁷. Απαντάται κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ή και λίγο νωρίτερα στον ελλαδικό χώρο²⁸⁸, τα Βαλκάνια²⁸⁹, σε σταυροφορικά στρώματα οχυρών της Παλαιστίνης²⁹⁰, αλλά και στη Δύση²⁹¹ σε διάφορες παραλλαγές ως προς το σχήμα και με μικρές διαφορές στις διαστάσεις.

Πόρπες τετράπλευρου σχήματος χρησιμοποιούνταν σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο στις ζώνες που συγκρατούσαν τα ιπποτικά ξίφη, με ποικιλία παραδειγμάτων (εικ. 150, 152-153). Σημειώνεται ενδεικτικά η τετράπλευρη πόρπη που εικονίζεται να συγκρατεί θηκάρι στο ταφικό μνημείο του Sir Robert de Vere από την εκκλησία της Παναγίας στο Hatfield της Αγγλίας, η οποία χρονολογείται το 1221. Όμοια πόρπη συγκρατεί ιπποτικό ξίφος σε μικρογραφία χειρογράφου από τη δυτική Φλάνδρα, που ανάγεται στο διάστημα 1325-1335 και εικονογραφεί την κατάληψη της Αντιόχειας από τους σταυροφόρους. Ανάλογη πόρπη στερεώνει το ξίφος του αρχαγγέλου Μιχαήλ από το ναό της Παναγίας

²⁸⁶ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 95 αρ. 432, εικ. 60.

²⁸⁷ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 271 αρ. 2181, πίν. 113, Vážarova, ‘Bulgarischen Volkes’, 18, εικ. 15.a-f, k-l, 16.f, Werner, ‘Heraclea Lyncestis und Caričin Grad’, 275 εικ.1.7,9-12, Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen*, τόμ. 1, 29 εικ. 29, 30 εικ. 30.

²⁸⁸ Καλπαξής επιστ. επιμ., *Ελεύθερα*, 313 αρ. 68 (Μ. Ξανθοπούλου). Αδημοσίευτες τετράπλευρες πόρπες από τη Ρόδο βρέθηκαν σε στρώματα της ιπποτοκρατίας από το ναό του Αγίου Αρτεμίου και από τον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη, *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 496-497 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος), 499-502 (Ε. Παπαβασιλείου), *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 677-678 (Ε. Παπαβασιλείου).

²⁸⁹ Georgieva, ‘Carevec’, 397 εικ. 2.2-7, Jovanović, ‘Lukovit-Mušat’, 114 πίν. I.7, 119 πίν. IV, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, εικ. 62.9, Čangova, *Pernik*, 185-188, εικ. 175.6,9, Popović, *Ras*, 251 εικ. 212.9, Minić – Vukadin, *Stalac*, 124 εικ. 78.8-13.

²⁹⁰ Johns, ‘Pilgrims’ Castle; Stables’, 48, εικ. 15.9.

²⁹¹ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 95.

στα Πλατάνια Αμαρίου Κρήτης των αρχών του 14^{ου} αιώνα²⁹². Τετράπλευρες πόρπες εξυπηρετούσαν επιπλέον την προσαρμογή της ιπποσκευής²⁹³.

Τρίτη κατηγορία πορπών της φραγκικής περιόδου είναι αυτές με πλαίσιο σε σχήμα γράμματος «D». Τρία δείγματα που δεν διατηρούν το γλωσσίδι τους, προέρχονται από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, τον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι και από ταφή στον Άγιο Νικόλαο στον οικισμό Τριάντα δήμου Φιγάλειας (α/κ: 70, 72, 71 αντίστοιχα) (εικ. 56). Πρόκειται για αντικείμενα μικρού μεγέθους, από έλασμα τρίπλευρης διατομής, με μέγιστη διάσταση από 2,1 εκ. έως 3,1 εκ. Δυο δείγματα είναι από χαλκό, ενώ η πόρπη του αποθέτη της Γλαρέντζας είναι από σίδηρο κατασκευασμένη από έλασμα αρκετά μεγάλου πάχους.

Στις παραπάνω περιπτώσεις το ευθύγραμμο τμήμα της πόρπης συγκρατούσε συνήθως διπλωμένο φύλλο μετάλλου που προσαρμοζόταν στη δερμάτινη απόληξη της ζώνης. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, το δερμάτινο άκρο της ζώνης να διερχόταν απευθείας από το ευθύγραμμο τμήμα της πόρπης. Στην περίπτωση αυτή το τμήμα του ιμάντα που περίσσευε αναδιπλωνόταν γύρω από το πλαίσιο της πόρπης και ραβόταν ή καρφωνόταν πάνω στη ζώνη²⁹⁴ (εικ. 58).

Οι πόρπες σε σχήμα γράμματος «D», γνωστές από την υστερορωμαϊκή περίοδο²⁹⁵, απαντούν συχνά σε αρχαιολογικά στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα με μεγάλη γεωγραφική διασπορά. Εντοπίζονται σε σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής²⁹⁶, στον ελλαδικό χώρο²⁹⁷, στα Βαλκάνια²⁹⁸ και στη δυτική Ευρώπη²⁹⁹. Συχνή είναι και η

²⁹² Nicolle, 'Armes et armures', 24, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 20, φ. 253v, Wieczorek – Fansa – Meller, *Saladin*, εικ. 142, Spatharakis – Van Essenberg, *Amari*, εικ. 519.

²⁹³ Caillaud, 'Scribla', 313, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 95.

²⁹⁴ Στο ίδιο, αρ. 421-422 εικ. 59 και αρ. 402, 406 εικ. 57 αντίστοιχα.

²⁹⁵ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 270 αρ. 2179, πίν. 113, Janković, 'Kladovo', 208 εικ. 5.1, Zotović, 'Viminacium', πίν. I.5, II.7, III.8, VI.2-3, Waldbaum, *Sardis*, 121 αρ. 709, πίν. 44, Rašković, 'Praesidium Pompei', 222 εικ. 15.1-2a.

²⁹⁶ Dean, 'Montfort', 38 εικ. 53F-G, Johns, 'Pilgrims' Castle; The Ancient Tell', 147-148, πίν. LX.1, του ίδιου, 'Pilgrims' Castle; Stables', 53, 16.3, Ploug κ.ά., *Hama*, 84, εικ. 31.8, Brosh, 'Glass', 268, Grey, 'The Metalwork', 131, εικ. 11.1.16.

²⁹⁷ Millet, *Mistra*, πίν. 60.12, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 274 αρ. 2229, 2231, πίν. 115, Gerstel κ.ά., 'Panakton', 165 αρ. 26, Αγγέλικου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 387-388, εικ. 12-14. Στη Θήβα ανασκάφτηκε μια χάλκινη πόρπη αδημοσίευτη έως σήμερα (οικόπεδο Καραμαγκιώλη, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 6196).

²⁹⁸ Georgieva, 'Carevec', 397 εικ. 2.4,8-9, Jovanović, 'Lukovit-Mušat', 114 πίν. I.8, 122 πίν. V.88, 123 πίν. VI.59, Popović – Ivanišević, 'Braničevo', 139 εικ. 10.14-15, 164 εικ. 34.9, Borisov, *Djadovo*, 127, εικ. 147, Čangova, *Pernik*, 185-188, εικ. 175.2,14, Popović, *Ras*, 251 εικ. 212.1-3,5,8,10, Minić – Vukadin, *Stalać*, 124 εικ. 78.3,5.

²⁹⁹ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 89-93, Zadora-Rio κ.ά., 'Rigny-Ussé', 159 αρ. 136, 140, 148.

απεικόνισή τους σε παραστάσεις δωρητών σε μνημεία του ελλαδικού χώρου υπό λατινική κατοχή και όχι μόνο³⁰⁰.

Η μικρή χάλκινη πόρπη α/κ: 72 από το Χλεμούτσι διαφοροποιείται τυπολογικά από τις υπόλοιπες πόρπες σχήματος «D» διαμορφώνοντας ξεχωριστό τετράπλευρο διάχωρο που αναρτούσε τον ιμάντα της ζώνης. Στο κέντρο του ενδιάμεσου διαχωριστικού αναδιπλώνεται η γένεση του γλωσσιδίου που είναι σιδερένιο, πιθανόν από μεταγενέστερη επισκευή. Μαζί με την πόρπη εντοπίστηκε η μικρή τετράπλευρη θηλιά α/κ: 82 για τη συγκράτηση της λωρίδας της ζώνης. Με βάση το ανασκαφικό σύνολο και τα συνευρήματα κεραμικής χρονολογούνται στον 14^ο – 15^ο αιώνα. Ο τύπος ήταν διαδεδομένος στις βαλκανικές νεκροπόλεις του 10^{ου} – 12^{ου} αιώνα, όπου εντοπίζονται παραδείγματα από χαλκό κυρίως αλλά κι από ασήμι, και συνέχισε να χρησιμοποιείται ευρέως και με μεγάλη γεωγραφική διασπορά³⁰¹. Παρόμοια πόρπη βρέθηκε κατά χώρα σε ταφή του ύστερου Μεσαίωνα από το Merton Priory της Αγγλίας τοποθετημένη στην μέση του νεκρού³⁰².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ζεύγος όμοιων, ακέραιων χάλκινων πορπών που προέρχονται από τάφο της Γλαρέντζας και χρονολογούνται με βάση συνευρήματα κεραμικής στα τέλη του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα (α/κ: 73-74). Έχουν μέγιστο μήκος 6,9 εκ. και κάθε μια αποτελείται από ένα κεντρικό οκτόσχημο τμήμα, που διαμορφώνει στο κέντρο τετράπλευρο διάχωρο αποτελούμενο από εγκάρσια κυλινδρικά ελάσματα. Το ένα από αυτά αναρτά το επίμηκες, τριγωνικό γλωσσίδι της πόρπης, ενώ το άλλο ενσωματώνει διαγώνια στέλεχος προσήλωσης. Το στέλεχος αποτελείται από επίμηκες έλασμα που αναδιπλώνεται στο ένα άκρο του γύρω από το εγκάρσιο κυλινδρικό έλασμα της πόρπης και διαμορφώνει στο κέντρο του μικρό ακόσμητο δισκίο. Μετά το δισκίο το έλασμα του στελέχους λεπταίνει και αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας άγκιστρο από το οποίο διέρχεται και στις δυο περιπτώσεις μικρό κομμάτι σιδήρου. Παραλλαγές του οκτόσχημου

³⁰⁰ Κρήτη, Άγιος Βασίλειος, Κούμια, Μεταμόρφωση του Σωτήρα, 1389, δωρητής, Μεραμπέλλου, Μέσα Λακώνα, Άγιος Μιχαήλ, 1432, δωρητές, Σέλινο, Κάτω Φλώρι, Άγιος Γεώργιος, 1497, δωρητής Σταμάτης Φλωριώτης, Gerola, *Creta*, 335 πίν. 12.2, 338 πίν. 16.2-3, 16.3, 333 πίν. 10.1 αντίστοιχα. Καστοριά, Άγιοι Ανάργυροι, βόρειο κλίτος, αφιερωτής, 13^{ος} – 14^{ος} αιώνας, Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 40 εικ. 20.

³⁰¹ Diaconu – Vilceanu, *Păcuiul lui Soare*, εικ. 62.10,16, Μαšov, 'Gradešnica', 45 και σημ. 39, εικ. 15.4, Čangova, *Pernik*, 186-188, εικ. 175.1,7,12,16, Αγγέλου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 386, εικ. 10β, Grey, 'The Metalwork', 131, εικ. 11.1.21.

³⁰² Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 102.

τύπου πόρπης, πιο απλοποιημένου χαρακτήρα, είναι γνωστές από αρχαιολογικά στρώματα στον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια και τη Δύση, που χρονολογούνται από τον 12^ο έως τις δυο πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα³⁰³ (εικ. 57).

Προβληματική παραμένει η εξάρτηση των πορπών από σιδερένιο στέλεχος που παραπέμπει σε συνδεσμολογία σπιρουνιών σε συνδυασμό και με το ταφικό περιβάλλον εύρεσής τους. Μολονότι η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι οι δυο πόρπες είναι οι μεγαλύτερες σε μέγεθος και με την πιο σύνθετη μορφολογία από όσες ανασκάφτηκαν στα ταφικά σύνολα του Αγίου Φραγκίσκου. Επισημαίνεται ότι η δισκοειδής απόληξη του στελέχους προσήλωσής τους αντιστοιχεί σε παρόμοιες διακοσμήσεις των εξαρτημάτων των δυο χάλκινων σπιρουνιών α/κ: 27-28, στοιχείο που ενδεχομένως παραπέμπει σε κοινό τόπο προέλευσης. Ωστόσο, οι πόρπες των παραπάνω σπιρουνιών είναι απλούστερης τυπολογίας με μήκος που δεν ξεπερνά τα 4,6 εκ.

Το χάλκινο γλωσσίδι πόρπης α/κ: 75, που ανασκάφηκε στον καθεδρικό της Γλαρέντζας, είναι προϊόν χύτευσης και αποτελείται από έλασμα τετράπλευρης διατομής με μήκος που μειώνεται σταδιακά προς τη μυτερή του απόληξη. Η θηλιά πρόσδεσής του στην πόρπη είχε καταστραφεί πιθανόν κατά τη διάρκεια της χρήσης του³⁰⁴. Θα μπορούσε με μεγάλη πιθανότητα να προέρχεται από κυκλική πόρπη, που είναι ο πιο συνηθισμένος τύπος που εντοπίστηκε στις ταφές του καθεδρικού. Το σωζόμενο μήκος του, 3,1 εκ., αντιστοιχεί σε πόρπη ανάλογων διαστάσεων με πλησιέστερο παράδειγμα την α/κ: 61. Ανάγεται χρονικά στα τέλη του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα.

Οι πόρπες, με τη μικρή τυπολογική τους ποικιλία, πρόσφεραν τη δυνατότητα έκφρασης φιλαρέσκειας από άνδρες και γυναίκες κάθε σχεδόν κοινωνικού στρώματος. Καθώς μάλιστα μια τετράπλευρη πόρπη παρείχε τα ίδια χρηστικά πλεονεκτήματα με μια αντίστοιχη κυκλική, η επιλογή μπορούσε να είναι υπόθεση γούστου. Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να διαφοροποιηθούν οι πόρπες που προορίζονταν για τη στερέωση της ιπποσκευής, μολονότι ήταν συνήθως σιδερένιες και μεγαλύτερων διαστάσεων από τις υπόλοιπες. Ωστόσο, απλής τυπολογίας μεγάλες σιδερένιες πόρπες, συνήθως τετράπλευρες, χρησιμοποιούνταν για τη συγκράτηση της ξιφοθήκης και των στοιχείων

³⁰³ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 274-275 αρ. 2243, πίν. 115, Minić – Vukadin, *Stalać*, 124 εικ. 78.7, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 87-89.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 115.

της θωράκισης από στρατιώτες διαφόρων κοινωνικών τάξεων, αλλά και για τις ανδρικές και ίσως τις γυναικείες ζώνες. Σακίδια και άλλα ταξιδιωτικά εξαρτήματα, αναλόγως έκλειναν με μικρές πόρπες. Οι πόρπες με διπλό πλαίσιο (α/κ: 72-74), εξασφάλιζαν καλύτερη στερέωση του ιμάντα.

Οι πόρπες ήταν προϊόντα μαζικής παραγωγής, προσιτά σε μεγάλο εύρος του πληθυσμού. Η κατασκευή τους ήταν αποτέλεσμα χύτευσης σε λίθινες μήτρες, γεγονός που προαπαιτούσε την επιλογή απλών τύπων, χωρίς μορφολογική ποικιλία και σχεδόν χωρίς διακόσμηση³⁰⁵. Η ίδια τυπολογική απλότητα φαίνεται να κυριαρχεί κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και στις πόρπες που χρησιμοποιούνταν από μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, σύμφωνα με την απόδοσή τους τόσο σε κτητορικές παραστάσεις της ανατολικής Μεσογείου όσο και σε ταφικά μνημεία της δυτικής Ευρώπης (εικ. 152, 166α).

Από παχύτερο, συνήθως, έλασμα μετάλλου και απλούστερης τυπολογίας είναι οι σιδερένιες πόρπες σε σχέση με τις χάλκινες, πιθανόν επειδή συνδέονταν με την εξυπηρέτηση δυσκολότερων λειτουργικών αναγκών, καθώς ο σίδηρος είναι περισσότερο ανθεκτικός σε παραμορφώσεις και φθορά από παρατεταμένη χρήση.

Τα γλωσσίδια των πορπών είναι όλα από κράματα χαλκού και σίδηρο σε αναλογία με το υλικό κατασκευής του πλαισίου. Σε δυο περιπτώσεις (α/κ: 66, 72) χάλκινες πόρπες διαθέτουν σιδερένιο γλωσσίδι, πιθανόν ως αποτέλεσμα αντικατάστασης του αρχικού. Τα γλωσσίδια κατασκευάζονταν με χύτευση ή από σφυρήλατο μεταλλικό έλασμα. Στην δεύτερη περίπτωση ήταν κατά κανόνα λεπτότερα και πιο ευπαθή και εξαιτίας του εύκολου και μαζικού τρόπου παραγωγής τους, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι χρησιμοποιούνταν για να αντικαταστήσουν χαμένα ή κατεστραμμένα γλωσσίδια. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν πιθανόν τα σιδερένια γλωσσίδια των πορπών α/κ: 63, 66 και το χάλκινο της πόρπης α/κ: 64.

Όταν η πόρπη διέθετε μεταλλικά πλακίδια από αναδιπλωμένα ελάσματα για προσαρμογή στο δερμάτινο ιμάντα, η απόληξη της ζώνης εισχωρούσε στο πλακίδιο και στερεωνόταν με καρφίδια. Δυο δείγματα από χαλκό έχουν βρεθεί σε στρώματα

³⁰⁵ Χάλκινες πόρπες χυτεύονταν σε ομάδες άνω των εκατό τεμαχίων στο Λονδίνο κατά τον 14^ο αιώνα, στο ίδιο, ix.

εγκατάστασης στους εσωτερικούς περιβόλους των δυο κάστρων και δεν είναι δυνατό να συνδυαστούν με τις πόρπες που ανασκάφτηκαν από τις ίδιες θέσεις.

Το χάλκινο αντικείμενο α/κ: 76 προέρχεται από τομή στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι και αποτελείται από δυο ταινιωτά στελέχη που υποθέτουμε πως αρχικά θα ήταν ενωμένα. Στο σημείο της αναδίπλωσης διακρίνονται εγκοπές μεταξύ των οποίων θα παρεμβαλλόταν το γλωσσίδι, αναδιπλωμένο γύρω από το πλαίσιο της πόρπης. Το μεγαλύτερο έλασμα φέρει κατά μήκος δυο οπές που διατηρούν επιτόπου τμήματα χάλκινων καρφιδίων για τη στερέωσή του στον ιμάντα της ζώνης. Αντίστοιχη οπή διακρίνεται στην πεπλατυσμένη απόληξη του μικρότερου ελάσματος. Το αντικείμενο χρονολογείται με βάση τα συνευρήματα κεραμικής στα τέλη του 13^{ου} – μέσα 14^{ου} αιώνα (εικ. 59).

Ανάλογη χρήση είχε και το μικρό χάλκινο αναδιπλωμένο έλασμα α/κ: 77, από τον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας. Το λοξότμητο άκρο του αναδιπλωνόταν γύρω από το πλαίσιο της πόρπης και η πεπλατυσμένη απόληξή του συνέδεε την πόρπη με την ζώνη. Δυο οπές, που διατηρούν κατά χώρα τμήματα χαλκού, διακρίνονται στον κατά μήκος άξονά του. Η πλησιέστερη στη λοξότμητη απόληξη οπή, λειτουργούσε ως σημείο διέλευσης του γλωσσιδιού. Από τη δεύτερη οπή διερχόταν καρφίδιο που συνέδεε το πλακίδιο με την απόληξη της ζώνης (εικ. 60). Ανάγεται στον 14ο – πρώτο τρίτο 15ου αιώνα. Και τα δυο αντικείμενα είναι σχετικά μικρών διαστάσεων, με μήκος που κυμαίνεται μεταξύ 2,3 έως 3,3 εκ. και πλάτος από 0,7 έως 1,3 εκ.

Επιμήκη πλακίδια με οπές, χάλκινα κυρίως και δευτερευόντως σιδερένια, μπορούν να ταυτιστούν με εξαρτήματα πορπών όταν εντοπίζονται προσηλωμένα στα στελέχη τους. Βρίσκονται με αρκετά μεγάλη συχνότητα στις σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής, στα Βαλκάνια και τη δυτική Ευρώπη και χρονολογούνται από τον 13^ο ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα³⁰⁶.

Αυτός ο τρόπος πρόσδεσης ήταν μακροπρόθεσμα πιο σταθερός από την απλή αναδίπλωση του ιμάντα από το πλαίσιο της πόρπης. Τα πλακίδια από σφυρήλατο έλασμα, είναι συνήθως από το ίδιο μέταλλο με την πόρπη και μπορούσαν να φέρουν

³⁰⁶ Pringle, *Red Tower*, 164-165 αρ. 11-13, εικ. 55, Jovanović, 'Lukovit-Mušat', 119 πίν. IV, 122 πίν. V.90, Popović, *Ras*, 272 αρ. 20, εικ. 237, Egan- Pritchard, *Dress Accessories*, 110-120.

στοιχειώδη γραμμική διακόσμηση³⁰⁷. Τα ευρήματα από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα έχουν από μια έως δυο οπές στερέωσης. Συνηθέστερα διαθέτουν, στο σημείο ανάρτησης από το πλαίσιο της πόρπης, εγκοπές για τη χωροθέτηση του γλωσσιδίου, όπως στην περίπτωση του α/κ: 76. Η διέλευση του γλωσσιδίου από οπή στην επιφάνεια του πλακιδίου, όπως στο α/κ: 77, είναι λιγότερο συχνή, αλλά όχι σπάνια³⁰⁸. Τα αντικείμενα αυτά είχαν μαζικό χαρακτήρα και χαμηλό κόστος παραγωγής. Μικρές πόρπες από χαλκό με ενιαίο πλαίσιο και πλακίδιο προσάρτησης του ιμάντα, συχνά με λοξότμητο και κυρτό σώμα συνδέονται κυρίως με σπιρούνια³⁰⁹.

Οι ιμάντες των διαφόρων ζωναριών κατέληγαν σε μικρό επίπεδο μεταλλικό έλασμα που τις προστάτευε από τη φθορά. Τα ελάσματα που εντοπίζονται στις ανασκαφές είναι κυρίως από χαλκό, αλλά κι από επικασσιτερωμένο σίδηρο και δευτερευόντως από μόλυβδο³¹⁰. Τα καρφίδια στερέωσης ήταν από το ίδιο υλικό, με πιθανότητα ανάμιξης μετάλλων σε περιπτώσεις επιδιορθώσεων.

Το σιδερένιο αντικείμενο α/κ: 78, από τομή στον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας, πιθανόν λειτουργούσε προστατευτικά, τοποθετημένο στην απόληξη ιμάντα. Χρονολογείται με βάση το ανασκαφικό στρώμα στον 14^ο – πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα. Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του και της έλλειψης συντήρησης είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν αποτελούταν από ένα αναδιπλωμένο ή από δυο σφυρήλατα, λεπτά ελάσματα σιδήρου, συγκολλημένα κατά τη μια ακμή τους. Δυο μικρά καρφιά με κυκλικά κεφάλια, ένα χάλκινο κι ένα σιδερένιο, σώζονται στη μια πλευρά του εξυπηρετώντας τη στερέωσή του στην απόληξη του ζωναριού³¹¹. Η φθορά στο σημείο αναδίπλωσης και το χάλκινο καρφί, πιθανόν προϊόν επιδιόρθωσης, μαρτυρούν εκτεταμένη χρήση.

Μετά την πρόσδεση των διαφόρων ιμάντων που συγκρατούσαν τα ενδύματα και τα υποδήματα, οι απολήξεις τους μπορούσαν να κρέμονται χαλαρές ή να στερεώνονται με μικρές θηλιές. Οι θηλιές, κυρίως χάλκινες αλλά και σιδερένιες, τοποθετούνταν κάθετα

³⁰⁷ Τα σφαιρικά κεφάλια των καρφιών μπορούσαν να συμβάλουν στο αισθητικό αποτέλεσμα, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 56. Πρβλ. τις πόρπες σπιρουνιών α/κ: 27-28, 32-35.

³⁰⁸ Στο ίδιο, 55, αρ. 310 εικ. 45, αρ. 317 εικ. 46.

³⁰⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 107-108.

³¹⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 37, 124-126.

³¹¹ Στο ίδιο, 55-56, αρ. 617 εικ. 87, 160 αρ. 758 εικ. 104, Grey, 'The Metalwork', 134, εικ. 11.2.26. Βλ. και παραπάνω σελ. 110-111.

πάνω στο δερμάτινο ή υφασμάτινο μίαντα και συνήθως κοντά στην πόρπη³¹². Τέσσερα ευρήματα, όλα χάλκινα, εκ των οποίων τρία από τον καθεδρικό της Γλαρέντζας κι ένα από τον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι εντάσσονται σε δυο διαφορετικές κατηγορίες (α/κ: 79-82) (εικ. 61α-β).

Στην πρώτη κατηγορία, που περιλαμβάνει τον πρωιμότερο και πιο δύσχρηστο τύπο, ανήκει η τραπεζιόσχημη θηλιά α/κ: 79, που προέρχεται από στρώμα εγκατάλειψης του ναού και με βάση τυπολογικές παρατηρήσεις και τα συνευρήματα κεραμικής, θα μπορούσε να χρονολογηθεί από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα έως το 1400. Κατασκευασμένη από έλασμα τετράπλευρης διατομής, διαθέτει στο εσωτερικό της δυο μυτερές προεξοχές που συμφύονται αντικριστά, σχεδόν στην απόληξη των δυο στενών πλευρών της και προς τη μικρότερη από τις δυο μακρές πλευρές. Στο μέσο της μακρύτερης πλευράς σώζει εξωτερικά κομβιόσχημη υποτυπώδη διακόσμηση.

Οι θηλιές αυτές είναι συχνά τραπέζιου ή τετράπλευρου σχήματος ή ακόμη και με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Το ένα άκρο του μίαντα διερχόταν από το στενότερο διάχωρο, που διαμόρφωναν οι εγκοπές, και στερεωνόταν συνήθως κοντά στην πόρπη. Το μεγαλύτερο διάχωρο εξυπηρετούσε στη συγκράτηση του τμήματος της ζώνης που περίσσευε μετά την πρόσδεση. Πολλά δείγματα φέρουν διακόσμηση στην εξωτερική όψη της μακρύτερης πλευράς τους, που παρουσιάζει αναλογίες με τα επιμήκη διακοσμητικά επιρράμματα ζωνών. Φθορά από τη μετακίνηση του μίαντα κατά τη χρήση διακρίνεται στις εσωτερικές γωνίες των αντικειμένων³¹³. Παρόμοιων διαστάσεων και τυπολογίας χάλκινες θηλιές προέρχονται από χώρο διαμονής στο εσωτερικό σταβλικής εγκατάστασης του 1217-1291, νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit αλλά και από μεσαιωνικά στρώματα του Λονδίνου, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα έως το 1400 περίπου³¹⁴.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις τρεις μικρές, τετράπλευρες θηλιές α/κ: 80-82, από λεπτό έλασμα τετράπλευρης διατομής (εικ. 61β). Η κύρια διαφορά τους από τις θηλιές της πρώτης ομάδας έγκειται στο διαφορετικό τρόπο στερέωσής τους στον μίαντα

³¹² Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 229-235. Στα κτητορικά πορτραίτα Σέρβων ηγεμόνων η θηλιά από την οποία διέρχεται τμήμα του μίαντα τοποθετείται κατάλληλα ώστε να συμβάλει στην αύξηση της διακοσμητικής εντύπωσης, Gabelić, *Lesnovo*, πίν. I.

³¹³ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 231-233.

³¹⁴ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 51 εικ. 16.5, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 231-233 και εικ. 149.

των ζωναριών. Ένα μικρό συμφυές ή ένθετο καρφίδιο διερχόμενο από τη μια μακριά πλευρά τους, διατρύπουσε τον μάντα προσφέροντας μεγαλύτερη σταθερότητα και καθιστώντας το αντικείμενο περισσότερο εύχρηστο (εικ. 62α). Η διαφοροποίηση αυτή επέτρεπε κατασκευαστικά μεγαλύτερη τυπολογική απλότητα, καθώς τώρα δεν ήταν απαραίτητες οι εσωτερικές προεξοχές, και μικρότερες διαστάσεις³¹⁵. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα οι δυο τύποι χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα στον ευρωπαϊκό χώρο.

Οι θηλιές α/κ: 80-81 ανασκάφηκαν από ταφικά σύνολα της Γλαρέντζας. Η θηλιά α/κ: 80 θεωρείται πως προέρχεται από παιδική ταφή³¹⁶, ενώ η α/κ: 81 εντοπίστηκε σε γειτονικό ταφικό σύνολο και συνδέεται με τη συγκράτηση μάντων σπιρουινών. Και τα δυο αντικείμενα διαθέτουν συμφυείς προεξοχές κυκλικής και τετράπλευρης διατομής με πεπλατυσμένες απολήξεις. Στην περίπτωση της θηλιάς α/κ: 81, ένθετο πλακίδιο κυκλικού σχήματος τοποθετημένο στο άκρο της προεξοχής εξασφάλιζε σταθερότητα. Θηλιά ίδιας τυπολογίας (α/κ: 82), ασυντήρητη προς το παρόν, προέρχεται από το Χλεμούτσι και συνδέεται με τη μικρή πόρπη α/κ: 72. Θα μπορούσε να διαθέτει συμφυές ή ένθετο καρφίδιο στερέωσης³¹⁷. Όλα τα ευρήματα χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα.

Παρόμοια χάλκινη θηλιά μήκους 1,2 εκ. έχει βρεθεί σε βυζαντινό στρώμα της Κορίνθου³¹⁸. Αντίστοιχων διαστάσεων σιδερένια θηλιά από το Djadovo της Βουλγαρίας, που χρονολογείται στον 11^ο - 12^ο αιώνα, έχει λανθασμένα ταυτιστεί από το μελετητή με πόρπη για τη στερέωση της ιπποσκευής³¹⁹. Σε αρκετές περιπτώσεις ανάλογα ευρήματα θεωρήθηκαν λανθασμένα ως πόρπες ή σύνδεσμοι³²⁰. Οι θηλιές αυτού του τύπου διέθεταν πλαίσια ωοειδούς, τετράπλευρου ή τραπέζιου σχήματος. Οι τετράπλευρες θηλιές διαδόθηκαν στο Λονδίνο κυρίως κατά το τέλος του 14^{ου} αιώνα, περίοδο στην οποία ανάγονται στην πλειονότητά τους τα ευρήματα από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα³²¹.

³¹⁵ Η τραπεζιόσχημη θηλιά α/κ: 79 έχει μήκος 2,565 εκ. και πλάτος 1,8 εκ. Το μήκος των τετράπλευρων θηλιών, α/κ: 80-82, κυμαίνεται από 1,4-1,6 εκ. και το πλάτος 1-1,5 εκ.

³¹⁶ Ο λάκκος ταφής 4 περιλάμβανε πολλές απανωτές ταφές. Δεδομένου ότι η μικρή θηλιά α/κ: 80 βρέθηκε μαζί με το σύνδεσμο από σπιρούνι α/κ: 42 δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η πιθανότητα να συνδέθηκε εκ παραδρομής με την παιδική ταφή του ίδιου στρώματος. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι η αντίστοιχη θηλιά α/κ: 81 από γειτονικό λάκκο ταφής, συνδέεται με βεβαιότητα με μάντα σπιρουινών.

³¹⁷ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 231 αρ. 1236, 1247, εικ. 147

³¹⁸ Στη δημοσίευση θεωρείται πως πρόκειται για μικρή πόρπη από την οποία λείπει το γλωσσιδί. Πιθανόν όμως πρόκειται για τύπο θηλιάς που συγκρατούσε ζώνη, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 274 αρ. 2228 πίν. 115.

³¹⁹ Borisov, *Djadovo*, 123, 127, εικ. 147.

³²⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 230.

³²¹ Στο ίδιο, 233-235.

Από το Λονδίνο προέρχεται μια ομάδα συγκολλημένων και ημιτελών τέτοιων αντικειμένων με συμφυή εξωτερικά καρφίδια, προϊόντα χύτευσης που δεν υπέστησαν περαιτέρω επεξεργασία. Χρονολογούνται στο διάστημα 1270-1350 και παράγονταν σε κεραμική μήτρα με την τεχνική του «λειωμένου κεριού»³²² (εικ. 62β).

Μια ιδιαίτερη κατηγορία χάλκινων, κατά κανόνα, αντικειμένων μικρών διαστάσεων και αμιγώς διακοσμητικού χαρακτήρα αποτελούν διάφορα επιρράμματα κυρίως δερμάτινων και υφασμάτων ζωνών ή και άλλων ρούχων. Επιρράμματα χρησιμοποιούνταν ακόμη, για τη διακόσμηση σάκων, υποδημάτων ή και του μανδύα που κάλυπτε την πανοπλία των ιπποτών³²³. Τα στοιχεία αυτά έχουν συνήθως μια αγκιστροειδή επέκταση στην πίσω όψη τους ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις προσήλωσης και στερέωσης μέσω ξεχωριστού ειδικού καρφιδίου. Η ομοιότητα στα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, σε συνδυασμό με τις συνθήκες εύρεσης, υποδηλώνουν κοινό τόπο παραγωγής.

Παραδείγματα από διάφορες μορφές τέχνης (εικονογραφία, μνημειακή ζωγραφική, γλυπτική) αποδεικνύουν ότι ένα επίρραμμα σπάνια χρησιμοποιούταν ξεχωριστά. Το διακοσμητικό αποτέλεσμα βασιζόταν στην επανάληψη του ίδιου τύπου ή τον συνδυασμό διαφόρων τύπων κατά κανόνα από το ίδιο μέταλλο³²⁴ (εικ. 158, 166).

Ο πιο απλός τύπος μικρών διακοσμητικών αντικειμένων είναι κυκλικού ή ημισφαιρικού σχήματος από χαλκό, σε σχήμα καρφιού. Πέντε παραδείγματα, α/κ: 83-87, προέρχονται από τις τομές στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – 15^{ου} αιώνα. Τέσσερα ακόμη δείγματα περισυλλέχθηκαν από το Χλεμούτσι αλλά και τη Γλαρέντζα (α/κ: 88-91) (εικ. 63).

Έχουν κατά κανόνα κεφαλές σφαιρικού σχήματος με διάμετρο που κυμαίνεται από 1 εκ. έως 2,6 εκ., επίπεδες (α/κ: 84, 86-87, 90-91) ή ελαφρά κυρτές (α/κ: 83, 85, 88-89).

³²² Blair – Blair, 'Copper Alloys', 85-89, εικ. 44b, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 230-231 αρ. 1235, εικ. 147.

³²³ Στο ίδιο, 162, Romirer, *Medieval Monuments*, 68-69 εικ. 87-88.

³²⁴ Χαρακτηριστικά: Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, βόρειο κλίτος, αφιερωτής (13^{ος}-14^{ος} αι.). Η ζώνη του κοσμεύεται με ομοιόμορφες επιμήκεις, μεταλλικές διακοσμητικές επενδύσεις, Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 40 εικ. 20, Περίβλεπτος Αχρίδας (1294/5), Άγιος Νικήτας Čučer (1307), Millet, *Yugoslavie*, πίν. 17.4, πίν. 37.1-2 αντίστοιχα, μονή Χιλανδαρίου (1320/1), Petković, *Chilandar*, εικ. 6, Αρχάγγελος Μιχαήλ Lesnovo (1343), Άγιος Νικόλαος Psača (1365-1371), Dimitrova, 'Portal to Heaven', εικ. 5, 8 αντίστοιχα, Dobrun (1353), Kajmaković, 'Dobrun', εικ. 4-5, Άγιος Μάμας στο Λουβαρά Κύπρου (1455-95), δωρήτρια με σφιχτή ζώνη ομοιόμορφα διακοσμημένη με καρφίδια, *Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο*, 18, εικ. 8. Η χρήση επιρραμμάτων κυκλικού και μακρόστενου σχήματος, συχνά σε συνδυασμό, διαπιστώνεται την ίδια περίοδο στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 244-246, εικ. 132, 156.

Τα στελέχη τους είναι σχεδόν όλα τετράπλευρης διατομής, εκτός από το α/κ: 88 που έχει στέλεχος κυκλικής διατομής. Το μήκος τους κυμαίνεται από 0,6 εκ. έως 1,5 εκ. Το καρφίδιο α/κ: 90 παραλλάσσει τυπολογικά, και εντάσσεται σε μια κατηγορία απλών επιρραμμάτων που γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Το στέλεχος του δεν συμφύεται με την κεφαλή αλλά διέρχεται μέσω οπής από την επιφάνειά της³²⁵. Οι απολήξεις των στελεχών ανακάμπτονται και είναι κατά κανόνα αγκιστροειδείς ή σπανιότερα πεπλατυσμένες (α/κ: 85, 88). Σε μια περίπτωση διατηρείται ένθετο επίπεδο έλασμα για μεγαλύτερη εξασφάλιση (α/κ: 84). Μάζες χαλκού ωοειδούς σχήματος και διαμέτρου 1,3 εκ. που προέρχονται από τάφους της Γλαρέντζας, λίγο ψηλότερα από τα στρώματα οστών (Παρ.ΙΙ/21-22), θα μπορούσαν να αποτελούν διακοσμητικά στοιχεία ενδυμάτων από τα οποία έχει εκπέσει το σύστημα πρόσδεσης (εικ. 128). Όλα τα παραπάνω καρφίδια χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Αντίστοιχα παραδείγματα του ύστερου Μεσαίωνα έχουν μεγάλη γεωγραφική διασπορά, που εκτείνεται από την ασιατική Tille έως τους αποθέτες του Λονδίνου³²⁶.

Δυο μικρά χάλκινα επιρράμματα σε σχήμα αχιβάδας, μήκους έως 1,9 και πλάτους έως 2 εκ., πιθανόν προέρχονταν από το ίδιο σύνολο, μολονότι το ένα βρέθηκε στο Χλεμούτσι και το άλλο προέρχεται από παράδοση του Λιμενικού Ταμείου της Κυλλήνης (α/κ: 93, 92 αντίστοιχα). Δεν αποκλείεται όμως και να υποδηλώνουν ευρεία χρήση του ίδιου σχεδίου, αρκετά διαδεδομένου άλλωστε στη διακόσμηση ζωνών, ρούχων και αγγείων, με παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια και τη δυτική Ευρώπη³²⁷ (εικ. 64). Και οι δυο είναι χυτές και κυρτές με λοβόσχημες απολήξεις. Η επιφάνειά τους κοσμεύεται με εγχαραξίς ή είναι ακόσμητη. Στο κέντρο τους διαθέτουν από μια μικρή οπή για τη στερέωσή τους, στα ενδύματα ή τους μάντες, μέσω καρφιδίων. Και στις δυο περιπτώσεις μικρό τμήμα του στελέχους προσαρμογής διατηρείται επιτόπου.

³²⁵ Στο ίδιο, 207 αρ. 1124, εικ. 130, Moore, *Tille Höyük*, 128 αρ. 39, 41, εικ. 61.

³²⁶ Πολλά διακοσμητικά καρφίδια στην Αγγλία κατασκευάζονταν από μόλυβδο και στην πλειονότητά τους ανάγονται στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, στο ίδιο, 167-172. Ακόμη, Moore, *Tille Höyük*, 128 αρ. 40, 44, 46, 49-50, εικ. 61.

³²⁷ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 134 αρ. 924-926, πίν. 68, Popović – Ivanišević, 'Braničevo', 139 εικ. 10.7, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 163 εικ. 106, 245 εικ. 156 και 200 αρ. 1083, εικ. 126. Για παράσταση αχιβάδας σε πρωτομαγιόλικη κούπα από την Κόρινθο, Williams II, 'Frankish Corinth', 429 εικ. 25.4-C-29-13.

Η επιλογή του σχήματός τους, πέρα από αισθητικές προτιμήσεις, θα μπορούσε να συνδεθεί με το σύμβολο του περίφημου καθεδρικού του Αγίου Ιακώβου στο Σαντιάγο της Κομποστέλλα (*pectens jacobaeus*), ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα της Καθολικής εκκλησίας, η σημασία του οποίου αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα³²⁸. Η αχιβάδα, θεωρούταν πως έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα, συνδεόταν ιδιαίτερα με παιδιά και εγκυμονούσες γυναίκες και εντοπίζεται συχνά σε ανασκαφικά στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα. Ο άγιος Ιάκωβος λατρευόταν ιδιαίτερα από την πριγκιπική οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων και συνακόλουθα από την ανώτερη ιπποτική τάξη του πριγκιπάτου, όπως μαρτυρείται από την ύπαρξη ναού του στην Ανδραβίδα και την συμπερίληψη της απεικόνισής του με το χαρακτηριστικό του έμβλημα, μεταξύ των μορφών που κοσμούν πύλη της Ακροναυπλίας³²⁹.

Συνήθως τα χυτά διακοσμητικά αντικείμενα από κράματα χαλκού είχαν συμφυή καρφίδια³³⁰. Τα επιρράματα από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα είναι κατά κανόνα χάλκινα και χυτά και τα περισσότερα διαθέτουν συμφυή στελέχη προσαρμογής (οκτώ στις έντεκα περιπτώσεις). Την ίδια περίοδο χρησιμοποιούνταν παράλληλα επιρράματα απλής τυπολογίας, από ελάσματα σιδήρου, χαλκού και μολύβδου, με ένθετα καρφίδια που διέρχονταν από οπή στη διακοσμητική τους επιφάνεια. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται οι τρεις περιπτώσεις α/κ: 90, 92-93. Ένθετα κυκλικά πλακίδια, διαμέτρου έως 0,3 εκ., από κράματα χαλκού ή σίδηρο εξασφάλιζαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, τις αγκιστροειδείς απολήξεις των καρφιδίων στις επιφάνειες πρόσφυσης (α/κ: 81, 84).

Τα επιρράματα, όπως και τα κομβία, διακοσμούνται με μεγαλύτερη ποικιλία σε γραμμικά, φυτικά και εικονιστικά σχέδια από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα και εξής. Επειδή τα επιρράματα κοσμούσαν αντικείμενα από οργανικά υλικά που φθείρονταν εύκολα (συνήθως δέρμα ή ύφασμα) μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν για τη διακόσμηση διαφόρων αντικειμένων περισσότερες από μια φορές³³¹.

Συνήθεια που συνδέεται με ενδυματολογικούς κώδικες της δυτικής Ευρώπης αποτελεί η εξάρτηση μικρών κουδουνιών από τις ζώνες ανδρών και γυναικών και από

³²⁸ Οι επισκέπτες του αβαείου του Αγίου Ιακώβου εφοδιάζονταν με ευλογίες μύρου ή αγιασμού στο χαρακτηριστικό σχήμα της αχιβάδας ή ακόμη με ανάλογα μικρά εμβλήματα που αναρτούσαν από τα καπέλα και τις τσάντες τους για να δηλώσουν ότι είχαν ολοκληρώσει το προσκυνήμα τους και έπρεπε να χαιρούν σεβασμού και προστασίας, Langley, *Ζωή στο Μεσαίωνα*, 42, Gilchrist, *Medieval Life*, 159-161.

³²⁹ Βλ. σελ. 35, 280, 337, Gerstel, 'Medieval Morea', 266-267, εικ. 1.

³³⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 162-165.

³³¹ Στο ίδιο, 25, 162-243.

διάφορα περιζώματα. Από το Χλεμούτσι περισυλλέχθηκε το ακέραιο κουδουνάκι α/κ: 94 από λεπτό έλασμα χαλκού, αρκετά μεγάλων διαστάσεων. Το σώμα του είναι σφαιρικό, αποτελούμενο από δυο ημισφαιρικά ελάσματα που ενώνονται περιμετρικά. Στο μέσο περίπου του σώματός του διακρίνεται οριζόντια ραφή που δηλώνει τον τρόπο στερέωσης των δυο ημισφαιρίων, μετά την εισαγωγή του μεταλλικού σφαιριδίου. Το σημείο τομής των δυο ημισφαιρίων αποτελεί κατασκευαστικά το πιο ευάλωτο σημείο του αντικειμένου. Το κουδουνάκι φέρει μεγάλη θηλιά ανάρτησης, που διέρχεται από το σώμα του μέσω κυκλικής οπής και στερεώνεται. Δίπλα της ανοίγεται δεύτερη μικρή κυκλική οπή. Στο εσωτερικό του θα έφερε μικρό σφαιρίδιο, σήμερα χαμένο. Τυπολογική ομοιότητα με ανάλογο εύρημα από το Λονδίνο το κατατάσσει στον 13^ο – μέσα 14^ο αιώνα³³². Όμοιο αντικείμενο προέρχεται από ιπποτική ταφή στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης παλιάς πόλης Ρόδου³³³.

Τα κουδουνάκια κατασκευάζονταν από κασσίτερο ή άλλα κράματα χαλκού και εντάσσονται σε δυο κατηγορίες: κλειστού τύπου, που περιέκλειαν ένα ελεύθερο μεταλλικό σφαιρίδιο, και ανοικτού τύπου, με γλωσσίδι στερεωμένο κατά το ένα άκρο του στο εσωτερικό τους. Τα κουδουνάκια ανοικτού τύπου ήταν γνωστά από την αρχαιότητα και τοποθετούνταν στο λαιμό των ζώων αλλά και σε τάφους γυναικών και παιδιών με προφυλακτικό-αποτροπαϊκό χαρακτήρα³³⁴. Τα κουδουνάκια κλειστού τύπου ήταν σφαιρικού σχήματος (εικ. 65α) ή απιόσχημα, με έλασμα που αναδιπλώνεται στο κατώτερο μέρος τους για τη συγκράτηση του σφαιριδίου (εικ. 65β). Αναρτιόνταν από ρούχα ή από χάμουρα αλόγων και χρησιμοποιούνταν από τον 10^ο αιώνα και εξής με μεγάλη γεωγραφική διασπορά.

Συχνά τα κλειστά κουδουνάκια που ανασκάπτονται σε μεσαιωνικά στρώματα των Βαλκανίων από τον 11^ο αιώνα, ταυτίζονται με κομβία ή κοσμήματα στις παλιότερες δημοσιεύσεις ανασκαφών εξαιτίας του σχήματός τους³³⁵. Η διάκριση από τα κομβία βασίζεται αφενός στο μεγαλύτερο μέγεθος και την τυπολογική διαφοροποίηση των απιόσχημων κουδουνιών, αλλά και στη χαρακτηριστική κυκλική οπή στην επιφάνειά

³³² Στο ίδιο, 337-338 αρ. 1644, εικ. 221.

³³³ *AD* 47 (1992) Χρονικά, 677-678 (Ε. Παπαβασιλείου).

³³⁴ Bénazeth επιμ., *L'art du métal*, 237-245, Backhouse, *Luttrell Psalter*, 30, εικ. 19.

³³⁵ Štefan κ.ά., *Dinogetia*, 399, εικ. 169.4-12, Pavlović-Ercegović, 'Serbie', πίν. III.11, Ercegović-Pavlović, *Mačvanska Mitrovica*, 27, πίν. XXI.tombe 193, Minić – Vukadin, *Stalać*, 245 εικ. 93.5.

τους που διευκολύνει τη διάδοση του ήχου³³⁶. Δύσκολη είναι επίσης η διάκριση ανάμεσα στα κουδουνάκια κλειστού τύπου που συμπλήρωναν την εμφάνιση των ανθρώπων και σε όσα αναρτιόνταν από το λαιμό κατοικίδιων ζώων, κυνηγετικών σκυλιών και αλόγων και που παράγονταν σε αφθονία³³⁷.

Η διάδοση της χρήσης τους ως διακοσμητικό ενδυματολογικό στοιχείο στην Ευρώπη ανάγεται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, μολονότι αποτελούσαν εξάρτημα της ενδυμασίας γελωτοποιών, ακροβατών, αλλά και ιερέων και προσκυνητών από πολύ νωρίτερα³³⁸. Η συνήθεια της χρήσης τους αποδίδεται στη Γερμανία. Ταπισσερί και πίνακες της Κάτω Ρηνανίας δίνουν την εντύπωση ότι τα κουδουνάκια χρησιμοποιούνταν σε εορταστικές εκδηλώσεις και την αυλική εθιμοτυπία³³⁹. Κουδουνάκια κλειστού τύπου εξαρτιόνταν συνήθως με μεταξωτά κορδόνια από ζώνες αλλά και περιζώματα, που τοποθετούνταν διαγώνια πάνω από τους ώμους και φοριόταν πάνω από μακριά ενδύματα με ψηλό λαιμό (εικ. 66).

Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η χρήση μικρού διακοσμητικού κουδουνιού στο κούμπωμα του μανδύα της αφιερώτριας Αναστασίας Σαραμαλύνας, που εικονίζεται σε τοιχογραφία του τέλους του 13^{ου} αιώνα στην Παναγία Φορβιώτισσα της Ασίνου στο Νικητάρι Κύπρου³⁴⁰. Η περίπτωση της ηλικιωμένης Ελληνίδας δωρήτριας από την Κύπρο των Λουζινιάν, που φορεί κατά τα άλλα την παραδοσιακή γυναικεία βυζαντινή ενδυμασία, πιστοποιεί την διάδοση της χρήση των κουδουνιών ως διακοσμητικού στοιχείου ενδυμάτων, τουλάχιστον στις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου υπό λατινική επιρροή.

Κομβία και καρφίτσες συγκρατούσαν τα ενδύματα. Τα κομβία χρησίμευαν κατά κανόνα στη στερέωση των ρούχων, μολονότι δεν αποκλείεται και η καθαρά διακοσμητική τους χρήση. Στο Βυζάντιο ήδη από τον 11^ο αιώνα είχαν αντικαταστήσει τις καρφίτσες και τις περόνες στη συγκράτηση των ενδυμάτων³⁴¹. Στη δυτική Ευρώπη

³³⁶ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 341 αρ. 1684-1688, εικ. 221.

³³⁷ Houston, *Medieval Costume*, 160, εικ. 275, Scott, *Medieval Dress*, 38-39 εικ. 16, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 336-341, όπου και πληροφορίες για την τυπολογία τους.

³³⁸ Για παράδειγμα οι πιστοί έπαιρναν αναμνηστικά κουδουνάκια από το προσκύνημα στον καθεδρικό του Αγίου Θωμά στο Canterbury, στο ίδιο, 337, 341.

³³⁹ Hampe, *Katalog*, 111 αρ. 68, εικ. 7. Houston, *Medieval Costume*, 162, εικ. 282, Gilchrist, *Medieval Life*, 106-108.

³⁴⁰ Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 188, εικ. 11-12, Kalopissi-Verti, 'Narthex', 115-122, εικ. 5.2, 5.4 .

³⁴¹ Κουκουλές, *Λαογραφικά*, 112, Kalamara, 'Vêtement', 109, 114.

φαίνεται πως έφθασαν μέσω των εμπορικών δρόμων της Ανατολής και γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην καθημερινή πρακτική από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα³⁴².

Από τον καθεδρικό και τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχονται αντίστοιχα τα δυο όμοια, χάλκινα κομβία α/κ: 95 και 96, που χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα με βάση κυρίως κεραμικά αλλά και νομισματικά συνευρήματα. Αποτελούνται από μικρό, σφαιρικό σώμα και μια μικρή συρμάτινη θηλιά, που διέρχεται από μικρή οπή στην επιφάνεια του σώματος και εξασφαλίζει τη στερέωσή τους στα ενδύματα. Μεγαλύτερο σε διαστάσεις και κενό στο εσωτερικό είναι το χάλκινο σφαιρικό κομβίο α/κ: 97, που περισυλλέχθηκε από το Χλεμούτσι και διατηρεί μόνο το ένα ημισφαίριο και την ένθετη συρμάτινη θηλιά πρόσδεσης. Το ύψος στα ακέραια ευρήματα κυμαίνεται από 1,1 εκ. έως 1,5 εκ. και η διάμετρος τους από 0,8 εκ. έως 2 εκ. (εικ. 67).

Σφαιρικά κομβία, συνηθισμένα ήδη από την ύστερη αρχαιότητα³⁴³, γνώρισαν μεγάλη διάδοση σε όλη τη μεσαιωνική περίοδο³⁴⁴. Ως παραπληρωματικό στοιχείο της ενδυμασίας που φθείρεται, βρίσκονται συχνά κατά τις ανασκαφές μεσαιωνικών ταφών. Εντοπίστηκαν, για παράδειγμα, σε αντρικές ταφές στη σλαβική νεκρόπολη του Πρόσακο, σε συλημένους τάφους στο Πολύστυλο Αβδήρων, καθώς και σε γυναικεία ταφή στο βυζαντινό οχυρό Krasen της Βουλγαρίας, υποδηλώνοντας μάλιστα ότι η νεκρή φορούσε μακρύ ένδυμα με ψηλό κολάρο³⁴⁵.

³⁴² Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 272.

³⁴³ Schulze-Dörrlamn, *Byzantinische Gürtelschnallen*, τόμ. 2, 17.

³⁴⁴ Κομβία του 10^{ου}-11^{ου} αιώνα από βουλγαρική νεκρόπολη, Μαšov, 'Gradešnica', 45, εικ. 15.1-3, του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα από την Ρουμανία και την Βουλγαρία, Stefan κ.ά., *Dinogetia*, εικ. 168.3-8, 169.13-20, 169.22-24, Borisov, *Djadovo*, 297, εικ. 355a, της μεσοβυζαντινής περιόδου από την Κωνσταντινούπολη, Harrison, *Sarac'hane*, 263-264 αρ. 546-550, του 12^{ου} αιώνα από το Κίτρος, Αγγέλου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 385-386, του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα από τη Μολδαβία, Spinei, 'Bucovine', 376 εικ. 4.5-6,31, του 13^{ου} αιώνα από ταφή στο νάρθηκα του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, όπου συνδέονται με τεμάχιο μάλλινου υφάσματος, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 631, 636-637, πίν. 30-31, επιχρυσωμένα κομβία της ύστερης βυζαντινής περιόδου από το Μυστρά, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 156-157 αρ. 8-9 (Π. Καλαμαρά), Καλαμαρά, «Ενδυματολογικό σύνολο», 12 και εικ. 7, του ύστερου Μεσαίωνα από τη Βουλγαρία, τη Σερβία, Georgieva, 'Carevec', 397 εικ. 4.2, Jovanović, 'Lukovit-Mušat', 114 πίν. I.89,93-96,99, 118 πίν. III.14, 119 πίν. IV.59,78, Buchvarov, *Yantra*, 40-44 αρ. 30-34, πίν. VIII.1-3, Pavlović-Ercegović, 'Serbie', πίν. III.9, τη Μικρά Ασία, Waldbaum, *Sardis*, 126 αρ. 762-783, 799, πίν. 46, και τη δυτική Ευρώπη, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 272-280, Read, *Metal Buttons*, 26-34. Αδημοσίευτα σφαιρικά κομβία εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

³⁴⁵ Aleksova, *Prosek*, 99, πίν. XIX.239-255, Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων», 26, Grigorov, 'Krasen', 792.

Σφαιρικά κομβία, κατά κανόνα χάλκινα αλλά κι από ασήμι πιθανόν επιχρυσωμένο, απαντούν σε λατινοκρατούμενες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Εντοπίζονται σε ταφές και άλλα στρώματα της φραγκικής περιόδου από την Κόρινθο³⁴⁶, τη Θήβα³⁴⁷ και τη Ρόδο³⁴⁸ καθώς και σε τοιχογραφίες με παραστάσεις δωρητών ή σε επιτύμβια γλυπτά από την Ρόδο, την Κρήτη και την Κύπρο³⁴⁹. Ανασκάπτονται επίσης σε σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής³⁵⁰.

Τα περισσότερα σφαιρικά κομβία έχουν πολύ απλή μορφολογία. Κατασκευάζονταν συνήθως με τρεις τρόπους³⁵¹. Καταρχάς, με χύτευση παράγονταν συμπαγή μικρά σφαιρίδια, είτε από κασσίτερο με συμφυείς θηλιές, είτε από άλλα κράματα χαλκού με ένθετες συρμάτινες θηλιές. Στην δεύτερη περίπτωση συχνά έφεραν επίστρωση κασσίτερου ώστε να δημιουργούν την εντύπωση ότι ήταν επιχρυσωμένα. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται τα ευρήματα α/κ: 95-96 από τη Γλαρέντζα. Ένας δεύτερος τρόπος παραγωγής περιλάμβανε τη συγκόλληση δυο χάλκινων ημισφαιρικών ελασμάτων χαλκού και την προσθήκη συρμάτινης θηλιάς πρόσδεσης. Ειδική επεξεργασία στη ραφή των δυο ημισφαιρίων την καθιστούσε αφανή³⁵². Μια ή δυο συμμετρικές οπές στο καμπύλο τμήμα του ενός ημισφαιρίου εξυπηρετούσαν τη διέλευση του σύρματος που διαμόρφωνε τη θηλιά. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει το κομβίο α/κ: 97 από το Χλεμούτσι. Μια τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει υφασμάτινα κομβία, αποτελούμενα από έναν ξύλινο πυρήνα γύρω από τον οποίο προσκολλάται το ύφασμα. Τα κομβία αυτά διαδόθηκαν από τον 14^ο αιώνα και εξής και είχαν συνήθως αμιγώς διακοσμητικό χαρακτήρα³⁵³.

Από το Μυστρά προέρχεται μια λίθινη μήτρα σφαιρικών κομβίων, που αποτελεί ένδειξη ανάπτυξης βιοτεχνικής δραστηριότητας σχετικής με εξαρτήματα ένδυσης, η

³⁴⁶ Williams II - Zervos, 'Corinth: 1991', 170 αρ. 38, πίν. 44, Williams II – Snyder 'Corinth: 1996', 18 αρ. 7, πίν. 6, Williams II – Snyder - Barnes - Zervos, 'Corinth: 1997', 223-281, πίν. 41c3.

³⁴⁷ Θήβα, οδός Λοξής Φάλαγγος, ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 105, πίν. 59α (Χ. Κοιλάκου).

³⁴⁸ Ζαφειροπούλου επιμ., Ρόδος, 64, αρ. 40-43, εικ. 74.

³⁴⁹ Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες», 45 εικ. 44-50, Gerola, *Creta*, 333 πίν. 10.1, 335 πίν. 12, 338 πίν. 16.2, 339 πίν. 17.2, Pironnier, 'Vêtement occidental', 92-93, εικ. 5-7, Kalamara, 'Le vêtement byzantin', εικ. 2, 6.

³⁵⁰ Boas, *Crusader Archaeology*, 159.

³⁵¹ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 272-278, Read, *Metal Buttons*, 13-34.

³⁵² Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 636-637.

³⁵³ Evans, *Dress*, 47-48 εικ. VI, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 276-278, εικ. 180.

οποία δεν απαιτούσε μεγάλες εγκαταστάσεις και μπορούσε να οργανωθεί στο εσωτερικό ενός οχυρωμένου οικισμού³⁵⁴.

Η καθολική διάδοση των σφαιρικών κομβίων στον ευρωπαϊκό χώρο, ιδίως από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, σχετίζεται με παραπλήσιους ενδυματολογικούς κώδικες, που καθιερώθηκαν μέσα από την πολιτισμική όσμωση που προκάλεσαν οι Σταυροφορίες. Τα κομβία χαρακτηρίζαν δυτικοευρωπαϊκές ενδυματολογικές τάσεις που διαδόθηκαν με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα και γεωγραφικό εύρος. Κάλυπταν την ανάγκη για περισσότερο εφαρμοστά ρούχα και συνέβαλαν στη διάδοση της χρήσης απλών τρόπων πρόσδεσης στο λαιμό, στον ώμο και στα μανίκια, από τα μέσα περίπου του 13^{ου} και έως τον 17^ο αιώνα³⁵⁵ (εικ. 164β, 166-167). Συχνά χρησιμοποιούνταν σε μεγάλες ποσότητες, με περισσότερο διακοσμητική παρά χρηστική διάθεση, για να εξυπηρετήσουν τους ολοένα και περισσότερο περίπλοκους ενδυματολογικούς κώδικες της ευρωπαϊκής άρχουσας τάξης³⁵⁶.

Ενδιαφέρουσα και σχετικά σπάνια χρήση των σφαιρικών κομβίων, που μπορεί να τεκμηριωθεί μόνο μέσα από προσεχτική ανασκαφική έρευνα, είναι η χρήση τους ως χάντρες περιδεραιών. Έχουν εντοπιστεί σε ημικυκλική διάταξη γύρω από το στήθος του νεκρού σε τάφο των μέσων του 12^{ου} - 15^{ου} αιώνα από το κοιμητήριο του Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας και στη σερβική νεκρόπολη Brza Palanka του 15^{ου} - 16^{ου} αιώνα³⁵⁷. Ανάλογη χρήση πιθανολογείται να είχε διακοσμημένο κομβίο του 14^{ου} αιώνα από το Λονδίνο³⁵⁸.

Τα σφαιρικά κομβία, αν και ήταν προϊόντα μαζικής παραγωγής και διαδεδομένης χρήσης σε ευρεία κοινωνική κλίμακα, δεν εξαντλούν την τυπολογία των κομβίων που ήταν σε χρήση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Δισκόμορφα, με γραμμικές συνήθως αλλά και εικονιστικές διακοσμήσεις, εγχάρακτες, στικτές ή ανάγλυφες, αλλά και διάτρητα

³⁵⁴ *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 158-159 αρ. 11 (Π. Καλαμαρά).

³⁵⁵ Houston, *Medieval Costume*, 96-97, εικ. 161, 164, *L' Europe Gothique*, 100-101 αρ. 175, πίν. 51, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 57, 107, 109, 114, 117, 127, 156, 206, 240, 252, Nevinson, 'Buttons and Buttonholes', 38, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 272 και 337 εικ. 220. Ακόμη, *Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο*, 15, Lymberopoulou, *Kavalariana*, 213-214, 366 εικ. 28-29, 369 εικ. 50-51, Ξανθάκη, «Ανισαράκι Κάνδανου», 81-82 και σημ. 69, εικ. 10-11. Για τη χρονικό εύρος χρήσης τους, Read, *Metal Buttons*, 19 αρ. 52, 23 αρ. 70, 24 αρ. 76, 26-28 αρ. 78-87, 29 αρ. 93-95, 31 αρ. 100-105, 33 αρ. 107, 61-63 αρ. 205-218, 69 αρ. 248-249, 94 αρ. 370-372, 112 αρ. 457-458, 125 αρ. 490.

³⁵⁶ Scott, *Medieval Dress*, 120, εικ. 71, Frugoni, *Medieval City*, 75 εικ. 56.

³⁵⁷ Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλεύς», 532, εικ. 5, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 397 αρ. 491 (Μ. Παϊσίδου), Pavlović-Ercegović, 'Serbie', πίν. III.12.

³⁵⁸ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 279.

σφαιρικά κομβία εντοπίζονται σε ανασκαφικά στρώματα της δυτικής Ευρώπης³⁵⁹. Ασημένια κομβία κληρονομούνταν και μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά. Σε κάθε περίπτωση, μεταλλικά κομβία μπορούσαν να έχουν μεγάλη περίοδο χρήσης καθώς μεταφέρονταν από παλιότερα ρούχα σε καινούργια³⁶⁰.

Οι δυο χάλκινες καρφίτσες α/κ: 98-99, χρησιμοποιούνταν στη στερέωση υφασμάτων και προέρχονται από τον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι κι από στρώμα οστών του καθεδρικού της Γλαρέντζας αντίστοιχα (εικ. 68). Η πρώτη χρονολογείται από τα τέλη του 13^{ου} έως τις αρχές 15^{ου} αιώνα και η δεύτερη στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Το στέλεχός τους είναι επίμηκες, λεπτό, κυκλικής διατομής. Η καρφίτσα α/κ: 98 είναι σπασμένη σε δυο τμήματα, αλλά αποκαθίσταται σχεδόν ακέραιη με μέγιστο μήκος 5,3 εκ., μυτερή απόληξη και συμφυή σφαιρική κεφαλή διαμέτρου 0,4 εκ. Είναι λυγισμένη σε αμβλεία γωνία στο μέσο περίπου του μήκους της.

Καρφίτσες απλού κυλινδρικού τύπου από διάφορα υλικά για τη στερέωση υφασμάτων είναι γνωστές από την αρχαιότητα³⁶¹. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι κεφαλές μπορούσαν να είναι ένθετες ακόμη και από διαφορετικό υλικό.

Η μαζική και χαμηλού κόστους παραγωγή μεταλλικού σύρματος από τον 12^ο αιώνα, μείωσε το μέγεθος των καρφισών και συνέτεινε στην αύξηση των χρήσεών τους³⁶². Λεπτές, χάλκινες καρφίτσες με σφαιρικές κεφαλές χρησιμοποιήθηκαν στη στερέωση λεπτότερων υφασμάτων. Εμφανίστηκαν στα Βαλκάνια και στη δυτική Ευρώπη από τον 11^ο – 12^ο αιώνα και γνώρισαν διάδοση³⁶³. Η διαφορετική μορφολογία τους είναι και ο λόγος της εξαφάνισης των κοκάλινων περονών από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα και εξής, καθώς δεν μπορούσαν να συγκριθούν σε λεπτότητα με τις μεταλλικές, ιδίως στη συγκράτηση λεπτών υφασμάτων³⁶⁴. Παράλληλα οι καρφίτσες δεν χρησιμοποιούνταν πλέον στη στερέωση εξωτερικών ενδυμάτων, όπως οι πόρπες. Η διαδεδομένη χρήση τους

³⁵⁹ Στο ίδιο, 280, Read, *Metal Buttons*, 13-34.

³⁶⁰ Read, *Metal Buttons*, xxii. Ασημένια επιχρυσωμένα κομβία του ύστερου 14^{ου} αιώνα βρέθηκαν στη Δανία, Lindahl – Jensen, 'Slagelse 1883', 140-141.

³⁶¹ Πρβλ. ελεφαντοστέινες περόνες από γυναικεία ταφή μυκηναϊκών χρόνων, Leslie Shear, 'Agora', 584, εικ. 15, και ρωμαϊκές περόνες, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 276-280.

³⁶² Caple, 'Pins and Wires', 277.

³⁶³ Minić, *Mačvanska Mitrovica*, 54 πίν. XVIII.27, Ercegović-Pavlović, *Mačvanska Mitrovica*, πίν. XXV.sondage 3a, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 297-299.

³⁶⁴ Οστέινες περόνες από την Κόρινθο δεν ξεπερνούν χρονολογικά τον 12^ο αιώνα, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, αρ. 2359-2364, 2379-2383, πίν. 120.

για τη στήριξη των κεφαλομάντηλων, των βελών και των λεπτών πέπλων δικαιολογούν τη μεγάλη διάδοση που παρατηρήθηκε κατά τον 14^ο αιώνα³⁶⁵.

Οι ακόσμητες καρφίτσες ανήκαν σε δυο κατηγορίες με βάση τον τύπο της κεφαλής³⁶⁶: σε αυτές που διέθεταν συμπαγείς κεφαλές και σε όσες είχαν κεφαλές από συνεστραμμένο σύρμα. Οι συμπαγείς κεφαλές ήταν σφαιρικού ή ημισφαιρικού σχήματος σε διάφορες παραλλαγές, που οφείλονταν στο γεγονός ότι μορφοποιούνταν με σφυρηλάτηση και όχι με χύτευση. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει η καρφίτσα α/κ: 98 από το Χλεμούτσι. Καρφίτσες με συνεστραμμένες συρμάτινες κεφαλές χρησιμοποιούνταν κατά την ίδια περίοδο και σε παρόμοιες ποσότητες. Το σύρμα συστρεφόταν στην κορυφή του στελέχους σπειροειδώς και το σχήμα του, σφαιρικό ή πεπλατυσμένο, οριστικοποιούνταν με σφυρηλάτηση. Το μήκος τους παρουσιάζει μεγάλο εύρος και κυμαίνεται από 2,4-19,9 εκ. Ωστόσο στην πλειονότητά τους είναι γύρω στα 4-7 εκ.

Καρφίτσες με διακοσμημένες κεφαλές εξακολουθούσαν να παράγονται, αλλά σε περιορισμένο αριθμό και με τυποποιημένο θεματολόγιο, εξαιτίας των μικρών διαστάσεών τους, που δεν ευνοούσαν τη θέαση. Παραδείγματα παρόμοιων αντικειμένων προέρχονται από την Αγγλία, οι διακοσμημένες καρφίτσες φαίνεται πως δεν γνώρισαν μεγάλη διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στην ηπειρωτική Ευρώπη³⁶⁷.

Ο αποσπασματικά διατηρημένος μικρός χάλκινος σύνδεσμος α/κ: 100 από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, διαθέτει διαμπερές κυλινδρικό στέλεχος από αναδιπλωμένο έλασμα και συμφυή κεφαλή που φέρει οπή πρόσδεσης. Πιθανολογείται η χρήση του ως στοιχείο στερέωσης ενδυμάτων, ίσως μεταλλική επένδυση της απόληξης κορδονιού. Χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα.

Τα δυο χάλκινα επιμήκη κυλινδρικά αντικείμενα α/κ: 101-102 ανασκάφηκαν από στρώματα οστών ταφικών συνόλων της Γλαρέντζας και εξυπηρετούσαν πιθανότατα

³⁶⁵ Houston, *Medieval Costume*, 85, εικ. 143, Ercegonić-Pavlović, *Mačvanska Mitrovica*, πίν. XXV. sondage 3a, Zadora-Rio κ.ά., 'Rigny-Ussé', 147 αρ. 51, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 374 αρ. 458 (Α. Νίκα). Την περίοδο αυτή εξελίσσεται στη δυτική Ευρώπη μια τάση για ολοένα και πιο σύνθετα καλύμματα της γυναικείας κεφαλής που συγκρατούνταν με καρφίτσες, τάση που θα κορυφωθεί στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα, Scott, *Medieval Dress*, 133, 136, εικ. 67, 79, 82.

³⁶⁶ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 299-301, εικ. 200, 204.

³⁶⁷ Από το Λονδίνο προέρχονται τρεις καρφίτσες του 14^{ου} αιώνα με ένθετες κεφαλές από κοράλι και ακόμα με πολυγωνικές κεφαλές διακοσμημένες με στιγμές ή και σε σχήμα βελανιδιού, στο ίδιο, εικ. 199, 202-203, πίν. 7.C-E.

παρόμοια ανάγκη με αυτή του ευρήματος α/κ: 100 (εικ. 69). Η τυπολογία τους παραλλάσσει, αλλά κατά κύριο λόγο αποτελούνται από ένα επίμηκες αναδιπλωμένο χάλκινο έλασμα, κενό στο εσωτερικό και με διάμετρο που ελαττώνεται σταδιακά προς τη μια του απόληξη. Στο κενό εσωτερικό διάχωρο διερχόταν η απόληξη του κορδονιού. Το μήκος του ελάσματος κυμαίνεται από 2,8 εκ. έως 3 εκ. και η διάμετρός του από 0,2 έως 0,6 εκ. Τα αντικείμενα α/κ: 100 και 101 φέρουν στην απόληξή τους μικρή οπή. Πιθανόν προσαρμοζόταν στην απόληξη δερμάτινων ή υφασμάτων κορδονιών και στερεωνόταν με καρφίδιο που διερχόταν από την οπή. Στη στενότερη απόληξη του αντικειμένου α/κ: 102, προσκολλάται μικρό συρμάτινο έλασμα, που ελίσσεται και διαμορφώνει θηλιά. Γύρω από τη θηλιά σωζόταν ίχνη κλωστής που σήμερα δεν είναι ορατά. Τα αντικείμενα προστάτευαν τα άκρα των κορδονιών από τη φθορά και παράλληλα διευκόλυναν την πρόσδεση των υφασμάτων. Χρονολογούνται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα νομισματικά συνευρήματα από τα τέλη του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα.

Μεταλλικές απολήξεις δερμάτινων ή υφασμάτων κορδονιών είναι γνωστές στην ηπειρωτική Ευρώπη από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα ή ίσως νωρίτερα αλλά διαδόθηκαν μεταγενέστερα στο πλαίσιο μιας εξελισσόμενης ευρωπαϊκής τάσης για περισσότερο εφαρμοστά ενδύματα. Κατασκευάζονταν από μικρά ελάσματα χαλκού, μήκους 2,5-4 εκ. συνήθως, που αναδιπλώνονταν με σφυρηλάτηση αφού είχε προηγηθεί η τοποθέτηση της απόληξης του κορδονιού στο εσωτερικό τους. Για πρόσθετη εξασφάλιση το κορδόνι στερεωνόταν με μικρό καρφίδιο διερχόμενο από οπή κοντά στο πλατύτερο άκρο του ελάσματος. Η μορφή τους παγιώνεται και η χρήση τους γενικεύεται από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα³⁶⁸ (εικ. 70). Χρησίμευαν στο κλείσιμο γυναικείων κυρίως ενδυμάτων στο θώρακα και τα μανίκια, στη στερέωση του ανδρικού μανδύα και στη σύνδεση διαφόρων ρούχων μεταξύ τους³⁶⁹. Στην τέχνη της ηπειρωτικής Ευρώπης μεταλλικές απολήξεις κορδονιών εικονογραφούνται από τον πρώιμο 15^ο αιώνα, όταν αρχίζουν να εξερευνώνται και οι

³⁶⁸ Μεταλλικές απολήξεις κορδονιών έχουν ανασκαφεί στο Νορθάμπτον, το Λονδίνο και αλλού, Oakley, 'Copper Alloy Objects', 263, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 281-290, εικ. 189. Ανάλογα ευρήματα προέρχονται από ανασκαφή στη Rigny-Ussé της δυτικής Γαλλίας, Zadora-Rio κ.ά., 'Rigny-Ussé', 157 αρ. 127-132. Στο Λονδίνο, το 1365, υπάρχει αναφορά σε ένα τεχνίτη μεταλλικών απολήξεων κορδονιών, Veale, 'Craftsmen', 145.

³⁶⁹ Houston, *Medieval Costume*, 181, εικ. 316, Newton, *Fashion*, 55, 136, Gilchrist, *Medieval Life*, 71-72, 96, εικ. 3.12.

διακοσμητικές δυνατότητες των αντικειμένων και αναπτύσσονται παραλλαγές στη μορφολογία τους³⁷⁰.

Κοσμήματα

Λίγα δείγματα κοσμημάτων ανασκάφηκαν στις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας. Κατά κανόνα από χαλκό ή σίδηρο, με ένα μόνο δείγμα από ασήμι, τα κοσμήματα αυτά δεν θα μπορούσαν να είναι αντιπροσωπευτικά της ποσότητας και ποικιλίας που θα ήταν αναμενόμενη από μια περιοχή που γνώρισε σημαντική οικονομική άνθηση και αποτέλεσε για περίπου δυο αιώνες συγκοινωνιακό κόμβο ανθρώπων και εμπορευμάτων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ζευγάρι όμοιων αντικειμένων από επιχρυσωμένο χαλκό που προέρχονται από στρώμα ταφής κιβωτιόσχημου τάφου του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 103). Πρόκειται για επίπεδα ελάσματα, όμοια και στις δυο πλευρές, η μια ακμή τους είναι ημικυκλική και η άλλη κυματοειδής. Και τα δυο φέρουν κοντά στο ένα άκρο τους μικρή, κυκλική, διαμπερή οπή. Πιθανόν πρόκειται για αντικείμενα διακοσμητικού χαρακτήρα που αναρτιόνταν με τρόπο ώστε να κρέμονται. Ενδεχομένως πρόκειται για ενώτια ή πιθανότερα, συνδέονται με μια κατηγορία κρεμαστών κοσμημάτων, ιδιαίτερα συνηθισμένα στο Βυζάντιο κατά τη μέση περίοδο, που φορούσαν άντρες και γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων αναρτημένα από καλύμματα της κεφαλής ή και από αλυσίδες ή διακοσμητικές ταινίες στα πλάγια διαδημάτων και στο ύψος των αφτιών για να στολίζουν τις παρειές ή τους κροτάφους, σαν πρεπενδούλια³⁷¹. Χρονολογούνται με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα και φαίνεται πως αποτελούν έμμεση μαρτυρία βυζαντινής επιρροής στους ενδυματολογικούς κώδικες του πριγκιπάτου³⁷².

Από τα τέσσερα ενώτια ή τμήματα ενωτίων που έχουν βρεθεί, τα τρία προέρχονται από τα ταφικά σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας κι ένα από τάφο στην Παναγία Καθολική της Γαστούνης (εικ. 71). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ζεύγος ενωτίων από ασήμι (α/κ: 104). Είναι μικρού μήκους και αποτελούνται από δυο λεπτά

³⁷⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 285, 290, εικ. 187.

³⁷¹ *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 144, 165-166 αρ. 22 (Α. Μέξια), Parani, *Reconstructing*, 79-80.

³⁷² Τα κατασειστά, γυναικεία κρεμαστά κοσμήματα αναρτημένα από διάδημα ή κεφαλομάντηλο, που αντιστοιχούσαν στα αυτοκρατορικά πρεπενδούλια, γνώρισαν μεγάλη διάδοση στο Βυζάντιο, στη βαλκανική χερσόνησο και στην Ιταλία κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα και μπορούσαν να έχουν μεγάλη χρηματική αξία, Parani, 'Jewellery', 187-188. Πρβλ. γυναικείο ταφικό ανάγλυφο από το κάστρο της Λεμεσού του 14^{ου} αιώνα, Kalamara, 'Vêtement', 110-111, 128 αρ. 106, πίν. 308.

ελάσματα κυκλικής διατομής και ημικυκλικού σχήματος με πάχος που σταδιακά ελαττώνεται προς τη μια απόληξή τους, που είναι μυτερή για να διέρχεται από το λοβό του αυτιού. Στο αντίθετο άκρο διαμορφώνουν κομβιόσχημες κεφαλές. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} - τέλη 14^{ου} αιώνα. Παρόμοιο ενώτιο του 14^{ου} - 15^{ου} αιώνα προέρχεται από την ανασκαφή της σλαβικής νεκρόπολης του Πρόσακο³⁷³. Χάλκινα ενώτια παρόμοιας τυπολογίας βρέθηκαν σε ταφές του νάρθηκα του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας και χρονολογούνται στον 12^ο - 13^ο αιώνα³⁷⁴. Ο τύπος του κυκλικού ενωτίου που διαθέτει οξύληκτη τη μια απόληξη, ενώ η αντίθετη είναι αρκετά μεγάλης διαμέτρου ώστε να αναρτάται με ασφάλεια από το λοβό του αυτιού, απαντά σε ασημένιο ενώτιο του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα από το βουλγαρικό Djadovo³⁷⁵. Τα παραπάνω δείγματα υποδεικνύουν σαφή διάδοση του τύπου στα νότια Βαλκάνια από τον 11^ο - 12^ο έως τον 15^ο αιώνα.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα απλού κυκλικού χάλκινου ενωτίου με διαχρονική χρήση και πλατιά διάδοση προέρχεται από τάφο του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη (α/κ: 105). Αποτελείται από δυο συνανήκοντα και συγκολλόμενα λεπτά, ημικυκλικά ελάσματα κυκλικής διατομής, που συνιστούν απλό κρίκο - ενώτιο. Το ένα έλασμα διαμορφώνει με αναδίπλωση το κούμπωμα του κοσμήματος. Πιθανόν αντίστοιχη λειτουργία εξυπηρετούσαν δυο μικρά χάλκινα ελάσματα με συρμάτινη καμπύλη μορφή, που προέρχονται από ταφές του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 106-107). Έχουν μέγιστη διάσταση 1,4 εκ. και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} - αρχές 15^{ου} αιώνα. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας διατήρησής τους δεν επιτρέπει, προς το παρόν, περισσότερες παρατηρήσεις.

Απλοί κρίκοι κυκλικής διατομής με αλληλοσυμπλεκόμενα άκρα, από χαλκό συνήθως αλλά και από ασήμι ή χρυσό, που κοσμούσαν τη γυναικεία κεφαλή ως ενώτια, γνωστοί από την υστερορωμαϊκή περίοδο³⁷⁶, διαδόθηκαν διαχρονικά στην ανατολική

³⁷³ Aleksova, *Prosek*, 98, πίν. XXIII.19.

³⁷⁴ Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 637, πίν. 35.

³⁷⁵ Borisov, *Djadovo*, 263, εικ. 293.

³⁷⁶ Vážarova, 'Bulgarischen Volkes', 21, εικ. 20.a-g, Maneva - Ananiev, 'Keramidarka - Mokrino', 218-220, εικ. 1, πίν. III.1.6, IV.6, Zotonić, 'Vominacium', 157 σχ. 6-7, 161 σχ. 17, 24, *Το Ελληνικό Κόσμημα*, 178 αρ. 190-191, (Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου), Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια», 160 εικ. 9, Milinković, 'Die Byzantinische Höhenanlage', 112 εικ. 32.1. Στο, Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz*, 386 αρ. 900 (A. Rettner), περιγράφεται κρίκος με κούμπωμα, του 7^{ου} αιώνα, διαμέτρου 8 εκ., που ταυτίζεται, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, με περιβραχιόνιο. Πρβλ. όμοιους χρυσούς κρίκους-ενώτια στα νεκρικά πορτραίτα του Φαγιούμ, Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις», εικ. 2.

Μεσόγειο λόγω του απλού σχήματος και της συνακόλουθης ευκολίας κατασκευής τους σε μεγάλες ποσότητες. Εντοπίστηκαν σε αρκετές θέσεις της ανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, που ανασκάφτηκαν συστηματικά, και χρονολογούνται από τον 9^ο έως τον 15^ο αιώνα³⁷⁷. Στη μνημειακή ζωγραφική και τα χειρόγραφα όμοιοι κρίκοι αποδίδονται κατά κανόνα με χρυσό³⁷⁸.

Δυο μικρά χάλκινα σφαιρίδια, διαμέτρου από 0,3 εκ. έως 0,5 εκ., προέρχονται πιθανότατα από ενώτια και εντοπίστηκαν σε ταφικά σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας και της Παναγίας Καθολικής της Γαστούνης (α/κ: 108, 109 αντίστοιχα) (εικ. 72). Ανήκαν, πιθανόν, στην πολύ συνηθισμένη κατηγορία, χάλκινων συνήθως, ενωτίων αποτελούμενων από κρίκο που εξαρτούσε ένα ή περισσότερα σφαιρίδια και κατά συνέπεια προέρχονταν από γυναικείες ταφές (εικ. 73).

Ο τύπος ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος στο βυζαντινό κόσμο και τις παρυφές του από τον 4^ο έως τον 15^ο αιώνα και προήλθε από απλοποίηση περισσότερο διακοσμημένων μεσοβυζαντινών ενωτίων³⁷⁹. Οι κρίκοι κατασκευάζονταν συνήθως από κράματα χαλκού ή ασήμι επιχρυσωμένο και αποτελούνταν από μεταλλικό σύρμα κυκλικής διατομής, που στο ένα άκρο διαμόρφωνε θηλιά και στο άλλο άγκιστρο. Τα σφαιρίδια συνήθως κυκλικά

³⁷⁷ Ploug κ.ά., *Hama*, 84, εικ. 32.1, Minić, *Mačvanska Mitrovic*, 55, 54 εικ. XVIII.2, Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων», 26, Jovanović, 'Lukovit – Mušat', 119 πίν. IV, 122 πίν. V, Popović – Ivanišević, 'Branicevo', 139 εικ. 10.10, 12-13, 164 εικ. 34.4-7, Borisov, *Djadovo*, 261 (όπου και πολλά παραδείγματα από την ανατολική Ευρώπη), εικ. 290, Popović, *Ras*, 244 εικ. 202.6-13, Τουλούπα, «Άγιος Ασώματος», 596, Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck*, 220-222 αρ. 4-8. Αδημοσίευτα ενώτια-κρίκοι από λεπτό σύρμα χαλκού προέρχονται από ανασκαφές στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Ενδεικτικά, ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, *AI* 46 (1991), 499-502 (Ε. Παπαβασιλείου), *AI* 47 (1992), 677-678 (Ε. Παπαβασιλείου).

³⁷⁸ Κρήτη: Άγιος Αθανάσιος, Κεφάλι Κισσάμου Χανίων (1394), Gerola, *Creta*, 328 πίν. 8.1, Μονή Κεράς Πεδιάδας (14^{ος} αιώνας), Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις», 140-141, εικ. 6. Ρόδος: Άγιοι Θεόδωροι κοντά στον Αρχάγγελο (1372/73), Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 187, εικ. 7. Ακόμη, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, φ. 437r (13^{ος} αιώνας), Huber, *Image and Message*, πίν. 146.

³⁷⁹ Kalamara, 'Vêtement', 111 και σημ. 47, Albani, 'Earrings', 197-198, Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck*, 222-231 αρ. 9-36. Πρβλ. ενδεικτικά: ενώτια 10^{ου} - 12^{ου} αιώνα από την Κόρινθο, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 251-252 αρ. 2006, 2014, 2015, 2019, πίν. 107, 108, 109, καθώς και ενώτιο από το φραγκικό νεκροταφείο της Κορίνθου, τέλος 13^{ου} αιώνα, Williams II - Snyder - Barnes - Zervos, 'Corinth: 1997', 242 αρ. 2, πίν. 41b.2, ενώτιο 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα με πεπλατυσμένη χάνδρα που συγκρατείται με σπειροειδές σύρμα εκατέρωθεν, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 637, πίν. 35.1, ζεύγος ενωτίων 12^{ου} - 14^{ου} αιώνα από το βυζαντινό και φραγκικό νεκροταφείο του Ταξιάρχη Ερμίτσας Αγρινίου, *AI* 42 (1987) Χρονικά, 330, πίν. 184 (Φ. Κεφαλλονίτου-Κωνσταντίου), Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 561-562 αρ. 778 (Φ. Κεφαλλονίτου), Parani, *Reconstructing*, 79. Στην Ξηρονομή Βοιωτίας, στα ερείπια του ναού του Αγίου Γεωργίου, ανασκάφτηκαν τρία χάλκινα κι ασημένια ενώτια 10^{ου} - 12^{ου} αιώνα, αδημοσίευτα έως σήμερα (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ. 10926, 10930β, 11380). Ο τύπος γνώρισε μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια. Ενδεικτικά: Garašanin - Garašanin, 'Dobrača', 199 εικ. 9, 200 εικ. 10-11, Borisov, *Djadovo*, 263-265, εικ. 296, 298, Buchvarov, *Yantra*, 22-39 αρ. 7, 9-10, 12-22, 25, 29, πίν. III.3-4, πίν. IV-VII, Popović, *Ras*, 244 εικ. 202.1-5.

ή σπανιότερα αμφίκυρτα, αποτελούνταν από δυο ημισφαίρια που συγκολλούνταν μεταξύ τους, διέρχονταν από τον κρίκο του ενωτίου και σταθεροποιούνταν στην επιφάνειά του με σύρμα. Στην πλειονότητά τους τα ενώτια διέθεταν από ένα έως τρία διακοσμητικά σφαιρίδια.

Όμοια ενώτια εικονίζονται σε παράσταση της αγίας Κυριακής, από τον Άγιο Νικόλαο στην Πολεμίτα Μάνης, που χρονολογείται στον 14^ο αιώνα³⁸⁰. Παρόμοια ενώτια φορεί η συμβία του Γεωργίου Μαζιζάνη σε κτητορική παράσταση των μέσων του 14^{ου} αιώνα από το ναό της Παναγίας Κεράς στην Κριτσά Μιραμπέλλου, Λασιθίου Κρήτης, και γυναικεία μορφή σε ταφικό ανάγλυφο του 14^{ου} – αρχών 15^{ου} αιώνα από τη Λεμεσό³⁸¹.

Τρία δακτυλίδια από χαλκό με απλή διακόσμηση προσφέρουν μια ιδέα για τις διαθέσιμες επιλογές των ανθρώπων που δεν ανήκαν στην άρχουσα τάξη, αντιγράφοντας την τυπολογία και τα χαρακτηριστικά της διακόσμησης δακτυλιδιών από πολύτιμα μέταλλα. Χρονολογούνται με αρκετή ασφάλεια στην περίοδο της φραγκοκρατίας και διακρίνονται τυπολογικά σε όσα η σφενδόνη τους είναι απλή πεπλατυσμένη συνέχεια του δακτυλίου και σε όσα κοσμούνται με ένθετο υλικό. Η διάμετρός τους κυμαίνεται στα 2-2,1 εκ. επιτρέποντας τη χρήση τους από ενήλικες, πιθανόν στα ανώτερα σημεία της φάλαγγας των δακτύλων ή στο μικρό δάκτυλο, αλλά και από παιδιά³⁸².

Δυο δακτυλίδια από χαλκό, ένα από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας κι ένα από τη μονή Βλαχέρνας (α/κ: 110, 111 αντίστοιχα), έχουν απλό ταινιόσχημο δακτύλιο και συμφυή πεπλατυσμένη σφενδόνη. Στο δακτυλίδι α/κ: 110 η σφενδόνη, στο βαθμό που διατηρείται, είναι ακόσμητη. Στη δεύτερη περίπτωση (α/κ: 111) η πεπλατυσμένη σφενδόνη του δακτυλιδιού είναι ωοειδούς σχήματος και ορίζεται περιμετρικά με χάραξη. Στο εσωτερικό της, εκτός από ακανόνιστες εγχαραξίσεις, δεν διακρίνεται τυχόν άλλη διακόσμηση. Αυτός ο τύπος δακτυλιδιού γνώρισε μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια από τον 10^ο - 11^ο αιώνα και εξής³⁸³ (εικ.

³⁸⁰ Δρανδάκης, *Μέσα Μάνη*, 148 εικ. 10.

³⁸¹ Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 183-184, εικ. 1-2, Kalamara, 'Vêtement', 111, 127 αρ. 16, πίν. 307.

³⁸² Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 335.

³⁸³ Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck*, 291 αρ. 142, 292-293 αρ. 148, 406 εικ. 187, Garašanin - Garašanin, 'Dobrača', 201 εικ. 14a-e, Harrison, *Saragane*, 271 αρ. 661, 662, πίν. 444-445, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 637-638, πίν. 36, Borisov, *Djadovo*, 278, εικ. 328f, Kepeska, 'Trpčeva Crkva', 215 αρ. 6-7, Jovanović, 'Lukovit-Mušat', 119 πίν. IV.78, *Το Ελληνικό Κόσμημα*, 213 αρ. 250, 214 αρ. 252 (Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Α. Αντωνάρας), Ρορονιό, *Ras*, 245

74). Παρόμοια χυτά δακτυλίδια, χωρίς ή με υποτυπώδη διακόσμηση στη σφενδόνη, διαδίδονται στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον πρώιμο 15^ο αιώνα³⁸⁴. Τα ευρήματα από την Ηλεία ανάγονται στον 13^ο - 14^ο αιώνα.

Ένα ακόμη χάλκινο δακτυλίδι προέρχεται από τάφο στη θέση «Παλιοκκλήσι» δυτικά του κάστρου της Οχιάς ή Ωριάς (α/κ: 112)³⁸⁵. Αποτελείται από δακτύλιο ημικυκλικής διατομής και σφενδόνη ωοειδούς σχήματος, η οποία φέρει περιμετρικά τέσσερις εγκοπές προσαρμογής ένθετου διακόσμου που έχει εκπέσει. Χρονολογείται επίσης στον 13^ο – 14^ο αιώνα. Χάλκινο δακτυλίδι με τετράπλευρη σφενδόνη κοσμημένη με ένθετο υλικό από γυαλί παραλλάσσει τυπολογικά από το δακτυλίδι της Οχιάς, καθώς η σφενδόνη προσκολλάται σε λεπτό δακτύλιο κυκλικής διατομής. Προέρχεται από το φραγκικό νεκροταφείο της Κορίνθου και χρονολογείται ως το τέλος του 13^{ου} αιώνα³⁸⁶ (εικ. 75). Χάλκινο δακτυλίδι με τέσσερα μικρά άγκιστρα, για τη συγκράτηση του ένθετου υλικού στην κοιλότητα της σφενδόνης, προέρχεται από το Λονδίνο και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Το αντικείμενο αυτό φαίνεται πως εγγράφεται σε μια τάση, γνωστή από το 13^ο αιώνα, που περιλαμβάνει δακτυλίδια, από χαλκό ή μόλυβδο, τα οποία αντιγράφουν αντίστοιχα κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα και διαθέτουν κοίλες σφενδόνες, κάποτε με άγκιστρα στην περιμέτρό τους, για τη συγκράτηση ένθετων λίθων. Το ένθετο υλικό της σφενδόνης στερεωνόταν με μόλυβδο αν ήταν από γυαλί και με ρητίνες, που περιείχαν ανθρακικό ασβέστιο, στην περίπτωση ημιπολύτιμων λίθων³⁸⁷.

Στοιχεία υπόδησης

Μια σειρά πετάλων που τοποθετούνταν στο πίσω μέρος της δερμάτινης σόλας των υποδημάτων για προστασία, παρουσιάζουν τυπολογική ομοιότητα (α/κ: 113-119). Έχουν ημικυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα και είναι κατασκευασμένα από λεπτό έλασμα σιδήρου

εικ. 203.13, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 243 αρ. 1940, πίν. 106, Ζαφειροπούλου επιμ., *Συλλογή Τσολοζίδη*, 84 αρ. 97, Αγγέλικου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 381-382 αρ. Βκο151/1δ, εικ. 1α. Όμοια δακτυλίδια με πεπλατυσμένη ακόσμητη ή στοιχειωδώς διακοσμημένη σφενδόνη εντοπίζονται κατά τον 12^ο – 13^ο αιώνα και στην Ανατολία, Mitchell, *Asian Kale*, 234 αρ. 53, εικ. 120.

³⁸⁴ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 332.

³⁸⁵ Kourelis, *Rural archaeology*, 333.

³⁸⁶ Williams II – Snyder – Barnes – Zervos, 'Corinth: 1997', 242 αρ. 4, πίν. 41d.4.

³⁸⁷ Σε ορισμένες περιπτώσεις τα δακτυλίδια ήταν από χρυσό, Oman, 'Jewels', 81-82, Stratford, 'Metalwork', 291 αρ. 318, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 329-331 και 330 αρ. 1619, εικ. 216.

τετράπλευρης διατομής, το πλάτος του οποίου, σε ορισμένες περιπτώσεις, αυξάνει ελάχιστα στο καμπύλο τμήμα τους. Το ύψος τους κυμαίνεται από 4,7 έως 8 εκ., στα δείγματα που σώθηκαν ακέραια, και το μέγιστο πλάτος του ελάσματός τους από 1,2 εκ. έως 1,7 εκ., με μέσο όρο 1,2 - 1,3 εκ. Ο τρόπος πρόσδεσής τους στις σόλες των υποδημάτων γινόταν με τρία συνήθως μικρά συμφυή άγκιστρα, δυο στις απολήξεις των κάθετων στελεχών, που δημιουργούνται από τη λέπτυνση και αναδίπλωση του ελάσματος των πετάλων κι ένα στην κορυφή του καμπύλου τμήματός τους (εικ. 76).

Δυο ακέραια ζευγάρια προέρχονται από ταφές της σταυροφορικής περιόδου από τον Άγιο Νικόλαο στον οικισμό Τριάντα του δήμου Φιγάλειας (α/κ: 113) κι από ταφή στη θέση «Κυριαζόλακκα» του οικισμού Ψάρι, στα βορειοανατολικά του νομού Ηλείας (α/κ: 114). Στην πρώτη περίπτωση τα πέταλα έχουν λεπτότερα, επιμήκη στελέχη, ενώ στη δεύτερη είναι πλατύτερα και μικρότερου μήκους.

Τέσσερα μεμονωμένα δείγματα από το Χλεμούτσι, από τα οποία τα δυο προέρχονται από τομές εξωτερικά του κτηρίου Α5 του εσωτερικού περιβόλου, ένα από τον αύλειο χώρο εξωτερικά της πριγκιπικής κατοικίας (αίθουσα Α4) κι ένα ακόμη από περισυλλογή, διατηρούνται αποσπασματικά (α/κ: 115-118). Δυο από αυτά (α/κ: 117-118) έχουν πεπλατυσμένες απολήξεις των κάθετων στελεχών. Τα πέταλα α/κ: 115-117 χρονολογούνται, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα συνευρήματα κεραμικής, στον 14^ο – 15^ο αιώνα. Επίμηκες, από έλασμα τετράπλευρης διατομής και σχεδόν ακέραιο είναι το πέταλο α/κ: 119 από την Παναγία Καθολική της Γαστούνης, που διατηρεί μια αγκιστροειδή απόληξη.

Πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι πέταλα για τον περιορισμό της φθοράς των υποδημάτων εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές του επισκοπικού συγκροτήματος στις Λουλουδιές Κίτρους (5^ο – 8^ο αιώνας)³⁸⁸. Από την κοιμητηριακή βασιλική του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας προέρχονται πέταλα υποδημάτων που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα³⁸⁹. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα φαίνεται πως η χρήση πετάλων στις σόλες των υποδημάτων γνωρίζει διάδοση και τα πέταλα προσαρμόζονταν με ποικιλία τρόπων. Για παράδειγμα στο βουλγαρικό παλάτι στο Τίρνοβο εντοπίζονται πέταλα υποδημάτων με δυο έως τέσσερα άγκιστρα προσήλωσης, ή ακόμη με συνδυασμό

³⁸⁸ Αγγέλκου, *Εργαλεία*, 166, χωρίς περισσότερες πληροφορίες.

³⁸⁹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 113 αρ. 107-108. (Μ. Παϊσίδου - Ν. Ζήκος).

άγκιστρων και καρφιδίων³⁹⁰. Από τάφο της ιπποτοκρατίας (1309-1522) στο βόρειο κλίτος του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στη Ρόδο προέρχεται πέταλο υποδήματος με πεπλατυσμένη απόληξη στελέχους, όμοιο με τα α/κ: 117-118³⁹¹.

Στη μονή Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου κοντά στο Παλαιοχώρι Καβάλας και στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά έχει βρεθεί αρκετά μεγάλος αριθμός πετάλων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, από έλασμα τετράπλευρης διατομής, που ανήκουν σε δυο διαφορετικές κατηγορίες. Ο πρώτος τύπος διαθέτει επιμηκυμένα λεπτά στελέχη κι ο δεύτερος πλατύτερα στελέχη μικρότερου μήκους³⁹² (εικ. 77). Τα πέταλα υποδημάτων που προέκυψαν από τις μεσαιωνικές θέσεις του νομού Ηλείας συγκαταλέγονται και στους δυο τύπους. Πέταλα με επιμηκυμένα στελέχη βρέθηκαν στον Άγιο Νικόλαο του οικισμού Τριάντα (α/κ: 113), στο Χλεμούτσι (α/κ: 118) και στην Παναγία Καθολική της Γαστούνης (α/κ: 119). Πέταλα μικρότερου μήκους προέρχονται από τον οικισμό Ψάρι στη θέση «Κυριαζόλακκα» (α/κ: 114) κι από το Χλεμούτσι (α/κ: 115-117). Αδημοσίευτα πέταλα υποδημάτων και των δυο κατηγοριών εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

Η χρήση μεταλλικών πετάλων υποδημάτων γενικεύτηκε στον ελλαδικό χώρο κατά την υστεροβυζαντινή και κυρίως τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οκτώ πέταλα ανασκάφηκαν σε στρώματα ταφών του 14^{ου} και 15^{ου} - 17^{ου} αιώνα από το νάρθηκα του Αγίου Ασώματος στα Σκαλιά, στη βιβλιοθήκη του Αδριανού³⁹³. Παρόμοια πέταλα, που χρονολογούνται ως την πρώιμη Τουρκοκρατία, ανασκάφηκαν στη Ρεντίνα³⁹⁴. Παραδείγματα όμοιων πετάλων εντοπίστηκαν σε ανασκαφή κοιμητηρίου του 17^{ου} αιώνα στην Αρχαία Κόρινθο³⁹⁵. Χρησιμοποιούνταν από άνδρες, γυναίκες και παιδιά, προσαρμοσμένα στο πίσω μέρος των υποδημάτων και το έλασμά τους ήταν πλατύτερο στην κορυφή από ότι στα στελέχη τους. Το μέγεθός τους ποίκιλε ανάλογα με το μέγεθος

³⁹⁰ Nikolova, 'Carevec', εικ. 113-119.

³⁹¹ *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 677-678 (Ε. Παπαβασιλείου).

³⁹² Ζήκος - Μπακιρτζής, «Μονή Βρανοκάστρου», 854, εικ. 13, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 113 αρ. 108. (Ν. Ζήκος), *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 153-155 αρ. 6 (S. – M. Volken), Καλαμαρά, «Ενδυματολογικό σύνολο», 11.

³⁹³ Τουλούπα, «Άγιος Ασώματος», 596-597.

³⁹⁴ Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή Ρεντίνας», 155.

³⁹⁵ Rohn – Barnes – Sanders, 'Early Ottoman Cemetery', 501, 522-524, εικ. 28-29. Αντίστοιχα μεγάλος αριθμός πετάλων υποδημάτων προέρχεται από ανασκαφές διαφόρων θέσεων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Παρουσιάζουν μικρή τυπολογική ποικιλία με τρία έως πέντε άγκιστρα πρόσδεσης και θα πρέπει να αποδοθούν στην περίοδο της ιπποτοκρατίας (130-1522) και λίγο μεταγενέστερα.

του παπουτσιού και σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούταν ένα μόνο πέταλο προκειμένου να ενισχυθεί το πιο φθαρμένο παπούτσι³⁹⁶. Ρωσικά πέταλα υποδημάτων του 16^{ου} αιώνα έχουν συμφυή άγκιστρα και μοιάζουν με τα αντίστοιχα μεσαιωνικά πέταλα από τον ελλαδικό χώρο³⁹⁷. Αλλά τα παραδείγματα του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα έχουν οπές για προσήλωση καρφιού αντί για συμφυή άγκιστρα³⁹⁸.

Σύνεργα καλλωπισμού ή ιατρικά

Ο μεσαιωνικός άνθρωπος ενδιαφερόταν για την περιποίηση της εμφάνισής του συνδυάζοντας το ντύσιμο, με την επιμέλεια της κόμμωσης και το στολισμό. Ένα μικρό διχαλωτό εργαλείο, μια ωτογλυφίδα-οδοντογλυφίδα, μια σπάτουλα κι ένα κοχλιάριο καλλωπισμού, είναι ο μικρός απολογισμός από σύνεργα που συνδέονται με τον καλλωπισμό του προσώπου και την υγιεινή των κατοίκων των δυο από τις πιο σημαντικές θέσεις του πριγκιπάτου.

Από τάφο του καθεδρικού της Γλαρέντζας προέρχεται το χάλκινο διχαλωτό εργαλείο α/κ: 120, πιθανόν είδος λαβίδας. Αποτελείται από κυλινδρικό στέλεχος και μικρή διχαλωτή απόληξη. Θα μπορούσε να χρησιμεύει στη διαπλάτυνση επιφανειακών τραυμάτων για την αφαίρεση αιχμών από βέλη ή άλλων αντικειμένων. Ανάγεται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα με βάση σόλδινο του δόγη Φραντσέσκο Ντάντολο (1329-1339) που βρέθηκε στον τάφο.

Παρόμοιο χάλκινο αντικείμενο με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση στελέχους και διχαλωτή απόληξη προέρχεται από ανασκαφές στη Hama της Συρίας και χρονολογείται, με βάση το ανασκαφικό στρώμα εύρεσης, στο διάστημα 1260-1401. Οι ερευνητές δεν προτείνουν ταύτισή του, υποδεικνύουν όμως μια χαλαρή σχέση με χειρουργικά εργαλεία της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας³⁹⁹ (εικ. 78).

Στο Χλεμούτσι εντοπίστηκε η μικρή ωτογλυφίδα - οδοντογλυφίδα α/κ: 121. Πρόκειται για σύνθετο εργαλείο από έλασμα χαλκού. Περιλαμβάνει επίμηκες στέλεχος

³⁹⁶ Ο Εβλιά Τσελεμπί, που επισκέφτηκε την περιοχή το 1668, αναφέρει ότι οι κάτοικοι φορούσαν μύρρες φραγκικές μπότες, υπονοώντας προφανώς ένα σχέδιο υποδημάτων που ήταν διαδεδομένο στη Δύση, Rohm – Barnes – Sanders, 'Early Ottoman Cemetery', 524 και σημ. 25.

³⁹⁷ Veksler – Likhter – Osipov, 'Footwear', 115 σχ. 1-2. Κατά τις ανασκαφές στο Novgorod διαπιστώθηκε ότι η χρήση σιδερένιων πετάλων υποδημάτων σε μπότες δεν ήταν συνηθισμένη πριν τον 14^ο αιώνα, Thompson επιμ., *Novgorod*, 84 (S.A. Izymova).

³⁹⁸ Veksler – Likhter – Osipov, 'Footwear', 116 σχ. 3.1-4, 6.

³⁹⁹ Ploug κ.ά., Hama, 76 και σημ. 4, εικ. 29.6.

από στρεπτό έλασμα που απολήγει σε μικρό κυκλικό βαθούλωμα το οποίο λειτουργούσε ως ωτογλυφίδα. Στο αντίθετο άκρο διαμορφώνεται η πεπλατυσμένη και σχετικά οξύληκτη οδοντογλυφίδα. Ο χώρος εύρεσης σε συνδυασμό με τυπολογική ομοιότητα με αντίστοιχο εύρημα από μεσαιωνικό αποθέτη του Τάμεση συνηγορούν σε πιθανή χρονολόγησή της στον 14^ο αιώνα⁴⁰⁰. Παρόμοια αντικείμενα προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, την Ανατολία, αλλά και τον ελλαδικό χώρο⁴⁰¹ (εικ. 79).

Προδρομικής μορφής ωτογλυφίδες είναι οι χάλκινες μήλες της υστερορρωμαϊκής περιόδου. Πρωτοεμφανίστηκαν στα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και η χρήση τους διαδόθηκε από τον 4^ο αιώνα⁴⁰². Παραδείγματα προέρχονται από την Αρχαία Κόρινθο και περιλαμβάνονται στη συλλογή Τσολοζίδη⁴⁰³. Οι πολυτελέστερες οδοντογλυφίδες από χρυσό μπορούσαν να κοσμούνται με εγχάρακτες επικλήσεις για υγεία⁴⁰⁴. Στη δυτική Ευρώπη παρόμοια σύνεργα είναι γνωστά από τον 5^ο αιώνα⁴⁰⁵. Τα εργαλεία αυτά χρησιμοποιούνταν για την προσωπική υγιεινή και ενδεχομένως στη φαρμακολογία για τη μίξη και επάλειψη φαρμακευτικών ουσιών με το πλατύ και το κοίλο άκρο τους αντίστοιχα⁴⁰⁶. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα κατασκευάζονταν από έλασμα, σύρμα ή ακόμη κι από μικρή ράβδο μετάλλου. Ο πιο συνηθισμένος τύπος, στον οποίο εντάσσεται και το εύρημα από το Χλεμούτσι, είναι από χυτό έλασμα κράματος χαλκού. Σε παραλλαγές του βασικού τύπου, που γνώρισε διάδοση κατά τον 14^ο αιώνα, ανήκουν εργαλεία με επίπεδες, δρεπανόσχημες ή διχαλωτές οδοντογλυφίδες. Οι συρμάτινες ωτογλυφίδες – οδοντογλυφίδες διαθέτουν στρεπτό στέλεχος, που στο ένα άκρο διαμορφώνει θηλιά (ωτογλυφίδα) και η αντίθετη οξύληκτη απόληξη προεξέχει (οδοντογλυφίδα). Ήταν αντικείμενα μικρού κόστους και πιθανότατα μαζικής παραγωγής⁴⁰⁷.

⁴⁰⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 379 αρ. 1759, εικ. 251.

⁴⁰¹ Harrison, *Saracane*, 256 αρ. 449, πίν. 366, Mitchell, *Aşvan Kale*, 239 αρ. 101, 103, εικ. 125. Αδημοσίευτες χάλκινες, ωτογλυφίδες/οδοντογλυφίδες με λεπτό, στρεπτό στέλεχος προέρχονται από ανασκαφές στην παλιά πόλη της Ρόδου και χρονολογούνται στην περίοδο της υποτοκρατίας (1309-1522) (ενδεικτικά: πύργος Κολλακίου-οικία Σαμπίχα-Καϊμακτσή, οικία Χατζηανδρέου).

⁴⁰² Popović, 'Miscellanea Argentea', 86-87.

⁴⁰³ Παπανικόλα-Μπακιριτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 88-91 (Π. Καμπάνης).

⁴⁰⁴ *Byzance*, 137 αρ. 93 (D. Feissel – F. Baratte).

⁴⁰⁵ Owen-Crocker, *Dress*, 44, εικ. 36, Van Es – Ypey, 'Das Grab', εικ. 7.

⁴⁰⁶ *Borsa*, 40-41.

⁴⁰⁷ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 379-380, εικ. 251.

Από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχεται η μεγάλη χάλκινη σπάτουλα α/κ: 122, μήκους 32,9 εκ., που χρονολογείται στο διάστημα από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407. Αποτελείται από επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής, ελαφρά λυγισμένο λόγω φθοράς. Το ένα άκρο της, που είναι τριγωνικού σχήματος με αποστρογγυλεμένες γωνίες κι ελαφρά κοίλο, πιθανόν λειτουργούσε ως σπάτουλα, εργαλείο με χρήση στη φαρμακολογία ή/και τον καλλωπισμό. Χάλκινα αντικείμενα παρόμοιου σχήματος είναι γνωστά από τη ρωμαϊκή περίοδο⁴⁰⁸. Σπάτουλες από χαλκό με πλατύ αποστρογγυλεμένο άκρο είναι συνηθισμένες σε στρώματα του 14^{ου} αιώνα από τη συριακή Hama⁴⁰⁹ (εικ. 80). Όμοια αδημοσίευτη σπάτουλα από τη Θήβα ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴¹⁰. Κατά κανόνα διαμορφώνονται, όπως και στην περίπτωση μας, με διαπλάτυνση του ελάσματος του στελέχους, το οποίο είναι ελαφρά κοίλο. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα εργαλεία ήταν συνήθως ακόσμητα. Άλλη κατηγορία αποτελούν οι σπάτουλες των οποίων η πεπλατυσμένη απόληξη προσαρτάται στο επίμηκες στέλεχος. Σε αυτές τις περιπτώσεις το σημείο τομής έφερε συχνά διακοσμητικές εγχαραξείς.

Από το Χλεμούτσι περισυλλέχθηκε το σιδερένιο κοχλιάριο καλλωπισμού α/κ: 123. Διαθέτει επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής που απολήγει σε μικρή ημισφαιρική κοιλότητα. Παρόμοιας τυπολογίας χάλκινο κοχλιάριο φέρει εγχάρακτη επίκληση στα ελληνικά και ανήκε σε κάτοικο της βενετοκρατούμενης Κρήτης⁴¹¹. Όμοια χάλκινα αντικείμενα του ύστερου Μεσαίωνα ανασκάφτηκαν στη συριακή Hama και σε σταυροφορική θέση της Παλαιστίνης⁴¹².

Μεταλλικά σύνεργα ιατρικά ή καλλωπισμού υπάρχουν από την αρχαιότητα. Κοχλιάρια καλλωπισμού από χαλκό, ασήμι ή οστό ήταν πολυάριθμα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο με παραδείγματα από την Κόρινθο, την Κύπρο και τα Βαλκάνια⁴¹³. Αντίστοιχα, κοχλιάρια των πρώιμων βυζαντινών χρόνων προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο (Θήβα,

⁴⁰⁸ Slamkov – Gušev, 'Dojran', 204 εικ. 2.

⁴⁰⁹ Ploug κ.ά., *Hama*, 66, εικ. 25.3.

⁴¹⁰ Θήβα, οικόπεδο Λουκέρη, οδός Αμφίωνος 19 (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 11392).

⁴¹¹ «KB BOHΘH ΛEOTAKH», Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz*, 349 αρ. 768 (C. Schmidt).

⁴¹² Ploug κ.ά., *Hama*, 66, εικ. 25.6, Pringle, *Red Tower*, 163 αρ. 5.

⁴¹³ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 184 αρ. 1318-1327, πίν. 82, Karageorghis, 'Chypre', 835 εικ. 31α-β, Mikulčić, 'Scupi', 100, πίν. IX.42, Milošević, 'Save', πίν. I.9-10, II.2.

Αρχαία Κόρινθος, Δοκό Εύβοιας, Πόρτο Ράφτη και Σταμάτα Αττικής) και τη Μέση Ανατολή, ή εντοπίζονται σε ιδιωτικές συλλογές⁴¹⁴.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα παρόμοια κοχλιάρια προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο⁴¹⁵ και τη Μέση Ανατολή (εικ. 81). Συνήθως είναι από χαλκό και αποτελούνται από ένα αβαθές κοίλωμα στην απόληξη του στελέχους τους, που είναι κατά κανόνα τετράπλευρης διατομής και λιγότερο συχνά κυκλικής. Συχνά τα κοχλιάρια που διαμορφώνονται με απλή διαπλάτυση του στελέχους τους είναι ακόσμητα, όπως και στις παραπάνω περιπτώσεις (α/κ: 122-123), ενώ δεν λείπουν και ευρήματα που φέρουν γραμμική ή γεωμετρική διακόσμηση⁴¹⁶.

Τα αντικείμενα αυτά με το μακρύ στέλεχος φυλάσσονταν συνήθως σε μικρά και βαθιά αγγεία (λ.χ. μυροδοχεία) και εξυπηρετούσαν στη λήψη και ανάμειξη υλικών σε μικρές και ακριβείς ποσότητες για την παρασκευή ιατρικών ή καλλυντικών σκευασμάτων, καθώς και στην εφαρμογή καλλυντικών και βαφών στο πρόσωπο⁴¹⁷.

Ο μικρός απολογισμός σε σύνεργα περιποίησης από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα είναι ενδεικτικός των διαθέσιμων τεχνικών δυνατοτήτων του ύστερου Μεσαίωνα. Τριχολαβίδες, κοχλιάρια, σπάτουλες, ωτογλυφίδες και οδοντογλυφίδες εξυπηρετούσαν την αισθητική του προσώπου και την προσωπική υγιεινή. Κατασκευασμένα κατά κύριο λόγο από κράματα χαλκού και δευτερευόντως από οστό, πολλά από αυτά τα εργαλεία είχαν διπλή ή πολλαπλή λειτουργία που τα καθιστούσε περισσότερο χρήσιμα. Παραδείγματα πολυεργαλείων που περιλάμβαναν τριχολαβίδα, οδοντογλυφίδα (οξύληκτη ή πεπλατυσμένη) και ωτογλυφίδα με μορφή μικρού κοχλιαρίου, είναι γνωστά από την Αγγλία⁴¹⁸.

⁴¹⁴ Fitzgerald, *Beth-Shan*, 41, πίν. XXXVIII.20, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 94-95 αρ. 70-72 (Π. Καμπάνης), 559 αρ. 772 (Α. Παντελίδου-Αλεξιάδου), 467 αρ. 635-636, 559-560 αρ. 773 (Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου). Αδημοσίευτα κοχλιάρια καλλωπισμού/ιατρικά προέρχονται από τη Θήβα, (οδός Δίρκης, οικόπεδο Γκόγκου και Σ/Μ Plus, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 6715).

⁴¹⁵ Αδημοσίευτα κοχλιάρια καλλωπισμού/ιατρικά από τη Θήβα χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή ή φραγκική περίοδο, (οικόπεδο Εργοδομικής, 23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 11741-2).

⁴¹⁶ Pringle, *Red Tower*, 163 αρ. 5, Ploug κ.ά., *Hama*, 66-67, εικ. 25.

⁴¹⁷ Χειμωνοπούλου, *Εξαρτήματα ένδυσης*, 153.

⁴¹⁸ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 377-378, εικ. 251.

B.4 Οικοσκευή

Στοιχεία θυρωμάτων και κλείστρα

Στα ξύλινα θυρώματα χρησιμοποιούνταν ποικιλία μεταλλικών εξαρτημάτων που εξασφάλιζαν την ανθεκτικότητα και τη λειτουργικότητά τους. Οι σύνδεσμοι που καθόριζαν την κίνηση και την ασφάλεια των θυρόφυλλων ήταν στην πλειονότητά τους αρθρωτά αντικείμενα από σίδηρο. Τα αντικείμενα που εξυπηρετούσαν την κίνηση στερεώνονταν στις κατακόρυφες ακμές, ενώ όσα ασφάλιζαν και απασφάλιζαν τα θυρόφυλλα τοποθετούνταν οριζόντια. Πρόσθετες ταινιόσχημες μεταλλικές επενδύσεις προσκολλούνταν στην επιφάνεια των ξύλινων θυρόφυλλων για προστασία από τη φθορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια ξύλινη θύρα του 15^{ου} αιώνα από το ναό του Αγίου Γεωργίου Πεδουλά στην Κύπρο, η οποία διατηρεί το μεταλλικό εξοπλισμό της που περιλαμβάνει κρίκους, καρφίδια με σφαιρικές κεφαλές, συνδέσμους και κλειδαριά⁴¹⁹.

Δυο σιδερένια στοιχεία που καθόριζαν την κίνηση των θυρωμάτων προέρχονται από τον καθεδρικό της Γλαρέντζας κι από τομή στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 124, 125 αντίστοιχα) (εικ. 82). Αποτελούνται από επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής, που στην περίπτωση του α/κ: 124, διατηρεί δυο οπές πρόσφυσης στον κατά μήκος άξονά του για τη στερέωσή του στο πλαίσιο του ανοίγματος. Στη μια οπή διακρίνεται επιτόπου μικρό καρφί. Στο μέσο της μιας μακριάς πλευράς του φέρει συμφυές κυλινδρικό διαμπερές έλασμα που σχηματίζεται με αναδίπλωση και διατηρούσε ίχνη ξύλου. Στην περίπτωση του αντικειμένου α/κ: 125 δεν διακρίνονται οπές προσήλωσης, καθώς το επίμηκες στέλεχος στερέωσης διατηρείται αποσπασματικά. Στην απόληξή του συμφύεται με στέλεχος κυκλικού σχήματος, που λειτουργούσε ως φορέας υποδοχής άξονα αντίστοιχου σχήματος και μικρότερης διαμέτρου. Αυτή η σπονδυλωτή διάταξη εξυπηρετούσε την κίνηση του θυρόφυλλου. Χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα.

Δυο σιδερένια κλείστρα απλής τυπολογίας και μεγάλων διαστάσεων αποτελούν ομάδα. Προέρχονται από δυο πύργους της Γλαρέντζας και μπορούμε να υποθέσουμε ότι εξασφάλιζαν κάποια από τα θυρώματά τους (εικ. 83). Το α/κ: 126 βρέθηκε στο κατώφλι

⁴¹⁹ Μιχαηλίδου – Χατζηχριστοδούλου επιμ., *Μόρφου*, 168-169.

πύργου του βόρειου διατειχίσματος, πάνω από το εμπορείο. Το α/κ: 127 εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό πύργο του εσωτερικού περιβόλου του οικισμού, όπου βρισκόταν και η θύρα πρόσβασης στο εσωτερικό του. Αποτελούνται από συμπαγή ράβδο σιδήρου, τετράπλευρης διατομής και αρκετά μεγάλου πάχους. Το κλείστρο α/κ: 127, που διατηρείται κατά το μεγαλύτερο μέρος, κάμπτεται στη μια του απόληξη σε αμβλεία γωνία, που διαμορφώθηκε από αναδίπλωση του μετάλλου. Το αναδιπλωμένο άκρο, μετακινούμενο κατακόρυφα, ασφάλιζε και απασφάλιζε το θύρωμα. Το αντίθετο άκρο του είναι ελαφρά ανασηκωμένο και λειτουργούσε ως λαβή. Το μήκος του κλείστρου φτάνει τα 20,2 εκ. με πλάτος ελάσματος 3-4 εκ. και πάχος γύρω στα 2 εκ. Το κλείστρο α/κ: 126 ανάγεται στην περίοδο ακμής του οικισμού (τέλη 13^{ου} – μέσα 15^{ου} αιώνα), ενώ το α/κ: 127 συνδέεται πιθανόν με την ανακατασκευή του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας από τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο (1441/2)⁴²⁰.

Ο χάλκινος κρίκος α/κ: 128, ενσωματωμένος σε μάζα διαβρωμένου σιδήρου και ξύλου, προέρχεται από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (εικ. 84α). Το έλασμά του είναι κυκλικής διατομής και μικρού πάχους και έχει ενσωματωθεί στο υπόστρωμα στερέωσής του. Αποτελεί κάποιο είδος κλείστρου που αναρτιόταν από σιδερένιο σύνδεσμο προσαρμοσμένο σε ξύλινο φορέα. Πιθανόν προερχόταν από θύρωμα ή στερεωνόταν σε τοιχοποιία εξυπηρετώντας την πρόσδεση αλόγων⁴²¹. Έχει μέγιστη διάμετρο 3,8 εκ. και ανάγεται από τον 14^ο αιώνα έως το 1407 με βάση το κλειστό σύνολο εύρεσής του.

Σιδερένια άγκιστρα - υποδοχές για σιδερένιους κρίκους και συνδέσμους για την πρόσδεση των ζώων, βρέθηκαν κατά την ανασκαφή σταβλικών εγκαταστάσεων του 13^{ου} αιώνα εξωτερικά του σταυροφορικού κάστρου 'Atlit. Σε μια περίπτωση μάλιστα παρόμοιος σύνδεσμος εντοπίστηκε κατά χώρα στην τοιχοποιία του νοτιοανατολικού πύργου των εγκαταστάσεων⁴²². Τα άγκιστρα αυτά αντιστοιχούν μορφολογικά σε σιδερένιο σύνδεσμο από το ναό της Γλαρέντζας (α/κ: 207)⁴²³.

Δυο μικρά σιδερένια εξαρτήματα κλείστρων εντοπίστηκαν σε στρώμα εγκατάλειψης του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 129-130) (εικ. 84β). Και τα δυο

⁴²⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 45-46.

⁴²¹ Κρίκοι ως στοιχεία θυρών εικονογραφούνται στα χειρόγραφα, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 197-198 αρ. 15, εικ. 203.

⁴²² Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 41, εικ. 15.5,17.

⁴²³ Βλ. παρακάτω σελ. 193-194.

συνίστανται σε αναδιπλωμένο έλασμα τετράπλευρης διατομής, που στην απλούστερη περίπτωση κάμπτεται διαμορφώνοντας θηλιά (α/κ: 130), ενώ στη δεύτερη περίπτωση εξαρτά κρίκο (α/κ: 129). Οι απολήξεις των ελασμάτων αποκλίνουν και διαμορφώνονται με σταδιακή ελάττωση του πλάτους τους ώστε να καταλήγουν σε άγκιστρα προσήλωσης σε ξύλινο υπόστρωμα. Το μήκος των αντικειμένων κυμαίνεται από 3,6 εκ. έως 5,8 εκ. και χρονολογούνται στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα. Σύνδεσμος παρόμοιος με τον α/κ: 129 ανασκάφηκε στο σερβικό κάστρο του Ras και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα⁴²⁴. Όμοιος σύνδεσμος, προϊόν περισυλλογής από το Χλεμούτσι, ανάγεται πιθανόν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας⁴²⁵.

Σύνδεσμοι κλείστρων από αναδιπλωμένο έλασμα και αποκλίνοντα άκρα, όπως ο α/κ: 130, χρησιμοποιούνταν διαχρονικά λόγω της απλής και λειτουργικής κατασκευής τους. Τα διχαλωτά στελέχη τους πακτώνονταν στον ξύλινο φορέα, ώστε να διακρίνεται μόνο το κυκλικό διάχωρο, από το οποίο διερχόταν ορίζοντια ο σύρτης που ασφάλιζε τα δυο θυρόφυλλα (εικ. 94). Παράδειγμα από τις Λουλουδιές Κίτρους χρονολογείται στον 6^ο-7^ο αιώνα⁴²⁶. Τα εξαρτήματα αυτά εντοπίζονται συχνά σε ανασκαφικά στρώματα που χρονολογούνται από την πρώιμη έως και την ύστερη βυζαντινή περίοδο να αναρτούν από το κυκλικό τους άκρο μάνταλα κιβωτίων. Παραδείγματα προέρχονται από τη Θήβα (12^{ος} – 13^{ος} αιώνας), το Djadovo και το Τίρνοβο της Βουλγαρίας (11^{ος}-12^{ος} και 13^{ος}-14^{ος} αιώνας αντίστοιχα), το σερβικό Stalać (1370-1413), από σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής (τέλη 12^{ου} - μέσα 13^{ου} αιώνα) κι από τη δυτική Ευρώπη⁴²⁷ (εικ. 84γ-δ).

Σε απεικονίσεις της «Εις Άδου Καθόδου», σε μικρογραφίες χειρογράφων και στη μνημειακή ζωγραφική, αποδίδονται στο χαμηλότερο τμήμα της παράστασης διχαλωτά έλασματα όμοια με τα α/κ: 129-130, μόνα τους ή σε σχέση με μάνταλα, που επιβεβαιώνουν τη σύνδεσή τους με θυρόφυλλα (εικ. 95). Η εικονογράφηση μεταλλικών στοιχείων θυρωμάτων στο κατώτερο τμήμα της παράστασης διαπιστώνεται στη

⁴²⁴ Πορονιό, *Ras*, 273 εικ. 238.11.

⁴²⁵ Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: HM 87.

⁴²⁶ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Όρες Βυζαντίου*, 273 αρ. 278 (Ε. Μαρκή), Αγγέσκου, *Εργαλεία*, 381 αρ. 155.

⁴²⁷ Borisov, *Djadovo*, 92, εικ. 91, Nikolova, 'Carevec', 242 εικ. 62, Minić – Vukadin, *Stalać*, 108 εικ. 69.12-14,17, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Όρες Βυζαντίου*, 273 αρ. 276 (Χ. Κουλάκου), Pringle, *Red Tower*, 166 αρ. 20, εικ. 56, Egan, *Medieval Household*, 50 αρ. 45, εικ. 32.

βυζαντινή τέχνη από τον 9^ο αιώνα⁴²⁸. Η κατάρρευση των πυλών του Άδη από το Χριστό εικονογραφείται ρεαλιστικά σε δυτικό χειρόγραφο και σε χειρόγραφο του Ιώβ από τη μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο του 9^{ου} αιώνα⁴²⁹.

Τρία κλείστρα από σίδηρο και χαλκό προέρχονται από τη Γλαρέντζα (εικ. 85). Πιθανόν εξασφάλιζαν μικρότερα ανοίγματα και παρουσιάζουν τυπολογική ποικιλία. Το πρώτο (α/κ: 131), από σίδηρο, προέρχεται από στρώμα εγκατάλειψης του καθεδρικού και αποτελείται από βαρύ έλασμα τετράπλευρης διατομής που κάμπτεται στο ένα άκρο σε ορθή γωνία με μυτερή απόληξη. Χρονολογείται από τα τέλη του 14^{ου} ως το πρώτο τρίτο του 15^{ου} αιώνα και πρόκειται για απλή και λειτουργική κατασκευή με διαχρονική χρήση. Παρόμοιο δείγμα του 6^{ου} – 7^{ου} αιώνα προέρχεται από τις Λουλουδιές Κίτρους⁴³⁰.

Από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχονται δυο ακόμη κλείστρα, ένα σιδερένιο (α/κ: 132) κι ένα χάλκινο (α/κ: 133), που χρονολογούνται από τον 14^ο αιώνα έως το 1407. Και τα δυο διαθέτουν επιμήκη κυλινδρικά στελέχη μήκους από 11,1 εκ. έως 15 εκ. και πάχος ελάσματος από 0,3 έως 1 εκ., αλλά παραλλάσσουν τυπολογικά. Το στέλεχος του σιδερένιου σύρτη α/κ: 132 κάμπτεται στο ένα άκρο του σε ορθή γωνία και σχηματίζει επίπεδη οξύληκτη απόληξη ακανόνιστου σχήματος. Το επίμηκες οριζόντιο στέλεχος, συνήθως κυκλικής ή και τετράπλευρης διατομής, ολισθαίνει μέσω μικρών κρίκων και ζευγνύει τα δυο θυρόφυλλα, ενώ το κάθετο πεπλατυσμένο γλωσσίδι αγκυρώνεται και ασφαλίσει στην οπή της κλειδαριάς. Σύρτες τέτοιου τύπου ονομάζονταν *σιδηροί μοχλοί* στις βυζαντινές πηγές⁴³¹. Το γλωσσίδι ασφαλίσει σε κλειδαριές μικρού μεγέθους και απασφάλιζε με τη βοήθεια κλειδιού.

Όμοιο μάνταλο, που χρονολογείται στα τέλη του 15^{ου} ή στον 16^ο αιώνα, διασώζεται ως σήμερα στη μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, στην πόρτα που οδηγεί από τον εσωνάρθηκα προς το παρεκκλήσι του οσίου Χριστοδούλου. Παρόμοια μάνταλα εικονογραφούνται σε παραστάσεις της «Εις Άδου Καθόδου» του 14^{ου}

⁴²⁸ Ψαλτήρι Barberini, Βιβλιοθήκη Βατικανού, κώδ. Gr. 372, φ. 181r, Kartsonis, *Anastasis*, 126-140, και κυρίως 136-137, εικ. 45, Φούντας, «Βυζαντινές κλειδαριές», 201-211.

⁴²⁹ Ψαλτήρι Στουτγάρδης, Wurttembergische Landesbibliothek, κώδ. Lat. 23, φ. 29v και Πάτμος, μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, κώδ. 171, φ. 460, Kartsonis, *Anastasis*, 85-86, εικ. 19, 22.

⁴³⁰ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 273 αρ. 277 (Ε. Μαρκή), Αγγέσκου, *Εργαλεία*, 383 αρ. 158.

⁴³¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 272-273, Τζεβρένη, «Μεταλλικά εξαρτήματα», 123, 125. Σχεδιαστική αναπαράσταση της χρήσης των συρτών α/κ: 131, 132 βλ. στο, Enlart, *Chypre*, τόμ. 1, 104 εικ. 40.

αιώνα στο Πρωτάτο, στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό και στη μονή της Studenica⁴³² (εικ. 94-95).

Στην περίπτωση του χάλκινου κλείστρου α/κ: 133, το επίμηκες στέλεχος κάμπτεται στο μέσο περίπου του μήκους του σε οξεία γωνία με καμπύλη απόληξη. Στο ένα άκρο το έλασμα διαμορφώνει κυκλική οπή και στο αντίθετο άκρο είναι επίπεδο, πεπλατυσμένο και ελαφρά ανασηκωμένο. Από το κυκλικό πέρασ του εξαρτήματος θα διερχόταν άξονας που εξασφάλιζε την προσαρμογή και την κίνηση του κλείστρου, κατά την οποία, το καμπύλο τμήμα στο μέσο του μήκους του θα ασφάλιζε και θα απασφάλιζε από κάποιο άγκιστρο ή άλλη κάθετη σταθερή προεξοχή. Η πεπλατυσμένη απόληξη πιθανόν λειτουργούσε ως λαβή. Το λεπτό έλασμα κατασκευής και οι μικρές διαστάσεις του κλείστρου συνηγορούν υπέρ της εξασφάλισης αντικειμένου μικρών διαστάσεων (κιβώτιο, κασέλα, ερμάρι).

Από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχονται δυο όμοια σιδερένια εξαρτήματα που πιθανόν λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι για την ασφάλεια μικρών ανοιγμάτων (α/κ: 134-135) (εικ. 86). Αποτελούνται από λεπτό έλασμα τετράπλευρης διατομής που διαμορφώνει ορθογώνιο πλαίσιο με αποστρογγυλεμένες γωνίες, και κάμπτονται στο μέσο του μήκους τους. Το μήκος τους κυμαίνεται από 5,65 εκ. έως 6,35 εκ. και το μέγιστο πάχος του ελάσματός τους είναι 1,5 εκ. Χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407 με βάση το κλειστό σύνολο εύρεσης και τα συνευρήματα. Πιθανόν χρησιμοποιούνταν σε συνάρτηση με φορητά κλείστρα ή απλούς σύρτες για την ασφάλεια κιβωτίων και θυρών⁴³³.

Μοναδικό και ιδιαίτερα ενδιαφέρον δείγμα της φραγκικής οικοσκευής αποτελεί ένα μικρό, χάλκινο αντικείμενο από τομή στο εσωτερικό της αίθουσας Α5 στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, που ταυτίζεται με πόμολο από ξύλινο θυρόφυλλο ερμαρίου (α/κ: 136). Είναι κυκλικού σχήματος με πτυχωτή απόληξη και στο κέντρο του φέρει κωνική προέκταση κενή στο εσωτερικό της. Το αντικείμενο προσηλωνόταν σε ξύλινη επιφάνεια με μικρό καρφί, που διερχόταν από την επίπεδη πτυχωτή του απόληξη. Τμήμα του σιδερένιου καρφιού, πιθανόν προϊόν επιδιόρθωσης, διατηρείται επιτόπου. Στους τοίχους της αίθουσας Α5 διαμορφώνονται τοιχαρμάρια, για

⁴³² Φούντας, «Βυζαντινές κλειδαριές», 205, εικ. 6-7, Τζεβρένη, «Μεταλλικά εξαρτήματα», 123, πίν. 35.

⁴³³ Egan, *Medieval Household*, 57 αρ. 75, εικ. 39.

τη φύλαξη του ρουχισμού και της οικοσκευής, καθώς το συγκρότημα περιλάμβανε πριγκιπικό ενδιαίτημα στον όροφο και βοηθητικό χώρο στο ισόγειο (εικ. 12). Αντικείμενα παρόμοιας τυπολογίας με πτυχωτές απολήξεις έχουν βρεθεί στο σταυροφορικό κάστρο του Montfort στην Παλαιστίνη και στα Βαλκάνια⁴³⁴ (εικ. 87).

Δυο μεταλλικά εξαρτήματα, που προέρχονται από ταφές στον καθεδρικό της Γλαρέντζας, θα μπορούσαν να ταυτιστούν με λαβές από φέρετρα (εικ. 88). Το πρώτο, χάλκινο, είναι αναδιπλωμένο και αποτελείται από αντικείμενο, τετράπλευρης διατομής, που φέρει δυο οπές σε παράταξη, εκ των οποίων η μια είναι φθαρμένη. Συνδέεται, μέσω καρφιού, με επίμηκες ταινιόσχημο στέλεχος προσήλωσης με δυο οπές στην απόληξή του (α/κ: 137). Η δεύτερη λαβή είναι από σίδηρο και διαφορετικής τυπολογίας (α/κ: 138). Αποτελείται από δυο συνανήκοντα καμπύλα ελάσματα τετράπλευρης διατομής. Η απόληξη του ενός είναι πεπλατυσμένη, πιθανόν διαμπερής. Οι δυο λαβές έχουν σωζόμενο μήκος που κυμαίνεται από 7,4 εκ. έως 13,8 εκ. και χρονολογούνται στον 14^ο – πρώτο τρίτο του 15^{ου} αιώνα.

Από το Χλεμούτσι προέρχεται σιδερένιο εξάρτημα φορητού κλείστρου. Πρόκειται για το μηχανισμό εξασφάλισης α/κ: 139, που ανασκάφτηκε από τομή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου (εικ. 89α). Αποτελείται από επίμηκες κυλινδρικό έλασμα, κενό στο εσωτερικό, που κάμπτεται στο ένα άκρο σε ορθή γωνία με διχαλωτή απόληξη, η οποία αποτελεί τη γένεση της ράβδου πρόσφυσης (*βάλανος*). Στο εσωτερικό του κενού διάχωρου θα εισέδνε ο μηχανισμός ασφάλισης και απασφάλισης του λουκέτου. Παρόμοια εξαρτήματα ίδιας περιόδου προέρχονται από το βουλγαρικό παλάτι στο Τίρνοβο, καθώς και από τους μεσαιωνικούς αποθέτες που ανασκάφτηκαν στις όχθες του Τάμεση⁴³⁵ (εικ. 89β).

Κλειδαριές φορητών κλείστρων χρησιμοποιούνταν από τη ρωμαϊκή περίοδο και σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου⁴³⁶. Η λειτουργία του μεσαιωνικού φορητού κλείστρου (*κατήνα-κατηνάριον*) βασιζόταν σε ένα επίμηκες κυλινδρικό στέλεχος κενό στο εσωτερικό που συμφύοταν με μια παράλληλη ράβδο (εικ. 90, 95). Η ράβδος διερχόταν από δυο κρίκους (χαλκάδες) ή άλλους συνδέσμους στερεωμένους στα θυρόφυλλα, όμοιους ενδεχομένως με τους α/κ: 129 και 134-135. Το κλείδωμα του

⁴³⁴ Dean, 'Montfort', 38, εικ. 54J, Gatev, *Kovačevo*, 104 εικ. 46f.

⁴³⁵ Nikolova, 'Carevec', 234 εικ. 63-64, Egan, *Medieval Household*, 91-99.

⁴³⁶ Vikan - Nesbitt, *Security*, 6.

λουκέτου γινόταν με ένα επίμηκες εξάρτημα, που συνέδεε κατακόρυφα το ελεύθερο άκρο του κενού κυλίνδρου (στο οποίο εισέδουε ο μηχανισμός ασφάλισης του λουκέτου) και το ελεύθερο άκρο της ράβδου. Οι μηχανισμοί αγκίστρωσης και απαγκίστρωσης διέφεραν κατά περίπτωση και απαιτούσαν ανάλογα κλειδιά. Τα κλειδιά των φορητών κλειστρών ήταν επιμήκη και λεπτότερα σε σχέση με αυτά των σταθερών κλειδαριών και διέθεταν οπές για τη διέλευση των διχαλωτών ελασμάτων του μηχανισμού ασφάλισης - απασφάλισης⁴³⁷ (εικ. 90, 95).

Οι κλειδαριές, σταθερές και φορητές, ήταν τεχνολογικά οι πιο σύνθετες μεταλλικές κατασκευές του Μεσαίωνα. Συχνά σε μια πόρτα συνυπήρχαν κλειδαριά και φορητό κλείστρο για πρόσθετη εξασφάλιση⁴³⁸. Τυπολογικές παραλλαγές και ποικιλία στα μεγέθη των λουκέτων υποδεικνύουν, αφενός ότι οι κατασκευαστές δεν αποκάλυπταν τις πληροφορίες κατασκευής τους και αφετέρου το μεγάλο εύρος χρήσεων που πιθανότατα είχαν⁴³⁹. Το φορητό κλείστρο από τα φραγκικά στρώματα του νομού Ηλείας διαπιστώνεται πως εντάσσεται σε ένα τρόπο εξασφάλισης του ιδιωτικού χώρου, κοινό στη βυζαντινή επικράτεια, στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου και με μικρές παραλλαγές, όμοιο και στη δυτική Ευρώπη.

Το λεπτό, ταινιόσχημο, σιδερένιο έλασμα α/κ: 140, μήκους 4 εκ., φέρει μικρή αναδίπλωση σε ορθή γωνία στη μια του απόληξη. Είναι είδος συνδέσμου που πιθανόν λειτουργούσε ως σύρτης για την εξασφάλιση αντικειμένου μικρών διαστάσεων, πιθανόν κιβωτιδίου. Χρονολογείται με βάση τα νομισματικά συνευρήματα στην πρώτη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μοναδική περίπτωση του χάλκινου κλειστρού α/κ: 141 από λάκκο ταφής του καθεδρικού της Γλαρέντζας, που πιθανόν προέρχεται από στάχωση κώδικα (εικ. 91α). Αποτελείται από δυο τμήματα που συνδέονται αρθρωτά. Πρόκειται για ένα αναδιπλωμένο ταινιωτό έλασμα με πεπλατυσμένη, οδοντωτή απόληξη που προσαρτάται στη στάχωση με δυο μικρά καρφιά. Στο σημείο της αναδίπλωσης αναρτά, μέσω ενός ορθογώνιου διαμπερούς διάχωρου, επιμήκη σύνδεσμο που φέρει στην επιφάνειά του δυο κυκλικές οπές, μια σχεδόν κωνικού

⁴³⁷ Στο ίδιο, 6, Egan, *Medieval Household*, 99-103, εικ. 64.

⁴³⁸ Φούντας, «Βυζαντινές κλειδαριές», 205-207, εικ. 9-12, Τζεβρένη, «Μεταλλικά εξαρτήματα», 123.

⁴³⁹ Χάλκινα φορητά κλείστρα από τη δυτική Ευρώπη ήταν μικρότερων διαστάσεων από τα σιδερένια, χρονολογούνται ως και τον 13^ο αιώνα και πιθανόν συνδέονταν με την ασφάλεια κιβωτιδίων, Egan, *Medieval Household*, 91-93.

σχήματος οριζόντια και μια μικρότερη κάθετη, που εξυπηρετούσαν την εξασφάλιση του κώδικα. Η οριζόντια θηλιά ασφάλιζε διερχόμενη από μικρό καρφίδιο κυκλικής διατομής χωρίς κεφαλή, που ήταν στερεωμένο στην ξύλινη πινακίδα της στάχωσης. Από τη μικρότερη, κάθετη οπή διερχόταν άγκιστρο⁴⁴⁰. Η πίσω όψη του κλείστρου είναι επίπεδη και ακόσμητη. Η μπροστινή φέρει στο αναδιπλωμένο έλασμα θλαστές εγχαράξεις. Χρονολογείται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα συνευρήματα κεραμικής στον ύστερο 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα.

Κλείστρα όμοιας τυπολογίας και χρονολόγησης προέρχονται από ανασκαφές στους αποθέτες του Λονδίνου και μολονότι έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι μπορεί να συνδέονται με ενδύματα, η επιτόπου διατήρησή τους σε γερμανικό κώδικα του 1454 ενισχύει την πιθανότητα να προέρχονται από κλείστρα σταχώσεων⁴⁴¹. Όμοιο κλείστρο εικονογραφείται σε μικρογραφία του δεύτερου μισού του 13^{ου} αιώνα, από το βασίλειο της Νάπολης, να συγκρατεί τα εξώφυλλα ενός κώδικα⁴⁴². Παρόμοια κλείστρα έχουν βρεθεί στη βόρεια Γαλλία και τις Κάτω Χώρες⁴⁴³ (εικ. 91β).

Κατά τις ανασκαφές στις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας εντοπίστηκε μόνο το μικρό σιδερένιο κλειδί α/κ: 142 από ασύλητο στρώμα οστών τάφου της Γλαρέντζας. Μεγάλος αριθμός κλειδιών που περισυλλέχθηκαν από το Χλεμούτσι εκτιμώνται μεταγενέστερα της φραγκικής περιόδου του κάστρου. Το κλειδί από τη Γλαρέντζα έχει επίμηκες στέλεχος κυκλικής διατομής, κενό εσωτερικά, που απολήγει σε σταθερό κρίκο ανάρτησης (εικ. 92α). Στο άλλο άκρο και σε ορθή γωνία προς το στέλεχος συμφύεται απλή, τετράπλευρη γλωσσίδα με μια τριγωνική εγκοπή. Χρονολογείται με βάση σόλδινο του δόγη Φραντσέσκο Ντάντολο (1329-1339), που βρέθηκε στο ίδιο στρώμα ταφής, στον 14^ο αιώνα.

⁴⁴⁰ Fingerlin, *Gürtel*, 421 αρ. 443, εικ. 241.

⁴⁴¹ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 154-155, Egan, *Medieval Household*, 277-278, εικ. 214. Η εύρεση κλείστρων σταχώσεων σε ανασκαφές οικιστικών συνόλων ενδεχομένως να τα συνδέει με την ιδιωτική λατρεία των αστικών νοικοκυριών, τα οποία διέθεταν ένα τουλάχιστον προσευχητάριο, που συνήθως μεταβιβαζόταν ως οικογενειακό κειμήλιο. Πρόκειται για συνήθεια που παρατηρείται σε κάθε σχεδόν κοινωνική κλίμακα στη δυτική Ευρώπη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, Gilchrist, *Medieval Life*, 156-157, 248-249.

⁴⁴² Ρώμη, Βιβλιοθήκη Βατικανού, κώδ. Vat. Lat. 36, φ. 522ν, δεύτερο μισό 13^{ου} αιώνα, Leone de Castris, 'Pittura', 461 εικ. 709.

⁴⁴³ Fingerlin, *Gürtel*, 464 αρ. 521, εικ. 240, Μουσείο Boymans-van Beuningen Rotterdam, αρ. ευρ. F6554-62.

Ανήκει στην κατηγορία των στρεφόμενων κλειδιών τα οποία, μέσω εγκοπών ή αυλακώσεων που διέθεταν, προσαρμόζονταν στη στενή κάθετη σχισμή της κλειδαριάς και στη συνέχεια στρέφονταν ώστε η γλωσσίδα τους να ελευθερώνει σύρτη που συγκρατούταν στη θέση του από ένα ελατήριο. Η χρήση τους ξεκινά από τη ρωμαϊκή εποχή και συνεχίστηκε έως τους νεότερους χρόνους⁴⁴⁴. Απλά κλειδιά παρόμοιας τυπολογίας του 12^{ου} – 13^{ου} αιώνα έχουν εντοπιστεί στη Θήβα, στην Κόρινθο, στο νάρθηκα της μονής Ζαρακά στη Στυμφαλία και σε σταυροφορική θέση της Παλαιστίνης⁴⁴⁵ (εικ. 92β). Αποτελούν τυπολογική εξέλιξη των μεσοβυζαντινών κλειδιών, τα οποία ήταν συνήθως πιο διακοσμημένα και διέθεταν κοντό στέλεχος κυκλικής ή τετράπλευρης διατομής, απλή ή πιο σύνθετη γλωσσίδα και κινούμενο κρίκο στην απόληξή τους⁴⁴⁶. Στη δυτική Ευρώπη κλειδιά μικρών διαστάσεων με κυλινδρικό στέλεχος και απλές γλωσσίδες κυριαρχούν από τα τέλη του 12^{ου} έως τα τέλη του 14^{ου} αιώνα⁴⁴⁷.

Τα τρία μικρά όμοια κλειδιά, α/κ: 143-145, όλα από σίδηρο, συνδέονται πιθανόν με την ασφάλεια κασελών ή κιβωτιδίων ιδιωτικής χρήσης (εικ. 93). Τα δυο από αυτά (α/κ: 143-144) είναι σχεδόν πανομοιότυπα, με μικρή διαφορά στο μέγεθός τους, και θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνταν για να ανοίγουν την ίδια κλειδαριά⁴⁴⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ζεύγος κλειδιών και ο μικρός σύρτης α/κ: 140, προέρχονται από διαδοχικά στρώματα του ίδιου κτιστού τάφου της Γλαρέντζας και χρονολογούνται με βάση άφθονα νομισματικά συνευρήματα στα τέλη του 14^{ου} – πρώτη δεκαετία 15^{ου} αιώνα. Το τρίτο κλειδί (α/κ: 145) εντοπίστηκε σε τομή του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι, διατηρείται αποσπασματικά και ανάγεται στον 14^ο – πρώτο τρίτο 15^{ου} αιώνα.

Τα κλειδιά αποτελούνται από επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής. Το στέλεχος, στο δείγμα που σώθηκε ακέραιο (α/κ: 143), απολήγει στο ένα άκρο σε δισκοειδή λαβή με χαμηλή κυκλική βάρθυνση στο κέντρο. Στο αντίθετο άκρο συμφύεται

⁴⁴⁴ Vikan - Nesbitt, *Security*, 3-5, Vikan, 'Keys', 503-504.

⁴⁴⁵ Θήβα, οδός Δίρκης, ναός Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *AI* 52 (1997) Χρονικά, 119, πίν. 56γ (Χ. Κουλάκου), και οδός Βρυζάκη, οικόπεδο Β. Κοροπούλη, *AI* 47 (1992) Χρονικά, 73-74 (Χ. Κουλάκου), Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 139 αρ. 1002, πίν. 71, Campbell, 'Zaraka', 186, εικ. 10a-b, Getzov, 'Horbat Bet Zeneta', 100 εικ. 30.5.

⁴⁴⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 137.

⁴⁴⁷ Egan, *Medieval Household*, 111-112.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, 90.

η τραπεζιόσχημη γλωσσίδα του κλειδιού. Το σωζόμενο μήκος τους κυμαίνεται από 7,5 εκ. έως 8,2 εκ. Χάλκινο μικρό κλειδί κιβωτιδίου παρόμοιας τυπολογίας προέρχεται από την ανασκαφή παλαιοχριστιανικής οικίας στη Θεσσαλονίκη και χρονολογείται στον 5^ο – 6^ο αιώνα⁴⁴⁹. Ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ της διαδεδομένης χρήσης κλειδιών φορητών κιβωτιδίων και επίπλων από τον 13^ο αιώνα και εξής, όχι μόνο σε αστικά αλλά και σε αγροτικά νοικοκυριά⁴⁵⁰.

Εξαρτήματα φωτισμού

Ελάχιστα μεταλλικά δείγματα στοιχείων φωτισμού της φραγκικής περιόδου έχουν προκύψει από τις ανασκαφές στο Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα. Κανένας κηροστάτης ή λυχνάρι δεν έχει εντοπιστεί ως τώρα, ωστόσο λιγοστά ευρήματα επιβεβαιώνουν πως και τα δυο μέσα (κερί και λάδι) ήταν σε χρήση για το φωτισμό των κατοίκων. Δυο λαβίδες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κηρόςβεσης, σε συνάρτηση με το χώρο εύρεσής τους, και δυο ταινιωτές λαβές, πιθανόν από καντήλες, είναι ο φτωχικός απολογισμός των ανασκαφών. Και τα τέσσερα αντικείμενα προέρχονται από τον καθεδρικό της Γλαρέντζας.

Οι δυο λαβίδες είναι από σίδηρο και αποτελούνται από ταινιωτό έλασμα τετράπλευρης διατομής, που κάμπτεται στο μέσο του μήκους του διαμορφώνοντας δυο διχαλωτά στελέχη (εικ. 96). Στο σημείο της κάμψης το έλασμα διευρύνεται σχηματίζοντας δακτύλιο ανάρτησης. Το ένα δείγμα διατηρεί σχεδόν μόνο το δακτύλιο ανάρτησης (α/κ: 146), ενώ το δεύτερο είναι ακέραιο, αν και ιδιαίτερα απολεπισμένο, και με πεπλατυσμένες απολήξεις (α/κ: 147). Το ακέραιο δείγμα έχει μήκος έως 20 εκ. Το πλάτος του ελάσματος και των δυο περιπτώσεων κυμαίνεται από 1,5 εκ. έως 1,8 εκ. Χρονολογούνται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα συνευρήματα στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα. Παρόμοιες λαβίδες που χρονολογούνται από τον 12^ο έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα προέρχονται από τη Θήβα, το βουλγαρικό παλάτι στο Τίρνοβο και το σερβικό

⁴⁴⁹ *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικά, 615-618, σχ. 7 (Ν. Καρύδας), Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 277 αρ. 289 (Ν. Καρύδας).

⁴⁵⁰ Caillaud, 'Scribla', 314 και σημ. 17.

κάστρο στο Stalac⁴⁵¹ (εικ. 97). Λαβίδες αφαιρέθηκαν κατά την ανασκαφή υστεροβυζαντινών ταφών στο ναό του Αγίου Βασιλείου κοντά στη γέφυρα της Άρτας⁴⁵².

Δυο χάλκινες ταινιωτές λαβές, η μια αναδιπλωμένη και η άλλη επιμήκης, έχουν από μια οπή προσήλωσης στο ένα άκρο τους και συνδέονται με το φωτισμό (α/κ: 148-149) (εικ. 98). Και οι δυο εντοπίστηκαν στο χώρο του ιερού του καθεδρικού της Γλαρέντζας, σε στρώματα κατάρρευσης κοντά στο αρχικό του δάπεδο. Το μήκος, στο δείγμα που διατηρείται ακέραιο, είναι 10 εκ. και το πλάτος του ελάσματος 1-1,1 εκ. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα συνευρήματα κεραμικής ανάγονται στον 14^ο – πρώτο τρίτο 15^ο αιώνα.

Ειδικότερα, το αντικείμενο α/κ: 148 ταυτίζεται με εξάρτημα γυάλινης καντήλας (καντηλήθρα). Πρόκειται για επίμηκες, ταινιόσχημο έλασμα μεγάλου μήκους. Το ένα άκρο του είναι αναδιπλωμένο σε σχήμα S, ώστε να στερεώνεται στο κυκλικό χείλος της κανδήλας, με αποτέλεσμα η απόληξή του, που θα συγκρατούσε το φυτίλι, να εισδύει κάθετα στο λάδι. Φέρει κυκλική οπή, πιθανόν στερέωσης, στο αντίθετο άκρο του.

Όμοια χάλκινα αλλά και σιδερένια εξαρτήματα, για τη στερέωση του φυτιλιού στις γυάλινες καντήλες, ανασκάφηκαν στα ανώτερα στρώματα ταφών του τέλους του 13^ο – αρχών 14^ο αιώνα από την Κόρινθο⁴⁵³ (εικ. 99). Πολλές μικρές καντηλήθρες, κυρίως από χαλκό αλλά και μόλυβδο, προέρχονται από τις ανασκαφές σε ναούς της ιπποτοκρατίας (1309-1522) της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, κάποιες μάλιστα βρέθηκαν σε στρώματα ταφών⁴⁵⁴. Η συσχέτιση των ευρημάτων με ταφικά σύνολα στην Κόρινθο και στην Ρόδο, αποτελεί ένδειξη για την συνέχιση της παλαιοχριστιανικής συνήθειας του αναμένου κανδηλιού πάνω από τον τάφο. Τυπολογικά αντιστοιχούν στη χάλκινη καντηλήθρα α/κ: 148, που είναι όμως μεγαλύτερων διαστάσεων. Όμοιο αντικείμενο προέρχεται από αποθέτη του Τάμεση και χρονολογείται στο διάστημα 1270-1350 περίπου⁴⁵⁵.

⁴⁵¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 350 αρ. 403 (Χ. Κοιλάκου), Nikolova, 'Carevec', 236, εικ. 55, Minić – Vukadin, *Stalac*, 148 εικ. 92.

⁴⁵² *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, 460-463 (Π.Α. Βοκοτόπουλος).

⁴⁵³ Williams Π – Zervos, 'Corinth: 1995', 23-24, αρ. 6, πίν. 6.

⁴⁵⁴ Ενδεικτικά, αδημοσίευτες καντηλήθρες έχουν ανασκαφεί στο ναό της οδού Αγησάνδρου, αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντερμυρλί), Αγίου Αρτεμίου, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Παναγίας του Κάστρου, *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 510-516 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος), *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 507-511 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος, Ε. Παπαβασιλείου), *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 496-497, 499-502 (Θ.Α. Αρχοντόπουλος, Ε. Παπαβασιλείου), *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 673-674, 677-678 (Θ. Αρχοντόπουλος, Ε. Παπαβασιλείου).

⁴⁵⁵ Egan, *Medieval Household*, 135, 145 αρ. 421 εικ. 113.

Με το φωτισμό αλλά και με όσες δραστηριότητες του νοικοκυριού σχετίζονται με τη φωτιά (μαγειρική, πλύσιμο, θέρμανση) συνδέονται δυο σιδερένια πυρόβολα, το ένα από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 150) και το δεύτερο από τομή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 151) (εικ. 100α-β). Πρόκειται για επιμήκη, ελαφρώς κυρτά αντικείμενα που αποτελούνται από δυο συμφυή, διαμπερή διάχωρα σε παράταξη. Τα πλαίσια των διαχώρων είναι από έλασμα τετράπλευρης διατομής, τετράπλευρα στη μια περίπτωση (α/κ: 150) και στην άλλη ωοειδή (α/κ: 151). Χρονολογούνται, με βάση τα συνευρήματα, από τον 14^ο αιώνα έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Τα πυρόβολα (*igniaria*) ήταν γνωστά στον αρχαίο κόσμο και είχαν το σχήμα καμπύλου ελάσματος που περιλάμβανε μια λαβή, με ή χωρίς χωρίσματα για τα δάκτυλα, και μια επιφάνεια κρούσης σε πυριτόλιθο⁴⁵⁶. Μεταλλογραφικές αναλύσεις που έγιναν σε μια σειρά πυρόβολων από ανασκαφές στο Novgorod έδειξαν ότι πρόκειται για αντικείμενα σύνθετα στην κατασκευή τους, καθώς η πλευρά που χρησιμοποιείται για το άναμμα της φωτιάς είναι από χάλυβα, ενώ όλο το υπόλοιπο αντικείμενο από σίδηρο⁴⁵⁷.

Σιδερένιο αντικείμενο που ταυτίζεται με πυρόβολο ανήκε στα συνευρήματα βαρβαρικής ταφής από την Κόρινθο και χρονολογείται στον 7^ο αιώνα⁴⁵⁸. Πυρόβολα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου προέρχονται από ανασκαφές στα Βαλκάνια⁴⁵⁹ (εικ. 100γ). Πυρόβολο (*znad*) της σταυροφορικής περιόδου ή μεταγενέστερο αναγνωρίζει ο Adrian Boas σε ένα εύρημα από το 'Atlit που παραλλάσσει τυπολογικά από τα ευρήματα της Ηλείας, ωστόσο κινείται στην ίδια βασική αρχική του σιδερένιου πλαισίου με μια επιμήκη πλευρά κι ένα διάχωρο που χρησιμεύει ως λαβή⁴⁶⁰. Η μορφολογική σύνδεση του πυρόβολου με το γράμμα 'B', επιβεβαιώνεται έμμεσα από οικόσημο της δυναστείας των Παλαιολόγων του πρώτου τέταρτου του 14^{ου} αιώνα. Το οικόσημο

⁴⁵⁶ Cagnat – Chapot, *Manuel*, 464, εικ. 657.

⁴⁵⁷ Thompson επιμ., *Novgorod*, 76 (B.A. Kolchin). Συνήθως κατασκευάζονταν από χάλυβα σχετικά χαμηλής περιεκτικότητας σε άνθρακα, Egan, *Medieval Household*, 121

⁴⁵⁸ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 195 αρ. 1468, πίν. 88.

⁴⁵⁹ Ștefan κ.ά., *Dinogetia*, εικ. 38.24-27, 41.16-19, Nikolova, 'Carevec', 240 εικ. 60, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, 40 εικ. 25.1-4, Guillou – Ostuni, *Les outils*, 117, πίν. 393a, 183, πίν. 655a-c, 656s-e, Čangova, *Pernik*, 160, εικ. 142.1-6.

⁴⁶⁰ Boas, *Domestic Settings*, 127 και σημ. 14, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 155 εικ. 19.

διέθετε σταυρό στο κέντρο κι από τέσσερα ‘B’ στα διάχωρα, και περιγράφεται από τον Ψευδο-Κωδινό ως το «*σύνηθες βασιλικὸν φλάμουλον ἦτοι σταυρὸν μετὰ πυρεκβόλων*»⁴⁶¹.

Εξοπλισμός του μαγειρείου

Τα μεταλλικά αντικείμενα που συνδέονται με τη λειτουργία του μαγειρείου είναι κατά κανόνα από χαλκό και στην πλειονότητά τους, επτά από τα δεκατρία ευρήματα, προέρχονται από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, με ανώτατο χρονικό όριο το 1407, έτος κατάληψης και λεηλασίας της πόλης από τα στρατεύματα του Λεονάρντο Τόκκο⁴⁶². Τέσσερα ευρήματα προέρχονται από τον καθεδρικό και τον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας και άλλα δυο από το κάστρο Χλεμούτσι.

Τα μεταλλικά μαγειρικά ευρήματα περιλαμβάνουν: ένα σχεδόν ακέραιο μαγειρικό σκεύος (α/κ: 152), ένα αγγείο με λαβή (α/κ: 153), ένα πώμα (α/κ: 154), τέσσερα τμήματα ανοικτών αγγείων (α/κ: 155-158), τρεις λαβές αγγείων (α/κ: 159-161), ένα μικρό τμήμα σιδερένιας πυροστιάς (α/κ: 162), ένα ξέστρο (α/κ: 163) κι ένα χάλκινο κοχλιάριο (α/κ: 164). Τέλος με την κουζίνα, αλλά και με μια ευρεία κλίμακα δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής, συνδέεται μια ομάδα πέντε μαχαιριών από το Χλεμούτσι (α/κ: 165-169).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μοναδικό, σχεδόν ακέραιο, μαγειρικό σκεύος, που προέρχεται με βεβαιότητα από τον εξοπλισμό ενός φραγκικού μαγειρείου της Γλαρέντζας. Πρόκειται για ανοικτό, μεγάλου μεγέθους και σχετικά ρηχό σκεύος, σαν τηγάνι, που ανασκάφηκε στον αποθέτη της ανατολικής πύλης (α/κ: 152) (εικ. 101α). Διαθέτει κυκλική, επίπεδη βάση και σχετικά ρηχά, κάθετα τοιχώματα, αρκετά λυγισμένα από τη φθορά. Στην περιφέρειά του διακρίνεται ταινιωτό έλασμα από το ίδιο υλικό, που στερεωνόταν στο σκεύος με τέσσερα καρφιά και αποτελούσε τη γένεση της λαβής. Η λαβή του τηγανιού ήταν πιθανότατα οριζόντια, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο να στερεωνόταν κάθετα στο σκεύος⁴⁶³. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και τα συνευρήματα κεραμικής, χρονολογείται από τον 14^ο αιώνα έως το 1407.

⁴⁶¹ Ψευδο-Κωδινόυ, *Περὶ ὀφφικιαλίων*, 167, 19-21, Ivison, ‘Gattelusi’, 427 και σημ. 20, 431, 432, εικ. 4, 8, 9, Babuin, «Σημαῖες», 135, 119 εικ. 13-14, 123 εικ. 27.

⁴⁶² Για τη χρονολόγηση του αποθέτη βλ. παραπάνω σελ. 45, 81.

⁴⁶³ Πρβλ. μια σειρά νεότερων τηγανιών από τη Βουλγαρία αλλά και την Ελλάδα, Guillou – Ostuni, *Les outils*, 161, πίν. 581-582, 314, πίν. 1020.1e, 315, πίν. 1024.

Το τηγάνι, ρηχό και ανοικτό σκεύος με συνήθως μια μακριά λαβή, παρόμοιο με τα σημερινά αντίστοιχα σκεύη, χρησίμευε στην παρασκευή στερεής τροφής, συνήθως ψαριών ή αυγών, με τη βοήθεια ελαιόλαδου ή ζωικού λίπους ή και για το καβούρντισμα οσπρίων και ξηρών καρπών⁴⁶⁴. Τοποθετούταν στον πυροστάτη ή απευθείας πάνω στα τοιχάρια της εστίας και το μαγείρεμα γινόταν με τη χρήση ξύλινου εξαρτήματος κατάλληλου για το γύρισμα των τροφών, το *τηγανόστροφον* ή *τηγανοστρόφιον* των Βυζαντινών⁴⁶⁵. Τα πλούσια νοικοκυριά μπορούσαν να διαθέτουν περισσότερα από ένα σχετικά σκεύη, η τιμή των οποίων ήταν σχετικά χαμηλή⁴⁶⁶.

Τα τηγάνια ήταν διαφόρων μεγεθών, συνήθως από χαλκό, αλλά κι από πηλό και σίδηρο⁴⁶⁷. Η χρήση τους είναι διαχρονική, παραδείγματα έχουν εντοπιστεί σε στρώματα του 1^{ου} - 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από την Αθήνα⁴⁶⁸. Ένα από τα παλιότερα βυζαντινά τηγάνια βρέθηκε στην Κόρινθο πάνω από την υστερορωμαϊκή επίχωση⁴⁶⁹.

Χάλκινο γανωμένο τηγάνι περισυλλέχθηκε από το κάστρο Πολύανθου Ροδόπης και χρονολογείται πιθανόν στην ύστερη βυζαντινή ή πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο (εικ. 101β). Είναι σκεύος ρηχό, κατασκευασμένο από λεπτό έλασμα χαλκού, με ανοικτά λοξά τοιχώματα και διαστάσεις που αντιστοιχούν στο τηγάνι από τη Γλαρέντζα. Η μακριά λαβή του, μήκους 20 εκ., προσκολλάται οριζόντια στην επιφάνεια του σκεύους με τρία μικρά χάλκινα καρφιά⁴⁷⁰. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται ένα χάλκινο τηγάνι με ψηλή βάση από την Κόρινθο⁴⁷¹. Τηγάνι από χαλκό, όμοιο με αυτό από τη Ροδόπη, που ανάγεται στο διάστημα 1170/91-1260, ανασκάφτηκε σε μουσουλμανικό στρώμα της συριακής Hama⁴⁷². Τα αγγεία αυτά, όταν εξυπηρετούσαν το μαγείρεμα, ήταν ασφαλώς γανωμένα, δηλαδή καλυμμένα με στρώμα κασσίτερου⁴⁷³. Σιδερένια τηγάνια αναφέρονται

⁴⁶⁴ Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Ε', 28, 67, 79-80, 87, 118-119, Weiss Adamson, *Food*, 61.

⁴⁶⁵ Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β'.2, 101.

⁴⁶⁶ Oikonomides, 'Contents', 211.

⁴⁶⁷ Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλόαγγινα*, 48-50, πίν. 10.

⁴⁶⁸ Robinson, *Athenian Agora*, 33 αρ. 113-115, πίν. 7.G114-115, 72.G113.

⁴⁶⁹ Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλόαγγινα*, 48.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, 49, εικ. 37β-γ.

⁴⁷¹ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 72-73 αρ. 548, σχ. 2, πίν. 50, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ἔργα Βυζαντίου*, 334 αρ. 370 (Α. Αντωνάρας).

⁴⁷² Ploug κ.ά., *Hama*, 38, εικ. 13.1.

⁴⁷³ Μηλιατζίδου-Ιωάννου, «Σινιά», 760-761.

σε δυο κατάστιχα που περιγράφουν τον εξοπλισμό του μαγειρείου δυο εύπορων λονδρέζικων νοικοκυριών του 14^{ου} αιώνα⁴⁷⁴.

Πήλινα τηγάνια της σταυροφορικής περιόδου με ανοικτό και ρηχό σχήμα, λοξά τοιχώματα και δυο λαβές εκατέρωθεν, προέρχονται από το κάστρο Σαράντα Κολώνες της Πάφου και το κάστρο 'Atlit στην Παλαιστίνη και χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα⁴⁷⁵. Πήλινο εφυαλωμένο τηγάνι με ελαφρά κυρτή βάση και τμήμα ενός δεύτερου ανασκάφτηκαν στην Κόρινθο και χρονολογούνται στον ύστερο 13^ο – πρώιμο 14^ο αιώνα. Το πρώτο διέθετε στρογγυλή λαβή στο ένα άκρο και πτερύγιο ανάρτησης στο αντίθετο⁴⁷⁶. Από τη Ρόδο του 15^{ου} αιώνα προέρχεται ένα πήλινο τηγάνι με καστανή εφυάλωση στο εσωτερικό και μια μακριά λαβή, παρόμοιας τυπολογίας με το αντίστοιχο από τη Γλαρέντζα⁴⁷⁷.

Από τον αποθέτη της Γλαρέντζας προέρχεται ένα σκεύος μικρών διαστάσεων και συμπιεσμένο λόγω φθοράς (α/κ: 153). Αποτελείται από φαρδύ, επίμηκες, αναδιπλωμένο έλασμα, που πιθανόν αρχικά είχε κυκλικό σχήμα και χρησίμευε ως επενδυτικό πλαίσιο άλλου σκεύους, καθώς δεν φαίνεται να είχε βάση. Στη μπροστινή του όψη φέρει κατά μήκος της ανώτερης απόληξης οδοντώσεις και γραμμικό κόσμημα από μικρές διαμπερείς οπές⁴⁷⁸. Η πίσω όψη του είναι ακόσμητη και διακρίνεται η ένωση των δυο άκρων του ελάσματος. Πάνω από το σημείο αυτό προσηλώνεται κάθετα μικρό ταινιωτό έλασμα, που πιθανόν αποτελούσε είδος λαβής. Ο τύπος της διακόσμησής του είναι διαδεδομένος σε χάλκινα σκεύη καθημερινής χρήσης του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα⁴⁷⁹. Χρονολογείται, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και τα νομισματικά συνευρήματα, από τον 14^ο αιώνα έως το 1407.

Σκεύη προερχόμενα από τη σύνθεση διαφορετικών υλικών, λ.χ. ξύλινα σώματα και μεταλλικές λαβές και βάσεις, πιθανολογείται με βάση τα ανασκαφικά συνευρήματα, ότι χρησιμοποιούνταν στο Λονδίνο του ύστερου 12^{ου} αιώνα⁴⁸⁰. Εξάλλου, το μαγείρεμα

⁴⁷⁴ *Calendar*, 92, 156.

⁴⁷⁵ Megaw, 'Saranda Colones', 125, εικ. 2.7, Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 51, εικ. 14.5.

⁴⁷⁶ MacKay, 'Pottery', 418.

⁴⁷⁷ Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 55 αρ. 17, εικ. 55.

⁴⁷⁸ Τμήμα σιδερένιου αγγείου, όμοιων διαστάσεων, με παρόμοια διακόσμηση από οδοντώσεις και οπές σε παράταξη ανασκάφτηκε στο σερβικό Stalac και ανάγεται στο διάστημα 1370-1413, Minić – Vukadin, *Stalac*, 107, εικ. 68.3.

⁴⁷⁹ Nikolova, 'Carevec', 222 εικ. 40.

⁴⁸⁰ Egan, *Medieval Household*, 4, 162 αρ. 441, εικ. 130, 193-195 αρ. 539, 544, εικ. 157.

με πήλινα σκεύη που τοποθετούνταν πάνω στην πυροστιά μέσα σε σιδερένια πλαίσια, δεν ήταν άγνωστο στη δυτική Ευρώπη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Σε μικρογραφία φραγκικού χειρογράφου του Μυθιστορήματος του Αλέξανδρου, που χρονολογείται στα 1344, εικονίζεται σκηνή υπαίθριου μαγειρέματος με τρία πήλινα σκεύη ενσωματωμένα σε μεταλλικά πλαίσια⁴⁸¹ (εικ. 171).

Πώμα κλειστού αγγείου αρκετά μεγάλων διαστάσεων ανασκάφηκε στον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 154). Είναι σφυρήλατο και κατασκευασμένο ενιαία από ένα φύλλο χαλκού. Αποτελείται από επίπεδη επιφάνεια ακανόνιστου σχήματος με απολήξεις που αναδιπλώνονται στην εσωτερική της πλευρά και συμφυή, κυλινδρικά τοιχώματα με διάμετρο μικρότερη από το εμβαδόν του επίπεδου τμήματος. Στην κυλινδρική προεξοχή διακρίνεται το σημείο ραφής κι ένα μικρό χάλκινο καρφί που συγκρατεί τα δυο άκρα του ελάσματος. Χρονολογείται, με βάση το αρχαιολογικό στρώμα εύρεσης και τα νομισματικά συνευρήματα, από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407.

Τα θραύσματα από χείλη, βάσεις ή σώματα χάλκινων σκευών, που έχουν ανασκαφτεί, είναι πολύ αποσπασματικά και δεν βοηθούν στην αποσαφήνιση της τυπολογίας των αγγείων. Δυο τμήματα λεπτών χάλκινων σκευών, που διατηρούν τμήματα των τοιχωμάτων τους, με διαστάσεις που κυμαίνονται από 2,8 εκ. έως 4 εκ., προέρχονται από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 155-156) (εικ. 102α). Αντιστοιχούν σε μικρού μεγέθους, ανοικτά μαγειρικά ή, πιθανότερα, επιτραπέζια σκεύη. Με τα αντικείμενα αυτά συνδέεται μια ομάδα εννέα χάλκινων ελασμάτων, που εντοπίστηκαν στον ίδιο χώρο και θα μπορούσαν να συνδεθούν με σκεύη (Παρ.Π/34, 39-40, 42-43, 52) (εικ. 130). Χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407. Παρόμοια θραύσματα από χαλκό έχουν εντοπιστεί στο βουλγαρικό παλάτι στο Τίρνοβο κι από μόλυβδο στο Λονδίνο και ανάγονται στον ύστερο Μεσαίωνα⁴⁸².

Δυο χάλκινα μικρά τμήματα αγγείων, με μέγιστη διάσταση ως 7 εκ., εντοπίστηκαν στο χώρο γύρω από τον καθεδρικό της Γλαρέντζας και μολονότι τυπολογικά θα μπορούσαν να ενταχθούν στο μεταλλικό εξοπλισμό του μαγειρείου, ωστόσο ο χώρος εύρεσής τους δεν αποκλείει πιθανή λειτουργική χρήση τους (εικ. 102β).

⁴⁸¹ Οξφόρδη, Bodlean Library, κώδ. Bodley 264, φ. 170v, Hartley – Elliot, *Life and Work*, πίν. 7a, 11b.

⁴⁸² Nikolova, 'Carevec', 222, εικ. 40, Egan, *Medieval Household*, 185 αρ. 508, εικ. 149.

Το πρώτο αποτελεί τμήμα μικρού ανοικτού αγγείου που βρέθηκε εξωτερικά του νότιου παρεκκλησίου του καθεδρικού (α/κ: 157). Διατηρεί μέρος της επίπεδης βάσης και των σχεδόν κάθετων τοιχωμάτων του σώματός του και θα ήταν μικρών διαστάσεων και κυκλικού σχήματος⁴⁸³. Το δεύτερο, είναι τμήμα ανοικτού σκεύους, αρκετά μεγάλων διαστάσεων και με λεπτά τοιχώματα, που διατηρεί μέρος του σώματος και του χείλους του (α/κ: 158). Το χείλος, ενισχυμένο εξωτερικά, νεύει προς τα έξω. Και τα δυο θραύσματα χρονολογούνται, κυρίως με βάση συννευρήματα, στο διάστημα από το τέλος του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα.

Η τυπολογία των μεταλλικών σκευών του φραγκικού μαγειρείου περιλαμβάνει ανοικτά μαγειρικά σκεύη με σφαιρικό σώμα, λαβές και ψηλό ή χαμηλότερο χείλος, τηγάνια καθώς και κλειστά σκεύη για τη μεταφορά υγρών. Συχνά και οι δυο κατηγορίες ενσωμάτωναν τριποδικές βάσεις που εξυπηρετούσαν στατικές και λειτουργικές ανάγκες. Λεκάνες και κανάτια (*aquamanili*) συνδέονταν, επιπλέον, με ανάγκες υγιεινής και εντοπίζονται στις ανασκαφές⁴⁸⁴.

Λαβές σκευών μαγειρικής ή διαφόρων δοχείων εντοπίζονται συχνά στις ανασκαφές⁴⁸⁵. Τρεις χάλκινες λαβές σκευών ανασκάφηκαν στη Γλαρέντζα (εικ. 103). Η μια προέρχεται από το ναό (α/κ: 159) και οι άλλες δυο από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης (α/κ: 160-161). Οι λαβές, α/κ: 159-160, είναι επιμήκεις μικρών διαστάσεων, το μήκος τους κυμαίνεται στα 5-5,05 εκ. και το πλάτος στα 0,6-0,7 εκ. Αποτελούνται από ένα κεντρικό, λεπτό, καμπύλο έλασμα τετράπλευρης διατομής, που διαμορφώνει στα άκρα του επιφάνειες προσαρμογής στα σώματα των σκευών. Χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Μεγαλύτερη σε μέγεθος και διαφορετικής τυπολογίας είναι η χάλκινη λαβή α/κ: 161 από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης. Είναι πεταλόσχημη, από ταινιωτό έλασμα τετράπλευρης διατομής. Το έλασμά της είναι πεπλατυσμένο στις απολήξεις των κάθετων στελεχών και φέρει κυκλικές οπές προσήλωσης. Ακέραιο διατηρείται το ένα άκρο του, το οποίο φέρει επιτόπου χάλκινο καρφί. Αν η λαβή ήταν προσαρτημένη στο χείλος ενός σκεύους, εξαιτίας του σχήματός της, θα ήταν απαραίτητο αντιδιαμετρικά να τοποθετηθεί αντίστοιχη λαβή που θα διευκόλυνε τη μετακίνησή του. Χρονολογείται με βάση το

⁴⁸³ Στο ίδιο, 187 αρ. 521, εικ. 150.

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, 161-162.

⁴⁸⁵ Pitarakis, 'Témoignage', 253.

ανασκαφικό στρώμα και τα συνευρήματα κεραμικής στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα. Όμοια λαβή από την Κόρινθο ανάγεται στη βυζαντινή ή μεταγενέστερη περίοδο και συνδέεται με κάδο για τη μεταφορά υγρών⁴⁸⁶, ενώ σιδερένια λαβή από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου της Μικρής Πρέσπας, που διέθετε επιπλέον συμφυή δακτύλιο ανάρτησης στο κέντρο του καμπύλου τμήματός της έχει, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, ταυτιστεί με σπιρούνι⁴⁸⁷.

Ο πυροστάτης, όπως και η νεότερη πυροστιά, ήταν σιδερένιο εξάρτημα, συνήθως τριποδικό αλλά και με τέσσερα πόδια, που τοποθετούταν πάνω στη φωτιά και στην επίπεδη επιφάνειά του εδράζονταν μαγειρικά σκεύη με επίπεδη βάση. Σε άλλες περιπτώσεις, το τριγωνικό ή κυκλικό περιχέλωμά του εξυπηρετούσε μαγειρικά σκεύη με αποστρογγυλεμένες βάσεις⁴⁸⁸.

Ένα μικρό, σιδερένιο, σταυρόσχημο έλασμα από τομή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι, ενδεχομένως προέρχεται από πυροστάτη (α/κ: 162). Η ταύτιση πιθανολογείται μέσω της σύγκρισής του με ανάλογο σχήματος, σχεδόν ακέραιο, εύρημα από ανασκαφές σε μεσαιωνικά στρώματα του Λονδίνου, που χρονολογείται στο διάστημα 1350-1400 περίπου⁴⁸⁹ (εικ. 104α). Οι κεραίες του ευρήματος από το Χλεμούτσι είναι τετράπλευρης διατομής και άνισου μήκους. Μια από αυτές κάμπτεται σε αμβλεία γωνία με τον υπόλοιπο κορμό του αντικειμένου. Πιθανόν αποτελεί το σημείο τομής της επίπεδης επιφάνειας έδρασης του πυροστάτη με τη γένεση του ενός από τα τρία πόδια στήριξης ή ακόμη και με συμφυές άγκιστρο ανάρτησης. Χρονολογείται, με βάση συνευρήματα κεραμικής, στα τέλη του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα.

Ένα ακέραιο παράδειγμα πυροστάτη χρονολογείται στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα και έχει βρεθεί κατά τις ανασκαφές της ρωμαϊκής αγοράς της Σπάρτης (εικ. 104β). Τα επιμέρους στοιχεία του είναι συγκολλημένα και αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα χρηστικής μεταλλοτεχνίας της φραγκοκρατίας. Κάθε πόδι διέθετε άγκιστρο ανάρτησης

⁴⁸⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 75 αρ. 564, πίν. 52.

⁴⁸⁷ Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 635, πίν. 41.3

⁴⁸⁸ Πήλινες χύτρες με αποστρογγυλεμένες βάσεις ήταν σε χρήση στο Βυζάντιο από τον 10^ο έως τον 14^ο αιώνα, Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα*, 39-40, 41. Πρβλ. μεταλλική χύτρα με αποστρογγυλεμένη βάση, του 12^{ου} αιώνα, από το βουλγαρικό Pernik, Čangona, *Pernik*, 185, εικ. 119.4. Τετράποδος πυροστάτης συγκρατεί τσουκάλι με αποστρογγυλεμένη βάση σε μικρογραφία της συνάντησης του Κυρίου με τον Γεδεών, από την Οκτάτευχο της μονής Βατοπεδίου, 13^{ου} αιώνας, Huber, *Image and Message*, πίν. 132.

⁴⁸⁹ Egan, *Medieval Household*, 153 αρ. 429, εικ. 121.

και στο σημείο τομής του με τη στεφάνη διαμόρφωνε διχαλωτή επιφάνεια στήριξης των μαγειρικών σκευών, καθιστώντας το λειτουργικό και για σκεύη με διάμετρο βάσης μικρότερη από αυτή της στεφάνης⁴⁹⁰. Η χρήση του πυροστάτη, τοποθετημένου απευθείας σε εστία ή πάνω σε μαγκάλι, τεκμηριώνεται από τις πηγές⁴⁹¹ και εικονογραφείται στην τέχνη της ύστερης αρχαιότητας και κατά τη βυζαντινή περίοδο, σε σκηνές συμποσίων καθώς και στη σκηνή του λουτρού από την παράσταση της Γέννησης⁴⁹².

Με τις δραστηριότητες του μαγειρείου σχετίζεται ένα σιδερένιο ξέστρο από τομή στο βορειοανατολικό πύργο του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας (α/κ: 163). Πρόκειται για τραπεζιόσχημο, ελαφρά κυρτό αντικείμενο, με αποστρογγυλεμένες γωνίες και πλάτος που σταδιακά αυξάνει από το στέλεχος ανάρτησης προς την απόληξή του. Στη μια πλευρά του φέρει ίχνη διάβρωσης χαλκού, πιθανόν από μεταγενέστερη επιδιόρθωση. Το στέλεχος ανάρτησης είναι επίμηκες, κυλινδρικό, συμπαγές με σπασμένη την απόληξή του. Ανάγεται στην περίοδο της φραγκοκρατίας με βάση το χώρο εύρεσης.

Το ξέστρο χρησιμοποιούταν στη διαδικασία της παρασκευής του ψωμιού για να αποκολλούν το ζυμάρι από τη σκάφη, αλλά και σε αντίστοιχες δραστηριότητες του μαγειρείου, ακόμα και για τον καθαρισμό των μεταλλικών σκευών⁴⁹³. Το εργαλείο εμφανίζεται πολύ συχνά στα μεσαιωνικά στρώματα και η χρήση του επεκτείνεται σχεδόν ως τις μέρες μας⁴⁹⁴. Παρόμοια αντικείμενα έχουν ανασκαφτεί στα Βαλκάνια και χρονολογούνται από τον 6^ο έως τον 14^ο αιώνα⁴⁹⁵ (εικ. 105). Τα μεσαιωνικά ξέστρα έχουν πεπλατυσμένα άκρα, σχεδόν τραπεζιόσχημα, με αποστρογγυλεμένες γωνίες και σε ορισμένες περιπτώσεις στρεπτές λαβές με κρίκο ανάρτησης στην απόληξη. Στρεπτές

⁴⁹⁰ Waywell – Wilkes, 'Sparta', 404-405, εικ. 7-8, πίν. 63, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 350 αρ. 402 (Ι. Μότσιανος).

⁴⁹¹ *Acta et diplomata graeca medii aevi*, τόμ. VI, 243.

⁴⁹² Parani, 'Byzantine Material Culture', 182-183 και σημ. 8, πίν. 36.1, όπου τεκμηριώνεται ότι πρόκειται για την απόδοση ενός ρεαλιστικού στοιχείου καθημερινής πρακτικής και όχι για αντιγραφή ενός παλιότερου εικονογραφικού προτύπου.

⁴⁹³ Pitarakis, 'Témoignage', 251.

⁴⁹⁴ Για τη χρήση του ξέστρου ή ζύστρου στην παρασκευή άρτου, Μελίδου-Κεφαλά, «Ψωμί», 128.

⁴⁹⁵ Nikolova, 'Carevec', 212-213, εικ. 29, Diaconu – Baraschi, *Păciul lui Soare*, 42 εικ. 28.1, Gatev, *Kovačevno*, 97 εικ. 36, Čangova, *Sevtopolis*, 86, εικ. 68, Popović – Ivanišević, 'Braničevno', 161 εικ. 31.2, Borisov, *Djadovo*, 103, εικ. 115, Guillou – Ostuni, *Les outils*, 117, πίν. 394, Αγγέλκου, *Εργαλεία*, 210, 442 αρ. 251. Αδημοσίευτα ξέστρα εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

λαβές απαντούν και σε ξέστρα μεταγενέστερα της φραγκικής περιόδου από το κάστρο Χλεμούτσι, το πεπλατυσμένο άκρο τους όμως είναι τετράπλευρο⁴⁹⁶.

Η μοναδική περίπτωση του χάλκινου κοχλιαρίου α/κ: 164 από το Χλεμούτσι ανάγεται στους χρόνους αμέσως μετά τη φραγκοκρατία (1428-1460)⁴⁹⁷. Είναι προϊόν χύτευσης και φέρει παράσταση δικέφαλου αετού στην απόληξη της λαβής του (εικ. 106). Η παράσταση τεκμηριώνει τη χρονολόγησή του στο διάστημα της σύντομης διοίκησης της βορειοδυτικής Πελοποννήσου από την ελληνική οικογένεια των Παλαιολόγων (1428-1460), καθώς ο δικέφαλος αετός αποτέλεσε σύμβολο της δυναστείας τους. Το κοίλο τμήμα του κοχλιαρίου είναι φυλλόχημο και αντιστοιχεί σε τύπους γνωστούς στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁴⁹⁸ (εικ. 107). Η λαβή του έχει πεπλατυσμένη κι αποστρογγυλεμένη απόληξη και ακόσμητη την πίσω όψη της. Η μπροστινή όψη χωρίζεται, με βάση τη διακόσμηση, σε τρία διάχωρα. Το πρώτο, που είναι πιο κοντά στο κοίλο μέρος του κοχλιαρίου, είναι ακόσμητο. Το δεύτερο – ενδιάμεσο – διάχωρο καταλαμβάνει φυτικό σχέδιο μέσα σε ταινιωτό πλαίσιο. Όμοια διακόσμηση διαπιστώνεται σε λαβή κοχλιαρίου του 14^{ου} αιώνα από το Λονδίνο⁴⁹⁹ (εικ. 107Α). Το τρίτο διάχωρο, στην απόληξη του σκεύους, κοσμείται, όπως αναφέραμε, με παράσταση δικέφαλου αετού με ανοικτές φτερούγες. Οι απολήξεις των φτερών αποδίδονται με παράλληλες εγχαράξεις και το σώμα του καλύπτει ρομβοειδές πλέγμα. Μεταξύ των δυο κεφαλών εικονίζεται μικρή σφαίρα. Η διακόσμηση του τρίτου διαχωρου μας επιτρέπει να συνδέσουμε το κοχλιάριο με τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο (1448-1453), που κατέλυσε το πριγκιπάτο της Αχαΐας το 1428 και είχε υιοθετήσει ως έμβλημά του το δικέφαλο αετό⁵⁰⁰. Κατά συνέπεια το αντικείμενο είχε κοσμική χρήση.

⁴⁹⁶ Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: ΗΜ 43, ΗΜ 219.

⁴⁹⁷ Το κοχλιάριο εντάσσεται στον κατάλογο εξαιτίας της σπουδαιότητας του ως εύρημα, καθώς το τεκμήριο χρονολόγησής του συνάγεται από την ίδια τη διακόσμησή του.

⁴⁹⁸ Egan, *Medieval Household*, 246, 248 αρ. 750, εικ. 192.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, 248 εικ. 194.

⁵⁰⁰ Ο δικέφαλος αετός συνδέεται με αρκετές δυναστείες του Βυζαντίου και δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά ως προσωπικό οικόσημο της οικογένειας των Παλαιολόγων, Babuin, «Σημείες», 132-134, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, στην περίπτωση του κοχλιαρίου από το Χλεμούτσι ο συσχετισμός με τη δυναστεία των Παλαιολόγων θεωρείται ασφαλής εξαιτίας των ιστορικών δεδομένων της περιοχής.

Κοχλιάρια από κράματα χαλκού προέρχονται από σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής⁵⁰¹. Στη δυτική Ευρώπη, τα φυλλόσχημα κοχλιάρια του 13^{ου} αιώνα δίνουν τη θέση τους σε πιο στρογγυλεμένες φόρμες (*fig-shaped*) κατά τον 14^ο αιώνα. Τα μεταλλικά κοχλιάρια ήταν προϊόντα χύτευσης και στην πλειονότητά τους κατασκευάζονταν από μόλυβδο και σε μικρότερο βαθμό από κράματα χαλκού⁵⁰².

Το μαχαίρι εξυπηρετούσε ποικίλες καθημερινές ανάγκες του μεσαιωνικού ανθρώπου με κυριότερη την παρασκευή και κατανάλωση φαγητού. Για το λόγο αυτό αποτελεί διαχρονικά ένα από τα κύρια εργαλεία του μαγειρείου. Από το Χλεμούτσι προέρχονται τέσσερα μονόστομα μαχαίρια κι ένας σουγιάς, όλα από σίδηρο. Τα μαχαίρια αποτελούνται από λεπίδες τριγωνικής διατομής, χωρίς στοιχεία διακόσμησης και λαβές διαφορετικής τυπολογίας. Το μήκος τους, στις δυο περιπτώσεις που σώζονται σχεδόν ακέραια, κυμαίνεται από 12 εκ. έως 26,2 εκ. και το πλάτος των λεπίδων από 1,8 εκ. έως 3 εκ.

Δυο μαχαίρια, σχετικά μικρών διαστάσεων, εντάσσονταν πιθανόν στον εξοπλισμό του μαγειρείου (α/κ: 165-166) (εικ. 108). Η λεπίδα του μαχαιριού α/κ: 165 είναι αρκετά πλατιά, από βαρύ έλασμα σχεδόν ορθογώνιου σχήματος, με αποστρογγυλεμένη απόληξη. Με τη λεπίδα συμφύεται σφηνοειδές στέλεχος τετράπλευρης διατομής και μικρότερου πλάτους, που αποτελούσε τμήμα της λαβής. Χρονολογείται στον 13^ο – 14^ο αιώνα. Τα μαχαίρια με πλατιά, σχεδόν ορθογώνια, λεπίδα θεωρούνται ότι απηχούν δυτική επίδραση και παραδείγματα προέρχονται από ανασκαφές σε σταυροφορικά στρώματα της Μέσης Ανατολής και της δυτικής Ευρώπης⁵⁰³. Παρόμοια μαχαίρια της ίδιας περιόδου είναι γνωστά από την Κόρινθο και τα Βαλκάνια⁵⁰⁴.

Αντίστοιχης τυπολογίας, ως προς το είδος της λαβής, είναι το φθαρμένο μαχαίρι (α/κ: 166), με τη λεπτότερη και περισσότερο οξύληκτη λεπίδα. Διατηρεί τη γένεση της

⁵⁰¹ Ploug κ.ά., *Hama*, 67-71. Πρβλ. και λαβή κοχλιαρίου με εγχάρακτο διάκοσμο από το νάρθηκα της βασιλικής Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α', 349-350, εικ. 22, 496 πίν. 20.2.

⁵⁰² Ward-Perkins, *London Museum*, 130 εικ. 41, Egan, *Medieval Household*, 6, 244-252. Λίθινες μήτρες για κοχλιάρια έχουν βρεθεί στη Γερμανία και την Αγγλία, Nickel, *Magdeburg*, 43-44, πίν. 65, Homer, 'Tin, lead and pewter', 66, εικ. 21.

⁵⁰³ Vroom, *After Antiquity*, 323, εικ. 11.30, Ploug κ.ά., *Hama*, 61, εικ. 22.11, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, 86 αρ. 53, εικ. 57, 93 αρ. 99, εικ. 61.

⁵⁰⁴ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 203 αρ. 1572, πίν. 93, Gelichi, *Stari Bar*, 62, πίν. 4.1.12-5, Spinei, 'Bucovine', 381 εικ. 7.4.

λαβής, που είναι τετράπλευρης διατομής με σταδιακά ελαττούμενο πλάτος. Πιθανόν να είχε σφηνοειδή μορφή, πολύ συνηθισμένη σε δείγματα που εντοπίστηκαν σε ανασκαμμένες μεσαιωνικές θέσεις των Βαλκανίων με μεγάλη χρονική διασπορά. Μαχαίρια παρόμοιας τυπολογίας, που χρονολογούνται στον 11^ο – 12^ο αιώνα, έχουν ανασκαφεί σε αγροτική εγκατάσταση στη Σερβία, καθώς και στο βουλγαρικό οικισμό Djadovo⁵⁰⁵. Παραδείγματα μαχαιριών του 12^{ου} – 15^{ου} αιώνα, ανάλογα με το εύρημα από το Χλεμούτσι, προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο και την ευρύτερη βαλκανική χερσόνησο⁵⁰⁶.

Λεπίδα μαχαιριού από επίμηκες, ταινιωτό έλασμα έχει πιθανόν αποστρογγυλεμένη απόληξη (α/κ: 167). Στο άκρο της λεπίδας το πλάτος του ελάσματος μειώνεται σχηματίζοντας τη γένεση της λαβής, η οποία οριοθετείται και στις δυο πλευρές από κάθετη, λεπτή, ανάγλυφη ταινία. Παρόμοιες λεπίδες, που χρονολογούνται στον 12^ο – 14^ο αιώνα, προέρχονται από το Παπίκιον όρος, τον Άγιο Στέφανο Λακωνίας, τη Βουλγαρία και τη Σερβία⁵⁰⁷ (εικ. 109).

Ένα μεγάλο μαχαίρι, μήκους 26,2 εκ., διαθέτει μακριά λεπίδα με μυτερή απόληξη, φθαρμένη στην κοφτερή της ακμή, πιθανόν λόγω εκτεταμένης χρήσης (α/κ: 168). Η λαβή, συμφυής από λεπτό έλασμα, επενδυόταν εκατέρωθεν από άλλο υλικό (πιθανόν ξύλο ή οστό), καθώς διακρίνονται κατά μήκος της τρία μικρά στελέχη καρφιών. Στη γένεσή της διακρίνεται ένθετο τετράπλευρο σιδερένιο έλασμα, που οριοθετεί το πάχος του ένθετου υλικού. Η απόληξη της λαβής είναι πεπλατυσμένη, λοβόσχημη. Μαχαίρια ανάλογου μεγέθους πιθανόν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως όπλα⁵⁰⁸.

Μαχαίρια παρόμοιου τύπου γνώρισαν μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια από τον 10^ο - 11^ο αιώνα έως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁵⁰⁹ (εικ. 110). Παραδείγματα με μυτερή λεπίδα και επενδυμένη λαβή από το Μυστρά χρονολογούνται στην

⁵⁰⁵ Žeravica, ‘Poponica’, 207, εικ. 11, Borisov, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 111a-b.

⁵⁰⁶ Ζήκος, «Παπίκιον όρος», 685, εικ. 19, Καπαξής, επιστ. επιμ., *Ελεύθερα*, 3, 311 αρ. 4 (Μ. Ξανθοπούλου), Guillou – Ostuni, *Les outils*, 198, πίν. 703.1a7 (μαχαίρι από τη θέση Baia στη Μολδαβία), Popović, *Ras*, 263 εικ. 225.18, Minić, *Mačvanska Mitrovica*, 50 πίν. XVI.10.

⁵⁰⁷ Ζήκος, «Παπίκιον όρος», 685, εικ. 19, Sanders κ.ά., ‘Small finds’, 473 αρ. 8014, Nikolova, ‘Carevec’, 217 εικ. 33a, Popović, *Ras*, 262 εικ. 224.6.

⁵⁰⁸ Caillaud, ‘Scribla’, 310-311.

⁵⁰⁹ Stefan κ.ά, *Dinogetia*, εικ. 38.18-19, Čangova, ‘Selište’, 221 εικ. 15.4, Nikolova, ‘Carevec’, 216-219, εικ. 34a, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 109, Minić – Vukadin, *Stalac*, 128 εικ. 82.15. Όμοιο αδημοσίευτο μαχαίρι εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

υστεροβυζαντινή περίοδο⁵¹⁰. Η λοβόσχημη απόληξη της λαβής εμφανίζεται σε παραδείγματα μαχαιριών από το Λονδίνο από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα⁵¹¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μοναδικό δείγμα λεπίδας σουγιά από το Χλεμούτσι (α/κ: 169). Διατηρείται αποσπασματικά, καθώς έχει εκπέσει τμήμα της απόληξης της λεπίδας του και η λαβή. Η λεπίδα είναι επίπεδη, τριγωνικής διατομής και επιμήκης. Το πλάτος ελαττώνεται στα δυο τρίτα περίπου του μήκους της και το έλασμα της κυρτώνει προς την οξύληκτη απόληξη της κοφτερής ακμής της. Παρόμοιες λεπίδες, που χρονολογούνται κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι γνωστές από τα Βαλκάνια⁵¹² (εικ. 111).

Τα μαχαίρια από το Χλεμούτσι με βάση τον τύπο της λαβής, όπου διατηρείται, μπορούν να χωριστούν σε δυο βασικές κατηγορίες⁵¹³. Η πρώτη περιλαμβάνει μονόστομα μαχαίρια με συμφυή, σφηνοειδή λαβή, συνήθως μικρότερων διαστάσεων από τη λεπίδα, η οποία εισερχόταν σε υποδοχή από άλλο υλικό (α/κ: 165-166). Η συμφυής γένεση της λαβής έχει περίπου το μισό πλάτος της λεπίδας, είναι κατά κανόνα τετράπλευρης διατομής και κάμπτεται προς την απόληξή της. Το ένθετο στέλεχος είναι συνήθως κυλινδρικού σχήματος με πλατιά διάμετρο, που εξασφάλιζε σταθερότητα ακόμα και κατά την κάμψη της λεπίδας⁵¹⁴. Από τον 14^ο αιώνα εμφανίζονται και ένθετα στελέχη τετράγωνης διατομής. Οι ενθέσεις στερεώνονταν με κόλλα ή καρφιά. Σε ορισμένες περιπτώσεις ένας μεταλλικός δακτύλιος τοποθετημένος ανάμεσα στην απόληξη της λεπίδας και το ένθετο στέλεχος εξυπηρετούσε την καλύτερη συγκόλληση των δυο μερών⁵¹⁵.

Οι ένθετες λαβές των μαχαιριών ήταν συνήθως ξύλινες, καθώς αυτό το υλικό ήταν άμεσα διαθέσιμο και κατάλληλο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ξύλινες λαβές μπορούσαν να διακοσμηθούν με βαφή. Κατά δεύτερο λόγο χρησιμοποιούσαν οστό,

⁵¹⁰ *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 89 εικ. 103.

⁵¹¹ Cowgill – De Neergaede – Griffiths, *Knives*, 93 αρ. 118, εικ. 63, 102 αρ. 265, εικ. 67.

⁵¹² Minić, *Mačvanska Mitrovica*, 50 πίν. XVI.8, Borison, *Djadowo*, 103, εικ. 113, Nikolova, ‘Carevec’, 219 εικ. 35, Ρορονιό, *Ras*, 264 εικ. 227, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β’, 205, πίν. 42.1, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 109 αρ. 101 (Μ. Παϊσίδου).

⁵¹³ Η κατάταξη των μαχαιριών με βάση τον τύπο της λαβής προτάθηκε αρχικά από τους Cowgill – De Neergaede – Griffiths, *Knives*, 25-32 και ξαναδιατυπώθηκε από τη Μαρία Παρανή που μελέτησε βυζαντινά μαχαίρια, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 153.

⁵¹⁴ Cowgill – De Neergaede – Griffiths, *Knives*, 80 αρ. 18-19, εικ. 55, 82 αρ. 38-39, εικ. 56, 86 αρ. 70, εικ. 59, 88 αρ. 77-81, εικ. 60, 88 αρ. 90-91, 94, εικ. 61, 93 αρ. 103, εικ. 62.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, 51, 82 αρ. 29, εικ. 55, 86 αρ. 55, εικ. 58.

κέρατο ή χαλκό⁵¹⁶. Το μαχαίρι αυτού του τύπου γνώρισε διάδοση στα Βαλκάνια και ευρύτερα στην Ευρώπη από την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο. Από τον 8^ο/9^ο αιώνα εντοπίζονται στις ανασκαφές μαχαίρια με οξύληκτες λεπίδες διαφόρων διαστάσεων και σφηνοειδείς λαβές από λεπτότερο έλασμα για την προσαρμογή τους σε επίθετο υλικό⁵¹⁷. Πολλά σχετικά ευρήματα ανασκαφών δείχνουν σχεδόν αποκλειστική χρήση τους στο διάστημα από τον 11^ο ως τον 13^ο αιώνα και εκτεταμένη έως τον ύστερο 14^ο αιώνα⁵¹⁸.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει μαχαίρια με τριγωνική απόληξη και επιμήκη πλατιά λαβή, εκατέρωθεν της οποίας προσκολλώνται επίπεδα πλακίδια επίθετου υλικού με μικρά καρφίδια. Η μεταλλική λαβή αποτελεί συνέχεια της λεπίδας και συχνά διαπλατώνεται προς την απόληξή της διαμορφώνοντας λοβό, όπως στην περίπτωση α/κ: 168 από το Χλεμούτσι. Τα καρφίδια για την προσαρμογή της επένδυσης ήταν από σίδηρο, με στελέχη κυλινδρικής ή τετράπλευρης διατομής και μικρές κυκλικές κεφαλές, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση άλλων μετάλλων, συνήθως χαλκού⁵¹⁹.

Οι επενδύσεις ήταν συχνά διακοσμημένες, συνήθως με εγχαράξεις, πρόσθετα διακοσμητικά καρφίδια και στικτό κόσμημα, ή ακόμη και με λεπτά ελάσματα κασσίτερου που διαμόρφωναν διάφορα γραμμικά σχέδια, ακόμη και εκφράσεις⁵²⁰. Στο σημείο τομής της λεπίδας με τη λαβή συχνά στερεωνόταν με καρφί ή συγκολλούταν ένθετο έλασμα, από σίδηρο ή άλλο μέταλλο, που εξυπηρετούσε την καλύτερη εφαρμογή της επένδυσης και κάλυπτε όλο το πλάτος της λεπίδας (α/κ: 168). Σε ορισμένες περιπτώσεις αντίστοιχο έλασμα τοποθετούταν και στην απόληξη της λαβής⁵²¹ (εικ. 110α,γ).

Τα μαχαίρια αυτής της κατηγορίας έχουν μακριές και λεπτές λεπίδες. Είναι γνωστά από τη ρωμαϊκή περίοδο, γνωρίζουν όμως εκτεταμένη χρήση κατά τον ύστερο

⁵¹⁶ Στο ίδιο, 25.

⁵¹⁷ Vážarova, 'Bulgarischen Volkes', 17, εικ. 13.

⁵¹⁸ Παραδείγματα από ανασκαφές: Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, 42 εικ. 28.6-10, Žeravica, 'Poponica', 207, εικ. 11, McDonald – Coulson – Rosser επιμ., *Nichoria*, 407 αρ. 522-523, Gill, 'Small Finds', 251 αρ. 367-368, Popović – Ivanišević, 'Branicevo', εικ. 31.7-10, Borisov, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 111a-b, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 192 αρ. 1415-1419, πίν. 85-86, 203 αρ. 1571-1573, πίν. 93, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, xi, 25-26, εικ. 54-62.

⁵¹⁹ Borisov, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 112, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, 26-32 και πίν. 8.

⁵²⁰ Η λαβή ενός μαχαριού του ύστερου 14^{ου} αιώνα από το Λονδίνο περιλαμβάνει στικτό φυτικό κόσμημα και τη φράση 'AVE MARIE', στο ίδιο, 95 αρ. 138, πίν. 4e, 5c. Ακόμη, Borisov, *Djadovo*, εικ. 112, Caillaud, 'Scribla', 311, εικ. 1.

⁵²¹ Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, 93 αρ. 116, 119-121, εικ. 63, 95 αρ. 122-123, εικ. 64, 95 αρ. 137-139, εικ. 65, 105 αρ. 306, 308, εικ. 68.

Μεσαιώνα⁵²². Παραδείγματα που ανάγονται από τον 12^ο έως τον 15^ο αιώνα προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια, τη δυτική Ευρώπη⁵²³. Δυο παραδείγματα φραγκικών μαχαιριών βρέθηκαν στην Κόρινθο, το ένα μάλιστα διατηρεί επενδυτικά πλακίδια από οστό⁵²⁴. Η χρήση τους εμφανίζεται περισσότερο γενικευμένη από τον 14^ο αιώνα. Μαχαίρια με μακριές λαβές επέτρεπαν την άσκηση μεγαλύτερης πίεσης και χρησιμοποιούνταν οριζόντια ή υπό μικρή γωνία, ενώ αντίστοιχα μαχαίρια με κοντές λαβές χρησιμοποιούνταν σχεδόν κάθετα. Η συνύπαρξη των δυο τύπων ήταν συνειδητή από τους ανθρώπους του ύστερου Μεσαιώνα. Μάλιστα τα μαχαίρια με σφηνοειδείς απολήξεις είχαν περισσότερο διαδεδομένη χρήση ως όπλα⁵²⁵.

Στο Χλεμούτσι δεν έχουν βρεθεί μαχαίρια με διακοσμημένες λεπίδες, συνήθεια αρκετά διαδεδομένη στην Αγγλία, όπου κατ' αναλογία προς τη διακόσμηση των ξιφών, οι λεπίδες συχνά έφεραν εγχαράξεις και ενθέσεις από άλλα μέταλλα, κυρίως χαλκό, κασσίτερο και ασήμι. Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα εμφανίζονται όλο και συχνότερα, στα μαχαίρια που προέρχονται από την Ευρώπη, σύμβολα των κατασκευαστών, που την ίδια περίοδο άρχισαν να οργανώνονται σε συντεχνίες, συνήθεια που διατηρήθηκε για μεγάλο διάστημα μετά το τέλος του Μεσαιώνα⁵²⁶. Τοποθετούνταν συνήθως στην πλευρά της λεπίδας που ήταν προς το μέρος αυτού που κρατούσε το μαχαίρι, ενώ άλλα έμπαιναν στην απόληξή της ή στην κοφτερή της ακμή (εικ. 110β).

Ατομικά μαχαίρια μεταφέρονταν σε δερμάτινα θηκάρια με εγχάρακτες και εμπίστες διακοσμήσεις. Η χρήση θηκαριών ανάγεται στην προϊστορική περίοδο⁵²⁷. Μια ενδιαφέρουσα συλλογή εκατόν είκοσι θηκαριών προέρχεται από τους μεσαιωνικούς αποθέτες του Τάμεση και χρονολογείται από τα τέλη του 12^{ου} έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα⁵²⁸. Τα μαχαίρια αγοράζονταν ξεχωριστά από τα θηκάρια, τα οποία όταν φθείρονταν, μπορούσαν να τροποποιηθούν για να εξυπηρετήσουν τη μεταφορά ενός μικρότερου μαχαιριού. Τα θηκάρια κρέμονταν συνήθως κάθετα από τις ζώνες με

⁵²² Guest κ.ά., 'Small finds', 300 αρ. 27, εικ. 16.27.

⁵²³ Nikolova, 'Carevec', 216-219, εικ. 33-34a-c, Diaconu – Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, εικ. 28.5, Borisov, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 112, Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, xi, εικ. 63-68, Gerstel κ.ά., 'Panakton', 163-164 αρ. 23, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, αρ. 102α-β (Χ. Κοιλάκου).

⁵²⁴ Williams II – Zervos, 'Corinth: 1993', 29-30 αρ. 47, πιν. 6.47.

⁵²⁵ Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 25.

⁵²⁶ Στο ίδιο, 15-24, 32-34.

⁵²⁷ Waterer, 'Leather', 150, 156, εικ. 119.

⁵²⁸ Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 34-50, 61, 115-168.

κορδόνια και μπορούσαν να περιλαμβάνουν διάχωρα για περισσότερα από ένα μαχαίρια⁵²⁹. Η παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο πιστοποιείται από απεικονίσεις σε πορτραίτα δωρητών από την Κρήτη⁵³⁰.

Τα μαχαίρια αλλά και γενικά τα αιχμηρά μεταλλικά αντικείμενα καθημερινής πρακτικής, κατασκευάζονταν από σίδηρο και αρκετά συχνά η κοφτερή ακμή τους επενδυόταν με ατσάλι, πετυχαίνοντας με αυτό τον τρόπο τη βελτίωση της ποιότητας της⁵³¹. Ο σίδηρος έχει χαμηλότερο κόστος και είναι μαλακότερο μέταλλο από το ατσάλι, με αποτέλεσμα να είναι και περισσότερο ελαστικό. Το ατσάλι, αντίστοιχα, είναι μέταλλο υψηλής αντοχής. Η λεπίδα και η λαβή των μαχαιριών δημιουργούνταν από ένα κομμάτι σφυρήλατου σιδήρου, στο οποίο συγκολλούταν η ατσάλινη κοφτερή ακμή πριν από την τελική διαμόρφωσή του. Στη συνέχεια το αντικείμενο ψυχόταν αμέσως για να σκληρύνει η ατσάλινη ακμή του και κατόπιν ζεσταινόταν βαθμιαία, ώστε να βελτιωθεί η ανθεκτικότητά του⁵³². Οι λεπίδες ακονίζονταν στον τροχό ή με ακονόπετρες⁵³³. Φθορές στην κοφτερή ακμή των λεπίδων α/κ: 165-168 από το Χλεμούτσι, οφείλονται πιθανόν στη διαρκή ανάγκη ακονισμού, με συνέπεια τη σταδιακή εκλέπτυνση του μετάλλου λόγω εκτεταμένης χρήσης.

Είδη ραπτικής και ύφανσης

Τρία άγκιστρα αδραχτιού, ένα σφονδύλι, δυο δακτυλήθρες και δυο ψαλίδια, είναι αντικείμενα συνηθισμένα σε ένα μεσαιωνικό νοικοκυριό, συνδέονται με γυναικείες δραστηριότητες γύρω από την παραγωγή και την επεξεργασία των υφασμάτων και μπορούν με αρκετή ασφάλεια να αποδοθούν στην περίοδο της φραγκοκρατίας.

Όλα τα άγκιστρα αδραχτιού είναι χάλκινα με μήκος που κυμαίνεται από 4,2 εκ. έως 7 εκ. και διάμετρο ανοίγματος 0,6 – 0,7 εκ. (εικ. 112). Δυο από αυτά προέρχονται από τη Γλαρέντζα, το ένα από τον εσωτερικό περίβολο (α/κ: 170) και το δεύτερο από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης (α/κ: 171). Το τρίτο άγκιστρο ανασύρθηκε από

⁵²⁹ Στο ίδιο, 55, αρ. 417 εικ. 88, αρ. 418 εικ. 89, αρ. 428 εικ. 91, αρ. 491 εικ. 107.

⁵³⁰ Άγιος Βασίλειος, Κούμια, Μεταμόρφωση του Σωτήρα, 1389, Μεραμπέλου, Έξω Λακόνια, Άγιος Μιχαήλ, 1432, Gerola, *Creta*, 335 πίν. 12.2, 338 πίν. 16.2 αντίστοιχα.

⁵³¹ Thompson επιμ., *Novgorod*, 73 εικ. 74 (B.A. Kolchin), Borisov, *Djadovo*, 101, Cowgill – De Neergaede – Griffiths, *Knives*, 8.

⁵³² Στο ίδιο, 8-15.

⁵³³ Στο ίδιο, 33, 52-53, εικ. 16-17. Είκοσι τρεις ακονόπετρες, κάποιες με οπές ανάρτησης, βρέθηκαν κατά την ανασκαφή στο Djadovo, Borisov, *Djadovo*, 103, εικ. 114.

τις τομές του εσωτερικού περιβόλου στο Χλεμούτσι εξωτερικά της αίθουσας Α5 (α/κ: 172) και αντιστοιχεί ως προς το μέγεθος και την τυπολογία με αυτό από τον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας. Χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στην περίοδο από το τέλος του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα.

Τα άγκιστρα αδραχτιού, επειδή εξυπηρετούσαν μια στοιχειώδη πρωτογενή διαδικασία, που αποτελούσε προϋπόθεση για την κάλυψη πρακτικών καθημερινών αναγκών ένδυσης, έχουν διαχρονική τυπολογία που περιλαμβάνει ένα κυλινδρικό στέλεχος, κενό στο εσωτερικό για την προσαρμογή του στο ξύλινο αδράχτι και με σταδιακά μειούμενο πλάτος έως την αγκιστροειδή του απόληξη. Παρόμοια άγκιστρα από αναδιπλωμένο φύλλο χαλκού, που ανάγονται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, προέρχονται από ανασκαφές στις Λουλουδιές Κίτρους, στον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης, στην Κόρινθο και στη Θήβα⁵³⁴.

Ένα μικρό σφονδύλι αδραχτιού από μόλυβδο, για το γνέσιμο του νήματος, βρέθηκε στο ναό του Αγίου Νικολάου Ίσοβας στο ύψος του μαρμαροθετήματος του δαπέδου (α/κ: 173). Έχει σχήμα περίπου ημισφαιρικό με διαμπερή οπή στο κέντρο. Τα τοιχώματά του είναι ακόσμητα κι αρκετά μεγάλου πάχους. Μολύβδινα σφονδύλια που αποκαλύφθηκαν σε ανασκαφή στην Παληόχωρα Μαρωνείας ανάγονται στη μέση βυζαντινή περίοδο, ενώ παρόμοια μολύβδινα σφονδύλια ανάλογων διαστάσεων, που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} – πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα, προέρχονται από τους αποθέτες του Τάμεση⁵³⁵. Επιπλέον, πήλινα σφονδύλια ανασκάφτηκαν στη Γλαρέντζα.

Σφονδύλια κυρίως από λίθο, αλλά κι από μόλυβδο, πηλό, οστό είναι απλής τυπολογίας αντικείμενα καθημερινής πρακτικής, συνηθισμένα σε όλη τη μεσαιωνική περίοδο. Το σχήμα τους ήταν συνήθως ημισφαιρικό, κωνικό, επίπεδο ή αμφίκιλλο. Το μέγεθος και το βάρος τους ποίκιλε ανάλογα με το είδος του νήματος για το οποίο

⁵³⁴ Αγγέλλου, *Εργαλεία*, 396-397 αρ. 178-180, Harrison, *Saragane*, 253-254 αρ. 404, πίν. 352, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 173, 176 αρ. 1223, 1226, πίν. 78, Williams II – Zervos, 'Corinth: 1993', 30, Williams II – Snyder – Barnes – Zervos, 'Corinth: 1997', 250, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 365 αρ. 434α (Α. Αντωνάρας – Κ. Σκαρμούτσου). Δυο παρόμοια, αδημοσίευτα άγκιστρα ανασκάφτηκαν στην Αγία Τριάδα Θηβών (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 5060, 5062), μαζί με ένα χάλκινο χτένι αργαλειού (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ.: 5067) και χρονολογούνται στον 12^ο – 14^ο αιώνα, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 117-118 (Χ. Κουλάκου).

⁵³⁵ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 368 αρ. 441 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή), Egan, *Medieval Household*, 261 αρ. 803-804, εικ. 203.

χρησιμοποιούνταν. Σε ορισμένες περιπτώσεις έφεραν στην επιφάνειά τους εγχάρακτες γραμμικές διακοσμήσεις, μολονότι κατά κανόνα παρατηρείται έλλειψη ενδιαφέροντος για τη διακόσμησή τους, όπως συνέβαινε σε αντίστοιχα ευρήματα της αρχαίας και ρωμαϊκής περιόδου⁵³⁶. Η διάμετρός τους κυμαινόταν από 1,5 εκ έως 4 εκ. περίπου και το ύψος από 0,6 εκ. έως 3 εκ.⁵³⁷. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα διαπιστώνεται ανάγκη για βαρύτερα σφονδύλια κατάλληλα για την επεξεργασία λεπτότερων υφασμάτων. Την ανάγκη αυτή κάλυπταν πιθανόν με σφονδύλια από μόλυβδο, που είχαν μεγαλύτερο βάρος σε σχέση με τα αντίστοιχα οστέινα και λίθινα⁵³⁸.

Δυο χάλκινες δακτυλήθρες από το Χλεμούτσι σώζονται σχεδόν ακέραιες και είναι κυλινδρικού σχήματος με κωνική απόληξη (εικ. 113α). Οι διαστάσεις τους είναι παρόμοιες: μήκος 2-2,1 εκ. και διάμετρο ανοίγματος 1,7-2 εκ. Η μια (α/κ: 174) φέρει στικτό διάκοσμο σε όλη την εξωτερική της επιφάνεια, εκτός από μια ακόσμητη ταινία στη βάση της, που οριοθετείται εγχάρακτα. Η δεύτερη δακτυλήθρα (α/κ: 175) διατηρεί ακόσμητη και την κορυφή της. Ο στικτός διάκοσμος, χαρακτηριστικός σε όλα τα δείγματα του είδους, έχει κυρίως πρακτικό χαρακτήρα καθώς εξυπηρετούσε την αποφυγή της ολίσθησης κατά την εργασία.

Οι δακτυλήθρες ήταν άγνωστες πριν τους ρωμαϊκούς χρόνους και φαίνεται πως η χρήση τους διαδόθηκε στη δυτική Ευρώπη κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵³⁹. Διακρίνονται σε δυο τύπους με βάση τη μορφολογία τους. Οι πρωιμότερες δακτυλήθρες είναι κυλινδρικού σχήματος από αναδιπλωμένο έλασμα χαλκού, με στικτή επιφάνεια και ανοικτές στην κορυφή τους. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο, που ήταν σε χρήση και κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και υποδηλώνει πως η πίεση κατά το ράψιμο ασκούταν στην πλάγια πλευρά του δακτύλου⁵⁴⁰ (εικ. 113β). Βελτιωμένη εκδοχή αυτού του τύπου, ώστε να προσφέρει περισσότερη προστασία, αποτέλεσαν οι δακτυλήθρες κλειστού κωνικού σχήματος με στικτή επιφάνεια. Τα παλιότερα, γνωστά έως σήμερα, παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, φαίνεται πως προέρχονται από τη Ρόδο και

⁵³⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 172, 175 αρ. 1217, πίν. 77, 296 σημ. 72, Gilchrist, *Medieval Life*, 146.

⁵³⁷ Borisov, *Djadovo*, 96-98, εικ. 99-106, πίν. 1.

⁵³⁸ Egan, *Medieval Household*, 260-261.

⁵³⁹ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 175.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο, 178 αρ. 1285-1298, πίν. 79, Nikolova, 'Carevec', 204 εικ. 20, Williams II – Snyder 'Corinth: 1996', 18 αρ. 8, πίν. 6.

ανάγονται στη μέση βυζαντινή περίοδο⁵⁴¹. Οι κλειστές δακτυλήθρες γνώρισαν διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Παραδείγματα εντοπίζονται στα σταυροφορικά κρατίδια της Παλαιστίνης, στη δυτική Ευρώπη και στη Ρόδο της ιπποτοκρατίας (1309-1522)⁵⁴². Οι κλειστές δακτυλήθρες είναι κατασκευασμένες με χύτευση κραμάτων χαλκού. Το στικτό σχέδιο στην επιφάνειά τους προέρχεται από τρυπάνι (εικ. 114).

Το ψαλίδι είναι χειροκίνητο εργαλείο που χρησιμοποιείται για την κοπή μαλακών, εύκαμπτων υλικών. Αποτελείται από δυο κινητά σιδερένια σκέλη, ενωμένα περίπου στο μέσο τους, ώστε οι κοφτερές ακμές τους να είναι αντικριστά τοποθετημένες. Οι λεπίδες έχουν επιμήκη στελέχη που καταλήγουν σε συμφυείς λαβές, κυκλικού ή ωοειδούς σχήματος. Στο σημείο τομής των σκελών και πίσω από το μεταλλικό πύρο στερέωσης, συχνά διαμορφώνεται μια εγκοπή που εμποδίζει τις λεπίδες να αλληλοκαλύπτονται⁵⁴³.

Δυο σιδερένια ψαλίδια από το Χλεμούτσι (α/κ: 176-177) έχουν μήκος που κυμαίνεται από 14,6 έως 16 εκ. και πλάτος από 1,7 εκ. έως 2 εκ. και αντιστοιχούν στο μέσο όρο διαστάσεων των ψαλιδιών της περιόδου, μολονότι εντοπίζονται και δείγματα που το μήκος τους φτάνει τα 23 εκ.⁵⁴⁴ (εικ. 115). Αποτελούνται από δυο επίπεδες και επιμήκεις λάμες με μυτερές απολήξεις, που διασταυρώνονται χιαστί και καταλήγουν στις λαβές. Οι λαβές είναι κατασκευασμένες από έλασμα τετράπλευρης διατομής που ανακάμπεται σχηματίζοντας δακτυλίους. Το πάχος του ελάσματος των λαβών ελαττώνεται σταδιακά προς τις απολήξεις τους.

Παρόμοια ψαλίδια, που χρονολογούνται από τον 9^ο/10^ο αιώνα και εξής, έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια και τη δυτική Ευρώπη⁵⁴⁵. Χρησιμοποιούνταν, πέρα από την υφαντική, και για την κοπή δέρματος, περγαμηνής και άλλων υλικών. Το ψαλίδι α/κ: 177 παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα, ως προς την τυπολογία και τις

⁵⁴¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 370-371 αρ. 449α-γ (Α. Νίκα).

⁵⁴² Dean, 'Montfort', 39, εικ. 54I, Egan, *Medieval Household*, 266 αρ. 830, 831, εικ. 205, 206, Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 64 αρ. 52-55, εικ. 73, Gilchrist, *Medieval Life*, 131, 133 εικ. 4.11.

⁵⁴³ Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, 60, 114, εικ. 75.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, 114, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 369 αρ. 444-445 (Μ. Παϊσίδου – Σ. Δαδάκη).

⁵⁴⁵ Guillou – Ostuni, *Les outils*, 113, πίν. 377, 275, πίν. 905.1b2, Gatev, *Kovačevno*, 99 εικ. 38, Nikolova, 'Carevec', 205 εικ. 21, Borisov, *Djadovo*, 99, 101, εικ. 107, Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή Ρεντίνας», 154, πίν. 103.α, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 369 αρ. 445 (Σ. Δαδάκη), Brmbolić, *Vojvodini*, 139-140 αρ. 216-220, πίν. 30, Minić – Vukadin, *Stalac*, 138 εικ. 87. Πρβλ. και αδημοσίευτα ψαλίδια από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

διαστάσεις, με αντίστοιχο εύρημα από το σερβικό Kruševac, που χρονολογείται στον 15^ο – 16^ο αιώνα και συνδέεται με την κουρά των προβάτων⁵⁴⁶. Παρόμοιας τυπολογίας ψαλίδι εικονίζεται σε σκηνή κουράς από μικρογραφία ισπανικού χειρογράφου του 14^{ου} αιώνα, καθιστώντας πιθανή την υπόθεση παρόμοιας χρήσης για το εύρημα από το Χλεμούτσι⁵⁴⁷.

Το ψαλίδι με τις σταυρωτές λεπίδες ανακαλύφθηκε από τους Ρωμαίους γύρω στο 100 μ.Χ., ενώ ένας περισσότερο δύσχρηστος τύπος εργαλείου κοπής με δυο αντικριστές λεπίδες, που ενώνονται στην απόληξή τους με συμφυή κυκλικό σύνδεσμο, πρωτοεμφανίστηκε στην εποχή του Σιδήρου, γύρω στο 1000 π.Χ., με διαχρονική χρήση ως τον ύστερο Μεσαίωνα στις υφαντικές λειτουργίες, την κουρά των ζώων και τις οικιακές εργασίες⁵⁴⁸ (εικ. 116).

Το ψαλίδι με τις σταυρωτές λεπίδες εμφανίστηκε στην Ευρώπη τον 6^ο ή 7^ο αιώνα, η χρήση του όμως ήταν περιορισμένη, έναντι του εργαλείου κοπής με τις αντικριστές λεπίδες, ως τον 14^ο αιώνα⁵⁴⁹. Οι σταθερές λαβές του ψαλιδιού διευκόλυναν το κόψιμο με το ένα χέρι ενώ με το άλλο συγκρατούταν το αντικείμενο κοπής. Ψαλίδια κουράς και για το κόψιμο υφασμάτων θα πρέπει να διέθεταν μακριές, λεπτές και οξύληκτες λεπίδες κατάλληλες για ευθύγραμμο κόψιμο, όπως και στην περίπτωση των δυο ψαλιδιών από το Χλεμούτσι (α/κ: 176-177)⁵⁵⁰. Εκτός από την οικιακή του χρήση το ψαλίδι εξυπηρετούσε τις ανάγκες διαφόρων επαγγελματιών: κουρέων, ραφτών, βυρσοδεψών. Ο αριθμός των ψαλιδιών, που ανασκάφτηκαν στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, οδήγησε το Νικόλαο Μουτσόπουλο στην υπόθεση ότι είχαν ίσως σχέση με το άναμμα των κανδηλιών⁵⁵¹.

Η κατασκευή ψαλιδιών απαιτούσε ιδιαίτερη ικανότητα. Δυο επίπεδες λεπίδες ενωμένες σταυρωτά θα έπρεπε να έχουν και κατάλληλες εσωτερικές κλίσεις ώστε στην πράξη να ακουμπούν μόνο στο σημείο κοπής, όπου επικεντρώνεται η πίεση, χωρίς να

⁵⁴⁶ Guillou – Ostuni, *Les outils*, 275, πίν. 905.1b2.

⁵⁴⁷ Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Add 20787, φ. 106ν, 1290 π., Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 60 εικ. 36.

⁵⁴⁸ Cagnat – Chapot, *Manuel*, 396-397, εικ. 585, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 194 αρ. 1464, πίν. 88, Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 58-60, 106-113, Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz*, 422 αρ. 973 (M. Hensch).

⁵⁴⁹ Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 60-61. Πρβλ. και τη χρήση ψαλιδιών από τους στρατιώτες που διεμέρισαν τα ιμάτια του Χριστού: Λέσνοβο, Σταύρωση (1346), Gabelić, *Lesnovo*, πίν. 30.

⁵⁵⁰ Πρβλ. ενδεικτικά μικρογραφίες κουράς ζώων και κοπής υφασμάτων με ψαλίδια: Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Add. 20787, φ. 106ν, 1290 π., και κώδ. Add. 48978, φ. 43r, 1270 π. αντίστοιχα, Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 60 εικ. 36-37.

⁵⁵¹ Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α', 424, 200 εικ. 29.5, 495 πίν. 19.1, 526 πίν. 50.2.

αλληλοκαλύπτονται. Στην αντίθετη περίπτωση οι επίπεδες λεπίδες θα αποσυναρμολογούνταν από την πίεση του προς κοπή αντικειμένου. Οι λεπίδες ακονίζονταν χωριστά με ακονόπετρες, από το μεταλλικό πύρο ως την κορυφή τους, φροντίζοντας να διατηρήσουν την αρχική κλίση της κοφτερής ακμής τους⁵⁵². Για την εξασφάλιση μεγαλύτερης ανθεκτικότητας οι λεπίδες πιθανόν επενδύονταν στην εσωτερική κοφτερή πλευρά τους από ασάλι, ενώ το υπόλοιπο ψαλίδι κατασκευαζόταν από μαλακότερο κράμα σιδήρου, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τα μαχαίρια⁵⁵³.

---

⁵⁵² Cowgill – De Neergaaed – Griffiths, *Knives*, 11, 60.

⁵⁵³ Borisov, *Djadovo*, 99, 101.

B.5 Εργαλεία και εξαρτήματα

Σιδερένια κατά κανόνα εργαλεία, σύνδεσμοι και άγκιστρα ανάρτησης, καρφιά και ελάσματα με ποικιλία εφαρμογών στην οικοσκευή και σε διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες, αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα ευρημάτων. Τα αντικείμενα αυτά έχουν κατά κανόνα απλή και διαχρονική τυπολογία και μεγάλο εύρος εφαρμογών.

Εργαλεία

Με ξυλουργικές και οικοδομικές εργασίες (κατασκευές κι επιδιορθώσεις) συνδέονται τα εργαλεία που εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές σε φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας. Συγκεκριμένα, έχουν βρεθεί δυο κοπίδια, ένα μικρό σφυρί κι ένα οικοδομικό βάρος. Δεν εντοπίστηκαν αγροτικά εργαλεία με ασφαλή χρονολόγηση στη φραγκική περίοδο.

Δυο σιδερένια κοπίδια ή σμίλες βρέθηκαν στον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 178-179) (εικ. 117). Είναι εργαλεία με επιμήκη στελέχη τετράπλευρης διατομής και πεπλατυσμένες, ελαφρά κοίλες, κοφτερές απολήξεις. Το αντίθετο άκρο, στο καλύτερα διατηρημένο κοπίδι, έχει περίπου σφαιρική κεφαλή. Το σωζόμενο μήκος τους κυμαίνεται από 18,7 εκ. έως 22,1 εκ. και τα μέγιστο πλάτος τους από 2,5 εκ. έως 3,25 εκ. Χρονολογούνται από το τέλος του 13^{ου} αιώνα έως το 1407.

Τα κοπίδια είναι εργαλεία με διαχρονική χρήση και αποτελούν σύνεργα διαφόρων τεχνιτών, ξυλουργών κυρίως, αλλά και μεταλλουργών και μαρμαρογλύφων⁵⁵⁴. Παρόμοια εργαλεία του ύστερου Μεσαίωνα έχουν πλατιά διάδοση στα Βαλκάνια, στη σταυροφορική Μέση Ανατολή και στην Ανατολία⁵⁵⁵. Πιθανόν προέρχονται από τον εξοπλισμό κάποιου εργαστηρίου της Γλαρέντζας.

Μικρό σιδερένιο σφυρί ανασκάφηκε στον περιβάλλοντα χώρο του καθολικού της μονής Φραγκαβίλλας (α/κ: 180). Εργαλείο επίμηκες κι αρκετά μεγάλου πάχους, έχει

⁵⁵⁴ Όρλάνδος, *Υλικά δομής*, τόμ. 1, 56, τόμ. 2, 118 εικ. 56.14. Κοπίδια που ανασκάφηκαν σε βαλκανικές θέσεις χρονολογούνται από τον 5^ο έως τον 12^ο αιώνα, Ștefan κ.ά., *Dinogetia*, εικ. 42.1, Diaconu - Vilceanu, *Păciiul lui Soare*, 166 εικ. 66.1, 3, Čangova, *Sevtopolis*, 96-97, εικ. 78.7,9, Gatev, *Kovačevno*, 102 εικ. 54c, Borisov, *Djadovo*, 87, εικ. 81, Cholakov, 'Odartsi', 158, εικ. 5, 8, 10, Αγγέλκου, *Εργαλεία*, 351 αρ. 107.

⁵⁵⁵ Kouzov, 'Dolishte', 90, εικ. III.2, Nikolova, 'Carevec', 195 εικ. 8-9, Popović, *Ras*, 265 εικ. 228.1-3, Brmbolić, *Vojvodini*, 97-89 αρ. 122-129, πίν. 22-23, Guillou – Ostuni, *Les outils*, 199-200, πίν. 709.2b, 265, πίν. 880.1a8', Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 48, εικ. 15.10, Mitchell, *Aşvan Kale*, 233 αρ. 34, εικ. 118.

μια σχεδόν κυβική και μια πλατύτερη και λεπτότερη απόληξη. Στο μέσο περίπου του μήκους του φέρει κυκλική διαμπερή οπή για την κάθετη προσαρμογή του ξύλινου φορέα ανάρτησης. Παρόμοια σφυριά, γνωστά από την υστερορωμαϊκή περίοδο, χρησιμοποιούνται διαχρονικά, με παραδείγματα του 10^{ου} – 11^{ου} αιώνα από τη βόρεια Ευρώπη, και των μέσων του 12^{ου} – αρχών 13^{ου} αιώνα από τα Βαλκάνια⁵⁵⁶ (εικ. 118). Σφυρί παρόμοιων διαστάσεων και τυπολογίας, με αποστρογγυλεμένο περίγραμμα, προέρχεται από σταβλικές εγκαταστάσεις νοτιοδυτικά του κάστρου ‘Atlit και χρονολογείται στο διάστημα 1217-1291⁵⁵⁷ (εικ. 118γ). Το σφυρί από τη Φραγκαβίλλα χρονολογείται πιθανόν στον 14^ο αιώνα, με βάση το χρονικό όριο που θέτουν τα συνευρήματα κεραμικής.

Τα σφυριά στα μεσαιωνικά χειρόγραφα συνδέονται με τη λιθοξοϊκή, τις οικοδομικές δραστηριότητες, τη ξυλουργική, τη μεταλλοτεχνία⁵⁵⁸. Για το λόγο αυτό διαπιστώνεται από την υστερορωμαϊκή περίοδο ποικιλία στους τύπους και τα μεγέθη τους που εξυπηρετούσαν διαφορετικές δραστηριότητες⁵⁵⁹.

Με τις κατασκευές και ειδικότερα την οικοδομική δραστηριότητα σχετίζεται ένα σιδερένιο οικοδομικό βάρος από τομή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 181). Έχει σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου με συμφυές, κάθετο στη βάση του κώνου, στέλεχος, για τη στερέωση του νήματος ανάρτησης. Το μήκος του είναι 3 εκ. Χρονολογείται στον 13^ο – 14^ο αιώνα με βάση τα συνευρήματα κεραμικής.

Οικοδομικά βάρη ήταν γνωστά από την αρχαιότητα και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους εικονίζονταν σε επιτύμβιες στήλες κατασκευαστών⁵⁶⁰. Βαρίδιο παρόμοιου σχήματος από χαλκό, μήκους 5,5 εκ., προέρχεται από τις Λουλουδιές Κίτρους και χρονολογείται στον 6^ο – 7^ο αιώνα⁵⁶¹. Η τυπολογία του βαριδίου δεν άλλαξε σημαντικά με την πάροδο των χρόνων, μειώθηκαν όμως περίπου στο μισό οι διαστάσεις του, όπως

⁵⁵⁶ Armbruster – Eilbracht, ‘Hiddensee’, 38, εικ. 26.2, Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 245 αρ. Fe21 και σχμ. 18, εικ. 11-12, 11-13, Poponić, *Ras*, 265 εικ. 228.13. Παραλλαγές του παραπάνω τύπου σφυριού που χρησιμοποιείται στη μεταλλοτεχνία και τις ξυλοκατασκευές εντοπίζονται στα Βαλκάνια από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τον 20^ο αιώνα, Guillou – Ostuni, *Les outils*, 46, πίν. 88, 49 πίν. 109, 189, πίν. 675.

⁵⁵⁷ Johns, ‘Pilgrims’ Castle; Stables’, 48, εικ. 15.19.

⁵⁵⁸ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 27, 95.

⁵⁵⁹ Πρβλ. ταφικό μνημείο με παράσταση σφυριών διαφόρων τύπων, Ayache – Kazek, ‘Gallo-Romains’, 32.

⁵⁶⁰ Ορλάνδος, *Υλικά δομής*, τόμ. 2, 142-144.

⁵⁶¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 64 αρ. 3 (Ε. Μαρκή), Αγγέλκου, *Εργαλεία*, 135-136, 350 αρ. 106.

φανερώνουν δυο οικοδομικά βάρη, μήκους έως 2,8 εκ., με προέλευση από το Χλεμούτσι, που χρονολογούνται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας⁵⁶².

Σύνδεσμοι και εξαρτήματα

Την εικόνα μας για τη μεταλλική οικοσκευή ενός αστικού νοικοκυριού στο πριγκιπάτο της Αχαΐας συμπληρώνουν μικροαντικείμενα: άγκιστρα, διάφορες υποδοχές, διακοσμητικά καρφίδια, κρίκοι διαφόρων μεγεθών και σύνδεσμοι με τυπολογική ποικιλία.

Δυο μικρά άγκιστρα από τη Γλαρέντζα έχουν διαφορετική χρήση και μήκος που κυμαίνεται από 3 εκ. έως 5,7 εκ. (εικ. 119). Το μεγαλύτερο σε διαστάσεις είναι από χαλκό, χρησίμευε πιθανόν ως άγκιστρο ψαρέματος και προέρχεται από τα διαταραγμένα ανώτερα στρώματα τάφου του καθεδρικού (α/κ: 182). Αποτελείται από έλασμα τετράπλευρης διατομής, αρκετά λεπτό, που καμπυλώνει στο μέσο περίπου του μήκους του. Το ένα άκρο του είναι οξύληκτο. Υποδηλώνει την ενασχόληση των κατοίκων της πόλης με την αλιεία. Χρονολογείται στις αρχές του 15^{ου} αιώνα και μπορεί να συσχετιστεί με ανάλογα χάλκινα άγκιστρα από τα προσκτίσματα της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, που ανάγονται στον 12^ο – 14^ο αιώνα⁵⁶³. Άγκιστρα ψαρέματος έχουν διαχρονική χρήση και παρόμοια, απλή τυπολογία. Παραδείγματα προέρχονται από την αρχαία Όλυνθο και την Κόρινθο⁵⁶⁴.

Το σιδερένιο άγκιστρο α/κ: 183, από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, διατηρείται αποσπασματικά. Αποτελείται από ταινιωτό έλασμα τετράπλευρης διατομής που καμπυλώνεται στο μέσο του μήκους του και είναι οξύληκτο στο ένα του άκρο. Χρονολογείται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407. Πιθανόν λειτουργούσε ως σύνδεσμος ανάρτησης με ποικιλία χρήσεων στις δραστηριότητες του νοικοκυριού (στάβλος, μαγειρείο, αποθηκευτικοί χώροι και χώροι διαβίωσης). Παρόμοιο άγκιστρο κυκλικής διατομής βρέθηκε στην Παλαιστίνη, στον «Κόκκινο Πύργο», σε στρώμα του 13^{ου} αιώνα⁵⁶⁵.

⁵⁶² Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: HM 1033, HM 1079.

⁵⁶³ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 157 αρ. 175 (Μ. Παϊσίδου).

⁵⁶⁴ Robinson, *Olynthus*, 365-374, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 193 αρ. 1447, 1448, πίν. 88.

⁵⁶⁵ Pringle, *Red Tower*, 166 αρ. 19, εικ. 56.

Από τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι προέρχονται τρεις κυλινδρικές υποδοχές, διαφορετικής τυπολογίας, από χαλκό και σίδηρο. Είναι όλες σφυρήλατες και κατασκευασμένες από αναδιπλωμένα ελάσματα, κενά στο εσωτερικό. Το μήκος τους κυμαίνεται από 8,2 εκ. έως 12,9 εκ. και η μέγιστη διάμετρος από 2,2 εκ. έως 4 εκ.

Η πρώτη υποδοχή, χάλκινη, βρέθηκε στον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 184) (εικ. 120α). Είναι επιμήκης, κυκλικής διατομής και κατά μήκος του κυλινδρικού στελέχους διακρίνεται η ραφή από την αναδίπλωση του ελάσματός της. Η διάμετρος του κυλίνδρου μικραίνει σταδιακά προς την απόληξή του με την οποία συμφύεται σε ορθή γωνία πεπλατυσμένο έλασμα. Το έλασμα της απόληξης είναι λυγισμένο και σχηματίζει μικρή αναδίπλωση στο αποστρογγυλεμένο άκρο του, στην οποία φέρει διαμπερή οπή προσήλωσης. Πρόκειται, επομένως, για μεταλλικό σύστημα στήριξης προσηλωμένο σε σταθερό σημείο. Με βάση τον τόπο εύρεσης και τα συνευρήματα χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα έως το 1407. Παρόμοιο αντικείμενο ως προς την τυπολογία, το υλικό κατασκευής και τη χρήση περισυλλέχθηκε από το Χλεμούτσι, αλλά η χρονολόγησή του, ελλείψει δεδομένων, παραμένει προβληματική⁵⁶⁶. Υποθέτουμε πως τα αντικείμενα αυτά, επειδή στερεώνονταν σε σταθερό σημείο, στήριζαν κατακόρυφα κρεμασμένες σημαίες ή λάβαρα⁵⁶⁷. Αντίστοιχης λειτουργίας χάλκινη υποδοχή ανασκάφτηκε σε σταβλική εγκατάσταση νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit (1217-1270)⁵⁶⁸ (εικ. 120β).

Οι δυο σιδερένιες υποδοχές διατηρούνται αποσπασματικά και είναι απλούστερες (εικ. 121). Η μια προέρχεται, επίσης, από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας κι ανάγεται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407 (α/κ: 185). Περιλαμβάνει κυλινδρικό στέλεχος υποδοχής, με διάμετρο που ελαττώνεται προοδευτικά προς το ένα άκρο του και είναι κλειστό στην πλατύτερη απόληξή του. Θα λειτουργούσε αντίστοιχα ως φορέας ανάρτησης κινητού αντικειμένου (λάβарου, σταυρού) αλλά και ως υποδοχή για την εξάρτησή του από σταθερό σημείο.

Παρόμοιας τυπολογίας αλλά αποσπασματικής διατήρησης είναι ένα διαμπερές κυλινδρικό έλασμα από τις τομές του αύλειου χώρου στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 186). Η διάμετρός του παραμένει σταθερή σε όλο το μήκος του

⁵⁶⁶ Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: HM 998.

⁵⁶⁷ Babuin, «Σημαίες», 115 και σημ. 23.

⁵⁶⁸ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 51, εικ. 16.12.

και οι απολήξεις του συγκλίνουν προς το εσωτερικό του. Χρονολογείται στην περίοδο της φραγκοκρατίας, με βάση το ανασκαφικό στρώμα και τα συνευρήματα κεραμικής. Παρόμοιο αντικείμενο της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, που εκτίθεται στο Μουσείο της Νικόπολης, συνδέεται χωρίς τεκμηρίωση με κλείστρα θυρωμάτων.

Μεταλλικές ή λίθινες υποδοχές εξαρτημένες από τοιχοποιίες οχυρώσεων, κυβερνείων κι άλλων δημόσιων κτηρίων ή ακόμη κι αρχοντικών οικιών, εξυπηρετούσαν την ανάρτηση σημαιών, λαβάρων ή άλλων συμβόλων. Πιθανόν εντάσσονται στο πλαίσιο του ζωηρού ενδιαφέροντος της δυτικής Ευρώπης για την εραλδική ήδη από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Εξάλλου οι δυτικοί ιππότες, που εγκαταστάθηκαν σε ελληνικά εδάφη μετά την τέταρτη σταυροφορία, έφεραν μαζί τους το ενδιαφέρον τους για τα οικόσημα, που τοποθέτησαν στα μνημεία που έκτισαν⁵⁶⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ομάδα πέντε χάλκινων διακοσμητικών καρφιδίων (*εφηλίδες*) παρόμοιας τυπολογίας, που χρονολογούνται στην περίοδο από τον 13^ο έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα (εικ. 122). Τα καρφίδια, λόγω των διαστάσεων και του σχήματός τους, που περιλαμβάνει συνήθως μακρύ στέλεχος προσήλωσης, θεωρούμε πως δεν προέρχονται από ενδύματα, αλλά αποτελούσαν συνδέσμους και διακοσμητικές επενδύσεις του ξύλινου εξοπλισμού της οικοσκευής (επίπλων, κιβωτιδίων, θυρωμάτων) και ενδεχομένως της ιπποσκευής⁵⁷⁰. Τρία από αυτά προέρχονται από τομές στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 189-191), ένα από το νοτιοανατολικό πύργο του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας (α/κ: 187) κι ένα από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της πόλης (α/κ: 188). Έχουν όλα κυκλική κεφαλή, επίπεδη ή ελαφρά κυρτή, αρκετά μεγάλων διαστάσεων σε σχέση με το στέλεχος στερέωσης, επιβεβαιώνοντας έτσι το διακοσμητικό τους χαρακτήρα. Η διάμετρος της κεφαλής τους ποικίλει από 1 εκ. έως 2,9 εκ. Τα στελέχη είναι επιμήκη, κυκλικής (α/κ: 187, 190) ή τετράπλευρης διατομής (α/κ: 188-189, 191), με οξύληκτες, αγκιστροειδείς απολήξεις και μήκος από 1,8 εκ. έως 4,3 εκ. στις περιπτώσεις που διατηρούνται ακέραια.

Πενήντα επτά όμοια καρφίδια από σίδηρο που συνδέονται με ξύλινες κατασκευές, ανασκάφηκαν στο βουλγαρικό Djadono και χρονολογούνται στον 11^ο - 12^ο

⁵⁶⁹ Bon, 'Pierres inscrites', 89-102.

⁵⁷⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 132-133 α/κ: 83-91.

αιώνα⁵⁷¹. Σιδερένιο διακοσμητικό καρφίδιο, πιθανόν από θύρωμα, ανασκάφηκε στο νάρθηκα του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας και χρονολογείται από τα τέλη του 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα⁵⁷². Χάλκινο καρφίδιο με αγκιστροειδή απόληξη ανασκάφηκε στο σερβικό οχυρό Ras⁵⁷³. Όμοιες εφηλίδες προέρχονται από στρώματα της ιπποτοκρατίας (1309-1522) της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου (ναοί Αγίου Μάρκου, Παναγίας Κάστρου, οικία Χατζηανδρέου) και με καθαρά διακοσμητική διάθεση χωροθετούνται σε σχήμα Z στα ξύλινα θυρόφυλλα της πύλης D'Amboise του Κολλάκιου.

Από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας προέρχεται τετράπλευρο έλασμα χαλκού με αποστρογγυλεμένες γωνίες κι ένα καρφίδιο προσήλωσης που διατηρείται επί τόπου κοντά στη μια μακρά πλευρά του (α/κ: 192). Το καρφίδιο έχει κυκλική κεφαλή και στέλεχος μικρού μήκους από έλασμα τετράπλευρης διατομής. Οι μικρές διαστάσεις του αντικειμένου και κυρίως το μικρό πάχος του ελάσματός του, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ενδεχομένως είχε επενδυτικό χαρακτήρα. Σιδερένια ταινιόσχημα ελάσματα χρησιμοποιούνταν και κατά την κατασκευή των φέρετρων ως συνδετικό υλικό με διακοσμητικά αποτελέσματα⁵⁷⁴.

Χάλκινοι και σιδερένιοι κρίκοι εξυπηρετούσαν ποικίλες λειτουργικές ανάγκες. Χρησιμοποιούνταν για την πρόσδεση των ίππων αλλά και για τη στερέωση και συγκράτηση των δερμάτινων στοιχείων της ιπποσκευής⁵⁷⁵, ως λαβές ή κλείστρα θυρωμάτων ή κιβωτίων⁵⁷⁶ (εικ. 94-95), ως σύνδεσμοι μηχανισμών ανάρτησης φωτιστικών, εργαλείων και σκευών, βήλων⁵⁷⁷, ως πλαίσια πορπών. Επτά κρίκοι από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα, εκ των οποίων τέσσερις σιδερένιοι και τρεις χάλκινοι, αποδίδονται με βεβαιότητα στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Είναι όλοι από έλασμα κυκλικής διατομής με διάμετρο από 2,35 εκ. έως 7 εκ. (εικ. 123).

Οι χάλκινοι κρίκοι είναι αισθητά λεπτότεροι από τους σιδερένιους. Τρεις κρίκοι, δυο σιδερένιοι (α/κ: 193, 198) κι ένας χάλκινος (α/κ: 194), προέρχονται από ταφικά

⁵⁷¹ Τα καρφίδια είχαν πιθανόν λειτουργική και διακοσμητική χρήση, Borisov, *Djadovo*, 90, εικ. 85.

⁵⁷² Το καρφίδιο διέθετε ημισφαιρική κεφαλή διαμέτρου 2,5 εκ. και στέλεχος κυκλικής διατομής μήκους 7 εκ., Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α', 347-348, εικ. 20.

⁵⁷³ Πορονιό, *Ras*, 274 εικ. 239.8.

⁵⁷⁴ Egan, *Medieval Household*, 65-69, 78 αρ. 199, εικ. 55.

⁵⁷⁵ Clark, 'Horses and horsemen', 2. Οστένιος κρίκος, πιθανόν για τη στερέωση της ιπποσκευής, ανασκάφηκε στο βουλγαρικό *Djadovo*, Borisov, *Djadovo*, 127, εικ. 151.

⁵⁷⁶ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 108, 203, Frugoni, *Medieval City*, 24 εικ. 6.

⁵⁷⁷ Egan, *Medieval Household*, 62-64, 169.

σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας. Επιπλέον τρεις κρίκοι, δυο χάλκινοι (α/κ: 195-196) κι ένας σιδερένιος (α/κ: 197), βρέθηκαν στον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας. Τέλος, μεγάλος σιδερένιος κρίκος ανασκάφτηκε στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 199).

Ο σιδερένιος κρίκος α/κ: 193 και ο χάλκινος α/κ: 194, που προέρχονται από λάκκους ταφής και είναι κατασκευασμένοι από λεπτό έλασμα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποτελούσαν πόρπες που έχουν χάσει το γλωσσίδι τους, το οποίο θα προσαρμοζόταν με αναδίπλωση γύρω από το κυκλικό πλαίσιο. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι αντικείμενα ίδιας τυπολογίας και διαστάσεων αποτελούν την πιο συνηθισμένη κατηγορία πορπών που βρέθηκε σε τάφους της Γλαρέντζας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε πιθανή χρήση του σιδερένιου κρίκου α/κ: 193 ως λαβή για το ξύλινο φέρετρο⁵⁷⁸.

Αντίστοιχα, ως λαβή του ξύλινου φέρετρου ή ακόμη και ως κρικέλι για την ανύψωση της καλυπτήριας πλάκας, θα πρέπει να ερμηνευτεί η παρουσία σε στρώμα οστών κτιστού τάφου ενός σιδερένιου κρίκου από παχύ έλασμα, διαμέτρου 5,9 εκ. (α/κ: 198). Η χρήση μεγάλων σιδερένιων κρίκων για τη μετακίνηση ταφικών πλακών ανάγεται στη ρωμαϊκή περίοδο⁵⁷⁹. Τμήμα καλυπτήριας πλάκας, που έφερε επιτόπου σιδερένιο κρίκο ανύψωσης διαμέτρου 7 εκ., προέρχεται από τον κτιστό τάφο 37 της Γλαρέντζας⁵⁸⁰. Σιδερένιος κρίκος διατηρείται στο πάνω μέρος επιτύμβιας πλάκας από τη Ρόδο που χρονολογείται το 1471. Η πλάκα, που θα ήταν επιδαπέδια, φέρει μάλιστα λαξευτή υποδοχή για την τοποθέτηση του κρίκου⁵⁸¹. Ωστόσο, δεν αποκλείεται και χρήση του κρίκου ως πλαίσιο πόρπης, καθώς αντίστοιχη περίπτωση μεγάλης πόρπης από παχύ έλασμα σιδήρου είναι γνωστή από φραγκικά στρώματα στο Χλεμούτσι (α/κ: 62).

Οι μικροί χάλκινοι κρίκοι α/κ: 195 και 196, από τον αποθέτη κεραμικής της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, θα μπορούσαν, εκτός των άλλων, να προέρχονται από στομίδες ιπποσκευής⁵⁸².

⁵⁷⁸ Κρίκοι ως λαβές φέρετρου εικονογραφούνται στη σκηνή της Εγέρσεως του Λαζάρου, Huber, *Image and Message*, 143-150, πίν. 7c.

⁵⁷⁹ Slamkov – Gušev, 'Dojran', 195 εικ. 3, 198 εικ. 7 και 197 σχ. 2.

⁵⁸⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 72.

⁵⁸¹ Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες», 193, πίν. 78α.

⁵⁸² Ward-Perkins, *London Museum*, 80, type A.

Σιδερένιος κρίκος από παχύ έλασμα και διάμετρο 8 εκ. ανασκάφηκε στον «Κόκκινο Πύργο» της Παλαιστίνης εξαρτημένος από το κλειδί πεσμένης τοξοστοιχίας και μια σύγχρονη ερμηνευτική προσπάθεια τον συνδέει με την ανάρτηση φωτιστικού μέσου⁵⁸³. Επιπλέον, οι σταβλικές εγκαταστάσεις διέθεταν οπές πρόσδεσης των ζώων στις οποίες στερεώνονταν μεταλλικό άγκιστρο ή κρίκος. Ευμεγέθης σιδερένιος κρίκος, αντίστοιχος με τους α/κ: 197, 199, που πιθανόν συνδέεται με την πρόσδεση της ιπποσκευής, προέρχεται από εγκαταστάσεις στάβλων νοτιοδυτικά του κάστρου 'Atlit και χρονολογείται στο διάστημα 1217-1291⁵⁸⁴. Συχνά οι κάθετοι σταθμοί των εξωτερικών θυρωμάτων οικιών της φραγκικής Ανατολής έφεραν οπές για τη διέλευση κρίκων πρόσδεσης της ιπποσκευής⁵⁸⁵. Όμοιοι κρίκοι ανασκάφηκαν σε βαλκανικούς οικισμούς του ύστερου Μεσαίωνα⁵⁸⁶.

Σιδερένιοι σύνδεσμοι διαφόρων σχημάτων χρησιμοποιούνταν στις αρχιτεκτονικές κατασκευές ενσωματωμένοι στην τοιχοποιία ή στα αρχιτεκτονικά μέλη του υπό ανέγερση κτηρίου. Εξασφάλιζαν την ασφάλεια και την κίνηση θυρωμάτων κι άλλων ξύλινων κατασκευών (άμαξες, καλύμματα πηγαδιών κ.τ.ό.). Τέλος, ως εξαρτήματα για την ανάρτηση στοιχείων της οικοσκευής εξυπηρετούσαν την καθημερινή ζωή των κατοίκων των κάστρων (εικ. 124).

Δυο παρόμοιοι σιδερένιοι σύνδεσμοι από τη Γλαρέντζα αποτελούνται από επίμηκες, ταινιωτό στέλεχος τετράπλευρης διατομής, που αναδιπλώνεται στο ένα άκρο του διαμορφώνοντας διάχωρο ανάρτησης. Ο πρώτος (α/κ: 200) προέρχεται από τον αποθήκη της ανατολικής πύλης και είναι φθαρμένος στη μια του απόληξη. Στο αντίθετο άκρο πλαταίνει αρκετά, ενδεχομένως αναδιπλώνεται και διαμορφώνει μικρή ημικυκλική εγκοπή στο μέσον. Κοντά στην εγκοπή διατηρείται εγκάρσια μικρό, οξύληκτο στέλεχος καρφιδίου στερέωσης του συνδέσμου σε άλλη επιφάνεια. Όμοιας τυπολογίας είναι και ο δεύτερος σύνδεσμος, που ανασκάφηκε στα ανώτερα στρώματα πεσμένου οικοδομικού υλικού σε κτιστό τάφο του καθεδρικού (α/κ: 201). Παραλλάσσει στην απόληξή του, όπου διαμορφώνει συμφυές άγκιστρο. Το μήκος τους κυμαίνεται από 8,9 εκ. έως 10,9 εκ. και

⁵⁸³ Pringle, *Red Tower*, 166 αρ. 18 εικ. 56, Boas, *Domestic Settings*, 173. Για κρίκους που αναρτούν κανδήλες βλ. Οξφόρδη, Bodlean Lib.: Laud Misc. 409, φ. 3v, (1190-1200) και Bodley 602, φ. 36, (1230 π.), Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I)*, 51-52 αρ. 4, εικ. 14, 101-102 αρ. 54, εικ. 191.

⁵⁸⁴ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 48, εικ. 15.17, Boas, *Domestic Settings*, 196, 197 εικ. 59.

⁵⁸⁵ Prawer, *Crusaders*, 85.

⁵⁸⁶ Ροπονιό, *Ras*, 273 εικ. 238.14-15, 17-23, Minić, *Mačvanska Mitrovica*, 50 πίν. XVI.3, Ercegović-Pavlović, *Mačvanska Mitrovica*, πίν. XXII.tombe.124, XXV.tombe 194.

το μέγιστο πλάτος τους από 1,8 εκ. έως 3,15 εκ. Χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Τα δυο αντικείμενα θα μπορούσαν να αποτελούν εξαρτήματα κλείστρων ή/και ταινιόσχημες επενδύσεις ξύλινων αντικειμένων, θυρωμάτων ή μεγάλων κιβωτίων⁵⁸⁷.

Ο σύνδεσμος α/κ: 202, που ανασκάφτηκε εξωτερικά του βόρειου παρεκκλησίου του καθεδρικού της Γλαρέντζας, αναλογεί τυπολογικά στα δυο παραπάνω αντικείμενα, αλλά η χρήση του παραμένει προβληματική. Περιλαμβάνει μακρόστενο στέλεχος τετράπλευρης διατομής, που κάμπτεται στα δυο τρίτα περίπου του μήκους του σε αμβλεία γωνία. Στο ένα άκρο του διαμορφώνει συμφυή δακτύλιο, όμοιο με αυτόν του α/κ: 201 και το άλλο άκρο είναι ευθύγραμμο. Στην επιφάνειά του και κοντά στον δακτύλιο φέρει επιτόπου καρφί με στέλεχος τετράπλευρης διατομής και πεπλατυσμένη, μακρόστενη κεφαλή. Χρονολογείται στην περίοδο από το τέλος του 13^{ου} έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, εφόσον προέρχεται από θύρωμα του καθεδρικού.

Τέσσερις σιδερένιοι σύνδεσμοι όμοιας τυπολογίας χρησιμοποιούνταν πιθανότατα στις κατασκευές ή στερεώνονταν σε ξύλινο φορέα, επιτρέποντας την εξάρτηση φορτίων. Δυο από αυτούς προέρχονται από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 203-204) και οι άλλοι δυο από το Χλεμούτσι (α/κ: 205-206). Περιλαμβάνουν διαμπερή κυκλική απόληξη και συμφυές, επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής. Το στέλεχος, στο παράδειγμα α/κ: 205 που διατηρείται ακέραιο, είναι οξύληκτο και λυγισμένο, συνολικού μήκους 14,3 εκ. Η διάμετρος των οπών κυμαίνεται από 2,4 εκ. έως 3,7 εκ. και το πλάτος των ελασμάτων από 0,9 εκ. έως 2,5 εκ. Χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Σύνδεσμοι παρόμοιας τυπολογίας είναι γνωστοί από τη ρωμαϊκή περίοδο με διαχρονική χρήση⁵⁸⁸. Όμοιοι σύνδεσμοι της υστεροβυζαντινής περιόδου έχουν βρεθεί στο Μυστρά⁵⁸⁹.

Μικρή παραλλαγή του παραπάνω σχήματος αποτελεί ένας σιδερένιος σύνδεσμος από τη Γλαρέντζα με επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής και αγκιστροειδή αντί για κυκλική απόληξη (α/κ: 207). Προέρχεται από στρώμα κεράμων της στέγης του

⁵⁸⁷ Egan, *Medieval Household*, 78 αρ. 199, εικ. 55.

⁵⁸⁸ Biddle, *Medieval Winchester*, 978-979 αρ. 3517, εικ. 304, Moore, *Tille Höyük*, 130 αρ. 85, εικ. 65, Egan, *Medieval Household*, 49, 58 αρ. 82, εικ. 41, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Όρες Βυζαντίου*, 272 αρ. 272, 273 αρ. 276α (Χ. Κοιλάκου), Minić – Vukadin, *Stalac*, 112 εικ. 71.1, Brmbolić, *Vršac Castle*, εικ. 56.1-2.

⁵⁸⁹ *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 114, εικ. 130.

καθεδρικού και διαθέτει σφηνοειδές άκρο στερέωσης στην τοιχοποιία του ναού. Χρονολογείται στην περίοδο από τα τέλη του 13^{ου} – 15^{ου} αιώνα. Όμοιος σύνδεσμος του τέλους του 12^{ου} – αρχών 13^{ου} αιώνα προέρχεται από την Ελεύθερνα⁵⁹⁰. Παρόμοιοι σύνδεσμοι με επιμήκη σφηνοειδή στελέχη στερεώνονταν στην τοιχοποιία με τρόπο ώστε η αγκιστροειδής απόληξή τους να λειτουργεί βοηθητικά για την ανάρτηση κλείστρων ή άλλων αντικειμένων⁵⁹¹. Στην περίπτωση μας η εύρεση του α/κ: 207 σε στρώμα πεσμένων κεράμων της οροφής, πιθανολογεί τη χρήση του ως συνδετήρα του ξύλινου σκελετού της στέγης. Ανάλογοι σιδερένιοι σύνδεσμοι ξύλινων ζευκτών οροφής ανασκάφθηκαν στον Άγιο Αχιλλείο Μικρής Πρέσπας⁵⁹².

Οι πύοσχημοι σύνδεσμοι είναι είδη καρφιών με μεγάλη διάδοση στις οικοδομικές εργασίες κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα σε όλα τα Βαλκάνια (εικ. 125). Τμήμα σιδερένιου πύοσχημου συνδέσμου από έλασμα τετράπλευρης διατομής, ανασκάφθηκε σε τομή του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και ανάγεται στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα (α/κ: 208). Παραδείγματα όμοιων συνδέσμων, που χρονολογούνται από τον 11^ο έως τον 13^ο αιώνα, προέρχονται από ανασκαφές σε βαλκανικές θέσεις⁵⁹³. Οι πύοσχημοι σύνδεσμοι έχουν ωστόσο διαχρονική χρήση. Παραδείγματα που φτάνουν έως και την όψιμη Τουρκοκρατία περισυλλέχθηκαν από το Χλεμούτσι⁵⁹⁴.

Μοναδική είναι η περίπτωση ενός χάλκινου περιστρεφόμενου συνδέσμου από τομή στον αύλειο χώρο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι (α/κ: 209). Αποτελείται από επίμηκες στέλεχος τετράπλευρης διατομής με σταδιακά μειούμενο πλάτος προς την οξύληκτη απόληξή του. Στο άλλο άκρο του διαμορφώνει δακτύλιο ανάρτησης ελαφρά ανασηκωμένο. Θα μπορούσε να χρησιμεύει για να συγκρατεί το κάλυμμα ενός κιβωτίου ή το φύλλο ενός παράθυρου⁵⁹⁵.

Ζεύγη συνδέσμων αναρτιόνταν σε τοιχοποιίες και σχηματίζονται από τις αλληλοσυμπλεκόμενες κυκλικές απολήξεις τους. Τρία σιδερένια ζεύγη, που έχουν εντοπιστεί σε αποσπασματική διατήρηση, παρουσιάζουν ποικιλία διαστάσεων (εικ. 126).

⁵⁹⁰ Καλπαξής επιστ. επιμ., *Ελεύθερνα*, 3, 312 αρ. 55 (Μ. Ξανθοπούλου).

⁵⁹¹ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 41, εικ. 15.5. Πρβλ. και του ίδιου, 'Pilgrims' Castle. The Faubourg', 111-129 117 εικ. 8, πίν. XLV.1.

⁵⁹² Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α', 202, εικ. 33.

⁵⁹³ Borisov, *Djadoso*, 90 εικ. 88, Ρορονιό, *Ras*, 272 εικ. 237.1-7.

⁵⁹⁴ Αρχαιολογική Αποθήκη κάστρου Χλεμούτσι, αρ. κατ.: HM 155, HM 156, HM 223, HM 224.

⁵⁹⁵ Egan, *Medieval Household*, 57 αρ. 74, εικ. 38.

Το πρώτο ανασύρθηκε από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας (α/κ: 210). Το ένα στέλεχος του είναι από έλασμα τετράπλευρης διατομής με πάχος που ελαττώνεται σταδιακά προς τη σφηνοειδή απόληξή του, η οποία εισέδουε σε σταθερό φορέα. Στο αντίθετο άκρο του διαμορφώνει κυκλικό δακτύλιο στον οποίο προσαρτάται, πιθανόν με αναδίπλωση, επίμηκες στέλεχος ακανόνιστου σχήματος λόγω διάβρωσης. Χρονολογείται από το τέλος του 13^{ου} αιώνα έως το 1407.

Δυο ζεύγη συνδέσμων βρέθηκαν στις τομές του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι και αποτελούνται από δυο στελέχη που συνδέονται μέσω δακτυλίων (α/κ: 211-212). Στην περίπτωση του α/κ: 211 τα στελέχη είναι τετράπλευρης διατομής, με πλάτος που στη μια περίπτωση ελαττώνεται σταδιακά ως το σημείο που σώζεται, συνιστώντας το εξάρτημα πρόσφυσης. Στη δεύτερη περίπτωση του ζεύγους α/κ: 212, το ένα στέλεχος είναι σχεδόν διπλάσιου πλάτους από το άλλο, στοιχείο που μπορεί να ερμηνευτεί με βάση τη διαφορετική χρήση του κάθε σκέλους. Χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα με βάση τα συνευρήματα κεραμικής.

Αρκετά προβληματικό ως προς την ταύτισή του παραμένει ένα μικρό, χάλκινο αντικείμενο από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας, που χρονολογείται με ασφάλεια στην περίοδο της φραγκοκρατίας και ειδικότερα από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407 (α/κ: 213). Αποτελείται από επίμηκες στέλεχος κυκλικής διατομής, λυγισμένο από φθορά στα δυο τρίτα περίπου του μήκους του. Το πλάτος του προοδευτικά αυξάνει προς το ένα άκρο του που είναι πεπλατυσμένο, περίπου τριγωνικό. Θα μπορούσε να ταυτιστεί με γραφίδα, αν διέσωζε αιχμηρή απόληξη. Αντίστοιχη μοιάζει να είναι η περίπτωση ενός χάλκινου αντικειμένου από την Κόρινθο που χρονολογείται στη βυζαντινή περίοδο⁵⁹⁶.

Γραφίδες παρόμοιου σχήματος από χαλκό ή οστό απαντούν αδιάλειπτα από την αρχαιότητα ως τον ύστερο Μεσαίωνα και χρησιμοποιούνταν σε κηρωμένες πινακίδες⁵⁹⁷. Με την οξεία απόληξη έγραφαν ενώ με την πεπλατυσμένη έσβηναν λειαίνοντας πάλι το κερί.

⁵⁹⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 186 αρ. 1353, πίν. 83.

⁵⁹⁷ Robinson, *Olynthus*, 357-359, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 186 αρ. 1348-1354, πίν. 83, *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 67, πίν. 26β (Χ. Κουλάκου), Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 491 αρ. 668, 670-671 (Ε. Μαρκή), Firlet – Zaitz επιμ., *Krakow*, 477-478 αρ. 79-80.

Καρφιά και ελάσματα

Καρφιά και ελάσματα αποτελούν τα πιο συνηθισμένα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα⁵⁹⁸. Από τα δυο κάστρα αφαιρέθηκαν δυο χιλιάδες τριακόσια ενενήντα τέσσερα καρφιά, όλα σιδερένια, πλην ενός χάλκινου (Παρ.Ι/172). Επιπλέον ανασκάφτηκαν εξακόσια ογδόντα ελάσματα, από τα οποία τα πεντακόσια ογδόντα ένα ήταν από σίδηρο, εξήντα εννιά από χαλκό και τριάντα από μόλυβδο. Τα ελάσματα και οι μάζες σιδήρου καταλαμβάνουν επομένως το 85,3% του συνόλου των σχετικών ευρημάτων, τα χάλκινα ελάσματα και μάζες το 10,2% και τα μολύβδινα ελάσματα το 4,4% (εικ. 127).

Ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός καρφιών σε συνδυασμό με την παρουσία μεγάλου αριθμού ακατέργαστων ελασμάτων και μαζών, ενισχύουν την υπόθεση τοπικής εγκατάστασης σιδηρουργείου για την παραγωγή απλών μεταλλικών εξαρτημάτων, ενδεχομένως με χρήση στις οικοδομικές δραστηριότητες και την ξυλουργική (εικ. 128-136). Η θέση και ο εξοπλισμός του χώρου δεν έχει προσδιοριστεί, δεν θα πρέπει όμως να αναζητηθεί μακριά από το Χλεμούτσι, καθώς η πλειονότητα των ακατέργαστων ελασμάτων και μαζών εντοπίστηκε σε αποθήκη του αύλειου χώρου του εσωτερικού του περιβόλου⁵⁹⁹ (εικ. 134-136).

Στις τομές του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου Χλεμούτσι ανασκάφτηκε σημαντική ποσότητα μολύβδου, που πιθανότατα επιβεβαιώνει τη χρήση του σε συνάρτηση με άλλα μέταλλα και κυρίως το χαλκό. Ο μόλυβδος και ο κασσίτερος χρησιμοποιούνταν ευρέως ως επενδυτικά μέσα αλλά και για τη συγκόλληση των χάλκινων σκευών⁶⁰⁰. Επιπλέον ελάσματα μολύβδου έχει διαπιστωθεί ότι χρησιμοποιούνταν για επιδιορθώσεις κεραμικών σκευών⁶⁰¹. Κατά συνέπεια, πολλά από τα αναδιπλωμένα ελάσματα μολύβδου ενδεχομένως χρησίμευαν ως υλικό επιδιόρθωσης (Παρ.ΙΙ/74, 77-78, 91, 108, 117, 122, 124, 127) (εικ. 134). Επιπλέον, στη δυτική Ευρώπη και κυρίως στην Αγγλία γενικεύεται, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, η χρήση του φθηνού και ευκολότερου στην κατεργασία μολύβδου για την παραγωγή αντικείμενων

⁵⁹⁸ Βλ. Παραρτήματα I-II.

⁵⁹⁹ Στο σερβικό κάστρο Stalac (1370-1413) στο εσωτερικό του κάστρου και απέναντι από την κατοικία του τοπικού άρχοντα ανασκάφτηκαν δυο εγκαταστάσεις σιδηρουργείων, Minić – Vukadin, *Stalac*, 237. Βλ. και παραπάνω σελ. 104, 310-311.

⁶⁰⁰ Caillaud, 'Scribla', 310, 316-317.

⁶⁰¹ Egan, *Medieval Household*, 4, 240-242 αρ. 733-744, εικ. 188.

καθημερινής χρήσης, πιθανότητα που δεν μπορεί να αποκλειστεί και για το πριγκιπάτο⁶⁰².

Μικρά χάλκινα ελάσματα ακανόνιστου σχήματος πιθανόν αποτελούσαν τμήματα κατεστραμμένων ή άχρηστων αντικειμένων που είχαν διαμελιστεί. Συγκεκριμένα, τα χάλκινα ελάσματα Παρ.ΙΙ/23, 40, 42, 51-52, 57, 63, 84, 92, 111, 119, 142, που φέρουν διαμορφώσεις, αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα εξαρτημάτων αντικειμένων που κάλυπταν λειτουργικές ανάγκες, ενώ άλλες περιπτώσεις πιθανόν προέρχονταν από κοσμήματα κι εξαρτήματα ένδυσης (Παρ.ΙΙ/15, 19, 21-22, 38, 49, 131) (εικ. 128, 130, 132, 135).

Η παγκόσμια και διαχρονική χρήση καρφιών παρόμοιας τυπολογίας δυσχεραίνει κατά πολύ την έρευνά τους. Μολονότι ποικίλουν στις διαστάσεις, όλα σχεδόν τα καρφιά, ανεξάρτητα από τη χρήση τους, έχουν κοινή τυπολογία παγιωμένη από τον 9^ο αιώνα⁶⁰³. Η κεφαλή τους είναι κατά κανόνα κυκλική ή τετράπλευρη, ημισφαιρική ή επίπεδη και το στέλεχος τετράπλευρης, ή σπανιότατα κυκλικής, διατομής με μήκος που ελαττώνεται σταδιακά προς τη μυτερή του απόληξη. Χρησιμοποιούνταν κατεξοχήν στις αρχιτεκτονικές κατασκευές και την ξυλουργική. Σε πολλές θέσεις του ύστερου Μεσαίωνα στον ελλαδικό κι ευρύτερα βαλκανικό χώρο, στην Ασία, στην Παλαιστίνη καθώς και στη δυτική Ευρώπη εντοπίζονται σε σημαντικές ποσότητες⁶⁰⁴.

Καρφιά που προέρχονται από στρώματα κεράμων της οροφής προϋποθέτουν ξύλινη, πιθανόν δίρριχτη, στέγη. Καρφιά μέτριων διαστάσεων, με λυγισμένα στελέχη, κάποια από τα οποία με ίχνη ξύλου, ανασκάφθηκαν στον καθεδρικό της Γλαρέντζας σε στρώματα της πεσμένης κεραμοσκεπής του (Παρ.Ι/11, 20, 33, 71, 132-133, 135, 140-141)⁶⁰⁵. Αναλόγως, πολλά καρφιά από στρώματα πεσμένων κεραμιδιών στέγασης προέρχονται από την ανασκαφή πλακόστρωτης αυλής της φραγκικής περιόδου από την Κόρινθο, από τράπεζα και στοά μοναστικού συγκροτήματος που ανασκάφτηκε στο

⁶⁰² Στο ίδιο, 51-52, 61-62, 84, 86-87, 135-140, 179-195, 240-242, 247-252, 261-265, 270, 281-283, 289, 297-300, 310-322, 328.

⁶⁰³ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 142 αρ. 1038, πίν. 72.

⁶⁰⁴ Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 48, εικ.15.14, Nikolova, 'Carevec', 248-249 εικ. 71-72, Pringle, *Red Tower*, 169, εικ. 59-60, Borisov, *Djadovo*, 88, 90, εικ. 84-87, Moore, *Tille Höyük*, 132-133 αρ. 124-134, εικ. 72, Ρορονιό, *Ras*, 271 εικ. 236, 272 εικ. 237.17, Grey, 'The Metalwork', 134, 138, εικ. 11.4.56-59, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 114, εικ. 130, Pitarakis, 'Témoignage', 251, Sanders κ.ά., 'Small finds', 471, 474, εικ. 11.2, Καπαζής επιστ. επιμ., *Ελεύθερα*, 3, 312 αρ. 18-52 (Μ. Ξανθοπούλου).

⁶⁰⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 74, 59, 68, 69, 72, 60, 71.

Παπίκιον όρος και χρονολογούνται στον 12^ο - 13^ο αιώνα, από τον Άγιο Αχιλλείο Μικρής Πρέσπας κι αλλού⁶⁰⁶. Επρόκειτο για μεγάλα καρφιά, τετράγωνης διατομής με πλατιές κεφαλές. Καρφιά μεγάλου μεγέθους, 20-25 εκ., προέρχονται από στρώμα καύσης της ξύλινης υποδομής της οροφής σταβλικών εγκαταστάσεων εξωτερικά του σταυροφορικού κάστρου ‘Atlit και χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα⁶⁰⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μικρή ομάδα επτά καρφιών που αφαιρέθηκαν από το στρώμα της πεσμένης κεραμοσκεπής του ναού της Παναγίας στην Ίσοβα (Παρ.Ι/227-230). Είναι μέτριων διαστάσεων, με μήκος που κυμαίνεται από 2,35 εκ. έως 8,4 εκ. και μεγάλες κυκλικές κεφαλές με μέγιστη διάμετρο 2 εκ. (εικ. 137). Στο ίδιο στρώμα ανασκάφτηκαν θραύσματα κεραμίδων με κυκλική οπή στερέωσης στην περίμετρό τους. Κατά συνέπεια, τα καρφιά χρησίμευαν στη συγκράτηση των πήλινων κεραμίδων στον ξύλινο σκελετό της οξυκόρυφης στέγης του ναού.

Μεγάλος αριθμός καρφιών εντοπίστηκε σε στρώματα ταφών του καθεδρικού της Γλαρέντζας και προέρχεται από τα ξύλινα φέρετρα (Παρ.Ι/ 1, 5, 12, 22-23, 27-28, 36, 42, 45, 49, 51-53, 67-68, 70, 83-88, 99-102, 105, 122, 129-132, 140, 235). Αποτελούνται από στελέχη τετράπλευρης διατομής, με πλάτος που ελαττώνεται σταδιακά προς τη μυτερή τους απόληξη, κι επίπεδες κεφαλές κυκλικού ή ακανόνιστου σχήματος λόγω διάβρωσης. Είναι μετρίου μεγέθους, με μήκος που κυμαίνεται από 3,5 εκ. έως 12,2 εκ., κατά κανόνα λυγισμένα και πολύ συχνά φέρουν ίχνη ξύλου (εικ. 138-139).

Η χρήση φερέτρων για την εναπόθεση του νεκρού ανάγεται στην αρχαιότητα και καρφιά από ξύλινα φέρετρα εντοπίζονται στις ανασκαφές⁶⁰⁸. Ανασκαφικές έρευνες σε μεσαιωνικά νεκροταφεία της γαλλικής επικράτειας έδειξαν ότι τα καρφιά από φέρετρα έχουν μέσο όρο μήκους περίπου 5 εκ. και πάντως το μάκρος τους θα έπρεπε να είναι περίπου τριπλάσιο από το πάχος της ξύλινης επιφάνειας που συγκρατούσαν. Επιπλέον, για κάθε μεσαιωνικό φέρετρο, που μπορούσε να κατασκευαστεί από ένα είδος ξύλου ή από συνδυασμό διαφόρων ειδών, χρησιμοποιούνταν τουλάχιστον δεκαέξι και κατά μέσο

⁶⁰⁶ Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1992’, 6, Ζήκος, «Παπίκιον όρος», 684, 685, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α’, 202, εικ. 32-33, 347-348, τόμ. Β’, 635. Ακόμη, Egan, *Medieval Household*, 32.

⁶⁰⁷ Το μέγεθος των καρφιών βοηθά στον προσδιορισμό του μεγέθους των ξύλινων δοκαριών του σκελετού της στέγης, Johns, ‘Pilgrims’ Castle; Stables’, 32, 34.

⁶⁰⁸ Καρφιά από φέρετρα ανασκάφτηκαν σε νεκροταφείο στο Isar – Marvinci (ΠΓΔΜ) και χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., Mitrevski – Temov, ‘Isar – Marvinci’, 146 τάφος 224.

όρο είκοσι με τριάντα καρφιά⁶⁰⁹. Έρευνα των υπολειμμάτων του ξύλου στο στέλεχος των καρφιών δίνει πληροφορίες για την πλευρά του φέρετρου την οποία συγκρατούσαν⁶¹⁰. Για παράδειγμα, τα οριζόντια ίχνη ξύλου στο καρφί Παρ.Ι/23 (εικ. 139), υποδηλώνουν ότι συγκρατούσε τις μακρές πλευρές του φέρετρου. Αντίστοιχα, ίχνη ξύλου που έχουν συγκολληθεί κάθετα σε στελέχη καρφιών, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις των Παρ.Ι/45, 49 (εικ. 139), δείχνουν ότι τα καρφιά συγκρατούσαν τις στενές πλευρές των φέρετρων.

Τα οικοδομικά καρφιά έχουν όμοια τυπολογία και είναι κατά κανόνα μεγαλύτερων διαστάσεων. Οι κεφαλές τους είναι μεγάλων διαστάσεων συνήθως πεπλατυσμένες, τετράπλευρες ή κυκλικές και το μήκος του στελέχους τους υπερβαίνει κατά κανόνα τα 7 εκ. (εικ. 140-143). Συχνά στην επιφάνειά τους διατηρούν ίχνη κονιαμάτων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί μια ομάδα δέκα οικοδομικών καρφιών από την ανασκαφή του βορειοανατολικού πύργου του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας (Παρ.Ι/180-183). Τα καρφιά, που ανήκουν όλα στον ίδιο κοινό τύπο, έχουν κατά κανόνα ευθύγραμμο στέλεχη με άφθονα ίχνη ασβεστοκονιάματος. Το μήκος τους παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση και κυμαίνεται από 6,1 έως 26,5 εκ. (εικ. 142).

⁶⁰⁹ Husi – Lorans – Theureau, ‘Chinon’, 141-143, Henrion – Hunot, ‘Cercueil’, 201. Ωστόσο, η απουσία καρφιών από ένα στρώμα ταφής δεν αποκλείει την ύπαρξη ξύλινου φέρετρου, Billoin, ‘Funéraire médiéval’, 142.

⁶¹⁰ Husi – Lorans – Theureau, ‘Chinon’, 143, εικ. 15.

B.6 Σύνεργα εμπορίου

Τις ανάγκες των καθημερινών συναλλαγών αλλά και της εμπορικής δραστηριότητας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα εξυπηρετούσαν, μεταξύ άλλων, ζυγοί, σταθμιά και σφραγίδες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μοναδικό δείγμα δίσκου ζυγαριάς που βρέθηκε στον καθεδρικό της Γλαρέντζας (α/κ: 214)⁶¹¹. Πρόκειται για έλασμα χαλκού κυκλικού σχήματος, ελαφρά κοίλο στο εσωτερικό και με τρεις κυκλικές οπές ανάρτησης περιμετρικά. Χρονολογείται, με βάση τα συνευρήματα, στον 14^ο – αρχές 15^{ου} αιώνα. Το μικρό μέγεθος και η λεπτή κατασκευή του υποδεικνύουν πως χρησιμοποιούταν για τον καθορισμό του βάρους αντικειμένων με μικρές διαστάσεις (λ.χ. μπαχαρικών, κοσμημάτων, φαρμακευτικών ουσιών)⁶¹².

Οι ζυγοί ακριβείας είναι κατά κανόνα από κράματα χαλκού. Αποτελούνται από δυο κοίλους δίσκους με τρεις ή περισσότερες οπές ανάρτησης περιμετρικά. Οι δίσκοι εξαρτώνται από τα άκρα του κυλινδρικού κανόνα, που φέρει κάθετο δείκτη στο μέσον και το ζύγισμα γίνεται με τη χρήση επίπεδων ή κυπελλόσχημων μικρών σταθμίων. Κατά το ζύγισμα ο δείκτης θα έπρεπε να έρθει στην κατακόρυφο και οι δυο δίσκοι να είναι σε ισορροπία (εικ. 144). Παράσταση συναλλαγής μέσω ζυγού εικονίζεται στη γνωστή λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας από το νάρθηκα της Παναγίας Βλαχερνών της Άρτας στα τέλη του 13^{ου} αιώνα⁶¹³.

Οι ζυγοί ήταν εξαρτήματα με ευρεία διάδοση μεταξύ των εμπόρων, τεχνιτών και μικροπωλητών. Το σχήμα τους, απλό και λειτουργικό, είναι γνωστό από την ύστερη ρωμαϊκή – πρώιμη βυζαντινή περίοδο έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους σε χρονική συνέχεια, όπως δείχνουν παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, την Κωνσταντινούπολη και τα Βαλκάνια⁶¹⁴. Δίσκος ζυγού της φραγκικής περιόδου από τη Θήβα εντοπίστηκε

⁶¹¹ Η εύρεση εξαρτήματος ζυγαριάς σε εκκλησιαστικό περιβάλλον δεν είναι μοναδική, αν και είναι δύσκολο να ερμηνευτεί. Καντάρι μικρής ζυγαριάς (χρυσοχόου;) βρέθηκε στο χώρο του ιερού παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Ras της Σερβίας, Ρορονιό, 'Basilica', 100, εικ. 9.

⁶¹² Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 208. Οι έμποροι διέθεταν ειδικές ατομικές ζυγαριές για τον έλεγχο των νομισμάτων, Langley, *Ζωή στο Μεσαίωνα*, 47.

⁶¹³ Γιαννούλης, *Άρτα*, 266, 274-276, πίν. 64.

⁶¹⁴ Μαρκή, «Λουλουδιές», 431, εικ. 4-5, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 78 αρ. 28 (Ε. Μαρκή), Αγγέλκου, *Εργαλεία*, 70-71, 293-295 αρ. 14-17, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 208 και 216-217 αρ. 1672, 1675-1678, πίν. 98-99, Gün *Işığında*, 258 αρ. Y14, Bavant, 'Petits objets', 245 αρ. 301, πίν. XLIV, Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 220 αρ. B4, εικ. 10-25.

κατά την ανασκαφή εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας και είναι παρόμοιων διαστάσεων με της Γλαρέντζας⁶¹⁵. Αντίστοιχος δίσκος ζυγού από χαλκό με τρεις οπές ανάρτησης προέρχεται από ανασκαφές στη συριακή Hama και χρονολογείται στα 1170/91-1260 περίπου⁶¹⁶. Ανάλογα δείγματα βρέθηκαν σε στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα από το Λονδίνο. Ορισμένοι από αυτούς φέρουν στην επιφάνεια τους σφραγίσματα, που βεβαιώνουν τον έλεγχο της ακρίβειας του βάρους τους, και ήταν πιθανόν προϊόντα εισαγωγής για τον έλεγχο των νομισμάτων⁶¹⁷. Έξι δίσκοι ζυγού, εκ των οποίων ο ένας με σφράγισμα σε σχήμα ρόδακα, αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στην Tille της Ασίας και χρονολογούνται ως τον 13^ο αιώνα⁶¹⁸.

Οι ζυγοί ακριβείας και τα δισκόμορφα, κατά κανόνα, σταθμιά χρησιμοποιούνταν για μετρήσεις αντικειμένων μικρού μεγέθους και μεγάλης αξίας, αλλά υπήρχαν και ζυγοί μεγαλύτερου μεγέθους που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της αγοράς⁶¹⁹ (εικ. 144). Ζυγοί ακριβείας ήταν απαραίτητο εργαλείο των χρυσοχόων⁶²⁰. Μεγάλες ποσότητες σχετικά φτηνών προϊόντων ζυγίζονταν με καντάρια⁶²¹.

Τέσσερα χάλκινα σταθμιά από τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι έχουν παρόμοια μορφή και τοποθετούνταν ως αντίβαρο στο δίσκο των ζυγών. Δυο σταθμιά από τον αποθέτη της ανατολικής πύλης της Γλαρέντζας χρονολογούνται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1407 (α/κ: 215-216) (εικ. 145). Πρόκειται για δισκία με επίπεδη κυκλική βάση και μικρού ύψους κάθετα τοιχώματα από έλασμα μικρότερου πάχους. Έχουν διάμετρο από 2,4 εκ. έως 3,7 εκ. και φέρουν στο κέντρο τους μικρή κυκλική εγκοπή. Την κυκλική εγκοπή του σταθμίου α/κ: 216 περιβάλλουν δυο ομόκεντροι εγχάρακτοι κύκλοι που προσδιόριζαν το βάρος του. Παρόμοια σταθμιά προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο

⁶¹⁵ 23^η EBA, αρ. ευρ.: 11364, Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις», 232.

⁶¹⁶ Ploug κ.ά., *Hama*, 30, εικ. 9.10.

⁶¹⁷ Egan, *Medieval Household*, 324 αρ. 1042, εικ. 240 και 7, 324 αρ. 1039, 1044, 1050, εικ. 240-241.

⁶¹⁸ Moore, *Tille Höyük*, 127 αρ. 31-32, εικ. 59 και 128 αρ. 34-38, εικ. 60. Όμοιος αδημοσίευτος δίσκος ζυγού προέρχεται από δεξαμενή κοντά στην Παναγία της Νίκης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

⁶¹⁹ Ζυγός ακριβείας φαρμακοποιού εικονογραφείται ενδεικτικά σε γαλλικό χειρόγραφο του 1230-1240, Cambridge, Trinity College, κώδ. 0.1.20, φ. 241v, Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I)*, 126-127 αρ. 78, εικ. 259, καθώς και σε λομβαρδικό χειρόγραφο, που χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} αι., Ρώμη, Βιβλιοθήκη Casanatense, κώδ. 4182, φ. 183r, *Theatrum Sanitatis*, MacKinney, *Medical Illustrations*, 33, 220 εικ. 23. Για ζυγό μεγαλύτερου μεγέθους στην υπηρεσία κρεοπώλη πρβλ. τη μικρογραφία φ. 138r του ίδιου κώδικα της Βιβλιοθήκης Casanatense, Frugoni, *Medieval City*, 55 εικ. 37.

⁶²⁰ Vikan - Nesbitt, *Security*, 34.

⁶²¹ Στο ίδιο, 33. Ράβδος κανταριού ανασκάφηκε στη Θήβα, οικόπεδο Καραμαγκιώλη, αρ. ευρ.: 6198.

και τη Μέση Ανατολή⁶²². Το σχήμα τους απαντά τουλάχιστον από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο⁶²³.

Δυο επιπλέον σταθμιά από το Χλεμούτσι είναι κυπελλόσχημα (α/κ: 217-218) (εικ. 146α). Πρόκειται για χυτά χάλκινα αντικείμενα με επίπεδες βάσεις και ψηλά τοιχώματα. Η διάμετρος των βάσεων κυμαίνεται από 3,1 εκ. έως 4,8 εκ., και το ύψος των τοιχωμάτων τους από 2 εκ. έως 3,3 εκ. Κατά τη συντήρησή τους αποκαλύφθηκαν διάφορες εγχαράξεις, που αντιστοιχούσαν σε ορισμένο μετρικό σύστημα. Στο εσωτερικό του πυθμένα του α/κ: 217 εντοπίστηκε μια μικρή κυκλική εγκοπή στο κέντρο και άλλες τρεις, ακανόνιστου σχήματος, πιθανόν προϊόντα φθοράς, κοντά στα τοιχώματα. Το σταθμίο α/κ: 218 φέρει στα τοιχώματα εξωτερικά τρεις δέσμες διπλών οριζόντιων, παράλληλων εγχαράξεων, μια κοντά στο χείλος και δυο στο μέσο περίπου του ύψους του. Στο εσωτερικό του τρεις αντίστοιχες δέσμες εγχαράξεων βρίσκονται κοντά στον πυθμένα και το χείλος του σταθμίου αντιστοιχα. Στο κέντρο του πυθμένα μια κυκλική εγκοπή πλαισιώνεται από ομόκεντρους κύκλους. Το χείλος του είναι επίπεδο και φέρει τρεις κάθετες εγχάρακτες γραμμές. Δείγματα παρόμοιων σταθμίων, που χρονολογούνται από τον 11^ο αιώνα αλλά και κατά τη φραγκική περίοδο ως τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, εντοπίστηκαν στην Κόρινθο⁶²⁴ (εικ. 146β). Ομάδες χάλκινων κυπελλόσχημων σταθμίων αποκαλύφθηκαν στη Θήβα, κατά την ανασκαφή εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας της φραγκικής περιόδου⁶²⁵.

Όλα τα σταθμιά που προέρχονται από τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι ανήκουν σε παραλλαγές ενός βασικού τύπου με κυκλική βάση που φέρει εγκοπή εσωτερικά στο κέντρο της και τοιχώματα μικρού ή μεγαλύτερου ύψους. Η εγκοπή συνδέεται με τη διαδικασία παρασκευής των σταθμίων, πιθανόν με την τελειοποίηση της μορφής τους στον τόρνο.

Δισκόμορφα και κυπελλόσχημα σταθμιά ήταν οι πιο κοινές κατηγορίες της βυζαντινής περιόδου. Τα χάλκινα σταθμιά ήταν κατά κανόνα επίπεδα, κυκλικού

⁶²² Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 211 αρ. 1623-1624, πίν. 95, Ploug κ.ά., *Hama*, εικ. 9.1.

⁶²³ Παπανικόλα-Μπακιριτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 79 αρ. 30 (Χ. Κούτσικου).

⁶²⁴ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 212 αρ. 1631-1633, πίν. 95-96, 214 αρ. 1658 πίν. 97, Williams – Zervos, 'Corinth, 1989', 350 αρ. 17, πίν. 67.17, Williams II – Zervos, 'Corinth: 1991', 140 αρ. 1, πίν. 33.1, προέρχεται από δωμάτιο που πιθανόν λειτούργησε σε μια πρώιμη φάση του ως σιδηρουργείο, Williams – Snyder, 'Corinth: 1996', 29 αρ. 40, πίν. 9.

⁶²⁵ *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 73-74 (Χ. Κοιλάκου), Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις», 232-235, εικ. 5-6.

σχήματος, έφεραν κεντρική εγκοπή και τέσσερα σύμβολα περιμετρικά: στο πάνω μέρος σημειωνόταν το σύμβολο του σταυρού, κάτω ένα γεωμετρικό ή φυτικό διακοσμητικό σχέδιο, αριστερά το σύμβολο της ουγκιάς (Γο), που αντιστοιχούσε σε 27,288 γρ., και δεξιά ο αριθμός των ουγκιών που δηλωνόταν με γράμματα⁶²⁶.

Η δεύτερη κατηγορία των χάλκινων κυπελλόσχημων σταθμίων εμφανίζεται, κατά την Gladys Davidson, τον 10^ο αιώνα, γνωρίζει μεγάλη διάδοση κατά τον 11^ο – 13^ο αιώνα και χρησιμοποιείται έως τους νεότερους χρόνους⁶²⁷. Στα αντικείμενα αυτά το βάρος αυξάνει παράλληλα με το μέγεθος και το ύψος των τοιχωμάτων τους, ώστε το ένα σταθμίο να τοποθετείται μέσα στο άλλο προσθετικά. Τα ελαφρύτερα τέτοια αντικείμενα από την Κόρινθο ζυγίζουν 3,75/4 γρ. και τα βαρύτερα 178,3 γρ. Μια σειρά κυπελλόσχημων σταθμίων τοποθετημένων το ένα μέσα στο άλλο διαμορφώνει μια συμπαγή ενότητα και φέρει στο πάνω μέρος κάλυμμα που διασφαλίζει τη συνοχή της. Το κάλυμμα είναι δισκόμορφο και έχει ελαφρά υπερυψωμένα τοιχώματα μικρότερου πάχους. Παράδειγμα από την Κόρινθο του 11^{ου} – 13^{ου} αιώνα, φέρει ομόκεντρες εγχαράξεις κι αντιστοιχεί πιθανόν στο σταθμίο α/κ: 215 από τη Γλαρέντζα, που υποθέτουμε πως θα είχε ανάλογη χρήση⁶²⁸.

Από φραγκικό στρώμα της Κορίνθου, πιθανόν των αρχών του 14^{ου} αιώνα, προέρχεται χυτό, χάλκινο κυπελλόσχημο σταθμίο με κυκλική εγκοπή εσωτερικά στο κέντρο της βάσης του, αλλά χωρίς εγχαράξεις ή άλλες ενδείξεις. Σε συνάρτηση με μια σειρά αντίστοιχων σταθμίων από την περιοχή, οι μελετητές του κατόρθωσαν να το εντάξουν σε ένα μετρικό σύστημα που έχει ως βάση τα πέντε γραμμάρια που είναι το βάρος ενός νομίσματος⁶²⁹. Σφραγίδες κρατικού ελέγχου, ατομικά σύμβολα που δηλώνουν ιδιοκτησία και στοιχεία διακόσμησης χαράσσονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, στην επιφάνεια των σταθμίων⁶³⁰.

Τα κυπελλόσχημα σταθμία δεν ήταν άγνωστα στη δυτική Ευρώπη. Μολύβδινο κυπελλόσχημο σταθμίο του πρώτου τρίτου του 13^{ου} αιώνα προέρχεται από τον Τάμεση, ενώ μια συλλογή έξι αντίστοιχων μολύβδινων σταθμίων του ύστερου Μεσαίωνα, επίσης

⁶²⁶ Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 206.

⁶²⁷ Στο ίδιο, 206-207 και σημ. 114.

⁶²⁸ Στο ίδιο, 212 αρ. 1633, πίν. 96.

⁶²⁹ Williams II – Zervos, 'Corinth, 1989', 350 αρ. 17, πίν. 67.17.

⁶³⁰ Egan, *Medieval Household*, 308.

από το Λονδίνο, φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο⁶³¹. Δυο παραδείγματα από μόλυβδο και χαλκό έχουν εντοπιστεί στο Norfolk της Αγγλίας και χρονολογούνται από το 1066 έως το 1500. Η διάμετρος του χείλους τους κυμαίνεται από 1,8 εκ. έως 3,1 εκ.⁶³².

Μια μικρή μολύβδινη σφραγίδα, προϊόν περισυλλογής από το Χλεμούτσι, χρησιμοποιούταν πιθανόν στις εμπορικές συναλλαγές (α/κ: 219). Αποτελείται από δυο μικρές επίπεδες επιφάνειες, διαφορετικών διαστάσεων, ενωμένες μεταξύ τους. Η μεγαλύτερη επιφάνεια είναι ακανόνιστου ωοειδούς σχήματος με φθαρμένο περίγραμμα. Κοσμεείται έκκεντρα με έκτυπο εξάκτινο αστέρι. Στην πίσω όψη της, που είναι ελαφρά κοίλη και διαμορφώνει μετάλλιο, συμφύεται δεύτερο επίπεδο έλασμα που φέρει ανάγλυφα τα κεφαλαία στοιχεία: ·CL·, που πιθανότατα δηλώνουν τη Γλαρέντζα/Clarentia. Τμήμα οδοντωτού πλαισίου σώζεται στο πάνω μέρος της επιγραφής.

Το σχήμα και το υλικό κατασκευής του αντικειμένου αντιστοιχεί πιθανόν σε σφραγίδα υφασμάτων. Οι σφραγίδες αυτές ήταν μολύβδινες και διέθεταν μικρή λαβή ανάρτησης. Η πρακτική ενσφράγισης μεταξωτών υφασμάτων ως αποτέλεσμα κρατικού ελέγχου ήταν διαδεδομένη στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 10^ο αιώνα. Το σφράγισμα εξυπηρετούσε τον έλεγχο της διακίνησης, γινόταν με μολύβδινες σφραγίδες και αφορούσε μεταξωτά υφάσματα υψηλής ποιότητας που προορίζονταν για εξαγωγές⁶³³. Κρατικές σφραγίδες είναι γνωστό ότι χρησιμοποιούνταν στη δυτική Ευρώπη ως μέσα πιστοποίησης της ποιότητας των προς πώληση υφασμάτων αλλά και για την είσπραξη του ανάλογου φόρου. Τα υφάσματα που πληρούσαν τα κρατικά ποιοτικά κριτήρια, σφραγίζονταν ξεχωριστά, με μικρές μολύβδινες σφραγίδες, πριν διατεθούν προς νόμιμη πώληση⁶³⁴.

Το εμπόριο υφασμάτων και ακατέργαστου μεταξιού, που γνώρισε άνθηση στη Γλαρέντζα από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, υπόκειτο ασφαλώς σε κρατικό έλεγχο που πιστοποιούταν με παρόμοια σφραγίσματα. Για το σφράγισμα λεπτών μεταξωτών υφασμάτων, που είναι ιδιαίτερα ευπαθή, χρησιμοποιούνταν λεπτές και μικρές σφραγίδες

⁶³¹ Στο ίδιο, 310 αρ. 976, εικ. 230.

⁶³² Το μολύβδινο σταθμίο είναι μεγαλύτερο και πολλαπλάσια βαρύτερο από το χάλκινο (406,8 γρ. έναντι 82,24 γρ.), Biddle, *Medieval Winchester*, 921-922 αρ. 3197-9.

⁶³³ Jacoby, 'Silk in Western Byzantium', 491 και σημ. 221, Γερολυμάτου, *Αγορές*, 192-193. Πρβλ. μολύβδινη σφραγίδα κρατικού ελέγχου εμπορευμάτων του 11^{ου} αιώνα από το δέλτα του Δούναβη, Barnea, 'Dobroudja', 60-61 αρ. 7.

⁶³⁴ Egan, *Medieval Household*, 261-265.

με μια σφραγιστική επιφάνεια. Η σφραγίδα από το Χλεμούτσι πιθανόν σφράγιζε λιγότερο λεπτά μεταξωτά ή ακόμη μάλλινα και βαμβακερά υφάσματα.

B.7 Τα μέταλλα κατασκευής των ευρημάτων

Σίδηρος, κράματα χαλκού και δευτερευόντως μόλυβδος, ένα δείγμα από ασήμι και φύλλα χρυσού, ήταν τα μέταλλα που εντοπίστηκαν στα δυο διοικητικά κέντρα του πριγκιπάτου της Πελοποννήσου. Οι ίδιες κατηγορίες μετάλλων φαίνεται πως ήταν σε χρήση κατά την ίδια περίοδο στη λεκάνη της Μεσογείου, αλλά και στην κεντρική και δυτική Ευρώπη. Από τα πολύτιμα μέταλλα ο χρυσός χρησιμοποιούταν σποραδικά σε επενδύσεις και τα ασημένια αντικείμενα ήταν πολύ φτωχά σε περιεκτικότητα. Δειγματοληπτικές αναλύσεις μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης από τον ύστερο Μεσαίωνα έδειξαν σημαντικές διαφορές στις συνθέσεις των κραμάτων⁶³⁵.

Ο παρακάτω πίνακας παρέχει πληροφορίες προερχόμενες από την ποσοτική ανάλυση των αντικειμένων του καταλόγου σε συνάρτηση με το υλικό κατασκευής, εκτός από τα καρφιά και τα ελάσματα (εικ. 147-148). Σημειώνεται ότι τα δεδομένα που παρέχει είναι περιοριστικά, καθώς ένα ακέραιο αντικείμενο προσμετράται όμοια με ένα αποσπασματικά σωζόμενο. Επιπλέον στην απογραφή έχει ληφθεί υπόψη το κύριο υλικό κατασκευής του αντικειμένου, παραβλέποντας περιπτώσεις που έφεραν επιχρυσώσεις ή άλλες επενδύσεις. Θεωρείται, τέλος, βέβαιο ότι μελλοντική μεταλλογραφική ανάλυση ενός δείγματος των ευρημάτων θα εμπλούτιζε τα δεδομένα μας για τις συνθέσεις των κραμάτων και τις τεχνικές κατασκευής των αντικειμένων, προσφέροντας τη δυνατότητα συγκρίσεων με ομοειδή ευρήματα.

	Σίδηρος	Χαλκός	Μόλυβδος	Άλλο	Σύνολο
Τμήματα θωράκισης	3				3
Ξίφη / Εγχειρίδια	5				5
Αιχμές (δόρατος, βελών)	4				4
Στοιχεία πυροβόλων όπλων	1		2		3
Σπιρούνια	12	2			14
Πόρπες σπιρουνιών		7			7
Σύνδεσμοι σπιρουνιών	3	9			12

⁶³⁵ Στο ίδιο, 159-161.

Πέταλα	12				12
Λοιπά εξαρτήματα ιπποσκευής	2				2
Πόρπες ζώνης	7	10			17
Εξαρτήματα πορπών	1	3			4
Θηλιές		4			4
Επιρράμματα		12			12
Κομβία		3			3
Καρφίτσες		5			5
Ενώτια		7		2	9
Δακτυλίδια		3			3
Πέταλα υποδημάτων	9				9
Εργαλεία καλλωπισμού/ιατρικά	1	3			4
Κλείστρα/λαβές	13	5			18
Κλειδιά	4				4
Εξαρτήματα φωτισμού	4	2			6
Εξοπλισμός μαγειρείου	2	11			13
Μαχαίρια	5				5
Σύνεργα ραπτικής/υφαντικής	2	5	1		8
Εργαλεία	5	1			6
Υποδοχές	2	1			3
Διακοσμητικά καρφίδια/επενδύσεις		6			6
Κρίκοι	4	3			7
Εξαρτήματα	12	2			14
Σύνεργα εμπορίου		5	1		6
Σύνολο	=113	=109	=4	=2	=228
Ποσοστό	49,6%	47,8%	1,7%	0,9%	

Αναλύοντας τα δεδομένα του πίνακα συμπεραίνουμε καταρχάς τη σχεδόν ισόποση κυριαρχία των σιδερένιων και των χάλκινων αντικειμένων έναντι οποιουδήποτε άλλου μετάλλου. Κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα διαπιστώνεται υποχώρηση στη χρήση χάλκινων αντικειμένων έναντι των σιδερένιων, που παράγονταν πλέον μαζικότερα και βελτιωμένα ποιοτικά, λόγω της σταδιακής εξάπλωσης της χρήσης της υδροκίνησης, σε συνδυασμό με τη χρήση καμινιών μεγαλύτερης χωρητικότητας που μπορούσαν να αναπτύσσουν υψηλότερες θερμοκρασίες⁶³⁶.

Σε πρώτη ανάγνωση, τα δεδομένα από τις ανασκαφές στην Ηλεία συνηγορούν υπέρ της αυξημένης χρήσης χάλκινων αντικειμένων, που χρησιμοποιούνταν σε δραστηριότητες που συνδέονταν με την ένδυση, τον καλλωπισμό, την οικοτεχνία, τον εξοπλισμό του μαγειρείου και το εμπόριο. Ασφαλώς στις περιπτώσεις αυτές αξιοποιούνταν τα λαμπερά αποτελέσματα από τη χρήση του μπρούντζου ή του επικασσιτερωμένου χαλκού για την αύξηση της διακοσμητικής εντύπωσης, αλλά και για πρακτικούς λόγους υγιεινής, καθώς τα σιδερένια σκεύη διαβρώνονταν εύκολα. Πέταλα, όπλα, κλείστρα, εργαλεία και σύνδεσμοι, αντικείμενα δηλαδή που υπόκειντο σε εκτεταμένα σκληρή χρήση, κατασκευάζονταν από τον ανθεκτικότερο σίδηρο. Σημειώνεται, επιπλέον, ότι τα καρφιά σχεδόν στο σύνολό τους και το μεγαλύτερο ποσοστό των ελασμάτων κατασκευάζονταν κατά κανόνα από σίδηρο⁶³⁷ (εικ. 127).

---

⁶³⁶ D'Archimbaud, *Rougiers*, 431-432, Caillaud, 'Scribla', 310.

⁶³⁷ Βλ. Παραρτήματα I-II.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Όψεις της ζωής των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας

Η λεπτομερής προσέγγιση των εκφάνσεων του καθημερινού βίου στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και ιδίως σε δυο από τις σημαντικότερες διοικητικές και οικονομικές βάσεις του, τα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα, δεν αφίσταται γενικεύσεων που προκύπτουν από τη χρονική απόσταση και την έλλειψη επαρκών δεδομένων. Στα κάστρα αυτά και κυρίως στη Γλαρέντζα, αναπτύχθηκαν κοινωνικές δομές μιας προβιομηχανικής κοινωνίας, αποτελούμενης κατεξοχήν από ανθρώπους προερχόμενους από τη δυτική Ευρώπη, Φράγκους αρχικά και κατόπιν Ιταλούς. Οι Φράγκοι ιδρυτές του πριγκιπάτου φαίνεται πως μετέφεραν στο χώρο της Πελοποννήσου τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής της πατρίδας τους. Η διοικητική δομή των λατινικών κρατιδίων και οι ντόπιοι πληθυσμοί τάχθηκαν στην υπηρεσία της διατήρησης του επιπέδου διαβίωσης που είχαν συνηθίσει στις χώρες προέλευσής τους⁶³⁸.

Ορισμένες κύριες όψεις της ζωής των κατοίκων στα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα μπορούν να διερευνηθούν με βάση τα εντοπισμένα μεταλλικά αντικείμενα. Με αφορμή αυτά μπορούμε να αποπειραθούμε τη διαμόρφωση μιας γενικότερης εικόνας της καθημερινότητας της εποχής, οδηγούμενοι συγκριτικά από το ίδιο το υλικό και τις αναγωγές στις οποίες αυτό μας οδηγεί, με τη βοήθεια των διαθέσιμων πηγών, των αρχαιολογικών δεδομένων από συναφείς θέσεις και των εικονογραφικών παραλλήλων, κυρίως από τις λατινοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου και την Κύπρο, καθώς και από τη δυτική Ευρώπη.

Η θωράκιση και ο οπλισμός των υπερασπιστών των κάστρων, όπως αντικατοπτρίζεται αποσπασματικά αλλά ενδεικτικά και στα μεταλλικά ευρήματα, αποτελεί μια πρώτη και κρίσιμη εκδοχή της καθημερινότητας, απαραίτητη για τη διατήρηση μιας στρατιωτικής και μονίμως ετοιμοπόλεμης κοινωνίας, που εξετάζεται με βάση τις μελέτες για τη στρατιωτική τεχνολογία του ύστερου Μεσαίωνα στο Βυζάντιο και κυρίως στη δυτική Ευρώπη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σημαντική σε ποικιλία και ενδεικτική σε έκταση συλλογή στοιχείων ιπποσκευής, προερχόμενων κυρίως από τα κάστρα, που

⁶³⁸ Williams II, 'Frankish Corinth', 423.

αποτελεί και τη δεύτερη προς εξέταση ενότητα. Η διάκρισή τους από τον υπόλοιπο στρατιωτικό εξοπλισμό πραγματοποιείται λόγω της ποικιλίας στη χρήση του αλόγου, ως στρατιωτικού και παραγωγικού εργαλείου αλλά και μεταφορικού μέσου κατά το Μεσαίωνα, εντάσσοντάς το εναργώς στην εικόνα της καθημερινής ζωής σε περίοδο πολέμου ή ειρήνης.

Ακολούθως, μια σειρά μεταλλικών αντικειμένων μας παρέχουν πληροφορίες για τις συνήθειες και τις δραστηριότητες των κατοίκων των δυο κάστρων σε καιρό ειρήνης. Ένα σύνολο στοιχείων ένδυσης, υπόδησης και καλλωπισμού, συγκροτούν μια τρίτη ενότητα, που προσφέρει τη δυνατότητα συγκρίσεων με διαθέσιμο εικονογραφικό υλικό, κυρίως από το σύγχρονο χώρο της ανατολικής Μεσογείου αλλά και από τη δυτική Ευρώπη, στην προσπάθεια ανίχνευσης των στοιχείων της καθημερινής εμφάνισης των μεσαίων κι ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

Μια πολυπληθής ομάδα μεταλλικών αντικειμένων, που πληροφορούν για την καθημερινή ζωή του μεσαιωνικού ανθρώπου και κυρίως τη ζωή γύρω από το σπίτι και τις ανάγκες του, αποτελεί μια τέταρτη κατηγορία, που παρέχει δεδομένα ή απλές ενδείξεις για το φωτισμό, την ασφάλεια, το μεταλλικό εξοπλισμό του μαγειρείου, την οικοτεχνία, τα εργαλεία κι εξαρτήματα που ήταν απαραίτητα για τις διάφορες εφαρμογές και επιδιορθώσεις. Οι παραπάνω τομείς σχολιάζονται με αφορμή το υλικό και άξονα τις διαθέσιμες σποραδικές πληροφορίες που συγκεντρώνονται από τις πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα.

Μια μικρή ομάδα σταθμίων και μερικά σχετικά συμπληρωματικά στοιχεία που συνδέονται με το εμπόριο και τις συναλλαγές, συγκροτούν μια χαρακτηριστική κατηγορία αντικειμένων, που έρχεται έμμεσα να πιστοποιήσει τον, γνωστό από τις πηγές, αναπτυγμένο εμπορικό χαρακτήρα του πριγκιπάτου και ιδιαίτερα του λιμανιού της Γλαρέντζας.

Η μελέτη της καθημερινότητας των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας κλείνει με την παρουσίαση πληροφοριών που συνδέονται με το γεγονός του θανάτου. Μεταλλικά ευρήματα από ταφές, κυρίως από τον καθεδρικό ναό της Γλαρέντζας, όπου αναμενόμενα θάβονταν εξέχοντα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας με διοικητικές αρμοδιότητες, μας παρέχουν τη δυνατότητα συναγωγής συμπερασμάτων σε συσχετισμό με ανάλογες πρακτικές στον ελλαδικό χώρο και τη Δύση.

Γ.1 Θωράκιση και όπλα

Ο πόλεμος ήταν μια πολύ σημαντική πτυχή της μεσαιωνικής ζωής. Η στρατιωτική οργάνωση και ο οπλισμός ενός κοινωνικού συνόλου και μιας εποχής ανταποκρίνονται στις ανάγκες διαβίωσης των ανθρώπων, επηρεάζονται από γεωφυσικούς, οικονομικούς και άλλους παράγοντες και αντικατοπτρίζουν πολιτισμικές εξελίξεις και τη διαθέσιμη τεχνογνωσία⁶³⁹. Κατά το Μεσαίωνα ο πόλεμος ήταν ένα εργαλείο στα χέρια των μεγάλων ιδιοκτητών γης, γιατί η γη ήταν το κύριο μέσο πλουτισμού και δύναμης. Οι ανάγκες των μεγάλων ιδιοκτητών διαμόρφωσαν τα δυο βασικά στοιχεία της πολεμικής τέχνης της εποχής: τον ιππότη και το κάστρο⁶⁴⁰.

Μέχρι τον 11^ο αιώνα οι ιππότες ήταν επαγγελματίες στρατιώτες, χωρίς αριστοκρατική καταγωγή. Ωστόσο, κατά το 12^ο αιώνα, στη Γαλλία κυρίως αλλά κι ευρύτερα στην Ευρώπη, διαμορφώθηκε μια τάξη ισχυρών οικογενειών που κατείχαν σημαντικές θέσεις και είχαν αρκετό πλούτο για να συντηρούν ιδιωτικούς στρατούς. Το ιππικό ήταν ένα στρατιωτικό σώμα με ποικιλία στη σύνθεση: περιλάμβανε μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας, μικρούς γαιοκτήμονες και ανθρώπους με φιλοδοξία για κοινωνική άνοδο. Από το δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα συνιστούσε μια ομάδα με υψηλό κοινωνικό φρόνημα, αυστηρή εθιμοτυπία, αναπτυγμένο αίσθημα τιμής, κανόνες συμπεριφοράς και υποχρεώσεις που προέκυπταν από την παράδοση και τις αυλικές συνήθειες⁶⁴¹.

Κατά τον 13^ο αιώνα υπήρχαν διαφοροποιήσεις στο ιππικό ανάμεσα στους ιππότες και τους ακολούθους τους, που ήταν ελαφρύτερα εξοπλισμένοι ιππείς (*serjans à cheval*), οι οποίοι σταδιακά εξελίχθηκαν σε βασικό στοιχείο των σταυροφορικών και δυτικών στρατών⁶⁴². Το βαρύ ιππικό λειτουργούσε ως εμπροσθοφυλακή, ενώ το μεγαλύτερο μέρος αποτελούσαν οι ελαφρά οπλισμένοι. Στην πράξη επιδιωκόταν ο συνδυασμός ενός συμπαγούς με ένα ευέλικτο, ελαφρύ σώμα. Η ευελιξία των έφιππων σωμάτων στρατού ήταν το σημαντικότερο πολεμικό χαρακτηριστικό τους.

⁶³⁹ Bruhn Hoffmeyer, 'Introduction', 30-33, Smail, *Crusading Warfare*, xi, France, *Western Warfare*, 150, 230.

⁶⁴⁰ Smail, *Crusading Warfare*, 39, France, *Western Warfare*, 230.

⁶⁴¹ Verbruggen, *Art of Warfare*, 54-57, 110, Nicolle, 'Couched Lance', 12, Jacoby, 'Knightly Values', 159.

⁶⁴² France, *Western Warfare*, 25.

Οι έφιππες μονάδες είχαν σημαντικά πλεονεκτήματα αλλά δεν μπορούσαν από μόνες τους να καθορίσουν το αποτέλεσμα μεγάλων συγκρούσεων ή μιας γενικής επίθεσης. Ο πόλεμος, ή συνηθέστερα οι ένοπλες συμπλοκές, διεξάγονταν συνδυασμένα από έφιππες μονάδες στρατού και από το πεζικό, που διαδραμάτιζε εξίσου σημαντικό ρόλο και περιλάμβανε ανθρώπους ταπεινής καταγωγής⁶⁴³. Παρόλο που οι γνώσεις μας για την τακτική οργάνωση των τμημάτων πεζικού κατά τον ύστερο Μεσαίωνα είναι σχετικά περιορισμένες, μελέτες των τελευταίων χρόνων τείνουν να επανεξετάσουν το ρόλο του κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο⁶⁴⁴. Το βαρύ πεζικό λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για τις υπόλοιπες μονάδες στρατού, επιφορτιζόταν με τη φύλαξη ορισμένων θέσεων και με επιθέσεις εναντίον αντιπάλων. Το ελαφρύ πεζικό έπληττε τον εχθρό με ακοντισμούς και υποστήριζε το βαρύτερα εξοπλισμένο πεζικό. Οι πεζικάριοι των δυτικοευρωπαϊκών χωρών του ύστερου Μεσαίωνα μάχονταν σε πυκνή παράταξη και χρησιμοποιούσαν ποικιλία μακρών αγχέμαχων όπλων για να αντιμετωπίσουν το ιππικό⁶⁴⁵.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των πολέμων από τον 11^ο ως τον 13^ο αιώνα ήταν το βαρύ ιππικό, οι τοξότες, οι επιδρομές και οι πολιορκίες πόλεων και κάστρων⁶⁴⁶. Στις πολιορκίες, χρησιμοποιούσαν πολιορκητικούς πύργους και μηχανές, έσκαβαν υπόγειες ενότητες κοντά στα τείχη τις οποίες πυρπολούσαν για να προκαλέσουν φθορές στην οχύρωση και υιοθετούσαν διάφορες ψυχολογικές μεθόδους για να κάμψουν το ηθικό των πολιορκημένων⁶⁴⁷.

Οι ευγενείς της Αχαΐας θεωρούνταν, κατά τον 13^ο αιώνα, το άνθος της δυτικής ιπποσύνης και κατά συνέπεια ο εξοπλισμός τους θα ακολουθούσε τις πιο σύγχρονες τάσεις της πολεμικής τεχνολογίας⁶⁴⁸. Οι κατακτητές της Πελοποννήσου είχαν ανεπτυγμένο αίσθημα στρατιωτικής υπεροχής, που φαίνεται ότι επηρέασε τον τρόπο που

⁶⁴³ Bachrach, 'Animals and Warfare', 749-750, Bartlett, 'Technique militaire', 1136, France, *Western Warfare*, 160, 164.

⁶⁴⁴ Η Kelly DeVries στην ανάλυση δεκαεννέα σημαντικών μαχών του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα, που διεξήχθησαν σε διάφορα πεδία της Ευρώπης, κατέδειξε τη σημασία του πεζικού, που μπορούσε με την κατάλληλη οργάνωση και τακτική να διεξάγει νικηφόρα μια μάχη, DeVries, *Infantry Warfare*, 191-197.

⁶⁴⁵ Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 19.

⁶⁴⁶ Verbruggen, *Art of Warfare*, 348-349, Simpson, «Οι επιτυχίες των Σταυροφόρων», 69.

⁶⁴⁷ Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 157. Τα βυζαντινά στρατεύματα της παλαιολόγιας περιόδου ακολουθούσαν παγιωμένη μεσοβυζαντινή τακτική κατά την οποία, πριν την πολιορκία επιδιωκόταν η καταστροφή των οικονομικών κι αγροτικών βάσεων μιας περιοχής, Kyriakidis, *Warfare*, 170-187.

⁶⁴⁸ Shawcross, *Chronicle of Morea*, 5-6.

αντιλαμβάνονταν την παρουσία τους οι κάτοικοι των περιοχών που κατέκτησαν⁶⁴⁹. Ήταν βαριά οπλισμένοι και ίππευαν πολεμικά άλογα που μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος της εξάρτησής τους⁶⁵⁰. Είχαν, επιπλέον, την τάση να υποτιμούν τις πολεμικές μεθόδους των Βυζαντινών, που προτιμούσαν τις ενέδρες και τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις με ιπποτοξότες σε στενά περάσματα⁶⁵¹.

Ο προσανατολισμός του πριγκιπάτου της Αχαΐας προς τη Δύση και ειδικότερα την ιταλική χερσόνησο, διαπιστώνεται στο πεδίο του πολεμικού εξοπλισμού. Ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός (1266-1285) ενδιαφέρθηκε για τη στρατιωτική οργάνωση του πριγκιπάτου, αφενός γιατί γεωπολιτικά εξυπηρετούσε τις βλέψεις του για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αφετέρου γιατί όφειλε να προστατεύσει τις κτήσεις του από τις συνεχείς συρράξεις με τους Έλληνες του δεσποτάτου του Μορέως. Για το λόγο αυτό στα ανδεγαυικά αρχεία της Νάπολης σώζονται πολλές αναφορές σε αποστολές εξοπλισμένων στρατευμάτων, πολεμικών ίππων και εφοδίων (κυρίως δημητριακών, αλλά και λαδιού, κρασιού, λινού και κάνναβης) προς το πριγκιπάτο, κυρίως κατά το διάστημα 1269-1288⁶⁵².

Ενδιαφέρουσα πληροφορία, που συνάγεται από τα ανδεγαυικά αρχεία της Νάπολης, αποδεικνύει την ύπαρξη, κατά το 1272, μισθοφορικών σωμάτων στρατού στο πριγκιπάτο, καθώς περιγράφεται η άναθεση φύλαξης χρημάτων σε ιωαννίτη αξιωματούχο της Γλαρέντζας, προκειμένου για την πληρωμή μισθοφόρων⁶⁵³. Αντίστοιχα, οι Ανδεγαυοί ηγεμόνες του βασιλείου της Νάπολης χρησιμοποιούσαν μισθοφορικά στρατεύματα ακόμη και Σαρακηνών⁶⁵⁴. Οι εταιρείες μισθοφόρων, που δρούσαν στην Ιταλία κατά τον 13^ο αιώνα, διέθεταν σχετικά ολιγάριθμες μονάδες από καλά εκπαιδευμένους και εξοπλισμένους στρατιώτες.

⁶⁴⁹ Stylianos - Stylianos, 'Militarization', 570-581, Gerstel, 'Medieval Morea', 263-285.

⁶⁵⁰ White, 'Technological Thrust', 97-112, Kolias, 'Military Aspects', 130. Τα πολεμικά άλογα μεταφέρονταν με ειδικά πλοία που χρησιμοποιήθηκαν πρωταρχικά στον αραβο-ισλαμικό χώρο και από εκεί διαδόθηκαν στις βόρειες περιοχές της Μεσογείου, Nicolle, 'Medieval Warfare', 587.

⁶⁵¹ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1122-1124, Kolias, 'Military Aspects', 137, Wilskman, 'Prinitisa', 168.

⁶⁵² *Registri*, τόμ. I, 91 αρ. 334, τόμ. II, 160 αρ. 622, τόμ. III, passim, τόμ. XIX, 57 αρ. 223, τόμ. XXVI, 60-61 αρ. 67, τόμ., XLII, 42 αρ. 95, *Actes relatifs à la Principauté de Morée*, 46-47 αρ. 30, 55 αρ. 45-46, 56 αρ. 48, 64 αρ. 58, 75 αρ. 73, 77 αρ. 77, 78 αρ. 78, 90-91 αρ. 84-86, 98 αρ. 96, 99 αρ. 98, 111 αρ. 114, 112 αρ. 115, 126 αρ. 132, 129-130 αρ. 137-138, 143 αρ. 157, 149 αρ. 166, 166 αρ. 193, 167 αρ. 194-195, 175 αρ. 203, 181 αρ. 209. Ακόμη, Sampsonis, 'La place', 94-97, 99-102, Wilskman, 'Conflict', 61 και σημ. 83.

⁶⁵³ *Registri*, τόμ. IX, 166 αρ. 233.

⁶⁵⁴ France, *Western Warfare*, 28, 131.

Εκτός από τις ένοπλες συγκρούσεις, σημαντική εκδήλωση της ιπποτικής ζωής αποτελούσαν τα αυλικά πολεμικά αγωνίσματα. Το *Χρονικόν του Μορέως* αναφέρει ότι οι δυτικοί ιπότες του πριγκιπάτου της Αχαΐας οργάνωναν συχνά ιπποτικά αγωνίσματα, που ήταν σημαντικές ευκαιρίες για κοινωνικές συναναστροφές, εκπαίδευση των νέων ιπποτών και επιδείξεις εξοπλισμού⁶⁵⁵. Η γιόστρα και ο *τορνεμές* διαδόθηκαν στο Βυζάντιο στους χρόνους του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), ως αποτέλεσμα της διέλευσης σταυροφορικών στρατών από τη βυζαντινή μητρόπολη⁶⁵⁶. Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για συμπλοκές ανάμεσα σε πεζούς ή ιππείς εξοπλισμένους με σπαθιά, ρόπαλα ή δόρατα. Η γιόστρα ήταν μια μονομαχία δυο ατόμων, ενώ στον *τορνεμέ* συμμετείχαν πολλά άτομα σε ομάδες⁶⁵⁷. Μοναδική είναι η παράσταση των έξι έφιππων στρατιωτικών αγίων, που εικονίζονται αντιμέτωποι ανά τρεις επάνω από την αριστερή θύρα εισόδου στο νάρθηκα του Παλιομονάστηρου του Βρονταμά. Η τοιχογραφία, που ανάγεται στον 13^ο αιώνα, θεωρείται ότι αντανακλά επιρροές από σύγχρονα ιπποτικά αγωνίσματα, που ήταν πολύ συνηθισμένα στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο⁶⁵⁸. Συνηθισμένα επίσης στο πριγκιπάτο ήταν τα κυνήγια, που ήταν αγαπημένη συνήθεια των σταυροφόρων, καθώς και τα κυνήγια με γεράκια⁶⁵⁹.

Στο πριγκιπάτο της Αχαΐας μια έμμεση αναφορά για τη σημασία των πολεμικών επιχειρήσεων στη διαμόρφωση της δυτικής αυλικής ιδεολογίας, αποτελεί η μαρτυρία του Ιταλού περιηγητή Niccolo de Martoni, το 1395, για την παράσταση της καταστροφής της Τροίας, που κοσμούσε μια μεγάλη αίθουσα υποδοχής στο λατινικό αρχιεπισκοπικό μέγαρο της Πάτρας⁶⁶⁰. Το θέμα είναι εμπνευσμένο από γαλλικό ιπποτικό μυθιστόρημα

⁶⁵⁵ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 2409, στ. 3368-3369.

⁶⁵⁶ Κανελλόπουλος, «Στρατιωτική εκγύμναση», 161. Ο Ταξiάρχης Κόλιας, ωστόσο, υποστήριξε πρόσφατα ότι οι απαρχές αυτών των αγωνισμάτων ανιχνεύονται στις στρατιωτικές ασκήσεις με άλογα κατά την υστερορωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, Koliass, 'Horse', 91-92. Επιπλέον, συλλογικά στρατιωτικά παιχνίδια είχαν μεγάλη διάδοση μεταξύ των Οστρογόθων και των Βησιγόθων και διαπιστώνονται αργότερα στην αυλή του Καρλομάγνου, Verbruggen, *Art of Warfare*, 30-31.

⁶⁵⁷ White, *Medieval Technology*, 32-33, Verbruggen, *Art of Warfare*, 30-36, Lepage, *Medieval Armies*, 70-74, Babuin, *Όπλα*, 145. Σκηνή γιόστρας εικονογραφείται στο Palazzo Pubblico του Σαν Τζιμινιάνο, 1291-1299, Gregori επιμ., *Pittura murale*, 63. Το 1278 καταγράφεται για πρώτη φορά ειδικός εξοπλισμός για συμμετοχή σε *τορνεμέ*, διαφορετικός από αυτόν που χρησιμοποιούταν στον πόλεμο, Oakeshott, *Weapons*, 192-193 και γενικότερα 190-197.

⁶⁵⁸ Δρανδάκης, «Παλιομονάστηρο», 184-186, Gerstel, 'Medieval Morea', 275.

⁶⁵⁹ Holmes, 'Life', 19, Jacoby, 'Knightly Values', 163-164. Σημαντικές πληροφορίες για κυνήγια με γεράκια προέρχονται από το εγχειρίδιο, 'De Arte Venandi cum Avibus' του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου II Χοενστάουφεν (1198-1250), Gies - Gies, *Castle*, 128-134.

⁶⁶⁰ Legrand, 'Relation du pèlerinage', 661, Jacoby, 'Knightly Values', 170-174, Gerstel, 'Medieval Morea', 264-265, Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις», 64 και σημ. 6, όπου κι αναλυτική βιβλιογραφία.

του 12^{ου} αιώνα και αντανακλά την αντίληψη των Φράγκων ιπποτών ότι ήταν απόγονοι των Τρώων, ισχυρισμός που νομιμοποιούσε την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ως πράξη καθυστερημένης αντεκδίκησης⁶⁶¹.

Επιπλέον, οι πολεμικές επιχειρήσεις για την κατάκτηση της Αντιόχειας από τους σταυροφόρους εικονογραφήθηκαν στο παλάτι που έχτισε ο Νικόλαος Β΄ ντε Σαιντ Ομέρ (1258-1289) προς το τέλος του 13^{ου} αιώνα στην Καδμεία Θηβών⁶⁶².

Δείγμα υβριδικής τέχνης υπό φραγκική χορηγία, που αντανακλά την ιπποτική πολεμική ιδεολογία, αποτελεί η έφιππη παράσταση του αγίου Γεωργίου σε πύλη της Ακροναυπλίας, που χρονολογείται στο διάστημα 1291-1311, με βάση τα οικοδόμημα της πριγκιπικής οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων που εικονογραφούνται στον ίδιο χώρο⁶⁶³. Η παράσταση αποτελεί σχετικά πρώιμο δείγμα έφιππων στρατιωτικών αγίων, που διαδίδονται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα στην Πελοπόννησο κάτω από την επίδραση της ιπποτικής ιδεολογίας και την όσμωσή της με τη βυζαντινή παράδοση⁶⁶⁴. Η Σοφία Καλοπίση-Βέρτη επισημαίνει ότι η ισορροπημένη απεικόνιση στρατιωτικών (άγιος Γεώργιος), προσκυνητών (άγιος Χριστόφορος, άγιος Ιάκωβος) και μοναχών αγίων (άγιος Αντώνιος) στην πύλη της Ακροναυπλίας, δίνει τον τόνο της σταυροφορικής ιδεολογίας⁶⁶⁵.

Σημαντική πηγή πληροφοριών για τον εξοπλισμό του ιππότη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αποτελεί το έργο του Θεόδωρου Παλαιολόγου, μαρκήσιου του Μομφερρά (1306-1338). Στο έργο αυτό, που γράφτηκε καταρχάς στα ελληνικά, στα 1326-1327, αλλά έφτασε ως τις μέρες μας μέσω μιας γαλλικής μετάφρασης του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα, περιγράφεται η υβριδική εξάρτηση του ιππότη της ανατολικής Μεσογείου, προϊόν βυζαντινών, δυτικών κι ανατολικών επιρροών⁶⁶⁶.

⁶⁶¹ Πιενα, *Frankish Morea*, 215. Η επιρροή της ιπποτικής ποίησης παρέμεινε ισχυρή ως το τέλος του Μεσαίωνα, ιδιαίτερα σε περιοχές που διατηρούσαν επαφές με τη γαλλική αυλή, Welch, *Italy*, 293-294.

⁶⁶² *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 8080-8092, Lurier, *Crusaders as Conquerors*, 298, Deschamps, 'Combats de cavalerie', 454-474, Jacoby, 'La littérature', 637-639, του ίδιου, 'Knightly Values', 169-170, Kalopissi-Verti, 'Lordship of Athens and Thebes', 4-5, της ίδιας, «Επιπτώσεις», 72 και σημ. 57, 58.

⁶⁶³ Schaefer, 'Baugeschichte Nauplias', 156-214, Hirschbichler, 'Frankish Gate', 13-30, Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις», 64-65.

⁶⁶⁴ Gerstel, 'Medieval Morea', 265-280.

⁶⁶⁵ Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις», 65.

⁶⁶⁶ *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, 58, Κανελλόπουλος, «Στρατιωτική εκγύμναση», 166-167, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

Όποιος συμμετείχε σε πολεμικές επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένος να εξασφαλίσει το στρατιωτικό εξοπλισμό του, καλύπτοντας καταρχάς τις απαιτήσεις της θέσης του. Η πλήρης εξάρτησή του αποτελούσε βασικό περιουσιακό του στοιχείο. Οι άνθρωποι των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και οι άμεσα συνδεδεμένοι με αυτούς διέθεταν τον καλύτερο εξοπλισμό και τα πιο εξελιγμένα όπλα. Ακόμη και όταν πολεμούσαν πεζοί, οι ιππότες διέθεταν εξοπλισμό υψηλής ποιότητας⁶⁶⁷.

Οι ευρωπαϊοί ιππότες που δημιούργησαν κρατικά μορφώματα στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, χρησιμοποίησαν πρωταρχικά εξοπλισμό που μετέφεραν από τις χώρες καταγωγής τους. Ωστόσο, από μια σχετικά πρόωμη περίοδο είναι αναμενόμενο να επηρεάστηκαν από τη στρατιωτική τεχνολογία των λαών της ανατολικής Μεσογείου. Αυτό οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι μέρος του στρατού τους απαρτιζόταν από γηγενείς πληθυσμούς, αλλά κι εξαιτίας της πολύ διαδεδομένης τεχνικής της λαφυραγωγίας μετά τη μάχη⁶⁶⁸.

Η θωράκιση και ο οπλισμός της ιπποτικής τάξης του πριγκιπάτου μελετάται μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις πληροφορίες που αντλούμε από συναφή ευρήματα κι ακόμη από τις γραπτές πηγές και την εικονογραφία. Ωστόσο, η αναζήτηση παράλληλων τύπων στα απεικονιστικά μέσα της εποχής θα πρέπει να γίνεται με επιφύλαξη, γιατί η απόδοση του στρατιωτικού εξοπλισμού σε αυτά είναι ιδιαίτερα διακοσμητική και χαρακτηρίζεται από συντηρητική διάθεση κι αρχαϊσμούς, που οφείλονται σε επιλογές προτύπων από την ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχαιότητα⁶⁶⁹. Η έλλειψη μεγάλης έκτασης συγκρίσιμου αρχαιολογικού υλικού μας εμποδίζει να καταλάβουμε πόσο συνηθισμένος είναι ο στρατιωτικός εξοπλισμός που εικονογραφείται ή να ελέγξουμε την αξιοπιστία της απόδοσης⁶⁷⁰. Μόνο η εικονογράφηση καινούργιων στοιχείων ή στοιχείων που αποκλίνουν από τη στερεότυπη απεικόνιση του πολεμιστή εκλαμβάνονται ως απόδοση σύγχρονων μεθόδων οπλισμού⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ France, *Western Warfare*, 16.

⁶⁶⁸ Expedition to Jerusalem, 127-128, Nicolle, *Fighting*, 141.

⁶⁶⁹ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 322-323, Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 25-26, Nicolle, 'Arms and Armor', 329, Parani, 'Byzantine Material Culture', 186-187.

⁶⁷⁰ Για τα μεθοδολογικά προβλήματα που δημιουργούνται από τη χρήση εικονογραφικών πηγών ως φορείς ρεαλιστικών πληροφοριών, Anagnostakis – Papamastorakis, '...and Radishes for Appetizers', 147-148 και σημ. 2, Cutler, *Realia*, 155-160, Parani, 'Glass Objects', 147-149.

⁶⁷¹ Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 26.

Στις ακόλουθες δυο ενότητες επιχειρείται μια προσπάθεια κατάδειξης των σημαντικότερων εξελίξεων στην ιπποτική εξάρτηση κατά τους δυο αιώνες ύπαρξης του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428). Ο πολεμικός εξοπλισμός των Φράγκων σταυροφόρων του 13^{ου} αιώνα (έως την πτώση της Άκρας, το 1291), αλλά και των ιταλικών στρατευμάτων του 14^{ου} αιώνα, είναι οι κυριότερες πηγές πληροφοριών για το στρατιωτικό εξοπλισμό της ανώτερης στρατιωτικής ηγεσίας του πριγκιπάτου, που είχε ανάλογη εθνική προέλευση και διατηρούσε στενούς δεσμούς με τις παραπάνω περιοχές.

Θωράκιση

Η προστασία του στρατιώτη κατά τη μάχη ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη διεξαγωγή του πολέμου και ο συνδυασμός θωράκισης, κράνους κι ασπίδας ήταν γνωστός από τους προϊστορικούς χρόνους. Η εξέλιξη του αμυντικού εξοπλισμού ήταν ευθέως ανάλογη με την εξέλιξη των επιθετικών όπλων.

Οι ιππότες της Τέταρτης Σταυροφορίας χρησιμοποιούσαν αλυσιδωτούς θώρακες που ήταν αποτελεσματικοί εναντίον των χτυπημάτων με ξίφος. Αυτός ο τύπος προστασίας εντοπίστηκε πιθανόν για πρώτη φορά σε κελτική ταφή στη Ρουμανία τον 3^ο αιώνα π.Χ.⁶⁷², διαδόθηκε κυρίως κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο⁶⁷³, χρησιμοποιήθηκε στο Βυζάντιο τον 6^ο αιώνα⁶⁷⁴ και κατά τον 10^ο αιώνα φοριόταν στην Αρμενία σε συνδυασμό με φολιδωτό θώρακα για μεγαλύτερη εξασφάλιση, αντικατοπτρίζοντας επιρροές από την κεντρική Ασία και τις μουσουλμανικές χώρες⁶⁷⁵. Ο αλυσιδωτός θώρακας, γνωστός στη δυτική Ευρώπη από τον 10^ο αιώνα, γνώρισε τη μεγαλύτερη διάδοση κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα⁶⁷⁶. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι η κοινή

⁶⁷² Rusu, 'Das keltische Fürstengrad', 267, Williams, 'Manufacture of Mail', 105.

⁶⁷³ Eadie, 'Roman Mailed Cavalry', 161-173, Bivar, 'Cavalry Equipment', 276-278, Torbov, 'Chain-mails', 57-69, Hartley κ.ά. επιμ., *Constantine the Great*, 133 αρ. 62 (Alex Croom).

⁶⁷⁴ Ο D. Nicolle τοποθετεί την επανάχρηση του αλυσιδωτού θώρακα στο Βυζάντιο κατά τον 9^ο αιώνα, συνδέοντάς την με απεικόνιση στο Ψαλτήρι της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους, κώδ. 61, φ. 89r, Nicolle, 'No Way Overland?', 231, σχ. 19, του ίδιου, 'Parma Baptistery', 4. Ωστόσο, ο αλυσιδωτός θώρακας ήταν γνωστός στο Βυζάντιο κατά τους χρόνους του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β' (337-361), Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 23 και σημ. 1, αλλά η χρήση του εντατικοποιήθηκε κατά τον 6^ο αιώνα, Haldon, 'Aspects', 13, 18-19.

⁶⁷⁵ Η φολιδωτή επένδυση ενδέχεται να μην ήταν πάντοτε μεταλλική, αλλά κι από κομμάτια επεξεργασμένου δέρματος, Nicolle, 'Armes et Armures', 20 και 25 αρ. 43, του ίδιου, 'Cappella Palatina', 71, σχ. 101, του ίδιου, 'No Way Overland?', 231-232, Haldon, 'Aspects', 34-37.

⁶⁷⁶ Bartlett, 'Technique militaire', 1136, Pinasa, *Costumes*, 86.

στρατιωτική ενδυμασία ήταν άγνωστη κατά το Μεσαίωνα και ο κάθε πολεμιστής εξοπλιζόταν ανάλογα με τις ανάγκες και την οικονομική του δυνατότητα⁶⁷⁷.

Ο κορμός του ιππότη καλυπτόταν από τον αλυσιδωτό θώρακα από μικρούς αλληλοσυμπλεκόμενους κρίκους, σε διάφορες παραλλαγές ως προς το μήκος και την κάλυψη των άκρων (εικ. 149-150). Συνήθως έφερε ανοίγματα μπροστά και πίσω για να διευκολύνει την ιπασία. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα ο αλυσιδωτός θώρακας διέθετε ενσωματωμένο κάλυμμα κεφαλής και γάντια και έφτανε ως τα γόνατα⁶⁷⁸. Σε ορισμένες περιπτώσεις η χρήση ζώνης εξασφάλιζε καλύτερη κατανομή του βάρους του μετάλλου και συνεπώς μεγαλύτερη ευκολία στη χρήση του⁶⁷⁹. Οι μουσουλμανικοί αλυσιδωτοί θώρακες αποτελούνταν κατά κανόνα από κρίκους σχεδόν κυκλικής διατομής, ενώ οι ευρωπαϊκοί θώρακες ήταν συνηθέστερα από επίπεδους κρίκους⁶⁸⁰. Με την πάροδο των χρόνων η ανάγκη για θώρακες με μεγαλύτερη πυκνότητα από σφιχτά συναρμοσμένους κρίκους αντικατέστησε τους ελαφρύτερους θώρακες από μεγάλους κρίκους σε αραιότερη διάταξη⁶⁸¹.

Κάτω από τη μεταλλική θωράκιση ο ιππότης φορούσε ένα ρούχο με χοντρή υφασμάτινη επένδυση, συνήθως από βαμβάκι ή λινό, που τον προστάτευε από τους μολωπισμούς (*gambeson/aketon*)⁶⁸². Από τον 12^ο αιώνα, πάνω από τον μεταλλικό θώρακα ο ιππότης έφερε έναν υφασμάτινο, αχειρίδωτο μανδύα από ελαφρύ ύφασμα, που έφτανε ως το γόνατο ή τον αστράγαλο (εικ. 150-152). Στις εκστρατείες των σταυροφόρων στους Αγίους Τόπους ο μανδύας κάλυπτε τα μεταλλικά κομμάτια της θωράκισης από τις ηλιακές ακτίνες, προστατεύοντας από την υπερβολική ζέστη⁶⁸³. Παράλληλα, μαζί με την ασπίδα και το κράνος, έφερε το οικόσημο και ήταν ένας τρόπος αναγνώρισης του βαριά θωρακισμένου ιππότη. Σε χρήση από τους ιππότες της Αχαΐας,

⁶⁷⁷ Lepage, *Medieval Armies*, 87.

⁶⁷⁸ *The Rule of the Templars*, 91, Grancsay, 'Interrelationships', 177, Lepage, *Medieval Armies*, 157.

⁶⁷⁹ Ζώνες εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε απεικονίσεις από τον 13^ο αιώνα και εξής, France, *Western Warfare*, 19.

⁶⁸⁰ Dean, 'Montfort', 36, Boas, *Military Orders*, 193. Για τη διαδικασία παραγωγής αλυσιδωτής θωράκισης, Williams, 'Manufacture of Mail', 105-134, όπου και σχετική βιβλιογραφία, France, *Western Warfare*, 18, 31.

⁶⁸¹ Του ίδιου, 'Technology', 168-169.

⁶⁸² Grancsay, 'Interrelationships', 177, 179, France, 'Technology', 167, Bradbury, *Routledge Companion*, 261.

⁶⁸³ Αποτελούνταν από ορθογώνια κομμάτια υφάσματος ραμμένα πάνω σε μια δερμάτινη βάση και φοδραρισμένα με λινό ή μετάξι. Αυτή η υφασμάτινη επένδυση ήταν συνήθως η μόνη θωράκιση για ορισμένα τμήματα του πεζικού και τα ελαφρύτερα οπλισμένα τμήματα ιππικού, France, *Western Warfare*, 18, 19, Lepage, *Medieval Armies*, 93-94.

διαπιστώνεται σε σφραγίσματα των πριγκίπων Φλωρέντιου του Αινώ (1289-1297) και Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305)⁶⁸⁴ (εικ. 151).

Οι δυτικοί ιππότες συνήθιζαν να προστατεύουν το κεφάλι τους με μεταλλική αλυσιδωτή καλύπτρα σαν σκουφί (*coif*), που συνήθως δενόταν κάτω από το σαγόνι⁶⁸⁵ (εικ. 150, 152α). Από τον 11^ο αιώνα το *coif* ήταν κατά κανόνα ενωμένο με τον υπόλοιπο θώρακα στις περισσότερες περιοχές της δυτικής Ευρώπης, αλλά κατά τον ύστερο 12^ο και τον 13^ο αιώνα μπορούσε να αποτελεί και ξεχωριστό στοιχείο προστασίας⁶⁸⁶. Επιπλέον από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα διαδόθηκε ένας τύπος προστασίας του λαιμού με κομμάτια αλυσιδωτού θώρακα που αναρτιόνταν από την απόληξη του κράνους⁶⁸⁷ (εικ. 154).

Τα χέρια στους κοντούς αλυσιδωτούς θώρακες καλύπτονταν ορισμένες φορές με ξεχωριστά προστατευτικά καλύμματα⁶⁸⁸. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα ή λίγο αργότερα, τα χέρια καλύπτονταν από μεταλλικά γάντια με εσωτερική δερμάτινη ή υφασμάτινη επένδυση, ένα χώρισμα για τον αντίχειρα και άλλο ένα για όλα τα υπόλοιπα δάκτυλα. Στο χώρο της παλάμης υπήρχε ένα άνοιγμα απ' όπου μπορούσε κάποιος να γλιστρήσει το χέρι του έξω, αφήνοντας το γάντι, που ήταν ενωμένο με τον υπόλοιπο αλυσιδωτό θώρακα, να κρέμεται από τον καρπό του⁶⁸⁹. Στο τέλος του 13^{ου} αιώνα η τεχνική βελτίωση επέτρεψε ξεχωριστές θήκες για κάθε δάχτυλο και επίπεδες μεταλλικές επενδύσεις για τα χέρια⁶⁹⁰ (εικ. 150, 153-154).

Τα πόδια καλύπτονταν με ξεχωριστά μεταλλικά αλυσιδωτά κομμάτια που φορούσαν εφαρμοστά κάτω από το θώρακα⁶⁹¹ (εικ. 150). Αλυσιδωτός, φολιδωτός θώρακας, ή δέρμα κάλυπταν το πόδι από το γόνατο ως το πέλμα (*chausses*)⁶⁹². Τον 13^ο αιώνα κομμάτια από αλυσιδωτό θώρακα κάλυπταν το πόδι από το μηρό ως το γόνατο

⁶⁸⁴ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, πίν. IX.2, XXI.2 αντίστοιχα.

⁶⁸⁵ *The Rule of the Templars*, αρ. 91, Enlart, *Chypre*, τόμ. 1, 334-335, εικ. 208.

⁶⁸⁶ France, *Western Warfare*, 17, Bradbury, *Routledge Companion*, 263. Ο αλυσιδωτός σκουφος αποδίδεται ξεχωριστά από τον υπόλοιπο θώρακα σε ανάγλυφο πολεμιστή από την πρόσοψη του ναού του St. Trophime, Arles, αρχές 13^{ου} αιώνα, Nicolle, 'Armes et Armures', 23.

⁶⁸⁷ Του ίδιου, 'Parma Baptistery', 8.

⁶⁸⁸ France, *Western Warfare*, 17-18, Bradbury, *Routledge Companion*, 260-261.

⁶⁸⁹ Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', πίν. XXIa-b, XXIa, Young, *Cloisters*, 88-89.

⁶⁹⁰ Bradbury, *Routledge Companion*, 265 (λήμμα: gauntlets). Πρβλ. επιπλέον δυο μικρογραφίες από κώδικα της Histoire Universelle του εργαστηρίου της Άκρας, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Add. 15268, 1286 π., φ. 16r, 101v, Buchthal, *Miniature Painting*, πίν. 87, 107c αντίστοιχα.

⁶⁹¹ Πρβλ. άγαλμα του αγίου Γεωργίου του ύστερου 12^{ου} αιώνα, Benevento, Αγία Σοφία, Nicolle, 'Monreale Capitals', 100 σχ. 47.

⁶⁹² France, *Western Warfare*, 18, Bradbury, *Routledge Companion*, 263, 264. Η χρήση αλυσιδωτού θώρακα για την κάλυψη της κνήμης ήταν γνωστή στη Δύση από το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα, Parani, *Reconstructing*, 124 και σημ. 94.

(*cuisse*s). Η σποραδική εμφάνισή τους στη βυζαντινή τέχνη δηλώνει έμμεση επιρροή πρακτικών διαδομένων στα φραγκικά κρατίδια του ελλαδικού χώρου⁶⁹³. Περικνημίδες από επίπεδα κομμάτια μετάλλου (*genouilleres*) εμφανίζονται στα δυτικοευρωπαϊκά στρατεύματα κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα⁶⁹⁴ (εικ. 150β, 152α). Διακοσμημένες περικνημίδες από επεξεργασμένο δέρμα είχαν μεγάλη διάδοση στην Ιταλία κατά τον ύστερο 13^ο και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και ασφαλώς θα γνώρισαν διάδοση στις σταυροφορικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου⁶⁹⁵ (εικ. 153). Ένα πρώιμο παράδειγμα χρήσης τέτοιων περικνημίδων σώζεται σε εγχάρακτη επιτύμβια πλάκα από τον καθεδρικό της Φαμαγκούστα, ενός νεαρού αντρικού μέλους της οικογένειας των Λουζινιάν της Κύπρου του ύστερου 13^{ου} – αρχών 14^{ου} αιώνα. Είναι πιθανότατα κατασκευασμένες από δέρμα που έχει υποστεί σκλήρυνση και η χρήση τους διαδόθηκε στην Κύπρο από την Ιταλία⁶⁹⁶. Μια παράσταση του αγίου Γεωργίου από την ομώνυμη εκκλησία στο Γεράκι, χρονολογείται στον 14^ο αιώνα και δείχνει τον άγιο με λεπτές μπότες ιππασίας ή δερμάτινες περικνημίδες. Δερμάτινο προστατευτικό κάλυμμα του αριστερού βραχίονα στην ίδια παράσταση μπορεί να θεωρηθεί ιταλική επιρροή των αρχών του 14^{ου} αιώνα⁶⁹⁷.

Από το πρώτο τρίτο του 13^{ου} αιώνα εμφανίζονται στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης τα ένθετα ειδικά προστατευτικά καλύμματα για τα γόνατα (*poleyns*), είτε από αλυσιδωτό θώρακα ή κυρίως από επεξεργασμένο δέρμα⁶⁹⁸ (εικ. 153-154).

Κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, μικρά, συνήθως τετράπλευρα κομμάτια δέρματος, που είχε υποστεί ειδική επεξεργασία σκλήρυνσης, ή σιδήρου, τοποθετούνταν κάθετα στους ώμους για να προστατεύουν το λαιμό από οριζόντια χτυπήματα και έφεραν το οικόσημο του ιπότη (*ailettes*) (εικ. 152α). Εξελίχθηκαν περισσότερο σε στοιχεία αναγνώρισης του ιπέα κατά τη διάρκεια επίσημων εμφανίσεων, παρά πρόσφεραν

⁶⁹³ Τσιγαρίδας, «Τοιχογραφίες Βατοπεδίου», εικ. 202, Μπακιρτζής επιμ., *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 43.

⁶⁹⁴ Lepage, *Medieval Armies*, 157-158.

⁶⁹⁵ Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 165, 170, πίν. XXIIb, XXIVa-b, Nicolle, *Crusading Era*, 483.

⁶⁹⁶ Του ίδιου, 'Arms and Armor', 333-334.

⁶⁹⁷ Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, 84, εικ. 133-134.

⁶⁹⁸ Oakeshott, *Weapons*, 267-268. Στο αβαείο του St. Maurice, στην Ελβετία εντοπίζεται παράδειγμα επιγονατίδας από αλυσιδωτό θώρακα, που χρονολογείται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, Nicolle, 'Armes et Armures', 20, 23-24 αρ. 24. Τα παραδείγματα ιπποτικών αναγλύφων με επίπεδες επιγονατίδες, που δηλώνουν κατασκευή από δέρμα ή μεταλλικά πλακίδια είναι πολύ περισσότερο συνηθισμένα, στο ίδιο, 24 αρ. 35, 25 αρ. 39. Ακόμη, Bradbury, *Routledge Companion*, 268.

πραγματική προστασία και σταδιακά εγκαταλείφθηκαν, ως το 1325 περίπου, εξαιτίας της σταδιακής επικράτησης της θωράκισης με κομμάτια μετάλλου⁶⁹⁹. Η χρήση τους από την άρχουσα τάξη του πριγκιπάτου διαπιστώνεται σε σφραγίδες των πριγκίπων Φλωρέντιου του Αινώ (1289-1297) και Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305)⁷⁰⁰ (εικ. 151).

Ένα κομμάτι αλυσιδωτής θωράκισης από κτιστό τάφο του καθεδρικού της Γλαρέντζας και ένα σύνολο μικρών κρίκων από το Χλεμούτσι (α/κ: 1-2) πιστοποιούν τη χρήση αλυσιδωτού θώρακα από τους ιππότες του πριγκιπάτου. Ανασκαφές στη Συρία και στην Παλαιστίνη, σε σταυροφορικές θέσεις όπως το Montfort, το Vadum Jacob, το 'Atlit, η Hama, η Άκρα και σε αγροτικές περιοχές, έφεραν στο φως όπλα και περιορισμένα ευρήματα θωράκισης⁷⁰¹. Ο σποραδικός εντοπισμός φολιδωτής θωράκισης σε σταυροφορικές θέσεις της Μέσης Ανατολής και τη νότια Ιταλία υποδηλώνει ότι παραδοσιακοί τρόποι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται περιστασιακά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁷⁰².

Τρεις καλοδιατηρημένοι αλυσιδωτοί θώρακες προέρχονται από την Ιερουσαλήμ. Ο ένας ανασύρθηκε από τα εδάφη του κοινοβίου του Αγίου Στεφάνου, βόρεια της πύλης της Δαμασκού. Ο άλλος δυο, αβέβαιης προέλευσης, ανήκουν στο κοινόβιο της Αγίας Άννας και στο Μουσείο Studium Biblicum Franciscanum και χρονολογούνται πιθανόν στον 13^ο – 15^ο αιώνα (εικ. 149α)⁷⁰³. Ένα ακόμη ακέραιο και ενδιαφέρον δείγμα σιδερένιου αλυσιδωτού θώρακα μεγάλου μήκους εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών και είναι άγνωστης προέλευσης (εικ. 149β). Έχει προταθεί χρονολόγησή του στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα⁷⁰⁴.

Η ιπποτική θωράκιση κατά τον 13^ο αιώνα παρουσιάζεται μέσα από τα διάφορα έργα τέχνης τυποποιημένη σε μεγάλο βαθμό. Ένα πολυτελές χειρόγραφο, γνωστό

⁶⁹⁹ Pinasa, *Costumes*, 91, Lepage, *Medieval Armies*, 158, 206.

⁷⁰⁰ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 185-186, πίν. IX.2, XXI.2.

⁷⁰¹ Boas, *Military Orders*, 190, 193, Ploug κ.ά., *Hama*, 56, εικ. 18.5.

⁷⁰² Η φολιδωτή θωράκιση χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στο Βυζάντιο από τον 8^ο έως τον 12^ο αιώνα, πιθανόν κατ' επιρροή της αραβικής τεχνολογίας και πιθανότατα διαδόθηκε από εκεί στο νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας κατά τον 12^ο αιώνα. Κατασκευαζόταν από μεταλλικά ελάσματα, ή συνηθέστερα κομμάτια επεξεργασμένου δέρματος ραμμένα πυκνά το ένα δίπλα στο άλλο και ενίοτε στερεωμένα πάνω σε βάση από δέρμα ή άλλο υλικό, France, *Western Warfare*, 21, Parani, *Reconstructing*, 104-112. Κομμάτια φολιδωτής θωράκισης βρέθηκαν κατά την ανασκαφή φραγκικής αγροτικής οικίας του 12^{ου} αιώνα στο Har Hozevim της Ιερουσαλήμ, καθώς επίσης και στο al-Kurum, Boas, *Crusader Archaeology*, 166.

⁷⁰³ Boas, *Crusader Archaeology*, 166-167, εικ. 6.14-15, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 150 εικ. 2.

⁷⁰⁴ Δωρεά Μιχ. Διαμαντή, 1915, BM 290α,β / T 1302, Γκράτζιου – Λαζαρίδου επιμ., *Βυζαντινό Μουσείο*, 267 αρ. 388.

σήμερα ως ‘Βίβλος Morgan’ ή ‘Βίβλος Maciejowski’, που εικονογραφήθηκε πιθανόν γύρω στα 1250 στη Γαλλία, και είχε παλιότερα θεωρηθεί χορηγία του Φράγκου βασιλιά Λουδοβίκου ΙΧ (1226-1270)⁷⁰⁵, αποδίδει, στις διάφορες σκηνές μάχης, με μεγάλη ακρίβεια την ομοιομορφία και τις ιδιαιτερότητες της πολεμικής εξάρτησης των σταυροφόρων γύρω στα μέσα του 13^{ου} αιώνα⁷⁰⁶ (εικ. 150). Οι ιππότες εικονίζονται εξολοκλήρου καλυμμένοι με αλυσιδωτή θωράκιση με ενσωματωμένο κάλυμμα κεφαλής και ξεχωριστή αλυσιδωτή προστασία για τα πόδια. Πάνω από το θώρακα φορούν λεπτούς μανδύες χωρίς μανίκια. Στη μέση πάνω από τον μανδύα στερεώνεται ζώνη που συγκρατεί το ξίφος. Κρατούν μικρές τριγωνικές ασπίδες και φορούν κράνη διαφόρων τύπων πάνω από τις αλυσιδωτές καλύπτρες.

Ο ίδιος τρόπος θωράκισης εικονογραφείται λίγο αργότερα, κατά το τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα, στις μικρογραφίες των χειρογράφων της Άκρας, καθώς και στην παράσταση του ιππότη Mellours de Ravendal, δωρητή της φορητής εικόνας του αγίου Νικολάου από το ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά της Κύπρου, που ανάγεται στην τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα. Όμοια στρατιωτική εξάρτηση διαπιστώνεται και σε ταφικά ανάγλυφα ιπποτών της αυλής των Ανδεγαυών της Νάπολης, που χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα⁷⁰⁷.

Ο αλυσιδωτός θώρακας, σχετικά βαρύς αλλά εξαιρετικά ευέλικτος, ήταν τρωτός στα χτυπήματα του πέλεκυ, σε διατρήσεις από λόγχες αλλά και στην εξέλιξη της ισχύος των βελών της βαλλιστρίδας. Τα δεδομένα αυτά συνέβαλαν στην προσθήκη νέων στοιχείων θωράκισης πάνω από την αλυσιδωτή πανοπλία, που εξασφάλιζαν μεγαλύτερη σιγουριά. Κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα σημειώθηκε η μετάβαση από τον αλυσιδωτό θώρακα του 13^{ου} στην επίπεδη θωράκιση του 15^{ου} αιώνα. Από το 1250 έως το 1410 χρησιμοποιήθηκε ένας τρόπος μικτής θωράκισης, κατά τον οποίο ο αλυσιδωτός θώρακας επενδύονταν με επίπεδα μεταλλικά ή δερμάτινα στοιχεία που κάλυπταν όχι μόνο τα

⁷⁰⁵ Stones, ‘Morgan Bible’, 112-121.

⁷⁰⁶ Το χειρόγραφο, σήμερα στη Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Pierpont Morgan, κώδ. M.638, είναι γνωστό από το όνομα του Πολωνού καρδινάλιου Bernard Maciejowski που το είχε στην κατοχή του κατά τον 17^ο αιώνα, Oakeshott, *Weapons*, 207.

⁷⁰⁷ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 6, 48, 68, 82, 283, Durand – Giovannoni επιμ., *Chypre*, 284-286 αρ. 124 (I. Eliades), όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, Weyl Carr, ‘Thirteenth-Century Cyprus’, 66 και σημ. 19. Πρβλ. ακόμη ταφικό ανάγλυφο του ιππότη Brochard de Charpigny από την Κύπρο, τέλη 13^{ου} αιώνα, Enlart, *Chypre*, τόμ. 2, 483, εικ. 313, Bridges – Ward Perkins, ‘Neapolitan Military Effigies’, 171, πίν. XXI, XXIIa.

ζωτικά όργανα αλλά και τα άκρα (εικ. 152β). Επρόκειτο για μια διαδικασία κατά την οποία οι πολεμιστές υιοθετούσαν πρόσθετα στοιχεία εξασφάλισης κι απέβαλαν παλιότερες μορφές θωράκισης, τις οποίες η εξέλιξη της τεχνολογίας καθιστούσε λιγότερο αποτελεσματικές⁷⁰⁸.

Ορισμένοι πολεμιστές φορούσαν θώρακες από κομμάτια μετάλλου ή επεξεργασμένου δέρματος (*paires de cuiraces*) αντί για αλυσιδωτούς θώρακες ή μαζί με αυτούς⁷⁰⁹ (εικ. 154). Κατά το πρώτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα αρχικά τα πόδια και ύστερα οι μηροί και τα χέρια καλύπτονταν με επίπεδη θωράκιση. Γύρω στο 1325-1335 στη δυτική Ευρώπη εμφανίστηκε μιας μορφής επίπεδη μεταλλική θωράκιση για την προστασία του κορμού (*plastron, brigandine*)⁷¹⁰. Το ενδιαφέρον εύρημα α/κ: 3 από το Χλεμούτσι, που συνδυάζει επίπεδο έλασμα σιδήρου και αλυσιδωτούς συνδέσμους, πιθανότατα προσγράφεται στη μεταβατική περίοδο προς αποτελεσματικότερες μορφές προστασίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα υβριδικό δείγμα αλυσιδωτού θώρακα με κοντά μανίκια, που φυλάσσεται στο Αρμενικό Πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ και θεωρείται σταυροφορικό. Στη μπροστινή, στις πλάγιες όψεις καθώς και στο λαιμό, φέρει επένδυση από μεταλλικά επίπεδα κομμάτια, που συνέβαλαν στην αύξηση της προστασίας του πολεμιστή⁷¹¹. Πρόσφατες ανασκαφές στη Βουλγαρία έφεραν στο φως δυο σύνολα επίπεδης θωράκισης από σιδερένια ελάσματα, στερεωμένα με καρφίδια σε δερμάτινες και υφασμάτινες βάσεις, που αξιοποιούνταν στην πρόσθετη ενίσχυση του αλυσιδωτού θώρακα στους ώμους και τον κορμό (*brigandine*). Χρονολογούνται από τα μέσα του 13^{ου} έως τα τέλη του 14^{ου} αιώνα και πιστοποιούν τη διείσδυση στα Βαλκάνια των τάσεων της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης στον πολεμικό εξοπλισμό⁷¹².

⁷⁰⁸ Finó, 'Armées françaises', 8-10, Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 172-173, πίν. XXIIIb. Πρβλ. την εγχάρακτη παράσταση πάνοπλου νεαρού ιππότη που πέθανε και θάφτηκε στη Ρόδο το 1365-8, Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες», 191-193, πίν. 77. Ακόμη, τη μικτή πολεμική εξάρτηση μέλους της οικογένειας Cavalli, στο παρεκκλήσι της οικογένειας στο ναό της Αγίας Αναστασίας στη Βερόνα, 1390, Welch, *Italy*, 203 εικ. 91, καθώς και την πανοπλία του Sir John Harsyck, στο ταφικό του μνημείο στο South Acre, Norfolk, 1384, Houston, *Medieval Costume*, 124, εικ. 206, Nicolle, *Fighting*, 134-135.

⁷⁰⁹ Αυτός ο τύπος προστασίας αναφέρεται από τον ύστερο 12^ο αιώνα, αλλά διαδόθηκε κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, France, *Western Warfare*, 18-19, Oakeshott, *Weapons*, 270.

⁷¹⁰ Lepage, *Medieval Armies*, 205-210.

⁷¹¹ Boas, *Crusader Archaeology*, 166.

⁷¹² Τα δυο σύνολα ανασκάφτηκαν σε αποθηκευτικούς χώρους/οπλοστάσια του βασιλικού παλατιού στο Βέλικο Τίρνοβο και στο φρούριο Νικοπόλ κοντά στο Δούναβη. Θεωρούνται προϊόντα εισαγωγής κατασκευασμένα σε δυτικά εργαστήρια Η θωράκιση από το Τίρνοβο ανάγεται ειδικότερα στο διάστημα 1320-1340 π., Rabovyanov – Dimitrov, 'Tarnovgrad', 77-89, Rabovyanov – Naydenov, 'Nikopol', 73-88.

Τον πρώιμο 14^ο αιώνα διαδόθηκε στη νότια Ιταλία ένας διακριτός, υβριδικός τρόπος θωράκισης που συνδύαζε τον αλυσιδωτό θώρακα και την εκτεταμένη χρήση διακοσμημένης δερμάτινης ενίσχυσης εξωτερικά. Μια σειρά από ταφικά ανάγλυφα από τη Νάπολη και το Σαλέρνο, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, δείχνουν ότι οι ώμοι, τα χέρια και οι κνήμες πάνω από τον αλυσιδωτό θώρακα καλύπτονταν με επίπεδα στοιχεία θωράκισης που έφεραν ανάγλυφες διακοσμήσεις⁷¹³ (εικ. 152β). Παράλληλα το υφασμάτινο πανωφόρι σταδιακά γινόταν περισσότερο εφαρμοστό στον κορμό και μειωνόταν σε μήκος για να φτάσει ως τα μέσα του αιώνα λίγο πάνω από το γόνατο⁷¹⁴.

Δεδομένων των στενών σχέσεων του πριγκιπάτου με το βασίλειο της Νάπολης και ευρύτερα την ιταλική χερσόνησο, σε όλο σχεδόν το διάστημα του 14^{ου} αιώνα, υποθέτουμε ότι ο τύπος της υβριδικής θωράκισης, που συνδυάζει αλυσιδωτό θώρακα κι επίπεδα δερμάτινα κυρίως, ή μεταλλικά στοιχεία, πιθανότατα χρησιμοποιούταν κατά τον 14^ο αιώνα από τους ιππότες της δυτικής Πελοποννήσου. Τη διαπίστωση επιβεβαιώνει το επιτύμβιο ανάγλυφο του Λορέντζο, γιου του Νικολάου Ατσαγιόλι, τραπεζίτη με έντονη οικονομική δραστηριότητα στο πριγκιπάτο κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Χρονολογείται το 1353 περίπου, αντανακλά τη διακοσμητική διάθεση των δερμάτινων επενδύσεων του βασιλείου της Νάπολης στην πολυτελέστερη εκδοχή της, ενώ παράλληλα αποτυπώνει τις σύγχρονες εξελίξεις στον πολεμικό εξοπλισμό⁷¹⁵ (εικ. 153).

Παραδείγματα επίπεδης μεταλλικής θωράκισης από τον 14^ο αιώνα είναι αρκετά σπάνια⁷¹⁶. Οι μαρμάρινες επιτύμβιες πλάκες και τα ανάγλυφα μεταλλικά γλυπτά της δυτικής Ευρώπης προσφέρουν πολλές πληροφορίες για την εξέλιξη της στρατιωτικής ενδυμασίας των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα τα ταφικά ανάγλυφα από ναούς της Αγγλίας, της Γερμανίας και της βόρειας Ιταλίας δείχνουν τη σχεδόν ολοκληρωτική κάλυψη του αλυσιδωτού θώρακα από επίπεδες μορφές

Παρόμοια στοιχεία επίπεδης θωράκισης προέρχονται κι από το σερβικό Stalac, 1370-1413, Minić – Vukadin, *Stalac*, 6-9, 122 αρ. 76, 212.

⁷¹³ Bridges – Ward Perkins, ‘Neapolitan Military Effigies’, 165, 168, 170, πίν. XXIIb, XXIIIa, XXIVa-b, XXVb, Nicolle, *Arms and Armour*, 269-271 αρ. 710-714.

⁷¹⁴ Bridges – Ward Perkins, ‘Neapolitan Military Effigies’, 170, πίν. XXIIIa, XXIV.

⁷¹⁵ Nicolle, *Arms and Armour*, 233 αρ. 631.

⁷¹⁶ Το 1390 χρονολογείται τμήμα θώρακα μιλανέζικου εργαστηρίου, σήμερα στο φρούριο Churburg του Τιρόλο, και γύρω στο 1400 δυο δείγματα πανοπλίας από το λεγόμενο «Θησαυρό της Χαλκίδας» στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, Grancsay, ‘Interrelationships’, 179.

θωράκισης⁷¹⁷. Στην ίδια γοτθική παράδοση ανήκει το επιτύμβιο ανάγλυφο του ιππότη Pierre de la Puymorage από τη Βρετανία, που θάφτηκε στη Ρόδο το 1402⁷¹⁸.

Σε επίσημες περιστάσεις η στρατιωτική περιβολή και η ιπποσκευή περιλάμβαναν πολυτελή υφάσματα διακοσμημένα με ημιπολύτιμους λίθους, που συχνά έφεραν εραλδικά σύμβολα, ταινίες χρυσού και φτερά⁷¹⁹. Η χρήση εραλδικών συμβόλων στις πανοπλίες των ιπποτών, σε αναλογία με αυτά που παριστάνονταν στα λάβαρα τους, ήταν επιβεβλημένη⁷²⁰. Σε μια μάχη στην Πελοπόννησο το 1316 ένας αιχμάλωτος δυτικός ιππότης σκοτώθηκε επειδή δεν είχε τοποθετήσει στην πανοπλία του το οικόσημό του⁷²¹.

Τον 15^ο αιώνα διαδόθηκε η χρήση του επίπεδου θώρακα, που περιλάμβανε ένα κεντρικό μεταλλικό έλασμα για την προστασία του στήθους, το οποίο συνδεόταν αρθρωτά με διάφορα κομμάτια μετάλλου, που ράβονταν μεταξύ τους σε επάλληλα στρώματα, ώστε να διευκολύνουν τις κινήσεις του σώματος. Η τέλεια εφαρμογή του θώρακα απαιτούσε κατασκευαστές με γνώσεις ανατομίας και σχεδόν καλλιτεχνικές δεξιότητες. Το κόστος κατασκευής της πανοπλίας ήταν υψηλό και μπορούσαν να τη διαθέσουν μόνο πλούσιοι ιππότες καθώς και τα μέλη των βασιλικών οικογενειών⁷²². Ημιτελείς ή ετοιμοπαράδοτες πανοπλίες εξυπηρετούσαν χαμηλότερα βάλαντια⁷²³.

Κατά τον ύστερο 14^ο και 15^ο αιώνα παράλληλα με την επίπεδη θωράκιση και την κάλυψη των άκρων με σιδερένιους ή δερμάτινους θώρακες, συνέχισαν να είναι σε χρήση και πιο παραδοσιακοί τρόποι κάλυψης, καθώς ο πλήρης εξοπλισμός ενός ιππότη με επίπεδη θωράκιση ήταν ιδιαίτερα δαπανηρός και σπάνια μπορούσαν να τον διαθέσουν πολεμιστές που δεν ανήκαν στις ανώτερες τάξεις. Παλαιότερος εξοπλισμός χρησιμοποιούταν μέχρι την οριστική καταστροφή του και κάθε στρατιώτης λειτουργούσε ανάλογα με τις προτιμήσεις και τις οικονομικές του δυνατότητες. Η μαζική επιρροή της κοινωνικής δομής κατά τη διεξαγωγή του πολέμου γίνεται πολύ φανερή στον εξοπλισμό⁷²⁴.

⁷¹⁷ Wise, *Armies*, 7, 14-15, Lepage, *Medieval Armies*, 205-218, Nicolle, *Arms and Armour*, 80-83 αρ. 205-215, 87-89 αρ. 227-232, 190-191 αρ. 512, 191-192 αρ. 514, 193-194 αρ. 517-521, 232-234 αρ. 626-633.

⁷¹⁸ Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία της Ρόδου*, 28-29, εικ. 20.

⁷¹⁹ Grancsay, 'Interrelationships', 178-179.

⁷²⁰ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 70, 76, 79, 96, Babuin, «Σημειώσεις», 138-139.

⁷²¹ *Libro de los fechos*, 136 αρ. 619.

⁷²² Grancsay, 'Interrelationships', 180, Lepage, *Medieval Armies*, 210-215.

⁷²³ Finó, 'Armées françaises', 15-16, Lepage, *Medieval Armies*, 205, Nicolle, *Fighting*, 136.

⁷²⁴ France, *Western Warfare*, 28-29.

Τα σώματα πεζικού εικονογραφούνται με μεγαλύτερη αμέλεια, καθώς οι παραγγελιοδότες των έργων τέχνης ανήκαν κατά κανόνα στην ανώτερη τάξη των ιπποτών. Η θωράκισή τους εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες κάθε στρατιώτη και από τα αποτελέσματα της λαφυραγώγησης μετά τη μάχη. Συνήθως περιλάμβαναν υφασμάτινες επενδύσεις ενισχυμένες με μεταλλικές ταινίες, οστό ή δέρμα και δερμάτινους θώρακες με μεταλλικά πλακίδια. Κράνος κι ασπίδα συμπλήρωναν την εξάρτηση⁷²⁵. Ανάμεσά τους οι τοξότες διακρίνονται με μεγαλύτερη ακρίβεια και συνήθως δεν φορούν μεταλλική θωράκιση. Αλυσιδωτούς θώρακες ή άλλης μορφής θωράκιση φορούν συνήθως οι χειριστές βαλλιστρίδων από το τέλος του 12^{ου} αιώνα, οι οποίοι πολύ συχνά ανήκαν στο ιππικό⁷²⁶.

Η τυπολογία του **κράνους**, (κασσίδι στο *Χρονικόν του Μορέως*), γνώρισε σημαντικές αλλαγές στο διάστημα 1000-1300 εξυπηρετώντας την ανάγκη για μεγαλύτερη προστασία του προσώπου και του λαιμού⁷²⁷. Παρόλα αυτά, εξακολούθησε να έχει διαδεδομένη χρήση ο προγενέστερος και πιο απλός τύπος κράνους, που είχε τη μορφή καπέλου και ήταν σχετικά ψηλός, κωνικού ή κυκλικού σχήματος σε πολλές παραλλαγές⁷²⁸ (εικ. 150). Το μεταλλικό κράνος φοριόταν πάνω από αλυσιδωτό ή υφασμάτινο σκούφο ή διέθετε κομμάτια αλυσιδωτού θώρακα περιμετρικά και στερεωνόταν κάτω από το σαγόνι με δερμάτινο λουρί⁷²⁹. Κατασκευαζόταν από ένα ή περισσότερα σχηματοποιημένα ελάσματα σιδήρου που σφυρηλατούνταν πάνω σε μια κωνική βάση και απαιτούσε τεχνική επιδεξιότητα⁷³⁰.

Κατά τα τέλη του 12^{ου} αιώνα εμφανίζεται ένας τύπος επίπεδου, περικλειστού κράνους, γνωστός στη Δύση ως *heaume*. Κατασκευαζόταν από πέντε ελάσματα σιδήρου

⁷²⁵ Verbruggen, *Art of Warfare*, 49-51, France, *Western Warfare*, 28, Lepage, *Medieval Armies*, 100-102, Waldman, *Hafted Weapons*, 14-15.

⁷²⁶ France, *Western Warfare*, 25-27.

⁷²⁷ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1157. France, *Western Warfare*, 16, Bradbury, *Routledge Companion*, 266.

⁷²⁸ Για τους διάφορους τύπους του κυκλικού κράνους, Πελεκανίδης κ.ά. επιμ., *Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους*, 270, εικ. 198α, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 192-196 αρ. 12, εικ. 142-143, Nicolle, 'Parma Baptistery', 5 και εικ. A-B, 7-8 και σημ. 15, του ίδιου, 'Armes et Armures', 26 αρ. 52, του ίδιου, 'Mutual Influence', 308-311, του ίδιου, *Crusading Era*, 269 αρ. 708α, France, *Western Warfare*, 16.

⁷²⁹ Nicolle, 'Arms and Armor', 335, Bradbury, *Routledge Companion*, 261 (λήμμα: aventail), Γκράτζιου – Λαζαρίδου επιμ., *Βυζαντινὸ Μουσείο*, 267 αρ. 388. Κράνη με περιμετρικά αναρτημένα τμήματα αλυσιδωτής θωράκισης θεωρούνται ανατολική επιρροή και συνηθίζονταν στο Βυζάντιο κατά τον 12^ο αιώνα, Parani, *Reconstructing*, 124. Για τον τρόπο στερέωσης του κράνους βλ. ενδεικτικά, Kefala, 'Jacques de Bourbon', 147, εικ. 1, 13.

⁷³⁰ France, *Western Warfare*, 18, 31-32. Πρβλ. κατασκευή κράνους σε μικρογραφία του κώδικα 5, φ. 29r, του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Διήγησις Μ. Αλεξάνδρου, δεύτερο μισό 14^{ου} αιώνα, Ξυγγόπουλος, *Μικρογραφίαι*, εικ. 28.

που συνδέονταν μεταξύ τους με καρφίδια και ήταν επενδυμένο με δέρμα, με οπές εξαερισμού και μια σχισμή για τα μάτια⁷³¹ (εικ. 150α). Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την ανάγκη να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά τα οριζόντια χτυπήματα στο κεφάλι και το λαιμό, που προκαλούνταν από τη λόγχη ή τα βέλη, καθώς και τα χτυπήματα στα νώτα με ξίφος ή ρόπαλο⁷³². Εμφανίζεται στη δυτική τέχνη και τη σιγιλλογραφία από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα και κυριαρχεί ως το τέλος του αιώνα⁷³³. Ο τύπος αυτός, με μικρές παραλλαγές και βελτιώσεις, διατηρήθηκε έως και μετά το τέλος της σταυροφορικής περιόδου⁷³⁴. Σε χρήση από τους Φράγκους του πριγκιπάτου, διαπιστώνεται σε αποτυπώματα σφραγίδων των πριγκίπων Φλωρέντιο του Αινώ (1289-1297) και Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305)⁷³⁵. Ωοειδούς σχήματος, έφεραν διακοσμήσεις στην κορυφή τους: αετό με ανοικτά φτερά και φυλλόσχημο μοτίβο αντίστοιχα⁷³⁶ (εικ. 151). Όμοιο πολεμικό εξοπλισμό με τους πρίγκιπες της Αχαΐας διαπιστώνεται ότι χρησιμοποιούσαν την ίδια περίοδο οι ιππότες του βασιλείου των Ανδεγαυών της Νάπολης⁷³⁷.

Τον ύστερο 13^ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε στην Ιταλία αρχικά και ύστερα στην υπόλοιπη Ευρώπη ένας τύπος κράνους με οξύληκτη απόληξη, που διέθετε προστασία για τα αφτιά και το λαιμό (*bascinet*) (εικ. 154). Ενδεχομένως μαρτυρά βυζαντινή επιρροή, αλλά πιθανότατα πρωτοεμφανίστηκε στη μουσουλμανική Μέση Ανατολή και διαδόθηκε στο πλαίσιο εμπορικών ή πολεμικών επαφών⁷³⁸. Γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τον

⁷³¹ Oakeshott, *Weapons*, 263-265, εικ. 129.

⁷³² Ο τύπος εικονογραφείται συχνά στα σταυροφορικά χειρόγραφα της Άκρας του 1275-1291, *Crusader Manuscript Illumination*, 173 αρ. 3, εικ. 6-7, 174. Ακόμη, Claverley, εκκλησία Αγίων Πάντων, τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα, Nicolle, 'Armes et Armures', 21, 24 αρ. 31.

⁷³³ Oakeshott, *Weapons*, 263. Είναι ο τύπος κράνους που εικονογραφείται ως κατεξοχόν σταυροφορικός στην περίφημη 'Βίβλο Morgan/Maciejowski', 1250 π., Wise, *Armies*, 3, 6. Πρβλ. χάλκινο σκεύος για τη ρίψη νερού (*aquamantile*), που ανάγεται στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα και προέρχεται από τη Γερμανία, με παράσταση έφιππου ιππότη που φορά κράνος τύπου heaume, Norris, *Medieval Art*, 20 εικ. 12.

⁷³⁴ Finó, 'Art militaire', 24, εικ. 1, France, *Western Warfare*, 17, Wiczorek – Fansa – Meller, *Saladin*, 413-414 αρ. C.60, 416 αρ. D.1-2.

⁷³⁵ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 185-186, πίν. IX.2, XXI.2.

⁷³⁶ Διακοσμημένα κράνη χρησιμοποιούνταν σε επίσημες περιστάσεις και κυρίως σε αυλικά αγωνίσματα, Grancsay, 'Interrelationships', 178. Πρβλ. παράσταση γιόστρας σε μικρογραφία χειρογράφου, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Fr. 20125, Histoire Universelle, Άκρα, τέλη 13^{ου} αιώνα, φ. 96r, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 68. Κράνη διακοσμημένα με φτερά (*τουφία*) στην κορυφή τους αναφέρονται σε βυζαντινές πηγές από τον ύστερο 6^ο αιώνα και θεωρούνται επιρροή από τους νομαδικούς λαούς της ευρασιατικής στέπας, Parani, *Reconstructing*, 123.

⁷³⁷ Πρβλ. μικρογραφία με σκηνή μάχης από κώδικα της Νάπολης του δεύτερου τέταρτου του 14^{ου} αιώνα, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, Histoire ancienne, κώδ. Royal 20 D I, φ. 67r, Leone de Castris, 'Pittura', 486 εικ. 752.

⁷³⁸ France, *Western Warfare*, 17, Nicolle, 'Medieval Warfare', 583. Τέτοιο κράνος πιθανότατα φορά ο νεαρός ιππότης από την Κύπρο, που πέθανε και θάφτηκε στη Ρόδο το 1365-8, Κάσδαγλη, «Τρεις

ύστερο Μεσαίωνα, ακόμη και στις κατώτερες στρατιωτικές τάξεις, και διέθετε πολλές παραλλαγές, που κατέληξαν στις αρχές του 15^{ου} αιώνα σε ένα κλειστό κράνος προσαρμοσμένο στο σχήμα του κεφαλιού του πολεμιστή⁷³⁹.

Το κράνος μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα λόγω του βάρους του, ιδιαίτερα σε συνθήκες ζέστης. Ακόμα και όταν έφεραν οπές εξαερισμού, ορισμένοι τύποι θα πρέπει να δυσκόλευαν την αναπνοή⁷⁴⁰. Τα κράνη φαίνεται πως υπέστησαν σημαντικές μορφολογικές αλλαγές κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, αλλά δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί μια γραμμική εξέλιξη, καθώς πολλοί τύποι συνέχισαν να είναι σε χρήση και υπήρχε μια σχετικά μεγάλη ποικιλία που κάλυπτε διαφορετικές ανάγκες.

Οι παρειές και ο λαιμός του πολεμιστή καλύπτονταν κατά κανόνα από αλυσιδωτό θώρακα ή από επίπεδα ελάσματα μετάλλου ή επεξεργασμένου δέρματος⁷⁴¹. Από τον ύστερο 13^ο αιώνα οι ιππότες ενίσχυσαν την προστασία του λαιμού με ένα αστάλινο κολάρο (*bevor, gorget*)⁷⁴². Η προστασία του λαιμού με ειδικό κολάρο ή ελάσματα, εμφανίζεται περιστασιακά από τον ύστερο 13^ο αιώνα στη σταυροφορική τέχνη και απαντά, σε τοπικές παραλλαγές, κατά τα τέλη του αιώνα σε απεικονίσεις στρατιωτικών αγίων στη βυζαντινή και ευρύτερη βαλκανική τέχνη⁷⁴³ (εικ. 155).

Η **ασπίδα** ήταν αποτελεσματική στην αντιμετώπιση άμεσων χτυπημάτων και η χρήση της περιορίστηκε σταδιακά με την εμφάνιση ολοένα και περισσότερο βελτιωμένων μορφών θωράκισης, για να εξαιρεθεί σχεδόν με την επικράτηση της επίπεδης θωράκισης από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα⁷⁴⁴. Η ιπποτική ασπίδα του 13^{ου} αιώνα (ονομαζόταν *ecu* από τη λατινική λέξη *scutum*), είχε μήκος περίπου ένα μέτρο, κρατιόταν στο αριστερό χέρι για να προστατεύει την καρδιά και ήταν συνήθως τριγωνικού

ταφόπλακες», 191-193, πίν. 77. Πρβλ. ακόμη τη σκηνή της Σταύρωσης από την Περίβλεπτο του Μυστρά, Millet, *Mistra*, πίν. 117.2. Ο Lepage τοποθετεί τη διάδοση του κράνους τύπου *bascinet* στη Δύση στο διάστημα 1325-1335, Lepage, *Medieval Armies*, 206 και εικ. σελ. 208.

⁷³⁹ Finó, 'Armées françaises', 11-12, Oakeshott, *European Weapons*, 117, εικ. 43-44, Bradbury, *Routledge Companion*, 262.

⁷⁴⁰ Για το λόγο αυτό ορισμένοι ιππότες προτιμούσαν να φορούν μόνο τον αλυσιδωτό σκούφο και καθόλου κράνος, France, *Western Warfare*, 17.

⁷⁴¹ Η επεξεργασία του δέρματος προέβλεπε εμβάπτιση σε κρύο νερό και στη συνέχεια μια διαδικασία σταδιακής αφυδάτωσης μέσα σε καλούπια για να σκληρύνει και να διαμορφωθεί το σχήμα του, Nicolle, *Fighting*, 140.

⁷⁴² France, *Western Warfare*, 17, Bradbury, *Routledge Companion*, 262, 265.

⁷⁴³ Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Add. 15268, *Histoire Universelle*, Άκρα, 1286 π., φ. 179ν, 226r, Buchthal, *Miniature Painting*, πίν. 119c, 127a, Nicolle, 'Arms and Armor', 332, Parani, *Reconstructing*, 116-117, πίν. 134-135, Spatharakis, *Mylopotamos*, 233-234, εικ. 350.

⁷⁴⁴ France, *Western Warfare*, 20, Bradbury, *Routledge Companion*, 269.

σχήματος, ελαφρά κοίλη στο εσωτερικό με ευθύγραμμες ή καμπύλες απολήξεις πλευρών⁷⁴⁵. Η χρήση της στο πριγκιπάτο πιστοποιείται από τα σφραγίσματα των πριγκίπων Φλωρέντιου του Αινώ (1289-1297) και Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305)⁷⁴⁶ (εικ. 151). Παραλλαγή αυτού του τύπου με ιδιαίτερη διάδοση στη Γαλλία, αποτελούσε η ιδιαίτερα πλατιά τριγωνική ασπίδα⁷⁴⁷ (εικ. 150, 154).

Οι τριγωνικές ασπίδες του ύστερου Μεσαίωνα κατασκευάζονταν συνήθως από ξύλο καλυμμένο με δέρμα και σπανιότερα από σίδηρο και διέθεταν συνήθως ένα λουρί, είτε για να αναρτούνται από το λαιμό, ή για να συγκρατούνται από τον αγκώνα και τον πήχη⁷⁴⁸. Οι μεγαλύτερες σε μέγεθος ασπίδες είχαν δυο λουριά ανάρτησης, ένα για το λαιμό και δυο πιο κοντά για τη διέλευση του χεριού⁷⁴⁹ (εικ. 150β). Όταν δεν χρησιμοποιούνταν μεταφερόταν στην πλάτη συνήθως ανεστραμμένες.

Σε πολλές περιπτώσεις στην εξωτερική πλευρά των ασπίδων αποδιδόταν το οικόσημο του ιπότη, κατά δυτική επιρροή, από τον ύστερο 12^ο – πρώιμο 13^ο αιώνα⁷⁵⁰. Επιπλέον, διάφορα μεταλλικά επενδυτικά στοιχεία στην εξωτερική επιφάνεια τους τοποθετούνταν στα σημεία όπου στερεώνονταν τα λουριά ανάρτησης. Τα στοιχεία αυτά ποικίλλουν ως προς το μέγεθος, το σχήμα και το υλικό κατασκευής, συχνά όμως είναι ημισφαιρικά με ριπιδιόσχημη απόληξη⁷⁵¹. Ένα παρόμοιο χάλκινο αντικείμενο μικρών διαστάσεων με επενδυτικό-διακοσμητικό χαρακτήρα, εντοπίστηκε στο βόρειο σκέλος του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας (Παρ.ΙΙ/58) (εικ. 132). Διατηρείται ωστόσο προβληματισμός ως προς τη χρήση του, καθώς δεν εντοπίζονται στην επιφάνειά του οπές

⁷⁴⁵ Στα χειρόγραφα της Άκρας και της σφαιρας επιρροής της κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα ο τύπος της μικρής τριγωνικής ασπίδας κυριαρχεί, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 7, -8, 11, 13, 18, 48, 68, 70, 72, 77, 79, 81, 215, 287. Παρόμοιου σχήματος ήταν την ίδια περίοδο και η βυζαντινή ασπίδα, όπως διαπιστώνουμε από ένα εικονίδιο από στεατίτη του 12^{ου} αιώνα με παράσταση στρατιωτικών αγίων, Kalavrezou-Maxeiner, *Steatite*, 111-113, πίν. 13.

⁷⁴⁶ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 185-186, πίν. IX.2, XXI.2.

⁷⁴⁷ Gaier, 'Évolution', 67-70, France, *Western Warfare*, 21.

⁷⁴⁸ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 327. Οι ασπίδες του 13^{ου} αιώνα συχνά κατασκευάζονταν από δυο συγκολλημένα φύλλα ιτιάς και λεύκας, Nicolle, *Fighting*, 140.

⁷⁴⁹ Μακριές τριγωνικές ασπίδες σε σχήμα χαρταετού ήταν γνωστές στο Βυζάντιο από τον ύστερο 10^ο αιώνα, Kolias, *Byzantinische Waffen*, 105-108, 113, του ίδιου, «Πολεμική τεχνολογία», 29-30, Nicolle, 'Couched Lance', 11, του ίδιου, 'Cappella Palatina', 73-74. Γνώρισαν μεγάλη διάδοση κυρίως κατά τον 12^ο αιώνα στο Βυζάντιο, στην Ιταλία, στα σταυροφορικά κρατίδια της Μέσης Ανατολής, στη Ρωσία και τη δυτική Ευρώπη. Οι διαστάσεις τους περιορίστηκαν από τον 13^ο αιώνα, καλύπτοντας μόνο τον κορμό, ενδεχομένως λόγω της βελτιωμένης κάλυψης των άκρων, France, *Western Warfare*, 20-21, Nicolle, 'Monreale Capitals', 91, του ίδιου, 'Parma Baptistery', 2-3.

⁷⁵⁰ Στο ίδιο, 3-4, του ίδιου, 'Armes et Armures', 25 αρ. 45, France, *Western Warfare*, 20-21.

⁷⁵¹ Nicolle, 'No Way Overland?', 227-228.

προσήλωσης⁷⁵². Στις πιο απλές περιπτώσεις διακρίνονταν στην εξωτερική πλευρά των ασπίδων οι ημισφαιρικές κεφαλές των καρφιών που συγκρατούσαν τα λουριά⁷⁵³.

Μικρές κυκλικές ασπίδες χρησιμοποιούνταν, κατά κανόνα, από τμήματα του πεζικού οπλισμένα με ξίφη ή ρόπαλα και από το ελαφρύ ιππικό, στα Βαλκάνια, στη Μικρά Ασία, αλλά και στη δυτική Ευρώπη⁷⁵⁴ (εικ. 155). Λόγω του εύχρηστου και απλού σχήματός τους ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου⁷⁵⁵. Συγκρατούνταν συνήθως στον καρπό ή στην παλάμη και ήταν ελαφρά κυρτές και ελαφριές. Κυκλικές και σπανιότερα ωοειδείς ασπίδες εικονογραφούνται στα χειρόγραφα της Άκρας και της σφαίρας επιρροής της⁷⁵⁶ και σε κεραμικά πινάκια από τον ελλαδικό χώρο⁷⁵⁷.

Όπλα

Τα ξίφη και τα ρόπαλα ήταν τα κύρια όπλα των μεσαιωνικών στρατών για μάχες εκ του σύνεγγυς⁷⁵⁸. Για περισσότερο από 2.000 χρόνια το ξίφος θεωρούταν το κύριο όπλο της άρχουσας τάξης, σύμβολο δύναμης και εξουσίας⁷⁵⁹. Κατά το Μεσαίωνα υπήρξε το κατεξοχήν όπλο του δυτικού ιππότη, σύμβολο των πολεμικών του αρετών και της κοινωνικής του υπεροχής, δεν μπορούσε να δοθεί ενέχυρο, ενώ η καταστροφή ή η απώλειά του θεωρούταν ατιμωτική⁷⁶⁰.

⁷⁵² Έχει μέγιστη διάσταση 4,35 εκ. και είναι ασυντήρητο. Εφόσον συντηρηθεί είναι πιθανό να προκύψουν περισσότερα δεδομένα.

⁷⁵³ Ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα προέκυψε από την ανασκαφή της κόγχης του διακονικού του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας. Πρόκειται για μικρή χάλκινη τριγωνική ασπίδα (5,975X4,945 εκ.), πιθανόν από αγαλματίδιο Φράγκου πολεμιστή. Στην εσωτερική πλευρά συμφύεται το χέρι του πολεμιστή, που κρατά τα λουριά της ασπίδας υπό γωνία στον αγκώνα και την παλάμη και στην εξωτερική πλευρά διακρίνονται πέντε σφαιρικές κεφαλές σε σταυροειδή διάταξη. Χρονολογείται κατά τον ανασκαφέα, πριν από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 614-615, 619, πίν. 62.2, 63.

⁷⁵⁴ Nicolle, 'Monreale Capitals', 101, 102 και σχ. 10, 15, 19, 44, Kolias, *Byzantinische Waffen*, 111, Parani, *Reconstructing*, 130.

⁷⁵⁵ Nicolle, 'Cappella Palatina', 74-75, Haldon, 'Aspects', 19, 33-34.

⁷⁵⁶ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, εικ. 99, 142-144, 174, 184, 188, Nicolle, 'Arms and Armor', 332.

⁷⁵⁷ Ιωαννιδάκη -Ντοστούγλου, «Παραστάσεις», 135, πίν. 60γ, 61.

⁷⁵⁸ Bruhn Hoffmeyer, 'Introduction', 30-75 και ειδικότερα, 36-37, Nicolle, 'Couched Lance', 17.

⁷⁵⁹ Στο Βυζάντιο το αυτοκρατορικό τυπικό περιλάμβανε την προβεβλημένη παρουσία του αυτοκρατορικού ξίφους ως σύμβολο εξουσίας, κατά τη διάρκεια αυτοκρατορικών ακροάσεων, συμβουλίων και κατά την τελετή της *πρόκνυσις*, Parani, *Reconstructing*, 145-148.

⁷⁶⁰ *The Rule of the Templars*, αρ. 138, αρ. 82, αρ. 607, αρ. 562. Στη δυτική Ευρώπη πολύ συχνά τα ξίφη, τα κράνη και τα σπιρούνια συνόδευαν τους κατόχους τους στην τελευταία τους κατοικία ή αναρτούνταν πάνω

Το σταυροφορικό ξίφος χρησιμοποιούταν για θλαστικά και νηκτικά κτυπήματα, ζύγιζε περίπου ενάμισι κιλό και αποτελούταν από τη λεπίδα και τη λαβή. Η λεπίδα, από τον 11^ο αιώνα και εξής, ήταν επιμήκης, δίκοπη, μήκους από 0,76-0,83 μ. περίπου και στένευε σταδιακά προς την απόληξή της. Το ξίφος ανάλογα με τον τύπο της λεπίδας διακρίνεται σε ευθύγραμμο ή κυρτό (*σπάθη*)⁷⁶¹. Γύρω στο 1200 εμφανίζονται στη δυτική Ευρώπη ξίφη με πεπλατυσμένη απόληξη της λεπίδας για σταθερότερο κράτημα (*ricasso*). Το στοιχείο αυτό θα γνωρίσει πολύ μεγάλη διάδοση από τον 15^ο αιώνα⁷⁶².

Στο πεπλατυσμένο άκρο της λεπίδας διαμορφωνόταν ο προφυλακτήρας που αποτελούσε και τη γένεση της λαβής. Πρόκειται για μια εγκάρσια ράβδο με δυο πτερύγια, που εξείχαν εκατέρωθεν της λεπίδας για την προστασία του χεριού. Τα πτερύγια ήταν συνήθως κάθετα ή κυρτά προς τη λεπίδα, άλλοτε λεπτά κι επιμήκη κι άλλοτε πολύ βραχεία. Παράδειγμα βραχύ προφυλακτήρα ανασκάφτηκε σε ταφικό σύνολο της Γλαρέντζας (α/κ: 5) (εικ. 28). Η διατομή τους μπορούσε να είναι κυκλική, τετράπλευρη ή και οκταγωνική (μετά το 1350). Μερικές φορές δεν ήταν ισοπαχή, λεπταίνοντας σταδιακά προς τα άκρα που κοσμούνταν με σφαιρίδια ή άλλα σχήματα⁷⁶³.

Η λαβή του ξίφους στερεωνόταν πάνω στη *ρίζα*, δηλαδή στην πλατιά απόληξη της λεπίδας, με κάθετους μεταλλικούς πύρους, όπως στην περίπτωση α/κ: 4 από τάφο της Γλαρέντζας. Μπορούσε να είναι μετάλλινη ή συχνότερα κατασκευαζόταν από ξύλο, οστό, ελεφαντόδοντο ή κέρατο και επενδυόταν με τένοντες, ύφασμα ή δέρμα, ώστε να εξασφαλίζεται σταθερότερο κράτημα. Ο κορμός της ήταν συνήθως κυλινδρικός ή ελικοειδής και το συνολικό μήκος της κυμαινόταν μεταξύ 10-15 εκ.⁷⁶⁴. Στην απόληξή της το επίμηλο εξυπηρετούσε την εξισορρόπηση του βάρους της λεπίδας και μπορούσε να φέρει κρίκο ανάρτησης του ξίφους για τη διευκόλυνση του πολεμιστή⁷⁶⁵.

Κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα η τυπολογία του ιπποτικού ξίφους είναι κοινή στον ευρωπαϊκό χώρο και την ανατολική Μεσόγειο. Περιλαμβάνει βαριά, οξύληκτη λεπίδα

από τα ιπποτικά μνήματα και γι' αυτό το λόγο ένας μεγάλος αριθμός τους προέρχεται από εκκλησίες, Oakeshott, *Weapons*, 200-201, 250-252.

⁷⁶¹ Babuin, *Όπλα*, 24-26.

⁷⁶² Oakeshott, *Weapons*, 327-328, εικ. 168.

⁷⁶³ Στο ίδιο, 231-234, Babuin, *Όπλα*, 51. Μια παραλλαγή με μουσουλμανική προέλευση αφορά την τρύλοβη συνήθως επέκταση του προφυλακτήρα προς τη λεπίδα. Η παραλλαγή αυτή ήταν γνωστή στην Ευρώπη από τον 12^ο αιώνα, αλλά γνώρισε μεγάλη διάδοση τον 15^ο αιώνα, Oakeshott, *Weapons*, 323-325, εικ. 166, Nicolle, 'Mutual Influence', 306, του ίδιου, 'Cappella Palatina', 64.

⁷⁶⁴ Babuin, *Όπλα*, 47-51.

⁷⁶⁵ Lepage, *Medieval Armies*, 81-83, Babuin, *Όπλα*, 24-25, Πελεκανίδης, *Καστοριά*, πίν. 21, 23.

τετράπλευρης διατομής, με μια ή περισσότερες παράλληλες νευρώσεις ως τα τρία τέταρτα του μήκους της⁷⁶⁶. Η λαβή διαθέτει ευθύγραμμους ή καμπύλους προφυλακτήρες κυκλικής ή τετράπλευρης διατομής, ανάλογους με το μέγεθος της λαβής και ελαφρώς πεπλατυσμένους στις απολήξεις, καθώς και επίπεδο, κυκλικό επίμηλο⁷⁶⁷. Το ξίφος με κυκλικό ή σφαιρικό επίμηλο επικράτησε σταδιακά στον ευρωπαϊκό χώρο κατά το διάστημα 1100-1500/1550. Η διάδοσή του οφειλόταν πιθανόν σε βυζαντινή επιρροή μέσω των Σταυροφοριών⁷⁶⁸.

Η πλατιά διάδοση μιας κοινής τυπολογίας ξιφών και ο εντοπισμός τους σε έργα τέχνης και μικροτεχνίας βυζαντινής και ευρωπαϊκής προέλευσης κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα, οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτός ο τύπος ξίφους θα ήταν σε χρήση στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Οι σφραγίδες του Φλωρέντιου του Αινώ (1289-1297) και του Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305) αποδεικνύουν ότι ο πολεμικός εξοπλισμός των ιπποτών του πριγκιπάτου κινούταν στο πλαίσιο της εποχής: οι ιπότες αποδίδονται έφιπποι, να κρατούν μακριά ξίφη με κυκλικά επίμηλα⁷⁶⁹ (εικ. 151). Ο ίδιος τύπος ξίφους εικονίζεται στην τοιχογραφία του πολεμιστή που αντιμετωπίζει κυνοκέφαλο στην πύλη της Ακροναυπλίας, η διακόσμηση της οποίας συνδέεται με τους ηγεμόνες της Αχαΐας (1291-1389)⁷⁷⁰. Η μακριά δίκοπη λεπίδα α/κ: 4 και το τμήμα προφυλακτήρα α/κ: 5 από ιπποτικούς τάφους της Γλαρέντζας μπορούν να προσγραφούν στην τάση της εποχής (εικ. 27). Επιπλέον, μια ομάδα ταφικών γλυπτών από τη Νάπολη του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα εικονίζουν ξίφη με κυκλικό, ή σπανιότερα τρίλοβο⁷⁷¹, επίμηλο, στρεπτή ή επίπεδη λαβή και κατά κανόνα ευθύγραμμους προφυλακτήρες⁷⁷² (εικ. 152). Η αυλή της Νάπολης ήταν σε άμεση επαφή με την άρχουσα τάξη της Αχαΐας και επηρέαζε τις εισαγωγές στρατιωτικού εξοπλισμού στο πριγκιπάτο⁷⁷³.

⁷⁶⁶ Για την ορολογία και τη χρήση των νευρώσεων στα ξίφη, Babuin, *Όπλα*, 24-25 και σημ. 19.

⁷⁶⁷ Παραδείγματα του κλασσικού ιπποτικού ξίφους του 13^{ου} αιώνα (1180-1320 π.), Bruhn Hoffmeyer, 'Medieval Sword', 14-18. Τυπολογική κατάταξη των λεπίδων ξίφους της περιόδου 1100-1500 σε δέκα κατηγορίες προτείνει ο Oakeshott, *Weapons*, 204-214, εικ. 86 και 307-314, εικ. 148.

⁷⁶⁸ Bruhn Hoffmeyer, 'Medieval Sword', 11-18, εικ. 4-5.

⁷⁶⁹ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, πίν. IX.2. Όμοιοι τύπου σφραγίδες, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα, είναι γνωστές από τη Γαλλία και τη Φλάνδρα, Nicolle, *Arms and Armour*, 184-185 αρ. 479-481, 197 αρ. 529-530, 239 αρ. 650.

⁷⁷⁰ Hirschbichler, 'Frankish Gate', 16, 18 εικ. 11, 22-24.

⁷⁷¹ Για τη διάδοση των πολύλοβων επίμηλων στον ευρωπαϊκό χώρο, Bruhn Hoffmeyer, 'Medieval Sword', 9-11.

⁷⁷² Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 161, 164, 165, 168, 170, πίν. XXI-XXV.

⁷⁷³ Βλ. σελ. 213, 245, 312.

Παραδείγματα όμοιων ξιφών συνδέονται με τα σταυροφορικά κινήματα του 13^{ου} αιώνα για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Ξίφος δυτικής προέλευσης βρέθηκε σε στρώμα που χρονολογείται ως το 1222 στο κάστρο «Σαράντα Κολώνες» της Πάφου⁷⁷⁴. Δυο ξίφη της σταυροφορικής περιόδου προέρχονται από το ‘Atlit’⁷⁷⁵. Το ένα διατηρεί το επίμηλό του και η λαβή κάμπτεται προς τη λεπίδα, όπως στα σαξονικά ξίφη. Ένα ακόμη ξίφος βρέθηκε στο Dor⁷⁷⁶. Σταυροφορικό ξίφος, μήκους 116,5 εκ., χρονολογείται στο διάστημα 1239-1241 και φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο του Βερολίνου⁷⁷⁷. Παρόμοια ξίφη εικονογραφούνται στην περίφημη ‘Βίβλο Morgan/Maciejowski’ που χρονολογείται γύρω στο 1250⁷⁷⁸ (εικ. 150). Παραστάσεις όμοιων ξιφών με δισκοειδή επίμηλα απαντούν ακόμη σε κεραμική της Άκρας του 13^{ου} αιώνα⁷⁷⁹.

Από το τέλος του 13^{ου} και κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, το ιπποτικό ξίφος διατηρεί παρόμοια τυπολογία αλλά αυξάνει σε μέγεθος και όγκο και η λαβή του επιμηκώνεται σε σχέση με τη λεπίδα. Τα δυτικά ιπποτικά ξίφη του 14^{ου} αιώνα είχαν μακρές, άκαμπτες και ιδιαίτερα οξύληκτες λεπίδες και χρησιμοποιούνταν συχνά με τα δυο χέρια ως όπλα απόθησης⁷⁸⁰. Η τάση αυτή διαπιστώνεται στο πριγκιπάτο μέσω της πλατιάς λεπίδας α/κ: 6, που ασφαλώς θα αντιστοιχούσε σε βαρύ ξίφος μεγάλου μήκους.

Παράλληλα, από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα εμφανίζεται στη νότια Ευρώπη ένας τύπος κοντού και οξύληκτου ξίφους με απιόσχημο επίμηλο, κοντή λαβή και καμπύλους προφυλακτήρες, κατάλληλο ως όπλο απόθησης, που χρησιμοποιούταν κυρίως από το πεζικό. Το ξίφος αυτό γνώρισε μεγάλη διάδοση από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, γιατί ήταν άκαμπτο και ελαφρύ και διατρπούσε τη θωράκιση ιπποτών και αλόγων⁷⁸¹. Η εικονογραφική απόδοσή του σε μνημεία της ανατολικής Μεσογείου αποτελεί έμμεση μαρτυρία για τη διάδοση της χρήσης του⁷⁸². Η τυπολογία της λεπίδας άλλαξε από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα για να ανταποκριθεί στην ανάγκη διείσδυσης στην

⁷⁷⁴ Megaw, ‘Paphos’, 338, εικ. 40.

⁷⁷⁵ Ronen – Olami, ‘Atlit Map’, 37-38, εικ. 5.

⁷⁷⁶ Raphael, ‘Crusader Arms and Armor’, 151 εικ. 3.

⁷⁷⁷ Wiczorek – Fansa – Meller, *Saladin*, 416-417 αρ. D.3.

⁷⁷⁸ Waldman, *Hafted Weapons*, εικ. 88.

⁷⁷⁹ Grabois, ‘Nobility and Knighthood’, 128 εικ. 4, 129 εικ. 5.

⁷⁸⁰ Κατηγορία XIII της κατάταξης του Oakeshott, *Weapons*, 207-209, Finó, ‘Armées françaises’, 12.

⁷⁸¹ Bruhn Hoffmeyer, ‘Medieval Sword’, 18-19, France, *Western Warfare*, 33.

⁷⁸² Αχρίδα, Άγιος Κλήμης, 1294/5, Προδοσία, Millet, *Yugoslavie*, πίν. 7.1, Κωνσταντινούπολη, μονή Χώρας, 1315-21, Άγιος Ευστάθιος, Underwood, *Kariye Djami*, τόμ. III, εικ. 261, Κρήτη, Ρούστικα, Παναγία, 1391, Προδοσία, Spatharakis, *Rethymnon*, εικ. 246.

επίπεδη θωράκιση. Αυτό είχε ως συνέπεια την κατασκευή ολοένα και λεπτότερων, οξύληκτων λεπίδων από σκληρό και άκαμπτο μέταλλο⁷⁸³.

Οι σπάθες είχαν πλατιά λεπίδα μονόπλευρης κόψης και ασύμμετρη λαβή, που συχνά κυρτώνει προς την κοφτερή πλευρά της λεπίδας. Η σπάθη ήταν κατεξοχήν ξίφος του ιππικού για πλάγια θλαστικά χτυπήματα⁷⁸⁴. Ένα τύπος σπάθης με λεπτή και ίσια λεπίδα μονόπλευρης κόψης, που πλαταίνει προς την απόληξή της και διαθέτει συμμετρική ίσια λαβή συχνά χωρίς επίμηλο, είναι η *πάλα*, που στη Δύση ονομάζεται *falcione*⁷⁸⁵. Τα σπαθιά αυτά φαίνεται πως γνωρίζουν διάδοση στην ανατολική Μεσόγειο από τον 13^ο αιώνα και εξής, αλλά δεν εντοπίστηκαν στις σταυροφορικές θέσεις του νομού Ηλείας⁷⁸⁶.

Είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστεί η γεωγραφική προέλευση των ξιφών που χρησιμοποιήθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο κατά το διάστημα 1100-1320, καθώς η τυπολογία τους είναι παρόμοια. Εξάλλου, στα Βαλκάνια κυκλοφορούσαν ευρέως όπλα προερχόμενα ακόμη κι από πολύ μακρινές περιοχές, αλλά και τοπικές απομιμήσεις⁷⁸⁷.

Αρκετά συχνά οι λεπίδες έφεραν σφραγίδες εργαστηρίου, σύμβολα αποτροπαϊκού χαρακτήρα, ή εγχάρακτες επιγραφές⁷⁸⁸. Η συνήθεια να αποτυπώνονται ονόματα πάνω στις λεπίδες εξυπηρετούσε και πρακτικούς λόγους. Κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας ήταν εύκολο να αναγνωρίζεται ο κάτοχος ενός ξίφους⁷⁸⁹. Εκτός από ονόματα, χαράσσονταν φράσεις κοσμικού χαρακτήρα και κατά την περίοδο των Σταυροφοριών συνηθίζονταν επικλήσεις προς το Θεό και τους αγίους, οι οποίες σταδιακά ατόνησαν από

⁷⁸³ Oakeshott, *Weapons*, 301-303. Πρβλ. δυο μικρογραφίες ξιφών του 1292 και του 1378 αντίστοιχα, Watson, *Manuscripts*, εικ. 174 και εικ. 262.

⁷⁸⁴ Ξίφος μονόπλευρης κόψης ήταν σε χρήση κατά τον 10^ο αιώνα από τους βαριά οπλισμένους ιππείς του βυζαντινού στρατού (*κατάφρακτοι*), Parani, *Reconstructing*, 131. Μια διαθήκη που συντάχθηκε στη Φαμαγκούστα στις 25 Ιουλίου 1300 αναφέρει σπάθη (*spatam*) από τη Φλωρεντία με ασημένια επένδυση, 'Actes passés à Famaguste', 102 αρ. 189.

⁷⁸⁵ Wise, *Armies*, 18, Nicolle, *Arms and Armour*, 68 αρ. 158, Babuin, *Όπλα*, 25-26.

⁷⁸⁶ Προδρομική μορφή της ευρωπαϊκής σπάθης του ύστερου Μεσαίωνα εικονογραφείται σε γαλλικό χειρόγραφο του 1028-1072, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Lat. 8878, φ. S, Nicolle, 'Monreale Capitals', 102-103. Οι κυρτές σπάθες των ισλαμικών στρατών δεν εμφανίζονται παρά μόλις τον 12^ο αιώνα στην τέχνη του Βυζαντίου και των περιοχών επιρροής του. Στη δυτική ευρωπαϊκή τέχνη εικονίζονται μετά τη μεσαιωνική περίοδο, του ίδιου, 'Mutual Influence', 305.

⁷⁸⁷ Babuin, *Όπλα*, 37-38 και σημ. 73.

⁷⁸⁸ Oakeshott, *Weapons*, 212-223, 325-326, του ίδιου, *Records*, 5-7, 47, 56. Βυζαντινές πηγές κάνουν λόγο για χρυσά ξίφη, πιθανόν με ένθετες διακοσμήσεις ή επιχρυσωμένα, *Θεόδωρος Πρόδρομος*, ποίημα LII, στ. 1-4, *Μανουήλ Φιλής*, τόμ. I, 114 αρ. 213, 258 αρ. 81, τόμ. 2, 134 αρ. 67. Σε ένα αλχημικό κείμενο γραμμένο στη νότια Ιταλία το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα περιγράφεται διαδικασία επιχρυσώσης σπαθιού, *Combat Treatise*, 149.10-12.

⁷⁸⁹ Babuin, *Όπλα*, 45.

το τέλος του 15^{ου} αιώνα⁷⁹⁰. Ο Andrea Babuin σημειώνει πως ένας ακόμη λόγος διακόσμησης των λεπίδων προέρχεται από την ανάγκη να καλυφθούν ατέλειες κατά τη διαδικασία κατασκευής τους⁷⁹¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους ερευνητές έχουν τα ξίφη που φέρουν εραλδικά σύμβολα, μέσω των οποίων μπορούν να χρονολογηθούν σε στενά χρονικά όρια, για τη χρονολογική προσέγγιση ομοειδών ευρημάτων με ελλιπή ή και καθόλου τεκμηρίωση⁷⁹².

Στην Ευρώπη κατά το Μεσαίωνα τα ξίφη κατασκευάζονταν από λεπτά ελάσματα σιδήρου διαφορετικής περιεκτικότητας σε άνθρακα, που συγκολλούνταν μεταξύ τους με σφυρηλάτηση. Κομμάτια ατσαλιού (δηλαδή σιδήρου με μεγάλη περιεκτικότητα σε άνθρακα) επιλέγονταν για να συγκολληθούν στις κοφτερές ακμές των ξιφών αυξάνοντας την ανθεκτικότητα και την ελαστικότητά τους. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα τα ξίφη όλο και συχνότερα διαμορφώνονταν από ένα κομμάτι ατσάλι, που το επεξεργάζονταν με διάφορες μεθόδους διαβαθμισμένης ψύξης, ώστε να γίνει περισσότερο ανθεκτικό και άκαμπτο⁷⁹³.

Το ξίφος κρατιόταν πάντα με το δεξί χέρι και φυλασσόταν σε θηκάρι κατασκευασμένο συνήθως από ξύλο με εξωτερική επένδυση από δέρμα ή γερό ύφασμα, που σπάνια αφήνει ίχνη στις ανασκαφές⁷⁹⁴. Οι ξιφοθήκες έφεραν συχνά μεταλλικές επενδύσεις, μεταλλική διχαλωτή απόληξη για προστασία από τη φθορά καθώς και κρίκους ανάρτησης δερμάτινων ιμάντων. Στερεώνονταν στα αριστερά του ιππότη με δυο δερμάτινες λουρίδες, εκ των οποίων η μια διερχόταν από τον ώμο και η δεύτερη από τη μέση και συγκρατούνταν με κόμπους και μεταλλικούς συνδέσμους, διασφαλίζοντας σταθερότητα κι ευκολία στη χρήση⁷⁹⁵ (εικ. 150β, 152-153). Η πλατιά ζώνη που στερέωνε

⁷⁹⁰ Ξίφος δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης του 1425-1450 φέρει γοτθική παρακλητική επιγραφή και στις δυο όψεις της λεπίδας, Oakeshott, *Records*, 212. Ακόμη, Bruhn Hoffmeyer, 'Medieval Sword', 8-9, 13, 21, Lepage, *Medieval Armies*, 82-83. Για επιγραφές κοσμικού χαρακτήρα, Royer, 'Introduction', 5-13.

⁷⁹¹ Babuin, *Οπλα*, 47.

⁷⁹² Η εξαγωγή ασφαλών τυπολογικών κατατάξεων από ακριβώς χρονολογημένα δείγματα παρουσιάζει δυσκολίες καθώς παρατηρείται μεγάλη ποικιλία παραλλαγών και τα ξίφη έχουν συνήθως μακρά διάρκεια ζωής, Oakeshott, *Weapons*, 202.

⁷⁹³ Williams, 'Manufacture of Swords', 75-101.

⁷⁹⁴ Ξιφοθήκη του 11^{ου} αιώνα εντοπίστηκε πρόσφατα στην ανασκαφή του Yenicepi στην Κωνσταντινούπολη, Babuin, *Οπλα*, 63-67 και σημ. 7.

⁷⁹⁵ Dečani (1335-50), ο Ιησούς κρινόμενος από τον Άννα, Petković – Bosković, *Dečani*, πίν. 202, Άγιος Νικόλαος, Psača (1366-1371), στρατιωτικοί άγιοι, Millet - Velmans, *Yugoslavie*, πίν. 68, Κρήτη, Πλατάνια, Παναγία (14^{ος} – 15^{ος} αι.), αρχάγγελος Μιχαήλ, Kalokyris, *Crete*, πίν. C24. Ακόμη, Fingerlin, *Gürtel*, 109.

το ξίφος στη μέση έκλεινε συνήθως με απλή σιδερένια πόρπη⁷⁹⁶. Οι πόρπες και οι σύνδεσμοι, που εξυπηρετούσαν τη στερέωση του οπλισμού και της θωράκισης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, ήταν απλής τυπολογίας κι από γερά υλικά (κυρίως δέρμα και σίδηρο)⁷⁹⁷. Οι μάντες διακοσμούνταν συχνά με σφαιρικά ή επιμήκη καρφίδια⁷⁹⁸.

Το **εγχειρίδιο**, μήκους 25-50 εκ. περίπου, είναι από τα απλούστερα όπλα και σημαντικό συμπληρωματικό στοιχείο του ανδρικού εξοπλισμού. Χρησιμοποιούνταν στον πόλεμο και για τις ανάγκες της καθημερινής ζωής και είχε πλατιά διάδοση ανάμεσα στις μονάδες πεζικού αλλά και σε εμπόρους και ταξιδιώτες σε όλη τη μεσαιωνική περίοδο σε Ευρώπη και Ασία. Αναρτιούνταν συνήθως από τη ζώνη αλλά μπορούσε και να είναι κρυμμένο στα ενδύματα ή τα υποδήματα. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα η χρήση του διαδόθηκε ακόμη περισσότερο. Στη Δύση μάλιστα συνήθιζαν να μετατρέπουν τα σπασμένα σπαθιά σε εγχειρίδια⁷⁹⁹ (εικ. 150α). Ωστόσο, τα πιο πολυτελή δείγματα εγχειριδίων μπορούσαν, όπως και τα ξίφη, να φέρουν διακοσμήσεις, κυρίως θυρεούς⁸⁰⁰.

Τα εγχειρίδια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς το μέγεθος και τον τύπο και γι' αυτό εμφανίζονται στις πηγές με διάφορα ονόματα⁸⁰¹. Στην απλούστερη εκδοχή τους ήταν μεγάλα, γερά μαχαίρια. Από τον 13^ο αιώνα εντοπίζονται λεπτά οξύληκτα εγχειρίδια, παρόμοια με μικρογραφίες ξιφών, με δίκοπες, λεπτές λεπίδες πολυγωνικής διατομής και καμπύλους ή ευθύγραμμους προφυλακτήρες. Σε αυτή την κατηγορία

⁷⁹⁶ Το θηκάρι μπορούσε να συμφύεται με τη ζώνη ή να προσαρτάται σε αυτή με δερμάτινα κορδόνια κατά δυτική επιρροή, Houston, *Medieval Costume*, 57, εικ. 104a-b, Bradbury, *Routledge Companion*, 255, Parani, *Reconstructing*, 135, πίν. 156. Πόρπες για τη στερέωση του ξίφους γύρω από τη μέση χρησιμοποιούνταν κυρίως στις νοτιότερες περιοχές της Ευρώπης και την Αγγλία, Oakeshott, *Weapons*, 239-240.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο, 239.

⁷⁹⁸ Άγιος Νικήτας Čučer, 1307 π., άγιος Δημήτριος, Millet, *Yugoslavie*, πίν. 37.1, Ελασσόνα, Παναγία Ολυμπιώτισσα, 1344/5, άγιος Θεόδωρος Στρατηλάτης, Constantinides, *Olympiotissa*, τόμ. II, πίν. 69. Στη Δύση μάντες βασιλικών ξιφών κοσμούνταν συχνά με ημιπολύτιμους λίθους ακόμη και με σμάλτα, Grancsay, 'Interrelationships', 179.

⁷⁹⁹ Oakeshott, *Weapons*, 253-257, Nicolle, *Crusading Era*, 49, Bradbury, *Routledge Companion*, 250-251. Στις εικονογραφικές πηγές αναπαρίστανται στα χέρια στρατιωτών μονόστομες, επιμήκεις ή ελαφρά κυρτές λεπίδες μαχαριών – εγχειριδίων, με ή χωρίς προφυλακτήρα, παρόμοιες με αυτές που εμφανίζονται στις ζώνες απλών πολιτών, Albani, *Chrysapha*, πίν. 34.a, Spatharakis, *Crete*, εικ. 165, Nicolle, *Constantinople*, 84. Για τη χρήση τους σε αφηγηματικές σκηνές της ιταλικής τέχνης του 14^{ου} - 15^{ου} αιώνα, Frugoni, *Medieval City*, 32 εικ. 13, 34 εικ. 15, 37 εικ. 19.

⁸⁰⁰ Δυο δείγματα διακοσμημένων επιμηλών εγχειριδίων της σταυροφορικής περιόδου εικονίζουν οικόσημα. Το ένα, σήμερα στο μουσείο Rockefeller της Ιερουσαλήμ, φέρει εγχάρακτη παράσταση θυρεού με επτά διαγώνιες γραμμές σε μια επιφάνεια διαμέτρου 4 εκ. Ένα δεύτερο παρόμοιο δείγμα, που αποδίδει λιοντάρι, φυλάσσεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 151, εικ. 4.

⁸⁰¹ Oakeshott, *Weapons*, 253-257. Για μερικά από τα πιο συνηθισμένα ονόματα εγχειριδίων, Lepage, *Medieval Armies*, 83.

εντάσσεται το εύρημα α/κ: 7 από το Χλεμούτσι. Κατασκευάζονταν ακόμη ειδικά εγχειρίδια με πολύ λεπτή κι ανθεκτική λεπίδα, κατάλληλα να προσβάλουν τη θωράκιση των πολεμιστών⁸⁰².

Εγχειρίδιο με διακριτή τυπολογία είναι το *baselardo*, που πήρε το όνομά του από την πόλη Βασιλεία και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Ιταλία και τη Γερμανία από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα έως το 1500 περίπου. Διέθετε πλατιά και πολύ αιχμηρή λεπίδα και μικρή λαβή από ξύλο ή οστό. Το μήκος του κυμαινόταν μεταξύ 20-50 εκ. κατά προσέγγιση, χρησιμοποιούταν από λαϊκούς και στρατιώτες και κρεμόταν από τη ζώνη. Εγχειρίδιο τύπου *baselardo* είναι το εύρημα α/κ: 8 από το Χλεμούτσι, του τέλους του 13^{ου} – πρώτο μισό 14^{ου} αιώνα. Η διάδοσή του στην Πελοπόννησο πιστοποιείται επιπλέον από αναπαράστασή του σε τοιχογραφία της Οδηγήτριας του Μυστρά⁸⁰³.

Εγχειρίδια δεν εμφανίζονται στην ευρωπαϊκή τέχνη μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και δεν γνωρίζουν μεγάλη διάδοση πριν τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Πρώιμες απεικονίσεις σε μικρογραφίες χειρογράφων του σταυροφορικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ, εντοπίζονται στη ‘Βίβλο Arsenal’ και στο χειρόγραφο της ‘Histoire Universelle’, σήμερα στη Ντιζόν⁸⁰⁴. Φαίνεται ότι πρώτα έγιναν δημοφιλή στην Ιταλία, κυρίως στις κτήσεις των Ανδεγαυών και στην Τοσκάνη⁸⁰⁵ (εικ. 153). Οι δυο αυτές θέσεις όχι μόνο βρίσκονταν σε στενή επαφή αλλά διατηρούσαν οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές σχέσεις με το πριγκιπάτο και τα λοιπά λατινικά κρατίδια του ελλαδικού χώρου⁸⁰⁶. Επιπλέον, η στρατιωτική ηγεσία των μουσουλμανικών στρατευμάτων συχνά έφερε ξίφος κι εγχειρίδιο, πρακτική με μεγάλη διάδοση στα δυτικά στρατεύματα κατά τον 14^ο αιώνα⁸⁰⁷.

Η **λόγχη** αποτελούσε το κύριο εκηβόλο όπλο του ιππότη και μαζί με το ξίφος συμπλήρωνε το βασικό οπλισμό του⁸⁰⁸. Όπλο με πανάρχαια χρήση, κατά το Μεσαίωνα χρησιμοποιήθηκε αρχικά για εξακοντισμό, αλλά σταδιακά από τον 12^ο αιώνα, έγινε

⁸⁰² Pallucchini, *Trecento*, εικ. 482.

⁸⁰³ Μυστράς, Οδηγήτρια, 1375 π., λεπτομέρεια από τη Σφαγή των Νηπίων, Millet, *Mistra*, πίν. 93.3, Ρέθυμνο, Κάτω Βαλσαμόνερο, Άγιος Ιωάννης Ευαγγελιστής, 1400 π., Σφαγή των Νηπίων, Spatharakis, *Rethymnon*, 126-127, εικ. 165.

⁸⁰⁴ Παρίσι, Βιβλιοθήκη Arsenal, κώδ. 5211, φ. 81r, Άκρα 1250-1254, Ντιζόν, Δημοτική Βιβλιοθήκη, κώδ. 562, φ. 89v, Άκρα 1250/1275 π., Buchthal, *Miniature Painting*, 69, πίν. 68, 110a αντίστοιχα.

⁸⁰⁵ Bridges – Ward Perkins, ‘Neapolitan Military Effigies’, 173, πίν. XXIIb, XXIVa, XXVa, Blair, ‘Baselard’, 193-206.

⁸⁰⁶ Nicolle, ‘Arms and Armor’, 331-332.

⁸⁰⁷ Του ίδιου, *Military Technology*, 40-42, Parani, *Reconstructing*, 135.

⁸⁰⁸ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1150-1151: «Οἱ Φράγκοι ἐλογίασαν πόλεμον νὰ τοὺς δώσουν / μετὰ τὰ κοντάρια καὶ σπαθία, ὡς ἦσαν μαθημένοι».

περισσότερο βαριά, εξελίχθηκε στο κυριότερο όπλο απόθησης και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στις Σταυροφορίες από έφιππους και πεζούς πολεμιστές⁸⁰⁹. Η χρήση της από το ιππικό κατά τον ύστερο Μεσαίωνα γνώρισε τυποποίηση σε μεγάλο βαθμό⁸¹⁰.

Η σταυροφορική λόγχη αποτελούταν από μακρύ ξύλινο κοντάρι κυκλικής ή ωοειδούς διατομής και μια σιδερένια αιχμή (*ξίφηκόνταρον*). Το συνολικό μέγιστο μήκος της μπορούσε να φτάσει τα 2-2,5 μ., αλλά ο μέσος όρος ήταν 1,50-1,80 μ. Το ξύλινο στέλεχος έπρεπε να είναι ανθεκτικό και συχνά κατασκευαζόταν από οξιά ή έλατο, αλλά και από κάλαμο⁸¹¹. Το τμήμα αυτό της λόγχης μπορούσε να φέρει διακοσμήσεις⁸¹². Από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα ένας ατσάλινος δακτύλιος, επίπεδος ή κωνικός, τοποθετούταν γύρω από τη λαβή της λόγχης και προστάτευε το χέρι. Η χρήση του γενικεύεται και θα εξελιχθεί κατά τον επόμενο αιώνα⁸¹³. Επιπλέον, γύρω στο 1370, στις πανοπλίες των δυτικών ιπποτών εμφανίζεται ένα είδος άγκιστρου, το οποίο συγκρατεί τη λόγχη κατά την έφοδο, η λεγόμενη «λογχοδόκη», η χρήση της οποίας θα διαδοθεί κατά τον 15^ο αιώνα⁸¹⁴.

Οι αιχμές των λογχών παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και μπορούν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες με βάση την τυπολογική τους εξέλιξη: σε πιο πλατιές αιχμές τριγωνικού ή ρομβοειδούς σχήματος και σε λεπτές οξύληκτες αιχμές⁸¹⁵. Οι φυλλόσχημες, πλατύτερες αιχμές χρησιμοποιούνταν από την αρχαιότητα ως τον 13^ο αιώνα από χριστιανούς και μουσουλμάνους, είχαν τριγωνική απόληξη και μπορούσαν να καταστρέψουν ζωτικά όργανα, αλλά ήταν λιγότερο αποτελεσματικές στη διάτρηση της θωράκισης. Χρησιμοποιούνταν κυρίως στο κυνήγι και ήταν κατάλληλες για την προσβολή του εχθρικού ιππικού⁸¹⁶. Η διάδοση του τύπου στο πριγκιπάτο της Αχαΐας πιστοποιείται από το εύρημα α/κ: 9 από το Χλεμούτσι. Τον 13^ο αιώνα οι αιχμές των

⁸⁰⁹ Η Άννα Κομνηνή και ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρουν πως τα λατινικά στρατεύματα χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα μακριές λόγχες που τις χειρίζονταν επιδέξια, Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 133.30-31, 189.66-68, Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική Διήγησις*, 609-610.87-88.

⁸¹⁰ France, *Western Warfare*, 28, Nicolle, 'Couched Lance', 6.

⁸¹¹ Κυρίως οι στρατοί της Ανατολής χρησιμοποιούσαν στέλεχη δοράτων από κάλαμο, Nicolle, 'Couched Lance', 9.

⁸¹² Το ιππικό της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης έφερε πράσινες λόγχες με αιχμές από σίδηρο της Βοημίας, Henri de Valenciennes, *Histoire*, 41, κεφ. 532.

⁸¹³ Finó, 'Armées françaises', 12.

⁸¹⁴ Ροπονιό, *Royal Tomb*, 133, Bradbury, *Routledge Companion*, 267 (λήμμα: lance-rest), Babuin, *Όπλα*, 131, σχ. 976.

⁸¹⁵ Finó, 'Armées françaises', 12, France, *Western Warfare*, 22.

⁸¹⁶ Nicolle, 'Cappella Palatina', 65.

λογγών στην Ευρώπη και τη σταυροφορική Μέση Ανατολή έγιναν μικρότερες, επιμήκειες και περισσότερο οξύληκτες. Συχνά κατέληγαν σε καρφί, χρησιμοποιούνταν συνήθως από το ιππικό και ήταν κατάλληλες να διαπερνούν τις ενώσεις της μεταλλικής θωράκισης⁸¹⁷.

Η εξέλιξη στην τυπολογία της αιχμής συνδυάστηκε με τη διάδοση μιας στρατιωτικής τακτικής, που ξεκίνησε πιθανόν από τη νότια Γαλλία⁸¹⁸ και βασιζόταν στο σταθερό κράτημα της λόγχης από τον ιπέα. Ο ιπέας κρατούσε τη λόγχη πιο κάτω από το κέντρο βάρους της, έτσι ώστε να προβάλλει προς τα εμπρός, σφιχτά κάτω από τη μασχάλη και παράλληλα προς το έδαφος (*lance couchée – το δόρυ εναγκαλίζεται*). Με τον τρόπο αυτό αποκτούσε μεγάλη δύναμη κρούσης⁸¹⁹ (εικ. 150α). Οι συγκρούσεις του ιππικού ήταν κατά κανόνα σύντομες και οι ιππείς αποσκοπούσαν με συντονισμένες κινήσεις να πλήξουν τον αντίπαλο σε καίριο σημείο⁸²⁰.

Οι ιππότες του πριγκιπάτου θα ήταν ασφαλώς εξοικειωμένοι με την πολεμική του εναγκαλισμένου δόρατος, που άλλωστε εικονογραφείται αρκετά συχνά στη σταυροφορική τέχνη της ανατολικής Μεσογείου. Καλλιτεχνική απόδοση της τεχνικής διαπιστώνεται στα χειρόγραφα της Άκρας και της σφαίρας επιρροής της, που ανάγονται στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, καθώς και σε σκηνή βίου από εικόνα του αγίου Προκοπίου, που πιθανόν φιλοτεχνήθηκε στην Άκρα λίγα χρόνια πριν την πτώση της πόλης, το 1291⁸²¹.

Οι λόγχες κοσμούνταν συχνά με τριγωνικού ή ορθογώνιου σχήματος σημαίες ή λάβαρα (*φλάμουρον* στο *Χρονικόν του Μορέως*), που έφεραν οικόσημα ή άλλα στοιχεία ακόμα κι επικλήσεις για προστασία⁸²². Στη Δύση οι σημαίες (*gonfanons*) στις λόγχες

⁸¹⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 98-99, Nicolle, 'Couched Lance', 15, του ίδιου, 'Cappella Palatina', 65.

⁸¹⁸ Η διάδοση της χρήσης του αναβολέα από τον 10^ο αιώνα και η εμφάνιση, τον 11^ο αιώνα στη νότια Γαλλία, ενός τύπου ψηλής σέλας που σταθεροποιούσε τον αναβάτη σε μια σταθερή άκαμπτη θέση, διευρύνει την αποτελεσματικότητα της λόγχης και επέκτεινε τη χρήση της, White, 'Technological Thrust', 98, Nicolle, 'Couched Lance', 8, 12, του ίδιου, 'Armes et Armures', 21, Bachrach, 'Animals and Warfare', 737-748. Ωστόσο, αλλαγές στην τυπολογία της σέλας και στη διάδοση της χρήσης του αναβολέα στα δυτικοευρωπαϊκά στρατεύματα, από άλλους ερευνητές τοποθετούνται στον ύστερο 9ο αιώνα, France, 'Technology', 166 και σημ. 9, του ίδιου, *Western Warfare*, 56 και 258 σημ. 7, 157-160

⁸¹⁹ Με την ανάπτυξη της τεχνικής της εναγκαλισμένης λόγχης στη Δύση, οι λόγχες του ιππικού σταδιακά μάκραναν φτάνοντας, κατά το 14^ο αιώνα, τα 3,5 μ. μήκος και έως 15 κιλά βάρος, Flori, *Cavalleria*, 64.

⁸²⁰ Του ίδιου, 'Lance', 213-240, Nicolle, 'Couched Lance', 6-7, πίν. III.

⁸²¹ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188-192 αρ. 10, 187-188 αρ. 9, 198 αρ. 16, εικ. 72, 77, 88, 98, 215, Τσαντήλας, «Λατρεία αγίου Προκοπίου», 250, 255, εικ. 4.

⁸²² *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 643, 1932, 1947. White, *Medieval Technology*, 150-151, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 176-178 αρ. 3, 187-188 αρ. 9, 199-200 αρ. 19, 205-208 αρ. 24, εικ. 15, 96, 177, 260, Nicolle, 'Cappella Palatina', 66. Στον ελλαδικό χώρο εικονίζονται σε παραστάσεις από περιοχές υπό δυτική κατάληψη, Babuin, «Σημαίες», 114, 129, εικ. 9-10, 15. Η χρήση τους φαίνεται πως διαδόθηκε την

δήλωναν ότι οι φορείς τους είχαν ηγετικό ρόλο στο φεουδαρχικό στρατό⁸²³ (εικ. 154-155). Σε ορισμένες περιπτώσεις τα λάβαρα κατέληγαν σε τρεις ταινίες, τύπος που αποτελούσε διακριτικό του ιππικού και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στην Ευρώπη και λιγότερο στο Βυζάντιο⁸²⁴. Οπωσδήποτε οι λόγχες αυτές δεν εκτοξεύονταν κατά τη μάχη, πρωτίστως γιατί έφεραν σύμβολα κι επιπλέον γιατί η σημαία θα αποσταθεροποιούσε την τροχιά του όπλου. Κατά τη διάρκεια της μάχης η σημαία ενός στρατού λειτουργούσε ως σύμβολο εξουσίας για την άσκηση παραγγελμάτων και η απώλειά της σήμαινε την οριστική ήττα και οπισθοχώρηση του στρατεύματος⁸²⁵.

Τα δόρατα, που χρησιμοποιούνταν κυρίως από το πεζικό, ήταν πανάρχαια όπλα όμοιας τυπολογίας αλλά μικρότερων διαστάσεων από τις λόγχες του ιππικού. Ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικά σε συμπλοκές με έφιππους πολεμιστές, γιατί μπορούσαν να πλήξουν άμεσα τα άλογα. Χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα κατά τον 14^ο αιώνα⁸²⁶. Παράλληλα υπήρχαν ακόντια με στελέχη μικρότερων διαστάσεων και οξύληκτες αιχμές για εξακοντισμό⁸²⁷.

Το **τόξο** είναι γνωστό από τη νεολιθική περίοδο με διαχρονική χρήση ως τη συστηματική διάδοση των πυροβόλων όπλων κατά τον 15^ο αιώνα⁸²⁸. Στην Ανατολή η τοξοβολία κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των πολεμικών τεχνών (εικ. 155). Κατά την περίοδο των πρώτων Σταυροφοριών, οι Δυτικοί, μέσα από την όσμωση με τα χριστιανικά στρατεύματα της ανατολικής Ευρώπης και τα μουσουλμανικά της Μέσης Ανατολής, υιοθέτησαν στρατιωτική τεχνογνωσία που σταδιακά προέκρινε τη χρήση εκηβόλων

ύστερη βυζαντινή περίοδο κατά δυτική επιρροή, όμως τετράπλευρα φλάμουλα χρησιμοποιούνταν στο βυζαντινό στράτευμα από πολύ παλιότερα. Πρβλ. μικρογραφία στον κώδικα του Ψευδο-Οππιανού της Μαρκεσιανής Βιβλιοθήκης, του 11^{ου} αιώνα, Weitzmann, *Greek Mythology*, πίν. XXXVIII.34.

⁸²³ Οι αρχηγοί των στρατιωτικών μονάδων αναρτούσαν τετράγωνα σημαίες από τις λόγχες τους, ενώ οι απλοί ιππότες τριγωνικές, Finó, 'Art militaire', 28, Bedos Rezak, 'Medieval Seals', 332.

⁸²⁴ Nicolle, 'Parma Baptistry', 9, εικ. A, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 179-180 αρ. 5, 198-199 αρ. 17, εικ. 48, 230, 232. Πρβλ. και τη γνωστή παράσταση ιππότη του Ψαλτηρίου του Westminster, 1200 π., Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Roy.2A.XXII, France, *Western Warfare*, εικ. 3, Babuin, «Σημαίες», 129.

⁸²⁵ Verbruggen, *Art of Warfare*, 89-91.

⁸²⁶ Bradbury, *Routledge Companion*, 254-255.

⁸²⁷ Babuin, *Όπλα*, 115-117.

⁸²⁸ DeVries, 'Gunpowder Weapons', 347-350, Lepage, *Medieval Armies*, 111.

όπλων και ιδιαίτερα του τόξου⁸²⁹. Η χρήση του διαδόθηκε στη δυτική Ευρώπη κατά τον 14^ο αιώνα, όταν αναγνωρίστηκε η σημασία του στην εξέλιξη μιας μάχης ή πολιορκίας⁸³⁰.

Στα σταυροφορικά κρατίδια της ανατολικής Μεσογείου το απλό τόξο χρησιμοποιούταν ευρέως στον πόλεμο και το κυνήγι και πιθανώς υπήρχε σε πολλά σπίτια. Το *Χρονικόν του Μορέως* κάνει αρκετά συχνά λόγο για ομάδες *δοξαράτορων*, ή *δοξιωτών*, μονάδες έφιππων ή πεζών επίλεκτων στρατιωτών⁸³¹. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, τα τμήματα πεζικού που αποτελούνταν από γηγενείς της Πελοποννήσου, χρησιμοποιούσαν κυρίως τόξο και σε μικρότερο βαθμό λόγχη⁸³². Κατά τον 14^ο αιώνα σε 755 εστίες χωρικών που καταγράφηκαν από 48 περιοχές της Πελοποννήσου, ένα ποσοστό 22,12% είχε τη δυνατότητα να παράσχει τοξότες⁸³³.

Ανάλογα με τη χρήση τους (κυνήγι, εξάσκηση, πόλεμο) και τον τρόπο κατασκευής τους, τα τόξα του ύστερου Μεσαίωνα διακρίνονται σε διάφορους τύπους με μέσο όρο μήκους ένα μέτρο. Εκείνα που χρησιμοποιούνταν από τοξότες ιππείς ήταν συνήθως μικρότερα για να διευκολύνουν την ιππασία⁸³⁴.

Ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους τα τόξα κατατάσσονταν σε απλά και σύνθετα. Το απλό τόξο ήταν λιγότερο ισχυρό από το σύνθετο, αλλά σχετικά εύκολο στη χρήση και οικονομικότερο. Κατασκευαζόταν από εύκαμπτο ξύλο στην εξωτερική πλευρά για τη διασφάλιση της ευλυγισίας και σκληρότερο ξύλο στο εσωτερικό του για το τέντωμα της χορδής⁸³⁵. Ο σύνθετος τύπος τόξου έγινε γνωστός στη Δύση μετά την Πρώτη Σταυροφορία (1096-1099) κατ' επιρροή του μουσουλμανικού στρατού και γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁸³⁶. Για την κατασκευή του

⁸²⁹ Nicolle, 'Armes et Armures', 22, Babuin, *Όπλα*, 158 και σημ. 4. Στη Δύση όπλα όπως το τόξο, η βαλλιστρίδα και η σφενδόνα ήταν αρκετά περιφρονημένα από το ιππικό και χρησιμοποιούνταν κυρίως από σώματα πεζικού που, όπως και οι μουσουλμάνοι, διέθεταν διάφορα είδη τόξων, Bartusis, *Late Byzantine Army*, 330.

⁸³⁰ Lepage, *Medieval Armies*, 111-112.

⁸³¹ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1069, 1149, 1072-1075, στ. 3596-3599, στ. 3606-3607, στ. 6716.

⁸³² Wilskman, 'Prinita', 183.

⁸³³ Carile, *Rendita*, 90-91.

⁸³⁴ Οι εικονογραφικές πηγές μας πληροφορούν για τόξα διαφόρων σχημάτων που αντιστοιχούν σε παραλλαγές (κουμανικό, τουρκικό, δαμασκηνό, ιταλικό τόξο), France, *Western Warfare*, 26, Babuin, *Όπλα*, 173-175. Πρβλ. απεικόνιση του λεγόμενου 'ιταλικού' τόξου, Gabelic, *Lesnovo*, πίν. XXX, πίν. LXIV. Το 'μακρύ' τόξο, μήκους έως δυο μέτρων, αν και ήταν γνωστό ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο, δεν διαδόθηκε πολύ στην Ανατολή, Hardy, *Longbow*, passim, Finó, 'Armées françaises', 13-14, Nicolle, 'Monreale Capitals', 101-102, σχ. 38, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 153-156, Bradbury, *Routledge Companion*, 253-254, Lepage, *Medieval Armies*, 221-222.

⁸³⁵ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 330, France, *Western Warfare*, 26.

⁸³⁶ Του ίδιου, 'Technology', 169-170.

χρησιμοποιούταν στρώσεις κέρατος και τένοντες ζώων που προσκολλούνταν σε ξύλινο υπόστρωμα με άφθονη ζωική κόλλα. Η χρήση διαφορετικών υλικών διασφάλιζε την αντοχή, την ελαστικότητα και την ισχύ του όπλου⁸³⁷.

Οι χορδές των τόξων κατασκευάζονταν από ίνες ανθεκτικού και ελαστικού υλικού (ακατέργαστο μετάξι, λινάρι, κάνναβη ή τένοντες ζώων) που κερώνονταν ή κολλώνταν για να μη ξεφτίζουν από την υγρασία. Λεπτές χορδές χρησιμοποιούνταν για πιο μακρινές ρίψεις με μεγαλύτερη επιτάχυνση, ενώ οι πιο χοντρές για κοντινές και δυνατές ρίψεις με μεγαλύτερη ακρίβεια⁸³⁸. Η μεγάλη πίεση στον αντίχειρα κατά το τέντωμα της χορδής καθιστούσε αναγκαία τη χρήση κοκάλινων ή χάλκινων δακτυλιδιών με πλατιά σφενδόνη για προστασία⁸³⁹.

Τα βέλη είχαν γενικά το μισό του μήκους του τόξου και οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν ανάλογα με την ποικιλία των τόξων (εικ. 155). Αποτελούνταν από την αιχμή, το στέλεχος και το φτέρωμα. Ένα τυπικό πολεμικό βέλος ζύγιζε περίπου 60 γραμμάρια και είχε μέση ταχύτητα 60 μ. το δευτερόλεπτο. Το δραστικό του βεληνεκές μπορούσε να ξεπερνά τα 200 μ. και διαπερνούσε πολεμικό θώρακα πάχους ενός χιλιοστού. Ένας ικανός τοξότης έριχνε δέκα βέλη ανά λεπτό. Τυποποιημένα βέλη μαζικής παραγωγής και χαμηλού κόστους χρησιμοποιούνταν για να καλύψουν τις ανάγκες του πολέμου. Εξατομικευμένες παραγγελίες βελών, λ.χ. για το κυνήγι ή τη μετάδοση στρατιωτικών μηνυμάτων, θα είχαν ασφαλώς μεγαλύτερο κόστος. Ξεχωριστή κατηγορία ήταν τα εμπρηστικά βέλη⁸⁴⁰.

Οι αιχμές των πολεμικών βελών ήταν κυρίως μεταλλικές από σίδηρο ή χαλκό, αλλά μπορούσαν να είναι και από οστό ή κέρατο. Τα σχήματά τους παρουσιάζουν τυπολογική ποικιλία ανάλογα με τη χρήση τους⁸⁴¹. Οι λεπτές αιχμές μικρών διαστάσεων ήταν περισσότερο αποτελεσματικές σε ρίψεις μεγάλου βεληνεκούς, ενώ αιχμές μεγαλύτερων διαστάσεων χρησιμοποιούνταν για κοντινότερες αποστάσεις. Οι μεγάλες και πλατιές αιχμές (φυλλόσχημες ή ρομβοειδείς) είχαν μικρότερη δυνατότητα διείσδυσης και χρησιμοποιούνταν εναντίον αθωράκιστου πεζικού ή εναντίον αλόγων. Οι αιχμές

⁸³⁷ Η κατασκευή του σύνθετου τόξου ήταν χρονοβόρα και εξειδικευμένη διαδικασία που μπορούσε να κρατήσει πάνω από ένα χρόνο. Κατά συνέπεια ήταν αρκετά ακριβό όπλο, Babuin, *Όπλα*, 170-172.

⁸³⁸ Latham – Paterson, *Saracen archery*, 197, σημ. 2.

⁸³⁹ Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 156 εικ. 11, Boas, *Military Orders*, 193.

⁸⁴⁰ Lepage, *Medieval Armies*, 111, Babuin, *Όπλα*, 180-181 και σημ. 94, 184.

⁸⁴¹ Στο ίδιο, 181-183.

αυτές, γνωστές από παλιότερες περιόδους, συνδέονταν και με το κυνήγι⁸⁴². Η εξέλιξη στην κατασκευή της πανοπλίας συνεπαγόταν την εξέλιξη των βελών ώστε να είναι πιο αποτελεσματικά. Λεπτές, οξύληκτες αιχμές μπορούσαν να σπάσουν τον αλυσιδωτό θώρακα ή να εισχωρήσουν διαμέσου των ελασμάτων της πανοπλίας⁸⁴³. Ορισμένες αιχμές έφεραν άγκιστρα στη βάση τους καθιστώντας την εξαγωγή τους ιδιαίτερα επίπονη⁸⁴⁴.

Πιο συνηθισμένες στην ανατολική Μεσόγειο ήταν οι μικρές τριγωνικές αιχμές βελών τετράπλευρης διατομής με συμπαγή σύνδεσμο προσαρμογής στο ξύλινο στέλεχος. Χρησιμοποιήθηκαν από κοινού από το μουσουλμανικό στρατό και τους σταυροφόρους. Είχαν μέσο όρο μήκους 4-5 εκ. και βάρους 15 γρ. Ο σύνδεσμος προσαρμογής δεν ξεπερνούσε το 1-1,5 εκ. Οι αιχμές αυτές θεωρούνται ανατολικού τύπου⁸⁴⁵. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει το εύρημα α/κ: 10 από το Χλεμούτσι. Μεγάλος αριθμός παρόμοιων αιχμών ανασκάφτηκε σε σταυροφορικά οχυρά της Παλαιστίνης, στο 'Atlit, στον 'Κόκκινο Πύργο' και στο Vadum Jacob (πάνω από 700 κομμάτια)⁸⁴⁶.

Σε αντιδιαστολή προς τον ανατολικό τύπο αιχμής, ο δυτικός τύπος, διαδεδομένος στη μεσαιωνική Δύση και πιθανόν σε χρήση από τους Λατίνους κατά την Πρώτη Σταυροφορία (1096-1099), περιλάμβανε μεγαλύτερες αιχμές βελών κυκλικής διατομής με κυλινδρική υποδοχή προσαρμογής του ξύλινου στελέχους. Τα βέλη αυτά είχαν μέσο όρο μήκους 8 εκ. και βάρους περίπου 25 γρ. Δεν εντοπίζονται συνήθως στην Ανατολή, αλλά ανασκάφτηκαν λίγα δείγματα στο κάστρο 'Atlit και στο Vadum Jacob⁸⁴⁷.

Το στέλεχος των βελών κατασκευαζόταν συνήθως από σκληρό ξύλο (κέδρου, έλατου, φουντουκιάς, καλαμιάς, οξιάς) γιατί έπρεπε να είναι άκαμπτο κατά την ρίψη διασφαλίζοντας την αποτελεσματικότητα της βολής. Το φτέρωμα, αντίστοιχα, διασφάλιζε σταθερότητα κατά την κίνηση του βέλους και αποτελούνταν από τρία φτερά

⁸⁴² Borisov, Djadovo, 116, 119, 128, εικ. 129-130, 136.

⁸⁴³ Το σύνθετο τόξο, με τη βοήθεια μιας ράγας κύλισης (*γλυφίδα*), εκτόξευε κοντά κι ελαφριά βέλη, με μέσο όρο βεληνεκούς γύρω στα 60 μ. και μεγάλη διατρητική ικανότητα. Οι αιχμές αυτές στις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου αναφέρονται ως *μῶται/μῶται*, Koliias, *Byzantinische Waffen*, 242. Ακόμη, France, 'Technology', 169-170.

⁸⁴⁴ Αιχμές με άγκιστροειδείς απολήξεις ήταν γνωστές από την αρχαιότητα, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 199-200 αρ. 1512-1516, πίν. 91. Κατά το Μεσαίωνα είχαν μεγάλη διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο, Nicolle, *Arms and Armour*, 296 αρ. 769k, p-u, 311 αρ. 826d, 828, 318 αρ. 866a, 1, Ivanišević, 'Caričin Grad', εικ. 19.10-11.

⁸⁴⁵ Για τη διάκριση μεταξύ ανατολικού και δυτικού τύπου αιχμών βελών, Boas, *Military Orders*, 192.

⁸⁴⁶ Pringle, *Red Tower*, 116-119, εικ. 57-65, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 154 εικ. 8.

⁸⁴⁷ Johns, *Pilgrims' Castle*, εικ. 15.2-4, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 154 εικ. 8.

κολλημένα υπό γωνία 120 μοιρών από το στέλεχος⁸⁴⁸. Βαμμένα ξύλινα σώματα βελών βρέθηκαν στο φρούριο Montfort. Ήταν από κυπριακό ξύλο και είχαν εναλλασσόμενες μπλε και κόκκινες λωρίδες⁸⁴⁹.

Τόξο και βέλη φυλάσσονταν σε ειδικές αδιάβροχες φαρέτρες από δέρμα, τσόχα, ξύλο ή οστό για τη μεταφορά αλλά και για προστασία από την υγρασία, συχνά πλούσια διακοσμημένες με σκαλίσματα ή ενσωματωμένα διακοσμητικά στοιχεία⁸⁵⁰ (εικ. 155).

Μια δεύτερη κατηγορία τόξου, που χρησιμοποιήθηκε από τους σταυροφόρους και γνώρισε μεγάλη διάδοση τον ύστερο Μεσαίωνα, είναι η λεγόμενη **βαλλιστρίδα** ή **τζάγγρα** (εικ. 156). Παλιότερα θεωρούταν πως οι Βυζαντινοί τη γνώρισαν από τους Λατίνους κατά την Πρώτη Σταυροφορία (1096-1099)⁸⁵¹. Ωστόσο νεότερες έρευνες έχουν δείξει πως αυτός ο τύπος τόξου προέρχεται από την Ανατολή και ήταν γνωστός στη λεκάνη της Μεσογείου από τη ρωμαϊκή περίοδο⁸⁵². Ήταν επίσης όπλο γνωστό στην κεντρική Ασία από τον 8^ο αιώνα και στον ισλαμικό κόσμο από τον 10^ο αιώνα⁸⁵³.

Στη Δύση θεωρήθηκε ιδιαίτερα φονικό όπλο και χρησιμοποιούταν κυρίως για το κυνήγι και από το πεζικό⁸⁵⁴. Ήταν όμως κυρίως το υψηλό κόστος παραγωγής του που δεν επέτρεψε την εκτεταμένη χρήση του στη δυτική Ευρώπη ως το δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα, παρόλο που το όπλο ήταν γνωστό ήδη από τον προηγούμενο αιώνα⁸⁵⁵.

Προς το τέλος του Μεσαίωνα η βαλλιστρίδα και η βαλλίστρα γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση (εικ. 150α). Η τζάγγρα ήταν κύριο όπλο των σταυροφορικών τμημάτων πεζικού⁸⁵⁶. Το *Χρονικόν του Μορέως* αναφέρει τη χρήση της βαλλιστρίδας μαζί με

⁸⁴⁸ Babuin, *Όπλα*, 180-181, 188-189.

⁸⁴⁹ Dean, 'Montfort', 38, εικ. 53V, Broughton, *Dictionary*, 32, Boas, *Crusader Archaeology*, εικ. 6.17:4.

⁸⁵⁰ Για λεπτομέρειες ως προς την τυπολογία των θηκών, Babuin, *Όπλα*, 192-198.

⁸⁵¹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 305.71-72.

⁸⁵² White, *Medieval Technology*, 151-152, Coulston, 'Roman Archery Equipment', 220-366, Lepage, *Medieval Armies*, 113-116. Γύρω στο 600 οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν το τόξο σε συνδυασμό με ένα ξύλινο σωλήνα που έριχνε κοντά βέλη. Αυτό το σύστημα φαίνεται πως γνώρισε κάποια διάδοση καθώς απαντά στα τέλη του 12^{ου} αιώνα στη Σικελία, Nishimura, 'Crossbow', 422-435, Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 32-33, Nicolle, 'Monreale Capitals', 98 εικ. 39.

⁸⁵³ Nishimura, 'Crossbow', 433, France, 'Technology', 170, Nicolle, 'Medieval Warfare', 584, 593 σημ. 5.

⁸⁵⁴ Στο Δεύτερο Συμβούλιο του Λατερανού, το 1139, η εκκλησία απαγόρευσε τη χρήση του όπλου στις πολεμικές επιχειρήσεις, εκτός από τους πολέμους κατά των απίστων. Αντίστοιχα οι Άραβες απαγόρευσαν τη χρήση του εναντίον μουσουλμάνων, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 155, Bartusis, *Late Byzantine Army*, 332.

⁸⁵⁵ Η βαλλιστρίδα ήταν γνωστή στη βόρεια Γαλλία από τον 10^ο αιώνα αλλά η διάδοσή της γενικεύτηκε στη δυτική Ευρώπη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, Bartlett, 'Technique militaire', 1138. Ξύλινα τμήματα βαλλιστρίδας ανασκάφηκαν σε καταποντισμένη εγκατάσταση του 11^{ου} αιώνα στην Colletière, κοντά στην Γκρενόμπλ, Colardelle - Colardelle, 'Colletière', 195, εικ. 50.

⁸⁵⁶ Wilskman, 'Printsa', 183.

πετροβόλες μηχανές (*τριπουτσέτα*) κατά την κατάληψη από τους Φράγκους των περισσότερων κάστρων της Πελοποννήσου⁸⁵⁷. Ο βασιλιάς της Νάπολης Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός έστειλε στη Γλαρέντζα το Φεβρουάριο του 1272 εκατό έφιππους ιππότες και διακόσιους πεζικάριους, μεταξύ των οποίων χειριστές βαλλιστριδών, για να αντιμετωπίσει το πριγκιπάτο τις συγκρούσεις με τους Βυζαντινούς⁸⁵⁸. Ο ίδιος ηγεμόνας σχεδιάζοντας την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, γνώριζε πως ο βυζαντινός στρατός διέθετε βαλλιστριδοφόρους (*τζαγγράτορες*) και σχεδίαζε την οργάνωση σιδηρουργείου στη Γλαρέντζα για την κατασκευή βαλλιστρών⁸⁵⁹. Επιπλέον, φορτίο βαλλιστρών μεταφέρθηκε στη Γλαρέντζα από το βασίλειο της Νάπολης, στο διάστημα 1267-1309⁸⁶⁰. Στις αρχές του 1283 στρατολογήθηκαν από τους Ανδεγαυούς για τις ανάγκες του σικελικού πολέμου 300 ικανοί βαλλιστριδοφόροι από την Κέρκυρα⁸⁶¹. Στο *Χρονικό των Τόκκων* τζαγγράτορες αναφέρονται σε σχέση με τη φύλαξη των κάστρων και ειδικότερα του φρουρίου της Γλαρέντζας. Ο Κάρολος Τόκκο ενίσχυσε με βαλλιστριδοφόρους τη φρουρά της Γλαρέντζας, του Ποντικόκαστρου (Κατάκολο) και του Χλεμουτσίου στο διάστημα 1422-1428⁸⁶². Σε ενετικό έγγραφο της 14^{ης} Ιουνίου 1428 αναφέρεται παραχώρηση βαλλιστριδών στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο Πατρών που απειλούταν από τους Έλληνες του δεσποτάτου⁸⁶³.

Μέχρι την εμφάνιση των πυροβόλων όπλων, η βαλλιστρίδα υπήρξε το πιο ισχυρό ατομικό όπλο του στρατιώτη στο Μεσαίωνα. Αποτελούταν από ένα τόξο, μήκους 0,80-0,90 μ., προσαρμοσμένο οριζόντια και σταυρωτά στο άκρο ενός στενόμακρου στελέχους (εικ. 156). Το ξύλινο κοντάκι έφερε ολισθητήρα στο πάνω μέρος για την τοποθέτηση του βέλους. Η άκρη του βέλους και η χορδή συγκρατούνταν από ένα μηχανισμό που ονομαζόταν *κώκη* ή *παξιμάδι*. Μια ξύλινη ή μεταλλική σκανδάλη περιέστρεφε την κώκη και ελευθέρωνε τη χορδή⁸⁶⁴. Η βαλλιστρίδα δύσκολα οπλιζόταν με τα χέρια και κατά τον 13^ο αιώνα εξοπλίστηκε στο μπροστινό τμήμα της με μεταλλικό αναβολέα, πάνω στον

⁸⁵⁷ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 854, 1482, 2809, 7070, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 159, France, 'Technology', 174.

⁸⁵⁸ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 6772-7165, *Livre de la conquest*, στ. 474-493, Wilskman, 'Conflict', 40, 44.

⁸⁵⁹ Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 159, 26-28.

⁸⁶⁰ Sampsonis, 'La place', 92 και σημ. 64, της ίδιας, 'Politique castrale', 64-65

⁸⁶¹ Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, 160.

⁸⁶² *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 266 στ. 633-634, 490-492 στ. 3660-3667.

⁸⁶³ *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, 189.5-6. Άλλωστε, γνωρίζουμε πως η Βενετία ρύθμιζε προσεκτικά τις εξαγωγές βαλλιστριδών που παράγονταν στα εδάφη της, Babuin, *Όπλα*, 26.

⁸⁶⁴ Στο ίδιο, 2-3.

οποίο πατούσε ο χειριστής και τραβούσε τη χορδή, χρησιμοποιώντας τα δυο του χέρια ή ένα άγκιστρο που είχε περασμένο στη ζώνη του⁸⁶⁵.

Η βαλλιστρίδα ήταν όπλο ευθείας τροχιάς και τόξευε με μεγαλύτερη δύναμη και ταχύτητα από τα συμβατά τόξα. Κατασκευαζόταν από περισσότερους από έναν τύπους ξύλου, οστού ή κέρατου κι από τένοντες, ώστε να έχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελαστικότητα. Οι αιχμές των βελών της ήταν σχεδιασμένες να διατρύπουν τη θωράκιση⁸⁶⁶. Το μέγιστο βεληνεκές της εκτιμάται στα 200 μ., ωστόσο στην πράξη δεν μπορούσε να πλήξει στόχους πέρα των 75-80 μ. Λόγω του άκαμπτου σχήματός της η διαδικασία όπλισης ήταν χρονοβόρα και κατά συνέπεια ήταν όπλο με χαμηλό ρυθμό βολής. Σε αυτό συνηγορούσε και το βάρος της, που κυμαινόταν στα τρία κιλά, καθιστώντας τη περισσότερο δύσχρηστη από το απλό τόξο⁸⁶⁷.

Για τους παραπάνω λόγους, οι βαλλιστρίδες σπάνια παρατάσσονταν σε μάχη. Χρησιμοποιήθηκαν κατεξοχήν στις πολιορκίες και έφιπποι χειριστές τζάγγρας αξιοποιούνταν σε περιπολίες και αιφνιδιαστικές επιθέσεις⁸⁶⁸. Ο χειριστής βαλλιστρίδας στη Δύση στρατολογούταν, όπως κάθε τοξότης, από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και δεν χρειαζόταν τόση εξάσκηση στη σκοποβολή όση ένας που χρησιμοποιούσε απλό τόξο⁸⁶⁹. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος μαρκήσιος του Μομφερρά (1291-1338), στην πολεμική πραγματεία του, του 1326-1327, συμβουλεύει να τοποθετούνται τοξότες και βαλλιστρίδοφόροι στην αριστερή πλευρά της παράταξης πριν τη μάχη, ώστε να βάλλουν εναντίον της δεξιάς πλευράς του στρατού του αντιπάλου που ήταν αφύλακτη⁸⁷⁰.

⁸⁶⁵ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 332, France, *Western Warfare*, 26. Σε μεσαιωνικά χειρόγραφα εικονίζεται αρκετά συχνά τοξότης που σπλίζει τζάγγρα με αναβολέα: Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Add. 15268, φ. 122r, *Histoire Universelle*, Άκρα, 1286 π., Buchthal, *Miniature Painting*, πίν. 113c, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Add. 42130, φ. 56r, ψαλτήρι Luttrell, Lincolnshire/Αγγλία, 1320-1340, Backhouse, *Luttrell Psalter*, 41, εικ. 35. Εκτός από τις βαλλιστρίδες που σπλίζονταν με αναβολέα υπήρχαν ισχυρότερα και μεγαλύτερα μοντέλα που απαιτούσαν τη χρήση και των δυο ποδιών και μια σταθερή βάση. Νεότερα μοντέλα βαρύτερων βαλλιστριδών σπλίζονταν με τη βοήθεια χειροκίνητης τροχαλίας, Finó, 'Armées françaises', 14-15, εικ. 5, Babuin, *Όπλα*, 8.

⁸⁶⁶ Bartlett, 'Technique militaire', 1138, DeVries, *Medieval military technology*, 40-42, Gaier, 'Arbalète', 210-229, France, *Western Warfare*, 26.

⁸⁶⁷ Babuin, *Όπλα*, 9-10.

⁸⁶⁸ France, *Western Warfare*, 34, Babuin, *Όπλα*, 26, 28-29. Στα χειρόγραφα της Άκρας και της σφαίρας επιρροής της στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, σχεδόν όλες οι βαλλιστρίδες που εικονογραφούνται συνδέονται με πολιορκίες, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 192-196 αρ. 12, 198-199 αρ. 17, 212-213 αρ. 28, εικ. 142, 143, 154, 222, 294.

⁸⁶⁹ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum*, 59:45-48, 74:29-33. Σε αντίθεση με τους απλούς τοξότες, οι χειριστές βαλλιστριδών εικονογραφούνται συνήθως με αλυσιδωτή θωράκιση, Nicolle, *Arms and Armour*, 157-159 αρ. 399f, 194-195 αρ. 522a, 198 αρ. 533f, 200 αρ. 539c.

⁸⁷⁰ *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, 92, 93.

Το συνολικό μήκος των βελών βαλλιστρίδας ήταν περίπου 40 εκ. Συνήθως δυο πτερύγια προσαρμόζονταν στην απόληξη του ξύλινου στελέχους με σπειροειδή φορά⁸⁷¹. Οι αιχμές των βελών βαλλιστρίδας, βαρύτερες από αυτές των απλών τόξων, είχαν συχνά πυραμιδοειδή απόληξη και ονομάζονταν «σύρτες». Δυο αιχμές από το Χλεμούτσι (α/κ: 11-12) πιστοποιούν τη γνωστή από τις πηγές, εκτεταμένη χρήση του όπλου στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Παρόμοια ευρήματα της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου, προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια, τα σταυροφορικά κρατίδια της Μέσης Ανατολής και τη δυτική Ευρώπη, αποδεικνύοντας την πλατιά χρήση του όπλου⁸⁷².

Επειδή ήταν κατασκευασμένες από οργανικά υλικά, σπάνια βρίσκονται τμήματα βαλλιστρίδων στις ανασκαφές. Από τα ελάχιστα στοιχεία που έχουν ταυτιστεί και δημοσιευτεί είναι κοκάλινες ενώσεις που βρέθηκαν στο κάστρο του Montfort⁸⁷³. Στο σερβικό οχυρό του Ras, που εγκαταλείφθηκε το 1230, βρέθηκε σκανδάλη και δυο περιστρεφόμενοι κύλινδροι (κώκες) που ανήκαν σε βαλλιστρίδα⁸⁷⁴. Χάραγμα που πιθανόν αποδίδει βαλλιστρίδα εντοπίστηκε στον ανατολικό τοίχο στο εσωτερικού πύργου του Εξαμιλίου⁸⁷⁵.

Σε δυο μνημεία, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στις Αρχάνες Ηρακλείου (1315-1316) και τον Ταξιάρχη του κάστρου Γερακίου (πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα) βαλλιστρίδες εικονογραφούνται στην παράσταση της πολιορκίας της Ιεριχούς από τον Ιησού του Ναυή⁸⁷⁶. Εικονογραφείται επίσης στον κύκλο του αγίου Κωνσταντίνου από το ναό των Αγίου Γεωργίου και Αγίου Κωνσταντίνου στον Πύργο Μονοφατσίου Κρήτης (1314-15)⁸⁷⁷. Ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σπάνια αν όχι μοναδική παράσταση του αγίου Μερκουρίου που κρατά τζάγγρα από το ναό του αγίου Δημητρίου

⁸⁷¹ Υπήρχαν βέλη μικρότερων διαστάσεων ειδικά κατασκευασμένα για τις βαλλιστρίδες που όπλιζαν με αναβολέα, διαφορετικά από αυτά που εκτόξευαν οι μεγάλες βαλλιστρίδες με τροχαλία. Σε δυτικές πηγές τα βλήματα βαλλιστρίδας ονομάζονταν *falcatores/falsadores* γνωστά και ως *muschette*, Babuin, *Όπλα*, 4, 6-7 και σημ. 24, 27.

⁸⁷² Παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία ανάλογα με τη χρήση τους στο κυνήγι ή στον πόλεμο και ήταν περισσότερο ανθεκτικές από τις αιχμές των απλών βελών, Alm, *European Crossbows*, 78-83.

⁸⁷³ Dean, 'Montfort', 38, εικ. 53M.

⁸⁷⁴ Popović, *Ras*, 407, 257 εικ. 220.9-11.

⁸⁷⁵ Gregory, *Hexamilion*, 98, εικ. 26, πίν. 31b.

⁸⁷⁶ Spatharakis, *Crete*, 44-47, εικ. 36, Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, 172-179, εικ. 345, Παπαγεωργίου, «Κάστρο Γερακίου», 361-367, ιδίως 364-365.

⁸⁷⁷ Borboudakis – Gallas - Wessel, *Kreta*, εικ. 127.

στο Ρεέ (1345)⁸⁷⁸. Ο εικονογραφικός τύπος μαρτυρά την πλήρη αποδοχή του όπλου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Το **ρόπαλο** είναι από τα πιο αρχαία όπλα⁸⁷⁹. Το *βαρδούκιον* ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές όπλο στο βυζαντινό ιππικό από τον 10^ο αιώνα και χρησιμοποιούνταν από βαριά οπλισμένους ιππότες σε συμπλοκές εναντίον *ιπέων εχθρών*⁸⁸⁰. Το ρόπαλο με τη μακριά λαβή που χρησιμοποιούσαν οι Φατιμίδες, υιοθετήθηκε από τους Φράγκους τον ύστερο 12^ο αιώνα και τελικά διαδόθηκε στη Δύση ως τον 13^ο αιώνα⁸⁸¹.

Ήταν βαρύ όπλο και στην πιο απλή του μορφή αποτελούνταν από μια ξύλινη ράβδο με φαρδιά επιφάνεια κρούσης. Για να αποκτήσει μεγαλύτερη δύναμη κρούσης, από τον 12^ο αιώνα το ρόπαλο συνήθως είχε μια σιδερένια ή ορειχάλκινη κεφαλή με κατά μήκος αυλακώσεις ή καλυπτόταν με ρόζους τοποθετημένους πάνω σε μια ξύλινη βάση (κεφαλοθραύστης)⁸⁸² (εικ. 157). Επιπλέον, ένα αρθρωτό μαστίγιο με μεταλλικές κεφαλές, η *σαλίβα* ή *σειρομάστις*, αναφέρεται στο *Χρονικόν του Μορέως* ότι το χρησιμοποιούσαν για να κτυπούν τα κράνη των αντιπάλων⁸⁸³. Ο Έλληνας στρατιωτικός διοικητής του κάστρου του Αράκλοβου, Βουτσαράς Δοξαπατρός, ήταν τόσο δυνατός που κανείς δεν μπορούσε να σηκώσει το ρόπαλό του με το ένα χέρι⁸⁸⁴.

Η ανασκαφή στο Vadum Jacob έδωσε ένα σπάνιο δείγμα κεφαλής ροπάλου της σταυροφορικής περιόδου⁸⁸⁵. Ανάγεται στον 12^ο αιώνα και μπορούσε να ανήκει σε Φράγκους ή μουσουλμάνους στρατιώτες. Λείψανα της ξύλινης λαβής του ανιχνεύονται στην κεντρική οπή της κεφαλής. Μοναδικό εύρημα για τον ελλαδικό χώρο συνιστά μια χάλκινη πτυχωτή κεφαλή ροπάλου ή κεφαλοθραύστη από τη Θήβα⁸⁸⁶.

Στο ναό της Παναγίας στα Χρύσαφα Λακωνίας (1289-90) παριστάνεται πιθανόν η σκηνή της πάλης ανάμεσα στο Διγενή Ακρίτα, που κρατά ρόπαλο με πτερύγια και τη

⁸⁷⁸ Babuin, *Όπλα*, 31-32 και εικ. 683.

⁸⁷⁹ Τελετουργικά ροπαλα από την εποχή του Χαλκού (4^η χιλιετία π.Χ.) βρέθηκαν στο Nahal Hever κοντά στη Νεκρή θάλασσα, Boas, *Crusader Archaeology*, 170.

⁸⁸⁰ Haldon, 'Aspects', 39, Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 29.

⁸⁸¹ Oakeshott, *Weapons*, 178, 258, Martin, *Armour and Weapons*, 244, Nicolle, 'Arms and Armor', 333.

⁸⁸² Του ίδιου, 'Armes et Armures', 17, Lepage, *Medieval Armies*, 84-86, Bartusis, *Late Byzantine Army*, 329, Al-Sarraf, 'Close combat weapons', 151-161.

⁸⁸³ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1156-1158, Babuin, *Όπλα*, 103.

⁸⁸⁴ *Libro de los fechos*, 27 αρ. 111.

⁸⁸⁵ Έχει διάμετρο περίπου 7,5 εκ., φέρει ρόζους και ζυγίζει 432 γρ., Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 153 εικ.6.

⁸⁸⁶ *ΑΔ* 48 (1993) Χρονικά, 77-78, πίν. 33β (Χ. Κοιλάκου). Προέρχεται από ανασκαφή ναού στο οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου και ανάγεται στον 12^ο - 13^ο αιώνα (23^η ΕΒΑ, αρ. ευρ. 6159).

Μαξιμού που κρατά αγκαθωτό ρόπαλο⁸⁸⁷. Στην πύλη της Ακροναυπλίας, που η διακόσμησή της συνδέεται με την άρχουσα τάξη του πριγκιπάτου, απλό ρόπαλο με πλατιά επιφάνεια κρούσης εικονογραφείται στα χέρια ενός κυνοκέφαλου, μυθικού όντος με πιθανή προέλευση από το πολύ διαδεδομένο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου. Η παράσταση ανάγεται στο διάστημα 1291-1389⁸⁸⁸.

Εργαλεία, σφενδόνες, άγκιστρα για την κατάρριψη έφιππων πολεμιστών, μολονότι δεν βρέθηκαν σε φραγκικά στρώματα του νομού Ηλείας, γνωρίζουμε πως χρησιμοποιούνταν συστηματικά ως όπλα κατά τη σταυροφορική περίοδο⁸⁸⁹. Ο πέλεκυς (τσεκούρι) και η αξίνα χρησίμευαν ως εργαλεία στις οικοδομές και στη γεωργία, αλλά και ως όπλα του πεζικού, καθώς εξίσου συχνά εικονίζονταν στις μεσαιωνικές μικρογραφίες σε σκηνές μάχης⁸⁹⁰ (εικ. 150α). Ο Λεονάρντο Τόκκο, σύμφωνα με το ομώνυμο χρονικό, απασφάλισε το 1407 με πέλεκυ τις πύλες της Γλαρέντζας και κατέλαβε την πόλη⁸⁹¹.

Το τσεκούρι χρησιμοποιούταν συχνά κατά το Μεσαίωνα σε πολεμικές επιχειρήσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Ανατολή και του χρήση ως όπλο διατηρήθηκε έως τον 18^ο αιώνα⁸⁹². Το δυτικό τσεκούρι είχε πλατεία και αιχμηρή λεπίδα και χρησιμοποιούταν με τα δυο χέρια. Το πεζικό κατά τον 13^ο αιώνα ήταν συχνά οπλισμένο με πολεμικούς πελέκεις με μακριά κοντάρια, ενώ αντίστοιχοι με κοντές λαβές ήταν σε χρήση από το ιππικό⁸⁹³. Πιθανολογείται πως τα πολεμικά τσεκούρια ήταν πιο ελαφριά, από 0,5 έως 3 κιλά, και είχαν πιο λεπτή και κοφτερή λεπίδα από εκείνα που

⁸⁸⁷ Albani, *Chrysapha*, 37, 111, Babuin, *Όπλα*, 106 και πίν. 12.

⁸⁸⁸ Hirschbichler, 'Frankish Gate', 16, 18 εικ. 12, 22-24. Όμοια ρόπαλα εικονογραφούνται συχνά στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης στα χέρια των χωρικών και των απίστων, Βερολίνο, Dahlem, Preussischer Staatsbibliothek Mgf. 282, φ. 94, Heirich von Veldeke, *Eneit*, νότια Γερμανία, 1210-1220, Hoffmann επιμ., *The Year 1200*, 276, Nicolle, 'Cappella Palatina', 68.

⁸⁸⁹ Lepage, *Medieval Armies*, 102-109. Ο Μαρίνο Σανούδο Τορσέλλο αποδίδει στη χρήση άγκιστρων κατάρριψης, τη νίκη των Βενετών και των λοιπών κατοίκων του Ευρίπου έναντι των ιπποτών του πριγκιπάτου της Αχαΐας το 1258, Μαρίνος Σανούδο Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 111:11-14.

⁸⁹⁰ Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Fr. 2630, φ. 22ν, Ουίλιαμ της Τύρου, *History of Outremer*, 13^{ος} αιώνας, Raphael, 'Crusader Arms and Armor', 159 εικ.13.

⁸⁹¹ *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 264 στ. 617-621.

⁸⁹² Lepage, *Medieval Armies*, 83-84. Πολεμικοί πελέκεις ήταν το κύριο όπλο της αυτοκρατορικής φρουράς των Βαράγκων έως τον 14^ο αιώνα, Parani, *Reconstructing*, 136-138.

⁸⁹³ France, *Western Warfare*, 23, Nicolle, 'Armes et Armures', 17, Bradbury, *Routledge Companion*, 248-249.

προορίζονταν για οικιακή χρήση. Ωστόσο σε περίπτωση ανάγκης κάθε τσεκούρι μπορούσε να λειτουργήσει ως όπλο⁸⁹⁴.

Από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα στη Δύση οι πολεμικοί πελέκεις εξελίχθηκαν σταδιακά σε μακρά αγχέμαχα όπλα⁸⁹⁵. Τα όπλα αυτά προέρχονταν από τα εργαλεία των χωρικών ή των τεχνιτών και χρησιμοποιούνταν εξίσου από το ιππικό και το πεζικό. Ήταν μακρύτερα σε μήκος, λεπτότερα και πιο ανθεκτικά από τα συνηθισμένα εργαλεία και ήταν εξοπλισμένα με διάφορα άγκιστρα για να προκαλούν καταστροφές στη θωράκιση των αντιπάλων. Διέθεταν μακρές λαβές, συνήθως από ξύλο επενδυμένο με μεταλλικά ελάσματα, ή από μέταλλο επενδυμένο με δέρμα. Παραλλαγές μακρών αγχέμαχων όπλων με διατρητικές αιχμές χρησιμοποιούνταν κυρίως σε μάχες εναντίον του ιππικού⁸⁹⁶.

Η αξίνα, από τον 13^ο αιώνα και εξής, είχε μια ευθεία αιχμηρή πλευρά που μπορούσε να διατρυπήσει την επίπεδη θωράκιση κι ένα συμπαγές τμήμα που λειτουργούσε σαν ρόπαλο⁸⁹⁷. Η πολεμική σφύρα ήταν ένα όπλο ειδικά σχεδιασμένο ώστε να εξαρθώνει τα ελάσματα της πανοπλίας και χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στη Δύση προς το τέλος του Μεσαίωνα⁸⁹⁸. Το πολεμικό δικράνι λειτουργούσε ως όπλο αλλά και για την ανέλκυση των κλιμάκων κατά τις πολιορκίες⁸⁹⁹. Στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Αγγλία η εξέλιξη του κλαδευτηριού οδήγησε σε μια ποικιλόμορφη σειρά όπλων, που αποτελούνταν από μια πλάγια λεπίδα κι ένα άγκιστρο για την κατάρριψη των ιππέων⁹⁰⁰.

⁸⁹⁴ Guillou – Ostuni, *Les outils*, 36, πίν. 40, 184, πίν. 658.2a2, 250.c-f, πίν. 847.3c, 848, 849.3f, 289-293, πίν. 938-954.5b13, Kouzov, 'Dolishte', 88-89, εικ. I.3, Babuin, *Όπλα*, 85-95.

⁸⁹⁵ Waldman, *Hafted Weapons*, 9, Babuin, *Όπλα*, 95. Μια συλλογή από πολεμικούς πελέκεις, που χρονολογούνται από τον 10^ο έως τον 16^ο αιώνα, προέρχεται από την κοιλάδα του Μοράβα, Vetnić, 'Middle Morava Basin', 141-142, 156, πίν. III-IV.

⁸⁹⁶ Waldman, *Hafted Weapons*, 105-106 και passim, Lepage, *Medieval Armies*, 84-86.

⁸⁹⁷ Εμμανουήλ, «Αγόριανη», 125, εικ. 32. Brmbolić, *Vojvodini*, 89-96 αρ. 82-118, πίν. 16-22.

⁸⁹⁸ Finó, 'Armées françaises', 12, 13, 16, Oakeshott, *Weapons*, 258, του ίδιου, *European Weapons*, 69-72, Babuin, *Όπλα*, 107.

⁸⁹⁹ Μονή της Dečani, 1335-50, ο άγιος Νέστορας σκοτώνει το Λυαίο, Petković – Bosković, *Dečani*, πίν. 301, Waldman, *Hafted Weapons*, 182 εικ. 149 και passim.

⁹⁰⁰ Ο όρος *glaive*, ή *falzonus/falco* στις ιταλικές πηγές, αντιστοιχεί σε μια παραλλαγή δρεπανηφόρου όπλου με μήκος έως 2 μ. που γνώρισε πλατιά διάδοση στη δυτική Ευρώπη από το 14^ο αιώνα, Babuin, *Όπλα*, 135-137 και πίν. 10, Waldman, *Hafted Weapons*, 107-113.

Γ.2 Ιπποσκευή

Η οικονομική και στρατιωτική ιστορία της ανθρωπότητας βασίστηκε στην εκμετάλλευση του αλόγου και στην εξέλιξη του εξοπλισμού του, που καθιστούσε τη χρήση του πιο εύκολη και αποδοτική. Ιδιαίτερα κατά το Μεσαίωνα οι δυνατότητες του αλόγου αξιοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό, μετατρέποντάς το σε σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης των ιπποτικών κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης. Η σημασία του ως πολεμικό εργαλείο οδήγησε από νωρίς τα βασίλεια της Ευρώπης να θεσπίσουν νομοθεσίες και θεσμούς για την οργάνωση και συντήρηση έφιππων μονάδων⁹⁰¹. Το ιππικό θεωρούνταν, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσαίωνα, το κατεξοχήν πολεμικό σώμα. Κατά συνέπεια τα άλογα αντιμετωπιζόνταν ως περιουσιακά στοιχεία, σύμβολα δύναμης και μεγαλείου και έχαιραν ξεχωριστής περιποίησης⁹⁰².

Τα άλογα διακρίνονταν σε αυτά που χρησιμοποιούνταν στη μάχη, στους ίππους πορείας και στα υποζύγια για τη μεταφορά εφοδίων και αποσκευών⁹⁰³. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος μαρκήσιος του Μομφερρά (1291-1338), στην πραγματεία του για τον εξοπλισμό του έφιππου πολεμιστή, που συντάχθηκε στα 1326-1327, συνιστά κάθε ιππέας να διαθέτει δυο άλογα και αναφέρει ότι οι ευγενείς πρέπει να συνοδεύονται από τρεις ίππους, έναν πολεμικό, ένα άλογο πορείας κι ένα ανθεκτικό υποζύγιο. Βαρόνοι και άρχοντες συνοδεύονται από πέντε τουλάχιστον ίππους⁹⁰⁴. Η σημασία που είχαν τα άλογα για τις μεσαιωνικές κοινωνίες διακρίνεται έμμεσα από το γεγονός ότι πάνω από εκατό *Κανόνες των Ναϊτών* αναφέρονται στη σχέση τους με αυτά και πολλές τιμωρίες των ιπποτών συνδέονταν με την απώλεια ή την κακή μεταχείρισή τους⁹⁰⁵. Ο διοικητής των ιπποτών του αγίου Ιωάννη στο Μορέα μπορούσε, σύμφωνα με τον κανονισμό της αδελφότητας, να διαθέτει πέντε άλογα, μεταξύ των οποίων πολεμικούς ίππους και υποζύγια⁹⁰⁶.

⁹⁰¹ White, *Medieval Technology*, 1-38, του ίδιου, 'Technological Thrust', 97-112, Bachrach, 'Animals and Warfare', 707-716, Lazaris, 'Cheval', 245, 260.

⁹⁰² *Παιδιόφραστος δήγησις τῶν ζώων*, 96-97 στ. 753-767.

⁹⁰³ Davis, *Medieval Warhorse*, 65-67.

⁹⁰⁴ *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, 58.

⁹⁰⁵ *The Rule of the Templars*, passim, Hyland, *Medieval Warhorse*, 149-164.

⁹⁰⁶ *The Rules of the Hospitallers*, 96.

Πληροφορίες που συνάγουμε από το *Χρονικόν του Μορέως* υποδεικνύουν ότι το ιππικό αποτέλεσε βασικό τμήμα του φραγκικού στρατού του πριγκιπάτου της Αχαΐας⁹⁰⁷. Συμπληρωματικά στοιχεία που προκύπτουν από τη σιγιλλογραφία υποδηλώνουν ότι το πολεμικό άλογο υπήρξε σύμβολο δύναμης και εξουσίας της άρχουσας τάξης του πριγκιπάτου (εικ. 151).

Φαίνεται ότι σε όλη τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα στο πριγκιπάτο γίνονταν εισαγωγές αλόγων από το βασίλειο της Νάπολης, καθώς η εγχώρια εκτροφή δεν αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες ανεφοδιασμού. Το 1292 ο Guy de Charigny μετέφερε στην Αχαΐα εικοσιπέντε πολεμικούς ίππους. Ο Κάρολος Β΄, το 1293, έδωσε στον Hugo de Brienne, άδεια εξαγωγής από το βασίλειο ογδόντα δυο ίππων και δώδεκα ημιόνων. Ο ίδιος άνθρωπος, δυο χρόνια αργότερα, πήρε εκ νέου άδεια εισαγωγής στο πριγκιπάτο εκατόν εξήντα υποζυγίων, ίππων και ημιόνων, περιλαμβανομένων και δώδεκα πολεμικών αλόγων. Το 1294 ο Φλωρέντιος του Αινώ πήρε άδεια εισαγωγής διακοσίων υποζυγίων. Ακολούθως, έμπιστος του Αινώ εισήγαγε συνολικά είκοσι τέσσερις ημιόνους στο πριγκιπάτο. Το 1299 έμπιστος του Gautier de Brienne εισήγαγε στο πριγκιπάτο από το βασίλειο της Νάπολης δεκαέξι άλογα⁹⁰⁸. Η αραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* αναφέρει ότι λίγο πριν τη μάχη του Νικλίου το 1296, ο Έλληνας διοικητής του εκστρατευτικού σώματος αγόρασε από τους Φράγκους, έναντι πολλών χρημάτων, περισσότερα από πεντακόσια άλογα και οπλισμό, που αμέσως τα χρησιμοποίησε εναντίον τους⁹⁰⁹. Ο αριθμός αυτός, πιθανότατα υπερβολικός, καταδεικνύει την τρέχουσα αντίληψη της εποχής για την καθοριστική σημασία των ίππων στην έκβαση μιας μάχης.

Κάθε κρατικό μόρφωμα διέθετε εκτροφεία αλόγων για την άμεση εξυπηρέτηση των αναγκών του. Ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός (1266-1285) εγκατέστησε εκτροφεία στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, ακολουθώντας μια παράδοση καλά εδραιωμένη στο γαλλικό βασίλειο⁹¹⁰ και στη Σικελία, για τη συμπληρωματική αύξηση των προσόδων του⁹¹¹. Στον

⁹⁰⁷ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 858, 1069, 1145.

⁹⁰⁸ *Actes relatifs à la Principauté de Morée*, 55 αρ. 45-46, 64 αρ. 58, 77 αρ. 77, 90 αρ. 85, 126 αρ. 132. Το βασίλειο της Νάπολης είχε μεγάλη παράδοση στην εκτροφή ίππων, ιδίως στις περιοχές της Απουλίας και Καλαβρίας, και έκανε εξαγωγές όχι μόνο στην Πελοπόννησο και την Αλβανία, αλλά και στη βόρειο Ιταλία και τη Γαλλία, Davis, *Medieval Warhorse*, 59-63.

⁹⁰⁹ *Libro de los fechos*, 104 παρ. 474-475.

⁹¹⁰ Οι κιστερκιανοί μοναχοί κατά τον 12^ο – 13^ο αιώνα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των πρώτων αυτοκρατορικών ιπποφορβείων στη Γαλλία, Prévot – Ribemont, *Cheval en France*, 91-127, Schwien – Jeannin, ‘Cheval’, 119, 121-128.

⁹¹¹ Sampsonis, ‘Administration’, 156-157, της ίδιας, ‘La place’, 108.

εύφορο κάμπο της Ανδραβίδας η εκτροφή αλόγων, γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο, αποτελούσε διαχρονική επαγγελματική δραστηριότητα⁹¹².

Οι ιππότες του πριγκιπάτου χρησιμοποίησαν δυο κατηγορίες πολεμικών αλόγων. Αρχικά, ευρωπαϊκά άλογα εισαγωγής, που ήταν ψηλόκορμα, δυνατά και ευτραφή για τα δεδομένα της Ανατολής και διακρίνονταν για την επιθετικότητα και την αντοχή τους. Τα άλογα αυτά ανταποκρίνονταν στις δυτικές μεθόδους κρούσης, που βασιζόνταν σε μαζικές εφόδους του ιππικού με ισοπεδωτικά αποτελέσματα⁹¹³. Ευρωπαϊκά πολεμικά άλογα έφταναν, άλλωστε, αρκετά συχνά στις σταυροφορικές κτίσεις της Ανατολής για να αντικαταστήσουν όσα είχαν χαθεί στις πολεμικές επιχειρήσεις, τα ναυτικά ταξίδια και τις κακουχίες⁹¹⁴. Το *Χρονικόν του Μορέως* αναφέρει ότι στη μάχη της Πρινίτσας, το 1263, ο Φράγκος διοικητής, Jean de Catavas, εμψύχωνε το στρατό του λέγοντας πως ένα δικό τους άλογο ισοδυναμούσε με δεκαπέντε βυζαντινά⁹¹⁵.

Ωστόσο, με την πάροδο των χρόνων το πριγκιπάτο της Αχαΐας δέχθηκε επιδράσεις στις τάξεις των ελαφρά οπλισμένων ιπέων του, οι οποίοι με βάση τα περιορισμένα διαθέσιμα στοιχεία, διέθεταν εξοπλισμό και οργάνωση παρόμοιες με το μουσουλμανικό ιππικό της Μέσης Ανατολής και το βυζαντινό του ελλαδικού χώρου. Το σώμα αυτό χρησιμοποιούσε πιθανότατα ευλύγιστα άλογα μεσαίων διαστάσεων με φαρδιά ρουθούνια, που είχαν μικρότερο κόστος αγοράς και εκπαίδευσης από τα ευρωπαϊκά άλογα⁹¹⁶. Τέλος, απαραίτητα σε κάθε μετακίνηση και μεταφορά φορτίων ήταν τα μικρόσωμα άλογα μεταφοράς και ακόμη οι ημίονοι και τα γαϊδούρια.

Πέρα από το εμπόριο αλόγων που διέπονταν από αυστηρούς κανονισμούς και διεξάγονταν σε τοπικές αγορές και ετήσιες εμποροπανηγύρεις, πολεμικά άλογα αποτελούσαν λάφυρα στο πεδίο της μάχης, αλλά μπορούσαν να είναι και αποτέλεσμα διακρατικής συναλλαγής⁹¹⁷. Η διαφορετική χρήση καθόριζε και την τιμή των ζώων: οι μεταγωγικοί ίπποι ήταν φθηνοί σε σχέση με τους πολεμικούς ή τους ίππους

⁹¹² Βλ. παραπάνω σελ. 35.

⁹¹³ *Le voyage d' Outremer*, 62.

⁹¹⁴ Τα ευρωπαϊκά πολεμικά άλογα προέρχονταν από τη Γερμανία, την Αγγλία και κυρίως από την Ισπανία και την Ιταλία, Barber, *Knighthood*, 235-238, Jacoby, 'Trade of Acre', 111.

⁹¹⁵ «Τα ἄλλογα ὅπου ἔχουσιν, ὄλα ὑπαρίππια εἶναι, ἐνὸς φαρίου μας ἢ φορὰ νὰ ρίξῃ δεκαπέντε», *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 4729-4730.

⁹¹⁶ Hyland, *Medieval Warhorse*, 140, Babuin, «Ἴππος», 120-121, 125-126.

⁹¹⁷ Στο ίδιο, 122-123. Διάσημες αγορές αλόγων, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, ήταν οι δυο ετήσιες εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας, Gies - Gies, *Medieval City*, 13-15.

παρέλασης⁹¹⁸. Η ιππασία αποτελούσε εκτός των άλλων στοιχείο κοινωνικής διάκρισης, με αποτέλεσμα οι Φράγκοι των ανώτερων τάξεων να ξοδεύουν μεγάλα ποσά στην αγορά και συντήρηση αλόγων⁹¹⁹.

Ο εξοπλισμός του αλόγου περιλάμβανε τα εξαρτήματα ελέγχου και καθοδήγησης (στομίδα, χαλινάρια, σπιρούνια), της χρήσης του από τον ιππέα (σέλα, αναβολείς), της προστασίας του ζώου (θωράκιση), καθώς και διάφορα διακοσμητικά στοιχεία (επιρράμματα, κουδουνάκια). Η εξάρτηση του ίππου, τα *καβαλλαρικά* των Βυζαντινών, ήταν εξοπλισμός με αρκετά μεγάλο κόστος⁹²⁰. Τα υλικά που προτιμούνταν ήταν συνήθως δέρμα και σίδηρο, σε διάφορες παραλλαγές ανάλογα με την τεχνική εξέλιξη και τις οικονομικές δυνατότητες του ιδιοκτήτη. Πολύτιμα μέταλλα, που μπορεί να υποδηλώνονται από την εικονογραφία ή να αναφέρονται στις πηγές, δεν διαπιστώνονται στις ανασκαφές, καθώς πιθανότατα ανακυκλώνονταν⁹²¹. Δυσκολίες στον προσδιορισμό της χρήσης παρουσιάζουν επίσης διάφορα μεταλλικά αντικείμενα (πόρπες, επιρράμματα, κουδουνάκια, κρίκοι, διακοσμητικά καρφίδια) που μπορεί να συνδέονται με τον εξοπλισμό του αλόγου αλλά και με την ενδυμασία του αναβάτη⁹²².

Οι ανασκαφές του νομού Ηλείας έδωσαν αρκετά μεταλλικά στοιχεία της σταυροφορικής ιπποσκευής επιβεβαιώνοντας τη γνωστή από τα ρομαντικά μυθιστορήματα της εποχής, στενή σχέση που είχε ο μεσαιωνικός ιππότης με το αλόγο του. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν ομάδες σπιρουνιών, πετάλων και δευτερευόντως πορπών και συνδέσμων. Δεν προέκυψε, ωστόσο, καμιά πληροφορία για τη θωράκιση των ίπων, που μαρτυρείται από βυζαντινές και δυτικές πηγές από τον 12^ο αιώνα και εξής, και γνώρισε διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Η χρήση των **σπιρουνιών** κατά την ιππασία ήταν βοηθητική κι εφόσον χρησιμοποιούνταν σωστά και σε κατάλληλα εκπαιδευμένα άλογα, δεν κατέληγε σε

⁹¹⁸ Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich*, 169.

⁹¹⁹ Prager, *Crusaders*, 89-90. Το κόστος συντήρησης ενός αλόγου ήταν υψηλό καθώς, εκτός των άλλων, απαιτούνταν για τη σίτισή του σε καθημερινή βάση πέντε κιλά κριθάρι ή βρώμη, το ισοδύναμο που κατανάλωναν ημερησίως τέσσερις αγρότες ή οικοδόμοι, Bachrach, 'Animals and Warfare', 718-719, 750, Karpozilos, 'Realia', 69-70.

⁹²⁰ Oikonomides, 'Contents', 211 σημ. 45.

⁹²¹ Schwiens – Jeannin, 'Cheval', 115, 117.

⁹²² Ο άνθρωπος της εποχής συμπληρώνει ή διακοσμεί την ενδυμασία του με τους ίδιους τρόπους που φροντίζει την εμφάνιση του πιστού και αγαπημένου του συντρόφου, Enlart, *Archéologie française*, 250.

εμβολισμό και τραυματισμό του ζώου. Εξάλλου, οι ιδιοκτήτες αλόγων, επιφορτισμένοι με το υψηλό κόστος αγοράς και συντήρησής τους, θα απέφευγαν οποιαδήποτε πρόκληση βλάβης στα ζώα. Ωστόσο, δεν αποκλείεται τραυματισμός αλόγων από τα σπιρούνια σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, μάχης ή από απροσεξία⁹²³.

Στην κλασική Ελλάδα χρησιμοποιούνταν ξύλινα σπιρούνια και αναπαριστάνονταν σε αγγεία με παραστάσεις Αμαζόνων, οι οποίες φορούσαν ένα σπιρούνι στο αριστερό πόδι. Στην Ευρώπη τα μεταλλικά σπιρούνια διαδόθηκαν από τους Κέλτες τον 3^ο αιώνα π.Χ.⁹²⁴. Σιδερένιο διχαλωτό εξάρτημα της ρωμαϊκής περιόδου ανασκάφηκε στα Ίσθμια και ταυτίζεται χωρίς βεβαιότητα από τον ανασκαφέα με σπιρούνι⁹²⁵. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση σπιρουνιών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Η χρήση τους φαίνεται ότι συνδέεται με την εντατικοποίηση της χρήσης του αλόγου και την οριστικοποίηση των στοιχείων της ιπποσκευής κατά τον 9^ο αιώνα. Για πρώτη φορά εικονογραφούνται σε μικρογραφίες των Κυνηγετικών του Ψευδο-Οπριανού στο τέλος του 10^{ου} – πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα⁹²⁶. Τα σπιρούνια εμφανίζονται επίσης στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης κατά τον 11^ο αιώνα⁹²⁷.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα τα σπιρούνια, πέρα από την εξυπηρέτηση των πρακτικών αναγκών του ιππέα, υποδήλωναν κοινωνική θέση κι εφόσον ήταν επιχρυσωμένα, λειτουργούσαν ως ιπποτικά σύμβολα. Μολονότι επιχρυσωμένα σπιρούνια χρονολογούνται από τον ύστερο 8^ο αιώνα, μόλις τον πρώιμο 12^ο αιώνα φαίνεται ότι απέκτησαν συμβολικό ρόλο στις τελετές χρίσματος ιπποτών⁹²⁸. Έκτοτε μόνο όποιος χριζόταν ιππότης είχε δικαίωμα να φορά χρυσά σπιρούνια και οι σταυροφόροι φαίνεται πως παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό πιστοί στις συνήθειες της γενέτειράς τους⁹²⁹.

⁹²³ Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Pierpoint Morgan, κώδ. M.638, φ. 33r, 'Βίβλος Morgan/Maciejowski', Γαλλία, 1250 π., Ellis, 'Spurs', 127.

⁹²⁴ Grotowski, *Warrior Saints*, 392 και σημ. 53.

⁹²⁵ Πύργος 10 (IM 72-6), *AD* 28 (1973) Χρονικά, 149, πίν. 132d (P.A. Clement).

⁹²⁶ Βενετία, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, Marc. gr. Z.479, φ. 6v, 7v, Kádár, *Survivals*, εικ. 142.1.3. Ο Z. Kádár, βασιζόμενος στον K. Weitzmann, τοποθετεί τον κώδικα στους χρόνους του Βασιλείου Β' (976-1025), ενώ ο I. Σπαθαράκης τον ανάγει στα μέσα του 11^{ου} αιώνα, στο ίδιο, 91 και σημ. 2, Spatharakis, *Cyнетica*, 3 αντίστοιχα.

⁹²⁷ Rud, *Der Teppich von Bayeux*, 87, εικ. 10-11, 39, 43, 45-53, 56, 68-69, 74-75, 86-88.

⁹²⁸ Το χρίσμα ενός νέου ιππότη απέκτησε τελετουργικό χαρακτήρα κατά τον 10^ο αιώνα και πιθανόν προήλθε από εκκλησιαστικές ευλογίες υπέρ των υπερασπιστών της πίστεως, Jope, 'Iron Spurs', 35-42, Gies - Gies, *Castle*, 166-169, White, *Medieval Technology*, 150.

⁹²⁹ Τον ύστερο 14^ο αιώνα υπήρχαν διαμαρτυρίες ότι πολλοί μισθοφόροι πολεμιστές, αυτόκλητοι ιππότες, φορούσαν επιχρυσωμένα σπιρούνια, Jones, *Chaucer's Knight*, 18-19, Babuin, «Ίππος», 136.

Ο βυζαντινός λόγιος και μητροπολίτης Κυζίκου Κωνσταντίνος Στίλβης, καταγγέλλοντας τις συνήθειες των Λατίνων σε σχετική πραγματεία του, που χρονολογείται λίγο μετά το 1204, σημειώνει ότι στο χώρο του θυσιαστηρίου των ναών συνήθιζαν να συγκαλούν δικαστήρια στα οποία μετείχαν και λαϊκοί που φορούσαν σπιρούνια⁹³⁰. Η πληροφορία επαληθεύει την προσκόλληση των σταυροφόρων στις συνήθειες του τόπου τους, καθώς οι εκκλησίες στη δυτική Ευρώπη ήταν χώροι συνελεύσεων των διοικητικών συμβουλίων και γύρω από αυτές αναπτυσσόταν η κοινωνική ζωή των πόλεων⁹³¹. Ο Μαρίνο Σανούδο Τορσέλλο αναφέρει ότι ο πρίγκιπας Γοδεφρείδος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1228-1246) συντηρούσε μόνιμα στην αυλή του με δικά του έξοδα ογδόντα ιππότες με χρυσά σπιρούνια⁹³². Ο Λεόντιος Μαχαιράς σημειώνει ότι στον τάφο του Pierre de Lusignan (1362-1369) στην Κύπρο βρέθηκαν επιχρυσωμένα σπιρούνια διακοσμημένα με τα ονόματα των τριών μάγων⁹³³. Στη μάχη των Νέων Πατρών, το 1274, οι Φράγκοι που πολέμησαν στο πλευρό του Ιωάννη Δούκα αφαίρεσαν από τους νικημένους Έλληνες ακόμη και τα σπιρούνια τους⁹³⁴.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα διακρίνονται δυο τύποι σπιρουνιών. Ο παλιότερος τύπος, γνωστός από τη ρωμαϊκή περίοδο, απολήγει σε ακίδα και ήταν σε αποκλειστική χρήση στον ευρωπαϊκό χώρο ως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα⁹³⁵. Έχει βρεθεί σε πολλές μεσαιωνικές θέσεις των Βαλκανίων και της δυτικής Ευρώπης, που χρονολογούνται από τον 8^ο/9^ο ως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα⁹³⁶. Από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα σταδιακά αντικαταστάθηκε από το σπιρούνι με αγκαθωτό τροχό και παρόλο που δεν εξαφανίστηκε εντελώς, η χρήση του σπανίζει από το δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα⁹³⁷.

⁹³⁰ «...ἀλλὰ καὶ δικαστήρια καθίζουσιν ἔνδον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ μετὰ τῶν ἱερωμένων ἐκεῖ συνεδρεῦουσι λαϊκοί, εἰ τύχοι καὶ ἰππόκεντρα φοροῦντες ἐν πτέρναις καὶ ῥάβδους ἔχοντες ἐν χερσίν...», 'Constantin Stilbès', 75.238-240.

⁹³¹ Gies - Gies, *Medieval City*, 120.

⁹³² Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 105, 15-16.

⁹³³ Λεοντίου Μαχαιρά, *Χρονικόν*, τόμ. II, 104-105 παρ. 129.3.

⁹³⁴ Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, 427.18.

⁹³⁵ Ellis, 'Spurs', 126.

⁹³⁶ Η χρήση του για ένα μεγάλο διάστημα περίπου πεντακοσίων χρόνων φαίνεται πως ήταν αδιάλειπτη, όπως δείχνει η σποραδική παρουσία του σε ανασκαμμένες θέσεις διαφόρων περιόδων: Vážarova, 'Bulgarischen Volkes', 19, εικ. 16d,e, Popović – Ivanišević, 'Braničevo', 142 εικ. 13.1, 162 εικ. 33.1, Borisov, *Djadovo*, 128 και εικ. 157-158, Jakšić, 'Croatian art', 51 εικ. 13, Petricioli, 'Croazia', 55 εικ. 1, 56 εικ. 2-3, 57 εικ. 4, Tomićić, 'Kroatien Besiedelten Gebieten', 67 εικ. 8, Popović, *Ras*, 258 εικ. 221, Firlet – Zaitz επιμ., *Krakow*, 288-289 αρ. 17-18.

⁹³⁷ Ellis, 'Spurs', 129.

Η εισαγωγή του τροχού με τις περιστρεφόμενες ακίδες αποτέλεσε τεχνική βελτίωση που διευκόλυνε την κίνηση του ποδιού του αναβάτη⁹³⁸. Το σπιρούνι με περιστρεφόμενο αγκαθωτό τροχό εμφανίστηκε στη δυτική Ευρώπη κατά τον 13^ο αιώνα, πιθανόν από την ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία και σταδιακά αντικατέστησε το σπιρούνι με ακίδα⁹³⁹. Σε σπιρούνι του 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα από τη Μολδαβία, ο λαιμός που συγκρατεί τον αγκαθωτό τροχό προσκολλάται ξεχωριστά στα διχαλωτά στελέχη. Το στοιχείο αυτό πιθανόν δηλώνει μεταβατικό στάδιο, καθώς στα μεταγενέστερα σπιρούνια ο λαιμός συμφύεται με τα στελέχη⁹⁴⁰.

Τα σπιρούνια με αγκαθωτό τροχό διαδόθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα στις διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Πρώιμες απεικονίσεις δείχνουν μικρού μεγέθους λεπτά αντικείμενα με μικρούς, εξάκτινους αγκαθωτούς τροχούς και καμπύλα στελέχη. Στη Γαλλία εντοπίζονται σε υαλοστάσια του καθεδρικού της Chartres (1230 π.). Στην Ιταλία απεικονίζονται στο παρεκκλήσι του Αγίου Σιλβέστρου στην εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων στη Ρώμη (1246)⁹⁴¹. Ο νέος τύπος σπιρουνιού εικονογραφείται σε αγγλικό χειρόγραφο, του 1240-1250 περίπου, από το αβαείο του Αγίου Αλβανού, στα υποδήματα έφιππου ιερωμένου⁹⁴². Εικονίζεται ακόμη σε χειρόγραφο της Άκρας και της Λομβαρδίας στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα⁹⁴³, αλλά εμφανίζεται στην τέχνη του βασιλείου της Νάπολης και των λατινοκρατούμενων περιοχών του ελλαδικού χώρου κατά το πρώτο τρίτο του 14^{ου} αιώνα⁹⁴⁴ (εικ. 152α, 158). Στο χώρο της Πελοποννήσου σπιρούνια με αγκαθωτό τροχό αρκετά μεγάλης διαμέτρου εικονογραφείται σε παράσταση θαύματος

⁹³⁸ Hyland, *Medieval Warhorse*, 17.

⁹³⁹ Σπιρούνι με τροχίσκο από τη Ρωσία χρονολογείται το 1220-1230, Kirričnikon, 'Russische Waffen', 114, πίν. 19, Nicolle, *Fighting*, 150-151. Σπιρούνι που ανασκάφτηκε στο βυζαντινό κάστρο Krasen της Βουλγαρίας έχει χρονολογηθεί, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, στο τέλος του 12^{ου} αιώνα. Ωστόσο, η τυπολογία του τροχού του παραπέμπει σε μεταγενέστερη χρονολόγηση, πιθανόν στον 14^ο αιώνα, Grigorov, 'Krasen', 796, εικ. 15.

⁹⁴⁰ Spinei, 'Bucovine', 377 εικ. 5.25.

⁹⁴¹ Masson, 'Horse Management', 188, Ellis, 'Spurs', 128.

⁹⁴² Δουβλίνο, Trinity College κώδ. 177, φ. 55v, Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I)*, 130-133 αρ. 85, εικ. 282.

⁹⁴³ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188-192 αρ. 10, 199-200 αρ. 19, εικ. 71, 188.

⁹⁴⁴ Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 172, πίν. XXVb, Παπαδάκη-Ökland, «Δυτικότροπες τοιχογραφίες», 504-505, πίν. ΛΑ', εικ. 264a, Spatharakis – Van Essenberg, *Amari*, εικ. 70, Lymberopoulou, *Kavalariana*, 107-108, 367 εικ. 33, Babuin, «Ίππος», 136-137, Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες», 191-193, πίν. 77.

του έφιππου αγίου Γεωργίου από τον ομώνυμο ναό στο Λογγανίκο, που χρονολογείται στα 1374/5⁹⁴⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η, εξίτηλη σήμερα παράσταση του αγίου Γεωργίου από το κάστρο Sabbionara στο Ανίο της Λομβαρδίας, όπου ο άγιος εικονογραφείται ως σύγχρονος ιπότης και φορά σπιρούνι όμοιας τυπολογίας με τα σιδερένια επιχρυσωμένα ευρήματα από τους τάφους της Γλαρέντζας. Η παράσταση χρονολογείται το 1340 περίπου και ανήκει σε ένα σύνολο τοιχογραφιών, που αναπαριστούν τους πολέμους των Γουέλφων και των Γιβελίνων⁹⁴⁶. Τα σπιρούνια α/κ: 16-28 από τη Γλαρέντζα, που χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια από τα ανασκαφικά τους συμφραζόμενα, επαληθεύουν τις τυπολογικές κατατάξεις των σπιρουνιών με αγκαθωτό τροχό του 14^{ου} αιώνα και δείχνουν πως η άρχουσα τάξη του πριγκιπάτου ήταν απολύτως ενήμερη των σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκών τάσεων⁹⁴⁷.

Η εξέλιξη στην τυπολογία των σπιρουνιών περιλάμβανε την κάμψη των δυο στελεχών τους ώστε να διέρχονται κάτω από τους αστραγάλους του ιπέα. Η τάση αυτή πρωτοεμφανίζεται αμυδρά σε σπιρούνια με ακίδα του 12^{ου} αιώνα και εντείνεται σταδιακά ως τα μέσα του 13^{ου} αιώνα⁹⁴⁸. Στα σπιρούνια με ακίδα συχνά τα άκρα του δερμάτινου ιμάντα στερεώνονταν με καρφίδια απευθείας στις απολήξεις των μεταλλικών στελεχών. Το στοιχείο αυτό δεν διατηρήθηκε, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις⁹⁴⁹, στα σπιρούνια με αγκαθωτό τροχό, τα οποία στα άκρα των στελεχών τους έφεραν οπές για την προσάρτηση συνδέσμων και άγκιστρων που συγκρατούσαν τους δερμάτινους ιμάντες⁹⁵⁰.

Η τυπολογία των σπιρουνιών της δυτικής Ευρώπης δεν άλλαξε για αρκετούς αιώνες, μολονότι οι αιχμές του σπιρουνιού με τον τροχό έτειναν να μεγαλώνουν. Αγκαθωτοί τροχοί με σταδιακά αυξανόμενη διάμετρο γνώρισαν διάδοση από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και ως το τέλος του αιώνα αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των αιχμών (*multi-point rowels*)⁹⁵¹. Η τάση για αύξηση της διαμέτρου των τροχών προς τα μέσα του

⁹⁴⁵ Chassoura, *Longanikos*, 178-180, εικ. 5.

⁹⁴⁶ Nicolle, *Arms and Armour*, 242-244 αρ. 658e.

⁹⁴⁷ Βλ. και παραπάνω σελ. 104-105.

⁹⁴⁸ Ellis, 'Spurs', 127.

⁹⁴⁹ Coad – Streeten, 'Castle Acre', 234-235 αρ. 143, εικ. 41.

⁹⁵⁰ Ellis, 'Spurs', 127, 130, αρ. 318, 321, εικ. 90, 136-137 αρ. 325-326, εικ. 95.

⁹⁵¹ Vetnić, 'Middle Morava Basin', 144, 156, πίν. VI.5-6, Ellis, 'Spurs', 129, αρ. 359-363, εικ. 106. Πρβλ. το σπιρούνι του Sir Geoffrey Luttrell από τη χορηγική μικρογραφία στο ομώνυμο ψαλτήρι, Λονδίνο,

14^{ου} αιώνα ανιχνεύεται και στην εικονογραφία⁹⁵². Προς το τέλος του αιώνα εμφανίστηκαν τροχοί με διάμετρο 6-7,5 εκ., στην ομάδα των οποίων εντάσσεται το εύρημα α/κ: 30 από το Χλεμούτσι, που μπορεί έτσι να χρονολογηθεί στην ίδια περίοδο. Η παράδοση των μεγάλων τροχών έφθινε στη Δύση μετά τον 14^ο αιώνα μολονότι ο μεγάλος αριθμός αιχμών διατηρήθηκε. Η τάση για σπιρούνια με κοντό λαιμό και τροχούς μεγάλης διαμέτρου διατηρήθηκε στην τέχνη της βενετοκρατούμενης Κρήτης του πρώτου μισού του 15^{ου} αιώνα. Σε εικόνα του αγίου Γεωργίου του γνωστού κρητικού ζωγράφου Αγγέλου Ακοτάντου, σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη, ο άγιος φορά χρυσό σπιρούνι με εξάκτινο τροχό μεγάλης διαμέτρου⁹⁵³.

Από το 1400 ο λαιμός των σπιρουνιών με περιστρεφόμενο τροχό αρχίζει να μακραίνει και να λεπταίνει, στο πλαίσιο μιας τάσης που γνώρισε μεγάλη διάδοση στη δυτική Ευρώπη κατά τον 15^ο και τον πρώιμο 16^ο αιώνα και επεκτάθηκε και στα υποδήματα⁹⁵⁴. Παρόλο που την ίδια περίοδο συνυπάρχουν και τα πιο πρακτικά σπιρούνια με κοντό λαιμό, η απουσία σπιρουνιών με μακρύ λαιμό από τους τάφους της Γλαρέντζας αποτελεί πρόσθετη ένδειξη για να οριστεί η περίοδος γύρω στο 1400 ως ανώτατο χρονικό όριο για τη χρονολόγησή τους.

Δερμάτινα στοιχεία σπιρουνιών σπάνια εντοπίζονται στις ανασκαφές. Μερικές παρατηρήσεις όμως μπορούν να γίνουν από μια μικρή αλλά ενδεικτική ομάδα είκοσι δερμάτινων ιμάντων, που ανασκάφτηκαν σε αποθέτες απορριμμάτων κοντά στις όχθες του Τάμεση και ανάγονται στον ύστερο Μεσαίωνα⁹⁵⁵, καθώς και από στοιχεία που συνάγονται από την εικονογραφία. Οι δερμάτινοι ιμάντες είχαν στη μια τους απόληξη σιδερένιους συνδέσμους για προστασία από τη φθορά. Στο αντίθετο άκρο τους συνδέονταν με τα στελέχη του σπιρουνιού. Ο μεγάλος αριθμός παρόμοιων συνδέσμων που ανασκάφτηκαν στους τάφους του καθεδρικού της Γλαρέντζας (α/κ: 16, 18-19, 22,

---

Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Add. 42130, φ. 202v, Lincolnshire/Αγγλία, 1320-1340, Backhouse, *Luttrell Psalter*, εικ. 6-7.

⁹⁵² Έφιππος αρχάγγελος Μιχαήλ, Λέσνοβο, 1349, Gabeliǎ, *Lesnovo*, πίν. XXXV.

⁹⁵³ Αρ. εισ. 28129, Βασιλάκη, «Εικόνα του ζωγράφου Αγγέλου», 41-49, πίν. 26-27.

⁹⁵⁴ Ο μακρύς λαιμός των σπιρουνιών έχει υποστηριχθεί πως εξυπηρετούσε τον έλεγχο θωρακισμένων αλόγων, διευκολύνοντας τη διέλευση κάτω από την επίπεδη θωράκιση, Gillmor, 'Cavalry', 206. Πρβλ. χάλκινες επιτύμβιες πλάκες από το Λονδίνο, που χρονολογούνται στο διάστημα 1420-1485, Emmerson, 'Monumental brasses', εικ. 20-23, 25. Στην κατηγορία σπιρουνιών με μακρύ λαιμό και τροχούς μικρότερης διαμέτρου με πολλαπλές αιχμές εντάσσεται το σπιρούνι του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου (1425-1428) από το διάσημο πίνακα της Προσκύνησης των Μάγων του Benozzo Gozzoli (1439), *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 130 εικ. 154.

⁹⁵⁵ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 215-216, Ellis, 'Spurs', 150-156.

27-28, 37-43) πιστοποιούν αναλογίες σε τυπολογία και πρακτικές με τη δυτική Ευρώπη. Οι μιάντες στην επιφάνειά τους έφεραν συχνά διακοσμητικά καρφίδια κι άλλα επιμήκη ή φυλλόσχημα επιρράμματα, τοποθετημένα στα πλάγια του ποδιού ώστε να είναι ορατά κατά την ιπασία, ενώ ακόσμητα παρέμεναν τα τμήματά τους που διέρχονταν κάτω από το πόδι του αναβάτη⁹⁵⁶ (εικ. 158).

Στα επικά ιπποτικά κείμενα αναφέρονται σπιρούνια διακοσμημένα με σμάλτα και πολύτιμους λίθους⁹⁵⁷. Η διακόσμηση σπιρουνιών με ένθετα διακοσμητικά μοτίβα από πολύτιμα υλικά είναι σπάνια, συνδέεται με εκπροσώπους των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και περιλαμβάνει συνήθως το οικογενειακό τους οικόσημο⁹⁵⁸. Σπιρούνια που χρησιμοποιούνταν σε ξεχωριστές περιστάσεις, λόγου χάρη σε ιπποτικά αγωνίσματα, δεν είναι δυνατόν να εντοπιστούν από το σύνολο των σωζόμενων ευρημάτων και δεν είναι βέβαιο ότι παρουσιάζουν τυπολογική διαφοροποίηση⁹⁵⁹. Οι γυναίκες φορούσαν σπιρούνια μόνο όταν έπρεπε να ιππεύσουν. Μικρού μεγέθους λεπτά σπιρούνια πιθανόν χρησιμοποιούνταν για την εκπαίδευση αγοριών⁹⁶⁰.

Τα σπιρούνια ήταν προϊόντα μαζικής παραγωγής. Τα σιδερένια ήταν κατά κανόνα σφυρήλατα και τα χάλκινα χυτά. Στη δυτική Ευρώπη υπήρχε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα μεγάλη ειδικευση στην κατασκευή των εξαρτημάτων ιπποσκευής⁹⁶¹. Μικρογραφία γερμανικού χειρογράφου του 1457 εικονίζει έναν κατασκευαστή σπιρουνιών που παράλληλα διαθέτει το εμπόρευσμά του προς πώληση⁹⁶². Στο Χλεμούτσι και στη Γλαρέντζα λειτουργούσαν πιθανότατα σιδηρουργεία που κάλυπταν τουλάχιστον τις στοιχειώδεις τοπικές ανάγκες, αλλά η δραστηριότητά τους δηλώνεται έμμεσα από

⁹⁵⁶ Στην περίφημη 'Βίβλο Morgan/Maciejowski', που χρονολογείται γύρω στο 1250, οι εικονιζόμενοι ιππείς αναδίπλωναν την απόληξη του δερμάτινου μιάντα των σπιρουνιών κάτω από το τμήμα του που διερχόταν από το πόδι, Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Pierpoint Morgan, κώδ. M.638, φ. 24r-v, www.themorgan.org/exhibitions/exhibOnlineThumbs.asp?id=OnlineKings.

⁹⁵⁷ Διήγησις του Αχιλλέως, 14^{ος} - 15^{ος} αιώνας, *Romanzi*, 400 στ. 1110.

⁹⁵⁸ Ellis, 'Spurs', 126-130 και 133-134 αρ. 323, εικ. 91-92. Ακόμη, Dean, 'Early Gothic Spurs', 129-130, Boccia, *Armeria*, 102 αρ. 189, πίν. VII, Goodall – Woodcock, 'Ballots', 240, Ward-Perkins, *London Museum*, 111, Gilchrist, *Medieval Life*, 110.

⁹⁵⁹ Ellis, 'Spurs', 124.

⁹⁶⁰ Saunders – Saunders επιμ., *Salisbury Museum*, αρ. 36, εικ. 20 (B. Ellis), Ellis, 'Spurs', 146 αρ. 353, εικ. 104.

⁹⁶¹ Στο Λονδίνο ξεχωριστή επαγγελματική κατηγορία αποτελούσαν οι κατασκευαστές σπιρουνιών και υποκατηγορία οι ειδικευμένοι τεχνίτες που έφτιαχναν τους αγκαθωτούς τροχούς, στο ίδιο, 124-126.

⁹⁶² Νυρεμβέργη, Δημοτική Βιβλιοθήκη, κώδ. Amb. 317.2°, φ. 77v, Treue – Goldmann – Kellerman, *Mendelschen*, 127, πίν. 119.

αρχαιολογικές ενδείξεις⁹⁶³. Πιθανόν ο ημιτελής τροχός σπιρουνιού α/κ: 30 είναι προϊόν τοπικής παραγωγής.

Το **πέταλο** που προσαρμόζεται με καρφιά χρησιμεύει στην προστασία της οπλής του αλόγου, δηλαδή του κεράτινου εξωτερικού καλύμματος του ποδιού του, από τη φθορά και την καταστροφή. Η χρήση σιδερένιων πετάλων υπήρξε σημαντικός νεοτερισμός, που επέτρεψε ασφαλέστερο πάτημα του ζώου σε ανώμαλα εδάφη και κατά συνέπεια βελτιωμένες συνθήκες μετακίνησης, μεταφορά βαρύτερου φορτίου σε μεγαλύτερη απόσταση, βελτιωμένη απόδοση στις αγροτικές δραστηριότητες, ασφάλεια κατά τη διενέργεια πολεμικών επιχειρήσεων⁹⁶⁴.

Η χρονολογία εμφάνισης των πρώτων πετάλων εξακολουθεί να διχάζει την επιστημονική κοινότητα⁹⁶⁵. Η πρώτη αναφορά στη χρήση σιδερένιων πετάλων γίνεται σε ανώνυμο, βυζαντινό, στρατιωτικό εγχειρίδιο του 6^{ου} αιώνα⁹⁶⁶. Όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα, κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο δεν συνεχίστηκε η χρήση των ρωμαϊκών δετών ιπποσάνδαλων (*solea*), αλλά χρησιμοποιήθηκαν πέταλα από ελάσματα σιδήρου, τετράγωνου ή ωοειδούς σχήματος, που κάλυπταν όλη την οπλή του αλόγου, τα οποία και χαρακτηρίζονται ως «ανατολικού» ή «αραβικού» τύπου, καθώς μάλιστα δεν απαντούν στη Δύση. Το σχήμα τους θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προέρχεται από τα ρωμαϊκά ιπποσάνδαλα, με τη διαφορά ότι στερεώνονταν με καρφιά και συχνά έφεραν μια μεγάλη οπή αερισμού στο κέντρο⁹⁶⁷.

Η χρήση των πετάλων συνεχίστηκε αδιάλειπτα στην ανατολική και δυτική Ευρώπη και φαίνεται ότι εντατικοποιήθηκε από τον 9^ο αιώνα⁹⁶⁸. Στα τέλη του 9^{ου} – 10^ο αιώνα αναφέρεται για πρώτη φορά η χρήση ημικυκλικών πετάλων στις βυζαντινές και δυτικές

⁹⁶³ Βλ. σελ. 104, 196, 310-311.

⁹⁶⁴ Lazaris, 'Cheval', 252-253.

⁹⁶⁵ Του ίδιου, 'Fer à clous', 259-292.

⁹⁶⁶ «...τὰς δὲ γε βάσεις τῶν ποδῶν τῶν ἵπων καὶ αὐτὰς ὁμοίως σιδηροῖς πετάλοις κατησφαλίσθαι...», *Byzantine Military Treatises*, 56-59.

⁹⁶⁷ Lazaris, 'Fer à clous', 278-287, του ίδιου, 'Cheval', 256-259.

⁹⁶⁸ Πίκουλας, «Βυζαντινά λιθόστρωτα», 82 και σημ. 4, Lazaris, 'Fer à clous', 284-285. Ο έλεγχος της δύναμης του αλόγου και η χρήση του πετάλου έδωσαν ώθηση στην αγροτική παραγωγή στην ανατολική και δυτική Ευρώπη κατά το διάστημα 1000-1300, επηρεάζοντας την οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, White, *Medieval Technology*, 61-69, Gies - Gies, *Medieval City*, 10-11, France, *Western Warfare*, 35-36.

πηγές και χρονολογείται η εμφάνισή τους στη βυζαντινή τέχνη⁹⁶⁹. Οι πληροφορίες των πηγών επαληθεύονται από τα ανασκαφικά δεδομένα⁹⁷⁰.

Τα πέταλα που προέκυψαν από ανασκαφικές τομές στα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα, καθώς και από άλλες φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας, διακρίνονται σε δυο κατηγορίες με βάση την τυπολογία τους: Σε συμπαγή πέταλα «ανατολικού τύπου», που κάλυπταν όλη την οπλή του ζώου (α/κ: 44-45) και σε ημικυκλικά (α/κ: 46-55). Και οι δυο κατηγορίες φέρουν επιμήκεις οπές προσήλωσης στην επιφάνεια του ελάσματος, που διατηρούν επιτόπου τμήματα καρφιών.

Συγκριτική μελέτη ενός δείγματος 360 ημικυκλικών πετάλων, που ανασκάφηκαν σε αποθέτες απορριμμάτων του Τάμεση και χρονολογούνται στο διάστημα 1150-1450 περίπου, επέτρεψε την τυπολογική κατάταξή τους σε τέσσερις ομάδες με βάση το μέγεθος και τον τύπο τους καθώς και τη μορφολογία των οπών στερέωσης⁹⁷¹. Το συγκριτικό υλικό κατέδειξε ότι από τον 13^ο αιώνα και εξής τα πέταλα είναι μακρύτερα και πλατύτερα σε σχέση με προηγούμενες περιόδους⁹⁷². Στον τύπο 4 της κατάταξης του John Clark ανήκουν όλα τα ημικυκλικά πέταλα που προέρχονται από τις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας (εικ. 47). Ο τύπος 4 χρονολογείται από τα τέλη του 13^{ου} έως τον 15^ο αιώνα και περιλαμβάνει πλατύτερα και πιο λεπτά πέταλα από τα αντίστοιχα του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα (ομάδες 1-2), με μέσο όρο πλάτους 11 εκ. έναντι 10,2 εκ. που ίσχυε παλιότερα⁹⁷³.

Τα πέταλα στερεώνονται με καρφιά από μαλακό σίδηρο, που διέρχονται λοξά από το κέρασ της οπλής και κάμπτονται ή στερεώνονται σπειροειδώς⁹⁷⁴. Οι οπές

⁹⁶⁹ *Αυτοκράτορας Λέοντος, Τακτικά*, 92, *Waltharius*, στ. 1203. Πρβλ. μικρογραφία από τα *Ιερά Παράλληλα* του Ιωάννη Δαμασκηνού, που εικονίζει τον έφιππο Σαούλ, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Par. Gr. 923, φ. 329r, Weitzmann, *Sacra Parallela*, εικ. 111.

⁹⁷⁰ Ένα μικρό σιδερένιο πέταλο με ακανόνιστες οπές προσήλωσης βρέθηκε στη Σλοβακία, στο Pobedim, περιοχή Trečín, και χρονολογείται κατά την ανασκαφεία στο πρώτο τρίτο του 9^{ου} αιώνα, Bialeková, *Dávne slovenské konáčstvo*, 114 αρ. 54. Ομοίως, πέταλο του τέλους του 9^{ου}/10^{ου} αιώνα προέρχεται από το Regensburg της Βαυαρίας, Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz*, 420 αρ. 967 (M. Hensch). Πέταλα του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα προέρχονται από ασφαλή ανασκαφικά στρώματα της Αγγλίας, Davis, *Medieval Warhorse*, 77-78.

⁹⁷¹ Clark, 'Horseshoes', 85-97. Η τυπολογία αυτή φαίνεται πως γίνεται αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα. Οι νεότεροι ερευνητές, J.-J. Schwien και Y. Jeannin, θεωρούν ότι οι τύποι 3 και 4, που χρονολογούνται στον 13^ο – 15^ο αιώνα, έχουν ελάχιστες διαφορές που ουσιαστικά υποδηλώνουν μια μεταβατική τυπολογία στην οπή, Schwien – Jeannin, 'Cheval', 118.

⁹⁷² Τύποι 3 και 4 της κατάταξης του John Clark, Clark, 'Horseshoes', 86-91, 96-97.

⁹⁷³ Στο ίδιο, 97-100.

⁹⁷⁴ Στο ίδιο, 87, 88, εικ. 66b, 67. Στα πέταλα α/κ: 44-45 τα καρφιά κάμπτονταν στο εσωτερικό της οπλής.

προσήλωσής τους κατανέμονται κατά μήκος των στελεχών⁹⁷⁵. Δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί αν από τη μεγάλη ποσότητα καρφιών που ανασκάφτηκαν στις μεσαιωνικές θέσεις του νομού Ηλείας κάποια προέρχονταν από πέταλα. Μόνο στις περιπτώσεις που τμήμα του καρφιού διατηρείται επιτόπου, όπως κυρίως στα πέταλα α/κ: 44, 45 αλλά και στα πέταλα α/κ: 46-50, 51, 54-55, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Πρόκειται για λεπτά καρφιά με κυκλικές ή τετράπλευρες κεφαλές και στελέχη μικρού μήκους και τετράπλευρης διατομής. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, τα πέταλα που ήταν σε χρήση ως τα μέσα περίπου του 13^{ου} αιώνα διέθεταν καρφιά με μεγάλες και πλατιές κεφαλές, που στόχευαν στην αύξηση της τριβής σε δύσκολα οδοστρώματα, ενώ αργότερα αποσκοπούσαν αμιγώς στην προστασία της οπλής του ζώου από τη φθορά και κατά συνέπεια περιορίστηκαν οι διαστάσεις της κεφαλής τους⁹⁷⁶.

Οι παχύτερες απολήξεις των στελεχών των πετάλων εξασφάλιζαν καλύτερη πρόσφυση σε μαλακά εδάφη και αγροτικούς δρόμους και μολονότι έτειναν να περιοριστούν προς το τέλος του Μεσαίωνα, ωστόσο διαπιστώνονται αρκετά συχνά και μάλιστα αποτυπώθηκαν στην τέχνη της εποχής⁹⁷⁷. Διαμορφώνονταν με αναδίπλωση του ελάσματος (α/κ: 46) ή με διατήρηση ελάσματος μεγαλύτερου πάχους στην απόληξη του στελέχους (α/κ: 54) (εικ. 48β-γ). Και οι δυο πρακτικές εφαρμόστηκαν ευρέως κατά το Μεσαίωνα και μολονότι χρησιμοποιούνταν αποσπασματικά ως πρόσφατα, η αποτελεσματικότητά τους στα σύγχρονα οδοστρώματα αμφισβητείται⁹⁷⁸.

Το πλάτος των πετάλων παρουσιάζει ποικιλία⁹⁷⁹. Ημικυκλικά πέταλα, που το εσωτερικό καμπύλο τμήμα τους είναι περίπου γωνιώδες, χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} έως και τον 15^ο αιώνα⁹⁸⁰. Στο πέταλο α/κ: 46 από το Χλεμούτσι η γωνιώδης απόληξη διαμορφώθηκε με χαρακτηριστική αναδίπλωση του ελάσματος και προέκυψε, πιθανότατα, από την ανάγκη προσαρμογής πλατύτερου πετάλου σε στενότερη χηλή.

⁹⁷⁵ Η σύγχρονη πρακτική υποδηλώνει ότι το στέλεχος πετάλου που φέρει τις περισσότερες οπές προσαρμογής, τοποθετείται στην εξωτερική πλευρά της οπλής, Hickman – Humphrey, *Farriery*, 67.

⁹⁷⁶ Schwiene – Jeannin, 'Cheval', 118-119.

⁹⁷⁷ Σιένα, Palazzo Pubblico, τοιχογραφία του Simone Martini του 1328, όπου εικονίζεται έφιππος ο Guidoriccio da Fogliano, Levi Pissetzky, *Storia del costume*, εικ. 64.

⁹⁷⁸ Borisov, *Djadovo*, 122-123, εικ. 143, Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables', 43, Clark, 'Horseshoes', 81-82, 89, εικ. 58-59, Rosen, 'Horbat Bet Zeneta', 100 εικ. 30.10-11.

⁹⁷⁹ Οι μπροστινές οπές των αλόγων είναι συνήθως πλατύτερες από τις οπίσθιες, Hickman – Humphrey, *Farriery*, εικ. 2.35.

⁹⁸⁰ Musty – Algar, 'Gomeldon', 154 αρ. 40-41, εικ. 14, Clark, 'Horseshoes', 89, εικ. 71.

Δεν είναι εύκολη η διάκριση ανάμεσα στις πιθανές διαφορές των πετάλων που χρησιμοποιούνταν για τις διάφορες κατηγορίες ζώων (άλογα, ημίονοι, όνοι) και για τις διαφορές τους ανάλογα με τη δραστηριότητα του ζώου (ζώα έλξης ή μεταγωγικά, πολεμικά)⁹⁸¹. Η χρήση γαϊδουριών και ημιόνων, κυρίως ως μεταγωγικά ζώα, ήταν διαδεδομένη στην ανατολική Μεσόγειο. Τα ζώα αυτά δεν ήταν απαραίτητα πεταλωμένα⁹⁸². Επιπλέον οι οπλές τους είναι διαφορετικού σχήματος από του αλόγου, περισσότερο επιμήκεις και στενότερες, πεπλατυσμένες στις φτέρνες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανακάλυψη μιας ομάδας συμπαγών πετάλων ημιόνων από το κάστρο της Scribla στην Καλαβρία, τα οποία χρονολογούνται στον 13^ο-15^ο αιώνα, όταν το οχυρό ανήκε στο ανδεγαυικό βασίλειο της Νάπολης, που διατηρούσε στενούς δεσμούς με το πριγκιπάτο της Αχαΐας⁹⁸³. Τα πέταλα αυτά, καθώς και τα α/κ: 44-45 από την Ανδραβίδα, είναι συμπαγή και τετράπλευρα ή ωοειδή με περιμετρικές οπές προσήλωσης (εικ. 46). Τα ευρήματα από τη Scribla και από άλλες θέσεις, αποδεικνύουν την εκτεταμένη χρήση πεταλωμένων ημιόνων από τον 13^ο αιώνα και εξής, ζώων ιδιαίτερα αποτελεσματικών για τη μεταφορά μεγάλων φορτίων σε δύσβατα και απόκρημνα μέρη⁹⁸⁴. Επιπλέον, από τα βενετικά αρχεία διαθέτουμε πληροφορίες για πετάλωμα ημιόνων και γαϊδουριών στο Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα⁹⁸⁵. Στον ελλαδικό χώρο συμπαγή, επίπεδα πέταλα χρησιμοποιούνταν ως πρόσφατα για το πετάλωμα των ημιόνων, ενώ τα γαϊδούρια πεταλώνονταν ευκαιριακά, ανάλογα με την εργασία, και μόνο τα πιο μεγάλωσα από αυτά.

Μετρήσεις σε σκελετούς αλόγων της μεσαιωνικής Ευρώπης έδειξαν ότι ήταν αισθητά μικρότερα από τα άλογα της αρχαιότητας. Από τον 11^ο έως τον 13^ο αιώνα σημειώθηκαν αλλαγές στο μέγεθος των αλόγων. Μέχρι το τέλος του 11^{ου} αιώνα το δυτικό πολεμικό άλογο ήταν συγκριτικά χαμηλού ύψους, σχεδόν στο μέγεθος ενός

⁹⁸¹ Pitarakis, 'Témoignage', 250.

⁹⁸² Clark, 'Horseshoes', 77-78, Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich*, 171-172.

⁹⁸³ Caillaud, 'Scribla', 312.

⁹⁸⁴ Φαίνεται ότι πεταλωμένοι ημίονοι χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο στη δυτική Ευρώπη από τον 13^ο και κυρίως από τον 14^ο αιώνα. Τα πέταλα θα τους ήταν απαραίτητα για εργασίες σε υγρό, ολισθηρό έδαφος, D'Archimbaud, *Rougiers*, 453-454.

⁹⁸⁵ Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 108-109. Τα γαϊδούρια πεταλώνονταν ευκαιρικά στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Πρβλ. μικρογραφία κώδικα του 1240-1250 περ. από το Salisbury, που εικονίζει μεγάλωσα γαϊδούρι με πεταλωμένα μόνο τα πίσω πόδια που μεταφέρει φόρτωμα σε νερόμυλο, Οξφόρδη, Bodleian Library, κώδ. Bodl. 764, φ. 44r, Morgan, *Early Gothic Manuscripts (II)*, 53-55, εικ. 17.

σημερινού πόνι⁹⁸⁶. Από τον ύστερο Μεσαίωνα οι διαστάσεις του αλόγου σταδιακά αυξάνονταν για να επανέλθουν στα μεγέθη της αρχαιότητας μόλις κατά τον 17^ο αιώνα. Η διαπίστωση της μείωσης του μεγέθους επεκτείνεται σε όλα τα θηλαστικά της μεσαιωνικής περιόδου και τα αίτιά της παραμένουν άγνωστα, χωρίς να αποκλείονται ως πρόσθετοι επιβαρυντικοί παράγοντες οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης και η φτωχή διατροφή⁹⁸⁷.

Τα πέταλα α/κ: 44-46, 48, 53-55, που έχουν διατηρηθεί σχεδόν ακέραια, μπορούν να μας δώσουν κάποια ένδειξη για το μέγεθος των αλόγων που τα χρησιμοποιούσαν. Τα αποτελέσματα αυτά θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη, καθώς έρευνες σε σύγχρονα άλογα έχουν αποδείξει ότι δεν υπάρχει ξεκάθαρη αναλογία ανάμεσα στο ύψος τους και το μέγεθος της οπλής τους. Μεταγωγικά άλογα με αναπτυγμένη σωματοδομή έχουν συνήθως μεγαλύτερες οπλές από τα ψηλότερα άλογα ιππασίας. Έχοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, παρατηρούμε ότι το πλάτος των παραπάνω πετάλων κυμαίνεται από 9,8 έως 14 εκ., με μέσο όρο 10,87 εκ. Μετρήσεις που έγιναν σε σύγχρονα άλογα, ύψους 1,52-1,68 μ. περίπου, έδειξαν ότι το πλάτος των οπλών τους είναι γύρω στα 12-14 εκ. και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μόνο τα μεγαλύτερα σε μέγεθος πέταλα μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες ενός τυπικού σημερινού αλόγου⁹⁸⁸. Κατά συνέπεια τα μεσαιωνικά άλογα στην πλειονότητά τους δεν έφταναν το 1,50 μ. ύψος. Οι μετρήσεις των φραγκικών πετάλων από το νομό Ηλείας στηρίζουν ανάλογα πειραματικά συμπεράσματα, οδηγώντας στη διαπίστωση ότι ο μεσαιωνικός ίππος θα θεωρούνταν, με βάση τα σημερινά δεδομένα, σχετικά μικρού μεγέθους.

Σε ακόμη μικρότερο άλογο αντιστοιχεί το πέταλο α/κ: 52, με πλάτος 8,1 εκ. Παρόλο που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τη χρήση του από άλλο ζώο (γαϊδούρι ή ημίονο), σημειώνουμε πως πέταλα πλάτους μικρότερου των 9 εκ. θεωρούνται ότι ανήκουν σε μικρόσωμα άλογα νορμανδικής προέλευσης⁹⁸⁹. Τις ανάγκες ενός μικρού ζώου θα πρέπει να κάλυπτε και το τμήμα πετάλου α/κ: 51, καθώς το ύψος του

⁹⁸⁶ Davis, 'Warhorses of the Normans', 67-82, Hyland, *Medieval Warhorse*, 145-146, France, 'Technology', 165.

⁹⁸⁷ Το ύψος των σημερινών αλόγων ξεκινά από 1,48 μ., υπολογιζόμενο ως το ύψος των ώμων. Ένα άλογο του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα είχε μέσο όρο ύψους 1,32-1,35 μ., Schwien – Jeannin, 'Cheval', 117 και σημ. 15.

⁹⁸⁸ Clark, 'Horses and horsemen', 29-32, 97-100.

⁹⁸⁹ Στο ίδιο, 30. Πρβλ. μικρογραφίες από το ψαλτήρι Luttrell, όπου εικονίζονται μικρόσωμα, πεταλωμένα ζώα έλξης, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Add. 42130, φ. 162r, 181v, 182r, Lincolnshire/Αγγλία, 1320-1340, Backhouse, *Luttrell Psalter*, 20-21, 54-55, εικ. 13, 16.

σωζόμενου στελέχους του δεν ξεπερνά τα 6,55 εκ. Στο *Χρονικόν του Μορέως* τα μικρόσωμα άλογα, που χρησιμοποιούνταν στις μετακινήσεις και τη μεταφορά φορτίων, ονομάζονται *παρίπια*⁹⁹⁰.

Τα πέταλα έπρεπε να αντικατασταθούν μόλις φθείρονταν και αφαιρούνταν περιοδικά για το κόψιμο και το καθάρισμα της οπλής. Το πετάλωμα των αλόγων ήταν σχετικά δαπανηρή διαδικασία κι ανάλογα με τη φύση της εργασίας του ζώου, γινόταν αρκετές φορές το χρόνο. Γι' αυτό, σε ορισμένες περιπτώσεις, κρινόταν απαραίτητο το πετάλωμα μόνο των μπροστινών οπλών, που υφίσταντο τη μεγαλύτερη φθορά. Το πέταλο έπρεπε να καλύπτει το πλάτος της οπλής και να μην αποκλίνει ιδιαίτερα σε μήκος. Με βάση το σχήμα των οπλών των σημερινών αλόγων συμπεραίνουμε αναγωγικά ότι πεπλατυσμένα πέταλα, με λόγο μήκους και πλάτους μικρότερο της μονάδας, κάλυπταν τις μπροστινές οπλές⁹⁹¹. Τα πολεμικά άλογα εικονογραφούνται συχνά σε δυτικά χειρόγραφα του 13^{ου} – μέσων 14^{ου} αιώνα με διακριτά τα πέταλα και των τεσσάρων οπλών τους⁹⁹².

Η διακίνηση πετάλων γινόταν σε μεγάλες ποσότητες⁹⁹³. Επιδιορθώσεις παλιών ή επαναχρησιμοποίηση κατεστραμμένων πετάλων για την παραγωγή νέων θα πρέπει να ήταν συνήθης πρακτική κατά το Μεσαίωνα. Δεδομένου μάλιστα ότι ο σίδηρος σκληραίνει όσο περισσότερο σφυρηλατείται, τα προϊόντα της ανακύκλωσής του είναι περισσότερο ανθεκτικά⁹⁹⁴. Οι απλοί πεταλωτές ήταν παράλληλα και οι καλύτεροι εκτιμητές και θεραπευτές αλόγων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Ωστόσο τη δουλειά του

⁹⁹⁰ «...ἔωρισεν ὁ πρίγκιπας ἄλογα νὰ ἔχουν εὐρει, τὰ λέγουσιν παρίπια, νὰ δώσουν τῶν ρογατόρων πρὸς ἓνα γὰρ τοῦ καθενὸς διὰ νὰ τοὺς ἀναπεύουν, τοῦ νὰ βαστοῦν τὰ ροῦχα τους καὶ τὲς ἀρματοσίαις τους», *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 6587-6590.

⁹⁹¹ Clark, 'Horseshoes', 75-101.

⁹⁹² Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη κώδ. Roy.2A.XXII, ψαλτήρι Westminster, 1200 π., Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Album de Villard de Honnecourt, πίν. XVI, 13^{ος} αιώνας, Schwien-Jeannin, 'Cheval', εικ. 15, 13 αντίστοιχα, Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Pierpont Morgan, κώδ. M.638, φ. 11r, 24v-r, 'Βίβλος Morgan/Maciejowski', Γαλλία, 1250 π., Houston, *Medieval Costume*, εικ. 168, Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Μουσείο Cloisters, κώδ. 68.174, φ. 8r, Αποκάλυψη, δουκάτο Νορμανδίας, 1300-1325 π., Nicolle, *Arms and Armour*, 42 αρ. 76a, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Add. 42130, φ. 202v, ψαλτήρι Luttrell, Lincolnshire/Αγγλία, 1320-1340, Backhouse, *Luttrell Psalter*, 6-7.

⁹⁹³ Geddes, 'Iron', 169. Οι ανάγκες για πέταλα ζώων στο Χάνδακα του 14^{ου} αιώνα υποχρέωσε τις βενετικές αρχές να δεσμεύσουν τους σιδηρουργούς της πόλης, ώστε να παραδίδουν κάθε εβδομάδα προς πώληση 25 πέταλα και 250 καρφιά, Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 107-108.

⁹⁹⁴ Clark, 'Horseshoes', 93. Σε συμβόλαια παραγγελίας του 16^{ου} αιώνα, πεταλωτές του Χάνδακα κανόνιζαν, εκτός από την πληρωμή τους, να παίρνουν επιπλέον τα παλιά πέταλα των αλόγων, Panopoulou, 'Craftsmen', 89-90 και σημ. 19.

πεταλωτή μπορούσε να κάνει κι ένας απλός σιδηρουργός⁹⁹⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το σπάνιο αφηγηματικό τους χαρακτήρα έχουν τέσσερις παραστάσεις που συνδέονται με τη φροντίδα των αλόγων, από ναούς της Κρήτης του τέλους του 13^{ου} – δεύτερο τέταρτο 15^{ου} αιώνα, που πρόσφατα έτυχαν ερμηνείας⁹⁹⁶. Ο συσχετισμός τους με τον άγιο Ρωμανό τον σκλεποδιώκτη, θεραπευτή και πεταλωτή των αλόγων, η λατρεία του οποίου εντοπίζεται και στην Πελοπόννησο κατά τον 13^ο αιώνα, υποδηλώνει τη μόνιμη ανησυχία των ανθρώπων της υπαίθρου για την εξασφάλιση της επιβίωσής τους⁹⁹⁷.

Ήδη από την αρχαιότητα ο άνθρωπος είχε κατανοήσει ότι ο έλεγχος και η διαχείριση των δυνατοτήτων του αλόγου μπορούσε να του προσφέρει πλεονεκτήματα που βελτιώναν την ποιότητα της ζωής του. Για το σκοπό αυτό η χρήση των **χαλινών** και της **σέλας** κρίθηκε θεμελιώδης⁹⁹⁸. Ωστόσο, τον εντοπισμό τους στα αρχαιολογικά στρώματα δυσχεραίνουν τα οργανικά υλικά κατασκευή τους. Μόνο τα μεταλλικά στοιχεία τους, σε συνδυασμό με την εικονογραφία, είναι σε θέση να μας πληροφορήσουν για την τυπολογία και την εξέλιξη των χαλινών σε κάθε εποχή.

Τα χαλινάρια χωρίζονται σε τρία σύνολα: τα περικέφαλα, δηλαδή τα χαλινάρια του κεφαλιού που χρησιμεύουν στη στερέωση της στομίδας, τους ρυτήρες χαλινού (γκέμια) και τέλος τους μάντες που συγκρατούσαν τη σέλα (περιστήθιο ή προστερνίδιο, μάντας, επιγλούτιο)⁹⁹⁹. Τα δερμάτινα στοιχεία της ιπποσκευής κατασκευάζονταν συνήθως από δέρματα βοοειδών ή προβάτων, που θεωρούνταν περισσότερο ανθεκτικά¹⁰⁰⁰. Τα γκέμια μπορούσαν να είναι από μεταλλική αλυσίδα επενδυμένη με δέρμα, ή από δέρμα επενδυμένο με μεταλλικές πλάκες, για να μη κόβονται εύκολα στη μάχη. Η επεξεργασία για τη σκλήρυνση των χαλινών απαιτούσε περίπου ένα χρόνο και κατά συνέπεια ήταν δαπανηρός εξοπλισμός¹⁰⁰¹.

⁹⁹⁵ Για το λόγο αυτό η συντεχνία των πεταλωτών του Λονδίνου ζήτησε το 1356 επιβεβαίωση των διατάξεών της που να τη διαφυλάσσουν από την εισβολή απλών σιδηρουργών στο επάγγελμα του πεταλωτή, Clark, 'Horses and horsemen', 17.

⁹⁹⁶ Άγιος Νικόλαος στις Ελένες Αμαρίου, ύστερος 13^{ος} αιώνας, Αγία Μαρίνα στη Χαλέπα Μυλοποτάμου, πρώτο μισό 14^{ου} αιώνα, Παναγία του Μέρωνα Ρεθύμνου, ύστερος 14^{ος} αιώνας, Άγιος Φανούριος στο Βαλσαμόνερο Ηρακλείου, δεύτερο τέταρτο 15^{ου} αιώνα, Πύρρου, «Θεραπευτής και πεταλωτής», 171-178.

⁹⁹⁷ Anagnostakis – Papamastorakis, 'St. Romanos *epi tēn Sklepan*', 137-164 και ιδίως 137-141, 159-160.

⁹⁹⁸ Hyland, *Medieval Warhorse*, xi, Clark - Egan - Griffiths, 'Harness fittings', 43 όπου και παλιότερη βιβλιογραφία, Lazaris, 'Cheval', 247-252.

⁹⁹⁹ Babuin, «Ἴππος», 127-129.

¹⁰⁰⁰ *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων*, 84-85 στ. 518-520, 90-91 στ. 641-643.

¹⁰⁰¹ Hyland, *Medieval Warhorse*, 10-11.

Η σιδερένια στομίδα εξυπηρετούσε τον έλεγχο της κίνησης του ζώου. Αποτελούνταν από ένα επίμηκες, οριζόντιο στέλεχος, κυκλικής ή τετράπλευρης διατομής, αρθρωτό ή ενιαίο και ενίοτε από δυο πλάγιους βραχίονες¹⁰⁰² (εικ. 150β, 154). Μολονότι δεν εντοπίστηκε σχετικό παράδειγμα στις φραγκικές ανασκαφές του νομού Ηλείας, αρθρωτή στομίδα κοινής τυπολογίας, που χρονολογείται στον 12^ο - 14^ο αιώνα, ανασκάφηκε σε ταφή της σερβικής νεκρόπολης Doničko Brdo¹⁰⁰³ κι ενιαίες στομίδες των μέσων του 12^{ου} - 14^{ου} αιώνα προέρχεται από άλλες βαλκανικές θέσεις¹⁰⁰⁴.

Από τον 5^ο αιώνα π.Χ. διαπιστώνεται η χρήση της σέλας και η σταδιακή τεχνική της βελτίωση¹⁰⁰⁵. Οι μεσαιωνικές σέλες ήταν κατά κανόνα ξύλινες με δερμάτινη επένδυση, ωοειδούς ή τετράπλευρου σχήματος¹⁰⁰⁶. Ο τύπος της σέλας με υπερυψωμένη πλάτη και τα πλατιά γκέμια διαδόθηκαν παράλληλα με την επιθετική πολεμική τεχνική της εναγκαλισμένης λόγχης από τον πρώιμο 12^ο αιώνα (εικ. 150). Ως προς την προέλευση και τη διάδοση του τύπου δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών. Ορισμένοι θεωρούν ότι η σέλα με ξύλινο ερεισίνωτο, η οποία στερεωνόταν με λουριά στο μπροστινό και οπίσθιο μέρος του αλόγου, έφτασε στη Δύση πιθανόν μέσω της Μέσης Ανατολής και της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁰⁰⁷, ενώ άλλοι τη βλέπουν ως δυτική επιρροή κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου¹⁰⁰⁸. Σε κάθε περίπτωση, ο τύπος της ψηλής σέλας σε συνδυασμό με τους αναβολείς, εξασφάλιζε σταθερότητα κατά τη σύγκρουση στο βαριά εξοπλισμένο ιππότη, που διαφορετικά θα ήταν δύσκολο να διατηρήσει την ισορροπία του κατά τη διάρκεια της μάχης. Με τη σταδιακή επικράτηση της επίπεδης θωράκισης, το μπροστινό και οπίσθιο τμήμα της σέλας ψηλώνουν περισσότερο για μεγαλύτερη εξασφάλιση¹⁰⁰⁹ (εικ. 154). Η χρήση της ψηλής σέλας από τους Φράγκους ιππότες του πριγκιπάτου διαπιστώνεται από σφραγίδες των συζύγων της

¹⁰⁰² Στο ίδιο, 12-14, Nicolle, 'Cappella Palatina', 75-76, Borisov, *Djadovo*, 121-122, εικ. 140, Babuin, «Ιππος», 129-130, εικ. 19-20. Στη βαλκανική χερσόνησο στομίδες για τον έλεγχο της κίνησης του ζώου εντοπίζονται πιθανόν από το τέλος του 8^{ου} αιώνα, Bialeková, *Dávne slovenské kováčstvo*, 32, 114 αρ. 55.

¹⁰⁰³ Βρέθηκε στο θώρακα του νεκρού, Petrović, 'Doničko Brdo', 281 εικ. 22.1.

¹⁰⁰⁴ Nikolova, 'Carevec', 311 εικ. 121, Borisov, *Djadovo*, 121, Popović, *Ras*, 259 εικ. 222.5.

¹⁰⁰⁵ Hyland, *Medieval Warhorse*, 4-11.

¹⁰⁰⁶ Κατασκευάζονταν από δυο σανίδες τοποθετημένες κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης του ζώου, που καλύπτονταν από δέρμα ή τσόχα, κι από ένα ξύλινο κάθισμα με μαλακή επένδυση και δερμάτινο κάλυμμα, στο ίδιο, 9, Babuin, «Ιππος», 130-134, Oakeshott, *Knight and Horse*, 36-40.

¹⁰⁰⁷ Nicolle, *Fighting*, 149-150.

¹⁰⁰⁸ Babuin, «Ιππος», 133.

¹⁰⁰⁹ Oakeshott, *Weapons*, 280-281, Hyland, *Medieval Warhorse*, 9.

Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου, Φλωρέντιου του Αινώ (1289-1297) και Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1305)¹⁰¹⁰ (εικ. 151).

Τα μπροστινά λουριά (επιστήθιο ή προστερνίδιο) καθώς και ο υποζώστης (ίγγλα), δηλαδή ο ιμάντας που διέρχεται από την κοιλιά του ζώου, σταθεροποιούσαν τη σέλα ασφαλίζοντας τη θέση του έφιππου πολεμιστή. Τα πίσω λουριά, εκτός από πρόσθετη εξασφάλιση, συχνά είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο¹⁰¹¹. Μερικές φορές ο υποζώστης αποτελούταν από δυο ή τρία λουριά. Σε αυτή την περίπτωση το ένα λουρί δενόταν με μια πόρπη, όμοια με αυτή που εντοπίστηκε στον εσωτερικό περίβολο της Γλαρέντζας (α/κ: 56), και το άλλο με κόμπο, ώστε να έχουν διαφορετική αντοχή στην πίεση κατά τη μάχη¹⁰¹².

Οι σιδερένιοι **αναβολείς**, που εξασφαλίζουν αυτονομία και σταθερότητα στον ιπέα και κατά συνέπεια μεγαλύτερη αμυντική και επιθετική ικανότητα, ήταν γνωστοί πιθανόν από το τέλος του 5^{ου} αιώνα σε νομαδικά φύλα της Άπω Ανατολής και η χρήση τους εντοπίζεται με βεβαιότητα στο Βυζάντιο και την ανατολική Ευρώπη από τον 6^ο αιώνα¹⁰¹³. Ο μεταλλικός αναβολέας διαδόθηκε στη δυτική Ευρώπη από τα τέλη του 7^{ου} – αρχές 8^{ου} αιώνα και το σχήμα του πιθανόν προέκυψε από επιρροή της ανατολικής Ευρώπης και της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁰¹⁴.

Στη Δύση το ιππικό χρησιμοποιούσε αναβολείς με μακριά λουριά. Ο δυτικός ιπότης ίππευε καθισμένος σε σχετικά μικρό κάθισμα και με αναβολείς τοποθετημένους στο μπροστινό τμήμα της σέλας, έτσι ώστε να διατηρεί συνεχώς τα πόδια του τεντωμένα. Αξιοποιώντας τους αναβολείς ως σταθεροποιητές, κατόρθωνε να αναπτύσσει μεγάλη δύναμη κρούσης που αξιοποιούνταν σε εφόδους του ιππικού¹⁰¹⁵ (εικ. 151). Στην Ανατολή οι αναβολείς είχαν κοντά λουριά, που τοποθετούνταν πολύ μπροστά και κοντά στη σέλα,

¹⁰¹⁰ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 185-186, πίν. IX.2, XXI.2.

¹⁰¹¹ Hyland, *Medieval Warhorse*, 11.

¹⁰¹² Babuin, «Ίππος», 127-129. Ακόμη, Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Pierpoint Morgan, κώδ. M 638, φ. 24r, Γαλλία, 1250 π., www.themorgan.org/exhibitions/exhibOnlineThumbs.asp?id=OnlineKings.

¹⁰¹³ Ercegović-Pavlović, 'Cavalier avare', 108 αρ. 4, 113, πίν. I.2, III.4-5, Hyland, *Medieval Warhorse*, 11, Kouzov, 'Dolishte', 90-91, εικ. III.4, Ivanišević, 'Caričin Grad', 771, 772 εικ. 20.2, Lazaris, 'Étrier', 276-281, του ίδιου, 'Cheval', 259-269, Ivanišević – Bugarski, 'Les étriers byzantins', 135-142. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν αναβολείς, τις λεγόμενες *σκάλες*, από την πρώιμη περίοδο ίσως κατά ρωμαϊκή επιρροή, Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία», 27-28. Η πρώτη αναφορά τους σε χριστιανική πηγή ανάγεται στον ύστερο 6^ο αιώνα, *Μαυρικίου Στρατηγικόν*, 80: I.2, 41-42.

¹⁰¹⁴ White, *Medieval Technology*, 21-28, Haldon, 'Aspects', 29, Gillmor, 'Cavalry', 201-202.

¹⁰¹⁵ Bachrach, 'Animals and Warfare', 742-743, Hyland, *Medieval Warhorse*, 7-8, Nicolle, *Fighting*, 152.

χρησιμοποιούνταν με λυγισμένα γόνατα κι επέτρεπαν μεγαλύτερο έλεγχο του αλόγου¹⁰¹⁶. Το σχήμα τους ποικίλει, μπορούσαν να είναι τριγωνικοί, ωοειδείς ή και τετράπλευροι. Σιδερένιος αναβολέας του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα βρέθηκε στη Χαλκιδική¹⁰¹⁷.

Η **θωράκιση του ίππου** πρωτοεμφανίστηκε στη Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο κατά τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. και διαδόθηκε. Από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. στοιχεία θωράκισης του αλόγου ανιχνεύονται στην Ευρώπη, αλλά η χρήση τους εξασθενεί μετά την κατάλυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Στο Βυζάντιο η θωράκιση των ίππων ήταν γνωστή από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα¹⁰¹⁸, ενώ μόλις κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα επαναχρησιμοποιήθηκε στη δυτική Ευρώπη.

Το *Χρονικόν του Μορέως* αναφέρει ως συνηθισμένη πολεμική τακτική τα εχθρικά στρατεύματα να πλήττουν με τόξα τα άλογα, αποδιοργανώνοντας τις έφιππες μονάδες που αποτελούσαν τον πυρήνα του φραγκικού στρατού¹⁰¹⁹. Το δυτικό ιππικό στην Ανατολή χρησιμοποίησε άλογα θωρακισμένα με επεξεργασμένο δέρμα¹⁰²⁰, ενώ μεταλλική θωράκιση χρησιμοποιήθηκε κατά τον 13^ο αιώνα σχεδόν αποκλειστικά από εκπροσώπους των ευπορότερων μελών της ανώτερης κοινωνικής τάξης των σταυροφόρων και παρέμεινε περιορισμένη σε χρήση καθώς ήταν ιδιαίτερα δαπανηρή¹⁰²¹. Ωστόσο, ένα βενετικό έγγραφο της 29^{ης} Απριλίου 1252 από την Κρήτη υποχρέωνε το βαρύ βενετικό ιππικό να παρατάσσει ίππους με σιδερένια θωράκιση από ελάσματα¹⁰²². Στις βυζαντινές πηγές αναφέρονται συχνά άλογα καλυμμένα με υφαντές επενδύσεις ενίοτε διακοσμημένες, αλλά και μεταλλική θωράκιση¹⁰²³ (εικ. 155). Άλογα σκεπασμένα με μακρύ αλυσιδωτό θώρακα περιγράφει στην *Ιλιάδα* του ο Κωνσταντίνος Ερμωνιακός, ηπειρώτης λόγιος του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα¹⁰²⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το χώρο της Πελοποννήσου παρουσιάζει η απεικόνιση αλυσιδωτής θωράκισης αλόγου στην

¹⁰¹⁶ Babuin, «Ίππος», 135-136.

¹⁰¹⁷ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 133 αρ. 144 (Ι.Α. Παπάγγελος). Βλ. ακόμα, Kiričnikov, 'Russische Waffen', πίν. 17-18, Vitlyanov, *Bulgarian Armament*, πίν. 22.

¹⁰¹⁸ Οι ίπποι κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο θωρακίζονταν στα ζωτικά τους μέρη με κομμάτια τσόχας, σίδηρο, δέρμα ή κέρας, Haldon, 'Aspects', 20, 22, 38, Kolias, *Byzantinische Waffen*, 51-55, του ίδιου, 'Horse', 92, Babuin, «Ίππος», 139.

¹⁰¹⁹ *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 1069, 1144-1145. Το 1272 ο κύριος όγκος του φραγκικού ιππικού στην Πελοπόννησο διέθετε άλογα χωρίς καθόλου ή χωρίς επαρκή θωράκιση, Wilskman, 'Conflict', 44-45.

¹⁰²⁰ *Les gestes de Chiprois*, 104. Η δερμάτινη θωράκιση ήταν επίσης δαπανηρή, Hyland, *Medieval Warhorse*, 10-11.

¹⁰²¹ Nicolle, 'Couched Lance', 10, Ellis, 'Spurs', 129, Hyland, *Medieval Warhorse*, 153-154.

¹⁰²² *Urkunden*, τόμ. II, 473.

¹⁰²³ *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων*, 97 στ. 764-765, Babuin, «Ίππος», 140 και σημ. 102.

¹⁰²⁴ *La Guerre de Troie*, 186 στ. 72-77.

έφιππη παράσταση του αγίου Δημητρίου, από το ναό του Αγίου Γεωργίου στα Βοσνιάνικα, που ανάγεται έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα¹⁰²⁵.

Για τη θωράκιση των ίππων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν ποικιλία υλικών και λαμβάνονταν υπόψη οι κλιματολογικές συνθήκες. Τσόχα και υφασμάτινα καλύμματα, επεξεργασμένο δέρμα, προστατευτικά καλύμματα του προσώπου (*chamfrons*), αλυσιδωτός θώρακας με υφασμάτινη φόδρα (υπόρραμμα), και μεταλλικά ή οστέινα ελάσματα ραμμένα πάνω σε γερή υφασμάτινη βάση, χρησιμοποιούνταν κατά περίπτωση και σε συνδυασμό¹⁰²⁶. Πάνω από το μεταλλικό θώρακα τοποθετούταν ύφασμα (*caparison*), συνήθως όμοιο με το πανωφόρι του ιππέα, που έφερε και το οικόσημό του. Οι συνήθειες εξωτερικές επενδύσεις ευρωπαϊκών ίππων του ύστερου Μεσαίωνα αποτελούνταν από δυο κομμάτια που συνενώνονταν στο ύψος της σέλας. Οι έφιππες μονάδες του πριγκιπάτου δεν παρέκλιναν από τις συνήθειες των χωρών καταγωγής τους¹⁰²⁷ (εικ. 151).

Οι μαζικές επιθέσεις και οι βίαιες έφιππες συμπλοκές απαιτούσαν σταθερότερες ιπποσκευές (βαρύτερες σέλες, εξολοκλήρου πρόσδεση των γοφών), που αναπτύχθηκαν σταδιακά κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Η μεταλλική θωράκιση αλόγου και αναβάτη προϋπέθετε μεγαλύτερα, δυνατότερα και βαρύτερα άλογα, καθώς μάλιστα η εξέλιξη στην πολεμική τεχνολογία αύξησε το βάρος του θωρακισμένου ιππότη¹⁰²⁸. Από το 1320 πολλαπλασιάζονται οι αναφορές σε άλογα με αλυσιδωτή θωράκιση κι επιπλέον ενίσχυση με ξεχωριστά ελάσματα. Η πρώτη αναφορά σε κάλυψη με επίπεδο μεταλλικό θώρακα χρονολογείται το 1338 και αφορά τη μπροστινή όψη και τα πλαϊνά του αλόγου. Η χρήση

¹⁰²⁵ Για την πληροφορία ευχαριστώ θερμά τον αρχαιολόγο Μιχάλη Κάππα.

¹⁰²⁶ Hyland, *Medieval Warhorse*, 2, 3, Babuin, «Ίππος», 137-141. Η παλιότερη απεικόνιση αλυσιδωτής θωράκισης αλόγου εντοπίζεται σε κιονόκρανο του ναού του Αγίου Λαυρεντίου στο Vallejo de Mena, κοντά στο Burgos της Ισπανίας, τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα, Breiding, 'Horse Armor', 8-9. Πολεμικοί ίπποι με αλυσιδωτή θωράκιση εικονογραφούνται σπάνια σε δυτικά χειρόγραφα. Πρβλ. μικρογραφία αγγλικού κώδικά του 1240-1250 π., Cambridge, Trinity College κώδ. O.9.34, φ. 20r, Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I)*, 129 αρ. 81, εικ. 271.

¹⁰²⁷ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 185-186, πίν. IX.2, XXI.2.

¹⁰²⁸ France, *Western Warfare*, 24. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα υιοθετείται στις πηγές της δυτικής Ευρώπης ο όρος *magnus equus* για τα πολεμικά και τα άλογα πορείας, που αντιστοιχεί στη βελτίωση του μεγέθους και των χαρακτηριστικών των ζώων, Davis, *Medieval Warhorse*, 69, 88.

του θα γενικευτεί από τον ύστερο 14^ο αιώνα και εξής αν και αλυσιδωτοί θώρακες παρέμειναν σε χρήση κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα¹⁰²⁹.

Οι δυτικοί ιππότες, όπως και οι Βυζαντινοί, ασχολούνταν ιδιαίτερα με τη φροντίδα και τον καλλωπισμό των ίππων τους. Η ιατρική φροντίδα των αλόγων και των υποζυγίων ήταν αναπτυγμένη, δεδομένης της σημασίας τους για την εξυπηρέτηση των αναγκών της καθημερινής ζωής¹⁰³⁰. Όταν δεν μπορούσαν να σταβλιστούν τη νύχτα τα άλογα καλύπτονταν με σκεπάσματα, συχνά διακοσμημένα, για να μην ασθενήσουν¹⁰³¹. Ο *μαρσεάλος*, ανώτερος αξιωματούχος, ήταν υπεύθυνος για τους πριγκιπικούς στάβλους με αρμοδιότητες γύρω από τη φροντίδα, την εκπαίδευση, την ιατρική περίθαλψη, την εκτίμηση της αξίας και την αντικατάσταση των ίππων και τη μέριμνα για τις άμαξες¹⁰³².

Τα φάλαρα των ιπποτικών αλόγων συχνά ήταν επενδυμένα με πολυτελή υφάσματα κι ένθετες εραλδικές διακοσμήσεις, παρόμοιες με αυτές του μανδύα του αναβάτη τους¹⁰³³. Η χαίτη και η ουρά συχνά κουρευόταν, βαφόταν ή δενόταν. Πολύχρωμες κορδέλες δεμένες στα πόδια των ζώων ήταν μάλλον δυτική εισαγωγή στη βυζαντινή επικράτεια. Στοιχείο της εξάρτησης αποτελούσαν κουδουνάκια διαφόρων διαστάσεων με ρόλο διακοσμητικό αλλά και για τον εκφοβισμό του εχθρού στη μάχη¹⁰³⁴. Δυο κουδουνάκια, όμοια με το εύρημα α/κ: 94 από το Χλεμούτσι, κρέμονται από το λαιμό του αλόγου του αγίου Θεοδώρου, σε τοιχογραφία από το ναό της Αγίας Παρασκευής (Άγιοι Θεόδωροι) στον Πύργο Δυρού της Μέσα Μάνης, που χρονολογείται γύρω στο 1300¹⁰³⁵. Δεν είναι γνωστό αν οι ιππότες του πριγκιπάτου συνήθιζαν να σφραγίζουν τα ζώα τους, όπως πιθανότατα έκαναν οι Βυζαντινοί¹⁰³⁶.

¹⁰²⁹ Hyland, *Medieval Warhorse*, 9, Breiding, 'Horse Armor', 9-11. Η θωράκιση του ίππου κατέστη αναποτελεσματική και εγκαταλείφθηκε κατά τον 16^ο αιώνα με την επικράτηση των πυροβόλων όπλων, Lepage, *Medieval Armies*, 99.

¹⁰³⁰ McCabe, *Hippiatrica*, passim. Θαυματουργές παρεμβάσεις για τη θεραπεία υποζυγίων γνωρίζουν διάδοση στην τέχνη της δυτικής Ευρώπης κι επέδρασαν στην εικονογραφική διαμόρφωση ανάλογων θεμάτων στις λατινοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, Frugoni, *Medieval City*, 109, 110 εικ. 88, Πύρρου, «Θεραπευτής και πεταλωτής», 167-178.

¹⁰³¹ *Le voyage d' Outremer*, 218.

¹⁰³² Gies - Gies, *Castle*, 96, 104, Davis, *Medieval Warhorse*, 84-85, Clark, 'Horses and horsemen', 13-19.

¹⁰³³ Grancsay, 'Interrelationships', 178, Babuin, «Ίππος», 141-143.

¹⁰³⁴ Πρβλ. μικρογραφία ψαλτηρίου από τη βόρεια Αγγλία που χρονολογείται το 1170-1175 π., Κοπεγχάγη, Βασιλική Βιβλιοθήκη, κώδ. Thott 143.2, φ. 199r, Zarnecki - Holt - Holland επιμ., *English Romanesque Art*, 58 πίν. 76.

¹⁰³⁵ Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», 168, πίν. 121α.

¹⁰³⁶ Babuin, «Ίππος», 147-148.

Γ.3 Ένδυση και καλλωπισμός

«Τίς δύναται νὰ ἐξηγηθῆ τὰ πράγματα, τὰ πλούτη,
τὰ ροῦχα, τὰ φορέματα τῆς χώρας τῆς Γλαρέντζας;»¹⁰³⁷

Ένδυση και υπόδηση

Οι γνώσεις μας για την ενδυμασία κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο προέρχονται καταρχάς από πληροφορίες που αντλούμε από ευρήματα ανασκαφών (που κατά κανόνα διασώζουν τα μη οργανικά στοιχεία ενός ενδυματολογικού συνόλου) καθώς και από λιγοστά αυθεντικά ενδύματα που έχουν διατηρηθεί σε ευρωπαϊκά μουσεία και συλλογές¹⁰³⁸. Οι γνώσεις μας συμπληρώνονται από τη σχετική έρευνα των πηγών και από απεικονίσεις σε διάφορες μορφές τέχνης (εντοίχια ζωγραφική, μικρογραφία, φορητή εικόνα). Σε ό,τι αφορά τη δυτική Ευρώπη και τη σφαίρα επιρροής της πρόσθετα στοιχεία αντλούνται από τα ολόσωμα γλυπτά ταφικά μνημεία και δευτερευόντως από τα εικονογραφημένα υαλοστάσια των ναών¹⁰³⁹. Η πρακτική της ανανέωσης δευτερευόντων εικονογραφικών στοιχείων στα παραδοσιακά θρησκευτικά θέματα, ώστε να αντιστοιχούν σε τύπους σύγχρονους του ζωγράφου, ήταν αρκετά συνηθισμένη στην τέχνη της ανατολικής Μεσογείου σε ό,τι αφορά τα ενδύματα, τον οπλισμό και την οικοσκευή και συχνά οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις¹⁰⁴⁰.

Η ενδυμασία εκφράζει την ιδιοσυγκρασία κάθε εποχής και είναι σύμβολο ηλικίας, φύλου και προπάντων κοινωνικής ιεραρχίας. Δηλώνει επίσης συμμετοχή σε ομάδα¹⁰⁴¹. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα η διάκριση ανάμεσα στους μικρότερους και μεγαλύτερους σε ηλικία άνδρες των ανώτερων τάξεων διαπιστωνόταν από το μήκος και το μέγεθος του εξωτερικού ενδύματος: εφαρμοστοί και κοντότεροι εξωτερικοί επενδύτες αναδείκνυαν τα νεανικά σώματα από το δεύτερο τρίτο του 14^{ου} αιώνα. Στις γυναίκες, ο τύπος της

¹⁰³⁷ *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, 266 στ. 651-652.

¹⁰³⁸ Madou, *Costume civil*, 29-35, Crowfoot κ.ά., *Textile and Clothing*, passim, Gilchrist, *Medieval Life*, 70.

¹⁰³⁹ Houston, *Medieval Costume*, vii, Καλαμαρά, «Αμφίεση», 143. Για τα προβλήματα και τον τρόπο χειρισμού των εικονογραφικών δεδομένων, Madou, *Costume civil*, 35-45. Ειδικά για τις εικονογραφικές συμβάσεις στα ταφικά ανάγλυφα, Gilchrist, *Medieval Life*, 69. Βλ. και παραπάνω σελ. 216.

¹⁰⁴⁰ Parani, 'Byzantine Material Culture', 181-192 και ειδικότερα 184.

¹⁰⁴¹ Η ενδυματολογική ομοιομορφία ήταν ένδειξη ταξικής συνοχής και συγκροτούσε έναν κώδικα που εξασφάλιζε αναγνωρισιμότητα. Οι διακριτές κοινωνικές και εθνικές ομάδες, όπως οι ιερείς, οι δημόσιοι λειτουργοί, οι γιατροί, οι Εβραίοι, ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν τους ενδυματολογικούς κανόνες που ίσχυαν για την τάξη τους, Pinasa, *Costumes*, 96, Frugoni, *Medieval City*, 94, εικ. 76, Piponnier, 'Vêtement occidental', 89-91, εικ. 1-3, Scott, *Medieval Dress*, 156-157.

κόμμωσης και του κεφαλομάντηλου διέκρινε τις ανύπαντρες κοπέλες από τις παντρεμένες και τις χήρες¹⁰⁴². Τα παιδιά φορούσαν ενδύματα ανάλογα με αυτά των ενηλίκων από το έβδομο ή όγδοο έτος της ηλικίας τους¹⁰⁴³. Τα ενδύματα διακρίνονταν στα καθημερινά της δουλειάς και στην κυριακάτικη ή εορταστική φορεσιά.

Κύριο χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής ενδυμασίας έως τον 14^ο αιώνα, ήταν τα επάλληλα ενδύματα με κατάλληλα ανοίγματα, ώστε να γίνεται αμέσως αντιληπτή η ποιότητα, η ποικιλία και η διακόσμησή τους. Η ανδρική και γυναικεία ενδυμασία της ανώτερης τάξης στο Βυζάντιο και στη μεσαιωνική Δύση βασιζόταν σε δυο εσωτερικά ρούχα, το εσώρουχο (*υποκαμίσιον/chainse*), συνήθως ακόσμητο λινό πουκάμισο που φοριόταν κατάσαρκα, και πάνω από αυτό εξωτερικό ένδυμα, μάλλινο ή λινό (*καμίσιον/bliaut*), που έκλεινε με μικρά κομβία ή λεπτά κορδόνια. Ακολουθούσε εξωτερικό ποδήρες ένδυμα, χειριδωτό ή αχειρίδωτο, που μπορούσε να είναι μονοκόμματο ή να κλείνει στη μπροστινή όψη με κομβία¹⁰⁴⁴. Μάλλινα, λινά και βαμβακερά υφάσματα αποτελούσαν τις κύριες πρώτες ύλες για ρούχα που φοριόταν κατάσαρκα, καλύμματα της κεφαλής, κάλτσες και επενδύτες¹⁰⁴⁵. Την ενδυμασία ανδρών και γυναικών, κατά τις μετακινήσεις εκτός σπιτιού, συμπλήρωναν μανδύες ημικυκλικού σχήματος, που στερεώνονταν με πόρπες, καρφίτσες ή κορδόνια στο λαιμό ή στο δεξί ώμο, καθώς και γάντια από ύφασμα ή δέρμα, απλά ή διακοσμημένα¹⁰⁴⁶.

Οι σταυροφορίες έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη διάδοση αισθητικών προτάσεων, καθώς έφεραν τη Δύση σε επαφή με τον πλούτο, την πολυτέλεια και τις αισθητικές προτιμήσεις της Ανατολής. Μεταξωτά και πολύτιμα υφάσματα εισήχθησαν στις αυλές της δυτικής Ευρώπης σταδιακά από τον 12^ο αιώνα, προσφέροντας μεγαλύτερη ποικιλία

¹⁰⁴² Gilchrist, *Medieval Life*, 79, 84-87, 98. Ακόμη, Emmanuel, 'Hairstyles, Headdresses', 769-778, της ίδιας, «Η γυναικεία κόμμωση», 161-170.

¹⁰⁴³ Σε αυτή την ηλικία τα αγόρια άρχιζαν και τη στρατιωτική τους εκπαίδευση, Gilchrist, *Medieval Life*, 79-83, 112-113, 147. Πρβλ. παιδικά ταφικά ανάγλυφα από την Κύπρο του 14^{ου} αιώνα, Piponnier, 'Vêtement occidental', 94.

¹⁰⁴⁴ Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες», 45. Από τον 13^ο αιώνα στη δυτική Ευρώπη άνδρες και γυναίκες φορούσαν εφαρμοστά εσώρουχα από τα οποία συγκρατούνταν οι κάλτσες, πιθανόν για μεγαλύτερη προστασία από το κρύο, Aubry, *Costumes*, 18.

¹⁰⁴⁵ Scott, *Medieval Dress*, 79-80, 120.

¹⁰⁴⁶ Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα η διακόσμηση του μανδύα με χρυσοκεντητική, γούνινες επενδύσεις και ένθετες διακοσμήσεις από πολυτελή υλικά, ήταν χαρακτηριστικό της άρχουσας τάξης, Houston, *Medieval Costume*, 72-73, 110, 161, εικ. 276-280, Holmes, 'Life', 22-23, Emerson, 'Monumental brasses', εικ. 13-14, 17-18, 22, 24, Pinasa, *Costumes*, 70-73, 84. Ο μανδύας, που συχνά κοσμούνταν με εραλδικά σύμβολα, μπορούσε επιπλέον να λειτουργεί ως μέσο αναγνώρισης, Pastoureau, *Devil's Cloth*, 9. Από τον 13^ο αιώνα σταδιακά εξέλειπε από την ανδρική ενδυμασία, Kalamara, 'Vêtement', 107-108, 114.

επιλογών. Παράλληλα αναπτύχθηκε μια τάση για πιο διακοσμημένα υφάσματα¹⁰⁴⁷. Η κοινωνική ιεραρχία επηρέαζε την ποιότητα και τη μορφή των ενδυμάτων και ήδη από τον 12^ο αιώνα συνδυαζόταν με μια αυξανόμενη επιθυμία για πολυτελή υφάσματα. Σταδιακά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα τα πολυτελή υφάσματα εισαγωγής εξελίχθηκαν σε διακριτικό κοινωνικής υπεροχής και μορφή χρηματοοικονομικής επένδυσης¹⁰⁴⁸.

Μεταξωτά υφάσματα παράγονταν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ιταλίας, κυρίως στη Λούκκα και αργότερα στη Βενετία, αλλά και στη Φλωρεντία και τη Γένοβα, σε μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων, που πιστοποιείται έμμεσα από τις μικρογραφίες των ιταλικών χειρογράφων της περιόδου. Κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα και υπό την επίδραση των σταυροφοριών, ακμάζει το εμπόριο γούνας, που χρησιμοποιούταν στους μανδύες, στα μανίκια και ως εξωτερική επένδυση των ενδυμάτων¹⁰⁴⁹. Τον ύστερο 13^ο αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους τα βελούδινα υφάσματα, που θεωρείται πως κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά στην Ιταλία και ήταν πολύ ακριβά¹⁰⁵⁰.

Στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα το εμπόριο ενδυμάτων ήταν τόσο επικερδές, ώστε οι αρχές των δυτικοευρωπαϊκών χωρών εισήγαγαν νομοθεσία που εκτός των άλλων περιλάμβανε και κανόνες ποιοτικού ελέγχου¹⁰⁵¹. Στη Γλαρέντζα, έμμεση ένδειξη ποιοτικού ελέγχου υφασμάτων υποδηλώνει η μικρή μολύβδινη σφραγίδα α/κ: 219. Την ίδια περίοδο ο συσσωρευμένος πλούτος της αστικής τάξης εκφράζεται μέσα από ενδύματα που συχνά προκαλούν με την πολυτέλειά τους, διαταράσσοντας την κοινωνική ισορροπία, την οποία τείνουν να προφυλάξουν διάφοροι καταναλωτικοί νόμοι, που εκδίδονται στην Ευρώπη από τον 13^ο αιώνα και εξής κι εκφράζουν τις ανησυχίες της αριστοκρατικής τάξης και του ανώτερου κλήρου¹⁰⁵². Παρόμοιες απαγορευτικές διατάξεις εξέδωσε ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης για την αυτοκρατορία της Νίκαιας¹⁰⁵³.

¹⁰⁴⁷ Prawer, *Crusaders*, 87, Pinasa, *Costumes*, 67, Aubry, *Costumes*, 11-12. Ειδικότερα η 4^η Σταυροφορία έφερε σε επαφή τους Φράγκους με το συσσωρευμένο πλούτο της Κωνσταντινούπολης, Scott, *Medieval Dress*, 60-61, 65-68, 76.

¹⁰⁴⁸ Στο ίδιο, 53, Κιουσοπούλου, «Στοιχεία ενδυμασίας», 188, Ματθαίου, «Ιδιωτική αποταμίευση», 353. Στο *Χρονικόν του Μορέως* η λέξη *ρούχα* είναι συνώνυμη με αυτή της περιουσίας, των υπάρχοντων αλλά και του ρουχισμού, που ήταν δαπανηρός. *Ρουχολογώ*, εξάλλου, σημαίνει λεηλατώ, *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1255, 1616-1617, 2197-2198, 4091.

¹⁰⁴⁹ Pinasa, *Costumes*, 67.

¹⁰⁵⁰ Scott, *Medieval Dress*, 36.

¹⁰⁵¹ Στο ίδιο, 72-73.

¹⁰⁵² Madou, *Costume civil*, 48-49, 59-60, Welch, *Italy*, 279-280, Jacoby, 'Silk Economics', 206, Mosher Stuard, *Gilding the Market*, 65-72.

¹⁰⁵³ Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', 30.

Η ενδυμασία των ανώτερων τάξεων των σταυροφόρων δεν διέφερε από αυτή των κατοίκων της δυτικής Ευρώπης. Κατά τον 13^ο αιώνα τα εξωτερικά ενδύματα στη δυτική Ευρώπη ήταν αρκετά φαρδιά και κατασκευάζονταν από λεπτά υφάσματα που διαμόρφωναν πτυχώσεις, συγκρατούνταν στη μέση με ζωνάρια και συνοδεύονταν από μανδύα¹⁰⁵⁴ (εικ. 162, 170). Η τάση αυτή ανιχνεύεται στο πριγκιπάτο της Αχαΐας σε αποτύπωμα της σφραγίδας της συζύγου του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου, Ελισάβετ De Chappes, που ήρθε στην Πελοπόννησο στο διάστημα 1205-1210¹⁰⁵⁵ (εικ. 159). Στο σφράγισμα η πριγκίπισσα εικονίζεται ολόσωμη, με άνετο πτυχωτό φόρεμα που δένει στη μέση κι από πάνω μανδύα με γούνινη επένδυση. Στο κεφάλι φορά στρογγυλό καπέλο, χαρακτηριστικό της δυτικοευρωπαϊκής μόδας των αρχών του 13^{ου} αιώνα¹⁰⁵⁶.

Αποτύπωμα σφραγίδας της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου σε έγγραφο του 1303, εικονίζει την πριγκίπισσα ολόσωμη να φορά μακρύ, μονοκόμματο και φαρδύ εξωτερικό ένδυμα που διαμορφώνει πτυχώσεις, μανδύα και κεφαλομάνηλο¹⁰⁵⁷ (εικ. 160). Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα της ενδυμασίας της με αυτήν της γυναικείας μορφής από το μαρμάρινο διπλό γοτθικό τόξο από την Ακρόπολη, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, που επέστεφε ταφικό μνημείο φραγκικού ζεύγους του δουκάτου των Αθηνών και ανάγεται στον 13^ο αιώνα¹⁰⁵⁸ (εικ. 161). Ανάλογα ενδύματα, χαρακτηριστικά του τέλους του 13^{ου} αιώνα, εικονίζονται να φορούν γυναικεία μορφή από μικρογραφία κώδικα της *Histoire Universelle* του εργαστηρίου της Άκρας, που χρονολογείται στα 1287 περίπου, δεόμενη δωρήτρια σε εικόνα της Madonna della Madia από τη Monopoli της νότιας Ιταλίας του 13^{ου} αιώνα, η Ελεωνόρα της Καστίλης στο ταφικό της ανάγλυφο του 1291 από τον καθεδρικό του Westminster¹⁰⁵⁹. Μολονότι η τάση για φαρδιά ενδύματα έτεινε να περιοριστεί από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι διατηρήθηκε για κάποιο διάστημα στη συμβατική απεικόνιση των επίσημων τελετουργικών ενδυμάτων της άρχουσας τάξης του πριγκιπάτου.

¹⁰⁵⁴ Houston, *Medieval Costume*, 1-11, Pinasa, *Costumes*, 77, Scott, *Medieval Dress*, 60, 61, εικ. 32, 41.

¹⁰⁵⁵ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 184, πίν. XXII.2.

¹⁰⁵⁶ Deuchler επιμ., *The Year 1200*, εικ. 53, Μυλοποταμιτάκη, «Ενδυμασία», 50.

¹⁰⁵⁷ Schlumberger – Chalandon – Blanchet, *Sigillographie*, 184-185, πίν. XXI.4

¹⁰⁵⁸ Σκλαβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 192 αρ. 266, Kalopissi-Verti, 'Lordship of Athens and Thebes', 25-27, εικ. 12.

¹⁰⁵⁹ Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Fr. 20125, φ. 63ν, Buchthal, *Miniature Painting*, πίν. 150d, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 77-116, 188-192 αρ. 10, Weyl Carr, 'Donors in Icons', 192, εικ. 5, Houston, *Medieval Costume*, 14-15, εικ. 20.

Στη δυτική Ευρώπη η τάση για απλές και φαρδιές γραμμές στα ενδύματα, που χαρακτήριζε τον 13^ο αιώνα, έδωσε τη θέση της σε μια διάθεση για περισσότερο εφαρμοστά και κομψά ρούχα κατά τον επόμενο αιώνα, για να εξελιχθεί σε μια ατέρμονη αναζήτηση της ποικιλίας, της πολυτέλειας και της καινοτομίας κατά τον 15^ο αιώνα¹⁰⁶⁰. Μολονότι διατηρήθηκαν ενδυματολογικές ιδιαιτερότητες με τοπικό χαρακτήρα, η τάση για διαμόρφωση ορισμένων κοινών ενδυματολογικών χαρακτηριστικών, που ξεκίνησε στην Ιταλία από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και διαδόθηκε άμεσα στην Αγγλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ισπανία, ανάμεσα στα μέλη των εύπορων τάξεων, χωρίς εθνική ή θρησκευτική διάκριση, συνέβαλε στη διαμόρφωση του φαινομένου της μόδας¹⁰⁶¹.

Η δυναστεία των Ανδεγαυών της Νάπολης, λόγω της γαλλικής καταγωγής της, ήταν κατά τον 14^ο αιώνα το σημείο εισαγωγής στην Ιταλία των διαφόρων ενδυματολογικών τάσεων που προερχόταν κυρίως από τη Γαλλία αλλά και τη βόρεια Ευρώπη¹⁰⁶². Ήταν ακόμη ο ισχυρότερος σύνδεσμος ανάμεσα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και τη Γαλλία, ακόμη και πριν την ανδεγαυική επικυριαρχία το 1278¹⁰⁶³.

Από το 1360 και εξής κυριαρχούν εφαρμοστά ενδύματα και για τα δυο φύλα με ζώνες που δένονταν χαλαρά στους γοφούς. Ήδη από το πρώτο τρίτο του αιώνα η ανδρική ενδυμασία σταδιακά κονταίνει¹⁰⁶⁴. Σε εικονογραφημένο χειρόγραφο, που χρονολογείται στο διάστημα 1352-1363 και προέρχεται πιθανότατα από το βασίλειο της Νάπολης, παρουσιάζονται δυο σκηνές από την αυλή των Ανδεγαυών, στις οποίες επικρατούν οι κυρίαρχες τάσεις της ιταλικής, γαλλικής και ισπανικής μόδας¹⁰⁶⁵ (εικ. 163). Οι ηλικιωμένοι άνδρες φορούν ζωνρόχρωμους επενδύτες που φτάνουν ως κάτω από το γόνατο, στενούς κατά μήκος του κορμού και με πτυχώσεις που ξεκινούν από τους γοφούς. Δένονταν εξωτερικά με ζώνες λίγο κάτω από τη μέση και προς το τέλος του

¹⁰⁶⁰ Στο ίδιο, 72, Καλαμαρά, «Αμφίεση», 144-145.

¹⁰⁶¹ Της ίδιας, 'Vêtement', 117-118.

¹⁰⁶² Scott, *Medieval Dress*, 97.

¹⁰⁶³ Jacoby, 'La littérature', 624-625, του ίδιου, 'Knightly Values', 162, 166, 172 και σημ. 19.

¹⁰⁶⁴ Houston, *Medieval Costume*, 72-73, 104-105, εικ. 188, Madou, *Costume civil*, 25-26, Κιουσοπούλου, «Στοιχεία ενδυμασίας», 191. Οι νεότεροι άνδρες των ανώτερων τάξεων φορούσαν, από το πρώτο τρίτο του 14^{ου} αιώνα, εφαρμοστά εξωτερικά ενδύματα ως το ύψος των ισχίων. Η ανάπτυξη του επίπεδου μεταλλικού θώρακα (*brigandine*) κατά την ίδια περίοδο, κατέστησε αναγκαία τη χρήση ρούχων κάτω από αυτόν που δεν θα επηρέαζαν την εφαρμογή των διαφόρων τμημάτων του. Έτσι διαμορφώθηκε ένας τύπος εφαρμοστού ανδρικού ενδύματος με φουσκωτούς ώμους, που αρχικά φοριόταν από το κεφάλι κι αργότερα έκλεινε με κομβία στο μπροστινό μέρος, Aubry, *Costumes*, 13-15.

¹⁰⁶⁵ Ο κώδικας περιλαμβάνει το ρομαντικό ποίημα του Helie de Borron, *Roman du roi Meliadus de Leonnoys*, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη Add. κώδ. 12228, φ. 220r, Scott, *Medieval Dress*, 105, εικ. 61.

αιώνα περιλάμβαναν ψηλά κολάρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις το κάλυμμα της κεφαλής σκεπάζει τους ώμους και η μακριά και μυτερή απόληξή του διέρχεται από τη ζώνη¹⁰⁶⁶.

Στην αυλή της Νάπολης και ευρύτερα στην ιταλική χερσόνησο, ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, το τυπικό γυναικείο ένδυμα (*κόττα*) συγκρατούταν με ζώνη κάτω από το στήθος και μπορούσε να είναι πολύ μακρύ (εικ. 163). Η τάση αυτή, που σταδιακά περιλάμβανε φορέματα ολοένα και πιο εφαρμοστά στον κορμό και φαρδύτερα στα ισχία, με ποικιλία στη λαιμόκοψη, κυριάρχησε στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία με αρκετή ομοιογένεια στο διάστημα 1380-1420 περίπου¹⁰⁶⁷. Από το τέλος του 13^{ου} και κυρίως κατά τον 14^ο αιώνα, τα μανίκια στα γυναικεία εξωτερικά ενδύματα γίνονται αντικείμενο πειραματισμού και συχνά φέρουν γούνινες επενδύσεις¹⁰⁶⁸. Παρατηρείται ακόμη τάση για εκτεταμένη χρήση κομβίων. Παράλληλα, μακριά, άνετα εξωτερικά ενδύματα με φαρδιά φουσκωτά μανίκια (*houppelandes*) χρησιμοποιούνταν από άνδρες και γυναίκες στη δυτική Ευρώπη σε όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα και ως το 1430. Αρχικά σε χρήση από τα μέλη των ανώτερων τάξεων, αργότερα η χρήση τους εξαπλώθηκε¹⁰⁶⁹.

Η πολυχρωμία στα ενδύματα των αυλικών ήταν καθεστώς. Δίχρωμα ρούχα (*mi-partie*) χρησιμοποιούνταν ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα από ακόλουθους και υπηρέτες¹⁰⁷⁰ (εικ. 164α). Τα ρούχα αυτά γνώρισαν εκ νέου μεγάλη διάδοση στη Γαλλία και στην Ιταλία από τον 14^ο αιώνα και εξής με μεγάλη ποικιλία εφαρμογών. Αξιοποιήθηκαν, επιπλέον, από τις γυναίκες της ανώτερης τάξης στους επενδύτες ή

¹⁰⁶⁶ Το σκουφί (*coif*) που καλύπτει την κεφαλή και τους ώμους και έχει κάποτε μυτερή απόληξη, είχε μεγάλη διάδοση στα εργατικά στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα και εικονογραφείται σε μνημεία του ελλαδικού χώρου, Gilchrist, *Medieval Life*, 87, Μπίθα, «Ρόδος», 443, εικ. 1.β,η, πίν. 169α, 170γ, Πύρρου «Θεραπευτής και πεταλωτής», 174 σημ. 31, εικ. 7.

¹⁰⁶⁷ Madou, *Costume civil*, 26, Scott, *Medieval Dress*, 88, 117, 120, εικ. 46, 52, 67, 69. Πρβλ. τοιχογραφία του 1377-1380 από το Palazzo Chiaromonte Steri του Παλέρμο, Leone de Castris, 'Pittura', 511, εικ. 795.

¹⁰⁶⁸ Pinasa, *Costumes*, 80. Μανίκια εφαρμοστά ως τους αγκώνες που φαρδαίνουν στη συνέχεια ως τον καρπό συνηθίζονται στην Ιταλία, ενώ μακριές κάθετες ταινίες που κρέμονται ελεύθερα πίσω από τους αγκώνες (*manches à coudières*) χαρακτηρίζουν τη γαλλική μόδα και διαδίδονται στην ανατολική Μεσόγειο, Boucher, *Histoire du costume*, 153 εικ. 144, Μπίθα, «Ρόδος», 439, εικ. 1.γ, Pironnier, 'Vêtement occidental', 91-92. Μακριά ένθετα μανίκια, που στερεώνονται με κορδόνια με μεταλλικές απολήξεις, κυριαρχούν στη Δύση από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, κατά επιρροή της ιταλικής μόδας και εντοπίζονται στην Κύπρο τον επόμενο αιώνα, στο ίδιο, 132, εικ. 76-77, Kalamara, 'Vêtement', 112.

¹⁰⁶⁹ Πρόκειται για πολυτελώς διακοσμημένα εξωτερικά ενδύματα με χαμηλά ή ψηλά κολάρα, που έκλειναν με κομβία και συχνά συγκρατούνταν με ζώνες, Madou, *Costume civil*, 26-27, Aubry, *Costumes*, 21-22, Scott, *Medieval Dress*, 136, εικ. 84. Παραλλαγές του επίσημου μακριού δυτικού ενδύματος εντοπίζονται σε ανδρικά ταφικά ανάγλυφα Λατίνων από την Κύπρο του ύστερου 14^{ου} αιώνα, Pironnier, 'Vêtement occidental', 91.

¹⁰⁷⁰ Scott, *Medieval Dress*, 65, 93, εικ. 33, 49.

μανδύες φέροντας τις αποχρώσεις των οικόσημων των δυο οικογενειών τους¹⁰⁷¹. Στην Κύπρο και τη βενετοκρατούμενη Κρήτη απαντούν κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα και χαρακτηρίζουν την ανδρική ενδυμασία¹⁰⁷² (εικ. 164β).

Με την εγκαθίδρυση της λατινικής κυριαρχίας στην ελληνική επικράτεια μετά το 1204 και τη βαθμιαία οικονομική διείσδυση των ιταλικών πόλεων στην Ανατολή, ξεκίνησε μια διαδικασία αμοιβαίας επιρροής και όσμωσης στις ενδυματολογικές επιλογές, που εξελίχθηκε αργά, αλλά επικράτησε σε τέτοιο βαθμό, ώστε το ντύσιμο να μην αποτελεί πλέον ξεκάθαρο διακριτικό εθνικής ταυτότητας¹⁰⁷³. Στη σταυροφορική Ανατολή τα ρούχα των Φράγκων ακολουθούσαν τις δυτικοευρωπαϊκές ενδυματολογικές τάσεις του τέλους του 12^{ου} και του 13^{ου} αιώνα, με επιρροές από το βυζαντινό και το μουσουλμανικό κόσμο¹⁰⁷⁴.

Οι στενές πολιτικές και εμπορικές επαφές του πριγκιπάτου με τη Δύση και ιδιαίτερα το βασίλειο της Νάπολης, υποδηλώνουν ότι οι κάτοικοι της Γλαρέντζας ενδυματολογικά βρίσκονταν υπό διαρκή δυτική επιρροή. Η σταδιακή χρήση περισσότερο εφαρμοστών ενδυμάτων, που διαπιστώνεται στη δυτική Ευρώπη από τον 14^ο αιώνα, εντοπίζεται στο πριγκιπάτο μέσα από τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Χλεμούτσι και στη Γλαρέντζα. Μικρά σφαιρικά κομβία και καρφίτσες (α/κ: 95-99) στερέωναν εξωτερικά ενδύματα στο λαιμό, τον ώμο και τα μανίκια. Θα αξιοποιούνταν σε ανδρικούς κοντούς επενδύτες και σε γυναικεία φορέματα εφαρμοστά στον κορμό και στα μανίκια που φάρδαιναν στα ισχία (εικ. 165α). Οι καρφίτσες επιπλέον συγκρατούσαν τα ολοένα και λεπτότερα γυναικεία κεφαλομάντηλα και πέπλα. Τα χάλκινα στελέχη α/κ: 100-102, που ταυτίζονται με μεταλλικές απολήξεις κορδονιών αποτελούν έμμεση μαρτυρία ότι εξωτερικά γυναικεία ενδύματα με χαμηλή λαιμόκοψη σε σχήμα γράμματος V, φοριούνταν από τις δυτικής καταγωγής γυναίκες της άρχουσας τάξης στη Γλαρέντζα (εικ. 165β). Πρόκειται για ενδύματα τύπου *corset*, εφαρμοστά στον κορμό με βαθιά

¹⁰⁷¹ Houston, *Medieval Costume*, 95, Scott, *Medieval Dress*, 100-101, εικ. 57. Τα *mi-partie* ρούχα είχαν μεγάλη διάδοσή τους στην ιταλική τέχνη του 14^{ου} αιώνα, Lymberopoulou, *Kavalariana*, 214-216.

¹⁰⁷² Kalamara, 'Vêtement', 120 σημ. 128, Μυλοποταμιτάκη, «Ενδυμασία», 50, εικ. 6-7, Ξανθάκη, «Ανισαράκι Κανδάνου», 82, εικ. 13, Kalopissi-Verti, 'Narthex', 127-128, εικ. 5.10.

¹⁰⁷³ «...ὡς μὴ γινώσκεσθαι ἔστι ὅστις Ῥωμαίων καὶ ὅστις τῶν ἄλλως ἐχόντων γενῶν», Νικηφόρου Γρηγορά, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, 555, 11-14. Μαλτέζου, «Βενετική Μόδα στην Κρήτη», 139-140.

¹⁰⁷⁴ Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188, Jacoby, 'Acre', 88, Scott, *Medieval Dress*, 48-49, 76.

τριγωνικά ανοίγματα που έκλειναν με κορδόνια και άφηναν να φανούν τα υποκείμενα ενδύματα, και φαρδιές φούστες, που απηχούν επιρροές της γαλλικής μόδας¹⁰⁷⁵.

Η πολυτέλεια των ενδυμάτων της ιπποτικής τάξης της Αχαΐας πιστοποιείται από τις πληροφορίες για τη στέψη του νεαρού δούκα των Αθηνών Guy II Ντελαρός, που έγινε το 1294 στο ναό της Παναγίας Λόντζιας στη Θήβα, για την οποία οι προσκεκλημένοι βαρόνοι, ανώτερος κλήρος και ιπότες, είχαν ειδοποιηθεί έξι μήνες νωρίτερα για να ετοιμάσουν πολυτελή ενδύματα για τους ίδιους και την ακολουθία τους¹⁰⁷⁶. Εξάλλου, σε εορταστικές εκδηλώσεις που οργάνωσε ο Φίλιππος της Σαβοΐας το 1304 στην Κόρινθο και διήρκεσαν είκοσι μέρες, ο πρίγκιπας δώρισε επτά μεταξωτά υφάσματα με χρυσοκέντητες αχιβάδες σε επτά ιπότες που είχαν γυρίσει από προσκύνημα στον τάφο του αγίου Ιακώβου στο Σαντιάγο της Κομποστέλλα¹⁰⁷⁷.

Στα εδάφη της Πελοποννήσου, το δεσποτάτο του Μορέως είχε δημιουργηθεί στον αντίποδα του πριγκιπάτου της Αχαΐας, με το οποίο βρισκόταν σε ανοικτή διαμάχη. Η ανίχνευση εκτεταμένων στοιχείων δυτικοευρωπαϊκής επιρροής στους ενδυματολογικούς κώδικες της άρχουσας τάξης του δεσποτάτου κατά τον 14^ο αιώνα, συνιστά έμμεση επιβεβαίωση της καθιέρωσης ανάλογων ενδυματολογικών επιλογών στα αστικά κέντρα του πριγκιπάτου¹⁰⁷⁸.

Συγκεκριμένα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανασκαφή ταφής νεαρής αρχόντισσας από το ναό της Αγίας Σοφίας του Μυστρά. Η μελέτη των ενδυματολογικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν στο στρώμα ταφής, κατέδειξαν σαφή επιλογή περισσότερο εφαρμοστών ενδυμάτων, κατασκευασμένα από πολυτελή υφάσματα εισαγωγής από την Ισπανία και την Ιταλία¹⁰⁷⁹. Η ενδυμασία της νεκρής περιλάμβανε εσωτερικό αρκετά εφαρμοστό *καμίσιο* κι εξωτερικό ένδυμα από φοδραρισμένο μετάξι, με φυτικό διάκοσμο και φαρδιά ανοίγματα για τα χέρια, που έκλεινε κάτω από το λαιμό με διασταυρούμενα κορδόνια που συγκρατούνταν από σιρίτια¹⁰⁸⁰. Η χαμηλή λαιμόκοψη,

¹⁰⁷⁵ Aubry, *Costumes*, 20, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 200-202, εικ. 28, 30-31.

¹⁰⁷⁶ Jacoby, 'Silk textiles', 25.

¹⁰⁷⁷ *Livre de la conquest*, στ. 1013-1017, Jacoby, 'The production of silk textiles', 26. Ο άγιος Ιάκωβος τιμώταν ξεχωριστά από τους ιπότες της Αχαΐας, βλ. σελ. 35, 134, 280, 337.

¹⁰⁷⁸ Mouriki, 'Palaeologan Mistra', 208-246.

¹⁰⁷⁹ Καλαμαρά, «Αμφίεση», 144-145, 148-153 αρ. 1-4, της ίδιας, «Το ένδυμα στο Μυστρά», 113-116.

¹⁰⁸⁰ Η τυπολογία των ενδυμάτων αντιστοιχεί στην ενδυμασία της Μαρίας Ξηρού από τη νεκρική εικόνα της, Κύπρος, Λευκωσία, Βυζαντινό Μουσείο Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1356, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 195-197, εικ. 23.

τύπου *corset*, ανιχνεύεται σε περιοχές του ελλαδικού χώρου υπό λατινική κυριαρχία από τον προχωρημένο 14^ο αιώνα και αναγνωρίζεται ως τάση που συνδέεται με τη γαλλική μόδα (εικ. 165β)¹⁰⁸¹. Αντίστοιχο πορφυρό ένδυμα, εφαρμοστό στον κορμό με φαρδιά φούστα, απηχεί την επιρροή του δυτικού συρμού και εικονογραφείται σε γυναικείο κτητορικό πορτραίτο, πιθανόν συζύγου πρωτοβεστιαρίου, από τη νότια στοά της Οδηγήτριας στο Μυστρά, του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα¹⁰⁸². Ομοίως, η γυναικεία *κόττα* σε απλές γραμμές και με χρωματική ποικιλία εικονίζεται στις μικρογραφίες του βιβλίου του Ιώβ, σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Gr. 135), που αποδίδεται στην Κωνσταντινούπολη ή στο Μυστρά το 1361/1362 και χαρακτηρίζεται από γοθτικές επιρροές σε επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία και την τεχνοτροπία¹⁰⁸³.

Γενικότερα, σε περιοχές του ελλαδικού χώρου υπό μακρόχρονη λατινική κυριαρχία διαπιστώνεται η διαβαθμισμένη υιοθέτηση στοιχείων της δυτικής μόδας. Στην Κρήτη, τη Ρόδο και την Κύπρο, η ενδυμασία της εύπορης τάξης των ντόπιων χορηγών, που μελετάται μέσα από τις κτητορικές παραστάσεις και τα ταφικά μνημεία, υπήρξε συνδυασμός βυζαντινών στοιχείων και δυτικών επιρροών, που αντικατόπτριζε την οικονομική κατάσταση των υπηκόων και παράλληλα εξέφραζε τις στενές επαφές με την άρχουσα τάξη των ιπποτών, που φορούσε δυτικά ενδύματα. Οι εμπορικές επαφές των περιοχών με τις ιταλικές ναυτικές πόλεις ήταν πιθανότατα το κύριο μέσο διάχυσης των νέων ενδυματολογικών τάσεων, σχεδόν αμέσως μετά τη διαμόρφωσή τους στα δυτικοευρωπαϊκά εμπορικά κέντρα. Οι νέες τάσεις υιοθετήθηκαν από τους γηγενείς πληθυσμούς των αστικών κέντρων, γιατί ήταν σε γενικές γραμμές συμβατές με τους βασικούς άξονες της παραδοσιακής βυζαντινής ενδυμασίας¹⁰⁸⁴.

Συγκεκριμένα, η ανδρική ενδυμασία στις περιοχές του ελλαδικού χώρου υπό λατινική κυριαρχία, υφίσταται σε μεγαλύτερο βαθμό την επιρροή της Δύσης, με περισσότερες καινοτομίες και χρωματικές επιρροές. Οι παραδοσιακοί ποδήρεις

¹⁰⁸¹ Piponnier, 'Vêtement occidental', 92, Μπίθα, «Ρόδος», 442, εικ. 1.δ, 1.θ, πίν. 169β, 171α, της ίδιας, «Γυναικεία ενδυμασία», 200-202, εικ. 30-31. Βλ. παραπάνω σελ. 279-280.

¹⁰⁸² Οι απεικονίσεις δωρητών στους ναούς του Μυστρά ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις ενδυματολογικές τάσεις των ανώτατων κοινωνικών τάξεων της βυζαντινής αυλής με επιρροές από το δυτικό συρμό, Parani, *Reconstructing*, 76, 336 αρ. 56. Για δυτικές επιρροές σε γυναικεία πορτραίτα του Μυστρά, Etzeoglou, 'Mistra', 517, εικ. 16, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 197, εικ. 25, Kalamara, 'Clothing', 226 εικ. 104.

¹⁰⁸³ Velmans, 'Parisinus grecus 135', 209-235, Ετζεόγλου, «'Εγράφη εν τῷ Μυζιθρᾷ'», 189-190 και σημ. 53, όπου η παλιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁸⁴ Kalamara, 'Vêtement', 118, 119, 121.

επενδύτες¹⁰⁸⁵ (εικ. 166), από τον 14^ο αιώνα σταδιακά κονταίνουν φτάνοντας ως το μέσον της κνήμης και κλείνουν μόνο ως το μέσον τους με κομβία¹⁰⁸⁶. Ανάλογα παραδείγματα προέρχονται από το Μυστρά και την Κωνσταντινούπολη¹⁰⁸⁷. Απλοί ριχτοί ανδρικοί χιτώνες που έκλειναν με μια σειρά μικρών κομβίων στον ώμο θεωρούνται δυτική επιρροή¹⁰⁸⁸ και εικονογραφούνται σε παραστάσεις δωρητών στην Κρήτη και στην Κύπρο¹⁰⁸⁹ (εικ. 164β, 167).

Η γυναικεία φορεσιά, αρχικά προσκολλημένη στη βυζαντινή παράδοση, δέχτηκε σταδιακά από τον 14^ο αιώνα τις επιρροές της δυτικής μόδας¹⁰⁹⁰. Το απλό μονοκόμματο δυτικοευρωπαϊκό φόρεμα/κόττα με απλή λαιμόκοψη ή τετράγωνο ντεκολτέ, εφαρμοστό στον κορμό και φαρδύτερο στα ισχία, που φοριέται με ή χωρίς ζώνη, εμφανίζεται από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και σταδιακά κυριαρχεί¹⁰⁹¹, ιδιαίτερα στην Κύπρο¹⁰⁹² (εικ. 165α).

¹⁰⁸⁵ Για τον υστεροβυζαντινό ανδρικό επενδύτη, το ανατολικής προέλευσης *καββάδιον*, Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, *Μονή Παντάνασσας*, 210-211, Parani, *Reconstructing*, 57-60, της ίδιας, ‘Ceremonial Costume’, 95-134 και κυρίως 106, 109, 116 σημ. 64, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 147 εικ. 169, 155-156 αρ. 7, Καλαμαρά, «Ενδυματολογικό σύνολο», 12, Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, 32 εικ. 50, Γιαννούλης, *Αρτα*, πίν. 80-81.

¹⁰⁸⁶ Kontogiannis, ‘Lippomano Chapel’, υπό έκδοση, εικ. 8, 10. Ρόδος, Κουφά Παραδεισιού, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 14^{ος} – 15^{ος} αι., Μπίθα, «Ρόδος», 435, 437-438, εικ. 1.θ-ι, πίν. 171α-β. Κρήτη, Κάνδανος, Αμισαράκι, Αγία Άννα, 1352, Ξανθάκη, «Αμισαράκι Κανδάνου», 81-82, εικ. 10-12, Κρήτη, Άγιος Βασίλειος, Κούμια, Μεταμόρφωση του Σωτήρα, 1389, Πλεμεντζανά, Άγιος Γεώργιος, 1410, Μεραμπέλου, Μέσα Λακώνια, Άγιος Μιχαήλ, 1432, Σέλινο, Κάτω Φλώρι, Άγιος Γεώργιος, 1497, Κισσός, Σωτήρας, 15^{ος} αι., Gerola, *Creta*, 335 πίν. 12.2, 331 πίν. 9.3, 338 πίν. 16.2-3, 333 πίν. 10.1, 335 πίν. 12.1 αντίστοιχα. Κύπρος, Παναγία του Μουτουλλά, κτήτορας Ιωάννης Μουτουλλάς, 1280, Δάλι, Άγιος Δημητριανός, κτήτορας Μιχαήλ Κατζουρούμπος, 1317, *Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο*, εικ. 1, 3 αντίστοιχα. Πιθανόν ο ίδιος Ιωάννης Μουτουλλάς εικονίζεται, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, με κοντό σκούρο επενδύτη και γαλλικό λευκό σκούφο (*bonnet*) ως δωρητής εικόνας του Προδρόμου στον ίδιο ναό, Vokotopoulos, ‘Icons at Moutoullas’, 167-170, εικ. 7, 9-10 και πίν. 12. Η ίδια τάση διαπιστώνεται και σε κυπριακά ταφικά ανάγλυφα, Kalamara, ‘Vêtement’, 113.

¹⁰⁸⁷ Οδηγήτρια, βόρειο νεκρικό παρεκκλήσι, τρίτο τέταρτο 14^{ου} αιώνα, δωρητής και δωρήτρια δεόμενοι εκατέρωθεν της Παναγίας. Ο άνδρας φορά επενδύτη με σφαιρικά κομβία ως το μέσο του μήκους, Millet, *Mistra*, τόμ. II, πίν. 102.2. Ακόμη, ταφική πλάκα Γενοβέζου επιχειρηματία του τελευταίου τέταρτου του 14^{ου} αιώνα από το Πέραν, D’Alessio, *Arab Giamí*, 95-96 αρ. 48.

¹⁰⁸⁸ *L’ Europe Gothique*, 159-161 αρ. 262, πίν. 80.

¹⁰⁸⁹ Κρήτη, Κάνδανος, Καβαλαριανά, Άγιος Μιχαήλ, 1327/8, Lymberopoulou, *Kavalariana*, 213-216, 366 εικ. 28-29, 369 εικ. 50-51, Κύπρος, Πελέντρι, Τίμιος Σταυρός, κτήτορας Βασίλειος, 1350-1375, Stylianos - Stylianos, ‘Donors’, 107-108, εικ. 10, των ίδιων, *Cyprus*, 223-224, 231, Kalopissi-Verti, ‘Narthex’, 186-188, εικ. 5.46.

¹⁰⁹⁰ Μυλοποταμιτάκη, «Βυζαντινή γυναικεία φορεσιά», 110-118, της ίδιας, «Παρατηρήσεις», 146-147, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 182-187, εικ. 1-6, 189-191, εικ. 13-14, 197-200, εικ. 24, 26-27.

¹⁰⁹¹ Από τα πρωιμότερα παραδείγματα αποτελεί το ένδυμα της δωρήτριας Μοσχάννας Γαδανολέου στην Παναγία Καλομοιριανή στο Ροδοβάνι Σελίνου Χανίων, που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο ή στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, Kalopissi-Verti, ‘Dedicatory inscriptions’, 109-110. Η *κόττα* θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, Μυλοποταμιτάκη, «Ενδυμασία», 49, εικ. 3, Spatharakis, *Mylopotamos*, 162-163, εικ. 239, 238, εικ. 447, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 189-195.

Διαθέτει μακριά εφαρμοστά μανίκια, που συχνά κουμπώνουν στο πλάι με πυκνοραμμένα κομβία και μανικέτια και σε ορισμένες περιπτώσεις μπροστινό κατακόρυφο άνοιγμα και συχνά διακοσμείται στα ανοίγματα. Λινά κεφαλομάντηλα, συνήθως λευκού χρώματος, κάλυπταν το κεφάλι και το λαιμό της γυναίκας τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση. Δυτική επιρροή είναι οι στενές σκούφιας στις γυναίκες, οι μαντήλες που δένουν στον αυχένα και τα μικρά στρογγυλά καπέλα¹⁰⁹³.

Από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα οι δυτικές επιρροές στα γυναικεία εξωτερικά ενδύματα είναι περισσότερο εμφανείς. Η ανώτερη τάξη των Κρητικών, επηρεασμένη από τη βενετική μόδα, υιοθετεί μια παραλλαγή της *κόττας* με τολμηρότερα ανοίγματα στους ώμους και το στήθος¹⁰⁹⁴. Στα γυναικεία χορηγικά πορτραίτα της Ρόδου και της Κύπρου εντοπίζεται το γαλλικό *corset* (εικ. 165β). Όπως προαναφέραμε, η χρήση του στην Πελοπόννησο μαρτυρείται από ανασκαφικές ενδείξεις¹⁰⁹⁵.

Την εμφάνιση των ανθρώπων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα συμπλήρωναν και διακοσμούσαν δευτερεύοντα στοιχεία. Τσάντες, σακίδια και πουγκιά, από δέρμα συνήθως ή ύφασμα, είχαν χρηστικό ρόλο αλλά λειτουργούσαν και ως σύμβολα κοινωνικής ιεράρχησης. Έκλειναν στο επάνω μέρος με το τράβηγμα ενός κορδονιού κι έφεραν εκτός από νομίσματα, σφραγίδες, κοσμήματα και διάφορα μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης¹⁰⁹⁶.

Η ζώνη έπαιξε μεγάλο ρόλο ως συμπληρωματικό στοιχείο της ανδρικής και της γυναικείας εμφάνισης στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Στη μεσαιωνική Δύση εξελίχθηκε σε ιπποτικό σύμβολο¹⁰⁹⁷. Ως ενδυματολογικό στοιχείο, σταδιακά παρεισφρύνει στην εικονογραφική απόδοση κτητόρων στα μνημεία της βυζαντινής επικράτειας κατά τον 12^ο αιώνα και από τον 13^ο αιώνα κυριαρχεί στα

¹⁰⁹² Piponnier, 'Vêtement occidental', 92-93, Kalamara, 'Vêtement', 108-109, πίν. 271.F.158, πίν. 274.F.168, πίν. 275.F.170, πίν. 285.F.271, πίν. 308.F.544, Kalopissi-Verti, 'Narthex', 124-127, 126 εικ. 5.8-9.

¹⁰⁹³ Hanawalt, 'Medieval English Women', 23, Langley, *Ζωή στο Μεσαίωνα*, 23, Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις», 17-20, Kalopissi-Verti, 'Narthex', 119-120.

¹⁰⁹⁴ Στην Κρήτη η ιταλική μόδα γνώρισε μεγάλη διάδοση από τον 14^ο αιώνα και κατά τον 15^ο αιώνα πολλές αρχόντισσες παράγγελναν τα ρούχα τους απευθείας από τη Βενετία, Μαλτέζου, «Βενετική Μόδα στην Κρήτη», 139-147, Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία», 197-200, εικ. 24-27, 29.

¹⁰⁹⁵ Στο ίδιο, 200-202, εικ. 28, 30-31. Βλ. και παραπάνω σελ. 279-280, 280-281.

¹⁰⁹⁶ Gilchrist, *Medieval Life*, 75-76.

¹⁰⁹⁷ Brmbolić, 'Khuman Belt', 277.

κτητορικά πορτραίτα ηγεμόνων των Βαλκανίων¹⁰⁹⁸. Το δέσιμο των φορεμάτων ανδρών και γυναικών της δυτικής Ευρώπης με ζώνη στο ύψος της μέσης διαπιστώνεται στην τέχνη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα¹⁰⁹⁹. Η ζώνη κατά τον 14^ο αιώνα δενόταν χαλαρά λίγο πιο κάτω από τη μέση και αποτελούσε χαρακτηριστικό της εμφάνισης του ευγενούς άνδρα τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση (εικ. 157, 163, 166). Στο μπροστινό μέρος έκλεινε με πόρπη και στα δεξιά της στερεωνόταν το μαντίλι, το πουγκί και το εγχειρίδιο¹¹⁰⁰. Οι ζώνες των ανθρώπων του μόχθου ήταν συνήθως ακόσμητες κι εξαρτούσαν μαχαίρια και πουγκιά¹¹⁰¹.

Τα περιζώματα και τα διάφορα άλλα ζωνάρια κατασκευάζονταν από δέρμα ή γερό ύφασμα (μετάξι, λινό, κασμήρι). Δερμάτινες ζώνες μπορούσαν να φέρουν εγχάρακτες, έκτυπες διακοσμήσεις, ακόμη κι επιγραφές¹¹⁰². Κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα το ελεύθερο τμήμα της ζώνης κρεμόταν κάθετα μπροστά από την πόρπη κι έφτανε να αγγίζει τα πόδια του ανθρώπου που τη φορούσε, καθώς συνήθως δεν χρησιμοποιούνταν θηλιές, ή αναδιπλωνόταν γύρω από τη μέση¹¹⁰³. Εξαιτίας του φθαρτού τους υλικού οι ζώνες δεν διατηρούνταν εύκολα και μάλιστα κομματιάζονταν πριν απορριφθούν. Σε αυτή την περίπτωση τα μεταλλικά στοιχεία τους αποσπώνταν για να ξαναχρησιμοποιηθούν¹¹⁰⁴.

Χαλκός και δευτερευόντως σίδηρος, συνήθως επικασσιτερωμένος, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των πορπών και των υπόλοιπων μεταλλικών στοιχείων της ζώνης¹¹⁰⁵. Με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα και τα εικονογραφικά

¹⁰⁹⁸ Parani, *Reconstructing*, 129-330 αρ. 27, Popović, 'Costumes and Insignia', 222-223, 231-232.

¹⁰⁹⁹ Houston, *Medieval Costume*, 49.

¹¹⁰⁰ Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β', 50-55. Κρήτη, Άγιος Βασίλειος, Κούμια, Μεταμόρφωση Σωτήρα, 1389, Μεραμπέλου, Έξω Λακώνια, Άγιος Μιχαήλ, 1432, Gerola, *Creta*, 335 πίν. 12.2, 338 πίν. 16.2 αντίστοιχα, Ρόδος, μεσαιωνική πόλη, Αγία Αικατερίνη, πρώτο στρώμα τοιχογράφησης, δεύτερο μισό 14^{ου} αι., Φουντουκλί, Άγιος Νικόλαος, τέλη 15^{ου} αιώνα, Μπίθα, «Ρόδος», 434, 435-436, 440, εικ. 1.ε, 2.ιε, πίν. 173, της ίδιας, «Ενδυματολογικές συνήθειες», 46-47, εικ. 10, Kontogiannis, 'Lippomano Chapel', εικ. 10. Ακόμη, Parani, *Reconstructing*, 66, Dimitrova, 'Portal to Heaven', εικ. 2, 3, 8, Grancsay, 'Interrelationships', 178. Στη δυτική Ευρώπη επιρράμματα ζωνών εξαρτούσαν μικρές χάλκινες θηλιές από τις οποίες στερεώνονταν το πουγκί ή το εγχειρίδιο, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 219-224, εικ. 139-140.

¹¹⁰¹ Aubry, *Costumes*, 27-28, Backhouse, *Luttrel Psalter*, εικ. 6, 16-17, 33-35.

¹¹⁰² Čorović-Ljubinković - Ljubinković, 'Donja Kamenica', 75 εικ. 39a-b, Gilchrist, *Medieval Life*, 74.

¹¹⁰³ Houston, *Medieval Costume*, 12-13, εικ. 17-18, 103, 211, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188-192 αρ. 10, εικ. 53, 56, Emmerson, 'Monumental brasses', εικ. 18, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 35-36, εικ. 20.

¹¹⁰⁴ Parani, 'Jewellery', 189, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 35.

¹¹⁰⁵ Στη δυτική Ευρώπη εξαρτήματα ένδυσης από μόλυβδο εμφανίζονται σποραδικά από το τελευταίο τρίτο του 13^{ου} αιώνα και διαδίδονται, κυρίως στην Αγγλία, στο ίδιο, 21.

δεδομένα, μεταλλικές επενδύσεις για την προστασία και τη διακόσμηση του ιμάντα της ζώνης διαδόθηκαν από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και ήταν είτε κυκλικές ή επιμήκεις σε ποικιλία σχημάτων, χωρίς τυπολογική διάκριση ανάλογα με το υλικό της ζώνης για την οποία προορίζονταν¹¹⁰⁶ (εικ. 166).

Τα ευρήματα από τις ανασκαφές στα κάστρα Γλαρέντζα και Χλεμούτσι πιστοποιούν την ευρύτατη χρήση της ζώνης ως συμπληρωματικό στοιχείο της ανδρικής και γυναικείας εμφάνισης. Πόρπες ζώνης (α/κ: 58-62, 64-75), σύνδεσμοι για τη στερέωση του ιμάντα στο πλαίσιο της πόρπης (α/κ: 76-77) ή για την τοποθέτησή τους στην απόληξη του ιμάντα για προστασία από τη φθορά (α/κ: 78), αγκράφες, θηλιές (α/κ: 79-82) και διακοσμητικά καρφίδια, κυρίως κυκλικά (α/κ: 83-91) ή σε σχήμα αχιβάδας (α/κ: 92-93), αποτελούν τη μεγαλύτερη κατηγορία στοιχείων ένδυσης. Τα ευρήματα αποδεικνύουν έμμεσα ότι η εμφάνιση των κατοίκων των δυο κάστρων κινούνταν με βάση τους κύριους άξονες ενός διεθνούς ενδυματολογικού κώδικα, που επικράτησε στη λεκάνη της Μεσογείου κατά τον 14^ο αιώνα, σύμφωνα με τον οποίο τα εξωτερικά ενδύματα ανδρών και γυναικών έγιναν σταδιακά περισσότερο εφαρμοστά στον κορμό και τονίζονταν με περιζώματα.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ζώνες ακόμη και κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ήταν ιδιαίτερα ακριβές και αναφέρονταν ξεχωριστά στα διάφορα συμβόλαια, καθώς μάλιστα αρκετές φορές ήταν από ασήμι επιχρυσωμένο κι έφεραν πολύτιμους λίθους και πολυτελείς διακοσμήσεις¹¹⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά βυζαντινού εγγράφου, που συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1400, σε *ζωνάριον φραγγικόν* αξίας πενήντα υπερπύρων ως δώρο γάμου¹¹⁰⁸.

Κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα και με περίτεχνες διακοσμήσεις ή κι από απλά και φτηνά υλικά, είχαν για τις μεσαιωνικές κοινωνίες σημαντική αξία ως στολίδια για τη διαμόρφωση μιας εντυπωσιακής εμφάνισης αλλά και ως επενδυτικά αγαθά¹¹⁰⁹.

Οι γυναίκες κατά τον ύστερο Μεσαίωνα συμπλήρωναν την αμφίεσή τους με ενώτια, συχνά σε σχήμα κρίκων απλών, πολλαπλών, ή διακοσμημένων με διάφορα

¹¹⁰⁶ Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Β', 51, 54, Minić, *Mačvanska Mitrovica*, πίν. XVIII.5-7 και 18-26, Špehar, 'Viminacium', 269-289, εικ. 1,-3, 6, 8.

¹¹⁰⁷ Fingerlin, *Gürtel*, passim, Oikonomides, 'Contents', 210, Mosher Stuard, *Gilding the Market*, 46-55, Doncheva, 'Belt', 65-76.

¹¹⁰⁸ *Acta et diplomata graeca medii aevi*, τόμ. II, 419, Oikonomides, 'Contents', 210, Parani, 'Jewellery', 189.

¹¹⁰⁹ Oikonomides, 'Contents', 210, Parani, 'Jewellery', 191.

αναρτήματα (α/κ: 104-109)¹¹¹⁰ (εικ. 165β, 168). Επιπλέον χρησιμοποιούσαν περιδέραια, γυάλινα ή μεταλλικά βραχιόλια με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση και διάφορα στολίσματα της κόμμωσης (α/κ: 103). Τα δακτυλίδια αποτελούσαν το πιο συνηθισμένο προσωπικό κόσμημα και φοριούνταν από άνδρες και γυναίκες. Κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά, που ποίκιλαν από χρυσάφι ή ασήμι ως γυαλί ή οστό, τα πιο συνηθισμένα όμως ήταν απλά χυτά αντικείμενα από χαλκό ή σίδηρο με στοιχειώδη εγχάρακτη διακόσμηση ή ένθετο ημιπολύτιμο λίθο (α/κ: 110-112)¹¹¹¹.

Τα κοσμήματα που έφθασαν ως τις μέρες μας μέσω των ανασκαφών σε φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας (α/κ: 103-112), κατασκευασμένα κατά κανόνα από χαλκό και σίδηρο, εντάσσονται σε μια ομάδα αντικειμένων, που εξαιτίας της στοιχειώδους τυπολογίας τους, εμφανίζονται αδιάλειπτα στις ανασκαφές στον ελλαδικό χώρο και την ανατολική Ευρώπη από τον 10^ο έως τον 14^ο αιώνα. Προϊόντα πιθανόν τοπικής παραγωγής, εξυπηρετούσαν τη στοιχειώδη διάθεση για φιλαρέσκεια των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Την περίοδο αυτή παρατηρείται απλοποίηση των τύπων και της διακόσμησης των κοσμημάτων, σε σχέση με τα ευρήματα παλιότερων περιόδων, και ακόμη μια τάση για ευτελέστερα υλικά και φτηνότερα μέταλλα. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η εικόνα αυτή είναι αποσπασματική, καθώς την ίδια περίοδο οι πηγές κάνουν λόγο για κοσμήματα (ζωνάρια, ενώτια, δακτυλίδια, πόρπες) από χρυσό και ασήμι με περίτεχνες διακοσμήσεις, που αποτελούσαν μέσο αποθησαυρισμού, καθώς μάλιστα ξεπερνούσαν, σε πολλές περιπτώσεις, σε αξία τις επενδύσεις σε ακίνητα, μεγάλες εκτάσεις γης, αμπέλια, οικοδομήματα¹¹¹². Ενδεχομένως η πολύ διαδεδομένη συνήθεια της ανακύκλωσης των πολύτιμων μετάλλων μπορεί να δικαιολογήσει τη συνήθη απουσία ακριβών κοσμημάτων από τα αρχαιολογικά στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα στην ανατολική Μεσόγειο αλλά και τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο¹¹¹³.

Ωστόσο, σποραδικά εντοπίζονται στις ανασκαφές κοσμήματα μεγαλύτερων τεχνικών και καλλιτεχνικών αξιώσεων, προϊόντα αστικών κέντρων, που κάλυπταν τις ανάγκες μιας πελατείας με οικονομική επιφάνεια κι εκλεπτυσμένο γούστο. Η απουσία

¹¹¹⁰ Μπίθα, «Ρόδος», 444, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Θρες Βυζαντίου*, 378 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή).

¹¹¹¹ Αγγέλλου - Χειμωνοπούλου, «Κίτρος», 383. Δακτυλίδια από χρυσό ή ασήμι καταγράφονταν σε νομικές πράξεις της υστεροβυζαντινής περιόδου και ανήκαν κατά κανόνα στην άρχουσα τάξη, μολονότι μπορούσαν να τα διαθέτουν και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, Parani, 'Jewellery', 186-187.

¹¹¹² Ματθαίου, «Ιδιωτική αποταμίευση», 353-354.

¹¹¹³ Gilchrist, *Medieval Life*, 73.

σχεδόν τέτοιων ευρημάτων από τις ανασκαφές της Γλαρέντζας είναι ασφαλώς συγκυριακή, δεδομένου ότι οι τάφοι του Αγίου Φραγκίσκου, όπου θάβονταν τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, συλήθηκαν σε πρώιμη περίοδο. Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί ένας θησαυρός χρυσών κοσμημάτων, πιθανόν από τη Θεσσαλονίκη, με χρονολογία απόκρυψης το 1224 ή 1246, που πρόσφατα η Antje Bosselmann-Ruickbie απέδωσε σε κάποιον Φράγκο αξιωματούχο της πόλης¹¹¹⁴. Ο θησαυρός περιλαμβάνει αντικείμενα με βυζαντινή και δυτικοευρωπαϊκή προέλευση, κάποια μεγάλης οικονομικής αξίας, που αντικατοπτρίζουν τις αισθητικές προτιμήσεις της άρχουσας τάξης των σταυροφόρων, οι οποίοι συνδύαζαν την καλλιτεχνική παράδοση των χωρών προέλευσής τους με την πολυτελέστερη παραγωγή των περιοχών που κατέλαβαν.

Την ενδυμασία συμπλήρωναν απλά, δερμάτινα **υποδήματα**, που κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες όλων των κοινωνικών τάξεων (εικ. 169). Μαύρα, απλά, δετά υποδήματα, που έφταναν ως τον αστράγαλο, ήταν ο πιο συνηθισμένος τύπος και αποτυπώνεται σε μισθωτήρια συμβόλαια των βενετικών αρχείων του Χάνδακα¹¹¹⁵. Μποτίνια με δερμάτινες σόλες, διακοσμημένα με κεντήματα, σιρίτια και πολύτιμους λίθους, φοριούνταν από την αριστοκρατία του ύστερου Μεσαίωνα, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση¹¹¹⁶. Στο Μυστρά, κατά τον 15^ο αιώνα, χρησιμοποιούταν ένα είδος γυναικείων δερμάτινων πασουμιών, συνηθισμένων στο βυζαντινό και κοπτικό χώρο αλλά άγνωστων στη δυτική Ευρώπη¹¹¹⁷. Υποδήματα με μυτερές απολήξεις αναφέρονται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα να φοριούνται από ανδρικά μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας¹¹¹⁸. Οι μυτερές απολήξεις των δυτικοευρωπαϊκών υποδημάτων (*crakows*, *poulaine*) έτειναν να μεγαλώνουν φτάνοντας σε αντιλειτουργικά μήκη από το δεύτερο

¹¹¹⁴ Bosselmann-Ruickbie, 'Jewellery Hoard', 219-232, κυρίως 226, της ίδιας, *Byzantinischer Schmuck*, 48-57.

¹¹¹⁵ Maltezos, 'Métiers', 328-330, όπου και παρατηρήσεις για την τιμή των υποδημάτων. Για τις ανώτερες τιμές πώλησης υποδημάτων στο Χάνδακα στα μέσα περίπου του 14^{ου} αιώνα, Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 112.

¹¹¹⁶ Pinasa, *Costumes*, 100-101, Καλαμαρά, «Το ένδυμα στο Μυστρά», 117-118, της ίδιας, 'Vêtement', 114, Scott, *Medieval Dress*, 106 εικ. 63.

¹¹¹⁷ Volken, «Γυναικεία υποδήματα», 103-104.

¹¹¹⁸ Ορισμένοι ερευνητές ερμηνεύουν τη χρήση μυτερών υποδημάτων από την άρχουσα τάξη του Βυζαντίου ως πιθανή δυτική επιρροή, Parani, *Reconstructing*, 71, ενώ άλλοι εντοπίζουν τις απαρχές της τάσης στο Βυζάντιο κατά τον 11^ο αιώνα και υποθέτουν ότι από εκεί ξεκίνησε η διάδοσή τους στη δυτική Ευρώπη, Kalamara, 'Vêtement', 113-114 και σημ. 71.

μισό του 14^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα¹¹¹⁹. Μυτερά υποδήματα, που εικονογραφούνται στην τέχνη της Κύπρου να φοριούνται από Έλληνες και Λατίνους, δεν έφτασαν ποτέ στα αντιλειτουργικά μήκη της υπόλοιπης Ευρώπης¹¹²⁰.

Στη δυτική Ευρώπη οι σόλες των υποδημάτων κατασκευάζονταν με σαφή διάκριση του αριστερού από το δεξί πόδι μέχρι τον 17^ο αιώνα, σε αντίθεση με το Βυζάντιο όπου δεν υπήρχε διαφοροποίηση¹¹²¹. Τα υποδήματα φοριόνταν με ψηλές κάλτσες, συνήθως από δέρμα ή ύφασμα, που στερεώνονταν στο ύψος των γονάτων κι αργότερα στη μέση¹¹²².

Ένα σύγχρονο κι ενδιαφέρον εύρημα, που προέρχεται από ταφή του νότιου κλίτους της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νέα Φιγάλεια και χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα, περιλαμβάνει ένα ζεύγος μαύρων δερμάτινων παιδικών παπουτσιών χωρίς κορδόνια και με εφηλίδες για την προστασία της δερμάτινης σόλας από τη φθορά¹¹²³. Η πληροφορία αυτή σε συνδυασμό με την εύρεση σημαντικού αριθμού πετάλων υποδημάτων στα φραγκικά στρώματα της Ηλείας (α/κ: 113-119) (εικ. 76) δείχνει ότι η συνήθεια της μεταλλικής ενίσχυσης της σόλας των υποδημάτων ήταν διαδεδομένη στο πριγκιπάτο.

Η ενίσχυση των υποδημάτων με μεταλλικά στοιχεία ήταν διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Πέταλα υποδημάτων προέρχονται από το Μυστρά και από άλλες θέσεις¹¹²⁴. Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος σε επιστολή του προς το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι οι πολίτες της Ναυπάκτου δεν ήταν υποχρεωμένοι να ενισχύουν τις σόλες των υποδημάτων τους με καρφιά για να τα προστατεύουν από τη φθορά, επειδή οι δρόμοι της πόλης ήταν πλακοστρωμένοι¹¹²⁵.

¹¹¹⁹ Η μόδα αρχικά περιορίστηκε στα άρρενα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά γνώρισε μεγάλη διάδοση δημιουργώντας προβλήματα ακόμα και στις τάξεις των μοναστικών ταγμάτων, Grancsay, 'Interrelationships', 187, Scott, *Medieval Dress*, 120-121, εικ. 73-74, Fizzard, 'Shoes', 258-259, Gilchrist, *Medieval Life*, 101-103.

¹¹²⁰ Riponnier, 'Vêtement occidental', 92, 95 αρ. 7, 102 αρ. 93, εικ. 5, 7, Kalamara, 'Vêtement', 113-114, 127 αρ. 52, πίν. 289, 128 αρ. 72, πίν. 307 και εικ. 2.

¹¹²¹ *Η Πολιτεία του Μυστρά*, 152-153 αρ. 4 (Π. Καλαμαρά).

¹¹²² Houston, *Medieval Costume*, 80-81, Holmes, 'Life', 23. Οι τσαγκάρηδες ονομάζονται και σήμερα στην Ιταλία *calzolai*. Ο όρος προέρχεται από την μεσαιωνική συνήθεια να ράβουν δερμάτινες σόλες στο κάτω μέρος των καλτσών, Frugoni, *Medieval City*, 186 σημ. 16.

¹¹²³ Βασιλάκης, «Κοίμηση Νέας Φιγάλειας», 29-30.

¹¹²⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 148-150.

¹¹²⁵ *Ιωάννης Απόκαυκος*, 122-125 αρ. 67, Magdalino, 'Literary Perception', 32.

Καλλωπισμός και ιατρική φροντίδα

Η περιποίηση του προσώπου με καλλυντικά και η φροντίδα της κόμμωσης αποτελούν μέριμνες του γυναικείου, κυρίως, πληθυσμού από την ύστερη αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Οι γυναίκες κατά τον όψιμο Μεσαίωνα χρησιμοποιούσαν καλλυντικές κρέμες βασισμένες σε ζωικό λίπος και διάφορες πούδρες, που τους έδιναν όψη λευκή με ρόδινα μάγουλα, σύμφωνα με τις αισθητικές τάσεις της εποχής¹¹²⁶. Σε γαλλο-φλαμανδικό χειρόγραφο του τέλους του 13^{ου} αιώνα, εικονογραφείται η επίσκεψη σε ειδικό για την περιποίηση του προσώπου¹¹²⁷.

Η μέριμνα για την ατομική υγιεινή και η φροντίδα της εμφάνισης απασχολούσε την άρχουσα τάξη του πριγκιπάτου. Οι ωτογλυφίδες χρησίμευαν στην υγιεινή και επιπλέον στο βάψιμο των ματιών (α/κ: 121). Σπάτουλες και κοχλιάρια καλλωπισμού εξυπηρετούσαν τη μίξη κι επάλειψη ιατρικών και καλλυντικών σκευασμάτων (α/κ: 122-123). Μικρές λαβίδες (τριχολάβια) χρησιμοποιούνταν στην αφαίρεση των φρυδιών αλλά και για τον καθαρισμό τραυμάτων¹¹²⁸ (α/κ: 120). Τα μαλλιά, μακριά και πλεγμένα σε κότσο, καλύπτονταν συνήθως από λεπτά βαμβακερά υφάσματα ή στολίζονταν με μεταξωτά πέπλα, σκούφιες ή δίχτυ¹¹²⁹ (εικ. 159-160).

Φαρμακευτικές και καλλυντικές ουσίες προμήθευαν τα οργανωμένα φαρμακεία. Η ανάπτυξη μεγάλης κλίμακας εμπορίου θεραπευτικών ουσιών και αρωμάτων από το τέλος του 13^{ου} αιώνα, συνδέεται με τις πολλαπλάσιες αναπαραστάσεις φαρμακείων σε δυτικά χειρόγραφα που διαπιστώνεται από τον 14^ο αιώνα¹¹³⁰. Η ύπαρξη οργανωμένων φαρμακείων στα αστικά κέντρα της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας τεκμηριώνεται από μικρογραφία ελληνικού κώδικα του 1339, παραγγελία του επισκόπου Αθηνών όταν η πόλη βρισκόταν υπό καταλανική κατοχή, που αναπαριστά το εσωτερικό φαρμακείου¹¹³¹. Η μικρογραφία εικονογραφεί στον ίδιο χώρο, διάγνωση ασθένειας, προετοιμασία φαρμάκων και ιατρική φροντίδα που παρέχεται από έναν επικεφαλής γιατρό και τους

¹¹²⁶ Gies - Gies, *Castle*, 110.

¹¹²⁷ Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Sloane 2435, φ. 9r, Houston, *Medieval Costume*, 46, πίν. I.

¹¹²⁸ Δρανδάκη, «Κοσμήματα και καλλωπισμός», 151-159.

¹¹²⁹ Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις», 14-20, της ίδιας, «Η γυναικεία κόμμωση», 161-170, Kalamara, 'Vêtement', 109-111.

¹¹³⁰ Velmans, 'Parisinus grecus 135', 233, Frugoni, *Medieval City*, 109, 108 εικ. 87.

¹¹³¹ Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη κώδ. gr. 2243, φ. 10v, MacKinney, *Medical Illustrations*, 5, 211 εικ. 1, Velmans, 'Parisinus grecus 135', 233-234, Spatharakis, *Corpus*, 62-63 αρ. 251, εικ. 451.

βοηθούς του. Επιπλέον, φαρμακεία υπήρχαν στα μοναστήρια¹¹³². Εξάλλου η Γλαρέντζα, με την πυκνή εμπορική της δραστηριότητα, θα συμμετείχε στη μεταφορά πρώτων υλών για την παραγωγή φαρμακευτικών και αρωματικών σκευασμάτων από τις αγορές της Ανατολής προς τη δυτική Ευρώπη, εμπόριο που σε μεγάλο βαθμό έλεγχαν ως τον ύστερο Μεσαίωνα οι ναυτικές ιταλικές πόλεις και κυρίως η Βενετία¹¹³³.

Από τα τέλη του 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αιώνα και υπό την επιρροή των Ιωαννιτών ιπποτών, άρχισε να αναπτύσσεται στη δυτική Ευρώπη η έννοια του νοσοκομείου ως θεραπευτικού κέντρου, με κοιτώνες και θαλάμους για ξεχωριστές περιπτώσεις ασθενών, παροχές ποικίλων υπηρεσιών και με ιατρικό, νοσηλευτικό και διοικητικό προσωπικό¹¹³⁴.

Συγκρότημα κτισμάτων, που περιλάμβανε πανδοχείο και νοσοκομείο με φαρμακείο, ανασκάφηκαν στο δυτικό άκρο του φραγκικού οικισμού της Κορίνθου κοντά σε αγορά¹¹³⁵. Γνωρίζουμε, ακόμη, πως στην Ανδραβίδα καθώς και στη Γλαρέντζα λειτουργούσαν νοσοκομεία που διέθεταν φαρμακεία. Έγγραφο των ανδραβιτικών αρχείων της Νάπολης, που συντάχθηκε το 1268, αναφέρεται στο νοσοκομείο της αγίας Μαρίας Μαγδαληνής και του αγίου μάρτυρα Γεωργίου στη Γλαρέντζα, που λειτουργούσε στους κόλπους ενός καθολικού τάγματος, προσφέροντας ιατρική περίθαλψη πιθανότατα κυρίως σε προσκυνητές και απόρους. Ένα αιώνα αργότερα, το 1367, καταγράφεται εκ νέου μνεία σε νοσοκομείο της Γλαρέντζας, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα αναφοράς στο ίδιο ίδρυμα¹¹³⁶.

Τα ανδραβιτικά αρχεία της Νάπολης μας πληροφορούν για μετακινήσεις ειδικευμένου προσωπικού, γιατρών και μηχανικών, προς το πριγκιπάτο¹¹³⁷. Οι εκπαιδευμένοι γιατροί έχαιραν, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, κοινωνικής εκτίμησης και

¹¹³² Πανοπούλου, «Φαρμακεία και φαρμακοποιεί», 133.

¹¹³³ Ζαρίδη, «Φαρμακεία-αρωματοποιεία», 122-124.

¹¹³⁴ Η έννοια του νοσοκομείου ως θεραπευτικό κέντρο διαμορφώθηκε κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και διαδόθηκε στη Δύση κατά τον 11^ο αιώνα, Miller, 'Hospitals', 709-733 και κυρίως 723-725. Ξεκούραση, ηρεμία και λουτροθεραπεία ήταν οι κύριες ιαματικές αρχές της φημισμένης ιατρικής σχολής του Σαλέντο, Edgington, 'Medical Knowledge', 324-325, MacKinney, *Medical Illustrations*, 3-8. Το εσωτερικό ενός θαλάμου νοσοκομείου, όπου γιατροί και νοσοκόμοι προσφέρουν φροντίδα και φαγητό σε κλιήρεις ασθενείς, εικονογραφεί ένα χειρόγραφο του 15^{ου} αιώνα από τη Φερράρα, Φλωρεντία, Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Gaddian 24, φ. 247v, στο ίδιο, 6-7, 193 εικ. 3.

¹¹³⁵ Williams II – Zervos, 'Corinth: 1993', 8-22, Williams II, 'Frankish Corinth', 427-428, Παπανικολάου, «'Φραγκικό' Νοσοκομείο της Κορίνθου», 1-20.

¹¹³⁶ *Registri*, τόμ. I, 161 αρ. 215, *Illustrazioni della spedizione*, 159, Tzavara, *Clarentza*, 92. Βλ. και παραπάνω σελ. 35, 42. Επιπλέον, το 1274 αναφέρεται η κατασκευή ενός νοσοκομείου του τάγματος των κιστερκιανών μοναχών σε φραγκική κτίση της Πελοποννήσου, Wilskman, 'Conflict', 50.

¹¹³⁷ *Registri*, τόμ. III, 182, 240, 515, 81, 199-200, 314, Barber, 'Western Attitudes', 121.

οικονομικής άνεσης και πρόσφεραν κατά κανόνα τις υπηρεσίες τους στα μέλη της ανώτερης τάξης¹¹³⁸. Στο τέλος του 14^{ου} αιώνα βρίσκουμε πληροφορίες για τη δραστηριότητα του χειρουργού Esdra de Clarentia, ασφαλώς εβραϊκής καταγωγής¹¹³⁹.

Οι κύριες προγνωστικές και διαγνωστικές μέθοδοι, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση, βασιζόνταν στην ουροσκόπηση και στον έλεγχο του σφυγμού¹¹⁴⁰ (εικ. 170). Στις αναφορές των σταυροφορικών πηγών υπάρχει ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στους τραυματισμούς που είχαν γνωστά αίτια κι αντιμετωνίζονταν κυρίως εμπειρικά, και στις αρρώστιες με άγνωστες αιτίες που απαιτούσαν περισσότερη φροντίδα¹¹⁴¹. Οι θεραπευτικές μέθοδοι περιλάμβαναν αλοιφές, διάφορα μείγματα και ποικίλα φυτικά και ζωικά θεραπευτικά σκευάσματα, καθάρσια, αντίδοτα για τις δηλητηριάσεις, φλεβοτομίες που απάλλασσαν τον οργανισμό από βλαβερά υγρά¹¹⁴². Οι καταπραϋντικές και θεραπευτικές ιδιότητες διαφόρων τροφών ήταν αναγνωρισμένες από τους γιατρούς του Μεσαίωνα, που συχνά συνιστούσαν κατάλληλες δίαιτες ως απαραίτητο συμπλήρωμα των ιαματικών μεθόδων¹¹⁴³. Μυστικιστικές και μαγικές διαδικασίες που είχαν τις ρίζες τους στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, προσαρμοσμένες και ενισχυμένες από τη χριστιανική ιδιοσυγκρασία, συμπλήρωναν τις διαγνώσεις και κατεύθυναν τις θεραπευτικές μεθόδους¹¹⁴⁴.

¹¹³⁸ Gies - Gies, *Medieval City*, 109-119, Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 118-120.

¹¹³⁹ Tzavara, *Clarentza*, 195-196.

¹¹⁴⁰ Στη μεσαιωνική Δύση, σε αντίθεση με το Βυζάντιο, απαγορεύονταν οι αυτοψίες μέσω ανατομιών με συνέπεια την παρακμή της χειρουργικής, Bliquez, 'Surgical Instruments', 193.

¹¹⁴¹ Edgington, 'Medical Knowledge', 321-324, 326.

¹¹⁴² Backhouse, *Luttrell Psalter*, 38-40, εικ. 32. Για τη θεωρία των χυμών του ανθρώπινου οργανισμού και μια συστηματική κατάταξη των γνωστών μεσαιωνικών παθήσεων, Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών», 143-146, 167-193.

¹¹⁴³ Birlouez, *Cuisine*, 58-59.

¹¹⁴⁴ MacKinney, *Medical Illustrations*, 9-23, Horden, 'Medicine', 140-143.

Γ.4 Οικοσκευή

Στην προβιομηχανική κοινωνία η οικία ήταν βασικό κέντρο παραγωγής και κατανάλωσης και χώρος ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων, στο πλαίσιο της συγκατοίκησης μεγάλου συνήθως αριθμού ανθρώπων, κάποιοι από τους οποίους δεν συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς (μαθητευόμενοι, βοηθητικό προσωπικό). Η οικία μπορούσε να στεγάζει παραγωγικές, εμπορικές και θρησκευτικές δραστηριότητες, παράλληλα με την κάλυψη λειτουργικών αναγκών.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και κυρίως από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, η υλικοτεχνική υποδομή της οικοσκευής αναπτύχθηκε, λόγω της ευμάρειας που πρόσφερε η ανάπτυξη του εμπορίου και απέκτησε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Στα αστικά κέντρα, τα μέλη της άρχουσας τάξης, οι έμποροι και οι τεχνίτες επένδυαν το πλεόνασμά τους σε έπιπλα, υφάσματα και επιτραπέζια σκεύη. Εισαγόμενα κεραμικά σκεύη χρησιμοποιούνταν ακόμη και από αγροτικά νοικοκυριά, ενώ τα γυάλινα σκεύη περιορίζονταν στα μέλη των ευπορότερων τάξεων¹¹⁴⁵.

Η αρχαιολογική έρευνα της καθημερινής ζωής εξετάζει το χώρο της κατοικίας και τα υλικά μέσα της καθημερινότητας, που εξασφάλιζαν τις συνθήκες διαβίωσης κι έδιναν νόημα στις δραστηριότητες των μελών της οικίας, καλλιεργώντας παράλληλα τις μεταξύ τους σχέσεις. Ωστόσο, η προσπάθεια ανάπλασης διαφόρων όψεων της καθημερινής ζωής, μέσω των μεταλλικών αντικειμένων που συνδέονται με τον εξοπλισμό της οικίας και τις δραστηριότητες μέσα και γύρω από αυτήν, έχει από μόνη της αποσπασματικό χαρακτήρα, καθώς δεν περιλαμβάνει ένα μεγάλο σύνολο αντικειμένων από υλικά, όπως ξύλο, γυαλί, οστό, ύφασμα, χαρτί, πολλά από τα οποία άλλωστε, εξαιτίας της φύσης τους, δύσκολα εντοπίζονται στις ανασκαφές. Κατά συνέπεια δεν μπορούμε παρά να αποδώσουμε μια ενδεικτική εικόνα της ζωής στα φραγκικά κάστρα, βασισμένη σε πληροφορίες που αντλούνται από ανασκαφές παραπλήσιων οικιστικών θέσεων της περιόδου και επικουρικά, κυρίως από τη μικρογραφία και τη δευτερογενή προσέγγιση σχετικών πηγών (κυρίως νομικές πράξεις και κατάστιχα).

¹¹⁴⁵ Gilchrist, *Medieval Life*, 114-115.

Οικιακός εξοπλισμός και ασφάλεια

Στα μεσαιωνικά νοικοκυριά οι δραστηριότητες της οικογένειας αναπτύσσονταν γύρω από την εστία και η έννοια του ιδιωτικού χώρου ήταν άγνωστη¹¹⁴⁶. Ωστόσο, κατασκευές από ελαφρά υλικά και διάφορα βαριά υφάσματα, συχνά διακοσμημένα, διαμόρφωναν χωρίσματα στο εσωτερικό των δωματίων για τις ανάγκες της οικογένειας. Στα δάπεδα στρώνονταν ψάθες¹¹⁴⁷. Τα σπίτια είχαν παράθυρα αερισμού και φωτισμού, που στον όροφο ασφάλιζαν με ξύλινα παραθυρόφυλλα. Τα παράθυρα του ισογείου θα έφεραν κάγκελα¹¹⁴⁸. Τα ανοίγματα των παραθύρων, στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, διατηρούν σιδερένιες υποδοχές για τη στερέωση και την κίνηση των ξύλινων θυρόφυλλων, καθώς και μεγάλες οπές στην τοιχοποιία για την ασφάλιση και απασφάλιση των οριζόντιων συρτών¹¹⁴⁹. Σιδερένια στοιχεία θυρωμάτων και κλείστρα προέρχονται από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα (α/κ: 124-129, 131-132, 134-135, 137-139).

Κάθε νοικοκυριό διέθετε χώρο φύλαξης νερού (πηγάδι, στέρνα) και αποθηκευτικούς χώρους. Οι χώροι σταβλισμού είναι συχνά δύσκολο να προσδιοριστούν στα πυκνοκατοικημένα μεσαιωνικά οικιστικά σύνολα. Άλογα, ημίονοι και όνοι χρησιμοποιούνταν καθημερινά και θα πρέπει να σταβλίζονταν σε κοντινές αποστάσεις. Στο Χλεμούτσι υποθέτουμε ότι ορισμένα από τα περιμετρικά ισόγεια κτίσματα του εξωτερικού περιβάλλοντος λειτουργούσαν ως εγκαταστάσεις στάβλων.

Η έλλειψη κτιστών κατασκευών κατά μήκος των τοίχων της πριγκιπικής κατοικίας, στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, που θα εξυπηρετούσαν ως κρεβάτια και καθίσματα, αποτελεί ένδειξη ότι η επίπλωση των δωματίων ήταν ξύλινη και πιθανότατα κινητή. Ανάλογη έλλειψη κτιστών κατασκευών διαπιστώνεται σε σπίτια του Μυστρά, της Κορίνθου, της Θήβας, της Άρτας και του Διδυμότειχου¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁶ Welch, *Italy*, 289, 291-292.

¹¹⁴⁷ Gies - Gies, *Medieval City*, 37, Parani, *Reconstructing*, 179-184.

¹¹⁴⁸ Holmes, 'Life', 10-11.

¹¹⁴⁹ Athanasoulis, 'The Triangle of Power', 138.

¹¹⁵⁰ Parani, *Reconstructing*, 167-168. Για την πιθανή χρήση ξύλινων ή κτιστών περιμετρικών κατασκευών στα μέσα βυζαντινά νοικοκυριά, Oikonomides, 'Contents', 205-214 και κυρίως 213. Κτιστές κατασκευές περιμετρικά των τοίχων διευκόλυναν τις καθημερινές λειτουργίες σε κατοικίες της σταυροφορικής ανατολής, Boas, *Domestic Settings*, 161-164. Πτυσσόμενα και μετακινούμενα έπιπλα (*meubles*), συνήθως δρύινα ή από ξύλο καρδιάς, χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα στη δυτική Ευρώπη, Bennett Oates, *Furniture*, 39, 49.

Στο Βυζάντιο και στη Δύση το κρεβάτι, ως στοιχείο της επίπλωσης των αρχοντικών οικιών και των νοσηλευτικών ιδρυμάτων, τεκμηριώνεται από μικρογραφίες χειρογράφων και αναφέρεται σε διαθήκες και προικοσύμφωνα¹¹⁵¹. Κατασκευασμένο από ξύλινο πλαίσιο, φέρει στρωμνή από άχυρο, μαλλί ή φτερά και καλύπτεται με λινά ή μάλλινα στρωσίδια ή ακόμη κι από δέρματα και πολυτελή υφάσματα για τις ανώτερες τάξεις¹¹⁵². Συχνά ο χώρος κατάκλισης πλαισιωνόταν από αναρτημένα παραπετάσματα, που εικονίζονται σε μικρογραφίες χειρογράφων¹¹⁵³.

Τα λοιπά στοιχεία της επίπλωσης ενός εύπορου νοικοκυριού, τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική Ευρώπη, ήταν στοιχειώδη και απλά. Περιλάμβαναν ένα μεγάλο, συνήθως πτυσσόμενο τραπέζι, αποτελούμενο από τρίποδες και πλατιές τάβλες, που στήνονταν και ξεστήνονταν για τα γεύματα της οικογένειας, ξύλινες καρέκλες και σκαμνιά, κασέλες, κιβωτίδια και τοιχαρμάρια, όπου φυλάσσονταν ο ρουχισμός και η οικοσκευή¹¹⁵⁴.

Τα ξύλινα σεντούκια ήταν σημαντικό στοιχείο της οικοσκευής και λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι, καθίσματα κι αποσκευές¹¹⁵⁵. Συχνά προσφέρονταν σε ένα νέο ζευγάρι ως δώρα γάμου και στα ευπορότερα νοικοκυριά μπορούσαν να είναι διακοσμημένα με ανάλογη θεματολογία¹¹⁵⁶. Στο εσωτερικό τους φυλάσσονταν συνήθως μπαχαρικά και αποξηραμένα βότανα, αλοιφές, υφάσματα, ρούχα κι εργαλεία, καθώς και συμβόλαια, κώδικες, λατρευτικές εικόνες. Μικρά κιβωτίδια από ξύλο έφεραν δερμάτινη επικάλυψη και ήταν συνήθως μικρότερων διαστάσεων, κατάλληλα για τη φύλαξη τιμαλφών, κειμηλίων και χρημάτων, αλλά και για τις μεταφορές ευπαθών αντικειμένων κατά τις ατομικές μετακινήσεις και το εμπόριο. Και οι δυο κατηγορίες ασφάλιζαν με σύρτες και κλείστρα και επενδύονταν με σιδερένια ή χάλκινα ελάσματα, που λειτουργούσαν ως ενισχυτικά μέσα για τη στερέωση και τη συνοχή της επιφάνειάς τους,

¹¹⁵¹ Egan, *Medieval Household*, 63 εικ. 44, Parani, *Reconstructing*, 176-179, Boas, *Domestic Settings*, 162. Κρεβάτια εικονογραφούνται στα χειρόγραφα της Άκρας του 13^{ου} αιώνα, Buchthal, *Miniature Painting*, πίν. 92-95, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, πίν. 46, 49-50, 58, 64, 116, 162, 231, 240.

¹¹⁵² Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β', 67-77, Βακαλούδη, «Κατοικία», 336.

¹¹⁵³ Eames, *Furniture*, 74. Χάλκινοι σύνδεσμοι για την ανάρτηση βήλων έχουν ανασκαφεί στην Αγγλία, Egan, *Medieval Household*, 62-64.

¹¹⁵⁴ Bennett Oates, *Furniture*, 42, Vroom, 'Changing dining habits', 198-199.

¹¹⁵⁵ Κασέλες απαντούν με αρκετά μεγάλη συχνότητα σε μεσαιάς οικονομικής επιφάνειας βυζαντινά και δυτικοευρωπαϊκά νοικοκυριά του 12^{ου} - 15^{ου} αιώνα, Oikonomides, 'Contents', 208-209, Eames, *Furniture*, 108.

¹¹⁵⁶ Welch, *Italy*, 283-286.

αυξάνοντας παράλληλα τη διακοσμητική της εντύπωση. Οι επενδύσεις αυτές, συνήθως ταινιόσχημες, στερεώνονταν με διακοσμητικά καρφίδια¹¹⁵⁷. Τα μικρά κλείστρα α/κ: 130, 133-135, 139-140 και το πόμολο α/κ: 136 θα μπορούσαν να προέρχονται από κιβωτίδια, κασέλες και τοιχαρμάρια.

Κατά το Μεσαίωνα, περίοδο συνεχών πολέμων και οικονομικοπολιτικής αστάθειας, το αίσθημα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής και της περιουσίας ήταν πολύ αναπτυγμένο¹¹⁵⁸. Τα κλειδιά των πυλών της Γλαρέντζας αναφέρονται με εμφατικό τρόπο στο *Χρονικό των Τόκων*¹¹⁵⁹. Οι κλειδαριές ήταν, πιθανότατα, ο μόνος μηχανικός εξοπλισμός που μπορούσαν να διαθέτουν σχεδόν όλες οι κοινωνικές τάξεις. Ο μηχανισμός κάθε μεσαιωνικής κλειδαριάς βασιζόταν σε ένα σύρτη που ασφάλιζε κι απασφάλιζε με μικρό κλειδί. Το μέγεθος του κλειδιού, που το καθιστούσε κατάλληλο να διέλθει από τη σχισμή της κλειδαριάς, ήταν στην ουσία το μόνο κριτήριο διαφοροποίησής του από ομοειδή αντικείμενα¹¹⁶⁰. Κατά συνέπεια, τα κλειδιά με τις ομοειδείς γλωσσίδες α/κ: 143-145 από τη Γλαρέντζα, εξαιτίας των μικρών διαστάσεών τους θα μπορούσαμε να τα συνδέσουμε με την ασφάλεια σεντουκιών (εικ. 93). Κατά τη βυζαντινή περίοδο μικρά κιβωτίδια με πολύτιμο περιεχόμενο εξασφάλιζαν πρόσθετα με σφραγίδες από κερι ή πηλό¹¹⁶¹.

Φωτισμός

Πριν την ανακάλυψη του γκαζιού και του ηλεκτρισμού κατά τον 19^ο αιώνα, το λάδι και το κερι ήταν τα μόνα φωτιστικά μέσα. Λυχνάρια, κανδήλες και κηροστάτες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των νοικοκυριών και των δημόσιων κτηρίων. Τα τζάκια και οι μαγειρικές εστίες κάλυπταν παράλληλα ανάγκες για φωτισμό και θερμότητα. Σιδερένια ή χάλκινα φανάρια έκαιγαν κερι και χρησιμοποιούνταν συνήθως στους

¹¹⁵⁷ Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β', 82-85, Bennett Oates, *Furniture*, 46, Egan, *Medieval Household*, 65-81, Gilchrist, *Medieval Life*, 240-241.

¹¹⁵⁸ Σε βυζαντινά και σταυροφορικά χειρόγραφα συχνά εικονογραφείται η παράδοση του κλειδιού της πόλης από τον άρχοντα στον κατακτητή. Πρόκειται για χειρονομία με μεγάλη σημασία κατά το Μεσαίωνα, όπου οι πύλες των τειχών ασφάλιζαν με κλειδιά και συμβολίζει την υποταγή, Vikan - Nesbitt, *Security*, 8-9, εικ. 16, Folda, *Crusader Manuscript Illumination*, 188-192 αρ. 10, 192-196 αρ. 12, 198-199 αρ. 17, εικ. 81, 150, 226.

¹¹⁵⁹ «... τὲς πόρτες ἐκλειδώσασιν, ἠπήραν τὰ κλειδιά / καὶ εἰς τὸν πύργον ἔβαλαν φύλαξιν τζακρατόρους», *Χρονικόν τῶν Τόκων*, 266 στ. 632-633.

¹¹⁶⁰ Vikan, 'Keys', 504.

¹¹⁶¹ Οι σφραγίδες συχνά συνόδευαν τα κλειδιά κι ἔφεραν μονογράμματα ἢ ἄλλες εκφράσεις, στο ἴδιο, 505-506, εικ. 6-7.

εξωτερικούς χώρους αλλά και στο εσωτερικό των σπιτιών¹¹⁶². Ως πρόχειρη λύση, που διευκόλυνε την κυκλοφορία εκτός σπιτιού κατά τις νυκτερινές ώρες, χρησιμοποιούνταν δάδες¹¹⁶³.

Λυχνάρια, κυρίως πήλινα αλλά κι από κράματα χαλκού για τις ανώτερες τάξεις, ήταν ο πιο συνηθισμένος τρόπος φωτισμού. Χάλκινο, πολύμυξο, κρεμαστό λυχνάρι ανασκάφτηκε στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και ανάγεται στους χρόνους της ιπποτοκρατίας (1309-1522)¹¹⁶⁴. Συνήθης τύπος χάλκινου λυχναριού του ύστερου Μεσαίωνα, περιλάμβανε τετράπλευρο και καμπυλόσχημο δοχείο, αρκετά βαθύ, με πεπλατυσμένο πλαίσιο και λυγισμένες γωνίες για την υποδοχή του φυτιλιού¹¹⁶⁵. Χάλκινο λυχνάρι με χαμηλά, παχιά τοιχώματα ανασκάφτηκε σε θολοσκεπές δωμάτιο - αποθήκη κεραμικής του 14^{ου} αιώνα από την Κόρινθο¹¹⁶⁶.

Παράλληλα με τα λυχνάρια διαδίδεται, κατά τους μέσους και ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους, η χρήση των κανδήλων, που διευκόλυναν περισσότερο τη διάχυση του φωτός. Οι κανδήλες, γυάλινες ή ακόμη και από ασήμι επιχρυσωμένο¹¹⁶⁷, καθιστές ή αναρτημένες από αλυσίδες, προσάρμοζαν στην περιφέρειά τους λεπτή μεταλλική καντηλήθρα από την οποία διερχόταν το φυτίλι (α/κ: 148). Γυάλινες κανδήλες εικονογραφούνται συχνά στη βυζαντινή τέχνη, στις σκηνές των Εισοδίων της Θεοτόκου και της παρουσίασης του Χριστού στο ναό κι ακόμη στις παραστάσεις των τεσσάρων Ευαγγελιστών ή και άλλων συγγραφέων στη μνημειακή ζωγραφική και τα χειρόγραφα¹¹⁶⁸. Σιδερένια, χάλκινα και δευτερευόντως μολύβδινα πλαίσια στήριξης κανδήλων, γνωστά από παλιότερες περιόδους, διαδίδονται κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

¹¹⁶² Holmes, 'Life', 11, Bouras, 'Lighting Devices', 478-491, Frugoni, *Medieval City*, 152 εικ. 127, Egan, *Medieval Household*, 150-151, Boas, *Domestic Settings*, 171-172, 211.

¹¹⁶³ Κουκουλές, *Λαογραφικά*, 75-81.

¹¹⁶⁴ Αρ. Ευρ.: MB 44, *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, 688-689 (Η. Κόλλιας), *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 542, πίν. 292α (Α. Ορφανού), Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 54 αρ. 23, εικ. 53.

¹¹⁶⁵ Τον μεταλλικό τύπο αντέγραψαν οι κεραμοποιοί του ύστερου Μεσαίωνα κατασκευάζοντας τα 'ανοικτά λυχνάρια', Caillaud, 'Scribla', 315-316, εικ. 8. Όμοιο λυχνάρι του ύστερου Μεσαίωνα ανασκάφτηκε στην ασιατική Tille, Moore, *Tille Höyük*, 130 αρ. 86, εικ. 66.86.

¹¹⁶⁶ Αρ. ευρ. MF-1994-19, Williams II – Zervos, 'Corinth: 1994', 38.

¹¹⁶⁷ Πρβλ. ασημένια κανδήλα ή θυμιατό διακοσμημένο με παραστάσεις σε νιέλο, από θησαυρό ασημένιων σκευών που βρέθηκε στα Resafa – Σεργιούπολη, με χρονολογία απόκρυψης 1243-1259, Folda, *Crusader Art, 1187-1291*, 90-92, εικ. 48.

¹¹⁶⁸ Parani, *Reconstructing*, 190-191.

Μαρτυρούνται χάλκινοι δίσκοι (πολυκάνδηλα), απλές αλυσίδες ανάρτησης κι ακόμη διάφορα κρεμαστάρια και υποστηρίγματα (τα *δρακοντάρια* των βυζαντινών πηγών)¹¹⁶⁹.

Τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα στη δυτική Ευρώπη κατασκευάζονταν συστηματικά λαμπάδες από μελισσοκέρι και ζωικό λίπος, καθώς το λάδι ήταν προϊόν εισαγωγής και ιδιαίτερα ακριβό¹¹⁷⁰. Την ίδια περίοδο μαρτυρείται η κατασκευή κεριών και στο Βυζάντιο. Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου το κόστος του κεριού ήταν υψηλό και τα κεριά χρησιμοποιούνταν πιθανόν μόνο στις εκκλησίες και σε επίσημες περιστάσεις¹¹⁷¹. Μόλις από το 1300 περίπου αυξάνει στα νοικοκυριά της δυτικής Ευρώπης η χρήση κεριών από ζωικό λίπος¹¹⁷². Μεταλλικοί κηροστάτες με αιχμηρή απόληξη για τη στερέωση του κεριού, που εντοπίστηκαν στην Κύπρο, το Ισραήλ και τη δυτική Ευρώπη, χρησιμοποιούνταν στις εκκλησίες¹¹⁷³. Μικρά μεταλλικά κηροπήγια από αναδιπλωμένο έλασμα που διαμόρφωνε διάχωρο για την υποδοχή κεριού, διαδόθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα¹¹⁷⁴. Μολονότι τίποτα σχετικό δεν εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές στις φραγκικές θέσεις της Ηλείας, ωστόσο η χρήση τους θα πρέπει να ήταν διαδεδομένη και στην ανατολική Μεσόγειο. Θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τις *λάμπες* ή *κοσμηταρίτζια* των βυζαντινών τυπικών, που γνωρίζουμε ότι τοποθετούνταν πάνω στα επιστύλια των τέμπλων ή ενσωματώνονταν στο πλαίσιο των εικόνων¹¹⁷⁵.

¹¹⁶⁹ Bouras, 'Lighting Devices', 481, Egan, *Medieval Household*, 130-133, εικ. 101. Σιδερένιοι κρίκοι στα κλειδιά της θολοδομίας χρησίμευαν πιθανότατα στην ανάρτηση φωτιστικών μέσων, βλ. παραπάνω, σελ. 190, 192.

¹¹⁷⁰ Gies - Gies, *Medieval City*, 48.

¹¹⁷¹ Στο τέλος της Μεροβίγγειας περιόδου (5^{ος} – 8^{ος} αι.) εμφανίζονται οι *cerarii*. Στο Βυζάντιο το επάγγελμα του *κηρολάριου* αναφέρεται από τον 7^ο αιώνα, αλλά το κόστος αγοράς λαμπάδων για οικιακή χρήση ήταν υψηλό, Mango, 'Addendum', 255-257, Boas, *Domestic Settings*, 171, Γερμανίδου, *Μελισσοκομία*, 77-78, 88. Για τη χρήση των λαμπάδων στις εκκλησιαστικές τελετουργίες, Gilchrist, *Medieval Life*, 167-168, 181.

¹¹⁷² Στο ίδιο, 121.

¹¹⁷³ Boas, *Crusader Archaeology*, 152-154 εικ. 6.6, 6.7, Folda, *Crusader Art, 1187-1291*, 208-209, εικ. 116-117, Frugoni, *Medieval City*, 17 εικ. 2. Η χρήση τους συνηθιζόταν και στις βυζαντινές εκκλησίες, Bouras, 'Lighting Devices', 480. Πρβλ. δυο κηροστάτες των μέσων του 13^{ου} – αρχών 14^{ου} αιώνα από ανασκαφή περικεντρου ναού στη Μοσυνόπολη, Zekos, «Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις», 559, εικ. 25ε. Κατά μια άποψη, οι κηροστάτες με αιχμηρή απόληξη χρησιμοποιούνταν για το καλύτερης ποιότητας μελισσοκέρι, ενώ στα κηροπήγια με υποδοχές έκαigan κεριά από ζωικό λίπος, Egan, *Medieval Household*, 133-134, 135-137 αρ. 366, εικ. 102.

¹¹⁷⁴ Στο ίδιο, 142-143.

¹¹⁷⁵ Bouras, 'Lighting Devices', 480, Egan, *Medieval Household*, 142-143 αρ. 391-409, εικ. 108-109. Ένα ζεύγος *λαμνών* που ανάγεται στον 11^ο αιώνα προέρχεται από το βουλγαρικό Pernik, Čangova, *Pernik*, 159, εικ. 141. Πρβλ. απεικόνισή τους στην Οδηγήτρια του Μυστρά, Millet, *Mistra*, πίν. 101.1.

Για το άναμμα της φωτιάς χρησιμοποιούνταν μικρών διαστάσεων πυρόβολα, με μια ή δυο οπές για την τοποθέτηση των δακτύλων ώστε να εξασφαλίζεται σταθερό κράτημα, όμοια με τα ευρήματα α/κ: 150-151 από τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι. Τα πυρόβολα τρίβονταν με δύναμη πάνω σε πυριτόλιθο (στουρνάρι) και η φλόγα που δημιουργούταν άναβε κάποιο προσάναμμα ή φυτίλι¹¹⁷⁶. Καθώς στα μεσαιωνικά τζάκια η εστία ήταν η προέκταση του πατώματος, στα νοικοκυριά των ευπορότερων κοινωνικών τάξεων, ράβδοι για την οριοθέτηση της χόβολης θα ήταν απαραίτητοι. Απαραίτητες ήταν επίσης οι σιδερένιες τσιμπίδες¹¹⁷⁷. Συμπληρωματικές πηγές θερμότητας ήταν τα πήλινα ή μεταλλικά μαγκάλια¹¹⁷⁸.

Διατροφή

Το μαγείρεμα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα γινόταν σε φούρνους, ή μαγειρικές εστίες (τζάκια) κυρίως με κεραμικά και ξύλινα σκεύη, που αναφέρονται συχνά στις πηγές αλλά εντοπίζονται σπάνια σε ανασκαφές¹¹⁷⁹. Μόνο τα εύπορα νοικοκυριά ήταν σε θέση να διαθέτουν μεταλλικά σκεύη, που ήταν συχνά προϊόντα ανακύκλωσης και υπόκειντο σε επιδιορθώσεις. Με τη διαδικασία της παρασκευής των οικογενειακών γευμάτων ήταν επιφορτισμένες κυρίως οι γυναίκες, αν και τα περισσότερα εύπορα νοικοκυριά μπορούσαν να διαθέτουν δούλους και άντρες μαγείρους¹¹⁸⁰ (εικ. 171).

Κύριο μαγειρικό σκεύος για την παρασκευή τροφής σε μεγάλες ποσότητες ήταν η χάλκινη χύτρα με λαβές ανάρτησης εξαρτημένες από οπές στην περιφέρεια του χείλους, που αναρτιόταν από άγκιστρα, ο *κάκκαβος* ή το *κακκάβιον* των Βυζαντινών. Πρόκειται για σφυρήλατο σκεύος με διαχρονική χρήση, που συχνά προσφερόταν ως δώρο γάμου

¹¹⁷⁶ Weiss Adamson, *Food*, 60, Frugoni, *Medieval City*, 155 και σημ. 1-2.

¹¹⁷⁷ Σε μικρογραφία χειρογράφου του Δεκαήμερου του Βοκκάκιου, που χρονολογείται στον ύστερο 14^ο αιώνα, η αγία Βαρβάρα διαβάζει μπροστά από αναμμένο τζάκι, η φλόγα και τα ξύλα του οποίου συγκρατούνται με δυο τριποδικές ράβδους από σφυρήλατο σίδηρο, Βιέννη, Österreichische Nationalbibliothek, κώδ. 2561, φ. 304v. Όμοια αντικείμενα εντοπίζονται σε μικρογραφία κώδικα του Παρισιού, Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. Fr. 599, φ. 22r, στο ίδιο, 151, εικ. 124, 125.

¹¹⁷⁸ Το βράδυ οι νοικοκυρές κάλυπταν τα κάρβουνα με στάχτη ή με ένα ρηχό κεραμικό σκεύος ώστε να διατηρήσουν τη φλόγα για την επόμενη μέρα, αποφεύγοντας τον κίνδυνο πυρκαγιάς κατά τη διάρκεια της νύχτας, στο ίδιο, 155, 156 εικ. 130, Gilchrist, *Medieval Life*, 121.

¹¹⁷⁹ Ξύλινα οικιακά σκεύη του ύστερου Μεσαίωνα ανασκάφτηκαν σε αποθέτες του Τάμεση, Egan, *Medieval Household*, 196-217.

¹¹⁸⁰ Στο ίδιο, 7, εικ. 123, Μαντάς, «Οικιακές εργασίες», 57-63.

και χρησιμοποιούταν για την παρασκευή υδαρών φαγητών¹¹⁸¹. Μια ενδιαφέρουσα ομάδα τριών χάλκινων κάδων μαγειρικής, διαφορετικών διαστάσεων και με παραλλαγές στην τυπολογία, κι ενός κανατιού, εντοπίστηκαν στην Κόρινθο, αποθηκευμένα το ένα μέσα στο άλλο και χρονολογούνται πιθανόν από τον 13^ο αιώνα και εξής¹¹⁸². Τηγάρι με ασφαλή χρονολόγηση στη φραγκική περίοδο από τη Γλαρέντζα, αποτελεί μοναδικό εύρημα για τον ελληνικό χώρο (α/κ: 152).

Σιδερένια μαγειρικά εξαρτήματα, κουτάλες, πιρούνες, ξέστρα, ιθμοί, σουβλιά και σχάρες εντοπίζονται πολύ αποσπασματικά στις ανασκαφές, ωστόσο εικονογραφούνται σε μικρογραφίες χειρογράφων και επιπλέον διασώζονται έμμεσες μαρτυρίες για τη χρήση τους¹¹⁸³ (εικ. 171). Το μαγείρεμα γινόταν συχνά με τη βοήθεια μεταλλικού πυροστάτη για την εναπόθεση του σκεύους. Σημαντικά ευρήματα μεταλλικών εξαρτημάτων μαγειρείου ανασκάφηκαν στη Γλαρέντζα (α/κ: 153-163).

Οι ανασκαφές στην Κόρινθο έδειξαν ότι μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα συνέβησαν αλλαγές στο σχήμα των μαγειρικών σκευών. Οι βυζαντινές χύτρες με σφαιρικό σώμα και κοντό λαιμό, που εξυπηρετούσαν κυρίως το σιγοβράσιμο οσπρίων και λαχανικών, εξαφανίζονται προς τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, για να αντικατασταθούν από τα αντίστοιχα φραγκικά σκεύη με μακρύ λαιμό, που κυριαρχούν ως περίπου το 1350. Τα τελευταία κάλυπταν ανάγκες γρήγορου βρασμού κρεάτων κι από τον ύστερο 13^ο αιώνα, πιθανόν ρυζιού και ζυμαρικών¹¹⁸⁴. Διατροφικές συνήθειες ιταλικής προέλευσης ανιχνεύονται στα στρώματα της Κορίνθου του 14^{ου} αιώνα, όταν η περιοχή ήταν προσωπικό φέουδο της φλωρεντινής οικογένειας των Ατσαγιόλι¹¹⁸⁵. Αναλογίες με την Κόρινθο στα μαγειρικά σκεύη και τις διατροφικές συνήθειες, είναι πιθανόν να διαπιστωθούν όταν ολοκληρωθεί

¹¹⁸¹ Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β', 99-101, Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, 44-47, Καλαξής επιστ. επιμ., *Ελεύθερα*, 309-310 (Μ. Ξανθοπούλου), Gilchrist, *Medieval Life*, 127.

¹¹⁸² Waagé, 'Bronze Objects', 86-91, εικ. 4-9, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 72-73 αρ. 550-553, σχ. 2, πίν. 50-51, Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ώρες Βυζαντίου*, 334-335 αρ. 370-373 (Α. Αντωνάρας, Ι. Μότσιανος, Κ. Σκαρμούτσου).

¹¹⁸³ Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, 66-69, Zekos, «Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις», 559, εικ. 25δ, Egan, *Medieval Household*, 154-158. Σε επιγραφή σταυροφορικού μαγειρείου της Ιερουσαλήμ, σήμερα χαμένη, εικονίζονταν σύνεργα της κουζίνας, Boas, *Domestic Settings*, 127-128. Για αναλυτικό κατάλογο του εξοπλισμού ενός μεσαιωνικού μαγειρείου, Weiss Adamson, *Food*, 60-62.

¹¹⁸⁴ MacKay, 'Pottery', 418, Williams II, 'Frankish Corinth', 432, Joyner, 'Cooking Wares at Corinth', 82-87, της ίδιας, 'Cooking Pots', 183-227. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα τα ζυμαρικά είχαν ήδη πλατιά διάδοση στην Ιταλία και πολύ γρήγορα εξαπλώθηκαν, μέσα από συνταγολόγια, στη δυτική Ευρώπη, Weiss Adamson, *Food*, 98-99, 127-128, 234.

¹¹⁸⁵ Williams II – Zervos, 'Corinth: 1994', 1-60 και ειδικότερα 22, 36.

η μελέτη της κεραμικής της Γλαρέντζας, στην οποία δραστηριοποιούνταν κατεξοχήν Ιταλοί έμποροι κατά τον 14^ο αιώνα¹¹⁸⁶.

Τα μεγάλα συμπόσια ήταν μέσα επίδειξης και κοινωνικής διάκρισης. Στο ψηλότερο και πιο προβεβλημένο σημείο της αίθουσας βρισκόταν το τραπέζι του άρχοντα. Εξαιτίας της έλλειψης χώρου, το τραπέζι ήταν κατά κανόνα πτυσσόμενο. Οι συνδαιτυμόνες κάθονταν σε πάγκους και μόνο μέλη των ανώτερων στρωμάτων είχαν το προνόμιο ξεχωριστού καθίσματος στο μέσον του τραπεζιού ή στο τραπέζι του άρχοντα¹¹⁸⁷.

Η χρήση τραπεζομάντηλου και πετσετών φαγητού (*χειρομάκτρων*) διαπιστώνεται κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στα νοικοκυριά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη δυτική Ευρώπη. Πριν την έναρξη των συμποσίων ένας υπηρέτης πρόσφερε νερό για το πλύσιμο των χεριών των συνδαιτυμόνων και κατά τη διάρκεια του γεύματος προσφέρονταν πετσέτες για την καθαριότητα των χεριών¹¹⁸⁸. Ο οικοδεσπότης ή ένας επίσημος καλεσμένος θα έδινε το σύνθημα για την έναρξη του γεύματος, που απαρτιζόταν από διάφορα πιάτα (σούπες, μαγειρεμένα κρεατικά και ψάρια με πολλά λαχανικά και μπαχαρικά, επιδόρπια) και συνοδευόταν από κρασί¹¹⁸⁹.

Σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου η χρήση των δακτύλων για τη λήψη της τροφής, με ενδεχόμενη υποβοήθηση από το ψωμί για την κατανάλωση παχύρρευστων φαγητών, ήταν ο πιο συνηθισμένος τρόπος¹¹⁹⁰. Είναι γνωστό πως οι Λατίνοι δεν χρησιμοποιούσαν πιρούνια¹¹⁹¹, την ίδια εποχή που στο Βυζάντιο η χρήση

¹¹⁸⁶ Στην Κόρινθο, την Πάτρα και τη Γλαρέντζα διαπιστώνεται ισχυρή διείσδυση δυτικών προϊόντων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης, «Σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας», 166.

¹¹⁸⁷ Frugoni, *Medieval City*, 167, εικ. 142, Weiss Adamson, *Food*, 156, Ajmar-Wollheim – Dennis επιμ., *At Home*, 246, Birlouez, *Cuisine*, 44-47. Τα μέλη της θρησκευτικής ιεραρχίας προηγούνταν των λαϊκών αρχόντων, Gies - Gies, *Castle*, 115.

¹¹⁸⁸ Η χρήση πετσετών κατά τη διάρκεια γευμάτων εικονογραφείται στη βυζαντινή τέχνη από τον 11^ο αιώνα, Vroom, 'Changing dining habits', 198, 207, εικ. 17.11. Ακόμη, Anagnostakis, 'Dining with foreigners', 156, 157. Ελλείψει πετσετών, στη δυτική Ευρώπη, το τραπεζομάντηλο χρησιμοποιούταν και για το σκούπισμα των χεριών, Weiss Adamson, *Food*, 156-157.

¹¹⁸⁹ Bhothe, *Feasts and Banquets*, 32. Κρασί και δευτερευόντως μύρα, ιδίως στη δυτική Ευρώπη, ήταν τα κύρια ποτά και καταναλώνονταν από όλες τις ομάδες του πληθυσμού συχνά σε πολύ μεγάλες ποσότητες, Birlouez, *Cuisine*, 40-41.

¹¹⁹⁰ Σωτηρίου, «Βιβλιοκρισία», 465-466, Anagnostakis – Papamastorakis, 'Radishes for Appetizers', 167 σημ. 6, Parani, 'Byzantine Cutlery', 142 και σημ. 16.

¹¹⁹¹ Το πιρούνι ανακαλύφθηκε στην Ανατολή και εισήχθη στη Δύση πιθανόν μέσω Ιταλών εμπόρων, Vroom, *After Antiquity*, 328, Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, «Περί τραπεζών», 286-287.

τους από τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων είναι τεκμηριωμένη¹¹⁹². Μάλιστα δυτικοί εκκλησιαστικοί κύκλοι θεωρούσαν τη χρήση του πιρουνιού ως στοιχείο παρακμής και εκθηλυσμού¹¹⁹³. Η εμφάνιση του πιρουνιού στη δυτική Ευρώπη οφείλεται σε βυζαντινή επιρροή που διαδόθηκε μέσω της Βενετίας¹¹⁹⁴. Ασημένια πιρούνια, συχνά με πλούσια διακόσμηση, κάνουν την εμφάνισή τους στα νοικοκυριά της μέσης και ανώτερης κοινωνικής τάξης στην Ιταλία από τον 13^ο αιώνα για την κατανάλωση γλυκών και φρούτων¹¹⁹⁵. Η εύρεση πιρουνιού στα υστεροβυζαντινά ανασκαφικά στρώματα του Μυστρά και σε φραγκικό στρώμα της Κορίνθου και η τεκμηριωμένη διάδοσή του στην ιταλική χερσόνησο, με την οποία το λιμάνι της Γλαρέντζας είχε πυκνές συναλλαγές, δεν μπορεί να αποκλείσει την υπόθεση της περιστασιακής χρήσης του από τα ευπορότερα στρώματα του πριγκιπάτου κατά τον 14^ο αιώνα, ως στοιχείο διάκρισης και πολυτέλειας¹¹⁹⁶.

Οι σταυροφόροι ασφαλώς θα κατανάλωναν υδαρή φαγητά κι επιδόρπια με κοχλιάρια. Κατασκευασμένα συνήθως από ξύλο, οστό ή κέρατο είχαν διαδεδομένη χρήση σε όλα τα κοινωνικά στρώματα¹¹⁹⁷ (εικ. 106-107). Πολυτελή κοχλιάρια από ασήμι

¹¹⁹² Το πιρούνι δεν ήταν άγνωστο κατά τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, ωστόσο η χρήση του δεν φαίνεται να ήταν διαδεδομένη. Στη μέση βυζαντινή περίοδο η χρήση του τεκμηριώνεται από το 10^ο αιώνα και ήταν ένδειξη διάκρισης και πλούτου, Κουκουλές, «Γεύματα», 108-109, Σωτηρίου, «Βιβλιοκρισία», 465-466, Vroom, *After Antiquity*, 321, 328-329, Anagnostakis – Papamastorakis, ‘Radishes for Appetizers’, 148-150, Δρανδάκη, *Χάλκινα σκεύη*, 150-151, 155-162, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 146-150, 155-162. Σιδερένιο δίχτηλο πιρούνι, πιθανόν του 11^{ου} αιώνα, προέρχεται από την Κόρινθο κι αντίστοιχο πιρούνι των μέσων του 12^{ου} – αρχών 13^{ου} αιώνα ανασκάφτηκε στο Μπρανιτσέβο της Σερβίας, Davidson, *Corinth. The Minor Objects*, 194 αρ. 1461, πίν. 88, Ρορονιό – Ιβανίσεβιό, ‘Braničevo’, 162, εικ. 32. Πρόσφατα, ταυτίστηκαν με πιρούνια πέντε ευρήματα από την Αρχαία Κόρινθο, που ανάγονται στον 11^ο-12^ο αιώνα, τα οποία ως πρόσφατα δημοσιεύονταν ως χειρουργικά εργαλεία, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 157, εικ. 13, Drandaki - Papanikola-Bakirtzi - Tourta επιμ., *Heaven and Earth*, αρ. 105 (N.D. Siomkos).

¹¹⁹³ Marchese, *Forchetta*, 42-45, Amme, *Historic Cutlery*, 16-18, Anagnostakis – Papamastorakis, ‘Radishes for Appetizers’, 168 σημ. 13.

¹¹⁹⁴ Πιρούνια απεικονίζονται σε δυτικά έργα τέχνης του 12^{ου} αιώνα που κινούνται στη σφαίρα της βυζαντινής επιρροής, όπως στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο της παράστασης του Μυστικού Δείπνου από την *Pala d’ Oro* του Αγίου Μάρκου της Βενετίας κι αλλού, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 139 και σημ. 4, 158-159.

¹¹⁹⁵ Vroom, *After Antiquity*, 328-329. Πιθανόν, από το τέλος του 14^{ου} αιώνα, τα πιρούνια στην Ιταλία να συνδέονται επίσης με την ολοένα και μεγαλύτερη κατανάλωση ζυμαρικών, Redon – Sabban – Serventi, *Medieval Kitchen*, 13, Weiss Adamson, *Food*, 124-125, 160. Ωστόσο, το ζεύγος των μαχαιροπίρουνων καθιερώθηκε στα αριστοκρατικά τραπέζια της δυτικής Ευρώπης από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, Henisch, *Fast and Feast*, 184-189, Anagnostakis – Papamastorakis, ‘Radishes for Appetizers’, 150.

¹¹⁹⁶ Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ωρες Βυζαντίου*, 340 αρ. 383 (Γ. Κατσονγκράκη). Δυο ακόμη πιρούνια του ίδιου καταλόγου από το Μυστρά (αρ. 383α-β) η Μαρία Παρανή τα θεωρεί μεταβυζαντινά, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 161 σημ. 127. Ακόμη, Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1993’, 30.

¹¹⁹⁷ Κουκουλές, «Γεύματα», 110, Parani, ‘Byzantine Cutlery’, 151, Boas, *Domestic Settings*, 146-147. Ξύλινα κοχλιάρια ανασκάφτηκαν σε καταποντισμένη εγκατάσταση του 11^{ου} αιώνα στην Colletière κοντά

ή κράματα χαλκού, αρκετά μεγάλου μεγέθους, κάποτε διακοσμημένα, συνιστούσαν συχνά σύνολα όμοιων αντικειμένων και αποτελούσαν ενδείξεις της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης του κατόχου τους¹¹⁹⁸. Η απόληξη των λαβών τους συχνά κοσμούσαν και σε ορισμένες περιπτώσεις έφεραν το οικόσημο του ιδιοκτήτη τους¹¹⁹⁹, όπως και στην περίπτωση του ευρήματος α/κ: 164 από το Χλεμούτσι.

Σιδερένια μαχαίρια σε ποικιλία τύπων, όπως ακριβώς συμβαίνει έως σήμερα, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία διάφορων τεχνιτών, σε ποικίλες δραστηριότητες του νοικοκυριού, αλλά και ως επιτραπέζια σκεύη. Πρόκειται για κοινόχρηστα αντικείμενα με σχετικά μικρή οικονομική αξία¹²⁰⁰ (εικ. 108-110).

Στις συνεστιάσεις η χρήση μαχαιριών ήταν απαραίτητη για το τεμάχισμα και το σερβίρισμα κυρίως κρεάτων αλλά και άλλων στερεών τροφών¹²⁰¹. Πριν το 14^ο αιώνα, στη δυτική Ευρώπη και το Βυζάντιο, τα μαχαίρια υπολείπονταν του αριθμού των συνδαιτυμόνων στα γεύματα και προσφέρονταν συνήθως στον οικοδεσπότη και σε διακεκριμένους φιλοξενούμενους. Οι υπόλοιποι έπρεπε να φέρουν μαζί τους το ατομικό τους μαχαίρι που όφειλαν να διατηρούν καθαρό¹²⁰². Η παροχή περισσότερων μαχαιριδίων στα γεύματα, ώστε να εξυπηρετούνται καλύτερα οι ανάγκες των συνδαιτυμόνων, ξεκίνησε από τις ιταλικές πολιτείες του ύστερου Μεσαίωνα, που είχαν δεχτεί την επίδραση των περισσότερο εκλεπτυσμένων συνηθειών του Βυζαντίου¹²⁰³.

Μαχαίρια με λεπτές λεπίδες ήταν κατάλληλα για λιγότερο σκληρές δουλειές και πιθανόν χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή και διανομή φαγητού. Η τάση για λεπτές

στη Γκρενόμπλ, καθώς και στο Yenikapı της Κωνσταντινούπολης, Colardelle - Colardelle, 'Colletière', 193, εικ. 43-44, *Gün Işığında*, 226. Αντίστοιχα ξύλινα κοχλιάρια της σταυροφορικής περιόδου ανασκάφθηκαν στο παλαιστινιακό οχυρό του Montfort, Dean, 'Montfort', 39, εικ. 54.D.

¹¹⁹⁸ Από τον ύστερο 13^ο αιώνα τα ασημένια κοχλιάρια ήταν κοινωνικό σύμβολο της αστικής τάξης στη δυτική Ευρώπη και συχνά ανταλλάσσονταν ως δώρα γάμου ή προσφέρονταν στη βάφτιση ενός παιδιού, Gilchrist, *Medieval Life*, 125, 144.

¹¹⁹⁹ Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*, 53 αρ. 2-3, εικ. 47, Weiss Adamson, *Food*, 159, 169.

¹²⁰⁰ Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, «Περί τραπεζών», 285-287, Parani, 'Byzantine Cutlery', 153-155.

¹²⁰¹ Κουκουλής, «Γεύματα», 108, Parani, 'Byzantine Cutlery', 144-145.

¹²⁰² Weiss Adamson, *Food*, 159, 169, Parani, 'Byzantine Cutlery', 143, 155. Η ατομική χρήση ορισμένων αντικειμένων, που συνδέονταν κυρίως με την κατανάλωση φαγητού, τεκμηριωνόταν με αναγνωριστικά χαράγματα στην επιφάνειά τους που δήλωναν ιδιοκτησία. Η πρακτική αυτή μπορούσε να ισχύει σε κοινόβιους χώρους ή κοινωφελή ιδρύματα αλλά ακόμη και σε σπίτια, Egan, *Medieval Household*, 8, 195 αρ. 540, 542, εικ. 157, 201 αρ. 554, εικ. 162, 203 αρ. 563, εικ. 163, 207 αρ. 593, 599, 602, εικ. 169, 251 αρ. 769, εικ. 197, 252 αρ. 773, εικ. 198, Gilchrist, *Medieval Life*, 226.

¹²⁰³ Weiss Adamson, *Food*, 159. Στην Αγγλία από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα όλο και λιγότερα μαχαίρια μεταφέρονταν σε θηκάρια, στοιχείο που ενδεχομένως συνδέεται με την ανάπτυξη της αποκλειστικής χρήσης τους στο τραπέζι με αποτέλεσμα να μειωθεί ο αριθμός των ανθρώπων που τα κουβαλούσε μαζί του, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, xiii, 55, 61.

και μακρύτερες λεπίδες κατά τον 14^ο αιώνα ενδεχομένως αντανακλά μεγαλύτερη διάδοση του επιτραπέζιου μαχαιριού¹²⁰⁴. Μαχαίρια μεγαλύτερων διαστάσεων συχνά με επενδυμένες λαβές, αντίστοιχα με το α/κ: 168 από το Χλεμούτσι, χρησιμοποιούνταν για το κόψιμο των κρεάτων. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα εμφανίζονται στα επίσημα γεύματα μαχαιρίδια με αποστρογγυλεμένες λεπίδες, όμοια με το α/κ: 167 από το Χλεμούτσι¹²⁰⁵.

Τα σκεύη για το σερβίρισμα τροφών περιλάμβαναν ανοικτά και ρηχά πινάκια, κούπες για υδαρή και στερεά φαγητά, πιατέλες (*λεκανίς*, *λεκάνια*) και δίσκους για κοινό σερβίρισμα και για προσφορά επιδορπίων (φρούτων και γλυκών)¹²⁰⁶. Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, στη Δύση αρχικά κι αργότερα στο Βυζάντιο, εικονογραφούνται συχνότερα στα συμπόσια ατομικά αγγεία πόσεως σε ποικιλία σχημάτων¹²⁰⁷.

Στην πλειονότητά τους τα σκεύη σερβιρίσματος κατασκευάζονταν από πηλό ή ξύλο. Μεταλλικά επιτραπέζια σκεύη, συνήθως χάλκινα αλλά κι ασημένα, απαντούν σποραδικά σε βυζαντινές πηγές της εποχής και η παρουσία τους θα πρέπει να θεωρηθεί αναμενόμενη στον εξοπλισμό των πριγκιπικών νοικοκυριών των κάστρων Χλεμούτσι και Γλαρέντζα, αλλά και σε αστικές οικίες της ανώτερης και μέσης κοινωνικής τάξης στη Γλαρέντζα¹²⁰⁸. Η χρήση τους ήταν λειτουργική αλλά και συμβολική της κοινωνικής θέσης των κατόχων τους¹²⁰⁹.

Κεραμικά σκεύη σερβιρίσματος που ανασκάπτονται σε θέσεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου, διαπιστώνονται μικρότερα σε μέγεθος και βαθύτερα, σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρήματα της πρώιμης και μέσης περιόδου κι ερμηνεύονται ως αποτελέσματα πιθανής αλλαγής στις διατροφικές συνήθειες των Βυζαντινών κατ' επιρροή των Φράγκων κατακτητών του ελλαδικού χώρου. Τα σχήματα των αγγείων υποδεικνύουν κοινή χρήση από μικρή ομάδα συνδαιτυμόνων και μεγαλύτερη

¹²⁰⁴ Στο ίδιο, 51.

¹²⁰⁵ Weiss Adamson, *Food*, 159.

¹²⁰⁶ Για τη βυζαντινή ορολογία και τις διάφορες υποδιαίρεσεις των σκευών σερβιρίσματος, Κουκουλές, «Γεύματα», 111-125.

¹²⁰⁷ Vroom, *After Antiquity*, 233, 323, Willmott, 'English Glass', 185.

¹²⁰⁸ Χάλκινα, συνήθως, επιτραπέζια σκεύη μαρτυρούνται με αρκετά μεγάλη συχνότητα σε μεσαία νοικοκυριά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου καθώς και των σταυροφορικών κρατιδίων της Μέσης Ανατολής, Κουκουλές, «Γεύματα», 113-115, Holmes, 'Life', 12, Oikonomides, 'Contents', 208, 211.

¹²⁰⁹ Praver, *Crusaders*, 86, Weiss Adamson, *Food*, 161.

κατανάλωση υδαρών φαγητών¹²¹⁰. Προκαταρκτικές μελέτες της ανεσκαμμένης κεραμικής έδειξαν ότι τα σκεύη αυτά κυριαρχούσαν στα τραπέζια των νοικοκυριών της Γλαρέντζας, καθώς και στο Χλεμούτσι¹²¹¹. Είναι, εξάλλου, ενδεικτικό ότι κεραμικά και γυάλινα σκεύη σερβιρίσματος, που εισάγονταν από ιταλικές αγορές, εικονογραφούνται επιλεκτικά σε παραστάσεις συμποσίων της βυζαντινής τέχνης, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στο ναό της Παναγίας Κεράς στην Κριτσά Μιραμπέλλου, του τέλους του 13^{ου} – αρχών 14^{ου} αιώνα¹²¹².

Η λήψη στερεής τροφής από κοινό πιάτο ήταν κανόνας κατά το Μεσαίωνα και εικονογραφείται σε όλες τις σκηνές γευμάτων της εποχής. Λεπτή μερίδα ψωμιού, συνήθως από κριθάρι, λειτουργούσε υποβοηθητικά ως πιάτο¹²¹³. Κατά κανόνα, στα συμπόσια του 14^{ου} αιώνα οι συνδαιτυμόνες μοιράζονταν ανά δυο ένα πιάτο. Στην Ιταλία ατομικά πιάτα εμφανίστηκαν γύρω στο 1400, ως έκφραση οικονομικής άνεσης¹²¹⁴. Σε παράσταση γεύματος που εικονογραφείται σε χειρόγραφο του δεύτερου τέταρτου του 14^{ου} αιώνα από το βασίλειο της Νάπολης και αποδίδεται σε χορηγία του Ροβέρτου Ανδεγαυού (1309-1343), διαπιστώνονται η χρήση τραπεζομάντηλου, κοινών πιάτων, γυάλινων ποτηριών και μαχαιριών με λαβή από ένθετο υλικό¹²¹⁵ (εικ. 172). Ομοίως, από τον 12^ο αιώνα διαπιστώνεται στο Βυζάντιο μεγαλύτερος αριθμός και ποικιλία καταγεγραμμένων μαγειρικών σκευών, καθώς και αυξημένο ενδιαφέρον για την ποιότητα και την ποικιλία της τροφής¹²¹⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δυο μικρογραφίες με παραστάσεις πολυτελών γευμάτων, που εικονογραφούνται στον κώδικα του Ιώβ, σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Gr. 135), ο οποίος αποδίδεται σε εργαστήριο της

¹²¹⁰ Vroom, *After Antiquity*, 233, 321-333, Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη», 121-122.

¹²¹¹ Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, (Α. Κωνσταντινίδου – Α. Ράλλη), 44-49, Ράλλη, «Κεραμική από τη θέση 'Φρούριο'», 79-80, Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 43-57, 87-96.

¹²¹² Παπαδάκη-Ökland, «Κερά τής Κριτσάς», 96, πίν. 62.

¹²¹³ Χρησιμοποιούταν στη δυτική Ευρώπη και τις σταυροφορικές κτήσεις της Μέσης Ανατολής κι αποτελούσαν από παλιό, έως τεσσάρων ημερών, ψωμί που συγκρατούσε τα εδέσματα (*tranchoir*) και στο τέλος του δείπνου καταναλωνόταν ή προσφερόταν στους φτωχούς ή στα σκυλιά, Prawer, *Crusaders*, 86, Weiss Adamson, *Food*, 4, 105, 158.

¹²¹⁴ Bhoite, *Feasts and Banquets*, 32, Frugoni, *Medieval City*, 12-13, Ajmar-Wollheim – Dennis επιμ., *At Home*, 251. Στον ελλαδικό χώρο η οθωμανική κατάληψη ανέστειλε την τάση για εξατομικευμένη χρήση επιτραπέζιων σκευών και επηρέασε τις διατροφικές συνήθειες.

¹²¹⁵ Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Royal 20 DI, φ. 8r, www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8327&CollID=16&NStart=200401.

¹²¹⁶ Vroom, *After Antiquity*, 321, 323, 329, εικ. 11.29, της ίδιας, 'Changing dining habits', 200-201, 205, 207, Parani, 'Byzantine Material Culture', 184-185.

Κωνσταντινούπολης ή του Μυστρά το 1361/1362¹²¹⁷. Το χειρόγραφο είναι σπάνιο τεκμήριο της χρήσης γοθικών στοιχείων σε ένα έργο που προοριζόταν για ελληνική πελατεία και αποτελεί έμμεση ένδειξη της όσμωσης βυζαντινών και δυτικών τύπων, που ασφαλώς θα αντικατοπτριζόταν στην καθημερινή ζωή του κοσμοπολίτικου κέντρου της Γλαρέντζας¹²¹⁸.

Οι δυο μικρογραφίες συμποσίων του κώδικα εικονίζουν άνδρες και γυναίκες καθισμένους στο ίδιο τραπέζι, που είναι καλυμμένο με τραπεζομάντηλο, να μοιράζονται φαγητό από κοινές πιατέλες (εικ. 173). Διακρίνονται ατομικά γυάλινα ποτήρια, ενώ χαρακτηριστικά ένας από τους γιους του Ιώβ, πιθανόν ο οικοδεσπότης, κόβει με μαχαίρι το κρέας που σερβίρεται σε κοινή πιατέλα. Τα μαχαίρια που εικονογραφούνται δεν αντιστοιχούν στον αριθμό των συνδαιτυμόνων και αναμενόμενα, απουσιάζουν τα πιρούνια. Η παράσταση χαρακτηρίζεται από ποικιλία εδεσμάτων, εικονογραφικών λεπτομερειών και φυσιογνωμικών τύπων. Μέσα από τις παραστάσεις γευμάτων του ύστερου Μεσαίωνα, διαπιστώνεται ότι στα αρχοντικά νοικοκυριά του ευρωπαϊκού χώρου κυριαρχούν κοινές πρακτικές στους τρόπους παράθεσης και κατανάλωσης φαγητού, αλλά και μια τάση εξατομίκευσης, άγνωστης σε παλιότερες περιόδους, που πιθανόν κινείται στο πλαίσιο της αναζήτησης της πολυτέλειας.

Μεγάλα συμπόσια που γίνονταν με αφορμή ένα σημαντικό γεγονός ή κάποια χριστιανική γιορτή μπορούσαν να κρατήσουν αρκετές ημέρες και περιλάμβαναν εκλεκτό φαγητό και ποτό καθώς και διασκέδαση με μουσική, χορό, δρώμενα, αναγνώσεις ποιημάτων και ιπποτικών θρύλων και γιόστρες¹²¹⁹. Μουσικοί που έπαιζαν τρομπέτες, φλάουτα, κέρατα, πίπιζες κι άλλα όργανα, πλανόδιοι καλλιτέχνες κι ακροβάτες συμπλήρωναν τις διασκεδάσεις¹²²⁰. Συνήθως οι άνδρες δειπνούσαν χωριστά από τις γυναίκες και μόνο η οικοδέσποινα με τη συνοδεία της εμφανίζονταν για λίγο και προς το

¹²¹⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 281. Οι σκηνές συμποσίων εικονογραφούνται στα φ. 9v και 18v, Velmans, 'Parisinus grecus 135', 217, 226, εικ. 11, 20-21, Anagnostakis – Papamastorakis, 'Radishes for Appetizers', 148, 152-153, εικ. 7, Parani, 'Byzantine Cutlery', 155, Anagnostakis, 'Dining with foreigners', 163.

¹²¹⁸ Velmans, 'Parisinus grecus 135', 232-233.

¹²¹⁹ Πρβλ. τις πηγές που περιγράφουν τις παραγγελίες πρώτων υλών για το γάμο της Ισαβέλλας Βίλλεαρδουίνου με τον Φίλιππο της Σαβοΐας, στις 12 Φεβρουαρίου 1301 στη Ρώμη, *Chroniques gréco-romanes*, 231-235. Ακόμη, MacKay, 'Pottery', 419, Joyner, 'Cooking Pots', 190 και σημ. 42, Gies - Gies, *Castle*, 117-122, Bhoote, *Feasts and Banquets*, 42-48.

¹²²⁰ Holmes, 'Life', 20.

τέλος του δείπνου¹²²¹. Τα επιτραπέζια και τυχερά παιχνίδια ήταν συνηθισμένη δραστηριότητα. Οι ταβέρνες, τέλος, ήταν χώροι κατανάλωσης κρασιού, απευθύνονταν σε όλα τα βαλάντια και υπήρχαν σε κάθε οικισμό¹²²².

Ύφανση και ραπτική

Το γνέσιμο του μαλλιού για την παρασκευή νήματος, το πλέξιμο, η κεντητική και το ράψιμο, απηχούν ελληνορωμαϊκές παραδόσεις και χαρακτηρίζουν την οικοτεχνία του Μεσαίωνα, στην οποία η γυναίκα, σε κάθε κοινωνική βαθμίδα, ειδικευόταν από πολύ μικρή ηλικία κι έπαιζε κυρίαρχο ρόλο¹²²³. Στο Βυζάντιο, το γνέσιμο και η υφαντική θεωρούνταν ως οι καταλληλότερες ενασχολήσεις για μια γυναίκα στο πλαίσιο της οικοτεχνίας αλλά και ως επαγγελματική δραστηριότητα¹²²⁴. Οι γυναίκες στη δυτική Ευρώπη διέθεταν ειδικές θήκες για τις βελόνες ραπτικής και κεντητικής, που εξυπηρετούσαν τη μεταφορά τους αναρτημένες από ζώνες και επιπλέον είχαν κοινωνικό συμβολισμό¹²²⁵.

Γνέσιμο μαλλιού για την παραγωγή μάλλινων νημάτων εικονογραφείται από την αρχαιότητα¹²²⁶. Τα άγκιστρα προσαρμόζονταν στο πάνω μέρος του ξύλινου ή σπανιότερα οστέινου αδραχτιού, στο κάτω μέρος του οποίου τοποθετούταν το σφονδύλι, που συγκρατούσε το νήμα και διευκόλυνε την κυκλική κίνηση του αδραχτιού (α/κ: 170-173). Σταδιακά το αδράχτι απέκτησε στην ευρωπαϊκή λαϊκή παράδοση συμβολικό χαρακτήρα κι έγινε συνώνυμο με την έννοια της μητρότητας. Ήταν το κύριο όργανο για

¹²²¹ Weiss Adamson, *Food*, 162. Ανάλογη συνήθεια ανιχνεύεται στο Βυζάντιο, Meyer, *Women*, 143-144.

¹²²² Πρβλ. το επεισόδιο της κατάληψης του κάστρου του Αράκλοβου με δόλο, από το Γοδεφρείδο ντε Μπρυέρ το Νεότερο, στα μέσα της δεκαετίας του 1270, όπως περιγράφεται στις διάφορες παραλλαγές του *Χρονικού του Μορέως*. Οι άνδρες της φραγκικής φρουράς παρασύρθηκαν από τους ανθρώπους του Μπρυέρ σε οινοποσία σε ταβέρνα, *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 8288-8316, *Livre de la conquest*, στ. 557-572, *Libro de los fechos*, στ. 428-446.

¹²²³ Hanawalt, 'Medieval English Women', 19-20, Backhouse, *Luttrell Psalter*, 45-46, εικ. 38, Frugoni, *Medieval City*, 147, 148 εικ. 122, 149 εικ. 123, Meyer, *Women*, 153-156, Μαντάς, «Οικιακές εργασίες», 57.

¹²²⁴ Fulghum-Heintz, 'Work', 140-141.

¹²²⁵ Δεν εντοπίζονται εύκολα στις ανασκαφές γιατί κατασκευάζονταν από ύφασμα, ξύλο ή δέρμα και σπανιότερα από οστό ή χαλκό, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 384-386, εικ. 255-256, Gilchrist, *Medieval Life*, 75.

¹²²⁶ Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο παράσταση γνεσίματος μαλλιού εικονίζεται στον περίφημο κώδικα της Γένεσης από τη Βιέννη, Österreichische Nationalbibliothek, κώδ. Vind. Theol. Gr. 1, φ. 16r, 6^{ος} αι., Zimmermann, *Die Wiener Genesis*, 155-160, εικ. 31, Meyer, *Women*, 153-162.

την παραγωγή κλωστής, που ταυτίζεται με το νήμα της ζωής, τον ομφάλιο λώρο, που δένει κάθε μητέρα με το νεογέννητο μωρό της¹²²⁷.

Κατά τον 14^ο αιώνα εντοπίζεται σε μικρογραφίες δυτικών χειρογράφων ειδικός χειροκίνητος τροχός για το γνέσιμο και το τύλιγμα του νήματος¹²²⁸. Επιπλέον, παραγωγή υφασμάτων σε όρθιους και καθιστούς αργαλειούς, καθώς και κεντητική, εικονογραφούνται σε χειρόγραφα του βιβλίου του Ιώβ, που αποδίδονται στο Βυζάντιο και τη σφαίρα επιρροής του, πιθανόν από τον 12^ο αιώνα και εξής¹²²⁹. Ανυφάντρες που απασχολούνταν στα πλούσια νοικοκυριά και τα μοναστήρια και ακόμη επαγγελματίες που εργάζονταν σε διάφορα εργαστήρια, διαπιστώνονται από τη μέση βυζαντινή περίοδο¹²³⁰.

Τα ευρήματα από τα φραγκικά οχυρά της Ηλείας, άγκιστρα αδραχιτών, ψαλίδια, καρφίτσες δακτυλήθρες (ακ: 98-99, 170-177), μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο οικιακών δραστηριοτήτων που εξυπηρετούσαν άμεσες οικογενειακές ανάγκες. Εξάλλου, το λιμάνι της Γλαρέντζας διακινούσε πρώτες ύλες για την υφαντουργία αλλά και έτοιμα υφάσματα¹²³¹. Οι πλούσιοι αστοί της είχαν ακόμη τη δυνατότητα να προσλάβουν ράφτες που δραστηριοποιούνταν στην πόλη, για τις παραγγελίες των ενδυμάτων τους. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές, που συνάγονται από δυο συμβόλαια του 1326 και 1382, για τη δραστηριότητα δυο ενδυματοποιών ελληνικής καταγωγής που ζούσαν στη Γλαρέντζα, του Νικολάου από την Κεφαλονιά και του Δημητρίου από τη Γλαρέντζα αντίστοιχα¹²³².

Κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα παρατηρείται κάμψη της βιοτεχνικής παραγωγής στα μεγάλα κέντρα υφαντικής της Πελοποννήσου, της Θήβας και της Θεσσαλονίκης, ως

¹²²⁷ Barber, 'Spinning and weaving', 945.

¹²²⁸ Ενδεικτικά, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Add. 38116, 1170-1285, φ. 8v, κώδ. Add. 42130, 1320-1340, φ. 193r, Frugoni, *Medieval City*, 149 εικ. 123 και 200 σημ. 1, Patterson, 'Spinning and Weaving', 191-220.

¹²²⁹ Οι μικρογραφίες εικονογραφούν το χωρίο: «Τίς δὲ ἔδωκεν γυναιξίν ὑφάσματος σοφίαν ἢ ποικιλτικὴν ἐπιστήμην;» (Ιώβ, XXXVIII, 36), Papadaki-Ökland, *Job Manuscripts*, 139, εικ. 287-290, Μαντάς, «Οικιακές εργασίες», 57, εικ. 1-2.

¹²³⁰ Meyer, *Women*, 160-161.

¹²³¹ Πολυτελή, ιταλικά κυρίως, υφάσματα και ενδύματα (συχνά από πρώτες ύλες πελοποννησιακής προέλευσης) θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της άρχουσας τάξης του πριγκιπάτου, ενώ αντίστοιχα η εγχώρια παραγωγή υφασμάτων κάλυπτε τις ανάγκες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, Sakellariou, 'Latin Morea', 311-313.

¹²³² Οι πληροφορίες προέρχεται από ανέκδοτες συμβολαιογραφικές πράξεις των αρχείων της Βενετίας (*Cancellaria Inferiore*, Notai, busta 13, Domenico di Benedetto d' Aciri, parchemin και *Cancellaria Inferiore*, Notai, busta 40, Andreolo Cristiano, protoc. 1382, φ. 105v), Tzavara, *Clarentza*, 199, 217.

αποτέλεσμα της φραγκικής κατάκτησης και μετατόπιση των κέντρων παραγωγής στην ιταλική χερσόνησο. Μετά τον 14^ο αιώνα η δυτική Ευρώπη ακολουθεί ξεχωριστή πορεία στον τομέα της τεχνολογίας πετυχαίνοντας μαζική παραγωγή υφασμάτων μέσα και από τη χρήση της υδροκίνησης¹²³³.

---

¹²³³ Λούβη-Κίζη, «Εργαλεία υφαντικής», 660-661.

Γ.5 Τοπικές εγκαταστάσεις σιδηρουργείων

Εγκατάσταση σιδηρουργείου υπήρχε πιθανότατα σε κάθε μεσαιωνικό κάστρο και μεγάλο οικισμό ή εξυπηρετούσε μια ομάδα μικρότερων οικισμών. Η απόλυτη εξάρτηση των αγροτών από τα εργαλεία τους και από πέταλα για τα ζώα έλξης και μεταφοράς, καθιστούσε απαραίτητη την κοντινή παρουσία ενός σιδηρά, στον οποίο κατέφευγαν συστηματικά για επιδιορθώσεις¹²³⁴. Η Brigitte Pitarakis σημειώνει ότι η διάδοση των επωνύμων *Χαλκιάς* και *Σιδεράς* στην ελληνική ύπαιθρο αντιστοιχεί στην πλατιά διάδοση του επαγγέλματος¹²³⁵.

Ενδείξεις υπάρχουν για την ύπαρξη μαστόρων που περιόδευαν από οικισμό σε οικισμό, χωρίς βαριά υποδομή, εξασφαλίζοντας ένα καμίνι σε κάθε μέρος. Ένας σιδηρουργός μπορούσε να είναι εγκατεστημένος σε μια πόλη και να μετακινείται στην εξοχή ή να μετέχει σε πανηγύρεις για την πώληση των προϊόντων του και για να δεχτεί νέες παραγγελίες¹²³⁶. Ωστόσο, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η φύση και το εύρος της δραστηριότητας των σιδηρουργών που δραστηριοποιούνταν στους οικισμούς. Τις παραπάνω διαπιστώσεις ενισχύει η πληροφορία που συνάγεται έμμεσα από τα κείμενα του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου, που έζησε στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, για τους άνδρες εκείνους που με ένα μικρό σφυρί κι ένα αμόνι, καθισμένοι το καλοκαίρι κάτω από ένα δέντρο, επιδιόρθωναν προσθέτοντας κασσίτερο στα χάλκινα σκεύη που είχαν φθαρεί¹²³⁷ (εικ. 174).

Η Αγγελική Τζαβάρα, που επιχείρησε την ανασύνθεση της εικόνας της Γλαρέντζας μέσα από πληροφορίες που συνάγονται κυρίως από την έρευνα στα αρχεία της Ιταλίας, μας πληροφορεί ότι στην πόλη ήταν εγκατεστημένα εργαστήρια και μάλιστα ένα σιδηρουργείο που διαχειριζόταν μια οικογένεια ελληνικής καταγωγής. Σημειώνει ακόμη ότι οι πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές σε ό,τι αφορά το εμπόριο μετάλλων. Οι Βενετοί εξήγαγαν μεταλλεύματα (σίδηρο, χαλκό και κασσίτερο) από το λιμάνι της

¹²³⁴ Kazhdan, 'Smith', 1918, Laiou, 'Byzantine Village', 46, Parani, *Reconstructing*, 202-203.

¹²³⁵ Pitarakis, 'Témoignage', 260-261.

¹²³⁶ Όπως συνέβαινε ως τις αρχές του περασμένου αιώνα, Πολυζώη επιμ., *Άνθρωποι και εργαλεία*, 147.

¹²³⁷ *Ιωάννης Απόκαυκος*, 86 αρ. 27, Magdalino, 'Literary Perception', 32. Πρβλ. την παράσταση υπαίθριου σιδηρουργείου από τη σκηνή της Σταύρωσης στο Zemen, 14^{ου} αιώνα, Dimitrov – Christova, *Zemen*, 17, εικ. 16.

Γλαρέντζας, αλλά έχει καταγραφεί μια μοναδική αναφορά σε εισαγωγή σιδήρου στην πόλη¹²³⁸.

Επιπλέον, στη φραγκική μονή Ζαρακά εντοπίστηκαν ενδείξεις εγκατάστασης σιδηρουργείου, που σχετίζονται με την παράδοση των κιστερκιανών μοναχών σε αυτή την τέχνη και δηλώνουν διάθεση αυτάρκειας σε ένα απομονωμένο γεωγραφικά κι εχθρικά διακείμενο περιβάλλον¹²³⁹. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας αποθέτης που ανασκάφηκε σε οικιστικό συγκρότημα της Κορίνθου, το οποίο ανάγεται στη φραγκική περίοδο ως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, και υποδηλώνει πρόχειρη εγκατάσταση σιδηρουργείου. Εντοπίστηκαν μεγάλες ποσότητες απορριμμάτων από την επεξεργασία του σιδήρου, ημιτελή σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα, δυο πιθανά τμήματα λέβητα τήξης μετάλλου και άφθονη ποσότητα άνθρακα¹²⁴⁰. Με τη διαδικασία παραγωγής και πώλησης αντικειμένων από σίδηρο συνδέεται ένας ακόμη χώρος του φραγκικού συγκροτήματος της Κορίνθου¹²⁴¹. Εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, που ήταν σε χρήση κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας και απέδωσε πολύ ενδιαφέροντα μεταλλικά ευρήματα, μεταξύ των οποίων μια σφραγίδα για το ψήσιμο της όστιας και μια λαβίδα για την προσφορά της κατά τη Μετάληψη, ανασκάφηκε στη Θήβα¹²⁴².

Σε διαθέκες μοναχών του Αγίου Όρους εντοπίζονται, ανάμεσα στα υπάρχοντά τους, κομμάτια ακατέργαστου μετάλλου, που θα χρησιμοποιούνταν ως πρώτη ύλη από κάποιον πλανόδιο σιδηρουργό¹²⁴³. Ίσως ο μεγάλος αριθμός (476) ακατέργαστων κομματιών και μαζών σιδήρου κυρίως, αλλά και χαλκού και μολύβδου, που βρέθηκαν στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου Χλεμούτσι, ήταν ακριβώς προϊόντα αποθηκευμένα για παρόμοια διαδικασία, που υποδηλώνει πρόχειρη κι ενδεχομένως περιοδική εγκατάσταση σιδηρουργείου¹²⁴⁴. Τα ίχνη κάρβουνου που βρέθηκαν προσκολλημένα στην επιφάνεια των περισσότερων σιδερένιων ελασμάτων έμμεσα υποδηλώνουν συνθήκες φύλαξης ή/και επεξεργασίας (εικ. 136). Τα ανασκαφικά

¹²³⁸ Tzavara, *Clarentza*, 94-95, 199, 235 και σημ. 937.

¹²³⁹ Campbell, 'Zaraka', 192, 196 και σημ. 13.

¹²⁴⁰ Williams II – Zervos, 'Corinth: 1992', 15, των ίδιων, 'Corinth: 1993', 2.

¹²⁴¹ Williams II – Snyder, 'Corinth: 1996', 35.

¹²⁴² Κοιλιάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις», 234-237, σχ. 1.4, 6-16. Τα λειτουργικά αντικείμενα βρέθηκαν σε χώρο που γειτνίαζε με το μητροπολιτικό ναό των Λατίνων, Kalopissi-Verti, 'Lordship of Athens and Thebes', 11-12, 30.

¹²⁴³ Pitarakis, 'Témoignage', 260-261.

¹²⁴⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 196 και Παράρτημα II.

δεδομένα παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για τις συνθήκες παραγωγής των μεταλλικών αντικειμένων, καθώς μάλιστα μόνο ένα εύρημα (α/κ: 30) εντοπίστηκε σε ημιτελή κατάσταση.

Οι βασικοί τρόποι παραγωγής περιλάμβαναν τη σφυρηλάτηση, κυρίως των σιδερένιων αντικειμένων¹²⁴⁵ και τη χύτευση των κραμάτων χαλκού και μολύβδου¹²⁴⁶. Μικρού μεγέθους χάλκινα αντικείμενα (πόρπες, θηλιές, κομβία, επιρράμματα, ενώτια, δακτυλίδια) είναι όλα χυτά σε μήτρες, ενώ αντίθετα σφυρήλατα είναι τα μικροαντικείμενα που κατασκευάζονται από σύρματα χαλκού (λ.χ. καρφίτσες)¹²⁴⁷. Ο μαζικός χαρακτήρας της παραγωγής αυτών των αντικειμένων υποδηλώνει ευκολία παραγωγής και διακίνηση σε μεγάλες ποσότητες. Έμμεση μαρτυρία για το χαμηλό τους κόστος προκύπτει από το *Χρονικόν του Μορέως*¹²⁴⁸. Η συντηρητική διακόσμηση χάλκινων καθημερινών σκευών οφειλόταν στο μαζικό χαρακτήρα παραγωγής τους και στο γεγονός ότι τα διάφορα εργαστήρια διατηρούσαν τις μήτρες χύτευσης για μεγάλα χρονικά διαστήματα¹²⁴⁹. Μόλυβδος και κασσίτερος χρησιμοποιούνταν ως επενδυτικά υλικά και για τη συγκόλληση διαφόρων αντικειμένων. Επενδύσεις από κασσίτερο ή μολυβδόχο κασσίτερο ήταν ένας οικονομικός τρόπος για να αποκτήσουν τα αντικείμενα ασημένια εντύπωση. Το λαγάρισμα και η επαναχρησιμοποίηση μετάλλων ήταν διαδεδομένες τεχνικές και δεν υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα για καθαρά μέταλλα, καθώς μεγάλη ποικιλία κραμάτων χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή μεγάλου εύρους αντικειμένων¹²⁵⁰.

¹²⁴⁵ Πολλές πληροφορίες για τα σύνεργα των μεταλλουργών αντλούνται από τα αγιογραφικά κείμενα, Kazhdan, 'Smith', 1919. Ο βαθμός ανθεκτικότητας του σιδήρου είναι ευθέως ανάλογος με την ποσότητα άνθρακα που περιέχει, η οποία καθορίζει την κατηγοριοποίησή του. Μεταλλογραφικές μελέτες δείχνουν πως η ποσότητα άνθρακα που απαντάται στα διάφορα σιδερένια αντικείμενα καθημερινής χρήσης κατά το Μεσαίωνα, όπου οι συνθήκες εξόρυξης των μετάλλων ήταν στοιχειώδης, ήταν τυχαία, Παυλίδη, «Μεταλλογραφική Μελέτη», 465-467.

¹²⁴⁶ Ο χαλκουργός ειδικευόταν στη μίξη χαλκού με άλλα μεταλλικά στοιχεία, κυρίως ψευδάργυρο και κασσίτερο, για την παραγωγή των διαφόρων κραμάτων, Blair – Blair, 'Copper Alloys', 81-85, 102-104, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 387-395.

¹²⁴⁷ Blair – Blair, 'Copper Alloys', 86-89, εικ. 44b, 101, 104, Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 123. Πρβλ., λίθινες μήτρες για δακτυλίδια και σταυρούς, κεραμικά χωνευτήρια, σέσουλες για λιωμένο μέταλλο, που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στη Χερσώνα, Jakobson, *Cherson*, 325-330.

¹²⁴⁸ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 8962-8963: «... από έδικού τους να ἔποικαν τὴν ἔξοδόν τους ὄλην, / κι οὐ μὴ νὰ ἐπῆραν ἀπό σου ἕναν μικρὸν βελόνν».

¹²⁴⁹ Blair – Blair, 'Copper Alloys', 99, 101.

¹²⁵⁰ Egan – Pritchard, *Dress Accessories*, 390, 394, Frugoni, *Medieval City*, 79, 81 εικ. 62, Pitarakis, 'Témoignage', 259, Cutler, «Παραγωγή έργων τέχνης», 286-294.

Σε ό,τι αφορά τον πολεμικό εξοπλισμό τα σταυροφορικά κρατίδια του ελλαδικού χώρου και της Μέσης Ανατολής ήταν εξαρτημένα από τη δυτική Ευρώπη¹²⁵¹. Τα ανδεγαυικά αρχεία μας πληροφορούν για σποραδικές εισαγωγές όπλων στη Γλαρέντζα, κυρίως στους χρόνους του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού (1266-1285). Ο ίδιος ηγεμόνας το 1281 δημιούργησε ένα οπλοστάσιο στην πόλη για να αποθηκεύονται όπλα που έρχονταν από την Ιταλία¹²⁵².

Οι αλλαγές στον εξοπλισμό και στις ποσότητες όπλων που κάθε ευγενής υποχρεούταν να διαθέτει, οδήγησαν στην άνοδο των τιμών από τον 12^ο έως τον 14^ο αιώνα¹²⁵³. Η μεγάλη αύξηση της παραγωγής και οι τεχνολογικές καινοτομίες¹²⁵⁴, συνέβαλαν στην κατασκευή όλο και πιο σύνθετων όπλων κατά τον 13^ο αιώνα¹²⁵⁵. Η σημασία που είχαν οι κατασκευαστές όπλων στη δυτική Ευρώπη υποδηλώνεται από την εξειδίκευση των εργαστηρίων τους σε σχέση με τους υπόλοιπους σιδηρουργούς¹²⁵⁶. Στη βόρεια Ιταλία και στη νότια και δυτική Γερμανία διαμορφώθηκαν τα πιο σημαντικά κέντρα, τα οποία, εξαιτίας του όγκου και της ποιότητας των προϊόντων τους, συνέβαλαν στην εξέλιξη της στρατιωτικής τεχνολογίας και στη μορφολογική τυποποίηση της παραγωγής¹²⁵⁷.

Σε πολλές περιπτώσεις εργαστήρια μεταλλοτεχνίας ήταν ενταγμένα στο μεσαιωνικό πολεοδομικό ιστό¹²⁵⁸. Ολόκληρες συνοικίες στην Κωνσταντινούπολη και τη

¹²⁵¹ Nicolle, 'Arms and Armor', 331, 333, του ίδιου, *Fighting*, 140, 142.

¹²⁵² Βλ. παραπάνω σελ. 213, 245, Nicolle, *Crusader Castles*, 35.

¹²⁵³ Τον πρώιμο 14^ο αιώνα στην Αγγλία μια αλυσιδωτή πανοπλία στοίχιζε είκοσι πρόβατα ή δυο βόδια. Πλήρης ιπποτικός εξοπλισμός κι ένα άλογο αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο στο ετήσιο έσοδο από ένα ιπποτικό φέουδο. Ίσως γι' αυτό το λόγο τα όπλα συχνά ενοικιάζονταν, Nicolle, *Warriors and their Weapons*, xi.

¹²⁵⁴ Μέσα από διάφορες διαδικασίες ψύξης και διαβαθμισμένης τήξης βελτίωναν, κατά περίπτωση, την ποιότητα του παραγόμενου σιδήρου αυξάνοντας την περιεκτικότητά του σε άνθρακα, Williams, 'Manufacture of Swords', 75-78, του ίδιου, 'Manufacture of Mail', 105-108.

¹²⁵⁵ France, *Western Warfare*, 32-33.

¹²⁵⁶ Πρβλ. μια ενδιαφέρουσα μικρογραφία από αγγλικό χειρόγραφο των μέσων του 13^{ου} αιώνα που αναπαριστά το εργαστήριο ενός σιδηρουργού που κατασκευάζει ή επιδιορθώνει όπλα, Cambridge, Trinity College κώδ. O.9.34, Roman de Toute Chevalerie, Nicolle, *Arms and Armour*, 77 αρ. 195b-d.

¹²⁵⁷ Περιοχές στη Ρηνανία και το Δούναβη, η Λιέγη, η Σουασόν καθώς και διάφορες περιοχές της Ιβηρικής και ιταλικής χερσονήσου, συνέχισαν να παράγουν όπλα διαμορφώνοντας παράδοση και αποκτώντας φήμη Todd, *Everyday Life*, 116-117, Houston, *Medieval Costume*, 201. Τα εργαστήρια του Μιλάνου προμήθευαν με πολεμικές εξαρτήσεις την Ιταλία, την Προβηγκία, τη Γερμανία κι ακόμη μακρινότερες περιοχές, Gies - Gies, *Medieval City*, 11. Την ίδια περίοδο εργαστήρια παραγωγής όπλων και μεταλλικών εξαρτημάτων λειτουργούν στην κοιλάδα του Μοράβα, Vetnić, 'Middle Morava Basin', 155.

¹²⁵⁸ Στα σιδηρουργεία αναπτύσσονται υψηλές θερμοκρασίες και παράγονται αναθυμιάσεις, δημιουργείται θόρυβος από τη χρήση του αμονιού και των σφυριών και υπάρχει κίνδυνος πυρκαγιάς. Γι' αυτό η βυζαντινή νομοθεσία προέβλεπε να βρίσκονται εκτός του πολεοδομικού ιστού, Τουρπτοόγλου-

Θεσσαλονίκη έπαιρναν το όνομά τους από τα εγκατεστημένα εργαστήρια επεξεργασίας μετάλλων¹²⁵⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία ότι στους πρόποδες της ακρόπολης της Περγάμου υπήρχε, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, εργαστήριο που κατασκεύαζε αναβολείς, στομίδες, αλυσίδες αλλά κι εργαλεία και όπλα, εξοπλισμό δηλαδή για τη φρουρά του κάστρου. Σε άλλα σημεία της πόλης εντοπίστηκαν μεταλλουργεία για την κατασκευή αντικειμένων που εξυπηρετούσαν καθημερινές ανάγκες των κατοίκων (καρφιά, ελάσματα επικαλύψεων, σύρματα, άγκιστρα, πέταλα, αλλά και πόρπες και στοιχεία ένδυσης)¹²⁶⁰. Εργαστήρια μεταλλοτεχνίας υπήρχαν στη σταυροφορική Άκρα αλλά δεν είναι γνωστό σε ποιο τμήμα της πόλης ήταν χωροθετημένα¹²⁶¹. Οι βενετικές αρχές του Χάνδακα όριζαν σε διατάγματα του 1333 και 1342, 1343, οι σιδηρουργοί και κυρίως οι κατασκευαστές όπλων, να διατηρούν εργαστήρια στο εσωτερικό της πόλης ή στα πλησιέστερα φρούρια, από φόβο τυχόν συνεργασίας τους με επαναστάτες και ληστές¹²⁶².

Η μεσαιωνική μεταλλουργία ήταν αρκετά αναπτυγμένη. Στη Δύση η πειραματική χρήση των υδατοπτώσεων στα σιδηρουργεία ανάγεται στον 10^ο/11^ο αιώνα¹²⁶³. Αντίθετα, στην Πελοπόννησο του 15^{ου} αιώνα οι τεχνικές εξελίξεις στην εξόρυξη μετάλλου μέσω συστήματος τροχαλιών και οι υδραυλικοί φυσητήρες δεν ήταν γνωστές, όπως προκύπτει από τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις του βυζαντινού μητροπολίτη και μετέπειτα καρδινάλιου Βησσαρίωνα¹²⁶⁴.

Στεφανίδου, *Περίγραμμα οικοδομικών περιορισμών*, 130-131, Μπούρας, «Απόψεις βυζαντινών πόλεων», 218-219. Αντίστοιχοι περιορισμοί, που καθορίζονταν από τις συντεχνίες, ίσχυαν και στη δυτική Ευρώπη, Cowgill – De Neergaard – Griffiths, *Knives*, 33.

¹²⁵⁹ Kazhdan, 'Smith', 1918.

¹²⁶⁰ Rheidt, «Οικονομία της Περγάμου», 371.

¹²⁶¹ Jacoby, 'Acre', 83.

¹²⁶² Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 106-107.

¹²⁶³ Γύρω στο 1010 το τοπωνύμιο Schmidmülen στο Oberpfalz υποδηλώνει τη χρήση υδροκίνητων σφυριών στα γερμανικά μεταλλεία, White, *Medieval Technology*, 80-85. Εξοπλισμό υδροκίνησης πιθανόν διέθετε το σιδηρουργείο στο κιστερκιανό μοναστήρι του Fontenay από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, Finó, 'Production du fer', 60. Στην Αγγλία, η χρήση του νερού για την κίνηση των φυσητήρων και του υδραυλικού σφυριού αξιοποιήθηκε από τον 13^ο αιώνα, ενώ υδροκίνητο σιδηρουργείο κατασκευάστηκε εξ'αρχής στο Chingley (Kent) στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, Geddes, 'Iron', 172, 175-178. Γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε στη Γερμανία είδος μεγάλου κλίβανου (*Stückhofen*), ύψους 3-4 μ., που πολλαπλασίασε την ημερήσια δυνατότητα παραγωγής λιωμένου σιδήρου, France, *Western Warfare*, 30.

¹²⁶⁴ Βησσαρίων, 448 αρ. 13. Η ανάσχεση της τεχνολογικής προόδου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο είχε ως συνέπεια την ταχύτατη επικράτηση των ευρωπαϊκών προϊόντων, Μπούρας, «Απόψεις βυζαντινών πόλεων», 215.

Κάτω από το πρίσμα των τεχνικών εξελίξεων και της συνακόλουθης εξειδίκευσης των μεταλλοτεχνιτών¹²⁶⁵, στη δυτική Ευρώπη άνθισαν μορφές συνεταιρισμών, σε αντίθεση με την ανατολική Ευρώπη όπου οποιαδήποτε σχετική προσπάθεια παρέμεινε στα σπάργανα¹²⁶⁶. Η συνέχεια της τέχνης, τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική Ευρώπη, εξασφαλιζόταν με την κληρονομική διαδοχή από πατέρα σε γιο ή με τη δυσκολότερη πρακτική της μαθητείας, ενώ πολύ συχνά και οι γυναίκες εμπλέκονταν στην οικογενειακή επιχείρηση¹²⁶⁷.

---

¹²⁶⁵ Στη Βενετία το 1271 υπήρχε μεγάλη εξειδίκευση ανάμεσα στους τεχνίτες που κατασκεύαζαν όπλα κι αντικείμενα από σίδηρο, Brunello, *Arti e mestieri*, 60-65, Lepage, *Medieval Armies*, 116-118. Αναλόγως, στο Λονδίνο υπήρχε διάκριση ανάμεσα στις ειδικότητες των σιδηρουργών και χαλκουργών, Blair - Blair, 'Copper Alloys', 93-97, Geddes, 'Iron', 182, 183-186. Χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου που χρονολογείται το 1342 αναφέρει *καρφεία* στην Κωνσταντινούπολη, *Actes de Lavra*, αρ. 127.144-46.

¹²⁶⁶ Οι πρώτοι συντεχνιακοί κανόνες θεσπίστηκαν στο Παρίσι γύρω στα 1268 (*Livre de métiers*) και μεταξύ άλλων περιλάμβαναν ποιοτικό έλεγχο των προσφερόμενων προϊόντων, Sears, 'Craft Ethics', 221-232. Κατά τον 14^ο αιώνα συντεχνιακοί κανονισμοί διαδόθηκαν στην Ιταλία και την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη, Gies - Gies, *Medieval City*, 89-93, Pryor, 'Byzantium and the Mediterranean World', 210. Στο Χάνδακα από τον 14^ο αιώνα διαπιστώνεται προσπάθεια ποιοτικού και ποσοτικού ελέγχου της παραγωγής και μέτρα για την προστασία των καταναλωτών από τη βενετική διοίκηση, αλλά δεν αποδεικνύεται συντεχνιακή οργάνωση νωρίτερα από τον 16^ο αιώνα, Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 83-133, κυρίως 129-133, Maltezu, 'Métiers', 321-341, Panopoulou, 'Craftsmen', 85-86, 92-93, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Άσχημη λαβωράδα και χρυσάφι φίνον», 378.

¹²⁶⁷ Geddes, 'Iron', 182-183, 186-188, Panopoulou, 'Craftsmen', 90-91.

Γ.6 Επαγγελματικές δραστηριότητες και εμπόριο

Υφάντρες και ενδυματοποιοί, ξυλουργοί, οικοδόμοι, αλιείς, μεταλλουργοί, είναι μερικές από τις επαγγελματικές κατηγορίες που μπορούμε να υποθέσουμε ότι δραστηριοποιούνταν στην πόλη της Γλαρέντζας, με βάση τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών, σε συνδυασμό με πληροφορίες που προέρχονται από τις πηγές¹²⁶⁸.

Αγκιστρα αδραχτιών, σφονδύλι, δακτυλήθρες και ψαλίδια (α/κ: 170-177) μαρτυρούν, όπως προαναφέραμε, αναπτυγμένη οικοτεχνική δραστηριότητα, οργανωμένη με βάση κυρίως τη γυναικεία μέριμνα για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών. Μάλλινα υφαντά, που παράγονταν σε κάθε στοιχειώδες οικιστικό σύνολο, χρησιμοποιούνταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις για ρούχα και στρωσίδια. Οι πλουσιότεροι αστοί της Γλαρέντζας μπορούσαν να παραγγέλλουν τα ενδύματά τους σε επαγγελματίες ενδυματοποιούς¹²⁶⁹. Πόρπες, αγκράφα, θηλιές, επιρράμματα, κουδουνάκι, κομβία, καρφίτσες, μεταλλικές απολήξεις κορδονιών (α/κ: 58-102), αποτελούν ένα ενδιαφέρον σύνολο εξαρτημάτων ένδυσης, που μπορεί να καταδείξει ότι αστοί και επαγγελματίες κατασκευαστές ρούχων ήταν ενήμεροι των κυρίαρχων ενδυματολογικών τάσεων, που έφταναν στο λιμάνι της Γλαρέντζας κυρίως από τη γειτονική Ιταλία.

Έμμεση μαρτυρία που υποδηλώνει τη δράση ξυλουργού ή ίσως λιθοξόου αποτελεί ένα ζεύγος από κοπίδια ή σμίλες (α/κ: 178-179), που ανασκάφτηκαν σε αποθήκη της Γλαρέντζας με χρονολογία απόκρυψης το 1407 (εικ. 117). Μια μεγάλη ομάδα σιδερένιων κλείστρων θυρωμάτων ή κιβωτίων καθώς και συνδέσμων που σχετίζονται με ξυλοκατασκευές (α/κ: 124-140, 187-192) αποδεικνύουν τη δραστηριότητα ενός ή περισσότερων μαραγκών (εικ. 82-89, 122). Επαγγελματική δραστηριότητα μαρτυρά η κατασκευή των ξύλινων φέρετρων, που εντοπίστηκαν στα ταφικά σύνολα του καθεδρικού της Γλαρέντζας, κυρίως από το μεγάλο αριθμό καρφιών με ίχνη ξύλου, που ανασκάφτηκαν στα στρώματα ταφής¹²⁷⁰ (εικ. 138-139).

Το οικοδομικό βαρίδιο α/κ: 181 από το Χλεμούτσι υποδηλώνει τη δράση επαγγελματιών οικοδόμων. Άλλωστε, τα μεγάλης κλίμακας οικοδομικά έργα για την κατασκευή του κάστρου Χλεμούτσι και της οχυρωμένης πολιτείας της Γλαρέντζας, που

¹²⁶⁸ Για τους μεταλλουργούς βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

¹²⁶⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 307.

¹²⁷⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 198-199.

υλοποίησαν οι Φράγκοι ηγεμόνες του πριγκιπάτου στο διάστημα μιας πενηκονταετίας (1220-1270 περίπου), ασφαλώς απαιτούσαν μεγάλο αριθμό ειδικευμένων τεχνιτών, που πιθανότατα επιστρατεύτηκαν από το ντόπιο πληθυσμό. Τέλος, επαγγελματική ή ερασιτεχνική αλιευτική δραστηριότητα υπαινίσσεται ένα άγκιστρο ψαρέματος από τη Γλαρέντζα (α/κ: 182).

Το εμπόριο ήταν η κύρια ασχολία των κατοίκων της Γλαρέντζας. Ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης τεκμηριώθηκε από τις πρόσφατες ανασκαφές, που αποσαφήνισαν τον πολεοδομικό της ιστό με το διευρυμένο εμπορείο κι έφεραν στο φως χαρακτηριστικά νομισματικά ευρήματα και άφθονη εισηγμένη κεραμική. Λιγιστά αλλά ενδεικτικά μεταλλικά αντικείμενα, δίσκος ζυγαριάς, σταθμιά, σφραγίδα υφασμάτων (α/κ: 214-219) υπογραμμίζουν το χαρακτήρα των συναλλαγών.

Τα νομισματικά ευρήματα πιστοποιούν επαφές με τα φραγκικά κρατίδια της κεντρικής Ελλάδας, των Γατελούζων της Μυτιλήνης, τα λατινικά κρατίδια της Ρόδου και της Κύπρου, το βασίλειο της Νάπολης, την κεντρική και βόρειο Ιταλία και την Ουγγαρία. Παράλληλα, πριν τα μέσα του 14^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους στην πόλη τα πρώτα κίβδηλα νομίσματα. Η γρήγορη κυκλοφορία νέων νομισμάτων και η απόρριψη παλαιότερων, καθώς και η μεγάλη ποικιλία χρημάτων, δείχνουν, εκτός από την πυκνότητα των εμπορικών επαφών, τη δημογραφική ποικιλία αλλά και τη συνεργασία πολιτείας και οικονομικών παραγόντων¹²⁷¹.

Οι πρόσφατες ανασκαφές έδειξαν επίσης ότι το λιμάνι της Γλαρέντζας δεχόταν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του, εφυαλωμένα κεραμικά αγγεία κατασκευασμένα στην πλειονότητά τους σε ιταλικά εργαστήρια¹²⁷². Τα κεραμικά αυτά κάλυπταν κατεξοχήν τις ανάγκες των περιοχών υπό λατινική κατοχή, καθώς μάλιστα η διάδοσή τους διαπιστώνεται περιορισμένη στην υπόλοιπη βυζαντινή επικράτεια¹²⁷³. Αριθμητικά υπερτερεί η παραγωγή της Σικελίας και της νότιας Ιταλίας (Απουλίας και Καμπανίας), γεγονός που οφείλεται στις στενές σχέσεις επικυριαρχίας του πριγκιπάτου με το ανδεγαυικό βασίλειο της Νάπολης. Η μαρτυρία της κεραμικής επιβεβαιώνει τις

¹²⁷¹ Athanasoulis – Baker, ‘The coins’, 249, 251, 256-260.

¹²⁷² Αθανασούλης – Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα*, (Α. Κωνσταντινίδου – Α. Ράλλη), 44-49, Ράλλη, «Κεραμική από τη θέση ‘Φρούριο’», 79-80, Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, 43-57, 87-96. Η εικόνα που διαμορφώνεται είναι χαρακτηριστική αλλά ωστόσο ελλιπής, καθώς δεν έχουν ως σήμερα ερευνηθεί οι πολυάριθμες ομάδες χρηστικής κεραμικής χωρίς εφυάλωση.

¹²⁷³ François, ‘Céramiques’, 387-404.

εκτεταμένες συναλλαγές της Γλαρέντζας με τον ιταλικό νότο, τα προϊόντα του οποίου ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις των καταναλωτών και πιθανόν πουλιόνταν σε χαμηλές τιμές, λόγω φοροαπαλλαγών ή άλλων ιδιαίτερων συνθηκών διακίνησης. Δεύτερη στη σειρά των εισαγωγών έρχεται η περιοχή της Βενετίας και ο ιταλικός βορράς και ακολουθούν οι παραγωγές των εργαστηρίων της κεντρικής Ιταλίας (Λάτσιο, Τοσκάνη, Ούμπρια). Ο περιορισμένος αριθμός αγγείων από κέντρα του αραβοκρατούμενου κόσμου, όπως η Αίγυπτος και η Συρία, υποδηλώνουν επαφές με τα σταυροφορικά κρατίδια της Ανατολής, και τα ελάχιστα δείγματα αγγείων που προέρχονται από ισπανικά εργαστήρια ενδεχομένως συνδέονται με την καταλανική παρουσία στην περιοχή.

Οι πληροφορίες των πηγών ξεκαθαρίζουν και συμπληρώνουν την εικόνα που διαμορφώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Το εμπόριο των δυτικών εμπορών με το Μοριά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, είχε χαρακτήρα αποικιακό, βασιζόταν στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών και στις εισαγωγές υφασμάτων και άλλων βιοτεχνικών προϊόντων¹²⁷⁴. Εξαγωγές από τη Γλαρέντζα σιτηρών, σταφίδας, μελιού, κεριού, λαδιού, κρασιού, λαχανικών, λιναριού, βελανιδιών, αλατιού, υφασμάτων, αλλά και σκλάβων αναφέρεται σε βενετικά, γενοβέζικα και ραγουσιανά έγγραφα¹²⁷⁵. Η Γλαρέντζα διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με τη Μεθώνη και την Κορώνη, την Απουλία, την Καλαβρία, τη Φλωρεντία, τη Γένοβα, την Ανκόνα, τη Λούκκα, τη Νάπολη, τη Ραγούσα και άλλες πόλεις¹²⁷⁶. Μαρτυρίες υπάρχουν και για την ύπαρξη διαμετακομιστικού εμπορίου προϊόντων που εισήχθησαν στην πόλη με προορισμό την Άκρα, την Κύπρο, την Αλεξάνδρεια και το Δυρράχιο¹²⁷⁷. Κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα η πόλη είχε εξελιχθεί στο μεγαλύτερο χρηματοπιστωτικό κέντρο του

¹²⁷⁴ Sakellariou, 'Latin Morea', 309-314, Balard, 'Clarence', 194, Tzavara, *Clarentza*, 201-300.

¹²⁷⁵ Schmitt, 'Glarentza', 98-99, Jacoby, 'Changing', 226. Η παλιότερη γνωστή μαρτυρία εμπορικής δραστηριότητας Ραγουσαίων στην Πελοπόννησο χρονολογείται το 1311 και αφορά την εξαγωγή αλατιού από τη Γλαρέντζα, Μοσχονάς, «Παρουσία Ραγουσαίων», 560, 562-565. Ακόμη, Nam, *Cotton*, 195, 400, Wilskman, 'Conflict', 55.

¹²⁷⁶ Tzavara, *Clarentza*, 218-223.

¹²⁷⁷ Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 65, Jacoby, 'Silk production', 46-48. Ο φλωρεντίνος έμπορος Francesco Barducci Pegolotti, το 1370, σημειώνει στο εμπορικό του εγχειρίδιο τις ισοτιμίες των μέτρων και σταθμών της Γλαρέντζας και των λιμανιών συναλλαγής της, Pegolotti, *La pratica della mercatura*, 116-119. Νοταριακά έγγραφα αναφέρουν Πιζάνους εμπόρους που μετέφεραν υφάσματα από την Κύπρο στη Γλαρέντζα, Koureas, 'Economy', 135.

φραγκοκρατούμενου ελληνισμού κι εξυπηρετούσε σύνθετες εμπορικές συναλλαγές¹²⁷⁸. Συμβολαιογράφοι (νοτάριοι) εγκατεστημένοι στην πόλη επικύρωναν τις εμπορικές συμφωνίες¹²⁷⁹.

Η παραγωγή μεταξιού ήταν αναπτυγμένη δραστηριότητα στην περιοχή της Αχαΐας και της Ηλείας ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο¹²⁸⁰. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, στην Πάτρα, στην περιοχή του Άργους, πιθανόν και σε άλλα κέντρα της Πελοποννήσου, κατασκευάζονταν μεταξωτά αλλά και φτηνότερα υφάσματα από μετάξι κατώτερης ποιότητας¹²⁸¹. Με τη φραγκική κατάκτηση του ελλαδικού χώρου, μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, η παραγωγή και διακίνηση μεταξωτών υφασμάτων πέρασε στα χέρια των σταυροφόρων. Ιταλοί κυρίως έμποροι, που διέθεταν κεφάλαια και διασυνδέσεις με τις δυτικές αγορές, δραστηριοποιήθηκαν στις εξαγωγές μεταξωτών¹²⁸².

Με τη συνθήκη της Σαπιέντζας, το 1209, ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος δεσμεύτηκε να παραδίδει αυτός και οι διάδοχοί του κάθε χρόνο στη Βενετία τρία βαρύτιμα μεταξωτά. Από το 1248 οι τρεις τριτημόριοι της Εύβοιας προσέφεραν ετησίως στον επικυρίαρχό τους Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο από ένα χρυσούφαντο εξάμιτο¹²⁸³. Ομοίως, ο Φίλιππος του Τάραντα δεσμεύτηκε, το 1294, να παραδίδει ετησίως στην αυλή της Νάπολης έξι εξάμιτα μεταξωτά υφάσματα, ως φεουδαρχική υποχρέωση για τις εδαφικές κτήσεις του στον ελλαδικό χώρο¹²⁸⁴. Επιπλέον, οι εγχώριες παραγωγές μεταξωτών έπρεπε να καλύπτουν τις ανάγκες της πριγκιπικής αυλής της Αχαΐας με το υψηλό κοινωνικό φρόνημα των μελών της, που εκδηλωνόταν μέσω της επίδειξης πλούτου και υπεροχής σε διάφορες αυλικές συναθροίσεις και γιορτές.

Σταδιακά, από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και για περισσότερο από εκατό χρόνια, η δραστηριότητα των εμπόρων του πριγκιπάτου επικεντρώθηκε στην εξαγωγή πρώτων υλών για την παραγωγή μεταξωτών σε διάφορα κέντρα της Ιταλίας και της δυτικής Ευρώπης. Εμπορική εταιρεία με έδρα τη Σιένα διέθετε, τουλάχιστον κατά το διάστημα

¹²⁷⁸ Jacoby, 'Italian Migration', 107-108, 113.

¹²⁷⁹ *Documents sur le régime des terres*, 33 στ. 4, 132 στ. 6. Ακόμη, Tzavara, *Clarentza*, 125-128.

¹²⁸⁰ Το τοπωνύμιο «Μορέας», που πιθανόν υποδηλώνει τη μουριά, δέντρο που κατεξοχήν συνδέεται με τη σηροτροφία, χρησιμοποιήθηκε από τον 9^ο αιώνα για να προσδιορίσει αρχικά τη βόρεια και βορειοδυτική περιοχή της Πελοποννήσου, Jacoby, 'Silk production', 43.

¹²⁸¹ Του ίδιου, 'Silk textiles', 28.

¹²⁸² Τα θηβαϊκά και γενικότερα τα ελληνικά μεταξωτά έχαιραν μεγάλης εκτίμησης στις διεθνείς αγορές. Παραγγελίες σε μεγάλες ποσότητες γινόταν από την παπική αυλή, στο ίδιο, 23-25.

¹²⁸³ *Urkunden*, τόμ. II, 97, τόμ. III, 48 αντίστοιχα.

¹²⁸⁴ *Actes relatifs à la Principauté de Morée*, 113-115 αρ. 116-117.

1277-1282, πρακτορείο στη Γλαρέντζα πιθανόν για διακίνηση ακατέργαστης μέταξας¹²⁸⁵. Στην πόλη δραστηριοποιούνταν κατά τον 14^ο αιώνα έμποροι που επένδυναν σε μεταξωτά εξάμιτα υφάσματα το κέρδος τους από εισαγωγές άλλων προϊόντων¹²⁸⁶. Εμπορικές συμφωνίες του 14^{ου} αιώνα μαρτυρούν εξαγωγές μεταξωτών υφάσματος από τη Γλαρέντζα με κατεύθυνση τη Ραγούσα¹²⁸⁷. Από τα λιμάνια της Γλαρέντζας και της Πάτρας εξάγονταν μετάξι, κουκούλια μεταξιού, βαφές και μεταξωτά υφάσματα στη Βενετία και στο βασίλειο της Νάπολης, από όπου ένα μεγάλο μέρος κατέληγε στα εργαστήρια της Λούκκα. Μάλιστα στη Γλαρέντζα, γύρω στο 1278, φαίνεται πως το ζύγισμα του ακατέργαστου μεταξιού γινόταν με τα μέτρα και τα σταθμά της Λούκκα¹²⁸⁸. Ωστόσο, η Γλαρέντζα διέθετε δικά της μέτρα και σταθμά¹²⁸⁹. Παράλληλα, διάφορα γενοβέζικα συμβόλαια που χρονολογούνται από το 1274 και εξής αναφέρουν την εισαγωγή μάλλινων δυτικών υφασμάτων στην πόλη. Η δράση Γενοβέζων εμπόρων στη Γλαρέντζα συνδέεται γενικότερα με την εισαγωγή υφασμάτων στο πριγκιπάτο και την εξαγωγή πρώτων υλών (*seta chiarentana*) για τα ιταλικά εργαστήρια¹²⁹⁰.

Η Βενετία φαίνεται ότι ρύθμιζε καταλυτικά τις εμπορικές εξελίξεις στη Γλαρέντζα, καθώς ήδη με τη συνθήκη της Σαπιέντζας (1209) η Γαληνότατη είχε επιτύχει πλήρη φοροαπαλλαγή για τους εμπόρους της στα εδάφη του πριγκιπάτου¹²⁹¹. Από το 1297 μαρτυρείται Βενετός εμπορικός πρόξενος εγκατεστημένος στην πόλη και βενετική αποικία αναπτύχθηκε κατά τον 14^ο αιώνα¹²⁹². Παράλληλα, ο εμπορικός ανταγωνισμός μεταξύ της Βενετίας και της Φλωρεντίας μεταφέρεται και στη Γλαρέντζα. Κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα οι φλωρεντινοί οίκοι των Μπάρντι, Περούτζι και κυρίως των

¹²⁸⁵ Jacoby, 'Italian Migration', 112-113.

¹²⁸⁶ Pegolotti, *La pratica della mercatura*, 117, 145, Jacoby, 'Silk textiles', 29-30. Για τη συνήθεια αποθησαυρισμού μεταξωτών υφασμάτων, του ίδιου, 'Silk Economics', 219.

¹²⁸⁷ Krekić, *Dubrovnik*, 78-79, 101.

¹²⁸⁸ Jacoby, 'Silk crosses the Mediterranean', 68, 77, του ίδιου, 'Italian Migration', 120-121, του ίδιου, 'Changing', 226.

¹²⁸⁹ Tzavara, *Clarentza*, 217-218.

¹²⁹⁰ Jacoby, 'Changing', 120, Balard, 'Clarence', 190-203.

¹²⁹¹ Του ίδιου, 'Veneziani e Genovesi', 190, 198, Jacoby, 'Changing', 227-8.

¹²⁹² Schmitt, 'Clarentza', 125, Σαράντη-Mendelovici, «Γλαρέντζα», 64-65, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, 88, Jacoby, 'Venezia d'oltremare', 272-273, του ίδιου, 'Changing', 223, Tzavara, 'Filippo dalle Mazze', 91-108, της ίδιας, 'Morts en terre étrangère', 189-239, της ίδιας, *Clarentza*, 142-172.

Ατσαγιόλι, διέθεταν υποκαταστήματα, ιδιόκτητα οικήματα και οικονομικούς εκπροσώπους στην πόλη¹²⁹³.

Σημαντικές ευκαιρίες για την οργάνωση εμπορίου μεγαλύτερης κλίμακας πρόσφεραν οι εμποροπανηγύρεις, που συνδέονταν κατά κανόνα με μια θρησκευτική γιορτή. Πληροφορίες διαθέτουμε για την εμποροπανήγυρη του αγίου Δημητρίου Γλαρέντζας, που ήταν μια από τις σημαντικότερες του πριγκιπάτου και συνδεόταν κυρίως με αγορά αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων που προοριζόταν για εξαγωγή από το λιμάνι της πόλης¹²⁹⁴. Πιθανολογούνται ακόμη μεσαιωνικές καταβολές σε εμποροπανηγύρεις της Γαστούνης και της μονής Βλαχέρνας κοντά στην Κυλλήνη¹²⁹⁵.

Μεγάλες πανηγύρεις, όπως αυτή στη Γλαρέντζα ή στα Βέρβενια Κυνουρίας, συνδέονταν με το εμπόριο μεγάλης κλίμακας και μακρινών αποστάσεων και επέφεραν σημαντικά έσοδα. Σε αυτές συγκεντρώνονταν πλήθος εθνοτήτων από περίοικους λαούς αλλά κι εμπορεύματα από διάφορα κέντρα και γίνονταν εγχρήματες συναλλαγές¹²⁹⁶. Κατά τον 14^ο αιώνα κυρίως Ιταλοί έμποροι διέθεταν τα μέσα συγκοινωνιών και τους μηχανισμούς πληροφόρησης για τη διεξαγωγή εμπορίου μεγάλης κλίμακας στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.

Οι κύριοι οδικοί άξονες του οχυρωμένου οικισμού της Γλαρέντζας θα στιγματίζονταν από πυκνή εμπορική κίνηση. Τεχνίτες και έμποροι συνήθως πουλούσαν τα προϊόντα τους σε υπαίθριες ή ημιυπαίθριες αγορές, αλλά και σε καταστήματα διαμορφωμένα στα ισόγεια ιδιωτικών κατοικιών ή δημόσιων κτηρίων¹²⁹⁷. Στα βενετικά και ανδεγαυικά αρχεία διασώζονται μαρτυρίες για οργανωμένα παντοπωλεία σε κεντρικά σημεία της πόλης¹²⁹⁸. Ωστόσο, μικροπωλητές ειδών διατροφής μπορούσαν να πωλούν τα εμπορεύματά τους στις πύλες ή κατά μήκος των τειχών των πόλεων¹²⁹⁹. Καταστήματα

¹²⁹³ Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Έλλάδα», 252, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 405, 415, Jacoby, 'Italian Migration', 115-117.

¹²⁹⁴ Του ίδιου, 'Changing', 214-215, Sakellariou, 'Latin Morea', 314.

¹²⁹⁵ Βοζίκας, «Πανήγυρις», 65.

¹²⁹⁶ Ο θεσμός του εμπορικού πανηγυριού έρχεται από το παρελθόν, επεκτείνεται γεωγραφικά σχεδόν παντού και διαρκεί έως σήμερα, στο ίδιο, 45-51.

¹²⁹⁷ Panopoulou, 'Craftsmen', 94-95.

¹²⁹⁸ Predelli, *I libri commemoriali*, τόμ. 2, 534 αρ. 102, *Documents sur le régime des terres*, 213, Tzavara, *Clarentza*, 217.

¹²⁹⁹ Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα», 98.

που πουλούσαν ίδια προϊόντα βρίσκονταν κατά κανόνα στον ίδιο δρόμο ή οικοδομικό τετράγωνο¹³⁰⁰.

Τα σπίτια των εμπόρων στα δυτικοευρωπαϊκά αστικά κέντρα ήταν διώροφα ή τριώροφα. Στο ισόγειο ήταν το κατάστημα με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα στην πρόσοψη, στο οποίο τοποθετούνταν τα προς πώληση προϊόντα. Στο εσωτερικό του βρισκόταν το εργαστήριο και ο αποθηκευτικός χώρος. Παρακείμενη είσοδος οδηγούσε στους πάνω ορόφους, όπου βρισκόταν η κατοικία του εμπόρου¹³⁰¹. Παρόμοια διάταξη διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφή ισόγειων καταστημάτων στη φραγκική συνοικία της Κορίνθου¹³⁰². Όμοια διάταξη θα μπορούσε, κατ' αναλογία, να υποτεθεί για τη Γλαρέντζα.

---

¹³⁰⁰ Frugoni, *Medieval City*, 49, Panopoulou, 'Craftsmen', 85-97.

¹³⁰¹ Gies - Gies, *Medieval City*, 30, 34-35.

¹³⁰² Williams II – Snyder, 'Frankish Corinth 1996', 9-16, εικ. 3.

Γ.7 Ταφικές συνήθειες

Οι πληροφορίες που συνάγονται από την ανασκαφή των ταφικών συνόλων του ναού του Αγίου Φραγκίσκου Γλαρέντζας αφορούν μια οικονομική και κοινωνική μειοψηφία που ανήκε στο καθολικό δόγμα και βίωνε το προνόμιο ταφής στον καθεδρικό της πόλης. Οι ενδείξεις που έχουμε θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη, διότι οι τάφοι ήταν συλημένοι και μόνο ορισμένα κατώτερα στρώματα ταφής εντοπίστηκαν άθικτα. Πρόσθετα, η έλλειψη γραπτών πηγών πληροφοριών για τις ταφικές συνήθειες της άρχουσας τάξης του πριγκιπάτου και ο σχετικά μικρός αριθμός συστηματικών ανασκαφών στις λατινοκρατούμενες θέσεις της ανατολικής Μεσογείου¹³⁰³, δυσχεραίνουν την έρευνα.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη δυτική Ευρώπη, η ταφή στο χώρο ενός θρησκευτικού ιδρύματος, ήταν σταθερή επιθυμία των μελών των ανώτερων τάξεων. Οι ταφικές πρακτικές καθορίζονταν από το φόβο του θανάτου και την ανάγκη διατήρησης της μνήμης και της γενεαλογικής καταβολής, μέσα από εμβλήματα, οικόσημα, επιγραφές, μονογράμματα. Η ταφή ανθρώπων και των δυο φύλων στην ίδια εκκλησία και μάλιστα στον ίδιο τάφο, ήταν συνήθης, παρόλα τα νομικά κωλύματα. Προνομιακή θεωρούταν, κατά το Μεσαίωνα αλλά και μεταγενέστερα, η ταφή στους χώρους ενός κοινοβιακού ιδρύματος¹³⁰⁴.

Τα μέλη της πριγκιπικής οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων θάβονταν στο δικό τους επίλεκτο χώρο ταφής, στο ναό του Αγίου Ιακώβου στην Ανδραβίδα, όπως ακριβώς και η γαλλική αυτοκρατορική οικογένεια έθαβε τα μέλη της από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα στο αβαείο του Αγίου Διονυσίου στο Παρίσι και η δυναστεία των Λουζινιάν της Κύπρου στη βασιλική μονή του Αγίου Δομίνικου στη Λευκωσία¹³⁰⁵.

¹³⁰³ Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος», 13-14, των ίδιων, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 193-210, των ίδιων, 'Rhodes', 307-350, Kasdagli – Katsioti – Michaelidou, 'Archaeology on Rhodes', 35-62, Barnes, 'Dead, 435-443, Ieronimidou, *Approche archéologique*, τόμ. IV, Imhaus, 'Rites funéraires', 81-88. Δημοσιεύσεις επιφανειακών ερευνών και αναλυτική βιβλιογραφία για τον υλικό πολιτισμό των Λατίνων στα μέρη της ελληνικής επικράτειας όπου εγκαταστάθηκαν βλ. στην πρόσφατη μονογραφία του J. Bintliff, *Archaeology of Greece*, 433-435.

¹³⁰⁴ Albani, 'Female Burials', 111-113, Billoin, 'Funéraire médiéval', 146-148, Ortega, *Lignages nobiliaires*, 284-285.

¹³⁰⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 35-36, Imhaus, 'Rites funéraires', 83, Grivaud – Schabel, 'Nicosie', 105-106.

Τα νομίσματα που προέκυψαν από την ανασκαφή των ταφικών συνόλων της Γλαρέντζας εκτείνονται χρονικά από τις αρχές του 14^{ου} έως τη δεύτερη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα και πυκνώνουν σημαντικά κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα, όπου κυριαρχούν οι κοπές των δόγηδων Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) και Αντώνιο Βενιέρ (1382-1400). Τα νομισματικά δεδομένα επαληθεύουν χρονικά τις σποραδικές μαρτυρίες των πηγών που μας πληροφορούν για την ταυτότητα των νεκρών του ναού του Αγίου Φραγκίσκου και τη χρονολογία ταφής τους. Δυο ανώτεροι αξιωματούχοι, ο βάιλος Pierroto Arimeno (†1357) και ο ευγενής Jacques de Lucerne (†1366), συνοδός του κόμη Αμεδαίου VI της Σαβοΐας (1343-1383), ιταλικής και φραγκικής καταγωγής αντίστοιχα, αντιπροσωπεύουν τις εθνότητες που καθόριζαν την τύχη της πόλης¹³⁰⁶. Ενδιαφέρουσα πληροφορία προερχόμενη από το *Χρονικό* του Γεωργίου Φραντζή αναφέρει ότι η Θεοδώρα Tocco, πρώτη σύζυγος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, θάφτηκε στα τέλη του 1429, αρχικά σε μια εκκλησία της Γλαρέντζας και στη συνέχεια η σωρός της μεταφέρθηκε στη μονή Χριστού Ζωοδότη στο Μυστρά¹³⁰⁷.

Στο εσωτερικό του Αγίου Φραγκίσκου ανασκάφτηκαν κτιστοί και λακκοειδείς τάφοι. Κτιστοί τάφοι αναπτύσσονται κατά κανόνα κατά μήκος των μακρών πλευρών του κυρίως ναού (εικ. 14). Για τους τάφους 1 και 2 υπήρχε πρόβλεψη κατασκευής κατά το κτίσιμο της εκκλησίας. Ανοίγονται στο εσωτερικό των δυο μακρών τοίχων, πιθανόν στεγάζονταν με αρκοσόλια και είναι συμμετρικά διατεταγμένοι ο ένας απέναντι στον άλλο κι αμέσως δυτικά των παρεκκλησίων εκατέρωθεν του ιερού (εικ. 13-14). Σε κάτοψη του Αγίου Φραγκίσκου που δημοσιεύει σε πρόσφατο άρθρο του ο Δημήτρης Αθανασούλης, ένα ζεύγος παραστάδων που αναπτύσσεται δυτικά του κτιστού τάφου 1, αποδίδεται στην αρχική φάση κατασκευής του ναού, καθώς εικονίζεται συμφυές με το βόρειο τοίχο του¹³⁰⁸. Σε αυτή την περίπτωση οι κτιστοί τάφοι 19 και 21 ανήκουν σε επιφανείς οικογένειες του πριγκιπάτου, που πιθανόν συνδέονται άμεσα με χορηγική δραστηριότητα προς το ναό. Ο κτιστός τάφος 6, κατέλαβε το χώρο κάτω από βαθμίδα εισόδου στο νότιο παρεκκλήσιο, πιθανόν για να εκφράσει τη διάθεση ταπεινοφροσύνης του ιδιοκτήτη του (εικ. 14). Οι λάκκοι ταφής, συχνά κεραμοσκεπείς, αναπτύσσονται σχεδόν παράλληλα με τους κτιστούς τάφους, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την

¹³⁰⁶ *Libro de los fechos*, στ. 680, *Amedeo VI*, 158.

¹³⁰⁷ *Φραντζής, Κανανός, Αναγνώστης*, 154. Ακόμη, Ortega, *Lignages nobiliaires*, 286.

¹³⁰⁸ Athanasoulis, 'The Triangle of Power', εικ. 11.

τάση χωροθέτησης κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού. Παράλληλα διαπιστώνεται οριακή πυκνωση των ταφικών συνόλων στο χώρο δυτικά του εγκάρσιου χωρίσματος της χορωδίας.

Η τυπολογία των τάφων (κτιστοί κιβωτιόσχημοι και λάκκοι ταφής), τα υλικά κατασκευής και οι συνήθειες της ταφής, παρουσιάζονται σχεδόν όμοιες στις υστεροβυζαντινές και σταυροφορικές ταφές¹³⁰⁹. Οι κτιστοί τάφοι, σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν επενδυμένοι στο εσωτερικό τους με πλάκες και υποδήλωναν οικονομική ευμάρεια.

Στις λατινοκρατούμενες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου τα δάπεδα των ναών συντίθενταν σε μεγάλο βαθμό από καλυπτήριες πλάκες τάφων, η ιεράρχηση και η μορφολογία των οποίων ήταν θέμα κόστους και προσωπικής επιλογής¹³¹⁰. Οι ταφές μέσα στις εκκλησίες του καθολικού δόγματος χωροθετούνταν συχνά στο ανατολικό τμήμα του ναού (χορωδία) και των παρεκκλησίων, αλλά και στις εισόδους ως ένδειξη ταπεινοφροσύνης, καθώς έτσι οι πιστοί περνούσαν πάνω από τον τάφο. Η ταφή στο εσωτερικό ναού ήταν ιδιαίτερα τιμητική και δαπανηρή, προαπαιτούσε συνήθως εκτός από την πληρωμή για τον τάφο και κάποιο κληροδότημα προς το ναό, ώστε να διασφαλίζεται η αναφορά του ονόματος του νεκρού δωρητή σε καθορισμένες ακολουθίες. Η διαδικασία είχε σωτηριολογικό χαρακτήρα και εντασσόταν στις τελετουργίες του ενταφιασμού¹³¹¹.

Στη Γλαρέντζα οι επιτύμβιες πλάκες που εντοπίστηκαν ήταν ακόσμητες, με ένα χάλκινο κρίκο ανάρτησης σε μια περίπτωση¹³¹². Απουσιάζουν οι διακοσμημένες ή ενεπίγραφες πλάκες, που πιθανόν κάλυπταν τα πριγκιπικά ταφικά μνημεία των Βιλλεαρδουίνων, όπως υποδηλώνει το πολύτιμο δείγμα της επιτύμβιας πλάκας της

¹³⁰⁹ Παπαθεοφάνους-Τσουρή – Τσουρή, «Παλαιολόγειο 'μονύδριο'», 176-177, Μακροπούλου – Τζιτζιμπάση, «Κασσάνδρου 90», 364-366, Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 194-199, 202-203, Kalopissi-Verti, 'Lordship of Athens and Thebes', 27-28. Σε ανασκαφή εκκλησίας στο Tel Jezreel εντοπίστηκαν συνολικά σαράντα κτιστοί και λακκοειδείς τάφοι που χρονολογούνται από τη σταυροφορική έως την πρώιμη μαμελουκική περίοδο. Βρέθηκαν ακόμη και ίχνη χρήσης σάβανου, κάτι που δεν έχει εντοπιστεί στις ταφές της Γλαρέντζας, αλλά και δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί, Bradley, 'Tel Jezreel', 63-65, Mitchell, 'Skeletal Remains from Tel Jezreel', 67-71.

¹³¹⁰ Ivison, 'Tomb monuments', 92, 94.

¹³¹¹ Imhaus, 'Rites funéraires', 82-86, 88.

¹³¹² Βλ. παραπάνω σελ. 72, 191. Όμοιοι κρίκοι διαπιστώνονται σε τάφους της όψιμης ιπποκρατίας (15^{ος} αιώνας) από τον Άγιο Βερναρδίνο (Άγιο Νικόλαο) Ρόδου, *AD* 42 (1987), Χρονικά, 656 (Θ. Αρχοντόπουλος), Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 196.

Αννας, συζύγου του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, από την Ανδραβίδα¹³¹³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια πλάκα με θυρέο που παριστάνει λέοντα, πιθανόν από ταφικό μνημείο επιφανούς κατοίκου της Βενετίας, που πέθανε στο πριγκιπάτο το 1358 και θάφτηκε στη μονή Βλαχέρνας¹³¹⁴. Αντίστοιχες, διακοσμημένες επιτύμβιες πλάκες των μελών του ηγεμονικού οίκου, των αριστοκρατικών τάξεων και του ανώτερου κλήρου, έχουν βρεθεί στη Ρόδο και στην Κύπρο¹³¹⁵.

Η συνήθεια της ταφής σε ξύλινα φέρετρα είναι διαδεδομένη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας και στη βυζαντινή επικράτεια και μαρτυρείται κυρίως από τα σιδερένια καρφιά που εντοπίζονται κατά τις ανασκαφές τάφων¹³¹⁶ (εικ. 138-139). Ξύλινα φέρετρα χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα στη Γλαρέντζα, όπως αποδεικνύεται από τις μεγάλες ποσότητες καρφιών που ανασκάφτηκαν στα στρώματα οστών, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις περιέγραφαν το νεκρικό σύνολο και διατηρούσαν ίχνη ξύλου¹³¹⁷.

Ο ενταφιασμός σε ξύλινο φέρετρο είναι συνήθεια γνωστή στη δυτική Ευρώπη από την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο¹³¹⁸ και στα Βαλκάνια από τον 11^ο αιώνα¹³¹⁹ και μαρτυρά δαπανηρή ταφή. Η χρήση φέρετρων έχει επιβεβαιωθεί από τις ανασκαφές ταφικών συνόλων σε μνημεία της ιπποτοκρατίας της πόλης της Ρόδου (1309-1522), σε μνημεία της βυζαντινής και ενετοκρατούμενης Κρήτης και πιθανολογείται για την

¹³¹³ Βλ. παραπάνω σελ. 36.

¹³¹⁴ Bon, *Morée franque, 572-573*, Ivison, 'Tomb monuments', 94. Ένα ακόμη τμήμα επιτύμβιας πλάκας από το Χλεμούτσι, διατηρεί τμήμα επιγραφής και χρονολογείται στον ύστερο 13^ο αιώνα, στο ίδιο, 98 σημ. 56.

¹³¹⁵ Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες», 191-196, της ίδιας, «Ταφικά μνημεία της ιπποτοκρατίας», 121-143, Kasdagli – Katsioti – Michaelidou, 'Archaeology on Rhodes', 56-61 και σημ. 31, όπου η σχετική βιβλιογραφία, Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae*. Τα ταφικά ανάγλυφα, πολύ συνηθισμένα στη δυτική Ευρώπη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, είναι σχετικά σπάνια στο λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, Ivison, 'Tomb monuments', 94.

¹³¹⁶ *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 383-385 (Στ. Δαδάκη), Williams II – Snyder, 'Corinth: 1996', 21, Κανονίδης, «Υστεροβυζαντινά κοιμητήρια Θεσσαλονίκης», 192, Bakirtzis, 'Thessaloniki', 63.

¹³¹⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 198-199.

¹³¹⁸ Henrion – Hunot, 'Cercueil', 195-204, όπου πληροφορίες για την τυπολογία και την κατασκευή των φερέτρων, Billoin, 'Funéraire médiéval', 145. Η εικονογράφηση της διαδικασίας της ταφής στη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη ανάγεται στο τέλος του Μεσαίωνα. Πρβλ. ταφές σε φέρετρα των θυμάτων της πανόλης στην Τουρναι το 1349, μικρογραφία των Χρονικών του Gilles le Muisit, Βρυξέλλες, Koninklijke Bibliotheek Albert I, κώδ. 13076-77, 14^{ος} αιώνας, φ. 24v, Frugoni, *Medieval City*, 68 εικ. 49.

¹³¹⁹ Husi - Lorans – Theureau, 'Chinon', 137, Henrion – Hunot, 'Cercueil', 203. Η Μελίνα Παϊσίδου ισχυρίζεται ότι η ταφή σε φέρετρα ξεκινά από τον 12^ο αιώνα, Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλεύς», 528. Ωστόσο στα Βαλκάνια αρχαιολογικά ευρήματα για τη χρήση φερέτρων, τετράπλευρου ή τραπέζιου σχήματος, απαντούν σε οικισμούς που χρονολογούνται από τον 11^ο αιώνα, Borisov, *Djadovo*, 90, εικ. 87, Stefan κ.ά., *Dinogetia*, 402.

Κύπρο¹³²⁰. Από το κοιμητήριο της οδού Λαμπουσιάδου στη Θεσσαλονίκη ανασκάφηκαν υπολείμματα ξύλινου φέρετρου που χρονολογούνται στο 14^ο αιώνα και εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η χρήση φέρετρου μαρτυρά οικονομική άνεση και δεν ήταν καθολική στον ελλαδικό χώρο έως τους νεότερους χρόνους¹³²¹.

Ο νεκρός τοποθετείται εκτάδην, προσανατολισμένος ώστε το πρόσωπο να είναι στραμμένο ανατολικά. Η συνήθεια επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της Γλαρέντζας και απαντά σε μεσαιωνικές χριστιανικές ταφές στα Βαλκάνια, στα σταυροφορικά κρατίδια της Συρίας και της Παλαιστίνης και στην Ευρώπη. Τα πόδια είναι ενωμένα και τα χέρια βρίσκονται παράλληλα προς τον κορμό ή σταυρωμένα πάνω στο στήθος ή στο υπογάστριο¹³²². Το κεφάλι συχνά είναι ακουμπισμένο σε λίθο-προσκεφάλαιο ή σε άλλες περιπτώσεις καλύπτεται από κεραμίδι, αποκαλύπτοντας ιδιαίτερο σεβασμό για την κεφαλή του νεκρού, συνήθεια που απαντά στον ελλαδικό χώρο αδιάλειπτα από τον 11^ο/12^ο αιώνα¹³²³. Σε άλλες περιπτώσεις ένα κεραμίδι κάτω από το σαγόνι συγκρατούσε το στόμα του νεκρού¹³²⁴.

Στα φραγκικά νεκροταφεία που ανασκάφηκαν στον ελλαδικό χώρο διατηρείται η συνήθεια της ανακομιδής, συνέπεια της συνεχούς χρήσης του τάφου ή της

¹³²⁰ Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 195, Μπούρμπου, «Παιδικές ταφές», 588-589, Κανάκη – Μπιλμέζη, «Ανασκαφική έρευνα», 349. Δεν έχει διαπιστωθεί κατά πόσο η χρήση τους ήταν καθιερωμένη στην Κύπρο. Ξεχωριστή αναφορά στη χρήση φέρετρου γίνεται σε διαθήκη του 1456, Imhaus, 'Rites funéraires', 85.

¹³²¹ Παπαθεοφάνους-Τσουρή – Τσουρή, «Παλαιολόγιο 'μονούδριο'», 176, Williams II – Zervos, 'Corinth, 1989', 350, των ίδιων, 'Corinth, 1990', 39-40.

¹³²² Bradley, 'Tel Jezreel', 64. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι M.V. – D. Garašanin χρονολογούν τις ταφές της Dobrača στον 13^ο – 14^ο αιώνα με βάση και το σύστημα διάταξης των χεριών πάνω στο σώμα, καθώς συγκρινόμενες με ταφές του 10^{ου} - 12^{ου} αιώνα από το Bjelo Brdo, διαπιστώθηκε ότι σε κάποιες από τις τελευταίες οι νεκροί έχουν τα χέρια τεντωμένα παράλληλα με το σώμα, Garašanin - Garašanin, 'Dobrača', 204. Ωστόσο, οι C.K. Williams – O.H. Zervos έδειξαν ότι σε μεσαιωνικό νεκροταφείο της Κορίνθου οι νεκροί είχαν κατά κανόνα τα χέρια παράλληλα με το σώμα όταν θάβονταν εκτός φέρετρου στις νεότερες ταφές, Williams II – Zervos, 'Corinth, 1990', 39-40.

¹³²³ Williams II – Snyder – Barnes - Zervos, 'Corinth: 1997', 240, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 203-204, Κανονίδης, «Ανασκαφή», 262-263, Μακροπούλου – Τζιτζιμπάση, «Κασσάνδρου 90», 365, Μαρκή, «Κοιμητήρια», 174, Bakirtzis, 'Thessaloniki', 63, Μπούρμπου, «Παιδικές ταφές», 588, Βασιλάκης, «Κοίμηση Νέας Φιγάλειας», 30. Ο Eric Ivison αποδίδει τη σταθεροποίηση και την προβολή της κεφαλής του νεκρού, που συχνά τοποθετείται σε λίθινο ή πλίνθινο υπόστρωμα, σε φραγκική συνήθεια που μεταφέρθηκε στις κτήσεις της ανατολικής Μεσογείου. Ωστόσο, τα παραδείγματα, από ανασκαφές φραγκικών κοιμητηρίων που παραθέτει, χρονολογούνται από τον 13^ο αιώνα, Ivison, 'Gattelusi', 426-427. Η συνήθεια αυτή διαπιστώνεται, ωστόσο, στην Αγγλία από τον 11^ο - 12^ο αιώνα, την ίδια δηλαδή περίοδο που εμφανίζεται, όπως αναφέραμε, και στον ελλαδικό χώρο, Gilchrist, *Medieval Life*, 200-201.

¹³²⁴ Barnes, 'Dead', 437, εικ. 26.3.

χρησιμοποίησης οικογενειακών τάφων¹³²⁵. Οι τάφοι στη Γλαρέντζα είχαν επαναλαμβανόμενη χρήση και μόνο μετά την καταστροφή του οικισμού διαπιστώνονται μεμονωμένες ταφές στο χώρο του Αγίου Φραγκίσκου. Ο πυθμένας των τάφων ήταν από καλά πατημένο χώμα. Οι ταφές καταλάμβαναν διαδοχικά στρώματα ή κάλυπταν το ίδιο στρώμα¹³²⁶. Συνήθως οι παλιότερες ταφές συγκεντρώνονταν σε σωρό στο ανατολικό τμήμα του τάφου, στα πόδια δηλαδή του νεότερου νεκρού.

Το φαινόμενο της αλληπάλληλης χρήσης των τάφων για λόγους εξοικονόμησης χώρου είναι πολύ συνηθισμένο ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι οι ανακομιδές¹³²⁷. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις ο τάφος καθαρίζεται πριν την εναπόθεση του νέου νεκρού¹³²⁸ ή καθαρίζεται και μετά τον ενταφιασμό τα υπολείμματα των παλιότερων τάφων έπεφταν πάνω από τη νέα¹³²⁹. Τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις ο νεκρός τοποθετούταν χωρίς να παραμεριστεί η παλιότερη ταφή¹³³⁰. Δεν είναι συχνό το φαινόμενο των οστεοφυλακίων/οστεοθηκών, κιβωτιόσχημων κατασκευών δίπλα ή μέσα στους τάφους ή ακόμη στο χώρο του νάρθηκα, που μεταγενέστερα θα γνωρίσει διάδοση στον ελληνικό χώρο¹³³¹.

Οι νεκρικές τελετουργίες ήταν κωδικοποιημένες και ακολουθούσαν παρόμοιο τυπικό σε όλο το χριστιανικό κόσμο. Η διαδικασία της χριστιανικής ταφής κατά το Μεσαίωνα δεν διαφέρει από τις σύγχρονες πρακτικές. Το νεκρό σώμα πλενόταν από τις γυναίκες και τους υπηρέτες του σπιτιού σε μια διαδικασία εξαγνισμού που συμβόλιζε την καθαριότητα της ψυχής από τις αμαρτίες¹³³². Ακολουθούσε το ντύσιμο του νεκρού. Μόνο μέλη της αριστοκρατίας μπορούσαν να διαθέσουν ακριβά ενδύματα ή πλήρη

¹³²⁵ Η ανακομιδή αποτελεί εξάλλου διαχρονική ελληνική ταφική συνήθεια, στο ίδιο, 437.

¹³²⁶ Το ίδιο διαπιστώνεται σε εκκλησίες της Κύπρου, Imhaus, 'Rites funéraires', 85.

¹³²⁷ Μακροπούλου, «Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων», 261-262, 292.

¹³²⁸ Frantz, *Holy Apostles*, 27.

¹³²⁹ Κανάκη – Μπιλιμέζη, «Ανασκαφική έρευνα», 349. Πρβλ. ακόμη ταφές στον Άγιο Σπυρίδωνα Ρόδου και στη Θήβα, *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 373 (Η. Κόλλιας), *ΑΔ* 10 (1926) Χρονικά, 135 (Α.Δ. Κεραμοπούλου) αντίστοιχα.

¹³³⁰ Μακροπούλου, «Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων», 293 και σημ. 19, Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 196.

¹³³¹ Frantz, *Holy Apostles*, 27, Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 196, 200, Constanas, 'Death', 138 και σημ. 20.

¹³³² Dennis, 'Death in Byzantium', 3, Alexandre-Bidon, 'Le corps et son linceul', 185-186, Constanas, 'Death', 125-138.

στρατιωτική εξάρτηση. Εναλλακτικά ο νεκρός τυλιγόταν σε λευκό σάβανο¹³³³. Κατόπιν μεταφερόταν από τους ιερείς στην εκκλησία όπου παρέμενε όλο το βράδυ. Το επόμενο πρωί ακολουθούσε η νεκρώσιμη ακολουθία και ο ενταφιασμός¹³³⁴ (εικ. 175). Ο ενταφιασμός ήταν δαπανηρή διαδικασία, με εθιμοτυπία ως προς το στολισμό και την τελική περιποίηση του νεκρού, την υποχρέωση παροχής γευμάτων ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, την οικονομική αποζημίωση για κάθε δευτερεύουσα διαδικασία (λ.χ. για τα παιδιά που θα συνόδευαν με αναμμένα κεριά το νεκρό), καθώς και για την εισφορά στην εκκλησία που έβαλε την ακολουθία και θα μνημόνευε στο εξής το όνομα του νεκρού¹³³⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, από ανθρωπολογική και κοινωνιολογική σκοπιά, η μελέτη της ενδυματολογίας των νεκρών. Στις περισσότερες περιπτώσεις ανιχνεύεται μέσα από τα μεταλλικά στοιχεία ένδυσης και τα κοσμήματα, εξαιτίας της αποσύνθεσης των υφασμάτων. Η εικόνα των ανεσκαμμένων σταυροφορικών ταφών του νομού Ηλείας παρουσιάζει χαρακτηριστική ομοιότητα με εκείνη που επικρατεί στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Πόρπες ζώνης, καρφίτσα και μεταλλικές απολήξεις κορδονιών συγκροτούν ένα ενδεικτικό σύνολο εξαρτημάτων που συνδέεται με τα νεκρικά ενδύματα των αστών της Γλαρέντζας (α/κ: 58-61, 66, 69, 71, 73-74, 80-81, 99, 101-102). Οι νεκροί στην πλειονότητά τους έφεραν απλά κοσμήματα συνήθως σταυρούς-εγκόλπια, δακτυλίδια, ενώτια, βραχιόλια αλλά και περιδέραια από γυάλινες χάντρες¹³³⁶. Με βάση τις ανασκαφικές ενδείξεις, ενώτια απλής τυπολογίας αποτελούσαν κύριο νεκρικό στόλισμα των γυναικών που θάφτηκαν στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου (α/κ: 103-109). Πέταλα υποδημάτων ανασκάφτηκαν σε φραγκικές ταφές του νομού Ηλείας (α/κ: 113-114). Επιπλέον, ήρθαν στο φως λεπίδες ξιφών (α/κ: 4-6) και σπιρούνια (ακ: 16-29, 31-43). Τα τελευταία δεν δηλώνουν υποχρεωτικά στρατιωτική ιδιότητα, εφόσον αποτελούσαν τμήματα της επίσημης ανδρικής ενδυμασίας. Η ανασκαφή τριών κλειδιών σε στρώματα ταφής (α/κ: 142-144), δεν αποκλείεται να διαπνέεται από θρησκευτικό συμβολισμό. Στη

¹³³³ Στο ίδιο, 127.

¹³³⁴ Gies - Gies, *Medieval City*, 74-75, Imhaus, 'Rites funéraires', 86-87. Πρβλ. σκηνή ενταφιασμού σε αγγλικό χειρόγραφο, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, κώδ. Cotton Nero D.I, φ. 4v, 13^{ος} αιώνας, Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I)*, 134-136 αρ. 87a, εικ. 294.

¹³³⁵ Frugoni, *Medieval City*, 93.

¹³³⁶ Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων», 22, πίν. 12, Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Β', 196-202, Williams II - Zervos, 'Corinth, 1989', 350, Μακροπούλου - Τζιτζιμπάση, «Κασσάνδρου 90», 365, Bakirtzis, 'Thessaloniki', 63, Κανάκη - Μπιλμέζη, «Ανασκαφική έρευνα», 349.

δυτική Ευρώπη η εύρεση κλειδαριών και κλειδιών σε γυναικείες ταφές ενδεχομένως συμβόλιζε τη μετάνοια ή την αγνότητα της νεκρής και συνδεόταν ακόμη, με τις διαμορφωμένες ήδη από τον 11^ο αιώνα, δοξασίες για το νεκρό που επανεμφανιζόταν στους οικείους του προς αναζήτηση ψυχικής ανάπαυσης¹³³⁷.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συνδυασμός τμήματος αλυσιδωτού θώρακα με δυο ζεύγη επιχρυσωμένων σπιρουινιών (α/κ: 1, 16-19), που προέρχονται από το ίδιο στρώμα ταφής του κτιστού τάφου 2, για τον οποίο, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχε πρόβλεψη χωροθέτησης κατά το κτίσιμο του ναού. Τα μεταλλικά ευρήματα του στρώματος υποδεικνύουν δυο άρρενα μέλη της ίδιας οικογένειας, που έζησαν στο τέλος του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα, διατηρούσαν την ιδιότητα του ιππότη και συνδέονταν με οικογένεια κτητόρων ή τουλάχιστον μεγάλων χορηγών του ναού. Κατά συνέπεια αποτελούσαν εξέχοντα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας και πιθανότατα διατηρούσαν στενούς δεσμούς με την πριγκιπική οικογένεια.

Η εύρεση στοιχείων πολεμικής εξάρτησης σε ταφικά σύνολα μαρτυρά δαπανηρές ταφές, καθώς ο πολεμικός εξοπλισμός κατά το Μεσαίωνα ήταν ακριβός και επαναχρησιμοποιούταν πριν ανακυκλωθεί. Ωστόσο, η συνήθεια να θάβονται οι εύποροι πολεμιστές με τη στρατιωτική τους εξάρτηση και τα όπλα τους ανιχνεύεται ανασκαφικά στον ελλαδικό χώρο από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα¹³³⁸. Μεταλλική πολεμική θωράκιση εντοπίζεται σε ανασκαφές τάφων του ελλαδικού κι ευρωπαϊκού χώρου¹³³⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των ταφικών συνηθειών του πριγκιπάτου, παρουσιάζει μια σειρά εικοσιπέντε επιτύμβιων πλακών και σαρκοφάγων με ολόσωμες παραστάσεις, εγχάρακτες ή σε χαμηλό ανάγλυφο, επιφανών ανδρών με πλήρη πολεμική εξάρτηση, που προέρχονται από εκκλησίες της Νάπολης και χρονολογούνται στο διάστημα 1320-1360¹³⁴⁰. Δεδομένου ότι την ίδια περίοδο το βασίλειο της Νάπολης ήταν επικυρίαρχος του πριγκιπάτου της Αχαΐας, με αποδεδειγμένα πυκνές εμπορικές και πολιτικοοικονομικές συναλλαγές, μπορούμε να υποθέσουμε αλληλεπίδραση στις καθημερινές συνήθειες και τα ταφικά έθιμα.

¹³³⁷ Gilchrist, *Medieval Life*, 194-195, 212.

¹³³⁸ Μουτσόπουλος, *Βασιλική Αγίου Αχιλλείου*, τόμ. Α', 158-169, πίν. 34-39, τόμ. Β', 999-1011.

¹³³⁹ Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 196-197, Garašanin - Garašanin, 'Dobrača', 204, εικ. 15, Pálcózi-Herváth, 'Felsőszentkirályi', 177-201.

¹³⁴⁰ Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies', 158-173.

Οι νεκροί αξιωματούχοι της Νάπολης αποδίδονται ολόσωμοι με σταυρωμένα χέρια ή γονατιστοί δεόμενοι προς την εικόνα του Παντοκράτορα (εικ. 152). Φορούν αλυσιδωτό θώρακα που αφήνει ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο και τα χέρια και σταδιακά συνδυάζεται με επίπεδες μορφές θωράκισης. Στην αριστερή πλευρά κρέμεται το ξίφος αναρτημένο από πλατιά ζώνη που στερεώνεται χαλαρά στους γοφούς. Ορισμένοι φέρουν στη δεξιά πλευρά τους εγχειρίδιο. Τα σπιρούνια στα παλιότερα ανάγλυφα είναι με ακίδα, ενώ όσα χρονολογούνται από το δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα και εξής εικονίζονται με αγκαθωτό τροχό. Στη Γλαρέντζα, αντίστοιχα, η σποραδική εύρεση στοιχείων πολεμικής εξάρτησης σε ταφικά στρώματα του 14^{ου} αιώνα, συνηγορεί υπέρ της ταφής ανώτερων αξιωματούχων που θάβονταν με το ξίφος ή/και το εγχειρίδιό τους και ήταν, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, θωρακισμένοι.

Διάκριση θα πρέπει να γίνεται ανάμεσα στα εξαρτήματα που συγκρατούσαν τα νεκρικά ενδύματα και σε αναθήματα που προσέφεραν οι συγγενείς κατά την ώρα της ταφής. Το νεκρό μπορούσαν να πλαισιώνουν αντικείμενα που χαρακτήριζαν την προσωπικότητα, την κοινωνική θέση και την εργασία του και ακόμη αναθήματα που σκοπό είχαν να προστατεύσουν την ψυχή του (σταυροί, ευλογίες), ή που συνδέονταν με τελετουργικές συνήθειες κατά την ταφή¹³⁴¹. Η συνήθεια της εναπόθεσης νομισμάτων μικρής αξίας στους τάφους απαντά με αρκετή συχνότητα και έχει πιθανόν αναμνηστικό χαρακτήρα¹³⁴². Ένα νόμισμα στο στόμα - χαρώνειος οβολός, δανάκη ή περατίκι - συνηθίζεται χωρίς όμως να αποτελεί κανόνα¹³⁴³.

Η εύρεση πήλινων αγγείων, συνήθως στο σχήμα της κούπας, σε χριστιανικούς τάφους ερμηνεύεται από τους ερευνητές σε σχέση με τα έθιμα που αφορούν τον ενταφιασμό των νεκρών. Πρόκειται πιθανόν για τα νεκρόδειπνα και μάλιστα τα έθιμα της προσφοράς κρασιού και της θραύσης των αγγείων πάνω στον τάφο. Δεν

¹³⁴¹ Parani, 'Personal Life of Objects', 162.

¹³⁴² Για τα νομίσματα που βρέθηκαν στους τάφους του Αγίου Φραγκίσκου βλ. παραπάνω σελ. 323 και 64-79 *passim*. Η πιθανότερη ερμηνεία αυτής της πρακτικής είναι πως αποτελεί ταφική συνήθεια που εκφράζει προσωπική σχέση με το νεκρό, Travaini, 'Saints and sinners', 159-181, Athanasoulis – Baker, 'The coins', 253-254.

¹³⁴³ Έξι από τις εκατόν εξήντα ταφές στο κοιμητήριο του Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, που χρονολογούνται από τον 12^ο ως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, έφεραν νόμισμα στο στόμα, στην παλάμη ή στο στέρνο, Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλείος», 528. Ακόμη, Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία», 197 και σημ. 16.

εκλαμβάνονται επομένως ως κτερίσματα¹³⁴⁴. Από το μικρό αριθμό τάφων που ανασκάφτηκαν στη Φαμαγκούστα διαπιστώνεται πως οι νεκροί συνοδεύονταν συχνά από κεραμικά αγγεία που ερμηνεύονται ως δοχεία αγιασμού για αποτροπαϊκή χρήση και είχαν συμβολική σημασία¹³⁴⁵.

---

¹³⁴⁴ Μακροπούλου, «Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων», 294-295, Κανονίδης, «Υστεροβυζαντινά κοιμητήρια Θεσσαλονίκης», 192, Williams II – Snyder – Barnes - Zervos, 'Corinth: 1997', 241-242.

¹³⁴⁵ Tardieu, 'Archéologie du cimetière', 242, Imhaus, 'Rites funéraires', 87, Constatas, 'Death', 135.

Συμπέρασμα: η ζωή στα κάστρα Χλεμούτσι και Γλαρέντζα κατά τη φραγκοκρατία, με αφορμή τα μεταλλικά αντικείμενα της καθημερινότητας.

Η μελέτη των υλικών ενδείξεων της φραγκικής κυριαρχίας του νότιου ελλαδικού χώρου, που διήρκησε περίπου διακόσια χρόνια, από το 1204 έως τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, έχει επικεντρωθεί ως τώρα κυρίως στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στα λιγоста δείγματα τοιχογραφιών, που μπορούν να αποδοθούν σε χορηγίες Φράγκων, αλλά σε γενικές γραμμές ακολουθούν το βυζαντινό τεχνοτροπικό ιδίωμα.

Η επιστημονική έρευνα για την αναζήτηση πληροφοριών για τον υλικό πολιτισμό των νέων κυριάρχων στα μέρη όπου εγκαταστάθηκαν, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα απέκτησε συστηματικότερο χαρακτήρα. Περιστασιακές σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Θήβα και οι συστηματικές εργασίες της Αμερικάνικης Αρχαιολογικής Σχολής σε φραγκικά κτίσματα στην αρχαία Κόρινθο, αποκάλυψαν υλικά τεκμήρια που συνθέτουν μεγάλο εύρος της εικόνας για την καθημερινότητα κατά τη φραγκοκρατία, παρόλο που δεν υπήρξε ως σήμερα αναλυτική δημοσίευση του συνόλου των ευρημάτων από τις παραπάνω θέσεις. Δυο πρόσφατα δημοσιευμένες διατριβές, μια για τη Γλαρέντζα βασισμένη κυρίως στη μαρτυρία των πηγών και μια δεύτερη για την κεραμική από το κάστρο Χλεμούτσι, καθώς και δυο μεγάλα άρθρα για τη φραγκική αρχιτεκτονική και τα νομίσματα από το νομό Ηλείας, υπό το πρίσμα των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή, δημιουργούν μια τάση προς την έρευνα μιας σχετικά άγνωστης και μάλλον παραμελημένης πτυχής της ελληνικής ιστορίας. Ορόσημο του ενδιαφέροντος για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου που εγκαινίασε η Τέταρτη Σταυροφορία είναι, κατά τη γνώμη μας, το νέο Μουσείο για τη φραγκοκρατία, που φιλοξενείται στο κάστρο Χλεμούτσι από τον Ιούνιο του 2010.

Στο πλαίσιο της έρευνας του υλικού πολιτισμού και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός κοινωνικού συνόλου που επηρέασε τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες στον ελλαδικό χώρο για περισσότερο από διακόσια χρόνια, εντάσσεται και η μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων που προέρχονται κυρίως από δυο από τα σημαντικότερα οικονομικά και διοικητικά κέντρα των Λατίνων επικυρίαρχων στην Πελοπόννησο. Πρόκειται για υλικό σχετικά φτωχό σε τυπολογική ποικιλία, με

ιδιαιτερότητες που απορρέουν από τη φύση του, αλλά αντιπροσωπευτικό πολλών όψεων της καθημερινής δραστηριότητας κι ακόμη πρωτότυπο, όχι μόνο γιατί είναι άγνωστο στην έρευνα, αλλά και γιατί η έρευνα, σχεδόν σε παγκόσμια κλίμακα με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν έχει ακόμη επικεντρωθεί συστηματικά στη μελέτη του, τουλάχιστον για τον ύστερο Μεσαίωνα, κατά την έννοια που αυτό έχει γίνει για την εφυαλωμένη κεραμική, τα νομίσματα, τις σφραγίδες.

Η έρευνά μας έδειξε ότι κατά την περίοδο που μας απασχολεί η τυπολογική απλότητα στα μεταλλικά αντικείμενα του καθημερινού βίου ήταν χαρακτηριστική της εποχής και αποτελεί μάλιστα σημαντικό παράγοντα ανάσχεσης της επιστημονικής τους κατάταξης. Κύριο χαρακτηριστικό του υλικού, που έχει ήδη διαπιστωθεί από προγενέστερες μελέτες μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης που προέρχονται από ανασκαφές, είναι η ομοιογένειά του σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες και τις τυπολογίες των αντικειμένων αλλά και ως προς το υλικό κατασκευής. Πολύ λιγότερο διακοσμημένα σε σχέση με τα αντίστοιχα αντικείμενα της υστερορρωμαϊκής περιόδου κι από λεπτότερα ελάσματα μετάλλου (κυρίως σιδήρου και χαλκού), εξυπηρετούσαν, ωστόσο, παρόμοιες ανάγκες.

Η μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού εστίασε πρωταρχικά στην τεκμηρίωσή του. Η χρονολόγηση προέκυψε από τα ανασκαφικά δεδομένα και συνευρήματα. Όπου οι πληροφορίες πεδίου ήταν ελλιπείς, η χρονολογική εκτίμηση βασίστηκε σε βιβλιογραφικά παράλληλα, με προτεραιότητα στα ανασκαφικά δεδομένα στρωμάτων του ύστερου Μεσαίωνα από τον ελληνικό χώρο, τα σταυροφορικά κρατίδια της Μέσης Ανατολής και τα Βαλκάνια. Ο κύριος όγκος πληροφοριών προέρχεται από τις παραπάνω θέσεις, με συμπληρωματικά δεδομένα από βασικές δημοσιεύσεις ανασκαφικού υλικού του ύστερου Μεσαίωνα από τη δυτική Ευρώπη.

Η έρευνα σε δημοσιεύσεις ανασκαφών αποτέλεσε βασικό κλειδί στην αντιμετώπιση των δυσκολιών του υλικού. Έλυσε προβλήματα ταύτισης και λειτουργίας των αντικειμένων, που συχνά διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση, πρόσφερε πληροφορίες για τη διάδοση τυπολογιών, που αντικατοπτρίζουν συνήθειες και χρονικές εξελίξεις, φώτισε λεπτομέρειες και ιδιαιτερότητες των αντικειμένων χρωματίζοντας κοινωνικές επιλογές και πολιτισμικό υπόβαθρο. Σε γενική θεώρηση, η έρευνα δημοσιευμένων μεταλλικών αντικειμένων επαλήθευσε το χαρακτήρα του υλικού,

δημιουργώντας παράλληλα τη βάση για την ένταξή του στη συζήτηση για την καθημερινή ζωή.

Σε αρκετά μεγάλο βαθμό αξιοποιήθηκαν, επικουρικά, πληροφορίες που προέρχονται από τις πηγές και από απεικονίσεις μεταλλικών αντικειμένων σε διάφορες μορφές τέχνης. Η εργασία αυτή στόχο είχε την επαλήθευση της χρήσης τους και τον έλεγχο της διάδοσής τους. Σε ένα δεύτερο επίπεδο παρείχε δεδομένα για τη συνύπαρξη, τη σύγκριση καθημερινών συνηθειών και τις συναλλαγές των δυο πληθυσμών (Λατίνων κι ελληνικού στοιχείου) στο χώρο της Πελοποννήσου.

Οι πηγές πρόσφεραν και συμπληρωματικά δεδομένα κυρίως ποσοτικής και οικονομικής φύσης. Εκτός από τα δυο επικά χρονικά (του *Μορέως* και των *Τόκκων*) που επιβεβαίωσαν περισσότερο τα ευρήματα του πολεμικού εξοπλισμού, σημαντικά στοιχεία προέρχονται από τα ανδεγαυικά αρχεία της Νάπολης που, αν και αποσπασματικά διατηρημένα, παρέχουν άφθονες πληροφορίες για προγραμματισμένες αποστολές τροφίμων, αλόγων, οπλισμού, πολύτιμων μετάλλων, χρημάτων και μετακινήσεων στρατιωτών και ειδικευμένου προσωπικού προς το πριγκιπάτο. Ο κύριος όγκος των συναλλαγών τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα, αλλά και κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα μαρτυρούνται συχνές επαφές. Τα αρχεία της Νάπολης αντικατοπτρίζουν τη σημαντική πολιτική και πολιτισμική επιρροή που άσκησε το ιταλικό κρατίδιο των Ανδεγαυών στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.

Πληροφορίες παρόμοιου χαρακτήρα, που εστιάζουν κυρίως στις εμπορικές επαφές με το λιμάνι της Γλαρέντζας, δίνουν και τα βενετικά αρχεία. Στα τελευταία, αντλούμε στοιχεία για την κίνηση Βενετών εμπόρων στα εδάφη του πριγκιπάτου, τις επαφές τους με τους γηγενείς, το είδος των προϊόντων που εμπορεύονταν, τον όγκο και τον τρόπο των συναλλαγών τους. Τα βενετικά αρχεία του Χάνδακα συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την αστική οργάνωση του 14^{ου} αιώνα, μέσα από πληροφορίες για τον τρόπο ελέγχου της παραγωγής και τις τιμές των προϊόντων.

Σημαντικά δεδομένα προέρχονται, τέλος, κι από τις βυζαντινές πηγές της εποχής. Οι βυζαντινοί λόγιοι παρέχουν σποραδικά πληροφορίες για τη χρήση και τη διακίνηση μεταλλικών προϊόντων και τεχνογνωσίας. Σε πολιτικό επίπεδο αντικατοπτρίζουν τη στάση της βυζαντινής κοινωνίας προς τους Λατίνους επικυρίαρχους.

Η διαχείριση των πηγών έγινε μέσα από τις δημοσιεύσεις τους και κυρίως μέσα από ιστορικές μελέτες που επεξεργάζονταν τις πληροφορίες που ανέκυπταν. Η χρήση τους ήταν σχετικά περιορισμένη στον τομέα της επεξεργασίας του υλικού. Ο μεγαλύτερος όγκος πληροφοριών αφορούσε τον πολεμικό εξοπλισμό και την ιπποσκευή.

Συγκεκριμένα, οι πηγές πρόσφεραν πληροφορίες για τον υβριδικό χαρακτήρα του ιπποτικού εξοπλισμού, αποτέλεσμα όσμωσης βυζαντινών και δυτικών επιρροών, τα υλικά κατασκευής και τους τρόπους χειρισμού του. Κατέδειξαν ότι η λόγχη και το ξίφος συνθέταν το βασικό οπλισμό του ιππότη. Η λόγχη χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στις σταυροφορίες ως κύριο όπλο απόκτησης από πεζούς και ιππείς. Έκαναν λόγο για τη συμβολική σπουδαιότητα του ξίφους, τις τυπολογικές διαφορές του, που είχαν κι εθνική προέλευση και τους τρόπους διακόσμησης, που αντανάκλυναν ευσέβεια αλλά συνιστούσαν και μέσο κοινωνικής επίδειξης. Κατέδειξαν ακόμη τη διαδεδομένη χρήση βαλλιστρίδων από τους Φράγκους κατακτητές της Πελοποννήσου, τη στρατολόγηση χειριστών για τη φύλαξη των κάστρων και τη σημασία που απέδιδαν οι ηγεμόνες της Αχαΐας στην αποτελεσματικότητα αυτού του όπλου. Επιβεβαίωσαν τη χρήση ροπάλων, αλλά κι άλλων εργαλείων, από το φραγκικό και το βυζαντινό στρατό, παρέχοντας μια πληροφορία που δεν αποδείχτηκε με ανάλογα ανασκαφικά ευρήματα από την Ηλεία, αλλά επαληθεύτηκε από ευρήματα άλλων φραγκικών θέσεων. Επιβεβαίωσαν την υιοθέτηση εξελιγμένης τεχνογνωσίας στον τομέα των πυροβόλων όπλων, που βοήθησε την ένταξη του σχετικού υλικού από τη Γλαρέντζα. Πρόσφεραν πληροφορίες για τον τρόπο εμφάνισης και την αναγνώριση της ταυτότητας του θωρακισμένου ιππότη, μέσω της ευρείας διάδοσης της εραλδικής.

Οι γραπτές πηγές κατέδειξαν ακόμη την εξέλιξη της πολεμικής νοοτροπίας των Λατίνων, οι οποίοι σταδιακά παραιτήθηκαν από μάχες σε ανοικτά πεδία και υιοθέτησαν τις πρακτικές των ανατολικών στρατών, οι οποίοι προτιμούσαν ενέδρες με ιπποτοξότες σε περάσματα, που είχαν χαμηλό κόστος και μπορούσαν να καταφέρουν αποτελεσματικό πλήγμα στις δυνάμεις του αντιπάλου.

Οι γραπτές πηγές ανέδειξαν επίσης, μέσα από πυκνές αναφορές για εισαγωγές από το βασίλειο της Νάπολης, τη μεγάλη σημασία των αλόγων και των λοιπών ζώων έλξης για την κάλυψη αναγκών του πριγκιπάτου σε περίοδο ειρήνης και στον πόλεμο. Έκαναν λόγο ακόμη και για τη φροντίδα των ίπων. Παρείχαν ενδιαφέρουσες

πληροφορίες για τη χρήση δυτικοευρωπαϊκών πολεμικών αλόγων από τις έφιππες μονάδες του πριγκιπάτου, που διαφοροποιούνταν ως προς το μέγεθος και τις δυνατότητες από τα βυζαντινά και αραβικά άλογα. Περιλάμβαναν, επιπλέον, παροχή ποσοτικών δεδομένων και στοιχείων για τη διακίνηση της ιπποσκευής (κυρίως πετάλων αλόγων και καρφιών σε μεγάλες ποσότητες). Παρείχαν πληροφορίες για τα υλικά κατασκευής της ιπποσκευής και της θωράκισης των ίππων. Περιέγραψαν το είδος και το χαρακτήρα της διακόσμησης των σπιρουνιών.

Σε επίπεδο καθημερινών πρακτικών, επιβεβαίωσαν τη χρήση μεταλλικών ενισχύσεων στις βάσεις των υποδημάτων, βοηθώντας στην αξιολόγηση σχετικών ευρημάτων. Απέδειξαν την εισαγωγή από τη Δύση πολυτελών μεταλλικών προϊόντων μεγάλης οικονομικής αξίας. Κατέδειξαν ότι αντικείμενα με παγιωμένη τυπολογία, όπως ο μεταλλικός εξοπλισμός του μαγειρείου, χρησιμοποιούνταν με τον ίδιο τρόπο σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο. Επιβεβαίωσαν τη μορφολογία ορισμένων αντικειμένων (λ.χ. πυρόβολα).

Επιπλέον, από τις πηγές συνάγεται η υιοθέτηση κοινών ενδυματολογικών συνθηκών ανάμεσα στους Έλληνες και τους Λατίνους και προκύπτει έμμεσα η σημασία του ρουχισμού ως μορφή χρηματοοικονομικής επένδυσης. Διαφαίνεται το σίγουρο κέρδος που απέφεραν οι επενδύσεις σε μεταξωτά εξάμιτα. Δηλώνεται ο τρόπος οργάνωσης του εμπορίου ειδών διατροφής. Ακόμη καταδεικνύονται διαφοροποιήσεις στις διατροφικές συνήθειες Ελλήνων και Λατίνων, αλλά και προσαρμογή των τελευταίων στις προσφερόμενες πρώτες ύλες. Αναφέρεται, τέλος, η λειτουργία σιδηρουργείου στη Γλαρέντζα, και η μαζική παραγωγή και το χαμηλό κόστος διαφόρων μικροαντικειμένων που συνδέονταν με την ένδυση (καρφίτσες, κομβία).

Η συμβολή των πηγών υπήρξε περαιτέρω διαφωτιστική σε ζητήματα κοινωνικής, οικονομικής οργάνωσης και καθημερινής πρακτικής. Καταρχάς συνέβαλαν σημαντικά στη σύνθεση της εικόνας της πριγκιπικής αυλής: Υπογράμμισαν το ιπποτικό ιδεώδες που άνθησε στην αυλή του Γοδεφρείδου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1228-1246) και κορυφώθηκε στους χρόνους του αδελφού του Γουλιέλμου Β΄ (1246-1278). Η αυλή των Βιλλεαρδουίνων προσέλκυσε το ενδιαφέρον της Δύσης και κατά τον 13^ο αιώνα λειτούργησε ως πόλος έλξης Φράγκων ιπποτών. Οι πηγές αποκάλυψαν την οικοδομική δραστηριότητα του πριγκιπικού οίκου των Βιλλεαρδουίνων και των βαρόνων του

πριγκιπάτου (οχυρώσεις, εκκλησιαστικά κτίρια, διοικητήρια, κατοικίες), καθώς και τις διακοσμητικές επιλογές τους στην εντοίχια κοσμική ζωγραφική, από πολεμικά κατορθώματα των σταυροφόρων ή θέματα που νομιμοποιούσαν τη δραστηριότητά τους στην Ανατολή (άλωση της Τροίας). Περιέγραψαν συχνά την οργάνωση ιπποτικών αγωνισμάτων με αφορμή σημαντικά γεγονότα. Κατέδειξαν τον πλούτο των ενδυμάτων, την πρόσβαση σε ακριβά μεταξωτά, την οργάνωση πολυήμερων εορτασμών και συνακόλουθα τον πολυτελή τρόπο διαβίωσης της πριγκιπικής οικογένειας και των ανώτερων αξιωματούχων του πριγκιπάτου. Απέδειξαν τη σχέση των Βιλλεαρδουίνων με το προσκύνημα του Αγίου Ιακώβου στο Σαντιάγο της Κομποστέλλα. Πρόσφεραν πληροφορίες για τις οικονομικές υποθέσεις των επικυρiάρχων του πριγκιπάτου με τον τραπεζικό οίκο των Ατσαγιόλι, στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, καθώς και για τον τρόπο συναλλαγής μέσω πιστωτικών εγγράφων.

Επιπλέον, οι πηγές παρείχαν γενικές πληροφορίες για την εθνική ταυτότητα και την ιδιότητα των αστών της Γλαρέντζας. Το λιμάνι της Γλαρέντζας και το αμυντικό προπύργιο στο Χλεμούτσι δεν φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με παραγωγικές δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Είχαν κυρίως εμπορικό, μεταπρατικό χαρακτήρα και ήταν διοικητικά κέντρα. Κατά συνέπεια, η απουσία αγροτικών εργαλείων από τις ανασκαφές δικαιολογείται μερικώς από τις διαθέσιμες πληροφορίες για τη φύση και τη λειτουργία των δυο κάστρων κατά τη φραγκική περίοδο.

Η μεθοδική προσέγγιση των όψεων της καθημερινής ζωής των Λατίνων του πριγκιπάτου με αφορμή τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών της Ηλείας, συμπληρώθηκε με εικονογραφικές πληροφορίες που προέρχονται από διάφορες μορφές τέχνης. Η παροχή εικόνων που αντικατοπτρίζουν πτυχές της ζωής κατά το Μεσαίωνα μας δίνει το στίγμα της πραγματικότητας μιας άλλης εποχής και καθιστά τη συνεισφορά της εικονογραφίας αξεπέραστη.

Η επιλογή του συγκριτικού υλικού μέσα από την πληθώρα των απεικονίσεων σε ποικιλία μέσων (εντοίχια ζωγραφική, φορητές εικόνες, μικρογραφίες χειρογράφων, ταφικά ανάγλυφα, σφραγίσματα), έγινε με κριτήριο ιστορικό και γεωγραφικό: Οι επιλεγμένες απεικονίσεις έπρεπε καταρχάς να χρονολογούνται στο διάστημα από τον 13^ο έως τις αρχές του 15^{ου} αιώνα και να προέρχονται από κέντρα που ασκούσαν άμεση ή έμμεση επιρροή στο πριγκιπάτο. Τα κέντρα αυτά ήταν οι χώρες προέλευσης των

Λατίνων του πριγκιπάτου (κυρίως κεντρική και νότια Ευρώπη), τα σταυροφορικά κρατίδια της ανατολικής Μεσογείου με τα οποία διατηρούσε εμπορικές και πολιτικές επαφές και τα γειτνιάζοντα εδάφη της βυζαντινής επικράτειας. Πρόσθετα, η επιλογή των απεικονίσεων βασιζόταν στον τύπο της πληροφορίας που παρείχαν, η οποία έπρεπε να διαφωτίζει ή να συμπληρώνει τη λειτουργία των μεταλλικών αντικειμένων και να εικονογραφεί κάποια πτυχή του καθημερινού βίου.

Οι πληροφορίες που απορρέουν από τη μεσαιωνική εικονογραφία (*realia*) έχουν αξιοποιηθεί από ειδικούς ερευνητές, με κατάλληλα μεθοδολογικά εργαλεία, για τον προσδιορισμό της δράσης και τον εντοπισμό της εξέλιξης στους διάφορους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Μια ομάδα απεικονίσεων επιβεβαίωσε την τυπολογία και διαφώτισε τη χρήση μεταλλικών αντικειμένων. Χαρακτηριστικά, αξιοποιήθηκαν οι παραστάσεις της «Εις Άδου Καθόδου» για την αναγνώριση πολλών τύπων συνδέσμων ως εξαρτημάτων κλείστρων. Διαπιστώθηκε το εύρος και αναγνωρίστηκαν οι περισσότερες λειτουργίες των κρίκων. Εντοπίστηκαν χρήσεις του ψαλιδιού με διασταυρωμένες λεπίδες στην κοπή των υφασμάτων και στην κουρά των ζώων, επισημάνθηκε αναλυτική εικονογράφηση των χρήσεων του σφυριού, καθώς και των τύπων των μαγειρικών σκευών που τοποθετούνταν σε πυροστάτες. Επιβεβαιώθηκαν διαφορές στο μέγεθος των διαφόρων ζυγών ακριβείας που αντανακλούσαν διαφορετικές χρήσεις (λ.χ. από το φαρμακοποιό και τον κρεοπώλη).

Επιπλέον, μέσω της εικονογραφίας διαπιστώνεται η ομοιομορφία και οι ιδιαιτερότητες της πολεμικής εξάρτησης. Παρέχονται λεπτομέρειες για τη χρήση και αποδίδεται η τυπολογική εξέλιξη καθώς και οι τοπικές παραλλαγές διαφόρων τμημάτων της θωράκισης (γάντια, καλύμματα ποδιών, κράνη). Δίνονται πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής των όπλων και της ιπποσκευής και ακόμη για τον τρόπο χειρισμού τους (λ.χ. της βαλλιστρίδας), καθώς και για την εμφάνιση νέων όπλων (εγχειρίδιο, πολεμικός πέλεκυς). Εικονίζονται διακοσμήσεις πιθανόν από οργανικά υλικά που δεν εντοπίζονται εύκολα στις ανασκαφές. Επιτρέπονται επιστημονικές εκτιμήσεις για τη διάδοση της εραλδικής.

Στον τομέα της ιπποσκευής παρέχονται πληροφορίες για πεταλωμένα ζώα έλξης, που επιβεβαιώνονται και από τις πηγές. Εικονογραφούνται λεπτομέρειες στην πρόσδεση της ιπποσκευής, καθώς και για τη θωράκιση και το στολισμό των ίπων. Πιστοποιείται η

μεγάλη σημασία των ίππων στην προβιομηχανική εποχή, μέσα από την εικονογράφηση θαυματουργικών θεραπευτικών επεμβάσεων σε άλογα.

Στη διαμόρφωση μιας εικόνας για την ενδυμασία και την εξωτερική εμφάνιση της άρχουσας τάξης του πριγκιπάτου κατά τον 13^ο αιώνα, όπου πιθανότατα κυριαρχούσαν φαρδιά ενδύματα με πτυχώσεις και επενδύτες με οικόσημα και για τα δυο φύλα, αξιοποιήθηκαν πληροφορίες από μικρογραφίες χειρογράφων της σταυροφορικής Άκρας. Η εξέλιξη του φαινομένου της μόδας από τον 14^ο αιώνα, με εικονογράφηση περισσότερο εφαρμοστών ενδυμάτων, αλλά και της ποικιλίας και της πολυτέλειας των υφασμάτων, αποτυπώνεται σε χειρόγραφα του βασιλείου της Νάπολης καθώς και σε γαλλικά και λομβαρδικά χειρόγραφα. Στα ίδια μέσα εντοπίζονται ενδυματολογικές λεπτομέρειες και διακρίνονται διάφοροι τύποι ενδυμάτων.

Οι πληροφορίες που προέρχονται από δυτικές εικονογραφικές πηγές στον τομέα της ενδυμασίας και της εξωτερικής εμφάνισης, αντιμετωπίζονται συγκριτικά σε σχέση με τα δεδομένα που πηγάζουν από την εικονογραφία της ανατολικής Μεσογείου. Οι ενδυματολογικές επιλογές των ανώτερων τάξεων των ελληνικών περιοχών υπό λατινική κατάκτηση (Ρόδος, Κρήτη, Κύπρος) αποτυπώνονται κυρίως σε παραστάσεις δωρητών σε εκκλησιαστικά μνημεία και δείχνουν, κατά τον 14^ο αιώνα, τη σταδιακή όσμωση με τις ενδυματολογικές τάσεις που την ίδια περίοδο είναι καθιερωμένες στην ιταλική χερσόνησο και ευρύτερα στη νότια και δυτική Ευρώπη. Ανάλογες επιρροές αντικατοπτρίζονται στο δεσποτάτο του Μορέως, που μέσω επιγαμιών κι άλλων συναλλαγών, διατηρούσε επαφές με τη Δύση. Επικουρικά, φορητές εικόνες από Λατίνους παραγγελιοδότες που κατασκευάστηκαν στην Ανατολή και χειρόγραφα, όπως χαρακτηριστικά ο κώδικας του Ιώβ του Παρισιού (Gr. 135), καταδεικνύουν ότι στη φραγκική Ανατολή η καλλιτεχνική παραγωγή αλλά και η παραγωγή αντικειμένων της καθημερινής ζωής εκφράζεται μέσα από το συγκερασμό ετερογενών στοιχείων, εγχώριων και εισηγμένων.

Οι μικρογραφίες χειρογράφων αποδίδουν με ρεαλιστικό τρόπο και λεπτομερώς τις οργανωτικές δομές και τις εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αποτελώντας βασική πηγή πληροφοριών. Σε αυτές αποτυπώνεται η ιατροφαρμακευτική μέριμνα με την απεικόνιση φαρμακείων και του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας τους, η νοσοκομειακή περίθαλψη, καθώς και οι ιατρικές επεμβάσεις για

την αντιμετώπιση μεγάλου εύρους παθήσεων. Παρέχονται πληροφορίες για την οικοσκευή αλλά και τη ζωή εντός του σπιτιού: για τη θέρμανση και το φωτισμό, το μαγείρεμα και τις συνήθειες που συνδέονται με την κατανάλωση φαγητού, καταδεικνύοντας σταδιακά εξατομικευμένη χρήση και μεγαλύτερη ποικιλία σκευών (λ.χ. γυάλινα ποτήρια). Εικονίζεται η οικοτεχνική δραστηριότητα των γυναικών. Αποδίδονται, τέλος, οι τελετουργίες που συνδέονται με την ταφή αλλά και η αυξημένη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, συνήθεια εναπόθεσης των νεκρών σε ξύλινα φέρετρα.

Συμπερασματικά, η χρήση των πηγών και των απεικονίσεων στις διάφορες μορφές τέχνης, σε ορισμένες περιπτώσεις, δια φωτίζει και παρέχει λεπτομέρειες για τη λειτουργία των μεταλλικών αντικειμένων από τις φραγκικές θέσεις του νομού Ηλείας. Επιπλέον, βοηθά στη διαπίστωση της τυπολογικής και χρονολογικής τους εξέλιξης και ακόμη πιστοποιούνται συνήθειες και τρόποι οργάνωσης του καθημερινού βίου και διαμορφώνεται κάποια εικόνα των ποσοτικών δεδομένων και των τιμών.

Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα οι θαλάσσιοι δρόμοι ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική πλευρά της Μεσογείου ήταν ανοικτοί και πολυσύχναστοι. Η ανάπτυξη ενός ανθηρού θαλάσσιου εμπορίου, ελεγχόμενου κυρίως από τις ιταλικές ναυτικές πόλεις, ευνοούσε την κυκλοφορία αγαθών. Η συνακόλουθη οικονομική ευρωστία δημιούργησε διάθεση για άνεση και πολυτέλεια, μέσω της ανάπτυξης τεχνικών μέσων και της υιοθέτησης συνηθειών που διαδόθηκαν.

Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα ενισχύουν τις πληροφορίες των πηγών για το δυτικό προσανατολισμό της Γλαρέντζας. Ιταλικά, κυρίως, νομίσματα και εντυπωσιακή σε ποιότητα και ποσότητα ιταλική εφυσωμένη κεραμική, αποτελούν την πλειονότητα των ευρημάτων. Η απουσία σχεδόν υστεροβυζαντινής κεραμικής και νομισμάτων, φαινόμενο που δεν αντιστοιχεί σε άλλες φραγκικές πόλεις, όπως η Κόρινθος, η Θήβα ή η Αθήνα, δείχνει το χαρακτήρα του λιμανιού. Με δεδομένη την απουσία κεραμικών προϊόντων των κυπριακών εργαστηρίων καθώς και των εργαστηρίων του βυζαντινού κόσμου, συνάγεται το συμπέρασμα ότι το λιμάνι της Γλαρέντζας συμμετείχε σε εμπόριο σχετικά περιορισμένης κλίμακας, σχεδόν αποκλειστικά ελεγχόμενο από τους Φράγκους κυρίαρχους και τους Ιταλούς εμπόρους.

Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών της Ηλείας, σε συνάρτηση με τις πληροφορίες των πηγών, υποδεικνύουν κοινωνική οργάνωση με στρατιωτικό και

εμπορικό χαρακτήρα. Ο στρατιωτικός χαρακτήρας των κάστρων Χλεμούτσι και Γλαρέντζα πιστοποιείται από μικρό (σε ποσοστό 6,8% επί του συνόλου των φραγκικών μεταλλικών αντικειμένων) αλλά ενδεικτικό αριθμό ευρημάτων που συνδέονται με τη θωράκιση και τον οπλισμό. Η τυποποίηση, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, του πολεμικού εξοπλισμού, αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανάγκης για μαζική παραγωγή στρατιωτικών εξαρτήσεων, επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα των κάστρων της Ηλείας. Αποδεικνύεται ότι οι ιππότες της Αχαΐας χρησιμοποιούσαν αλυσιδωτή πανοπλία, βασικό στοιχείο του μεσαιωνικού πολεμικού εξοπλισμού, και ήταν ενήμεροι των εξελίξεων του 14^{ου} αιώνα προς μικτές και πιο ανθεκτικές μορφές θωράκισης. Εκτός από τα παραδοσιακά όπλα (ξίφος, εγχειρίδιο, λόγχη, τόξο, βαλλιστρίδα) τεκμηριώνεται στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η χρήση ατομικών πυροβόλων όπλων και μάλιστα σε πολύ πρώιμες μορφές τους.

Η χρήση και η σημασία του αλόγου ως μέσου μεταφοράς και πολεμικού εργαλείου, τονίζεται από τις συχνές εισαγωγές ίππων από τη νότια Ιταλία και επιβεβαιώνεται ποσοτικά μέσω των μεταλλικών ευρημάτων, που σε ποσοστό 20,4% αποτελούν στοιχεία ιπποσκευής. Το μέγεθος των πετάλων δηλώνει χρήση μεγάλων αλόγων δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης αλλά και ντόπιων ίππων μικρότερων διαστάσεων. Όλα τα σπιρούνια που ανασκάφτηκαν χρονολογούνται τυπολογικά στον 14^ο αιώνα κι έφεραν επιχρυσώσεις ή ήταν κατασκευασμένα από κράματα χαλκού που προσομοίαζαν στο χρώμα του χρυσού. Το στοιχείο αυτό δηλώνει τη χρήση τους από μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων που είχαν τον τίτλο του ιππότη. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός και η ποιότητα της κατασκευής τους τα καθιστά σύνολο μοναδικό έως σήμερα στον ελλαδικό χώρο και τα συνδέει με τις μεγάλες συλλογές όμοιων ευρημάτων από τα μουσεία και τα κάστρα της Ευρώπης. Μια σειρά παραγόντων που σχετίζονται με την κοινή τυπολογία των σπιρουνιών και τη μεγάλη διάδοσή τους σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, με την έλλειψη γραπτών πληροφοριών, αλλά και με την απουσία μεταλλογραφικής ανάλυσης και δεδομένων για την παραγωγή των μεταλλείων του ελλαδικού χώρου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, μας αποτρέπει να διατυπώσουμε άποψη για το αν ήταν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων ή αντικείμενα εισαγωγής. Ένας μεγάλος σιδερένιος τροχός σπιρουνιού που βρέθηκε σε ημιτελή κατάσταση στο κάστρο Χλεμούτσι (α/κ: 30), συνηγορεί υπέρ ενός τοπικού εργαστηρίου, είναι όμως υποδεέστερος κατασκευαστικά

από τα δείγματα που ανασκάφτηκαν στους τάφους του ναού του Αγίου Φραγκίσκου στη Γλαρέντζα. Σημειώνεται, επιπλέον, ότι ενώ η εξέλιξη στη χρήση και τον εξοπλισμό του αλόγου από την αρχαιότητα έως τα τέλη του 10^{ου} αιώνα έχει συστηματικά διερευνηθεί, συγκεντρωτική μελέτη της παρουσίας, λειτουργίας και εξέλιξης της ιπποσκευής κατά τον ύστερο Μεσαίωνα λείπει από τη σύγχρονη έρευνα.

Οι αστοί της Γλαρέντζας ήταν ενήμεροι των τάσεων της δυτικής μόδας. Το γεγονός πιστοποιείται από τη στενή επαφή τους με το βασίλειο της Νάπολης, στο οποίο φιλτράρονταν οι ενδυματολογικές τάσεις της γαλλικής αυλής. Έμμεση μαρτυρία της επικράτησης δυτικών ενδυματολογικών προτύπων στο πριγκιπάτο παρέχουν ενδείξεις από το γειτονικό δεσποτάτο. Πρόκειται, εκτός από τις τοιχογραφίες δωρητών, για τα ανασκαφικά ευρήματα της γυναικείας πριγκιπικής ταφής του Μυστρά και ενδεχομένως για τις μικρογραφίες του κώδικα του Ιώβ, σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Gr. 135). Τα μεταλλικά στοιχεία ένδυσης από την Ηλεία (ποσοστό 29,9% επί του συνόλου των ευρημάτων) αποδεικνύουν, προς το τέλος του 14^{ου} αιώνα, τη χρήση εφαρμοστών ενδυμάτων που έκλειναν με κομβία στο λαιμό και στα μανίκια, έφεραν επιρράμματα και στερεώνονταν με κορδόνια στη λαιμόκοψη. Καρφίτσες, εκτός των άλλων, μπορούσαν να συγκρατούν γυναικεία πέπλα. Αποδεικνύεται ακόμη εκτεταμένη χρήση ζωνών.

Μεταλλικά στοιχεία ένδυσης άλλοτε φοριούνταν μέχρι να καταστραφούν και άλλοτε επιδιορθώνονταν. Επιδιορθώσεις, που δεν εντοπίστηκαν στα ευρήματα της Ηλείας, γίνονταν στα καλύτερης ποιότητας αντικείμενα. Εξάλλου, κοσμήματα και μεταλλικά σκεύη μπορεί να φυλάσσονταν ως αντικείμενα αξίας. Ένα αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί κειμήλιο αν εντοπιστεί ασύμβατο με τη στρωματογραφική φάση στην οποία βρέθηκε. Σε αυτή την περίπτωση θα είναι αρκετά παλιότερο από τα λοιπά συνευρήματα και τα ανασκαφικά δεδομένα ενός καθαρού στρώματος¹³⁴⁶.

Στον τομέα της οικοσκευής, που αποτελεί αθροιστικά το μεγαλύτερο ποσοστό των ευρημάτων (40,3%), κυριαρχεί ο απλός και γερός εξοπλισμός που καλύπτει το αίσθημα της ασφάλειας και βοηθά στην αντιμετώπιση των αναγκών που ικανοποιούνται στο χώρο

¹³⁴⁶ Ως οικογενειακά κειμήλια αναγνωρίζονται καταρχάς διάφορα δώρα που προσφέρονται σε σημαντικές περιστάσεις της ανθρώπινης ζωής (γάμος, γέννηση τέκνων) και με την πάροδο του χρόνου αποκτούν συναισθηματική κι ακόμη και συμβολική αξία. Πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι μεσαιωνικά κειμήλια φυλάσσονταν για δυο-τρεις γενιές πριν καταστραφούν, Gilchrist, *Medieval Life*, 237-242, 246, 248.

της οικίας (κυρίως για τροφή και ανάπαυλα). Στοιχειώδη εργαλεία σε συνδυασμό με ποικιλία σιδερένιων συνδέσμων ερμηνεύονται ως βασική υποδομή για επιδιορθώσεις και για τις ανάγκες της καθημερινότητας. Δεν εντοπίστηκαν ευρήματα που να υποδηλώνουν ιδιωτική λατρεία. Ακόμη, δεν εντοπίστηκαν αντικείμενα από πολυτελή υλικά ή στοιχεία εξοπλισμού που θα υποδήλωναν κάποια ειδικευμένη λειτουργία ή παραπανίσια άνεση. Η τελευταία διαπίστωση είναι σε συμφωνία με ευρήματα σύγχρονων ανασκαφών αλλά και με δεδομένα που προέρχονται από τις μικρογραφίες.

Κλείνοντας, σημειώνουμε πως η μεθοδική προσέγγιση του υλικού αποσκοπούσε στο να συμβάλλει σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός συστηματικού εργαλείου, που βασιζόμενο στην όσο το δυνατό πληρέστερη κατάταξη των μεταλλικών τεκμηρίων και συνεπικουρούμενο από τα δεδομένα των πηγών και την εικονογραφία, θα διαφώτιζε ορισμένες όψεις της ζωής στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα, που δεν έχουν μέχρι σήμερα συστηματικά μελετηθεί. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου ολοκληρώνεται μια πολύ ενδιαφέρουσα διαδικασία συγκερασμού των αντιθέσεων και αφομοίωσης στοιχείων ανάμεσα στην ανατολική και δυτική Ευρώπη, που είναι προϊόντα επιρροών μέσω της συμβίωσης που προκάλεσε το φαινόμενο των σταυροφοριών. Μέσα από τη συγκριτική παρουσίαση ενός άγνωστου συνόλου, ενδέχεται να προκύψουν ερεθίσματα για οργανωμένη ενασχόληση στο μέλλον με παρόμοια αρχαιολογικά τεκμήρια, που ρίχνουν φως στις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους της καθημερινότητας στο Μεσαίωνα.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Περιοδικά – Λεξικά – Σειρές

- AAA*: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
AD: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και Θράκη
AJ: The Archaeological Journal
AJA: American Journal of Archaeology
ANOH: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie
AntiqJ: The Antiquaries Journal
AOL: Archives de l' Orient Latin
ArchBul: Archaeologia Bulgarica
ArchM: Archéologie Médiévale
ApT: Αρχαιολογία και Τέχνες
ArtB: The Art Bulletin
ASdS: Archivio Storico del Sannio
BAR: British Archaeological Reports
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
BΔ: Βυζαντινός Δόμος
BF: Byzantinische Forschungen
BIAB: Bulletin de l'Institut d'Archéologie Bulgare
BMGS: Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ: Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BRGK: Bericht der Römisch-germanischen Kommission
BSA: Annual of the British School at Athens
BSI: Byzantinoslavica
BurlM: Burlington Magazine
Byz: Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines
ByzSym: Βυζαντινά Σύμμεικτα
ByzVindo: Byzantina Vindobonensia
BZ: Byzantinische Zeitschrift
CahArch: Cahiers Archéologiques
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CLA: Country Life Annual
CorsiRav: Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina
CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΔΕΓΕΕ: Δελτίον Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρείας Ἑλλάδος
DMA: Dictionary of the Middle Ages
DOP: Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EMC: Échos du Monde Classique / Classical Views
HAM: Hortus Artium Medievalium
HistMet: Historical Metallurgy

- IEE*: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών)
JAAS: Journal of the Arms and Armour Society
JBS: Journal of British Studies
JDAI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JIAN: Journal International d' Archéologie Numismatique
JMH: The Journal of the Military History
JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JRIBA: Journal of the Royal Institute of British Architects
JRS: The Journal of Roman Studies
JSAH: Journal of the Society of Architectural Historians
ΚρητΕστ: Κρητική Εστία
ΛακΣπ: Λακωνικαὶ Σπουδαὶ
MAA: Macedoniae Acta Archaeologica
MC: Mediterranean Chronicle
MHR: Mediterranean Historical Review
MonPiot: *Monuments et mémoires*, Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot
NC : The Numismatic Chronicle
NE: Νέος Ἑλληνομνήμων
OCP: Orientalia Christiana Periodica
ODB: A.P. Kazhdan κ.ά. επιμ., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991
ΠΑΕ: Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
PBSR: Papers of the British School at Rome
PEFQS: Palestine Exploration Fund Quarterly Statement
QDAP: The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine
RACF: Revue Archéologique du Centre de la France
RDAC: Report of the Department of Antiquities, Cyprus
REB: Revue des Études Byzantines
ROL: Revue de l' Orient Latin
RSAMA: Revue de la Société des Amis du Musée de l' Armée
RosArk: Rossiyskaya Arkheologiya
SBS: Studies in Byzantine Sigillography
SdSF: Studien zur Sachsenforschung
TIB: H. Hunger – J. Koder επιμ., *Tabula Imperii Byzantini*, Βιέννη 1976-
TM: Travaux et Mémoires
WANHM: Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine
ZHW: Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen-und Kostümkunde

Πηγές

- Acta et diplomata graeca medii aevi*: *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, F. Miklosich – J. Müller επιμ., τόμ. II, VI, Βιέννη 1862, 1890 αντίστοιχα.
Actes de Lavra: *Actes de Lavra*, P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Parachryssantou επιμ., τόμ. III, Παρίσι 1979.

‘**Actes passés à Famagouste**’: ‘Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto’, C. Desimoni επιμ., *AOL* 2 (1884), 3-120.

Actes relatifs à la Principauté de Morée: *Actes relatifs à la Principauté de Morée 1289-1300*, C. Ferrat - J. Longnon επιμ., Παρίσι 1967.

Amedeo VI: *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (II Conte Verde)*, F. Bollati di Saint-Pierre επιμ., Turin 1890.

«**Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Ἑνετίας**»: «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β΄ Ἑνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Ἑνετίας», Κ. Ντόκος επιμ., *BNJ* 21 (1971-1974), 43-168.

Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς: *Annae Comnenae, Alexias*, D.R. Reinsch – A. Kambylis επιμ. (CFHB XL/1), Βερολίνο 2001.

Αὐτοκράτορος Λέοντος, Τακτικά: *Leonis imperatoris Tactica*, R. Vari επιμ. (Sylloge Tacticorum Graecorum 3), τόμ. I, Βουδαπέστη 1917.

Byzantine Military Treatises: *Three Byzantine Military Treatises*, G.T. Dennis επιμ. (CFHB XXV), Washington D.C. 1985.

Calendar: *Calendar of Plea and Memoranda Rolls Preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall, 1364-1381*, A.H. Thomas επιμ., τόμ. II, Cambridge 1929.

Chroniques gréco-romanes: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, C. Hopf επιμ., Βερολίνο 1873.

Combat Treatise: *The Medieval Art of Swordmanship. A Facsimile and Translation of the World's Oldest Personal Combat Treatise*, L.J. Forngeng επιμ., Cambridge 2003.

‘**Constantin Stilbès**’: ‘Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins’, J. Darrouzès επιμ., *REB* 21 (1963), 50-100.

Χρονικόν τῶν Τόκκων: *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, G. Schirò επιμ., Ρώμη 1975.

Χρονικόν τοῦ Μορέως: *The Chronicle of Morea, A History in Political Verse. Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, J.J. Schmitt επιμ., Λονδίνο 1904.

Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce: *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, C. Sathas επιμ., τόμ. I, Παρίσι 1880.

Documents sur le régime des terres: *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle*, J. Longnon – P. Topping επιμ., Παρίσι - Χάγη 1969.

Expedition to Jerusalem: *A History of the Expedition to Jerusalem*, H.S. Fink επιμ., R. Ryan μεταφρ., Knoxville 1969.

Φραντζής, Κανανός, Αναγνώστης: *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannis Anagnostes*, I. Bekker επιμ. (CSHB), Βόννη 1838.

Geoffroy de Villehardouin, Conquête: *Geoffroy de Villehardouin, La Conquête de Constantinople*, E. Faral επιμ., τόμ. I-II, Παρίσι 1938-1939.

Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ Συγγραφή: *Georgii Acropolitae, Opera*, A. Heisenberg – P. Wirth επιμ., τόμ. I, Stutgardiae 1978.

Γεωργίου Παχυμέρη, Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι: *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, A. Failler επιμ. (CFHB XXIV/1), τόμ. I, Παρίσι 1984.

Henri de Valenciennes, Histoire: *Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, J. Longnon επιμ., Παρίσι 1948.

Illustrazioni della spedizione: *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (Il Conte Verde)*, F.E. Bollati di Saint-Pierre επιμ., Τορίνο 1890.

Ἰωάννης Απόκαυκος: *Unedierte Schriftstücke aus der Kauzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitzen von Naupaktos*, N. Bees - H. Bees-Seferlis επιμ., BNJ 21 (1971-76), παράρτημα.

La Guerre de Troie: *La Guerre de Troie, poème XIVe siècle en vers octosyllabes par Constantin Hermoniacos*, E. Legrand επιμ., Παρίσι 1890 (φωτοτυπική ανατύπωση: Αθήνα 1974).

Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικόν: Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, R.M. Dawkins επιμ., τόμ. I-II, Οξφόρδη 1932.

Les Enseignements de Théodore Paléologue: *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, C. Knowles επιμ., Λονδίνο 1983.

Les gestes de Chiprois: *Les gestes de Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles (Philippe de Navarre et Gérard de Montréal)*, G. Raynaud επιμ., Γενεύη 1887.

Le voyage d' Outremer: *Le voyage d' Outremer de Bertrandon de la Broquière*, Ch. Schefer επιμ. (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie XII), Παρίσι 1892.

Libro de los fechos: *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, A. Morel-Fatio επιμ., Γενεύη 1885.

Livre de la conquest: *Livre de la conquête de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, J. Longnon επιμ., Παρίσι 1911.

Μανουήλ Φιλής: *Manuelis Philae Carmina*, E. Miller επιμ., τόμ. I-II, Άμστερνταμ 1967².

Marin Sanudo Torsello, Liber Secretorum: Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae Recuperatione et Conservazione*, J. Bongars επιμ., Ιερουσαλήμ 1972.

Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ιστορία της Ρωμανίας: Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Ε.Η. Παπαδοπούλου επιμ. (ΕΙΕ/ΙΒΕ Πηγές 4), Αθήνα 2000.

Μαυρικίου Στρατηγικόν: *Das Strategikon des Maurikios*, G.T. Dennis – E. Gamillscheg επιμ. (CFHB XVII), Βιέννη 1981.

Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή Ιστορία: Nicephori Gregorae, *Historiae Byzantinae*, I. Bekker επιμ. (CSHB), τόμ. III, Βόννη 1855.

Νικήτα Χωνιάτη, Χρονική Διήγησις: Nicetae Choniatae, *Historia*, I.A. Van Dieten επιμ. (CFHB XI/1), Βερολίνο – Νέα Υόρκη, 1975.

Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων: *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων*, V. Tsiouni επιμ. (Miscellanea Byzantina Monacensia 15), Μόναχο 1972.

Pegolotti, La pratica della mercatura: Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, A. Evans επιμ., Cambridge Massachussetts 1936.

Predelli, I libri commemoriali: R. Predelli, *I libri commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, τόμ. 1-4, Βενετία 1876-1896.

Ψευδο-Κωδινού, Περί όφφικιαλίων: Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, †J. Verpeaux επιμ., Παρίσι 1966.

Registri: *I Registri della Cancelleria Angioina*, R. Filangieri επιμ., τόμ. I-XLIII, Νάπολη 1950-1993.

Romanzi: *Romanzi cavallereschi bizantini*, C. Cupane επιμ., Τορίνο 1995.

The Chronicle of Muntaner: The Chronicle of Muntaner, L. Goodenough μεταφρ. και επιμ., τόμ. II, Λονδίνο 1921.

Θεόδωρος Πρόδρομος: *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, W. Hörandner επιμ. (Wiener Byzantinistische Studien Band XI), Βιέννη 1974.

The Rules of the Hospitallers: The Rules, Statutes and Customs of the Hospitallers, 1099-1310, E.J. King μεταφρ. και επιμ., Λονδίνο 1934.

The Rule of the Templars: The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar, J.M. Urton-Ward μεταφρ. και επιμ., Woodbridge 1992.

Τσελεμπί Ελβιά, Οδοιπορικό: Τσελεμπί Ελβιά, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Δ. Λούπης μεταφρ. και επιμ., τόμ. VIII, Αθήνα 1994.

Urkunden: Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig, G.L.Fr. Tafel – G.M. Thomas επιμ., τόμ. I-III (Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta XIII), Βιέννη 1856-1857 (επανέκδοση: Άμστερνταμ 1964).

Βησσαρίων: *Aus Bessarions Gelehrtenkreis*, L. Mohler επιμ., Paderborn 1942.

Waltharius: *Waltharius*, K. Strecker επιμ., Βερολίνο 1947 (επανέκδοση: Hildesheim 1987).

Μελέτες – άρθρα

Αγγέлку – Χειμωνοπούλου, «Κίτρος»: Ε. Αγγέлку - Μ. Χειμωνοπούλου, «Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΚΖ' (2006), 381-390.

Αγγέлку, Εργαλεία: Ε. Αγγέлку, *Εργαλεία και επαγγελματικές – εμπορικές δραστηριότητες στο επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Κίτρος. Η μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων (5^{ος} – 8^{ος} αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2012.

Ajmar-Wollheim – Dennis επιμ., At Home: M. Ajmar-Wollheim – F. Dennis επιμ., *At Home in Renaissance Italy*, Λονδίνο 2006.

Albani, 'Female Burials': J. Albani, 'Female Burials of the Late Byzantine Period in Monasteries', J.Y. Perreault επιμ., *Les femmes et le monachisme byzantine, Actes du Symposium d' Athènes* (Publications de l' Institut Canadien d' Archéologie à Athènes 1), Αθήνα 1991, 111-117.

Albani, Chrysapha: J.P. Albani, *Die Byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha / Lakonien*, Αθήνα 2000.

Albani, 'Earrings': J. Albani, 'Elegance Over the Borders: The Evidence of middle Byzantine Earrings', C. Entwistle – N. Adams επιμ., *'Intelligible Beauty'. Recent Research on Byzantine Jewellery* (British Museum Research Publication 178), Λονδίνο 2010, 193-202.

Aleksova, Prosek: B. Aleksova, *Prosek – Demir Kapija. Slovenska Nekropola i Slovenske Nekropole u Makedoniji*, Σκόπια – Βελγιάδι 1966.

Alexandre-Bidon, 'Le corps et son linceul': D. Alexandre-Bidon, 'Le corps et son linceul', D. Alexandre-Bidon – C. Treffort επιμ., *À réveiller les morts. La mort au quotidien dans l' Occident médiéval*, Lyon 1993, 183-206.

Alm, European Crossbows: J. Alm, *European Crossbows* (Royal Armouries Monograph 3), Dorchester 1994.

Al-Sarraf, ‘Close combat weapons’: S. Al-Sarraf, ‘Close combat weapons in the early Abbasid period: maces, axes and swords’, D. Nicolle επιμ., *Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 149-178.

Amme, *Historic Cutlery*: J. Amme, *Historic Cutlery. Changes in Form from the Early Stone Age to the Mid-20th Century*, Stuttgart 2001.

Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, «Περί τραπεζών»: Η. Αναγνωστάκης – Τ. Παπαμαστοράκης, «‘...και ραπανάκια για την όρεξη’. Περί τραπεζών, ραφανίδων και οίνου», *Σύμμεικτα* 16 (2003), 283-314.

Anagnostakis – Papamastorakis, ‘Radishes for Appetizers’: I. Anagnostakis – T. Papamastorakis, ‘‘...and Radishes for Appetizers’. On Banquets, Radishes and Wine’, Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή επιμ., *Βυζαντινών διατροφή και Μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2005, 147-174.

Anagnostakis – Papamastorakis, ‘St. Romanos *epi tēn Sklepan*’: I. Anagnostakis – T. Papamastorakis, ‘St. Romanos *epi tēn Sklepan*. A Saint Protector and Healer of Horses’, Η. Αναγνωστάκης - Τ.Γ. Κόλιας - Ε. Παπαδοπούλου επιστ. επιμ., *Ζώα και Περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αιώνας)* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συνέδρια 21), Αθήνα 2011, 137-164.

Anagnostakis, ‘Dining with foreigners’: I. Anagnostakis, ‘Dining with foreigners’, I. Anagnostakis επιμ., *Flavours and Delights. Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, Αθήνα 2013, 157-164.

Andrews, *Castles*: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953 (επανεκδόσεις: 1978, 2006).

Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος»: Θ. Αρχοντόπουλος – Ε.Κ. Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Πληροφορίες για την Ιστορία του Τόπου μέσα από το Γεγονός του Θανάτου», *ΙΣΤ’ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1996, 13-14.

Αρχοντόπουλος – Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Ταφική Τοπογραφία»: †Θ. Αρχοντόπουλος – Ε.Κ. Παπαβασιλείου, «Ρόδος: Πληροφορίες για την Ιστορία του Τόπου μέσα από το Γεγονός του Θανάτου. Ταφική Τοπογραφία του Νησιού από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα», *ΑΑΑ* 39 (2006), 193-210.

Armbruster – Eilbracht, ‘Hiddensee’: B. Armbruster – H. Eilbracht, ‘Technological aspects of the Viking age gold treasure from Hiddensee, Germany’, *HistMet* 40.1 (2006), 27-41.

Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*: Σ.Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος} – 14^{ος} αι.)*, τόμ. Α’, Κέρκυρα 1999.

Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ, *Μονή Παντάνασσας*: Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Μ. Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2005.

Αθανασούλης, «Γαστούνη»: Δ. Αθανασούλης, «Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής στην Γαστούνη. Χρονολόγηση και κτήτορες», *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, 9-10.

Αθανασούλης, «Αναχρονολόγηση»: Δ. Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας Καθολικής στην Γαστούνη», *ΔΧΑΕ* περ. Δ’, τόμ. ΚΔ’ (2003), 63-78.

Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά μνημεία Ηλείας»: Δ.Χ. Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας», Β. Κόντη επιμ., *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4^{ος} – 15^{ος} αι.* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14), Αθήνα 2004, 243-289.

Αθανασούλης, «Επιτάφια πλάκα Άννης»: Δ. Αθανασούλης, «Επιτάφια πλάκα της Πριγκίπισσας (Agnès) Βιλλεαρδουίνης», Γ. Τουμαζής - Α. Pace - M.R. Belgiorno - Σ. Αντωνιάδου επιμ., *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα/Crusades. Myth and Reality*, κατ. έκθ., Λευκωσία 2004, 186-187.

Αθανασούλης, Ναοδομία: Δ. Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*, τόμ. 1-2, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.

Αθανασούλης, «Χλουμούτζι»: Δ. Αθανασούλης, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του κάστρου Χλουμούτζι (Clermont)» *Εικοστό έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2007, 13-14.

Αθανασούλης, «Καθολικό Φραγκαβίλλας»: Δ. Αθανασούλης, «Το καθολικό της Μονής Φραγκαβίλλας στην Αμαλιάδα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά* 2007, 185-200.

Athanasoulis, 'Château Clermont': D. Athanasoulis, 'Le château royal franc de Clermont (Chlemoutsis)', *Un patrimoine commun en Méditerranée: Fortifications de l'époque des Croisades*, Παρίσι 2008, 85-88.

Αθανασούλης, «Οι ιπότες στο Clermont»: Δ. Αθανασούλης, «Οι ιπότες στο Clermont, ένα μουσείο για τους σταυροφόρους», *Ilissia* 5-6 (2009-2010), 36-45.

Αθανασούλης, «Έρευνες στον Ακροκόρινθο»: Δ. Αθανασούλης, «Έρευνες στον Ακροκόρινθο», *Τριακοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2012, 15-16.

Athanasoulis, 'The Triangle of Power': D. Athanasoulis, 'The Triangle of Power: Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea', S.E.J. Gerstel επιμ., *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese* (Dumbarton Oaks Symposia and Colloquia), Washington D.C. 2013, 111-151.

Αθανασούλης - Ράλλη επιμ., Γλαρέντζα: Δ. Αθανασούλης - Α. Ράλλη επιμ., *Γλαρέντζα - Clarence*, Αθήνα 2005.

Athanasoulis – Baker, 'The coins': D. Athanasoulis – J. Baker, 'Medieval Clarentza, The coins 1999-2004, with additional medieval coin finds from the *nomos* of Elis', *NC* 168 (2008), 241-301.

Aubry, Costumes: V. Aubry, *Costumes: Sculptures de l'éphémère 1340-1670*, τόμ. II, Παρίσι 1998.

Ayache – Kazek, 'Gallo-Romains': L. Ayache – K. Kazek, 'Les Gallo-Romains vus par eux-mêmes', *L'Archéologue* 119 (2012), 11-39.

Babuïn, «Ίππος»: A. Babuïn, «Ο ίππος και η εξάρτησή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* 2007, 119-152.

Babuïn, Όπλα: A. Babuïn, *Τα επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009.

Babuïn, «Σημαῖες»: A. Babuïn, «Σημαῖες τῆς παλαιολόγιας περιόδου», *AE* 149 (2010), 109-143.

- Backhouse, *Luttrell Psalter***: J. Backhouse, *Medieval Rural Life in the Luttrell Psalter*, Τορόντο 2000.
- Bachrach, 'Animals and Warfare'**: B.S. Bachrach, 'Animals and Warfare in Early Medieval Europe', *L' uomo di fronte al mondo animale nell' alto medioevo* (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 31), Spoleto 1985, 707-764.
- Baker – Ponting, 'Deniers Tournois'**: J. Baker – M. Ponting, 'The Early Period of Minting of Deniers Tournois in the Principality of Achaïa (to 1289), and Their Relation to the Issues of the Duchy of Athens', *NC* 161 (2001), 207-254.
- Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων»**: Χ. Μπακιρτζής, «Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων», *ΠΑΕ* 1982 (1984), 18-26.
- Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηνα***: Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 1989.
- Μπακιρτζής επιμ., *Άγιος Νικόλαος Ορφανός***: Χ. Μπακιρτζής επιμ., *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003.
- Bakirtzis, 'Thessaloniki'**: C. Bakirtzis, 'The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessaloniki', *DOP* 57 (2003), 35-64.
- Balard, 'Veneziani e Genovesi'**: M. Balard, 'Veneziani e Genovesi nel mondo Egeo del Trecento', C.A. Maltezos – P. Schreiner επιμ., *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p.*, Venezia, 1-2 dicembre 2000, Βενετία 2002, 189-202.
- Balard, 'Clarence'**: M. Balard, 'Clarence: escale génoise aux XIIIe-XIVe siècles', B. Doumerc – C. Picard επιμ., *Hommage à Alain Ducellier, Byzance et ses périphéries*, Toulouse 2004, 185-203.
- Balard, 'Latins in the Aegean'**: M. Balard, 'Latins in the Aegean and the Balkans in the fourteenth century', M. Jones επιμ., *The New Cambridge Medieval History, c. 1300 - c. 1415*, τόμ. VI, Cambridge 2008, 825-838.
- Barber, 'Spinning and weaving'**: E.J.W. Barber, 'Spinning and weaving', C. Lindahl – J. McNamara – J. Lindow επιμ., *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Tales, Beliefs and Customs*, τόμ. 2, Santa Barbara CA 2000, 939-945.
- Barber, 'Western Attitudes'**: M. Barber, 'Western Attitudes to Frankish Greece in the Thirteenth Century', B. Arbel – B. Hamilton – D. Jacoby επιμ., *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989, 111-128.
- Barber, *Knighthood***: M. Barber, *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*, Cambridge 1994.
- Barnea, 'Dobroudja'**: I. Barnea, 'Sceaux byzantins inédits de Dobroudja', *SBS* 3 (1993), 55-67.
- Barnes, 'Dead'**: E. Barnes, 'The Dead Do Tell Stories', C.K. Williams II – Bookidis N. επιμ., *Corinth XX. The Centenary, 1896-1996*, Princeton 2003, 435-443.
- Bartlett, 'Technique militaire'**: R.J. Bartlett, 'Technique militaire et pouvoir politique, 900-1300', *Annales* 41.5 (1986), 1135-1159.
- Bartusis, *Late Byzantine Army***: M.C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada***: G.F. Bass – F.H. Van Doorninck Jr., *Yassi Ada, volume I, A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas University Press 1982.

- Bavant, ‘Petits objets’:** B. Bavant, ‘Les petits objets’, *Caričin grad II* (Collection de l’École Française de Rome 75), Ρώμη - Βελιγράδι 1990, 191-259.
- Bedos Rezak, ‘Medieval Seals’:** B. Bedos Rezak, ‘Medieval Seals and the Structure of Chivalric Society’, H. Chickering – T. Seiler επιμ., *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*, Kalamazoo 1988, 313-372.
- Bénazeth επιμ., *L’art du métal*:** D. Bénazeth επιμ., *L’art du métal au début de l’ère chrétienne*, κατ. έκθ., Musée du Louvre, Catalogue du département des antiquités égyptiennes, Παρίσι 1990.
- Bennett Oates, *Furniture*:** P. Bennett Oates, *The Story of Western Furniture*, Θ. Ανδρουλάκης – Μ. Παγκάλου μεταφρ., Αθήνα 1981.
- Bhote, *Feasts and Banquets*:** T. Bhote, *Medieval Feasts and Banquets. Food, Drink and Celebration in the Middle Ages*, Νέα Υόρκη 2004.
- Bialeková, *Dávne slovanské kováčstvo*:** D. Bialeková, *Dávne slovanské kováčstvo*, Tatran 1981.
- Biddle, *Medieval Winchester*:** M. Biddle, *Objects and Economy in Medieval Winchester; Artefacts from Medieval Winchester* (Winchester Studies 7.2), Οξφόρδη 1990.
- Billoin, ‘Funéraire médiéval’:** D. Billoin, ‘Réflexions autour du funéraire médiéval. L’exemple du cimetière conventuel des Dominicaines de Sélestat (XIIIe-XVIIIe siècle)’, L. Baray επιμ., *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques, Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001*, Glux-en-Glenne 2004, 141-150.
- Bintliff, *Archaeology of Greece*:** J. Bintliff, *The Complete Archaeology of Greece. From Hunter-Gatherers to the 20th Century AD*, Singapore 2012.
- Μπίθα, «Ρόδος»:** I. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14^{ος} αιώνας - 1523). Μια πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2.400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Πρακτικά, τόμ. 2, Αθήνα 2000, 429-448.
- Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες»:** I. Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο (1309-1522)», *ApT* 83 (2002), 44-50.
- Μπίθα, «Γυναικεία ενδυμασία»:** I. Μπίθα, «Η γυναικεία ενδυμασία της περιόδου της Φραγκοκρατίας», Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσογλου επιμ., *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Ειδικό θέμα του 26^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2012, 181-202.
- Birlouez, *Cuisine*:** E. Birlouez, *Histoire de la cuisine et de la nourriture. Du menu des cavernes à la gastronomie moléculaire*, Rennes 2011.
- Bivar, ‘Cavalry Equipment’:** A.D.H. Bivar, ‘Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier’, *DOP* 26 (1972), 271-291.
- Blair, ‘Baselard’:** C. Blair, ‘The Word ‘Baselard’’, *JAAS* 11.4 (1984), 193-206.
- Blair - Blair, ‘Copper Alloys’:** C. Blair – J. Blair, ‘Copper Alloys’, J. Blair – N. Ramsay επιμ., *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*, Λονδίνο – Rio Grande 1991, 81-106.
- Blanchet – Saint-Guillain, ‘Chronique de Morée’:** M.-H. Blanchet – G. Saint-Guillain, ‘A propos d’un ouvrage récent sur la Chronique de Morée: Contribution au débat’, *Byz* 83 (2013), 13-35.
- Bliquez, ‘Surgical Instruments’:** L.J. Bliquez, ‘Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times’, *DOP* 38 (1984), 187-204.

Boas, *Crusader Archaeology*: A.J. Boas, *Crusader Archaeology. The Material Culture of The Latin East*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1999.

Boas, *Military Orders*: A.J. Boas, *Archaeology of the Military Orders. A Survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120-1291)*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2006.

Boas, *Domestic Settings*: A.J. Boas, *Domestic Settings. Sources on Domestic Architecture and Day-to-Day Activities in the Crusader States (The Medieval Mediterranean 84)*, Leiden - Boston 2010.

Boccia, *Armeria*: L.G. Boccia, *L' Armeria del Museo Civico Medievale de Bologna*, Μπολόνια 1991.

Bon, *Péloponnèse byzantin*: A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204* (Bibliothèque Byzantine, Études 1), Παρίσι 1951.

Bon, 'Dalle funéraire': A. Bon, 'Dalle funéraire d' une princesse de Morée (XIIIe siècle)', *Mon Piot* 49 (1957), 129-139.

Bon, 'Pierres inscrites': A. Bon, 'Pierres inscrites ou armoriées de la Morée franque', *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. Δ' (1964-1965), 89-102.

Bon, *Morée franque*: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 213), Παρίσι 1969.

Borboudakis - Gallas - Wessel, *Kreta*: M. Borboudakis - K. Gallas - K. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983.

Borisov, *Djadovo*: B.D. Borisov, *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition, vol. 1: Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Τόκιο 1989.

Bosselmann-Ruickbie, 'Jewellery Hoard': A. Bosselmann-Ruickbie, 'A 13th-Century Jewellery Hoard from Thessalonica: A Genuine Hoard or an Art Dealer's Compilation?', C. Entwistle – N. Adams επιμ., 'Intelligible Beauty'. *Recent Research on Byzantine Jewellery* (British Museum Research Publication 178), Λονδίνο 2010, 219-232.

Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck*: A. Bosselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts* (Reihe B: Studien und Perspektiven Band 28), Reichert Verlag Wiesbaden 2011.

Borsa: *Borsa, Cytadel Antiquarium. Roman, Byzantine, Mediaeval, Islamic Finds*, Ραβέννα 2006.

Boucher, *Histoire du costume*: F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l' Antiquité à nos jours*, Παρίσι 1983².

Μπούρας, «Επανεξέταση Άγιολέου»: Χ. Μπούρας, «Επανεξέταση του λεγόμενου Άγιολέου κοντά στη Μεθώνη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. Γ', Αθήνα 1989, 302-322.

Bouras, 'Impact': C. Bouras, 'The impact of Frankish Architecture on thirteenth century Byzantine Architecture', Α. Laiou επιμ., *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D.C. 2001, 247-262.

Μπούρας, «Απόψεις βυζαντινών πόλεων»: Χ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8^ο έως τον 15^ο αιώνα», Α.Ε. Λαΐου γεν. επιμ., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τόμ. Β', Αθήνα 2006, 193-230.

Bouras, 'Lighting Devices': L. Bouras, 'Byzantine Lighting Devices', *JÖB* 32.3 (1982), 478-491.

- Μπούρμπου, «Παιδικές ταφές»:** Χ. Μπούρμπου, «Οι παιδικές ταφές στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Αλικιανός): Ταφικές πρακτικές και ανθρωπολογικά δεδομένα», Μ. Ανδριανάκης – Π. Βαρθαλίτου – Ι. Τζαχίλη επιστ. επιμ., *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2^{ης} Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο 2012, 586-596.
- Bradbury, *Routledge Companion*:** J. Bradbury, *The Routledge Companion to Medieval Warfare*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2004.
- Bradley, 'Tel Jezreel':** M. Bradley, 'Preliminary Assessment of the Medieval Christian Burials from Tel Jezreel', *Levant* 26 (1994), 63-65.
- Breiding, 'Horse Armor':** D.H. Breiding, 'Horse Armor in Medieval and Renaissance Europe: An Overview', S.W. Pyhrr – D.J. LaRocca – D.H. Breiding επιμ., *The Armored Horse in Europe, 1480-1620*, Yale University Press Paper 2005, 8-18.
- Brett - Macaulay - Stevenson, *Great Palace*:** G. Brett - W.J. Macaulay - R.B.K. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust*, The University of St. Andrews 1935-1938, Λονδίνο 1947.
- Bridges – Ward Perkins, 'Neapolitan Military Effigies':** S. Bridges – J. Ward Perkins, 'Some Fourteenth Century Neapolitan Military Effigies', *PBSR* 24 (1956), 158-173.
- Brmbolić, 'Khuman Belt':** M. Brmbolić, 'The Khuman Belt from the Area of Tomaševac', *Starinar* 47 (1996), 273-277.
- Brmbolić, *Vojvodini*:** M. Brmbolić, *Srednjovekovna oruđa od gvožđa u Vojvodini: IX – XVI vek*, Pančevo 2000.
- Brmbolić, *Vršac Castle*:** M. Brmbolić, *The Vršac Castle*, Βελιγράδι 2009.
- Brosh, 'Glass':** N. Brosh, 'Between East and West: Glass and Minor Arts in the Crusader Kingdom', S. Rozenberg επιμ., *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, κατ. έκθ., Ιεροσόλυμα 1999, 266-271.
- Broughton, *Dictionary*:** D. Broughton, *Dictionary of Medieval Knighthood and Chivalry: Concepts and Terms*, Λονδίνο – Westport – Νέα Υόρκη 1986.
- Bruhn Hoffmeyer, 'Introduction':** A. Bruhn Hoffmeyer, 'Introduction to the History of the European Sword', *Gladius* 1 (1961), 30-75.
- Bruhn Hoffmeyer, 'Medieval Sword':** A. Bruhn Hoffmeyer, 'From Medieval Sword to Renaissance Rapier', *Gladius* 2 (1963), 5-68.
- Brunello, *Arti e mestieri*:** F. Brunello, *Arti e mestieri a Venezia nel medioevo e nel rinascimento*, Vicenza 1980.
- Buchon, *Recherches*:** J.A.C. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l' Empire grec à la suite de la Quatrième Croisade*, τόμ. I, Παρίσι 1840.
- Buchthal, *Miniature Painting*:** H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Οξφόρδη 1957.
- Buchvarov, *Yantra*:** I. Buchvarov, *The Yantra Necropolises. Two medieval necropolises from 14th near the village of Yantra – district of Gorna Oryahovitsa*, Veliko Tirmovo 1993.
- Byzance:** *Byzance. L'art byzantine dans les collections publiques françaises*, κατ. έκθ., Musée du Louvre, 3 novembre 1992 – 1er février 1993, Παρίσι 1992.
- Cabelić, *Lesnovo*:** S. Cabelić, *The Monastery of Lesnovo. History and Painting*, Βελιγράδι 1998.

- Cagnat – Chapot, Manuel:** R. Cagnat – V. Chapot, *Manuel d' Archéologie Romaine*, τόμ. II, Παρίσι 1920.
- Caillaud, 'Scribla':** F. Caillaud, 'Scribla: le matériel métallique d'un site calabrais fortifié (Xe-XVe siècles)', X. Barral I Altet επιμ., *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge*, Colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II – Haute-Bretagne 2-6 mai 1983, τόμ. II, Παρίσι 1986, 307-320.
- Campbell, 'Zaraka':** S.D. Campbell, 'The Cistercian Monastery of Zaraka', *EMC* XLI.16 (1997), 177-196.
- Čangova, 'Selište':** A. Čangova, 'Edifice civil au lieu dit 'Selište' à Preslav', *BIAB* 31 (1969), 211-230.
- Čangova, Sevtopolis:** J. Čangova, *Srednovjekovnoto selište nad trakijiskija grad Sevtopolis (XI-XIV v.)*, Σόφια 1972.
- Čangova, Pernik:** J. Čangova, *Pernik*, τόμ. III, Σόφια 1992.
- Caple, 'Pins and Wires':** C. Caple, 'Pins and Wires', P. Mayes – L.A.S. Butler επιμ., *Sandal Castle Excavations 1964-1973*, Wakefield 1983, 269-278.
- Carile, Rendita:** A. Carile, *La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo*, Μπολόνια 1974.
- Charles-Gaffiot επιμ., France:** J. Charles-Gaffiot επιμ., *La France aux Portes de l'Orient: Chypre XIIme – XVme siècle*, Παρίσι 1991.
- Chassoura, Longanikos:** O. Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Eglises de Longanikos – Laconie-*, Αθήνα 2002.
- Χειμωνοπούλου, Εξαρτήματα ένδυσης:** Μ.Β. Χειμωνοπούλου, *Εξαρτήματα ένδυσης, κοσμήματα και σύνεργα καλλωπισμού από την ανασκαφή στις Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας. Η αρχαιολογική μαρτυρία για την εμφάνιση του καθημερινού ανθρώπου (1^{ος} – 8^{ος} αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.
- Cholakova, 'Odartsi':** A. Cholakova, 'Early Byzantine Hoard of Iron Tools and Artifacts from Odartsi near Dobrich', *Archeologija* 46 (2005), 147-158.
- Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών»:** Μ. Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες τους στο Βυζάντιο», *ByzSym* 20 (2010), 143-194.
- Clark, 'Horses and horsemen':** J. Clark, 'Introduction: horses and horsemen in medieval London', J. Clark επιμ., *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* (Medieval Finds from Excavations in London 5), Λονδίνο 2004², 1-32.
- Clark, 'Horseshoes':** J. Clark, 'Horseshoes', J. Clark επιμ., *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* (Medieval Finds from Excavations in London 5), Λονδίνο 2004², 75-123.
- Clark – Egan – Griffiths, 'Harness fittings':** J. Clark – G. Egan – N. Griffiths, 'Harness fittings', J. Clark επιμ., *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* (Medieval Finds from Excavations in London 5), Λονδίνο 2004², 43-74.
- Coad – Streeten, 'Castle Acre':** J.G. Coad – A.D.F. Streeten, 'Excavations at Castle Acre Castle, Norfolk 1972-77: country house and castle of the Norman earls of Surrey', *AJ* 139 (1982), 138-301.

Colardelle - Colardelle, 'Colletière': R. Colardelle – M. Colardelle, 'L' habitat médiéval immergé de Colletière à Charavines (Isère). Premier bilan des fouilles', *ArchM* 10 (1980), 167-269.

Cončev – Stoilov, 'Asên': D. Cončev – St. Stoilov, 'La forteresse d' Asên', *BSI* 22 (1961), 20-54.

Constantinides, *Olympiotissa*: E.C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in northern Thessaly*, Αθήνα 1992.

Constas, 'Death': N. Constas, 'Death and dying in Byzantium', D. Krueger επιμ., *Byzantine Christianity. A People's History of Christianity*, τόμ. 3, Minneapolis 2006, 124-145.

Cooper, 'Haghia Sophia': N. Cooper, 'The Frankish church of Haghia Sophia at Andravida', P. Lock - G.D.R. Sanders επιμ., *The Archaeology of Medieval Greece*, Λονδίνο 1996, 29-47.

Cooper κ.ά., *Houses*: N. Cooper – K. Kourelis – H.B. Foster – M. Coulson – J. Alchermes, *Houses of the Morea, Vernacular Architecture of the Northwest Peloponnesos (1205-1955)*, Αθήνα 2002.

Ćorović-Ljubinković - Ljubinković, 'Donja Kamenica': M. Ćorović-Ljubinković – R. Ljubinković, 'Donja Kamenica, l' eglise de la Vierge', *Starinar* 1 (1950), 53-86.

Coulson, 'Saint Sophia': M.L. Coulson, 'The Dominican church of Saint Sophia at Andravida', P. Lock - G.D.R. Sanders επιμ., *The Archaeology of Medieval Greece*, Λονδίνο 1996, 49-59.

Coulston, 'Roman Archery Equipment': J.K. Coulston, 'Roman Archery Equipment', M.C. Bishop επιμ., *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar (BAR, International Series 275)*, Οξφόρδη 1985, 220-366.

Cowgill – De Neergaæd – Griffiths, *Knives*: J. Cowgill – M. De Neergaæd – N. Griffiths, *Knives and Scabbards (Medieval Finds from Excavations in London 1)*, Λονδίνο 1987.

Crowfoot κ.ά., *Textile and Clothing*: E. Crowfoot – F. Pritchard – K. Staniland, *Textile and Clothing c. 1150-1450 (Medieval Finds from Excavations in London 4)*, Λονδίνο 1992.

Ćurčić, *Architecture*: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – Λονδίνο 2010.

Cutler, 'Realia': A. Cutler, 'Realities, *Realia*, and Realism: An Introduction to the Symposium', *DOP* 58 (2004), 155-160.

Cutler, «Παραγωγή έργων τέχνης»: A. Cutler, «Η παραγωγή έργων τέχνης», Α.Ε. Λαΐου γεν. επιμ., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τόμ. Β', Αθήνα 2006, 263-308.

D'Alessio, *Arab Giamí*: E.D. D'Alessio, *Le pietre sepolcrali di Arab Giamí*, Γένοβα 1942.

D'Archimbaud, *Rougiers*: D.G. D'Archimbaud G., *Les fouilles de Rougiers*, Valbonne 1978.

Davidson, *Corinth. The Minor Objects*: G.R. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton 1952.

Davis, 'Warhorses of the Normans': R.H.C. Davis, 'Warhorses of the Normans', *Battle* 10 (1987), 67-82.

Davis, *Medieval Warhorse*: R.H.C. Davis, *The Medieval Warhorse. Origin, Development and Redevelopment*, Λονδίνο 1989.

Dean, 'Early Gothic Spurs': B. Dean, 'Early Gothic Spurs', *ArtB* 21 (1926), 129-130.

Dean, 'Montfort': B. Dean, 'A Crusaders' Fortress in Palestine (Montfort)', *ArtB* 22.2 (1927), 91-97.

Ντελόπουλος, «Δυτικά πρότυπα»: Γ.Α. Ντελόπουλος, «Δυτικά πρότυπα τῶν κάστρων τῆς Ἡλείας», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, 23-26 Νοεμβρίου 1978, Πελοποννησιακὰ 7*, Παράρτημα, Ἀθήναι 1980, 149-158.

Dendias, 'Rapports': M. Dendias, 'Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204', *EEBΣ* 23 (1953), 371-379.

Dennis, 'Death in Byzantium': G.T. Dennis, 'Death in Byzantium', *DOP* 55 (2001), 1-7.

Deschamps, 'Combats de cavalerie': P. Deschamps, 'Combats de cavalerie et épisodes des Croisades dans les peintures murales du XIIe et du XIIIe siècle', *OCP* 13 (1947), 454-474.

Deuchler επιμ., *The Year 1200*: F. Deuchler επιμ., *The Year 1200. A Background Survey*, κατ. έκθ., Published in conjunction with the Centennial Exhibition at The Metropolitan Museum of Art, February 12 through May 10, 1970, τόμ. II, Νέα Υόρκη 1970.

DeVries, *Medieval military technology*: K. DeVries, *Medieval military technology*, Ontario 1992.

DeVries, *Infantry warfare*: K. DeVries, *Infantry warfare in the early fourteenth century*, Woodbridge 1996.

DeVries, 'Gunpowder Weapons': K. DeVries, 'Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453', Y. Lev επιμ., *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (The Medieval Mediterranean 9), Leiden - Νέα Υόρκη - Köln 1997, 343-362.

Diaconu – Baraschi, *Păciul lui Soare*: P. Diaconu – S. Baraschi, *Păciul lui Soare. 2. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, τόμ. II, Βουκουρέστι 1977.

Diaconu – Vilceanu, *Păciul lui Soare*: P. Diaconu – D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. 1. Cetatea Bizantină*, τόμ. I, Βουκουρέστι 1972.

Δημητροκάλλης, *Γεράκι*: Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οί τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ κάστρου*, Ἀθήναι 2001.

Dimitrov – Christova, *Zemen*: B. Dimitrov – M. Christova, *Le Monastère de Zemen*, Σόφια 2009.

Dimitrova, 'Portal to Heaven': E. Dimitrova, 'Portal to Heaven. Reaching the Gates of Immortality', *The Days of St. Emperor Constantine and Helena, Niš and Byzantium, Fifth Symposium, Niš, 3-5 June 2006*, Niš 2007, 367-380.

Doncheva, 'Belt': S. Doncheva, 'A Silver Gilded Belt from the 13th – 14th Century', *ArchBul* 9.1 (2006), 65-76.

Ντούρου–Ἡλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*: Μ. Ντούρου–Ἡλιοπούλου, *Ἡ Ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285)*, Ἀθήνα 1987.

Ντούρου–Ἡλιοπούλου, «Ανδεγαυική παρουσία»: Μ. Ντούρου–Ἡλιοπούλου, «Ἡ Ανδεγαυική παρουσία στο πριγκιπάτο τῆς Αχαΐας καὶ στην Κέρκυρα τα πρώτα χρόνια του Καρόλου Β' (1289-1300)», *Εἰώα καὶ Εσπέρια* 1 (1993), 45-59.

Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο*: Μ. Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.

Ντούρου–Ηλιοπούλου, «Ιωαννίτες»: Μ. Ντούρου–Ηλιοπούλου, «Οι Ιωαννίτες ιππότες και το πριγκιπάτο της Αχαΐας», Β. Κόντη επιμ., *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4^{ος} – 15^{ος} αι.* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14), Αθήνα 2004, 309-318.

Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Πριγκιπάτο της Αχαΐας*: Μ. Ντούρου–Ηλιοπούλου, *Το φράγκικο Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, οργάνωση, κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2005.

Δρανδάκη, *Χάλκινα σκεύη*: Α. Δρανδάκη, *Χάλκινα σκεύη της Ύστερης Αρχαιότητας. Τεχνική, τυπολογία, χρήση, ορολογία με βάση τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008.

Δρανδάκη, «Κοσμήματα και καλλωπισμός»: Α. Δρανδάκη, «Κοσμήματα και καλλωπισμός», Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσολου επιμ., *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006, Αθήνα 2012, 151-159.

Drandaki - Papanikola-Bakirtzi - Tourta επιμ., *Heaven and Earth*: Α. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – Α. Tourta επιμ., *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013 **Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη»**: Ν.Β. Δρανδάκης – Σ. Καλοπίση – Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΕ* 1979 (1981), 156-212.

Δρανδάκης, «Παλιομονάστηρο»: Δρανδάκης Ν.Β., «Το Παλιομονάστηρο του Βρονταμά», *ΑΔ* 43 (1988) Μελέτες, Αθήνα 1995, 159-194.

Δρανδάκης, *Μέσα Μάνη*: Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 141), Αθήνα 1995.

Δροσογιάννη, «Προβληματισμοί»: Φ. Δροσογιάννη, «Προβληματισμοί για την ιστορία της Μονής Βλαχερνών Κυλλήνης τον 15^ο αιώνα», Β. Κόντη επιμ., *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4^{ος} – 15^{ος} αι.* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14), Αθήνα 2004, 319-334.

Durand – Giovannoni επιμ., *Chypre*: J. Durand – D. Giovannoni επιμ., *Chypre entre Byzance et l' Occident, IVe-XVIe siècle*, κατ. έκθ., Musée du Louvre, 28 Octobre 2012 – 28 Janvier 2013, Παρίσι 2012.

Eadie, 'Roman Mailed Cavalry': J.W. Eadie, 'The Development of Roman Mailed Cavalry', *JRS* 57 (1967), 161-173.

Eames, *Furniture*: P. Eames, *Furniture in England, France and the Netherlands from the 12th to the 15th Centuries* (Journal of the Furniture Historical Society 13), Λονδίνο 1977.

Edgington, 'Medical Knowledge': S. Edgington, 'Medical Knowledge in the Crusading Armies: the evidence of Albert of Aachen and Others', Μ. Barber επιμ., *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, Ashgate Variorum, Aldershot 1994, 320-326.

Egan, *Medieval Household*: G. Egan, *The Medieval Household, Daily Living c.1150 - c.1450* (Medieval Finds from Excavations in London 6), Λονδίνο 1998.

Egan – Pritchard, *Dress accessories*: G. Egan – F. Pritchard, *Dress accessories c.1150 - c.1450* (Medieval Finds from Excavations in London 3), Λονδίνο 1991.

Ellis, 'Spurs': B.M.A. Ellis, 'Spurs and spur fittings', J. Clark επιμ., *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* (Medieval Finds from Excavations in London 5), Λονδίνο 2004², 124-156.

Εμμανουήλ, «Αγόριανη»: Μ. Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΙΔ' (1987-8), 107-150.

Emmanuel, 'Hairstyles, Headdresses': M. Emmanuel, 'Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium. Hairstyles, Headdresses: Texts and Iconography', *Στέφανος. Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata* (BSI 56), Πράγα 1995, 769-778.

Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις»: Μ. Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις και κεφαλόδεσμοι στο Βυζάντιο», *ΑρΤ* 83 (2002), 14-20.

Εμμανουήλ, «Η γυναικεία κόμμωση»: Μ. Εμμανουήλ, «Η γυναικεία κόμμωση στα χρόνια του Βυζαντίου», Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου επιμ., *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2012, 161-170.

Emmerson, 'Monumental brasses': R. Emmerson, 'Design for mass production: monumental brasses made in Λονδίνο ca. 1420-1485', X. Barral I Altet επιμ., *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge, Colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II – Haute-Bretagne 2-6 mai 1983*, τόμ. III, Παρίσι 1990, 133-171.

Enlart, Chypre: C. Enlart, *L'art gothique et la Renaissance en Chypre*, τόμ. 1-2, Παρίσι 1899.

Enlart, Archéologie française: C. Enlart, *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance*, τόμ. III. *Le costume*, Παρίσι 1916.

Ercegović-Pavlović, 'Cavalier avare': S. Ercegović-Pavlović, 'La tombe de cavalier avare de Mandjelos', *Starinar* 24-25 (1973-1974), 107-113.

Ercegović-Pavlović, Mačvanska Mitrovica: S. Ercegović-Pavlović, *Les Nécropoles Romaines et Médiévales de Mačvanska Mitrovica* (Sirmium XII), Βελιγράδι 1980.

Etzeoglou, 'Mistra': R. Etzeoglou, 'Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra', *JÖB* 32.5 (1982), 513-521.

Ετζέογλου, «'Εγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ»: Ρ. Ετζέογλου, «'Εγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ'. Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΚΣΤ' (2005), 181-192.

Evans, Dress: J. Evans, *Dress in Medieval France*, Οξφόρδη 1952.

Fingerlin, Gürtel: I. Fingerlin, *Gürtel des hohen und späten Mittelalters* (Kunstwissenschaftliche Studien Band XLVI), Μόναχο 1971.

Finó, 'Production du fer': J.F. Finó, 'Notes sur la production du fer et la fabrication des armes en France au Moyen-Âge', *Gladius* 3 (1964), 47-66.

Finó, 'Art militaire': J.F. Finó, 'L'art militaire en France aux XIIIe siècle', *Gladius* 8 (1969), 23-37.

Finó, 'Armées françaises': J.F. Finó, 'Les armées françaises lors de la guerre de cent ans', *Gladius* 13 (1977), 5-23.

Firlet – Zaitz επιμ., Krakow: E. Firlet – E. Zaitz επιμ., *Krakow in Christian Europe, 10th – 13th c.*, κατ. έκθ., The Historical Museum of the City of Krakow, 5 June – 12 November 2006, Κρακοβία 2006.

Fitzgerald, Beth-Shan: G.M. Fitzgerald, *Beth-Shan Excavations 1921-1923. The Arab and Byzantine Levels*, Philadelphia 1931.

Fizzard, 'Shoes': A.D. Fizzard, 'Shoes, Boots, Leggings, and Cloaks: The Augustinian Canons and Dress in Later Medieval England', *JBS* 46.2 (2007), 245-262.

Flori, 'Lance': J. Flori, 'Encore l' usage de la lance... La technique de combat chevaleresque vers l' an 1100', *Cahiers de Civilisation Médiévale Xe-XIIIe siècles* 31 (1988), 213-240.

Flori, Cavalleria: J. Flori, *La cavalleria medievale*, Μπολόνια 2002.

Folda, Crusader Manuscript Illumination: J. Folda, *Crusader Manuscript Illumination at Saint-Jean d'Acre, 1275-1291*, Princeton 1976.

Folda, 'MS lat. 5334': J. Folda, 'Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 5334 and the Origins of the Hospitaller Master', B.Z. Kedar - J. Riley-Smith - R. Hiestand επιμ., *Montjoie: Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, Λονδίνο 1997, 177-187.

Folda, Crusader Art, 1187-1291: J. Folda, *Crusader Art in the Holy Land, From the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187-1291*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2005.

Φούντας, «Βυζαντινές κλειδαριές»: Π. Φούντας, «Βυζαντινές κλειδαριές», *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη – Σεπτέμβριος 1997*, Αθήνα 1997, 201-211.

Φουντάς, «Αιτιολογική πρόταση»: Π. Φουντάς, «Αιτιολογική πρόταση για την ενσωμάτωση δυτικότροπων στοιχείων στους ναούς της Ηλείας: Βλαχέρνα και Καθολική», *Εικοστό ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2009, 124-125.

France, 'Technology': J. France, 'Technology and the Success of the First Crusade', Y. Lev επιμ., *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (The Medieval Mediterranean 9), Leiden - Νέα Υόρκη - Köln 1997, 163-176.

France, Western Warfare: J. France, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*, Νέα Υόρκη 1999.

François, 'Céramiques': V. François, 'Céramiques importés à Byzance: une quasi-absence', *BSI* 58.2 (1997), 387-404.

Frantz, Holy Apostles: A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles* (The Athenian Agora XX), Princeton 1971.

Frugoni, Medieval City: C. Frugoni, *A Day in A Medieval City*, W. McCuaig μεταφρ., Σικάγο - Λονδίνο 2005.

Fulghum-Heintz, 'Work': M. Fulghum-Heintz, 'Work. The Art and Craft of Earning a Living', I. Kalavrezou επιμ., *Byzantine Women and Their World*, κατ. έκθ., Arthur M. Sackler Museum, Harvard University Art Museums, 25 October 2002 – 28 April 2003, Harvard University Art Museums 2003, 139-144.

Gabelić, Lesnovo: S. Gabelić, *The Monastery of Lesnovo*, Βελιγράδι 1998.

Gaier, 'Évolution': C. Gaier, 'L' évolution et l' usage de l' armement personnel au pays de Liège du XII au XIV siècle', *ZHW* 4 (1962), 65-86.

Gaier, 'Arbalète': C. Gaier, 'Quand l' arbalète était une nouveauté. Reflections sur son rôle militaire du Xe aux XIIIe siècle', *Le Moyen Âge* 99 (1993), 210-229.

Garašanin - Garašanin, 'Dobrača': M.V. Garašanin – D. Garašanin, 'La necropole Serbe médiévale de Dobrača', *Starinar* 5-6 (1954-1955), 191-204.

Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα»: Χ. Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14^ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», *Σύμμεικτα* 8 (1989), 83-133.

Gatev, 'Burial Rite': I. Gatev, 'Burial Rite along the Bulgarian Black Sea Coast During the Late Antiquity (4th – 6th Centuries)', M. Rakocija επιμ., *The Days of St. Constantine and Helena, Niš and Byzantium, Sixth Symposium, Niš, 3-5 June 2007*, Niš 2008, 112-124.

Gatev, Kovačevo: P. Gatev, *Agglomération médiévale et nécropole du XIIIe siècle aux environs du village de Kovačevo, département de Pazardzjik* (Fouilles et Recherches XII, Académie Bulgare des Sciences), Σόφια 1985.

Geanakoplos, 'The Battle of Pelagonia': D.J. Geanakoplos, 'Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259', *DOP* 7 (1953), 99-141.

Geanakoplos, Michael Palaeologus: D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge (Mass.) 1959.

Geddes, 'Iron': J. Geddes, 'Iron', J. Blair – N Ramsay επιμ., *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*, Λονδίνο – Rio Grande 1991, 167-188.

Gelichi, Stari Bar: S. Gelichi, *The Archaeology of an Abandoned Town. The 2005 Project in Stari Bar*, Βενετία 2006.

Georgieva, 'Carevec': S. Georgieva, 'Parures et pieces de tissus du palais de Carevec', C. Târnov επιμ., *Le Palais des rois Bulgares pendant le deuxième Royaume Bulgare (XIIIe-XIVe siècle), vol. II: Céramique, objets domestiques et armement, parures et tissus*, Σόφια 1974, 393-415.

Γεωργοπούλου-Βέρρα – Αθανασούλης, «Σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας»: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα – Δ. Αθανασούλης, «Σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205-1430)», Γ. Τουμαζής - A. Pace - M.R. Belgiorno - Σ. Αντωνιάδου επιμ., *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα/Crusades. Myth and Reality*, κατ. έκθ., Λευκωσία 2004, 163-169.

Γερμανίδου, Μελισσοκομία: Σ. Γερμανίδου, *Εκδηλώσεις αγροτικών δραστηριοτήτων στην τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου: το παράδειγμα της μελισσοκομίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.

Gerola, Creta: G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, τόμ. II, Βενετία 1908.

Γερολυμάτου, Αγορές: Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9), Αθήνα 2008.

Gerstel, 'Medieval Morea': S.E.J. Gerstel, 'Art and Identity in the Medieval Morea', A. Laiou – R.P. Mottaheden επιμ., *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D.C. 2001, 263-285.

Gerstel κ.ά., 'Panakton': S.E.J. Gerstel – M. Munn – H.E. Grossman – E. Barnes – A.H. Rohn – M. Kiel, 'A Late Medieval Settlement at Panakton', *Hesperia* 72.2 (2003), 147-234.

Getzov, 'Horbat Bet Zeneta': N. Getzov, 'An Excavation at Horbat Bet Zeneta', *Atiqot* 39 (2000), 75-106, 202-204.

Γιαννούλης, Άρτα: Δ.Γ. Γιαννούλης, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2010.

Gies - Gies, Castle: J. Gies – F. Gies, *Life in a Medieval Castle*, Νέα Υόρκη 1974.

Gies - Gies, Medieval City: J. Gies – F. Gies, *Life in a Medieval City*, Νέα Υόρκη 1969.

Gilchrist, Medieval Life: R. Gilchrist, *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*, Woodbridge 2012.

Gill, 'Small Finds': M.V. Gill, 'The Small Finds', R.M. Harrison επιμ., *Excavations at Saraçhane in Istanbul, τόμ. I: The Excavations, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluses*, Princeton 1986, 226-277.

Gillmor, 'Cavalry': C.M. Gillmor, 'Cavalry, European', *DMA* 3 (1983), 200-208.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Τα 'Μεσόγεια' από την επικράτηση του Χριστιανισμού έως την Οθωμανική κατάκτηση», Κ. Τσούνη επιμ., *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, 148-221.

Goodall – Woodcock, 'Ballots': J. Goodall – T. Woodcock, 'Exhibitions at Ballots, 3: Armorial and Other Pendants', *AntiqJ* 71 (1991), 239-247.

Grabois, 'Nobility and Knighthood': A. Grabois, 'Nobility and Knighthood in the Crusader World', S. Rozenberg επιμ., *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, Ιερουσαλήμ 1999, 125-131.

Grancsay, 'Interrelationships': S.V. Grancsay, 'The Interrelationships of Costume and Armor', *ArtB* 8.6 (1950), 177-188.

Γκράτζιου – Λαζαρίδου επιμ., Βυζαντινό Μουσείο: Ο. Γκράτζιου – Α. Λαζαρίδου επιμ., *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, κατ. έκθ., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29-3-2002 έως 7-1-2003, Αθήνα 2006.

Gregori επιμ., Pittura murale: M. Gregori επιμ., *Pittura murale in Italia. Dal Tardo Duecento ai Primi del Quattrocento*, Τορίνο 1995.

Gregory, Hexamilion: T.E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress* (Isthmia, The American School of Classical Studies at Athens V), Princeton 1993.

Grew – De Neergaard, Shoes: F. Grew – M. De Neergaard, *Shoes and Pattens* (Medieval Finds from Excavations in London 2), Λονδίνο 2001².

Grey, 'The Metalwork': A. Grey, 'The Metalwork', R.P. Harper - D. Pringle επιμ., *Belmont Castle. The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem* (British Academy Monographs in Archaeology αρ. 10), Οξφόρδη 2000, 131-138.

Grigorov, 'Krasen': V. Grigorov, 'The Byzantine Fortress 'Krasen' near Panagyurishte', F. Daim – J. Drauschke επιμ., *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2,2 Schauplätze*, Mainz 2010, 779-806.

Grivaud – Schabel, 'Nicosie': G. Grivaud – C. Schabel, 'La ville de Nicosie', J.-B. DeVaivre – P. Plagnieux επιμ., *L'art gothique en Chypre* (Mémoires de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XXXIV), Παρίσι 2006, 89-108.

Grotowski, Warrior Saints: P.Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)* (The Medieval Mediterranean 87), Leiden - Boston 2010.

Guest κ.ά., 'Small finds': P. Guest – J. Mitchell – E. Nallbani – S. Congecaj, 'The small finds and coins', R. Hodges – W. Bowden – K. Lako επιμ., *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99*, Οξφόρδη 2004, 293-304.

Guillou – Ostuni, Les outils: A. Guillou – G. Ostuni, *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours* (Documents et Recherches sur le Monde Byzantine Néohellénique et Balkanique XIV), τόμ. I-II, Παρίσι 1986.

Gün Işığında: Gün Işığında: İstanbul'un sekizbin yılı Marmaray, Metro ve Sultanahmet kazıları, Κωνσταντινούπολη 2007.

Haldon, 'Aspects': J.F. Haldon, 'Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries', *BMGS* 1 (1975), 11-47.

- Hampe, *Katalog***: T. Hampe, *Katalog der Gewebesammlung des Germanischen Nationalmuseums*, τόμ. 1, Νυρεμβέργη 1896.
- Hanawalt, 'Medieval English Women'**: B.A. Hanawalt, 'Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space', *DOP* 52 (1998), 19-26.
- Hardy, *Longbow***: R. Hardy, *Longbow. A social and military history*, Cambridge 1976.
- Harrison, *Saraçhane***: R.M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, τόμ. I: The Excavations, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluses*, Princeton 1986.
- Hartley – Elliot, *Life and Work***: D. Hartley – M.M. Elliot, *Life and Work of the People of England. The Fourteenth Century*, Λονδίνο 1928.
- Hartley κ.ά. επιμ., *Constantine the Great***: E. Hartley – J. Hawkes – M. Henig – F. Mee επιμ., *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, κατ. έκθ., Yorkshire Museum, 31 March – 29 October 2006, York 2006.
- Henisch, *Fast and Feast***: B.A. Henisch, *Fast and Feast: Food in Medieval Society*, Pennsylvania 1999².
- Henrion – Hunot, 'Cercueil'**: F. Henrion – J.-Y. Hunot, 'Archéologie et technologie du cercueil et du coffrage de bois', H. Galinié – E. Zadora-Rio επιμ., *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A., Orléans, 29 septembre-1er octobre 1994*, Tours 1996, 197-204.
- Herrin, 'Byzantine Provincial Government'**: J. Herrin, 'Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1204', *DOP* 29 (1975), 253-284.
- Hickman – Humphrey, *Farriery***: J. Hickman – M. Humphrey, *Hickman's Farriery*, Λονδίνο 1988².
- Hirschbichler, 'Frankish Gate'**: M. Hirschbichler, 'The Crusader Paintings in the Frankish Gate at Nauplia, Greece: A Historical Construct in the Latin Principality of Morea', *Gesta* 44.1 (2005), 13-30.
- Hoffmann επιμ., *The Year 1200***: K. Hoffmann επιμ., *The Year 1200. A Centennial Exhibition at The Metropolitan Museum of Art*, κατ. έκθ., February 12 through May 10, 1970, τόμ. I, Νέα Υόρκη 1970.
- Holmes, 'Life'**: †U. Holmes Tignor, 'Life among the Europeans in Palestine and Syria in the Twelfth and Thirteenth Centuries', K.M. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. IV, Madison 1977, 3-35.
- Homer, 'Tin, lead and pewter'**: R.F. Homer, 'Tin, lead and pewter', J. Blair – N. Ramsay επιμ., *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*, Λονδίνο – Rio Grande 1991, 57-80.
- Horden, 'Medicine'**: P. Horden, 'A non-natural environment: medicine without doctors and the medieval European hospital', *Hospitals and Healing from Antiquity to the Later Middle Ages*, Variorum Reprints, V, Aldershot 2008, 133-145.
- Houston, *Medieval Costume***: M.G. Houston, *Medieval Costume in England and France. The 13th, 14th and 15th Centuries*, Λονδίνο 1939.
- Huber, *Image and Message***: P. Huber, *Image and Message. Miniatures byzantines de l'Ancien et du Nouveau Testament*, Ζυρίχη 1975.
- Husi – Lorans – Theureau, 'Chinon'**: P. Husi - E. Lorans – C. Theureau, 'Les pratiques funéraires à Saint-Mexme de Chinon du Ve au XVIIIe siècle', *RACF* 29.2 (1990), 131-169.

Hyland, *Medieval Warhorse*: A. Hyland, *The Medieval Warhorse From Byzantium to the Crusades*, Λονδίνο 1996.

Ieronymidou, *Approche archéologique*: M. Ieronymidou, *Approche archéologique des établissements templiers et hospitaliers de Chypre*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι (Σορβόννη) 2001.

Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο: Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1999.

Ilieva, *Frankish Morea*: A. Ilieva, *Frankish Morea, 1205-1262. Socio-Cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991.

Ilieva, ‘Image of Morea’: A. Ilieva, ‘The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of a Gianniotis: The Author of the Tocco Chronicle’, Ε. Χρυσός επιμ., *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990*, Αθήνα 1992, 309-312.

Ilieva, ‘Images of towns’: A. Ilieva, ‘Images of towns in Frankish Morea: the evidence of the ‘Chronicles’ of the Morea and of the Tocco’, *BMGS* 19 (1995), 94-119.

Imhaus, ‘Rites funéraires’: B. Imhaus, ‘Le concept de la mort et les rites funéraires en Chypre’, B. Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae. Les larmes de Chypre*, τόμ. II, Λευκωσία 2004, 81-88.

Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae*: B. Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae. Les larmes de Chypre*, τόμ. I-II, Λευκωσία 2004.

Ίωαννιδάκη-Ντοστόγλου, «Παραστάσεις»: Ε. Ίωαννιδάκη-Ντοστόγλου, «Παραστάσεις πολεμιστών και κυνηγών στα βυζαντινά άγγεία», *ΑΔ* 36 (1981) Μελέτες, 127-138.

Η Πολιτεία του Μυστρά: Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Η Πολιτεία του Μυστρά, κατ. έκθ., Μυστράς, Αύγουστος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001.

Ivanišević, ‘Caričin Grad’: V. Ivanišević, ‘Caričin Grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town’, F. Daim – J. Drauschke επιμ., *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2,2 Schauplätze*, Mainz 2010, 747-775.

Ivanišević – Bugarski, ‘Les étriers byzantins’: V. Ivanišević – I. Bugarski, ‘Les étriers byzantins: la documentation du Balkan central’, S. Lazaris επιμ., *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des journées d’étude internationales organisées par l’ UMR 7044 (Étude des civilisations de l’ antiquité), Strasbourg, 6-7 novembre 2009* (Bibliothèque de l’ antiquité tardive 22), Παρίσι 2012, 135-142.

Iverson, ‘Gattelusi’: E.A. Iverson, ‘Funerary Monuments of the Gattelusi at Mytilene’, *BSA* 87 (1992), 423-437.

Iverson, ‘Tomb monuments’: E.A. Iverson, ‘Latin tomb monuments in the Levant 1204 – ca. 1450’, P. Lock – G.D.R. Sanders επιμ., *The Archaeology of Medieval Greece*, Λονδίνο 1996, 91-106.

Jacoby, ‘Archontes’: D. Jacoby, ‘Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque’, *TM* 2 (1967), 421-481, επανέκδοση στο *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine (XIIIe-XVe siècles)*, Variorum Reprints, VI, Λονδίνο 1975.

Jacoby, *La féodalité en Grèce*: D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les ‘Assises de Roumanie’: sources, application et diffusion*, τόμ. I-II, Παρίσι – La Haye 1971.

Jacoby, ‘Littérature’: D. Jacoby, ‘La littérature française dans les états latins de la Méditerranée orientale à l’ époque des croisades: diffusion et création’, *Essor et fortune de la chanson de geste dans l’ Europe et l’ Orient latin. Actes du IXe Congrès*

International de la Société Rencesvals pour l' Étude des Épopées Romanes (Padoue-Venise 1982), Modena 1984, 617-646, επανέκδοση στο *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Variorum Reprints, II, Northampton 1989.

Jacoby, 'Knightly Values': D. Jacoby, 'Knightly Values and Class Consciousness in the Crusader States of the Eastern Mediterranean', *MHR* 1 (1986), 158-186, επανέκδοση στο *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Variorum Reprints, I, Northampton 1989.

Jacoby, 'Continuity and Change': D. Jacoby, 'From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change', B. Arbel – B. Hamilton – D. Jacoby επιμ., *Latins and Greeks in the eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989, 1-44, επανέκδοση στο *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum Reprinted, VIII, Aldershot 2001.

Jacoby, 'Social Evolution': D. Jacoby, 'Social Evolution in Latin Greece', K.M. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. VI, Madison 1989, 175-221.

Jacoby, 'Silk in Western Byzantium': D. Jacoby, 'Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade', *BZ* 84/85 (1991/1992), 452-500, επανέκδοση στο *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Variorum Reprinted, VII, Aldershot 1997.

Jacoby, 'Silk production': D. Jacoby, 'Silk production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports', H.A. Kalligas επιμ., *Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions – Reports – Statistics, in Honor of Sir Steven Runciman*, Μονεμβασία 1994, 41-61, επανέκδοση στο *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Variorum Reprinted, VIII, Aldershot 1997.

Jacoby, 'Venezia d' oltremare': D. Jacoby, 'La Venezia d' oltremare nel secondo Duecento', G. Cracco – G. Ortalli επιμ., *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima, II. L'età del Comune*, Ρώμη 1995, 263-299.

Jacoby, 'Silk crosses the Mediterranean': D. Jacoby, 'Silk crosses the Mediterranean', G. Airaldi επιμ., *Le vie del Mediterraneo. Idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI)*, Genova, 19-20 aprile 1994 (Università degli studi di Genova, Collana dell' Istituto di storia del medioevo e della espansione europea 1), Γένοβα 1997, 55-79, επανέκδοση στο *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Ashgate Variorum, X, Aldershot 2001.

Jacoby, 'Italian Migration': D. Jacoby, 'Italian Migration and Settlement in Latin Greece', H.E. Mayer επιμ., *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 37), Μόναχο 1997, 97-127, επανέκδοση στο *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum Reprinted, IX, Aldershot 2001.

Jacoby, 'Trade of Acre': D. Jacoby, 'The Trade of Crusader Acre in the Levantine Context: an Overview', *ASdS* 3 (1998), 103-120.

Jacoby, 'Silk textiles': D. Jacoby, 'The production of silk textiles in Latin Greece', *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα, ημερίδα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 8 Φεβρουάριου 1997*, Αθήνα 2000, 22-35, επανέκδοση στο *Commercial Exchange Across the Mediterranean*, Variorum Reprinted, XII, Aldershot 2005.

Jacoby, 'Changing': D. Jacoby, 'Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West', A. Laiou – R.P. Mottaheden επιμ., *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (Dumbarton Oaks Research Library and

Collection), Washington D.C. 2001, 197-233, επανέκδοση στο *Commercial Exchange Across the Mediterranean*, Variorum Reprinted, IX, Aldershot 2005.

Jacoby, 'Silk Economics': D. Jacoby, 'Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West', *DOP* 58 (2004), 197-240.

Jacoby, 'Acre': D. Jacoby, 'Aspects of Everyday Life in Frankish Acre', *Crusades* 4 (2005), 73-105.

Jacoby, 'After the Fourth Crusade': D. Jacoby, 'After the Fourth Crusade: The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States', J. Shepard επιμ., *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*, Cambridge 2008, 759-778.

Jacoby, 'Peasant Mobility': D. Jacoby, 'Peasant Mobility across the Venetian, Frankish and Byzantine Borders in Latin Romania', C. Maltezou – A. Tzavara – D. Vlassi επιμ., *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, Βενετία 2009, 525-539.

Jakobson, Cherson: A. Jakobson, *Rannesrednevekovyj Cherson*, Μόσχα - Λένινγκραντ 1959.

Jakšić, 'Croatian art': W. Jakšić, 'Croatian art in the 2nd half of the 9th century', *HAM* 3 (1997), 41-54.

Janković, 'Kladovo': Đ. Janković, 'Le mobilier archéologique de la nécropole et de la forteresse près de Kladovo', *Starinar* 24-25 (1973-1974), 201-226.

Johns, 'Pilgrims' Castle. The Faubourg': C.N. Johns, 'Excavations at Pilgrims' Castle ('Atlit). The Faubourg and its Defences', *QDAP* 1 (1931), 111-129.

Johns, 'Pilgrims' Castle; The Ancient Tell': C.N. Johns, 'Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit, (1932); The Ancient Tell and the Outer Defenses of the Castle', *QDAP* 3 (1934), 145-164.

Johns, 'Pilgrims' Castle; Stables': C.N. Johns, 'Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit, (1932-3); Stables at the South-West of the Suburb', *QDAP* 5 (1936), 31-60.

Johns, Pilgrims' Castle: C.N. Johns, *Pilgrims' Castle ('Atlit), David's Tower (Jerusalem) and Qal'at ar-Rabad ('Ajlun)*, Aldershot 1997.

Jones, Chaucer's Knight: T. Jones, *Chaucer's Knight: The Portrait of a Medieval Mercenary*, Λονδίνο 1980.

Jope, 'Iron Spurs': E.M. Jope, 'The Tinning of Iron Spurs: A Continuous Practice from the Tenth to the Seventeenth Century', *Oxoniensia* 21 (1956), 35-42.

Jovanović, 'Lukovit-Mušat': V. Jovanović, 'Considerations sur la necropole médiévale Lukovit-Mušat près de Loveč en Bulgarie', *Starinar* 38 (1987), 111-132.

Joyner, 'Cooking Wares at Corinth': L. Joyner, 'Byzantine and Frankish Cooking Wares at Corinth, Greece: Changes in Diet, Style and Raw Material Exploitation', A. Sinclair – E. Slater – J. Gowlett επιμ., *Archaeological Sciences 1995. Proceedings of a Conference on the Application of Scientific Techniques to the Study of Archaeology, Liverpool, July 1995* (Oxbow Monograph 64), Οξφόρδη 1997, 82-87.

Joyner, 'Cooking Pots': L. Joyner, 'Cooking Pots as Indicators of Cultural Change. A Petrographic Study of Byzantine and Frankish Cooking Wares from Corinth', *Hesperia* 76.1 (2007), 183-227.

Kajmaković, 'Dobrun': Z. Kajmaković, 'Peinture de Dobrun', *Starinar* 13-14 (1962-1963), 251-260.

Καλαμαρά, «Αμφίεση»: Π. Καλαμαρά, «Η αμφίεση των κατοίκων του Μυστρά», *Η Πολιτεία του Μυστρά. Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*, κατ. έκθ., Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς 2001, Αθήνα 2001, 143-147.

Καλαμαρά, «Το ένδυμα στο Μυστρά»: Π. Καλαμαρά, «Το ένδυμα στο Μυστρά κατά την όψιμη παλαιολόγεια περίοδο: στοιχεία από την ανασκαφή των τάφων της Αγίας Σοφίας», *Το ένδυμα μιας βυζαντινής πριγκίπισσας, Αρχαιολογικά υφάσματα από την Αγία Σοφία του Μυστρά / Parure d'une princesse byzantine. Tissus archeologiques de Sainte Sophie de Mistra*, Musée d' Art et d' Histoire de Gèneve, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης, Γενεύη 2002, 113-118.

Καλαμαρά, «Ενδυματολογικό σύνολο»: Π. Καλαμαρά, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *ΑρΤ* 83 (2002), 8-13.

Kalamara, 'Vêtement': P. Kalamara, 'Le vêtement byzantin ou syrien en Chypre d' après les pierres tombales', B. Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae. Les larmes de Chypre*, τόμ. II, Λευκωσία 2004, 107-137.

Kalamara, 'Clothing': P. Kalamara, 'Clothing and Personal Adornment. The Semantics of Attire', A. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – A. Tourta επιμ., *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, Αθήνα 2013, 223-227.

Kalavrezou-Maxeiner, Steatite: I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Βιέννη 1985.

Kalligas, Monemvasia: H.A. Kalligas, *Byzantine Monemvasia: The Sources*, Μονεμβασία 1990.

Kalokyris, Crete: K. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, Νέα Υόρκη 1973.

Kalopissi-Verti, Dedicatory inscriptions: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth century churches of Greece* (TIB 5), Βιέννη 1992.

Kalopissi-Verti, 'Lordship of Athens and Thebes': S. Kalopissi-Verti, 'Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence', P. Edbury – S. Kalopissi-Verti επιμ., *Archaeology and the Crusades, Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 February 2005*, Αθήνα 2007, 1-33.

Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις»: Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα», Π.Λ. Βοκοτόπουλος διευθ., *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-12 Μαρτίου 2004*, Αθήνα 2007, 63-81.

Kalopissi-Verti, 'Narthex': S. Kalopissi-Verti, 'The Murals of the Narthex. The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries', A. Weyl Carr – A. Nicolaïdès επιμ., *Asinou Across Time. Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa*, Cyprus (Dumbarton Oaks Research Library and Collection), Washington D.C. 2012, 115-208.

Καλπαζής επιστ. επιμ., Ελεύθερνα: Θ. Καλπαζής επιστ. επιμ., *Ελεύθερνα Τομέας II. 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Ρέθυμνο 2008.

Κανάκη – Μπιλμέζη, «Ανασκαφική έρευνα»: Ε. Κανάκη – Χ. Μπιλμέζη, «Ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Πέτρο των Δομηνικανών 2007-2008», Μ. Ανδριανάκης – Π. Βαρθαλίτου – Ι. Τζαχίλη επιστ. επιμ., *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2, Παρκτικά της 2^{ης} Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010, Ρέθυμνο 2012, 346-355.

Κανελλόπουλος – Λεκέα, «Tagliacozzo»: Ν.Σ. Κανελλόπουλος – Ι.Κ. Λεκέα, «Η βυζαντινή πολεμική τακτική εναντίον των Φράγκων κατά τον 13^ο αιώνα και η μάχη του Tagliacozzo», *ByzSym* 19 (2009), 63-81.

Κανελλόπουλος, «Στρατιωτική εκγύμναση»: Ν.Σ. Κανελλόπουλος, «Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)», *ByzSym* 22 (2012), 157-171.

Κανονίδης, «Ανασκαφή»: Ι. Κανονίδης, «Σωστική ανασκαφή στο χώρο της πλατείας Κυπρίων Αγωνιστών (Διοικητηρίου)», *AEMΘ* 4 (1990), 259-267.

Κανονίδης, «Υστεροβυζαντινά κοιμητήρια Θεσσαλονίκης»: Ι. Κανονίδης, «Νεότερα στοιχεία από τις ανασκαφές του 1998 σχετικά με τα υστεροβυζαντινά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 12 (1998), 183-194.

Karageorghis, 'Chypre': V. Karageorghis, 'Croniques des fouilles à Chypre en 1985', *BCH* 110 (1986), 823-880.

Karailiev, 'Trapezitsa Castle': P. Karailiev, 'The military building by the North Gate of the Trapezitsa Castle in Veliko Turnovo', *APXEOΛOΓIЯ* 50 (2009), 68-76.

Karapidakis, 'Lecture politique': N. Karapidakis, 'Lecture politique de la periode de la 'domination franque' dans les pays et les territoires grecs', *MC* 1 (2011), 129-141.

Καρποδίνη-Δημητριάδη, Κάστρα Πελοποννήσου: Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990.

Karpozilos, 'Realia': A. Karpozilos, 'Realia in Byzantine Epistolography XIII-XV c.', *BZ* 88 (1995), 68-84.

Kartsonis, Anastasis: A.D. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton 1986.

Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες»: Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Τρεις ταφόπλακες της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991) Μελέτες, 191-196.

Κάσδαγλη, «Ταφικά μνημεία της ιπποτοκρατίας»: Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Τα ταφικά μνημεία της ιπποτοκρατίας στη Ρόδο», *ΔΕΓΕΕ* 11 (2001), 121-143.

Kasdagli – Katsioti – Michaelidou, 'Archaeology on Rhodes': Α.-Μ. Kasdagli – Α. Katsioti – Μ. Michaelidou, 'Archaeology on Rhodes and the Knights of Saint John of Jerusalem', P. Edbury – S. Kalopissi-Verti επιμ., *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 February 2005*, Αθήνα 2007, 35-62.

Kazhdan, 'Smith': A. Kazhdan, 'Smith', *ODB* III (1991), 1918-1919.

Kazhdan, 'Latins and Franks': †Α. Kazhdan, 'Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century', Α.Ε. Laiou – R.P. Mottahedeh επιμ., *The Crusades from the Perception of Byzantium and the Muslim World* (Dumbarton Oaks Research Library and Collection), Washington D.C. 2001, 83-100.

Kefala, 'Jacques de Bourbon': K. Kefala, 'L' icône de Saint Jean de Précurseur du chevalier Jacques de Bourbon à la cathédrale d' Apt', *CahArch* 53 (2009-2010), 143-157.

Kepeska, 'Trpčeva Crkva': L. Kepeska, 'Finds from Trpčeva Crkva', *MAA* 14 (1993-1995), 213-224.

Κιουσοπούλου, «Στοιχεία ενδυμασίας»: Τ. Κιουσοπούλου, «Στοιχεία της βυζαντινής ενδυμασίας κατά την ύστερη εποχή: Τα καπέλα», Χ.Γ. Αγγελίδη επιστ. επιμ., *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13), Αθήνα 2004, 187-196.

Kirpičnikov, 'Russische Waffen': A.N. Kirpičnikov, 'Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts', *ZHW* 1986.2, 85-129.

Kitsiki-Panagopoulos, *Monasteries*: B. Kitsiki-Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο – Λονδίνο 1979.

Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός»: Μ. Κιτσίκη-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερκιανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13^ο και 14^ο αιώνα», Β. Κόντη επιμ., *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4^{ος} – 15^{ος} αι.* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14), Αθήνα 2004, 291-308.

Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*: J. Koder – Fr. Hild, *Hellas und Thessalia* (TIB 1), Βιέννη 1970.

Koder, 'Meat': J. Koder, 'Stew and salted meat – opulent normality in the diet of every day?', L. Brubaker – K. Linardou επιμ., *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. In Honour of Professor A.A.M. Bryer*, Aldershot 2007, 59-72.

Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις»: Χ. Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5^{ος} – 15^{ος} αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, ειδικό θέμα του 22^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004, 221-241.

Kolias, *Byzantinische Waffen*: T.G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (ByzVindo 17), Βιέννη 1988.

Κόλιας, «Πολεμική τεχνολογία»: Τ. Κόλιας, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18 (1989), 18-31.

Kolias, 'Military Aspects': T.G. Kolias, 'Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders', A. Laiou επιμ., *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences* (Réalités Byzantines 10), Παρίσι 2005, 123-138.

Kolias, 'Horse': T.G. Kolias, 'The Horse in the Byzantine World', S. Lazaris επιμ., *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des journées d'étude internationales organisées par l' UMR 7044 (Étude des civilisations de l' antiquité)*, Strasbourg, 6-7 novembre 2009 (Bibliothèque de l' antiquité tardive 22), Παρίσι 2012, 87-97.

Kontogiannis, 'Lippomano Chapel': N.D. Kontogiannis, 'What Did Syropoulos Miss? Appreciating the Art of the Lippomano Chapel in Venetian Negroponte', *Themes and Problems in Sylvester Syropoulos Memoirs, Book IV. A Byzantine View of Politics and Culture in the 15th Century Mediterranean*, Ashgate 2014, υπό έκδοση.

Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία τῆς Ρόδου*: Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία τῆς Ρόδου, I: Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1977.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ἄσημι λαβοράδο καὶ χρυσάφι φίνον'»: Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ἄσημι λαβοράδο καὶ χρυσάφι φίνον': Αρχαϊκὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀργυροχοΐα καὶ τὴ χρυσοχοΐα στὴν Κρήτη τῆς βενετικῆς περιόδου», *Πεπραγμένα τοῦ Ἡ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β1, Ἡράκλειο 2000, 365-380.

Κορδῶσης, «Κατάκτηση»: Μ.Σ. Κορδῶσης, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 53-194.

- Κορδώσης, «Αράκλοβον»:** Μ.Σ. Κορδώσης, «Ταύτιση του βυζαντινού κάστρου Αράκλοβον (Αλβαινα Ηλείας)», *Δωδώνη* 18 (1989), 63-91.
- Κορδώσης, «Κάστρα»:** Μ.Σ. Κορδώσης, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων. Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά», *Αφιέρωμα στον Ν.Γ. Hammond* (Μακεδονικά 7 Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1997, 251-260.
- Κορδώσης, «Acciaiuoli»:** Μ.Σ. Κορδώσης, «Κάστρα, πύργοι και φρουρές στὸν Μορέα, ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli», *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 2001-2002, 581-588.
- Κουκουλές, «Γεύματα»:** Φ.Ι. Κουκουλές, «Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 97-160.
- Κουκουλές, Λαογραφικά:** Φ.Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1950.
- Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός:** Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Α΄-ΣΤ΄, Ἀθῆναι 1948-1955.
- Κουρέας, «Εγκαθίδρυση»:** Ν. Κουρέας, «Ἡ εγκαθίδρυση τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας στὴν Πάτρα μετὰ τὸ 1204: Ομοιότητες καὶ διαφορές μετὰ τὴν περίπτωση τῆς Κύπρου», *Πρακτικὰ τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος – Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1998, 411-420.
- Koureas, 'Economy':** Ν. Koureas, 'Economy', Α. Nicolaou-Konnari – C. Schabel επιμ., *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, Leiden – Boston 2005, 103-156.
- Kourelis, Rural archaeology:** Κ. Kourelis, *Monuments of rural archaeology. Medieval settlements in the Northwestern Peloponnese*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πενσυλβάνια, Φιλαδέλφεια 2003.
- Kouzon, 'Dolishte':** C. Kouzon, 'A Find of Medieval Iron Objects from a Fortress near the Village of Dolishte, Varna District (Bulgarian Black Sea Coast)', *ArchBul* 4.2 (2000), 85-91.
- Krekić, Dubrovnik:** Β. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Παρίσι – Χάγη 1961.
- Kroll, Tiere im Byzantinischen Reich:** Η. Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 87), Mainz 2010.
- Ξανθάκη, «Ανισαράκι Κανδάνου»:** Θ. Ξανθάκη, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι Κανδάνου: Ο κύκλος της αγίας, οι αφιερωτές, η χρονολόγηση», *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τόμ. ΛΑ΄ (2010), 71-86.
- Ευγγόπουλος, Μικρογραφίαι:** Ά. Ευγγόπουλος, *Αί μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας* (Βιβλιοθήκη του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν 2), Ἀθῆναι – Βενετία 1966.
- Kyriakidis, Warfare:** S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453* (History of Warfare 67), Leiden-Boston 2011.
- Laiou, 'Byzantine Village':** Α.Ε. Laiou, 'The Byzantine Village (5th - 14th Century)', J. Lefort – C. Morrisson – J.P. Sodini επιμ., *Les villages dans l' empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Παρίσι 2005, 31-54.

Λαΐου, «Αγροτική οικονομία»: Α.Ε. Λαΐου, «Η αγροτική οικονομία (13^{ος} – 15^{ος} αιώνας)», Α.Ε. Λαΐου γεν. επιμ., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τόμ. Α', Αθήνα 2006, 495-574.

Λαμπάκης, «Ἐκθεσις»: Γ. Λαμπάκης, «Ἐκθεσις τῶν περὶ τὸ ἔτος 1891 πεπραγμένων», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τόμ. 1 (1892), 96-99.

Λαμπροπούλου, «Πανηγύρεις»: Α. Λαμπροπούλου, «Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ/ΙΒΕ*, Αθήνα 1989, 291-310.

Λαμπροπούλου – Πανοπούλου, «Φραγκοκρατία και Δεσποτάτο»: Α. Λαμπροπούλου – Α. Πανοπούλου, «Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως», *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} – 15^{ος} αι.)* (ΕΙΕ, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις), Αθήνα 2000, 59-87.

Λάμπρος, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀνδραβίδι»: Σ. Λάμπρος, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀνδραβίδι», *ΝΕ* 17 (1923), 101-103.

Langley, Ζωή στο Μεσαίωνα: A. Langley, *Ζωή στο Μεσαίωνα*, Μ. Λάβδα μεταφρ., Αθήνα 1997.

Latham – Paterson, Saracen archery: J.D. Latham – W.F. Paterson, *Saracen archery. An English translation of a Mameluke work of archery (ca. A.D. 1368)*, Λονδίνο 1970.

Lazaris, 'Étrier': S. Lazaris, 'Considérations sur l' apparition de l' étrier: contribution à l' histoire du cheval dans l' Antiquité tardive', A. Gardeisen επιμ., *Les équidés dans le monde méditerranéen antique. Actes du colloque par l' École française d' Athènes, le Centre Camille Jullian et l' UMR 5140 du CNRS, Athènes, 26-28 Novembre 2003*, Παρίσι 2005, 275-288.

Lazaris, 'Fer à clous': S. Lazaris, 'Considérations sur l' apparition du fer à clous: Contribution à l' histoire du cheval dans l' Antiquité tardive', V. Ortoleva – M.R. Petringa επιμ., *La veterinaria antica e medievale. Testi greci, latini, arabi e romanzì, Atti del II Convegno internazionale, Catania 3-5 ottobre 2007* (Biblioteca di Sileno 2), Lugano 2009, 259-292.

Lazaris, 'Cheval': S. Lazaris, 'Rôle et Place du Cheval dans l'Antiquité tardive: Questions d' Ordre Économique et Militaire', Η. Αναγνωστάκης - Τ.Γ. Κόλιας - Ε. Παπαδοπούλου επιστ. επιμ., *Ζωά και Περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αιώνας)* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συνέδρια 21), Αθήνα 2011, 245-272.

Legrand, 'Relation du pèlerinage': L. Legrand, 'Relation du pèlerinage à Jerusalem de Nicholas de Martoni, notaire italien (1394-1395)', *ROL* 3 (1895), 566-669.

Leone de Castris, 'Pittura': P. Leone de Castris, 'Pittura del Duecento e del Trecento a Napoli e nel Meridione', Ε. Castelnuovo επιμ., *La pittura in Italia. Il Duecento e il Trecento*, τόμ. ΙΙ, Ρώμη 1985, 461-513.

Lepage, Medieval Armies: J.-D. Lepage G.G., *Medieval Armies and Weapons in Western Europe. An Illustrated History*, Jefferson (Βόρεια Καρολίνα) – Λονδίνο 2005.

Leslie Shear, 'Agora': T. Leslie Shear, 'Discoveries in the Agora in 1939', *AJA* 43 (1939), 577-588.

L'Europe Gothique: L'Europe Gothique, XIIe-XIVe siècles, κατ. έκθ., Musée du Louvre, 2 avril - 1er juillet 1968, Παρίσι 1969.

Levi Pisetzky, Storia del costume: R. Levi Pisetzky, *Storia del costume in Italia*, τόμ. ΙΙ, Μιλάνο 1964.

- Lindahl – Jensen, ‘Slagelse 1883’**: F. Lindahl – J.S. Jensen, ‘Skattefundet fra Slagelse 1883’, *ANOH* 1983, 123-182.
- Lock, ‘Military Orders’**: P. Lock, ‘The Military Orders in Mainland Greece’, M. Barber επιμ., *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, Ashgate Variorum, Aldershot 1994, 333-339.
- Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο***: P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Γ. Κουσουνέλος μεταφρ., Αθήνα 1998.
- Lock, ‘Castles’**: P. Lock, ‘Castles and Seigneurial Influence in Latin Greece’, A.V. Murray επιμ., *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies 1095-1500, Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds, 10-13 July 1995*, Turnhout 1998, 173-186.
- Longnon, *L’empire latin***: J. Longnon, *L’empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Παρίσι 1949.
- Longnon, ‘Rattachement’**: J. Longnon, ‘Le Rattachement de la principauté de Morée au royaume de Sicile en 1267’, *Journal des Savants* 1942, 134-143.
- Lorren – Leenhardt – Lemièrre, ‘Rubercy’**: C. Lorren – M. Leenhardt – J. Lemièrre, ‘Le château de Rubercy (Calvados). Étude de la demeure principale (c. 1150-1204)’, *ArchM* 7 (1977), 109-178.
- Λούβη-Κίζη, «Εργαλεία υφαντικής»**: Α. Λούβη-Κίζη, «Εργαλεία υφαντικής μέσα από τη βυζαντινή και τη μεσαιωνική τέχνη», *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη – Σεπτέμβριος 1997*, Αθήνα 1997, 659-671.
- Lurier, *Crusaders as Conquerors***: H.E. Lurier, *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, Νέα Υόρκη 1964.
- Luttrell, ‘Principality of Achaëa in 1377’**: A.T. Luttrell, ‘The Principality of Achaëa in 1377’, *BZ* 57 (1964), 340-345.
- Lymberopoulou, *Kavalariana***: A. Lymberopoulou, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana. Art and Society on Fourteenth century Venetian-dominated Crete*, Λονδίνο 2006.
- MacKay, ‘Pottery’**: †T.S. MacKay, ‘Pottery of the Frankish Period, 13th and early 14th Century’, C.K. Williams II – Bookidis N. επιμ., *Corinth XX. The Centenary, 1896-1996*, Princeton 2003, 401-422.
- MacKinney, *Medical Illustrations***: L. MacKinney, *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts*, Λονδίνο 1965.
- Madou, *Costume civil***: M. Madou, *Le costume civil*, Turnhout 1986.
- Magdalino, ‘Literary Perception’**: P. Magdalino, ‘The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos’, *BSI* 48 (1987), 28-38.
- Μακροπούλου, «Νεκροταφείο Μονής Βλατάδων»**: Δ. Μακροπούλου, «Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της Μονής Βλατάδων», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 255-309.
- Μακροπούλου – Τζιτζιμπάση, «Κασσάνδρου 90»**: Δ. Μακροπούλου – Α. Τζιτζιμπάση, «Σωστική ανασκαφική έρευνα στην οδό Κασσάνδρου 90», *AEMΘ* 7 (1993), 355-372.
- Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Έλλάδα»**: Χ. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Έλλάδα – Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», *ΙΕΕ Θ’* (1979), 244-278.

- Μαλτέζου, «Βενετική Μόδα στην Κρήτη»:** Χ.Α. Μαλτέζου, «Βενετική Μόδα στην Κρήτη (Τα φορέματα μιας Καλλεργοπούλας)», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 1, Αθήνα 1986, 139-147.
- Maltezos, 'Métiers':** C. Maltezos, 'Métiers et salaires en Crète vénitienne (XVe siècle)', *BF* 12 (1987), 321-341.
- Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες»:** Χ. Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13^ο αιώνα, Ιστορική εισαγωγή», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΚΑ' (2000), 9-16.
- Maneva – Ananiev, 'Keramidarka – Mokrino':** E. Maneva – J. Ananiev, 'Keramidarka – Mokrino village near Strumica, 1988', *MAA* 11 (1987-1989), 215-226.
- Mango, 'Addendum':** C. Mango, 'Addendum to the Report of Everyday Life', *JÖB* 32.1 (1982), 252-256.
- Μαντάς, «Οικιακές εργασίες»:** Α.Γ. Μαντάς, «Παραστάσεις με οικιακές εργασίες γυναικών στη βυζαντινή τέχνη. Μια πρώτη προσέγγιση», Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου επιμ., *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2012, 55-70.
- Marchese, Forchetta:** P. Marchese, *L'invenzione della forchetta*, Soveria Mannelli 1989.
- Μαρκή, «Λουλουδιές»:** Ε. Μαρκή, «Λουλουδιές 1999», *AEMΘ* 13, 1999 (2001), 425-433.
- Μαρκή, «Κοιμητήρια»:** Ε. Μαρκή, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΚΓ' (2002), 163–176.
- Martin, Armour and Weapons:** P. Martin, *Armour and Weapons*, Λονδίνο 1968.
- Mašov, 'Gradešnica':** S. Mašov, 'La necropole médiévale près du village Gradešnica, dep. De Vraca', *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe s.)*, Σόφια 1979, 31-47.
- Masson, 'Horse Management':** G. Masson, 'Horse Management in Medieval Renaissance Italy', *CLA* 1952, 188-190.
- Ματθαίου, «Ιδιωτική αποταμίευση»:** Μ. Ματθαίου, «Ιδιωτική αποταμίευση και διαχείριση χρήματος κατά τους παλαιολόγειους χρόνους (13^{ος}-15^{ος} αι.)», Κ. Μπουραζέλης – Κ. Μειδάνη επιμ., *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην ελληνική ιστορία*, Αθήνα 2011, 321-357.
- McCabe, Hippitrica:** A. McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine. The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippitrica*, Οξφόρδη 2007.
- McDonald – Coulson – Rosser επιμ., Nichoria:** W.A. McDonald – W.D.E. Coulson – J. Rosser επιμ., *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, vol. III: Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983.
- Megaw, 'Chronology':** A.H.S. Megaw, 'The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches', *BSA* 32 (1931-32), 90-130.
- Megaw, 'Saranda Colones':** A.H.S. Megaw, 'Excavations at 'Saranda Colones' Paphos', *RDAC* 1971, 117-146.
- Megaw, 'Paphos':** A.H.S. Megaw, 'Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970-1971', *DOP* 26 (1972), 322-345.
- Μελίδου-Κεφαλά, «Ψωμί»:** Ν. Μελίδου-Κεφαλά, «Ψωμί άγιο και δαιμονικό», Χ. Γκατζόλης επιμ., *Ο Πολιτισμός στο Τραπέζι*, Θεσσαλονίκη 2010, 125-131.
- Metcalf, 'Currency':** D.M. Metcalf, 'The Currency of deniers tournois in Frankish Greece', *BSA* 55 (1960), 38-59.

Meyer, Women: M. Meyer, *An Obscure Portrait. Imaging Women's Reality in Byzantine Art*, Λονδίνο 2009.

Μιχαηλίδου – Χατζηχριστοδούλου επιμ., Μόρφου: Λ. Μιχαηλίδου – Χ.Α. Χατζηχριστοδούλου επιμ., *Η Μόρφου ως Θεομόρφου. Του χθες του σήμερα και του αύριο*, κατ. έκθ., Λευκωσία 2011.

Mikulčić, 'Scupi': I. Mikulčić, 'Tombes de Haute Époque Romaine à inhumations de Scupi', *Starinar* 24-25 (1973-1974), 89-102.

Μηλιατζίδου-Ιωάννου, «Σινιά»: Ε. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, «Χάλκινα σφυρήλατα σινιά και ή διακόσμησή τους στο βορειοελλαδικό χώρο», *Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Αλεξανδρούπολη 1976* (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου 186), Θεσσαλονίκη 1980, 697-832.

Milinković, 'Die Byzantinische Höhenanlage': M. Milinković, 'Die Byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien-ein Beispiel aus dem Nördlichen Illyricum des 6. Jh.', *Starinar* 51 (2001), 71-133.

Miller, 'Hospitals': Miller T.S., 'The Knights of Saint John and the Hospitals of the Latin West', *Speculum* 35.4 (1978), 709-733.

Miller, «Ανδραβίδα»: W. Miller, «Ανδραβίδα, λησμονημένη γαλλική πρωτεύουσα», Σ.Π. Λάμπρος μεταφρ., *NE* 21 (1927), 389-392.

Millet, Mistra: G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles* (Monuments de l' Art Byzantin II), τόμ. I-II, Παρίσι 1910.

Millet, L'école grecque: G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.

Millet, Yugoslavie: G. Millet, *La peinture du moyen âge en Yugoslavie*, τόμ. III, Παρίσι 1962.

Millet - Velmans, Yugoslavie: G. Millet - T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yugoslavie*, τόμ. IV, Παρίσι 1969.

Μυλοποταμιτάκη, «Ενδυμασία»: Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Η ενδυμασία της γυναίκας στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας», *ΑρΤ* 21 (1986), 47-51.

Μυλοποταμιτάκη, «Βυζαντινή γυναικεία φορεσιά»: Κ.Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *ΚρητΕστ* περ. Δ', τόμ. 1 (1987), 110-118.

Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις»: Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφημένες παραστάσεις των κτητόρων-αφιερωτών της Κρήτης», *Ειλαπίνη, Τόμος τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, 139-150.

Milošević, 'Save': P. Milošević, 'Trouvailles romaines dans la Save près de Sremska Rača', *Starinar* 31 (1980), 35-41.

Minić, Mačvanska Mitrovica: D. Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica* (Sirmium XI), Βελιγράδι 1980.

Minić – Vukadin, Stalać: D. Minić – O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać – Medieval Stalać*, Βελιγράδι 2007.

Mitchell, 'Skeletal Remains from Tel Jezreel': P. Mitchell, 'Pathology in the Crusader Period: Human Skeletal Remains from Tel Jezreel', *Levant* 26 (1994), 67-71.

Mitchell, Aşvan Kale: S. Mitchell, *Aşvan Kale. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia. I. The Hellenistic, Roma and Islamic Sites* (BAR International Series 80), Οξφόρδη 1980.

- Mitrevski – Temov, ‘Isar – Marvinci’:** D. Mitrevski – S. Temov, ‘New Finds from Isar – Marvinci – 1997 Researches, Trench I’, *MAA* 15 (1996-1997), 135-156.
- Moore, Tille Höyük:** J.M. Moore, *Tille Höyük I. The Medieval Period* (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 14), Οξφόρδη 1993.
- Morgan, Early Gothic Manuscripts (I):** N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts (I) 1190-1250* (A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles), Λονδίνο 1982.
- Morgan, Early Gothic Manuscripts (II):** N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts (II) 1250-1285* (A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles), Λονδίνο 1988.
- Μοσχονάς, «Παρουσία Ραγουσαίων»:** Ν.Γ. Μοσχονάς, «Παρουσία Ραγουσαίων στην Πελοπόννησο (13^{ος} – 15^{ος} αιώνας)», *ΛακΣπ* 11 (1992), 555-569.
- Mosher Stuard, Gilding the Market:** S. Mosher Stuard, *Gilding the Market. Luxury and Fashion in Fourteenth-Century Italy*, Philadelphia 2006.
- Mouriki, ‘Palaeologan Mistra’:** D. Mouriki, ‘Palaeologan Mistra and the West’, *Byzantium and Europe: First International Byzantine Conference, Delphi, 20-24 July 1985*, Αθήνα 1987, 208-246.
- Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου:** Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, τόμ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1989.
- Μουτσόπουλος, «Άνασκαφή Ρεντίνας»:** Ν. Μουτσόπουλος, «Άνασκαφή στὸν ὄχυρὸ βυζαντινὸ οἰκισμὸ τῆς Ρεντίνας», *ΠΑΕ* 1987 (1991), 149-160.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης, Γεράκι:** Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Musty – Algar, ‘Gomeldon’:** J. Musty – D. Algar, ‘Excavations at the deserted medieval village of Gomeldon, near Salisbury’, *WANHM* 80 (1986), 127-169.
- Nam, Coton:** J.-K. Nam, *Le commerce du coton en Méditerranée à la fin du Moyen Âge* (The Medieval Mediterranean 68), Leiden – Boston 2007.
- Newton, Fashion:** S.M. Newton, *Fashion in the Age of the Black Prince: A Study of the Years 1340-1365*, Woodbridge 1980.
- Nickel, Magdeburg:** E. Nickel, *Der ‘Alte Markt’ in Magdeburg*, Βερολίνο 1964.
- Nicol, ‘Pelagonia’:** D.M. Nicol, ‘The date of the battle of Pelagonia’, *BZ* 49.1 (1956), 68-71.
- Nicolle, Military Technology:** D. Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εδιμβούργο 1982.
- Nicolle, Crusading Era:** D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350*, Νέα Υόρκη 1988.
- Nicolle, Constantinople:** D. Nicolle, *Constantinople 1453* (Campaign Series 78), Λονδίνο 2000.
- Nicolle, ‘Medieval Warfare’:** D. Nicolle, ‘Medieval Warfare: The Unfriendly Interface’, *JMH* 63 (1999), 579-599, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, I, Aldershot 2002.
- Nicolle, ‘Mutual Influence’:** D. Nicolle, ‘Byzantine and Islamic Arms and Armour: Evidence for Mutual Influence’, *Graeco-Arabic* IV (1991), 299-325, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, II, Aldershot 2002.
- Nicolle, ‘No Way Overland?’:** D. Nicolle, ‘No Way Overland? Evidence for Byzantine Arms and Armour on the 10th -11th Century Taurus Frontier’, *Graeco-Arabic* VI (1995),

226-245, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, III, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Couched Lance': D. Nicolle, 'The Impact of the European Couched Lance on Muslim Military Tradition', *JAAS* 1980, 6-40, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, IV, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Armes et Armures': D. Nicolle, 'Armes et Armures dans les Épopées des Croisades', *Les Épopées de La Croisade*, Stuttgart 1987, 17-34, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, V, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Arms and Armor': D. Nicolle, 'Arms and Armor Illustrated in the Art of the Latin East', B.Z. Kedar επιμ., *The Horns of Hattin*, Ιερουσαλήμ 1992, 327-340, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, VI, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Monreale Capitals': D. Nicolle, 'The Monreale Capitals and the Military Equipment of Later Norman Sicily', *Gladius* 15 (1980), 87-103, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, IX, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Cappella Palatina': D. Nicolle, 'The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily', *Gladius* 16 (1983), 45-145, επανέκδοση στο *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, X, Aldershot 2002.

Nicolle, 'Parma Baptistery': D. Nicolle, 'Arms, Armour and Horse Harnesses in the Parma Baptistery Painted Ceiling', *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades*, Ashgate Variorum, XI, Aldershot 2002, 1-17.

Nicolle, Fighting: D. Nicolle, *Fighting for the Faith. The Many Fronts of Medieval Crusade and Jihad 1000-1500 AD*, Λονδίνο 2007.

Nicolle, Crusader Castles: D. Nicolle, *Crusader Castles in Cyprus, Greece and the Aegean 1191-1571* (The Fortress Study Group 59), Λονδίνο 2007.

Nikolova, 'Carevec': J. Nikolova, 'La vie domestique et l'armement dans le Palais de Carevec d' après le matériel archéologique', C. Târnov επιμ., *Le Palais des rois Bulgares pendant le deuxième Royaume Bulgare (XIIIe-XIVe siècle)*, vol. II: *Céramique, objets domestiques et armement, parures et tissus*, Σόφια 1974, 187-392.

Nishimura, 'Crossbow': D. Nishimura, 'Crossbow, Arrow-Guides and the Solenarion', *Byz* 58 (1988), 422-435.

Norris, Medieval Art: M. Norris, *Medieval Art. A Resource for Educators*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 2005.

North, European Swords: A. North, *European Swords*, Λονδίνο 1982.

Oakeshott, Weapons: E.R. Oakeshott, *The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*, Λονδίνο 1960 (επανέκδοση: Νέα Υόρκη 1994).

Oakeshott, Knight and Horse: E. Oakeshott, *A Knight and his Horse*, Λονδίνο 1962.

Oakeshott, European Weapons: E. Oakeshott, *European Weapons and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Suffolk 1980.

Oakeshott, Records: E. Oakeshott, *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge 1991.

Oakley, 'Copper Alloy Objects': G.E. Oakley, 'The Copper Alloy Objects', J.H. Williams επιμ., *St. Peter's Street, Northampton, Excavations 1973-1976*, Northampton 1979, 248-264.

Oikonomides, 'Contents': N. Oikonomides, 'The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Centuries', *DOP* 44 (1990), 205-214.

Oman, 'Jewels': C.C. Oman, 'The Jewels of Saint Albans Abbey', *BurlIM* 57 (1930), 80-82.

Όρλάνδος, «Βλαχέρναι»: Α. Όρλάνδος, «Αί Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας», *AE* 1923, 5-35.

Όρλάνδος, Ὑλικά δομῆς: Α.Κ. Όρλάνδος, *Τὰ ὕλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 37), τόμ. 1-2, Ἀθῆναι 1959-1960.

Ortega, Lignages nobiliaires: I. Ortega, *Les lignages nobiliaires dans la Morée latine (XIIIe-XVe siècle). Permanences et mutations* (Histoire de famille. La parenté au Moyen Âge. Collection dirigée par Martin Aurell 12), Turnhout 2012.

Owen-Crocker, Dress: G. Owen-Crocker, *Dress in Anglo-Saxon England*, Manchester 1986.

Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλεῖος»: Μ. Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλεῖος 1996-1998: συμπεράσματα καὶ προβληματισμοῦ», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 527-542.

Pálcózi-Herváth, 'Felsőszentkirályi': A. Pálcózi-Herváth, 'A. Felsőszentkirályi kum sírletet', *Cumēniq* I, *Archeologia* (1972), 177-201.

Pallucchini, Trecento: R. Pallucchini, *La pittura veneziana del Trecento*, Βενετία – Ρώμη 1964.

Πανοπούλου, «Φαρμακεία καὶ φαρμακοποιοί»: Α. Πανοπούλου, «Φαρμακεία καὶ φαρμακοποιοί τοῦ Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αἰώνας)», *Πεπραγμένα τοῦ Ἡ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β2, Ἡράκλειο 2000, 129-141.

Ρανοπούλου, 'Craftsmen': Α. Ρανοπούλου, 'Craftsmen, Tools and Workshops in Candia under Venetian Rule', G. Grivaud – S. Petmezas επιμ., *Byzantina et Moderna. Mélanges en l' honneur d' Hélène Antoniadis-Bibicou*, Ἀθήνα γ.γ., 85-97.

Ραπαδάκη-Ökland, «Κερά τῆς Κριτσᾶς»: Σ. Ραπαδάκη-Ökland, «Ἡ Κερά τῆς Κριτσᾶς. Παρατηρήσεις στὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν τῆς», *ΑΔ* 22 (1967) Μελέται, 87-111.

Rapadaki-Ökland, Job Manuscripts: S. Rapadaki-Ökland, *The Illustration of Byzantine Job Manuscripts. A Preliminary Study on its Origin and Development*, Heidelberg 1979.

Ραπαδάκη-Ökland, «Δυτικότερες τοιχογραφίες»: Σ. Ραπαδάκη-Ökland, «Δυτικότερες τοιχογραφίες τοῦ 14^{ου} αἰῶνα στὴν Κρήτη. Ἡ ἄλλη ὄψη μιᾶς ἀμφίδρομης σχέσης;», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1992, 491-516.

Ραπαγεογιου, «Κάστρο Γερακίου»: J. Rapageorgiou, «Τοιχογραφίες τοῦ 15^{ου} αἰῶνα στὸ Κάστρο Γερακίου: ἓνα τοπικὸ ζωγραφικὸ ἐργαστήριο τῆς ὄψιμης Παλαιολόγειας Περιόδου στὴ Λακωνία», *Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-Modern* (British School at Athens Studies 16), Ἀθήνα 2009, 361-367.

Ραπανδρέου, Ἡλεία: Γ. Ραπανδρέου, *Ἡ Ἡλεία διὰ μέσου τῶν αἰῶνων*, Ἀθῆναι 1924.

Ραπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., Ὁρες Βυζαντίου: Δ. Ραπανικόλα-Μπακιρτζή επιστ. επιμ., *Ὁρες Βυζαντίου. Ἔργα καὶ Ἡμέρες στὸ Βυζάντιο, Καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, κατ. ἐκθ., Θεσσαλονίκη, Λευκὸς Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ἰανουάριος 2002, Ἀθήνα 2002.

Ραπανικόλα-Μπακιρτζή, «Βυζαντινά ἐπιτραπέζια σκεῦη»: Δ. Ραπανικόλα-Μπακιρτζή, «Βυζαντινά ἐπιτραπέζια σκεῦη. Σχήμα-μορφὴ, χρῆσι καὶ διακόσμηση», Δ. Ραπανικόλα-Μπακιρτζή επιμ., *Βυζαντινὸν διατροφή καὶ Μαγειρείαι, Πρακτικὰ Ἡμερίδας*

«Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», *Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005, 117-132.

Παπαθεοφάνους-Τσουρή – Τσουρής, «Παλαιολόγειο ‘μονούδριο’»: Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή – Κ. Τσουρής, «Παλαιολόγειο ‘μονούδριο’ στο κάστρο Διδυμοτείχου», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991) Μελέτες, 163-178.

Paravassiliou – Archontopoulos, ‘Rhodes’: Ε. Paravassiliou – Τ. Archontopoulos, ‘Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale’, *CorsiRav* 38 (1991), 307-350.

Παπανικολάου, «‘Φραγκικό’ Νοσοκομείο της Κορίνθου»: Π. Παπανικολάου, «Το ‘Φραγκικό’ Νοσοκομείο της Κορίνθου. Ιπποτικά νοσοκομεία στο χώρο της Ελληνολατινικής Ανατολής (12^{ος}-15^{ος} αι.)», *Διαχρονία* 7 (2009), 1-20.

Parani, *Reconstructing*: M.G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)* (The Medieval Mediterranean 41), Leiden – Boston 2003.

Parani, ‘Glass Objects’: M.G. Parani, ‘Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How Useful Are They?’, *DOP* 59 (2005), 147-171.

Parani, ‘Personal Life of Objects’: M. Parani, ‘On the Personal Life of Objects in Medieval Byzantium’, Α. Cutler - Μ. Papaconstantinou επιμ., *The Material and the Ideal. Essays in Honour of Jean-Michel Spieser* (The Medieval Mediterranean 70), Leiden - Boston 2007, 157-176.

Parani, ‘Byzantine Material Culture’: M.G. Parani, ‘Byzantine Material Culture and Religious Iconography’, Μ. Grünbart – Ε. Kislinger – Α. Muthesius – Δ. Stathakopoulos επιμ., *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453). Proceedings of the International Conference, Cambridge, 8-10 September 2001*, Βιέννη 2007, 181-192.

Parani, ‘Ceremonial Costume’: M.G. Parani, ‘Cultural Identity and Dress: The Case of Late Byzantine Ceremonial Costume’, *JÖB* 57 (2007), 95-134.

Parani, ‘Byzantine Cutlery’: M.G. Parani, ‘Byzantine Cutlery: an Overview’, *ΔΧΑΕ* περ. Δ’, τόμ. ΛΑ’ (2010), 139-164.

Parani, ‘Jewellery’: M.G. Parani, ‘Byzantine Jewellery: The Evidence from Byzantine Legal Documents’, C. Entwistle – Ν. Adams επιμ., *‘Intelligible Beauty’*. *Recent Research on Byzantine Jewellery* (British Museum Research Publication 178), Λονδίνο 2010, 186-192.

Pastoureau, *Devil’s Cloth*: Μ. Pastoureau, *The Devil’s Cloth: A History of Stripes and Striped Fabric*, J. Gladding μεταφρ., Νέα Υόρκη 2001.

Patterson, ‘Spinning and Weaving’: R. Patterson, ‘Spinning and Weaving’, C. Singer – Ε. J. Holmyard – Α. R. Hall – Τ. I. Williams επιμ., *A History of Technology*, τόμ. ΙΙ, Οξφόρδη 1956, 191-220.

Παυλίδη, «Μεταλλογραφική Μελέτη»: Χ. Παυλίδη, «Μεταλλογραφική Μελέτη», Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, τόμ. Α’, Θεσσαλονίκη 1989, 463-467.

Pavlović-Ercegonić, ‘Serbie’: S. Pavlović-Ercegonić, ‘Contribution à l’étude des nécropoles médiévales en Serbie’, *Starinar* 17 (1966), 143-152.

Πελεκανίδης, *Καστοριά*: Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Ι: Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953.

Πελεκανίδης κ.ά. επιμ., *Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους*: Σ.Μ. Πελεκανίδης – Π.Κ. Χρήστου – Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Σ.Ν. Καδάς επιμ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Σειρὰ Α΄: Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, τόμ. Γ΄, Ἀθήναι 1979.

Πελεκανίδης – Χατζηδάκης, *Καστοριά*: Σ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Ἀθήνα 1984.

Πέννα, «Μεσσηνία»: Β. Πέννα, «Μεσσηνία, ιστορική διαδρομή: από το Βυζάντιο στα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθήνα 2010, 31-77.

Petković – Bosković, *Dečani*: V. Petković – D. Bosković, *Mánastir Dečani*, Βελιγράδι 1941.

Petković, *Chilandar*: S. Petković, *Chilandar* (Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia), Βελιγράδι 1999.

Petricioli, ‘Croazia’: I. Petricioli, ‘Esemplari di arte applicata Carolingia in Croazia’, *HAM* 3 (1997), 55-59.

Petrović, ‘Doničko Brdo’: D. Petrović, ‘Nécropole médiévale dans la localité de Doničko Brdo à Gradac’, *Starinar* 13-14 (1962-1963), 275-291.

Philippidis-Braat – Feissel, ‘Inscriptions du Péloponnèse’: A. Philippidis-Braat – D. Feissel, ‘Inventaires en vue d’un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III: inscriptions du Péloponnèse’, *TM* 9 (1985), 267-395.

Πίκουλας, «Βυζαντινά λιθόστρωτα»: Γ.Α. Πίκουλας, «Βυζαντινά λιθόστρωτα», Ε.Π. Ελευθερίου – Α. Μέξια, επιμ., *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη βυζαντινή Μάνη, Καραβοστάσι Οιτύλου, 21-22 Ιουνίου 2008, Σπάρτη 2008-2009*, 79-87.

Pinasa, *Costumes*: D. Pinasa, *Costumes. Modes et manières d’être*, Παρίσι 1992.

Piponnier, ‘Vêtement occidental’: F. Piponnier, ‘Le vêtement occidental à Chypre d’après les pierres tombales’, Β. Imhaus επιμ., *Lacrimae Cypriae. Les larmes de Chypre*, τόμ. II, Λευκωσία 2004, 89-106.

Πύρρου, «Θεραπευτής και πεταλωτής»: Ν. Πύρρου, «Θεραπευτής και πεταλωτής: Νέα στοιχεία για τον Ρωμανό τον Σκλεποδιώκτη από τη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης», *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τόμ. ΛΔ΄ (2013), 167-178.

Pitarakis, ‘Témoignage’: Β. Pitarakis, ‘Témoignage des objets métalliques dans le village médiéval (Xe-XIVe siècle)’, J. Lefort – C. Morrisson – J.P. Sodini επιμ., *Les villages dans l’empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Παρίσι 2005, 247-265.

Ploug κ.ά., *Hama*: G. Ploug – E. Oldenburg – E. Hammershaimb – R. Thomsen – F. Løkkegaard, *Hama: Fouilles et Recherches 1931-1938. IV:3, Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries* (Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger VII), Κοπεγχάγη 1969.

Πλουμίδης, «Νομισματική αγορά»: Γ. Πλουμίδης, «Η νομισματική αγορά κατά τη Λατινοκρατία (13^{ος} - 15^{ος} αἰ.)», *Σύμμεικτα: Μνήμη Δ.Α. Ζακυθινοῦ* 9B (1994), 265-278.

Πολυζώη επιμ., *Ἄνθρωποι και εργαλεία*: Β. Πολυζώη επιμ., *Ἄνθρωποι και εργαλεία. Ὁμεις της εργασίας στην προβιομηχανική κοινωνία*, κατ. έκθ., Ἀθήνα 2008.

Popović, ‘Costumes and Insignia’: Β. Popović, ‘Costumes and Insignia of Church Founders and Rulers Depicted in Boyana’, Β. Penkova επιμ., *The Boyana church between the East and the West in the Art of the Christian Europe*, Σόφια 2011, 215-237.

Popović, *Royal Tomb*: D. Popović, *The Royal Tomb in Medieval Serbia*, Βελιγράδι 1992.

- Popović, ‘Miscellanea Argentea’:** I. Popović, ‘Miscellanea Argentea’, *Starinar* 48 (1997), 73-90.
- Popović, ‘Basilica’:** M. Popović, ‘The Early Byzantine Basilica at Ras’, *Starinar* 48 (1997), 91-107.
- Popović, Ras:** M. Popović, *The Fortress of Ras - Tvrđava Ras*, Βελιγράδι 1999.
- Popović – Ivanišević, ‘Braničevo’:** M. Popović – V. Ivanišević, ‘Braničevo, cité médiévale’, *Starinar* 39 (1988), 125-179.
- Prawer, Crusaders:** J. Prawer, *The World of the Crusaders*, Νέα Υόρκη 1972.
- Prérot – Ribemont, Cheval en France:** B. Prérot – B. Ribemont, *Le cheval en France au Moyen Âge. Sa place dans le monde médiéval, sa médecine: l'exemple d'un traité vétérinaire du XIVe s.*, Orléans 1994.
- Pringle, Red Tower:** D. Pringle, *The Red Tower (al – Burj al – Ahmar): Settlements in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099-1516* (British School of Archaeology in Jerusalem Monograph Series 1), Λονδίνο 1986.
- Pryor, ‘Byzantium and the Mediterranean World’:** J.H. Pryor, ‘The Problem of Byzantium and the Mediterranean World, c. 1050-c. 1400’, B.Z. Kedar - J. Riley-Smith - R. Hiestand επιμ., *Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, Aldershot 1997, 199-211.
- Quinnell – Blockley – Berridge επιμ., Rhuddlan:** H. Quinnell – M.R. Blockley – P. Berridge επιμ., *Excavations at Rhuddlan, Clwyd: 1969-73, Mesolithic to Medieval* (Council for British Archaeology 95), York 1994.
- Rabovyanov – Dimitrov, ‘Tarnovgrad’:** D. Rabovyanov – S. Dimitrov, ‘Medieval armor from the Royal Palace in Tarnovgrad’, *Archeologija* 51 (2010), 77-89.
- Rabovyanov – Naydenov, ‘Nikopol’:** D. Rabovyanov – V. Naydenov, ‘Late Medieval Coat of Plates from the Lower Danube Fortress of Nikopol’, *ArchBul* 17.2 (2013), 73-88.
- Ράλλη, «Κεραμική από τη θέση ‘Φρούριο’»:** Α. Ράλλη, «Η εφυσάλωμένη κεραμική από τη θέση «Φρούριο» στη Γλαρέντζα», *Εικοστό όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2008, 79-80.
- Raphael, ‘Crusader Arms and Armor’:** K. Raphael, ‘Crusader Arms and Armor’, S. Rozenberg επιμ., *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, κατ. έκθ., Ιερουσαλήμ 1999, 148-159.
- Rašković, ‘Praesidium Pompei’:** D. Rašković, ‘Roman settlement Praesidium Pompei – The Romans in the Basin of Aleksinac’, *Niš and Byzantium, Fifth Symposium, Niš, 3-5 June 2006*, Niš 2007, 205-226.
- Read, Metal Buttons:** B. Read, *Metal Buttons, c.900 BC – c.AD 1700*, Somerset 2010².
- Redon – Sabban – Serventi, Medieval Kitchen:** O. Redon – F. Sabban – S. Serventi, *The Medieval Kitchen: Recipes from France and Italy*, Chicago 1998.
- Rheidt, «Οικονομία της Περγάμου»:** K. Rheidt, «Η αστική οικονομία της Περγάμου», Α.Ε. Λαΐου γεν. επιμ., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2006, 363-374.
- Robinson, Olynthus:** D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus, part X: Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Baltimore - Λονδίνο 1941.
- Robinson, Athenian Agora:** H.S. Robinson, *The Athenian Agora V: Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton 1959.

Rodd, *The Princes of Achaea*: R. Rodd, *The Princes of Achaea and the Chronicle of Morea*, τόμ. Α', Λονδίνο 1907.

Rohn – Barnes – Sanders, 'Early Ottoman Cemetery': A.H. Rohn – E. Barnes – G.D.R. Sanders with an appendix of O.H. Zervos, 'An Early Ottoman Cemetery at Ancient Corinth', *Hesperia* 78.4 (2009), 501-615.

Ronen – Olami, 'Atlit Map': A. Ronen – Y. Olami, *The Israel Archaeology Survey: 'Atlit Map*, Ιερουσαλήμ 1978.

Romirer, *Medieval Monuments*: J.J. Romirer, *Medieval Monuments at the Cloisters, as they Were and as they Are*, Νέα Υόρκη 1972².

Rosen, 'Ḥorbat Bet Zeneta': J. Rosen, 'Crusader-period Horseshoes from Ḥorbat Bet Zeneta', *'Atiqot* 39 (2000), 107-108, 204.

Royer, 'Introduction': J.-P. Royer, 'Introduction à l' étude des armes à inscriptions profanes du Musée de l' Armée, de l' apogée jusqu' aux sources', *RSAMA* 84 (1980), 5-13.

Rud, *Der Teppich von Bayeux*: M. Rud, *Der Teppich von Bayeux und die Schlacht bei Hastings 1066*, Κοπεγχάγη 1983.

Rusu, 'Das keltische Fürstengrad': M. Rusu, 'Das keltische Fürstengrad von Giumesti in Rumänien', *BRGK* 50 (1969), 267-300.

Sakellariou, 'Latin Morea': E. Sakellariou, 'Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its Demography and Economy', C. Dendrinos – J. Harris – E. Harvalia-Crook – J. Herrin επιμ., *Porphrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, 301-316.

Sampsonis, 'Administration': F. Sampsonis, 'L'administration de la Morée par Charles Ier d' Anjou (1267-1285). L' apport majeur d' une source délicate: les registres angevins', *Mélanges de l' École française de Rome, Moyen Âge* 120/1 (2008), 139-157.

Sampsonis, 'La place': F. Sampsonis, 'La place de la Morée franque dans la politique de Charles Ier d' Anjou (1267-1285)', *REB* 69 (2011), 81-109.

Sampsonis, 'Politique castrale': F. Sampsonis, 'Peut-on parler de politique castrale de la part des souverains angevins en Morée? (1267-1309)', *Διεθνές συνέδριο για την Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5^{ος} – 15^{ος} αιώνας)*, Λουτράκι, 30 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 2011, *Περίληψεις ανακοινώσεων*, Κόρινθος 2011, 64-65.

Sanders κ.ά., 'Small finds': G.D.R. Sanders – J. Motyka Sanders – R. Janko, 'The Roman, Medieval and modern small finds, tiles and coins', W.D. Taylour – R. Janko επιμ., *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia* (The British School at Athens, Suppl. Volume 44), Λονδίνο 2008, 471-484.

Saragoza Catalan επιμ., *Μεσογειακή γοθική αρχιτεκτονική*: A. Saragoza Catalan επιμ., *Mediterranean Gothic Architecture - Μεσογειακή γοθική αρχιτεκτονική*, κατ. έκθ., Αθήνα 2007.

Σαράντη–Mendelovici, «Γλαρέντζα»: E. Σαράντη – Mendelovici, «Ἡ μεσαιωνική Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 61-71.

Saunders – Saunders επιμ., *Salisbury Museum*: P. Saunders – E. Saunders επιμ., *Salisbury Museum Medieval Catalogue, Part I*, Salisbury 1991.

Schabel, «Antelm the Nasty»: C. Schabel, «Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras (1205-ci. 1241)», A.D. Beihammer – M.G. Parani – C.D. Schabel επιμ.,

Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication (The Medieval Mediterranean 74), Leiden – Boston 2008, 93-137.

Schaefer, 'Baugeschichte Naupliis': W. Schaefer, 'Neue Untersuchungen über die Baugeschichte Naupliis im Mittelalter', *JDAI* 76 (1961), 156-214.

Schlumberger – Chalandon – Blanchet, Sigillographie: G. Schlumberger – F. Chalandon – A. Blanchet, *Sigillographie de l'orient latin*, Παρίσι 1943.

Schmitt, 'Glarentza': O.J. Schmitt, 'Zur Geschichte der Stadt Glarentza im 15. Jahrhundert', *Byz* 65 (1995), 98-135.

Schreiner, 'Ein Mord in Glarentsa': P. Schreiner, 'Ein Mord in Glarentsa: der Decamerone von Boccaccio und die Peloponnes im 14. Jahrhundert', H. Hokwerda – E.R. Smits – M.M. Woesthuis επιμ., *Polyphonia Byzantina. Studies in Honour of Willem J. Aerts*, Groningen 1993, 251-255.

Schulze-Dörrlamm, Byzantinische Gürtelschnallen: M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, τόμ. I-II, Mainz 2009.

Schwien – Jeannin, 'Cheval': J.-J. Schwien – Y. Jeannin, 'Loger, nourrir, équiper le cheval: un essai de synthèse pour la seconde partie du Moyen Âge dans l' Est de la France et ailleurs', S. Lazaris επιμ., *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des journées d'étude internationales organisées par l' UMR 7044 (Étude des civilisations de l' antiquité)*, Strasbourg, 6-7 novembre 2009 (Bibliothèque de l' antiquité tardive 22), Παρίσι 2012, 113-131.

Scott, Medieval Dress: M. Scott, *Medieval Dress and Fashion*, Λονδίνο 2007.

Sears, 'Craft Ethics': E. Sears, 'Craft Ethics and the Critical Eye in Medieval Paris', *Gesta* 45.2 (2006), 221-238.

Servais, 'Cyllène': J. Servais, 'Recherches sur le port de Cyllène', *BCH* 85 (1961), 123-161.

Shawcross, Chronicle of Morea: T. Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2009.

Sheppard, 'Frankish Cathedral': C.D. Sheppard, 'The Frankish Cathedral of Andravida, Elis, Greece', *SAH* 44 (1985), 205-220.

Sheppard, 'Haghia Sophia': C.D. Sheppard, 'Excavations at the Cathedral of Haghia Sophia, Andravida, Greece', *Essays in Honor of Whitney Snow Stoddard*, *Gesta* 25.1, (1986), 139-144.

Simpson, «Οι επιτυχίες των Σταυροφόρων»: A.J. Simpson, «Οι επιτυχίες των Σταυροφόρων στις πολιορκίες από τα τέλη του 11^{ου} ως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα: Μερικές αναθεωρήσεις», *ΒΔ* 10-11 (1999-2000), 69-91.

Skartsis, Chlemoutsi Castle: S.S. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese. Its pottery and its relations with the west (13th – early 19th centuries)* (BAR International Series 2391), Οξφόρδη 2012.

Σκλάβου-Μαυροειδή, Γλυπτά: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999.

Slamkov – Gušev, 'Dojran': E. Slamkov – D. Gušev, 'Roman Graves from Dojran Region', *MAA* 16 (1997-1999), 189-209.

Smail, Crusading Warfare: R.C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*, Cambridge 1995².

Σωτηρίου, «Ειδήσεις»: Γ. Σωτηρίου, «Ειδήσεις», *NE* 13 (1916), 477-481.

Σωτηρίου, «Βιβλιοκρισία»: Γ.Α. Σωτηρίου, «Βιβλιοκρισία στο G. De Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce (une nouvelle province de l'art byzantin)* Paris 1936 (*Texte du tome deuxième – première partie*)», *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 460-467.

Spatharakis, *Portrait*: I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976.

Spatharakis, *Rethymnon*: I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. I: Rethymnon Province*, Λονδίνο 1999.

Spatharakis, *Crete*: I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001.

Spatharakis, *Cynegetica*: I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139*, Leiden 2004.

Spatharakis, *Mylopotamos*: I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. II: Mylopotamos Province*, Leiden 2010.

Spatharakis – Van Essenberg, *Amari*: I. Spatharakis – T. Van Essenberg, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. III: Amari Province*, Leiden 2012.

Špehar, ‘*Viminacium*’: P. Špehar, ‘Finds of Metal Military Belt Fragments from the Area of Viminacium’, *Niš and Byzantium, Fifth Symposium, Niš, 3-5 June 2006*, Niš 2007, 269-289.

Spinei, ‘*Bucovine*’: V. Spinei, ‘La Bucovine à l’ époque des grandes migrations et au haut Moyen Âge’, *Dacia* 38-39 (1994-1995), 365-388.

Starr, *Romania*: J. Starr, *Romania, the Jews of the Levant after the Fourth Crusade*, Παρίσι 1949.

Ștefan κ.ά., *Dinogetia*: G. Ștefan – I. Barnea – M. Comșa – E. Comșa, *Dinogetia I*, Βουκουρέστι 1967.

Stones, ‘*Morgan Bible*’: A. Stones, ‘Questions of Style and Provenance in the Morgan Picture Bible’, C. Hourihane επιμ., *Between the Picture and the Word; Manuscript Studies from the Index of Christian Art*, Pennsylvania State University Press 2005, 112-121.

Stratford, ‘*Metalwork*’: N. Stratford, ‘Metalwork’, G. Zarnecki – J. Holt – T. Holland επιμ., *English Romanesque Art 1066-1200*, κατ. έκθ., Hayward Gallery, London, 5 April - 8 June 1984, Λονδίνο 1984, 232-295.

Stylianou - Stylianou, ‘*Donors*’: A. Stylianou – J. Stylianou, ‘Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus’, *JÖB* 9 (1960), 97-128.

Stylianou - Stylianou, *Cyprus*: A. Stylianou – J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Λονδίνο 1985.

Stylianou - Stylianou, ‘*Militarization*’: A. Stylianou - J. Stylianou, ‘The Militarization of the Betrayal and Its Examples in the Painted Churches of Cyprus’, *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Β’, Αθήνα 1992, 570-581.

Tardieu, ‘*Archéologie du cimetière*’: J. Tardieu, ‘La dernière demeure: archéologie du cimetière et des modes d’ inhumation’, D. Alexandre-Bidon – C. Treffort επιμ., *À réveiller les morts. La mort au quotidien dans l’ Occident médiéval*, Lyon 1993, 223-244.

Theodossopoulos, ‘*Saint Sophia*’: D. Theodossopoulos, ‘Aspects of Transfer of Gothic Masonry Vaulting Technology to Greece in the Case of Saint Sophia in Andravida’, *Proceedings of the Third International Congress on Construction History, Brandenburg University of Technology, Cottbus, 20-24 May 2009*, Cottbus 2009, 1403-1410.

- Thompson επιμ., *Novgorod***: M.W. Thompson επιμ., *Novgorod the Great*, Λονδίνο 1967.
- Todd, *Everyday Life***: M. Todd, *Everyday Life of the Barbarians, Goths, Franks and Vandals*, Λονδίνο 1972.
- Το Ελληνικό Κόσμημα: Το Ελληνικό Κόσμημα. 6.000 Χρόνια Παράδοση***, κατ. έκθ., Θεσσαλονίκη, Βίλα Bianca, 21 Δεκεμβρίου 1997 – 21 Φεβρουαρίου 1998, Αθήνα 1997.
- Toesca, *Lombardia***: P. Toesca, *La pittura e la miniature nella Lombardia. Dai più antichi monumenti alla metà del quattrocento*, Μιλάνο 1912.
- Tomičić, ‘Kroaten Besiedelten Gebieten’**: Z. Tomičić, ‘Archäologische Zeugnisse der Karolinger in den von Kroaten Besiedelten Gebieten’, *HAM* 3 (1997), 61-72.
- Topping, ‘The Morea, 1311-1364’**: P. Topping, ‘The Morea, 1311-1364’, K.M. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. III, Madison 1975, 104-140.
- Topping, ‘The Morea, 1364-1460’**: P. Topping, ‘The Morea, 1364-1460’, K.M. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. III, Madison 1975, 141-166.
- Torbov, ‘Chain-mails’**: N. Torbov, ‘Chain-mails from Northern Bulgaria (III-I C. BC)’, *ArchBul* 8.2 (2004), 57-69.
- Τουλούπα, «Άγιος Ασώματος»**: Ε. Τουλούπα, «Ο Άγιος Ασώματος στα Σκαλιά», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Β’, Αθήνα 1992, 593-600.
- Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα οικοδομικών περιορισμών***: Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Traquair, ‘Mediaeval Fortresses’**: R. Traquair, ‘Mediaeval Fortresses of the north-western Peloponnesus’, *BSA* 13 (1906-7), 268-281.
- Traquair, ‘Frankish Architecture’**: R. Traquair, ‘Frankish Architecture in Greece’, *JRIBA* 31 (1923-24), 33-50, 73-86.
- Travaini, ‘Saints and sinners’**: L. Travaini, ‘Saints and sinners: coins in medieval Italian graves’, *NC* 164 (2004), 159-181.
- Treue – Goldmann – Kellerman επιμ., *Mendelschen***: W. Treue – K. Goldmann – R. Kellerman επιμ., *Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüder stiftung zu Nürnberg*, τόμ. I-II, Μόναχο 1965.
- Τσαντήλας, «Λατρεία αγίου Προκοπίου»**: Γ. Τσαντήλας, «Η λατρεία του αγίου Προκοπίου την περίοδο των σταυροφόρων και η βιογραφική εικόνα του στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων», *ΔΧΑΕ* περ. Δ’, τόμ. ΚΖ’ (2006), 245-258.
- Tsougarakis, *Latin Religious Orders***: N.I. Tsougarakis, *The Latin Religious Orders in Medieval Greece, 1204-1500* (Medieval Church Studies 18), Turnhout 2012.
- Tzavara, ‘Filippo dalle Mazze’**: A. Tzavara, ‘Un homme d’affaires du XIVème siècle en Morée Franque: Filippo dalle Mazze’, *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 91-108.
- Tzavara, ‘Morts en terre étrangère’**: A. Tzavara, ‘Morts en terre étrangère. Les vénitiens en Orient (seconde moitié du XIVE – première moitié du XVe siècle)’, *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 189-239.
- Tzavara, *Clarentza***: A. Tzavara, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe – XVe siècle*, Βενετία 2008.
- Τζεβρένη, «Μεταλλικά εξαρτήματα»**: Σ. Τζεβρένη, «Τα μεταλλικά εξαρτήματα της ξύλινης οικοσκευής», Χ. Μπακιρτζής επιμ., *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003, 122-125.

Τσιγαρίδας, «Τοιχογραφίες Βατοπεδίου»: Ε. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βατοπεδίου», Ε. Παπαδοπούλου – Δ. Διαλέτη επιμ., *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14^ο αιώνα* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 3), Αθήνα 1996, 401-425.

Underwood, *Kariye Djami*: P.A. Underwood, *The Kariye Djami*, τόμ. I-III, Νέα Υόρκη - Princeton 1966.

Βακαλούδη, «Κατοικία»: Α.Δ. Βακαλούδη, «Βυζαντινή αστική κατοικία και η καθημερινή ζωή της – το παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης», *ΒΔ* 16 (2007-2008), 327-349.

Van Es – Ypey, ‘Das Grab’: W.A. Van Es – J. Ypey, ‘Das Grab der ‘Prinzessin’ von Zweeloo und seine Bedeutung im Rahmen des Gräberfeldes’, *SdSF* 1 (1977), 97-126.

Βασιλάκη, «Εικόνα του ζωγράφου Αγγέλου»: Μ. Βασιλάκη, «Εικόνα του ζωγράφου Αγγέλου με τον Άγιο Γεώργιο Καβαλάρη Δρακοντοκτόνο: ένα νέο απόκτημα του Μουσείου Μπενάκη», *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β’, Χανιά 1991, 41-49.

Βασιλάκης, «Κοίμηση Νέας Φιγάλειας»: Ν. Βασιλάκης, «Κοίμηση Θεοτόκου Νέας Φιγάλειας: Αρχαιολογική διερεύνηση νότιου κλίτους», *Τριακοστό τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2013, 29-30.

Βασιλικοπούλου–Ιωαννίδου, «Έπισκοπή Ώλένης»: Α. Βασιλικοπούλου–Ιωαννίδου, «Η Έπισκοπή Ώλένης – Βολαίνης κατά την Βυζαντινήν περίοδο», *Πρακτικά τοῦ Α΄ Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, 23-26 Νοεμβρίου 1978* (Πελοποννησιακὰ 7 Παράρτημα), Αθήνα 1980, 250-260.

Vážarova, ‘Bulgarischen Volkes’: Ž. Vážarova, ‘Zur Frage der Ethogenese und der Materiellen Kultur des Bulgarischen Volkes (Zwei Nekropolen aus Nordostbulgarien)’, *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe s.)*, Σόφια 1979, 5-30.

Veale, ‘Craftsmen’: E.M. Veale, ‘Craftsmen and the Economy of London in the Fourteenth Century’, A.E.J. Hollaender – W. Kellaway επιμ., *Studies in London History*, Λονδίνο 1969, 133-151.

Veksler – Likhter – Osipov, ‘Footwear’: A.G. Veksler – Y.A. Likhter – D.O. Osipov, ‘Footwear Metallic Top-pieces of the Fifteenth to the Seventeenth Centuries (based in the excavations materials in Moscow)’, *RosArk* 1997.3, 114-119.

Velmans, ‘Parisinus grecus 135’: T. Velmans, ‘Le Parisinus grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans les manuscrits grecs à l’ époque des Paléologues’, *CahArch* 17 (1967), 209-235.

Verbruggen, *Art of Warfare*: J.F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*, S. Willard – R.W. Southern αγγλ. μεταφρ., Suffolk – Νέα Υόρκη 1997².

Vetnić, ‘Middle Morava Basin’: S. Vetnić, ‘Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin’, *BSI* 10 (1983), 137-157.

Vikan – Nesbitt, *Security*: G. Vikan – J. Nesbitt, *Security in Byzantium, Locking, Sealing and Weighing* (Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Publications 2), Washington D.C. 1980.

Vikan, ‘Keys’: G. Vikan, ‘Security in Byzantium: Keys’, *JÖB* 32.3 (1982), 503-511.

Vitlyanov, *Bulgarian Armament*: S. Vitlyanov, *The Old Bulgarian Armament*, Σόφια 1996.

Vocotopoulos, 'Icons at Moutoullas': P.L. Vocotopoulos, 'Three Thirteenth-Century Icons at Moutoullas', N.P. Ševčenko – C. Moss επιμ., *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton 1999, 161-171.

Volken, «Γυναικεία υποδήματα»: M. Volken, «Γυναικεία υποδήματα του Μυστρά», *Το ένδυμα μιας βυζαντινής πριγκίπισσας, Αρχαιολογικά υφάσματα από την Αγία Σοφία του Μυστρά / Parure d'une princesse byzantine. Tissus archeologiques de Sainte Sophie de Mistra*, Musée d' Art et d' Histoire de Genève, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης, Γενεύη 2002, 113-104.

Βοζίκας, «Πανήγυρις»: Γ.Ι. Βοζίκας, «Η πανήγυρις στο Βυζάντιο: Η κοινωνική διάσταση της θρησκευτικής – εμπορικής της πλευράς και το εορταστικό της πλαίσιο», *ΒΔ* 10-11 (1999-2000), 39-68.

Vroom, *After Antiquity*: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Archaeological Studies Leiden University 10), Leiden 2003.

Vroom, 'Changing dining habits': J. Vroom, 'The changing dining habits at Christ's table', L. Brubaker – K. Linardou επιμ., *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. In Honour of Professor A.A.M. Bryer*, Aldershot 2007, 191-222.

Waagé, 'Bronze Objects': F.O. Waagé, 'Bronze Objects from Old Corinth, Greece', *AJA* 39 (1935), 79-91.

Wallace – Boase, 'Frankish Greece': †D.J. Wallace – T.S.R. Boase, 'Frankish Greece', K.M. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. IV, Madison 1977, 208-228.

Waldbaum, *Sardis*: J.C. Waldbaum, *Metalwork From Sardis: The Finds Through 1974*, Cambridge (Mass.) - Λονδίνο 1983.

Waldman, *Hafted Weapons*: J. Waldman, *Hafted Weapons in Medieval and Renaissance Europe. The Evolution of European Staff Weapons between 1200 and 1650* (History of Warfare 31), Leiden - Boston 2005.

Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz*: L. Wamser επιμ., *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Μόναχο 2004.

Ward-Perkins, *London Museum*: J.B. Ward-Perkins, *London Museum Medieval Catalogue 1940*, επανέκδοση Λονδίνο 1993.

Waterer, 'Leather': J.W. Waterer, 'Leather', C. Singer – E.J. Holmyard – A.R. Hall – T.I. Williams επιμ., *A History of Technology*, τόμ. II, Οξφόρδη 1956, 147-187.

Watson, *Manuscripts*: A.G. Watson, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700-1600 in the Department of Manuscripts, The British Library*, Λονδίνο 1979.

Waywell – Wilkes, 'Sparta': G.B. Waywell – J.J. Wilkes, 'Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991. Part 3', *BSA* 92 (1997), 401-434.

Weiss, 'The translators': R. Weiss, 'The translators from the Greek to the Angevin Court of Naples', *Rinascimento* I (1950), 195-225.

Weiss Adamson, *Food*: M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, Westport - Λονδίνο 2004.

Weitzmann, *Greek Mythology*: K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951.

Weitzmann, *Sacra Parallela*: K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela: Parisinus Graecus 923* (Studies in Manuscript Illumination 8), Princeton 1979.

Welch, *Italy*: E. Welch, *Art and Society in Italy 1350-1500*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 1997.

Werner, ‘Heraclea Lyncestis und Caričin Grad’: J. Werner, ‘Byzantinisches Trachtzubehör des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Lyncestis und Caričin Grad’, *Starinar* 40-41 (1989-1990), 273-277.

Weyl Carr, ‘Donors in Icons’: A. Weyl Carr, ‘Donors in the Frames of Icons: Living in the Borders of Byzantine Art’, *Gesta* 45.2 (2006), 189-198.

Weyl Carr, ‘Thirteenth-Century Cyprus’: A. Weyl Carr, ‘Thirteenth-Century Cyprus. Questions of Style’, J.-P. Caillet – F. Joubert επιμ., *Orient et Occident méditerranées au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, Παρίσι 2012, 65-86.

White, *Medieval Technology*: L. White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Οξφόρδη 1962.

White, ‘Technological Thrust’: L. White Jr, ‘The Crusades and the Technological Thrust of the West’, V.J. Parry – M.E. Yapp επιμ., *War, Technology and Society in the Middle East*, Λονδίνο 1975, 97-112.

Wieczorek – Fansa – Meller, *Saladin*: A. Wieczorek – M. Fansa – H. Meller, *Saladin und die Kreuzfahrer*, Mainz 2005.

Williams, ‘Manufacture of Swords’: A.R. Williams, ‘Methods of Manufacture of Swords in Medieval Europe: Illustrated by the Metallography of Some Examples’, *Gladius* 13 (1977), 75-101.

Williams, ‘Manufacture of Mail’: A.R. Williams, ‘The Manufacture of Mail in Medieval Europe: A Technical Note’, *Gladius* 15 (1980), 105-134.

Williams II – Zervos, ‘Corinth, 1989’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Excavations at Corinth, 1989: The Temenos of Temple E’, *Hesperia* 59.2 (1990), 325-369.

Williams II – Zervos, ‘Corinth, 1990’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Corinth, 1990: Southeast Corner of Temenos E’, *Hesperia* 60 (1991), 1-58.

Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1991’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1991’, *Hesperia* 61.2 (1992), 133-191.

Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1992’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1992’, *Hesperia* 62.1 (1993), 1-52.

Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1993’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1993’, *Hesperia* 63.1 (1994), 1-56.

Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1994’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1994’, *Hesperia* 64.1 (1995), 1-60.

Williams II – Zervos, ‘Corinth: 1995’: C.K. Williams II – O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1995’, *Hesperia* 65.1 (1996), 1-55.

Williams II – Snyder, ‘Corinth: 1996’: C.K. Williams II – L.M. Snyder, ‘Frankish Corinth: 1996’, *Hesperia* 66.1 (1997), 7-47.

Williams II – Snyder – Barnes - Zervos, ‘Corinth: 1997’: C.K. Williams II – L.M. Snyder – E. Barnes - O.H. Zervos, ‘Frankish Corinth: 1997’, *Hesperia* 67.3 (1998), 223-281.

Williams II, ‘Frankish Corinth’: C.K. Williams II, ‘Frankish Corinth. An Overview’, C.K. Williams II – N. Bookidis επιμ., *Corinth XX. The Centenary, 1896-1996*, Princeton 2003, 423-434.

Willmott, ‘English Glass’: H. Willmott, ‘English Sixteenth and Early Seventeenth Century Vessel Glass in the Context of Dining’, G. De Boe – F. Verhaeghe επιμ.,

Material Culture in Medieval Europe, Bruges 1997 Conference, τόμ. 7, Zellik 1997, 185-190.

Wilskman, 'Prinitsa': J. Wilskman, 'The battle of Prinitsa in 1263', *BZ* 105.1 (2012), 167-198.

Wilskman, 'Conflict': J. Wilskman, 'The Conflict between the Angevins and the Byzantines in Morea in 1267-1289: A Late Byzantine Endemic War', *ByzSym* 22 (2012), 31-70.

Wise, *Armies*: T. Wise, *Armies of the Crusades*, Λονδίνο 1978.

Young, *Cloisters*: B. Young, *A Walk through the Cloisters*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1979.

Zadora-Rio κ.ά., 'Rigny-Ussé': E. Zadora-Rio – H. Galinié, M.-C. Baron – P. Husi – A.-M. Jouquand – M.-C. Martineau – J.-M. Mascla – A. Poirot – X. Rodier – C. Theureau, 'Fouilles et prospections à Rigny-Ussé (Indre-et-Loire), rapport préliminaire 1986-1991', *RACF* 31 (1992), 75-166.

Ζαφειροπούλου επιμ., *Συλλογή Τσολοζίδη*: Ν. Ζαφειροπούλου επιμ., *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, κατ. έκθ., Αθήνα 2001.

Ζαφειροπούλου επιμ., *Ρόδος*: Ν. Ζαφειροπούλου επιμ., *Η Ρόδος από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, Αθήνα 2004.

Zakythinos, *Despotat*: D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. Α': *Histoire politique*, τόμ. Β': *Vie et institutions*, αναθεωρημένη έκδοση από Χ. Μαλτέζου, Λονδίνο 1975.

Ζακυθινός, «Άντελμος»: Δ.Α. Ζακυθινός, «Ο Αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 401-417.

Ζαρίδη, «Φαρμακεία-αρωματοποιεία»: Κ. Ζαρίδη, «Φαρμακεία-αρωματοποιεία στην Κέρκυρα τον 16^ο και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα», *Δωδώνη* 24.1 (1995), 111-127.

Zarnecki – Holt – Holland επιμ., *English Romanesque Art*: G. Zarnecki – J. Holt – T. Holland επιμ., *English Romanesque Art 1066-1200*, κατ. έκθ., Hayward Gallery, London, 5 April - 8 June 1984, Λονδίνο 1984.

Ζήκος, «Παπίκιον ὄρος»: Ν. Ζήκος, «Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο Παπίκιον ὄρος», C. Bakirtzis επιμ., *'Byzantine Thrace'. Image and Character, First International Symposium for Thracian Studies, Komotini, May 28th – 31st 1987*, Άμστερνταμ 1989, 677-693.

Ζήκος - Μπακιρτζής, «Μονή Βρανοκάστρου»: Ν. Ζήκος - Χ. Μπακιρτζής, «Μονή Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 847-863.

Zekos, «Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις»: Ν. Zekos, «Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις: ανασκαφή περίκεντρου ναού», C. Bakirtzis – Ν. Zekos – Χ. Moniaros επιμ., *Byzantine Thrace. Evidence and Remains, 4th International Symposium on Thracian Studies, Komotini, 18-22 April 2007*, *BF* 30 (2011), 537-570.

Žeravica, 'Popovica': Z.-L. Žeravica, 'Agglomération médiévale à Popovica près de Negotin', *Starinar* 28-29 (1977-1978), 201-212.

Zimmermann, *Die Wiener Genesis*: B. Zimmermann, *Die Wiener Genesis im Rahmen der antiken Buchmalerei. Ikonographie, Darstellung, Illustrationsverfahren und Aussagenintention*, Wiesbaden 2003.

Zotović, 'Viminacium': L. Zotović, 'Necropole du territoire municipal de Viminacium de la periode des migrations des peuples', *Starinar* 31 (1980), 95-115.

Zotović, 'Vominacium': L. Zotović, 'Glatte und tordierte Drahtalsringe aus den Nekropolen von Vominacium', *Starinar* 45-46 (1994-1995), 155-162.